

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KÜTAHYA SANCAĞI

DOKTORA TEZİ

KÜRŞAT NUSRET ERDEN

TEZ DANIŐMANI
PROF. DR. TANER BİLGİN

BİLECİK, 2025

10378597

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KÜTAHYA SANCAĞI

DOKTORA TEZİ

KÜRŞAT NUSRET ERDEN

TEZ DANIŐMANI
PROF. DR. TANER BİLGİN

BİLECİK, 2025

10378597

BEYAN

II. Meşrutiyet Döneminde Kütahya Sancağı adlı doktora tezi hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR	☐	DESTEK ALINMAMIŞTIR	☒
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:	/.....	

Kürşat Nusret Erden

Tarih

.....

İmza

.....

ÖN SÖZ

Türk tarihinin önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen II. Meşrutiyet Dönemi, geçmişten günümüze uzanan birçok olayın ve toplumsal yapının şekillenmesinde temel bir rol oynamıştır. Bu dönemde sosyal, siyasal ve iktisadî alanda gerçekleştirilen reformlar ve tecrübe edilen ilkler, yalnızca merkezde değil, aynı zamanda taşranın sosyo-ekonomik ve kültürel dokularında da belirgin izler bırakmıştır. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet Dönemi, Kütahya özelinde incelenerek, şehrin idârî, siyasî, sosyal ve iktisadî yapısı ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesinden başlayarak araştırma süreci boyunca ve tez metninin kaleme alınmasında her daim bilgi, tecrübe ve rehberliğini esirgemeyen, aynı zamanda sabrı ve sevgisiyle bu süreci suhuletle ilerleten kıymetli danışmanım Prof. Dr. Taner Bilgin'e en içten şükranlarımı sunarım.

Çalışmam süresince gerek çalışmaları ve gerekse tavsiyeleriyle bana yol gösteren Prof. Dr. Halim Demiryürek'e derin bir minnet borçluyum. Arşiv kaynaklarının, araştırılması ve kullanımında katkılarını gördüğüm, aynı zamanda öğrencisi olduğum Prof. Dr. Mehmet Topal'a içten teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme sürecinde katkı ve değerlendirmeleriyle çalışmama yön veren Prof. Dr. M. Serhan Yücel, Prof. Dr. Refik Arıkan ve Dr. Mustafa Zeytin hocalarıma da ayrıca müteşekkirim. Özel arşivini benimle paylaşarak Hüdâvendigâr Gazetesi'nin bazı sayılarını kullanmama vesile olan Sayın Raif Kaplıanoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Bu sürecin her aşamasında moral ve desteklerini esirgemeyen değerli mesai arkadaşlarım Sayın Ali Günhan, Sayın Dr. Emine Gedik, Sayın Hafize Evran ve Sayın Dr. Bahadır Kurt'a özellikle teşekkür ederim. Ayrıca, halen görev yapmakta olduğum kütüphanenin bânisi ve Kütahya'nın hafız-ı kütübü olarak şehrin kültürel hafızasına ve bıraktığı eserlerle tezimde büyük katkılarda bulunmuş olan merhum Mustafa Hakkı Yeşil'i rahmet ve minnetle yâd ederim.

Son olarak, her daim yanımda olan, sevgileri ve dualarıyla bana güç veren kıymetli büyüklerime özellikle de sabrıyla, anlayışıyla ve desteğiyle her zaman yanımda olan ve hiçbir zaman hakkını ödeyemeyeceğim sevgili aileme sonsuz teşekkür ederim. Elbette hamd ve şükür ancak O'na mahsustur.

Kürşat Nusret Erden

2025

ÖZET

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KÜTAHYA SANCAĞI

23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi, Türk tarihindeki yeni bir dönemin başlangıcına zemin hazırlamıştır. İki yüzyıldır süregelen Türk modernleşmesi, II. Meşrutiyet döneminde yeniden hız kazanmıştır. Osmanlı tarihinin en çalkantılı dönemi olarak kabul edilen 1908-1918 yılları, bir yandan Osmanlı Devleti’nin sonunu hazırlarken, diğer yandan da yeni kurulacak cumhuriyet rejiminin temellerini atmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen reformlar yalnızca siyasî yaşamla sınırlı kalmamış, iktisadî, hukuk ve sosyal hayatın bütün alanlarına nüfuz ederek ülkenin genel yapısını derinden etkilemiştir. Ancak II. Meşrutiyet’in tam anlamıyla kavranabilmesi, şüphesiz yerel düzeydeki etkilerinin incelenmesiyle mümkün olacaktır. Bu düşünceden hareketle II. Meşrutiyet Dönemi’nin Kütahya Sancağı üzerindeki etkileri, idârî, siyasî, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla incelenmiştir. İlk olarak, Kütahya Sancağı’nın mülkî yapılanması, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan 20. yüzyıla kadar geçen süreçte meydana gelen değişim ve dönüşümler kronolojik sırayla ele alınmıştır. Akabinde II. Meşrutiyet döneminde Kütahya Sancağı’nda görev yapan mutasarrıf ve kaymakamların biyografileri ile yönetim tarzları detaylı bir şekilde tetkik edilerek bu yöneticilerin toplum üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Böylelikle, geçmiş dönemlerden miras kalan idârî sorunların bu süreçte devam edip etmediği ve yeni rejimin yerel düzeydeki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanının Kütahya Sancağı üzerindeki etkileri, arşiv belgeleri ışığında incelenmiş ve bu süreçte yerelde nüfuz sahibi olan eşrafın, hâkim güç olma yönündeki çabaları üzerinde durulmuştur. Öte yandan süreç içerisinde gerçekleşen 1908, 1912 ve 1914 seçimleri yine arşiv belgeleri ve dönemin basınından hareketle masaya yatırılmıştır. Ayrıca, Kütahya Sancağı halkının dönemin dış gelişmeleri karşısında gösterdiği reaksiyon ve tepkiler üzerinde durulmuştur. Son Bölümde ise Kütahya Sancağı’nın nüfusu, eğitim, sağlık ve iktisadî yapısı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Kütahya Sancağı, İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf, Hüdâvendigâr, Seçim, Sosyal ve İktisadi Hayat.

ABSTRACT

SANJAK OF KÜTAHYA IN THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA

Following a nearly thirty-year hiatus, the re-establishment of the Second Constitutional Monarchy on July 23, 1908, paved the way for a new era in Turkish history. Turkish modernization, which had been ongoing for two centuries, gained new momentum during the Second Constitutional Era. The years 1908-1918, considered the most turbulent period in Ottoman history, simultaneously prepared the ground for the end of the Ottoman Empire while also laying the foundations for the newly established republic. The reforms implemented during this period were not limited to political life but permeated all aspects of economic, legal, and social life, deeply affecting the country's overall structure. However, a full understanding of the Second Constitutional Monarchy undoubtedly requires an examination of its local-level impacts. From this perspective, the effects of the Second Constitutional Era on the Kütahya Sanjak are examined in terms of its administrative, political, social, and economic dimensions.

Firstly, the administrative structure of the Kütahya Sanjak and the changes and transformations that occurred from the establishment of the Ottoman Empire to the 20th century are analyzed within a chronological framework. Additionally, the biographies and governance styles of the mutasarrıfs and kaymakams serving in the Kütahya Sanjak during the Second Constitutional Era have been thoroughly investigated to analyze the impact of these administrators on society. In this way, an attempt has been made to determine whether administrative problems inherited from the past persisted during this period and to identify the local-level reflections of the new regime. The effects of the declaration of the Second Constitutional Monarchy on the Kütahya Sanjak have been examined in the light of archival documents, revealing the intensified efforts of the local elite to become the dominant force during this process. Moreover, the elections held in 1908, 1912, and 1914 have been analyzed based on archival documents and the press of the time. Furthermore, the reactions and responses of the people of the Kütahya Sanjak to the external developments of the period have been examined. In the final section, the population, education, health, and economic structure of the Kütahya Sanjak are examined.

Keywords: Constitutional Era, Kutahya Sanjak, İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf, Hudavendigar, Election, Social and Economic life.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	viii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDA MÜLKÎ TEŞKİLATLANMA VE İDÂRÎ TAKSİMAT

1. Klâsik Dönemde Kütahya'nın İdârî Durumu.....	6
2. 18. Yüzyılda Kütahya'nın İdârî Yapısı.....	11
3. 19. Yüzyılda Kütahya'nın İdârî Yapısı.....	16
4. 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde İdârî Alanda Yapılan Düzenlemeler ve Kütahya'nın İdârî Taksimâtı.....	22
4.1. Kütahya Merkez Kazası.....	25
4.1.1. Etrafışehir Nahiyesi.....	26
4.1.2. Altıntaş Nahiyesi.....	26
4.1.3. Gireği Nahiyesi.....	27
4.1.4. Gümüş Nahiyesi.....	28
4.1.5. Armudili Nahiyesi.....	30
4.1.6. Virancık (Örencik) Nahiyesi.....	30
4.1.7. Tavşanlı Nahiyesi.....	31
4.1.8. Eğrigöz Nahiyesi.....	33
4.2. Eskişehir Kazası.....	36
4.2.1. Eskişehir'in Müstakil Liva Statüsüne Getirilmesi.....	37
4.2.2. Seyidgazi Nahiyesi.....	39
4.3. Uşak Kazası.....	40
4.3.1. Banaz Nahiyesi.....	43
4.3.2. Göbek Nahiyesi.....	43
4.3.3. Karahallı Nahiyesi.....	45
4.3.4. Sivaslı Nahiyesi.....	46

4.4. Gediz Kazası.....	46
4.4.1. Şaphâne Nahiyesi.....	47
4.5. Simav Kazası	48
4.5.1. Dağardı Nahiyesi	51
4.6. Kütahya'nın Müstakil Liva Statüsüne Getirilmesi	51

İKİNCİ BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDA YÖNETİM VE İDARECİLER

1. Yönetim.....	55
2. Mutasarrıf.....	56
2.1. Mutasarrıf Ahmed Fuad Paşa	57
2.2. Hacı Osman Paşa	59
2.3. Ömer Mümtaz Bey	60
2.4. İsmail Kemâl Bey	61
2.5. Fâik Âli Bey	64
2.6. Ahmed Müfid Bey	66
3. Liva İdare Meclisi	68
4. Müstakil Kütahya Livası Hususi İdaresi	69
5. Kütahya Livası Umumi Meclisi	70
6. Kütahya Belediye Dairesi	72
7. Kaymakam	74
7.1. Eskişehir Kazası Kaymakamları.....	75
7.2. Simav Kazası Kaymakamları	77
7.3. Uşak Kazası Kaymakamları	79
7.4. Gediz Kazası Kaymakamları	84
8. Kaza İdare Meclisleri	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'İN İLANINDA VE 1908-1912 VE 1914 SEÇİMLERİNDE

KÜTAHYA SANCAĞI

1. II. Meşrutiyet'e Giden Yol.....	88
2. İlân-ı Hürriyet'in Ülkedeki Yansımaları.....	98
2.1. II. Meşrutiyet'in İlanında Hüdâvendigâr Vilâyeti Merkezindeki Gelişmeler	99
2.2. II. Meşrutiyet'in İlanında Kütahya Sancağı'ndaki Gelişmeler.....	101
2.3. Eskişehir ve Uşak Kazaları'nda II. Meşrutiyet Sevinci.....	107

2.4. II. Meşrutiyet Döneminde Dış Gelişmelerin Kütahya Sancağı'na Yansımaları .	108
2.5. II. Meşrutiyet Reformlarının Kütahya'daki Gayrimüslimler Üzerindeki Yansımaları	119
2.6. II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Kurulan Cemiyetler	121
2.6.1. Kütahya Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi...	122
2.6.2. Simav Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi ...	131
2.6.3. Gediz Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi.....	135
2.6.4. Uşak Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi	140
2.6.5. Eskişehir Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi .	143
2.7. Kütahya Sancağı'nda Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti.....	148
2.8. Kütahya Sancağı'nda Faaliyet Gösteren Paramiliter Gençlik Örgütleri	153
3. II. Meşrutiyet Dönemi Seçimlerinde Kütahya Sancağı	156
3.1. 1908 Seçimlerinde Kütahya Sancağı.....	156
3.2. 1912 Seçimleri.....	164
3.2.1. 1912 Seçimlerinde Kütahya.....	165
3.2.2. 1912 Seçimlerinde Eskişehir Kazası:	172
3.2.3. 1912 Seçimlerinde Uşak Kazası	183
3.3. 1914 Seçimlerinde Kütahya Sancağı.....	185

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NIN SOSYAL VE İKTİSADİ YAPISI

1. Kütahya Sancağı'nın Nüfusu	189
1.1. 19. Yüzyıl'da Kütahya Sancağı'nın Nüfusu.....	189
1.2. II. Meşrutiyet Döneminde Kütahya Sancağı'nın Nüfusu	194
1.3. 1916 Yılında Kütahya Sancağı: Yaş, Doğum, Vefat ve Evlilik Oranları.....	202
2. Ermeni Tehcirinde Kütahya	206
3. Arap Tehcirinde Kütahya.....	212
4. Rum Tehcirinde Kütahya	219
5. Kütahya Sancağı'nda Eğitim	222
5.1. Medreseler	223
5.2. Mahalle (Sıbyan) Mektepleri.....	226
5.3. Kütahya Merkezindeki İbtidâi Mektebler	230
5.4. Uşak Kazası İbtidâi Mektepleri	238

5.5. Simav Kazası İbtidâi Mektepleri	246
5.6. Gediz Kazası İbtidâi Mektepleri.....	251
5.7. Eskişehir Kazası İbtidâi Mektepleri	256
5.8. Kütahya Rüşdiye Mektepleri	258
5.8.1. Merkez Kaza'da Rüşdiye Mektepleri	259
5.8.2. Gediz Rüşdiyesi	261
5.8.3. Uşak Rüşdiyeleri.....	262
5.8.5. Eskişehir Rüşdiye Mektepleri.....	264
5.9. Kütahya İdâdi Mektebi	266
6. Kütahya Sancağında Görülen Salgın Hastalıklar	272
7. Kütahya'da Hastahane Açma Girişimleri	278
8. Kütahya Sancağı'nda Tarım ve Hayvancılık	282
8.1. Tarımda Üretim Miktarları	284
8.1.1. Tahıl Üretimi	285
8.1.2. Baklagil Üretimi	287
8.1.3. Sanayi Bitkisi Üretimi	290
8.1.4. Köklü Bitki Üretimi.....	291
8.1.5. Meyve Üretimi.....	292
8.1.6. Bağcılık ve Üzüm Üretimi.....	292
8.2. Kütahya Sancağı'nda Hayvancılık	293
8.2.1. Binek Hayvan Yetiştiriciliği	294
8.2.2. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği.....	295
8.2.3. Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği.....	296
8.2.4. Kümes Hayvan Yetiştiriciliği	297
8.2.5. Hayvansal Üretim	298
9. Kütahya Sancağı'nda Madencilik	300
10. Kütahya'da Çinicilik.....	308
SONUÇ	318
KAYNAKÇA	325
EKLER	377

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1.1: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Kütahya Sancağı'na Bağlı Kazalar	8
Tablo 1.2: 1761-1762 Yıllarında Kütahya Merkez Nahiyelerine Bağlı Köyler:.....	13
Tablo 1.3: 1761-1762 Yıllarında Kütahya Mahalleleri	15
Tablo 1.4: 1841 Yılında Kütahya ve Kazalarında Oluşturulan Muhassıllık Birimleri	18
Tablo 2.1. II. Meşrutiyet Dönemi Süresince Kütahya Belediye Reisleri ve Görev Süreleri ...	74
Tablo 3.1. DOMMC.'nin Hüdâvendigâr Vilâyeti'ndeki Şubeleri.....	123
Tablo 3.2. 1910 Yılıının Mart Ayı Verilerine Göre Bağışta Bulunanların İsimleri	124
Tablo 3.3. 1910 Haziran Ayı Verilerine Göre Kütahya Merkezinde Donanma Cemiyetine Yapılan Yardımlar.....	126
Tablo 3.4. 1916 Yılı Kütahya Sancağı Donanma Cemiyeti Şubesinin Zirai Hasılat Cetveli	130
Tablo 3.5. Teftiş raporunda Kütahya Donanma Şubesinin 1916-1918 Yılları Arasında Gelir ve Gider Durumu	131
Tablo 3.6. Simav DOMMC Şubesi'nin Kayıt Defterindeki Sıra Numarasına Göre Diğer Üyelerin Listesi	132
Tablo 3.7. Simav Kazası Donanma Cemiyeti Şubesi ve Kaymakamlığının Aralık 1910-Şubat 1914 yılları arasında Cemiyet Merkezine Gönderdiği Bağış Miktarları.....	133
Tablo 3.8. 1910 Şubat Ayı Verilerine Göre Donanma İanesinde Bulunan Gediz Ahalisi ve İdarecileri	136
Tablo 3.9. Gediz DOMMC Şubesi'nin, Haziran 1910 yılından 13 Mart 1914'e Kadar Geçen Dönem İçinde Tahsil Ettiği Bağış Miktarı.....	139
Tablo 3.10. Uşak DOMMC Şubesi'nin 1910-1913 Yılları Arasında Genel Merkeze Gönderdiği İane Miktarı.....	140
Tablo 3.11. Uşak Donanma Şubesi Tarafından Madalya ile Ödüllendirilmesini İstedikleri Şahıslar ve Bunların Yaptıkları Bağış Miktarları	142
Tablo 3.12. Eskişehir DOMMC Şubesi'nin 1911-1914 Yılları Arasında Genel Merkeze Gönderdiği İane Miktarı.....	144
Tablo 3.13. 1917 Yılında Kütahya Sancağı'nda Bulunan Genç Dernekleri	155
Tablo 3.14. 1908 Seçimlerinde Kütahya Sancağında Mebus Adayları ve Aldıkları Oy Dağılımı	158
Tablo 3.15. Hocazade Rasih Efendi'nin İstifası Üzerine Yapılan Seçimlerde Mebus Adayları ve Aldıkları Oy Dağılımı	162

Tablo 3.16. Mustafa Safvet Paşa'nın İstifası Üzerine Yapılan Seçimlerde Mebus Adayları ve Aldıkları Oy Dağılımı	163
Tablo 3.17. Hüdâvendigâr Vilâyeti'nde 1914 Seçimlerinde Oy Kullanabilecek Erkek Nüfusun Cemaatlere Göre Dağılımı	186
Tablo 3.18. Kütahya Sancağı'nda 1914 Seçimlerinde Oy Kullanabilecek Erkek Nüfusun Cemaatlere Göre Dağılımı:	187
Tablo 3.19. 1914 Seçimlerinde Kütahya Mebusu olarak seçilen Adayların Sancak Dâhilinde Aldıkları Oy Dağılımı	188
Tablo 4.1. 1893 Nüfus Sayımına Göre Kütahya Sancağı'nın Nüfusu.....	191
Tablo 4.2. 1899 Verilerine Göre Kütahya Sancağı'nın Nüfusu	194
Tablo 4.3. Polbios ve George Soteriadis'in Verilerine Göre 1912 Yılında Cemaatlere Göre Kütahya Sancağı'nın Nüfus Dağılımı	198
Tablo 4.4. 1914 Sayımına Göre Kütahya Sancağı'nın Nüfusu	199
Tablo 4.5. Müstakil Sancak Statüsüne Geçen Eskişehir'in 1914 Sayımına Göre Nüfusu ...	200
Tablo 4.6. 1916 yılı Kaza ve Nahiye Merkezlerinin Nüfus Miktarı.....	201
Tablo 4.7. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Cemaatlere Göre Doğum Miktarları	203
Tablo 4.8. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Doğum Mikatarlarının Aylara Göre Dağılımı	203
Tablo 4.9. 1916 senesi Kütahya Sancağı Vefat Miktarları.....	204
Tablo 4.10. 1916 Yılı Kütahya Sancağı'ndaki Vefat Miktarının Aylara göre Dağılımı	204
Tablo 4.11. Kütahya Mutasarrıflığı'nın Verilene Göre 1916 yılı Kütahya Sancağı'nın daki Ermeni Nüfusu	210
Tablo 4.12. 10 Ocak 1918 Tarihi İtibariyle Kütahya'da Bulunan Rum Muhacirleri	221
Tablo 4.13. Kütahya'da Bulunan Medreseler.....	225
Tablo 4.14. 18. Yüzyılda Kütahya Merkezinde Bulunan Sıbyan Mektepleri	226
Tablo 4.15. Kütahya Merkez Kazası'nda Faaliyet Gösteren Cemaat Okulları	238
Tablo 4.16. Uşak Kazasında Faaliyet Gösteren Diğer Hususi Mektepler	245
Tablo 4.17. Uşak Kazası'nda Faaliyet Gösteren Gayrimüslim ve Yabancı Okullar.....	246
Tablo 4.18. Eskişehir Kazası'nda Faaliyet Gösteren Gayrimüslim Cemaatlere ve Yabancılara Ait Mektepler	258
Tablo 4.19. 1885-1908 Yıllarına Ait Rüşdiye Mekteplerinde Öğrenci Sayıları.....	260
Tablo 4.20. 1911-1913 Yıllarında Kütahya İnas Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı	261
Tablo 4.21. 1910 Yılında Eskişehir Rüşdiye Mektebi Personeli.....	265
Tablo 4.22. 1903 Yılı Temmuz Ayı Kütahya İdâdi Mektebinin Ders Programı.....	269

Tablo 4.23. 1906 Yılı Kütahya İdâdîsi Haftalık Ders Saatleri	269
Tablo 4.24. Kütahya İdâdîsi 'nin 1912-1913 ve 1913-1915 Öğretim Döneminde Sınıflara Göre Öğrenci Sayısı	271
Tablo 4.25. 1911 Yılı Hüdâvendigâr Vilâyeti Kolera İstatistiği	275
Tablo 4.26. R. 1332-1336 (1916-1920) Yıllarında Kütahya Liva Hususi İdaresi Tarafından Sağlık Hizmetleri İçin Ayrılan Bütçe.....	277
Tablo 4.27. Kütahya'da 1331-1334 (Rumi) Yıllarına Ait Bütçelerde Ziraat ve Hayvancılık Faaliyetlerine Tahsis Edilen Ödenek Miktarları	284
Tablo 4.28. 1325 (1909) Yılında Kütahya Sancağı Tahıl Ekim'i ve Üretim Miktarı	285
Tablo 4.29. 1329 (1913) Yılında Kütahya Sancağı Tahıl Ekim'i ve Üretim Miktarı	286
Tablo 4.30. 1325 (1909) Yılında Kütahya Sancağı Baklagil Ekim'i ve Üretim Miktarı	287
Tablo 4.31. 1329 (1913) Yılında Kütahya Sancağı Baklagil Ekim'i ve Üretim Miktarı	289
Tablo 4.32. 1329 (1913) Yılı Kütahya Sancağı Köklü Bitkiler Ekim Miktarı ve Hasılatı....	291
Tablo 4.33. 1909 ve 1913 Yıllarında Kütahya Sancağı'nda Binek Hayvan Türlerinin Kazalara Göre Dağılımı	294
Tablo 4.34. 1909 ve 1913 Yıllarında Kütahya Sancağı Büyükbaş Hayvan Dağılımı	295
Tablo 4.35. 1913 Yılı Kütahya Sancağı'nda Süt ve Süt Üretiminin Kazalara Göre Dağılımı	298
Tablo 4.36. 1909 ve 1913 yıllarında Kütahya Sancağı'ndaki Bal Üretiminin Kazalara Göre Dağılımı	300
Tablo 4.37. 1327 (1911) Yılı İçerisinde Kütahya Sancağı'nda Taharri (Arama) Yapılan Maden sahaları	308

GRAFİKLER LİSTESİ

	Sayfa
Grafik 4.1. 1893 Yılı Kütahya Şehir Merkezinin Demografik Dağılımı	192
Grafik 4.2. 1900-1907 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Müslüman Nüfusun Dağılımı	195
Grafik 4.3. 1900-1907 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Rum Nüfusunun Kazalara Göre Dağılımı	196
Grafik 4.4. 1900-1907 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Ermeni Nüfusunun Kazalara Göre Dağılımı	197
Grafik 4.5. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Müslüman Nüfusun Kazalara Göre Dağılımı	201
Grafik 4.6. 1916 Yılı Kütahya Sancağı'nın Yaş ve Cinsiyete Göre Nüfus Dağılımı	202
Grafik 4.7. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Kadın Nüfusunun Evlilik Oranları	205
Grafik 4.8. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Erkek Nüfusunun Evlilik Oranları	205
Grafik 4.9. Evli Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Oranları	205
Grafik 4.10. 1913- 1914 Yıllarında Kütahya Sancağı Baklagil Hasılat Dağılımı	289
Grafik 4.11. 1913 Yılı Kütahya Sancağı Bağcılık Ekim Alanları ve Hasılat Oranlarının Kazalara Göre Dağılımı	293
Grafik 4.12. 1909 Yılı Kütahya Sancağı Küçükbaş Hayvan Dağılımı	296
Grafik 4.13. 1913 Yılı Kütahya Sancağı Küçükbaş Hayvan Dağılımı	297

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

A. DVNSMHM. D.	: Bab-1 Asafî Divan Mühimme Defterleri
A. MKT. UM.	: Sadâret Umum Vilâyet Evrakı
A.MKT.	: Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri
AGE.	: Adı Geçen Eser
AGM.	: Adı Geçen Makale
AGT.	: Adı Geçen Tez
BEO	: Bab-1 Âli Evrak Odası
BKZ.	: Bakınız
BOA. A. MKT. MVL.	: Sadâret Meclis-İ Vâlâ Evrakı
BOA.	: Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C. MF.	: Cevdet Maarif
Çev.	: Çeviren
DH İ.UM. EK.	: Dâhiliye İdare-İ Umumiyye Ekleri
DH. EUM. 2. ŞB.	: Dâhiliye Emniyet-İ Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube
DH. EUM. 4. ŞB.	: Dâhiliye Emniyet-İ Umumiye Müdüriyeti Dördüncü Şube
DH. EUM. 6. ŞB.	: Dâhiliye Emniyet-İ Umumiye Müdüriyeti Altınca Şube
DH. EUM. MH.	: Dâhiliye Emniyet-İ Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemî
DH. İ.UM.	: Dâhiliye İdare-İ Umumiyye
DH. İD.	: Dâhiliye İdare.
DH. KMS.	: Dâhiliye Kalem-i Mahsus
DH. MB. HPS. M.	: Dâhiliye Mebânî-İ Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti
MF. İBT	: Maarif Nezareti Tedrisat-1 İbtidaiyye Kalemî
DH. MKT.	: Dâhiliye Mektubî Kalemî
DH. MTV.	: Dâhiliye Mütenevvia Kısmı Belgeleri

DH. MUİ.	: Dâhiliye Muhaberat-I Umumiye İdare
DH. SAİD. d.	: Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri
DH. SFR.	: Dâhiliye Şifre Kalemi
DH. SNM.	: Dâhiliye Nezareti Sicil-İ Nüfus Müdüriyeti
DH. SYS.	: Dâhiliye Siyasi Kısım
DH. TMIK. S.	: Dahiliye Nezareti Tesri-İ Muamelat ve Islahat Komisyonu
DH. UMVM.	: Dâhiliye Nezareti Umûr-I Mahalliye-İ Vilayât Müdüriyeti
DH.H.	: Dâhiliye Hukuk
DS.	: Devlet Salnamesi.
HAZ.	: Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Hususi Arşiv Zarfı
Haz.	: Hazırlayan
HRT. h.	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Haritalar
HR. MKT	: Hariciye Nezareti Mektup Kalemi
HRS-SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi
HSDHADB.	: Satın Alınan Evrak Hacı Adil Bey Evrakı
HVS.	: Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi
İ. DUİT.	: İrâde Dosya Usulü
İ. MLU.	: İrâde Meclis-İ Umumi
İ. MVL.	: İrâde Meclis-İ Vâlâ
İ. OM.	: İrâde Orman ve Maadin
İ. TAL.	: İrâde Taltifat
İ. TKS.	: İrâde Tekâüt Sandığı
İ.TZT.	: İrâde Ticaret ve Ziraat
İ.AZN.	: İrâde Adliye ve Mezahib
İ.DH.	: İrâde Dâhiliye
İ.MBH.	: İrâde Mabeyn-İ Hümayun

İ.MMS.	: İrâde Meclis-İ Mahsus
İ.TAL.	: İrâde Taltifat
KK. d.	: Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri
M.İ.	: Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistiği
MF. İBT.	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
MF. HTF.	: Maarif Heyet-i Teftişiyye Kalemi
MF. MGM.	: Maarif Nezareti Mekâtib-i Gayri Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği
ML. EEM.	: Maliye Nezareti Emlâk-ı Emiriyye Müdüriyeti
ML. MSF. d.	: Maliye Nezareti Masârifât Muhasebeciliği Defterleri
ML. VRD. TMT. d.	: Maliye Nezareti Vâridât Muhasebesi Defterleri
MŞH. SAİD.	: İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi
MŞH. ŞSC. d.	: Meşihat Şer'iyye Sicilleri Defterleri
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL.	: Meclis-i Vâlâ Evrakı
Nfs. d.	: Nüfus Defterleri
S.	: Sayfa
SS.	: Sayfa Sayısı
SNMU.	: Salname-i Maarif-i Umumiyye
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet Evrakı
TBMM.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİTEA.	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi
TTK.	: Türk Tarihi Kurumu
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umum
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK. AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı- Arzuhâller ve Journaller

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren reform hareketleri ve modernleşme çabalarıyla dönüşüm sürecine girmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanı ile temelleri atılan bu süreç, 1908'de meşrutiyetin tekrar ilan edilmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. II. Meşrutiyet'le birlikte Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi, Meclis-i Mebusan'ın açılarak yasama yetkisini fiilen kullanmaya başlaması, 1912'de ilk kez çok partili seçimlerin yapılması, basında sansürün kaldırılması ve derneklerin kurulmasına imkân tanıyan yasaların kabul edilmesi gibi düzenlemeler; siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlarda önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Bu reformlar yalnızca İstanbul'la sınırlı kalmamış, taşrada da dikkate değer değişimlere zemin hazırlamıştır. Öte yandan, bu süreçte, Osmanlı Devleti, Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları gibi önemli çatışmalarla karşı karşıya kalmış, bu savaşların yarattığı siyasî ve toplumsal sonuçlar merkez başta olmak üzere memleketin pek çok şehrinde mühim sonuçlar doğurmuştur. Ardından başlayan I. Dünya Harbi ise Osmanlı Devleti'ni çok cepheli bir mücadeleye sürükleyerek hem ülke sınırları içinde hem de uluslararası sahada derin bir dönüşümün fitilini ateşlemiştir.

Bu bağlamda, tez çalışmasının konusu, II. Meşrutiyet yıllarında Kütahya Sancağı'nın idârî, siyasî, iktisadî ve sosyal durumunun kapsamlı biçimde incelenmesidir. Tezin temel hedeflerinden biri, tarihî açıdan öneme sahip ve uzun yıllar Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olarak önemli bir idârî rol üstlenen Kütahya'nın, II. Meşrutiyet dönemindeki yerini ve yeni rejimin şehir halkı üzerindeki etkilerini belirlemektir. Bu sayede, Kütahya'nın idârî, siyasî, iktisadî ve demografik yapısındaki dönüşümler üzerinden II. Meşrutiyet sürecinin taşradaki yansımalarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanması düşünülmektedir. Öte yandan, söz konusu başlıklar her ne kadar Kütahya merkezi üzerinden ele alınsa da mümkün mertebe kazalar üzerinden de değerlendirilerek Kütahya Sancağı'nın II. Meşrutiyet yıllarındaki konumunun bir bütün hâlde ortaya konulması hedeflenmiştir. Ayrıca, Meşrutiyet sürecinde meydana gelen harici gelişmelerin Kütahya üzerindeki etkilerinin incelenmesi de çalışmanın temel amaçlarından birini oluşturmaktadır. Çalışma Kütahya Sancağı'nın II. Meşrutiyet dönemine odaklansa da şehrin tarihî süreç içerisindeki konumunu daha sağlıklı değerlendirebilmek amacıyla zaman zaman önceki dönemlere ait verilere de başvurulmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde Kütahya Sancağı'na odaklanan bu çalışmada, belirli sorulara cevap aranarak tezin ana bölümleri belirlenmiştir. Cevabı aranan sorulardan ilki, Meşrutiyet Dönemi öncesinde Kütahya Sancağı nasıl idare ediliyordu ve Meşrutiyet'in ilanından sonra

idârî statüsünde ne gibi değişiklikler olmuştur? Meşrutiyet dönemi süresince Kütahya’da görev yapan mülkî amirler kimlerdi ve bunların yönetimdeki faaliyetleri, halk üzerindeki etkileri nasıl olmuştur? II. Meşrutiyet’in ilanı Kütahya Sancağı’nda nasıl karşılanmıştır? 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde Kütahya halkının tutumu ve bu seçimlere katılımı nasıl olmuştur? İncelenen dönemde, uluslararası gelişmeler karşısında Müslim ve Gayrimüslim yerel halkın tepkileri ne yönde olmuştur? Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte ülke genelinde hız kazanan cemiyetleşme ve dernek kurma faaliyetleri, Kütahya’da nasıl karşılık bulmuştur? Meşrutiyet rejimi ile birlikte Kütahya’nın idârî, iktisadî ve sosyal ve demografik yapısında ne gibi değişim ve gelişmeler yaşanmıştır?

Bu sorular çerçevesinde, tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, tarihi süreç içerisinde Kütahya Sancağı’nın mülkî ve idârî yapılanması ile II. Meşrutiyet dönemindeki idârî statüsü ele alınmıştır. İkinci bölümde, II. Meşrutiyet döneminde sancak yönetimi, mülkî amirlerin biyografileri ve görev süreleri boyunca yürüttükleri yönetim incelenmiştir. Üçüncü bölümde, II. Meşrutiyet’e götüren süreç ele alınmış, meşrutiyetin, başta ülke genelinde olmak üzere Hüdâvendigâr Vilâyeti, ardından Kütahya Sancağı ve bu sancağa bağlı kazalar üzerindeki etkileri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda, 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinin Kütahya Sancağı’nda nasıl gerçekleştiği, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf Fırkalarının şehirdeki yapılanması ve bu siyasî hareketlerin yerel düzeydeki etkileri de detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bunların yanında ülke genelinde yaşanan gelişmelerin Kütahya Sancağı üzerinde etkileri ve Trablusgarp Harbi, Girit Hadisesi, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Harbi’nde Cihâd-ı Ekber’in ilanı gibi konular da kazalar dâhil olmak üzere Kütahya halkının göstermiş olduğu tepkiler bu bölümde yer verilmiştir. Dördüncü bölümün ilk başlığında, Kütahya Sancağı’nın II. Meşrutiyet dönemi öncesi ve sonrasındaki nüfus yapısı ele alınmıştır. Bu kapsamda, ilk nüfus verilerinden başlanarak dönemin salnamelerinde yer alan bilgiler, dönem yazışmaları, 1916 yılına ait istatistik çalışmaları ile yerli ve yabancı kaynaklar incelenmiş, bu doğrultuda şehrin demografik yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Devamında, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti’ni meşgul eden önemli meselelerden olan Ermeni, Rum ve Arap tehcirlerinin Kütahya Sancağı üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Ayrıca, sancakta eğitim faaliyetleri, salgın hastalıklar ve hastane açma girişimleri de bu bölümde ele alınan diğer başlıklar arasında yer almıştır. Son olarak, Kütahya Sancağı’nın iktisadî yapısı ise tarım, hayvancılık, madencilik ve çinicilik gibi başlıklar üzerinden incelenmiştir.

Yukarıda zikredilen bölümlerden oluşan çalışmanın en önemli amacı, bugüne dek ele alınmamış ve akademik incelemelerden mahrum bırakılmış olan II. Meşrutiyet döneminde Kütahya'nın siyasî, idârî, sosyal ve iktisadî durumunu ortaya çıkarmaktır.

Araştırmanın yöntemi hususunda Tarih metodolojisi usulünden hareketle II. Meşrutiyet üzerine yapılmış genel ve yerel çalışmalar tespit edilerek bu çalışmaların değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu süreçte, konuya dair yapılmış farklı şehir çalışmalarının incelenmesi, tez konusunun usul, yöntem ve sınırlarının net bir biçimde belirlenmesine rehberlik etmiştir. Söz konusu çalışmaların arasında Prof. Dr. Halim Demiryürek tarafından hazırlanan "*II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik*", Prof. Dr. Bülent Cırık tarafından hazırlanan "*II. Meşrutiyet Dönemi Bitlis Sancağı*", Volkan Aksoy tarafından hazırlanan "*II. Meşrutiyet Dönemi Trabzon*" ve Raif Kaplanoğlu tarafından kaleme alınan "*Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*" adlı çalışmalar bulunmaktadır. Sayılarını daha da arttırabileceğimiz bu çalışmaların yanında Kütahya şehir tarihi üzerine yapılan araştırmalar ve yazılı eserler de ziyadesiyle tetkik edilmiştir. Bu çalışmaların başında Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından hazırlanan "*Bizans ve Selçukîlerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri*" isimli çalışma gelmektedir. Komisyon editörlüğünde hazırlanan "*Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya*" adlı çalışma ise akademik düzeyde olan bir diğer önemli eserdir. Araştırmacı ve kütüphaneci Mustafa Hakkı Yeşil'e ait olan "*Tarihte Kütahya*", "*Kütahya İlinin Kısa Coğrafyası*", "*Kütahya İlinin Kısa Tarihi*", "*Kütahya İli İlçelerinin Tarihsel Durumları Hakkında Kısa Notlar*", Hamza Güner'e ait olan "*Kütahya Camileri*" ve "*Tarihte Kütahya*" eserleri, Halil Kadri Erdem'e ait "*Kütahya Mesireleri Gezmeler, Oyunlar, Türküler*", "*Kütahya İli Hakkında Kısa Tarihi ve Coğrafya Bilgileri*" adlı eserler, Ahmet Türkkân tarafından hazırlanan "*Tehcir Gerçeği ve Kütahya Ermenileri*" ve Ali Günhan tarafından hazırlanan "*Kütahya Yöresi Folklorundan Damlalar*" ve "*Belgelerle Mustafa Hakkı Yeşil -Hayatı Kütüphanesi ve Eserleri*" çalışmamızda incelenen mühim eserler arasındadır.

Öte yandan, Kütahya ile ilgili hazırlanan doktora tezleri de incelenen kaynaklar arasında yer almıştır. Özellikle 19. yüzyılı kapsayan Kütahya'nın şehir tarihine dair doktora düzeyinde yapılan araştırmalar II. Meşrutiyet öncesi dönemi yansıtan önemli eserlerdir. Mehmet Bayartan tarafından hazırlanan "*XIX. Yüzyılda Kütahya'nın Tarihi Coğrafyası*" başlıklı doktora tezi, Kütahya'nın 19. yüzyıldaki coğrafi yapısını detaylı bir şekilde ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Refik Arıkan'ın "*Tanzimat Döneminde Kütahya*" adlı doktora tezi

ise, Tanzimat Dönemi'nin Kütahya üzerindeki etkilerini ve bu dönemdeki tarihî gelişmeleri ayrıntılı bir biçimde ele alan önemli akademik eserdir.

Kütahya'nın 19. yüzyıldaki tarihî ve sosyo-ekonomik yapısı üzerine önemli eserler bulunmakla birlikte, Rakip Yalçın'ın "*II. Meşrutiyet Sonrası Taşranın İdarî Dönüşümü: Kütahya Örneği*" adlı yüksek lisans tez çalışmasının dışında, Literatürde II. Meşrutiyet döneminde Kütahya Sancağı'nı konu edinen kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Bahsi geçen yüksek lisans tezi, Rakip Yalçın ve Özgür Önder tarafından 2019 yılında "*II. Meşrutiyet Döneminde Kütahya Taşra İdaresi*" başlığıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Ancak çalışma, tarihî kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmış olmasına rağmen, esas itibarıyla Kamu Yönetimi disiplini çerçevesinde ele alınmış ve incelenen dönemde şehrin idarî ve siyasî yapısı genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Bu durum, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kütahya Sancağı'nın tarihsel bir perspektifle ve tarih metodolojisine uygun olarak ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu yönüyle, birincil kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda oluşturulan bu çalışma, Kütahya'nın II. Meşrutiyet dönemine ışık tutması ve Kütahya şehir tarihindeki önemli bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlaması açısından önemlidir.

Tez çalışmasının temel kaynaklarını büyük ölçüde Devlet Arşivleri Başkanlığı'na bağlı Osmanlı arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bu belgeler arasında en sık başvurulanan fon, Dâhiliye Nezâreti ile taşra yönetimi arasında yürütülen yazışmalara ait dokümanlardır. Bu fon kapsamında; mülkî taksimat, düzenlemeler, belediye meclisleri ve idare meclisi üyelerinin seçimi, Gayrimüslim ve yabancılara ait okullar ile kilise inşaatlarına ilişkin ruhsat belgelerini içeren İdarî Kısım Belgeleri (DH.İD); tayin, atama, görevden alma, arazi işleri, askerî, eğitim, öğretim, vakıf işleri ve doğal afetler gibi konulara dair dokümanları barındıran İdâre-i Umumiye Belgeleri (DH.İUM); Dâhiliye Nezâreti'nin teşkilinden itibaren diğer devlet kurumları ve vilâyetlerle yapılan yazışmaları içeren Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT); devlet idaresinde görev alan memurların meslek hayatları boyunca hazırlanan hâl tercümelerini kapsayan Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d); siyasî, hukukî, idarî ve çeşitli konulardaki yazışmalara ait Siyasî Kısım Belgeleri (DH.SYS); hükümetin taşra birimleriyle yaptığı gizli haberleşme ve telgraf yazışmalarını ihtiva eden Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR); vilâyet bütçelerinin incelenmesi, onaylanması, taşrada yol ve köprü yapımı, göl ve bataklıkların ıslahı gibi bayındırlık işleri ile 1912'de idarî değişikliklerden sonra Dâhiliye Nezâreti bünyesinde kurulan Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyat Müdüriyeti'ne ait belgeler önemli yer tutmaktadır. Dâhiliye Nezâreti belgelerinin yanı sıra, Bâb-ı Âlî Sadâret

Dairesi ve ilgili birimlerin yazışmalarını içeren belgeler de yapılan çalışmada başvuru kaynakları arasındadır. Bütün bunların yanında Türkiye Büyük Millet Meclisi Mebusan Üyelerinin özlük dosyaları ve seçim mazbatalarının yer aldığı TBMM Arşivi, ulema sicil dosyalarının bulunduğu, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti hakkında zengin bir arşiv kaynağına sahip Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi'nden de (TİTEA) faydalanılmıştır.

Çalışmamızda, arşiv belgelerinin yanı sıra birincil kaynak olarak sınıflandırabileceğimiz süreli yayınlara da müracaat edilmiştir. Bu bağlamda, bölgenin nabzını tam olarak tutabilmek için yerel basın üzerine kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden süreç, 1909 yılında Kütahya'da Bidayet Mahkemesi Reisi Ferid Bey tarafından haftada iki kez yayımlanmak üzere Felent adlı gazete çıkardığı bilgisine ulaşılmıştır. Ancak bu gazetenin yalnızca iki sayısı yayımlandıktan sonra kapatıldığı anlaşılmaktadır ve maalesef söz konusu gazetenin nüshalarına erişilememiştir. Bu bağlamda, ortaya çıkan bilgi eksikliğini giderebilmek amacıyla, incelediğimiz dönemde Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı olması hasebiyle Bursa'da yayımlanan Hüdâvendigâr gazetesinden faydalanılmaya çalışılmıştır. Aynı dönemde Kütahya Sancağı'na bağlı kaza statüsünde idare edilen Eskişehir'de, 1911-1912 yılları arasında yayımlanan Hakikat Anadolu Sesleri gazetesinden de faydalanılmıştır. Ayrıca Kütahya'ya bağlı Uşak kazasına yakınlığı dolayısıyla İzmir'de neşredilen Ahenk gazetesi de incelenen yerel gazeteler arasındadır. Öte yandan incelenen dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın sözcülüğünü üstlenen Hakikat, Tanin, İkdam, İktiham, Teminat ve Meslek gibi dönemin ulusal gazetelerine de başvurularak sıklıkla atıf yapılmıştır.

Öte yandan arşiv belgeleri ve süreli yayınların dışında, çalışmada şehir tarihi yazımı açısından önemli kaynak değeri taşıyan Osmanlı Devleti kurumlarının hazırladığı yayınlar da kullanılmıştır. Bu doğrultuda, Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnameleri başlıca başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclis-i Umûmiyesine ait mazbatalar da incelenen resmî kaynaklardandır. İhsaiyat ve istatistik çalışmaları, şehrin sağlık, eğitim, öğretim ve tarım gibi alanlardaki durumu hakkında bilgi sağlamak için kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDA MÜLKÎ TEŞKİLATLANMA VE İDÂRÎ TAKSİMAT

1. Klâsik Dönemde Kütahya'nın İdârî Durumu

Kütahya, 1381 yılında Germiyan hükümdarı Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun'un şehzade Bayezid ile evlenmesiyle çeyiz olarak Osmanlı Devleti'ne verilmiştir.¹ Böylece Osmanlı idâresine dâhil olan Kütahya, sancak merkezi haline getirilmiş ve Yıldırım Bayezid Sancakbeyi olarak buraya atanmıştır.² Ancak I. Kosova Savaşı'nda I. Murad'ın şehit düşmesinin ardından Kütahya kısa süreliğine yeniden Germiyanogulları'nın kontrolüne geçmişse de Yıldırım Bayezid tarafından tekrar Osmanlı hâkimiyetine alınarak 1393'te teşkil edilen Ankara merkezli Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.³

Batı Anadolu'da tesis edilen bu idârî yapı kısa süre sonra 1402 Ankara Savaşı mağlubiyetiyle bozulmuş, Osmanlı idâresi altında bulunan sancaklar daha önce bağlı buldukları Karaman, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Hamidoğulları tarafından geri alınmıştır.⁴ Germiyan Beyi II. Yakup Bey de diğer beylikler gibi kaybettiği topraklara yeniden sahip olmuştur.

II. Yakup Bey, Osmanlı tahtına II. Murad'ın geçmesinin ardından, ilk döneminin aksine Osmanlı ile ilişkilerini düzeltme yoluna gitmiştir.⁵ İlerleyen dönemde giderek güçlenen Osmanlı karşısında ve beylikler arası mücadelelerin yoğunlaştığı bu kaotik ortamda beyliğinin geleceğini göremeyen Yakup Bey, 1428 yılında Edirne'ye giderek II. Murad ile görüşmüş ve vefatından sonra topraklarını Osmanlılara bırakacağını bildirmiştir.⁶

¹ Osmanlı'ya çeyiz olarak verilen Germiyan toprakları şunlardır: Kütahya'ya bağlı köyler: Kızılca-viran, Seydiköy, Erikli, Şeyh-ömer, İne-gazi, Elma-ağacı, Kara-ağaç, Süle-oğlu, Timürcü-viran, Hoca-oğlu, Çomar, Çöplü. Yoncalı Nahiyesine bağlı köyler: Kara-ağaç, Uç-ağacı, Sele-oğlu. Sazanoh Nahiyesine bağlı köyler: Hisar-Çavdar, Ağar, Tavşanlıya bağlı köyler: Çukur-viran, Altıntaş'a bağlı köyler: Virancık, Çakırzası, Sevdğin. Simav kazasına bağlı köyler: Yenice, Kara-abdal. Kula kazasına bağlı Köyler: Akçain, Balçıklu, Aslanapa'ya bağlı köyler Kulaksız, Güğüm. M.Ç. Varlık (1974). *Germiyan Oğulları Tarihi (1300-1429)*. Sevinç Matbaası, Ankara s. 60.

² M. Ç. Varlık (1990). Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1989(5), s.316.

³ M. Ç. Varlık (1987). XVI. Yüzyıl Osmanlı İdâri Teşkilatında Kutahya. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1986(2), s.202.

⁴ İ. H. Uzunçarşılı (1988). *Osmanlı Tarihi*. c. 1, TTK. Yayınları, Ankara, s.316.

⁵ II. Yakup Bey, Fetret devrinde Osmanlılara karşı vaziyet aldı. Cüneyd Bey ve Şehzade İsa Bey hadiselerinde Karamanlılarla birlikte hareket etti. II. Murad'ın tahta çıkmasından sonra da Çelebi Mehmed'in diğer oğlu olan Mustafa Çelebi'yi destekledi. Ancak Mustafa Çelebi İznik'te II. Murad tarafından mağlup edilip ortadan kaldırılması üzerine Osmanlılar aleyhinde izlediği siyasetten vazgeçerek II. Murad ile dost olma yollarını aradı. M.Ç. Varlık (1996). "Germiyan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, s.34.

⁶ N. Atsız (1970). *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.123.

Böylece 1428 yılında kati surette Osmanlı'ya geçen Kütahya, II. Murad döneminde ikinci defa sancakbeyliği haline getirilmiştir.⁷ Sancağın başına da Umur Bey'in oğlu Osman Bey tayin edilmiştir.⁸ Bu hal yani "Sancak" statüsünde idâre edilişi Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar devam etmiş ve merkezi Ankara olan Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı bulunmuştur.

Kütahya'nın Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi haline gelmesi, Fatih Sultan Mehmed döneminde gerçekleşmiştir. Fatih'in emriyle Karaman ve Menteşeoğulları meselesini çözmekle görevlendirilen Anadolu Beylerbeyi İshak Paşa, eyalet merkezini Ankara'dan Kütahya'ya taşımıştır.⁹ Böylece Kütahya, kısa bir süreliğine (şehzade Bayezid (1550-1558) ve şehzade Selim'in (1562-1566) sancakbeyliği dönemlerinde) merkez Ankara'ya nakledilmiş olsa da Beylerbeylik teşkilatının sona ermesine kadar Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olma konumunu korumuştur.¹⁰

Fatih döneminde Kütahya Sancağı'nın idârî dağılımına bakıldığında 1457 tarihli müselleme ve 1466 tarihli piyade defterine göre Merkez Kaza, Tavşanlı, Eğrigöz, Homa, Çalili, Donuzlu, Selendi, Belkavak ve Kaş-Yenice kazalarından¹¹ meydana geliyordu.¹²

⁷ II. Murad Anadolu'daki sancak sistemini tekrar ele alarak belli bir seviyeye getirmiştir. Venedikli Laou Quirini tarafından hazırlanan 1430 yıllarda Batı Anadolu'daki Osmanlı sancaklarını gösteren listede Menteşe, Saruhan, Aydın, Karesi, Bursa, Biga, Bergama ve Kütahya'nın isimleri geçmektedir. Bunlara ilaveten II. Murad döneminde Batı Anadolu'da olmayıp Anadolu Beylerbeyliği sınırları içerisinde yer alan diğer sancaklar şunlardır: Sultanönü, Bolu, Hamid, Ankara, Karahisar-ı Sahip, Kocaeli, Alaiyye ve Teke. O. Kılıç (2021). *Osmanlı Taşrasının İdarî Taksimatı ve Yöneticileri: Kurtuluşun 19. Yüzyıla*. c. 1, İdeal Yayınları, İstanbul, s. 63.

⁸ İ. H. Uzunçarşılı (1988). *age*, s. 406; Hoca Sadeddin Efendi (T.Y.). *Tacü't Tevarih*. c. II, İsmet Parmaksızoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı – Kültür Yayınları, Ankara, s. 168.

⁹ Solak-zâde Tarihi'nde Beylerbeyliği'nin Kütahya'da oturması İshak Paşa'dan sonra kânun haline geldiği belirtilmiştir. Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi (T.Y.). *Solak- Zâde Tarihi*. Vahid Çubukçu (Haz.), c. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları (Y.Y.), s. 260; M. Ç. Varlık (1999). *Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi*, Güler Eren (Ed.), *Osmanlı*, c.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.123.

¹⁰ M. Ç. Varlık (1999). *agm*, s.203.

¹¹ Kuruluş döneminde Osmanlı'nın idârî yapılanmanın sıralamasına bakıldığında Beylerbeylikler sancaklara ayrılmış sancaklar da vilâyet ve nahiyelere bölünmüştü. Kuruluş döneminde Beylerbeyliği'nin alt birimi olan sancakların altında 'Vilâyet' diye tabir edilen idârî birim bulunmaktaydı. Yani bu dönemde 'Vilâyet' birimi son dönem Osmanlı idârî yapılanmasındaki 'Kaza' derecesine karşılık geliyordu. Vilâyetten sonra ise kaza/nahiye takip ediyordu. II. Mehmed döneminde ise 'Sancak' terimi iyice yerleşmiş, 'Vilâyet' tabiri ise önceleri sancağın alt birimi 'kaza ve nahiye' derecesinde ifade edilmişse de sonraki dönemlerde Sancağın üst birimi olan "Beylerbeyliği/Eyalet" tabirlerini karşılayacak manada kullanılmıştır. O. Kılıç (2021). *age*, s.66-74.

¹² Kütahya Sancağı'nın H. 862/M. 1457 tarihli müselleme tahrir defteridir. Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları bölümünde Mcy-093 numarada kayıtlıdır. 15. yy.' da Kütahya'nın askeri ve idârî yapısı, nüfusu, yerleşim ile şahıs isimleri için bkz: Ö. Bıyık (2016). *Fatih Mehmed Devri Anadolu Vilâyeti Müselleme ve Piyade Defteri*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, s. 1-23.

Kütahya'nın Merkez Kazası ise Kalın-ıviran, Yoncalı, Altıntaş, Yalak, Aslanapa, Sazanos, Gediz, Simav, Kula, Şeyhlü, Uşak, Banaz ve Ulu-göbek nahiyelerinden oluşuyordu.¹³

16. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde (1520-1535) Anadolu Vilâyeti'nin¹⁴ bünyesinde 17 sancak, 154 şehir ve kasaba, 160 kaza ve 12 bini geçkin köy bulunuyordu.¹⁵ Böylesine geniş bir coğrafyanın idârî merkezi olan Kütahya'da, kendi sınırları içinde toplam 91 mahalle, 1071 köy ve 274 mezra bulunmaktaydı.

Tablo 1.1: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Kütahya Sancağı'na Bağlı Kazalar

1513 ¹⁶	1520 ¹⁷	1530 ¹⁸	1571 ¹⁹	1675-76 ²⁰
Kütahya	Kütahya	Kütahya	Kütahya	Kütahya
Simav	Simav	Eğrigöz ve Simav	Eğrigöz/Emet	Eğrigöz
Güre ve Selendi ²¹	Güre	Güre ve Selendi	Güre ve Selendi	Güre ve Selendi
Kula ²²	Kula	Kula	Kula	Kula
Uşak	Uşak	Uşak	Uşak	Uşak
Şihli/Işıklı ²³	Şihli/Işıklı	Şihli/Işıklı	Şihli/Işıklı	Şihli/Işıklı

¹³ M. Ç. Varlık (1987). XVI. Yüzyılda Osmanlı İdârî Teşkilâtında Kütahya, *Marmara Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1986 (2), s.227.

¹⁴ Kânuni Sultan Süleyman döneminde Sancaklardan oluşan üst idârî birim için Beylerbeyliği yerine 'Vilâyet' kelimesi kullanılmaktadır. Bu dönemde sancakların bir üst idârî birim için 'Beylerbeyi' veya 'Eyalet' tabiri kullanılması doğru değildir. 'Vilâyet' yerine 'Eyalet' tabiri kullanılması ise Kânuni Sultan Süleyman devri sonrasıdır. O. Kılıç (2021). age, .s.99.

¹⁵ M. Ç. Varlık (1991). "Anadolu Eyaleti", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, s. 144.

¹⁶ M. Çetin Varlık (1987). agm, s. 228.

¹⁷ 49 Numaralı Mufassal Tahrir defteri için bkz. M. Çetin Varlık (1987). agm, s. 229-230.

¹⁸ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri I (937/1530). (A. Özkılınç- A. Coşkun vd. Haz.), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993. s. 15-93.

¹⁹ 47 ve 48 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri, M. Çetin Varlık (1987). agm, s. 236.

²⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı 1675-76 tarihli Kâmil Kepeci tasnifi 2693 ve Maliyeden Müdevver 2498 numaralı Avarız Defterleri'nde Kütahya Sancağı'na tabi kazalar ve bu kazalara bağlı nahiyeleri ile köyler kaydedilmiştir. Ayrıca Kütahya merkezinde bulunan mahallelerin de toplam neferan ve avarız haneleri yazılmıştır. Kütahya Sancağının 17. yüzyıl kazaları, köyleri ile nahiyelerinin iskân ve nüfus yapısı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Aydın (2016). Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016 (48), s. 204; İ. E. Çakır (2016). XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kütahya Kazâsı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (1), s.257.

²¹ Güre: Günümüzde Uşak'ın batı yakınında, ana yol üzerinde bucak merkezidir. İlkçağın geç dönemlerinde "Bagis" ismiyle anılırdı. Selendi: Günümüzde Manisa iline bağlı ilçe merkezidir. İlkçağ'da, şimdiki Kara Selendi Köyünün yerinde kalıntılar üzerinde bulunan yere "Silandos" denilirdi. B. Umar (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, İstanbul, s.298,718.

²² Kula: Günümüzde Manisa iline bağlı ilçe merkezi. B. Umar (1993). age, s.43.

²³ Şihli: ilkçağ'da Eumenia'sının ardılı denilmekteydi. 15. yüzyıl belgesinde Şihli olarak geçer. Günümüzde Denizli ili Çivril ilçesine bağlı bucak merkezinin olduğu yerdir. B. Umar (1993). age, s.758.

Tablo 1.1. Devamı

Homa ²⁴	Homa ve Geyikler	Homa	Homa ve Geyikler	Çakırca ve Homa
Eğrigöz/Emet	Eğrigöz/Emet	Honaz	Honaz	Honaz
Lazkiye/ Denizli	Lazkiye/ Denizli	Lazkiye/ Denizli	Lazkiye/ Denizli	Denizli
Honaz ²⁵	Honaz		Simav	Simav
	Gediz		Gediz	Gediz
			Gököyük	Gököyük
				Geyikler ²⁶
				Ezine ²⁷
				Çarşamba
				Eşme

Ayrıca 16. yüzyıl tahrir defterlerine bakıldığında bu süre zarfında Kütahya Sancağı'nın idârî teşkilatında zaman zaman büyük ölçüde olmayan birtakım değişikliklere gidildiği görülmektedir. Örneğin H.919/M.1513 tarihli 45 numaralı tahrir defterine göre Kütahya bu dönemde 10 kazadan müteşekkil olup Gediz müstakil kaza, Güre ile Selendi de birlikte kaza statüsünde idi.²⁸ I. Selim dönemine ait olduğu düşünülen ve 1512-1520 yıllarını kapsayan 49 numaralı tahrir defterinde ise Kütahya Sancağı 11 kazaya taksim edilip Gediz kazadan nahiyeye çevrilmiş, Güre de müstakil bir kazaya getirilmişti. Selendi ise nahiyeye yapılarak Kula kazasına bağlanmıştı.²⁹

Kânuni'nin ilk dönemine gelindiğinde 1530 tarihli 438 numaralı tahrir defterine göre Kütahya 9 kaza bölgesine ayrılmıştı. Gediz tekrar nahiyeye çevrilmiş, Eğrigöz ve Simav birlikte kadılık altında toplanmış, Homa da müstakil kaza derecesine getirilmişti. II. Selim döneminde 1571 tarihindeki 47 ve 48 numaralı tahrir defterlerine göre ise Kütahya 12 kazaya çıkarılmıştı. Gediz, Eğrigöz ve Simav ayrı birer kazaya dönüştürülmüş, Homa da Geyikler ile

²⁴ Homa: Günümüzde Denizli ilinin Çivril ilçesine bağlı bucak merkezi olan yerdir. Şimdiki adı, Gümüşsu olarak geçer. Hellen dilinde "Khoma" olarak ifade edilirdi. Anlamı "Yığın"; özellikle, kasabayı savunma yapmak için hazırlanmış siper tümseği yığını. B. Umar (1993). age, s.318.

²⁵ Honaz: Günümüzde Denizli'nin ilçesidir. Honaz Bizans döneminde "Khonai" denilmekteydi. B. Umar (1993). age, s.43.

²⁶ Geyikler: Şimdiki adı Dinar günümüzde Afyonkarahisar'a bağlı ilçedir.

²⁷ Günümüzde Denizli'ye Bağlı Sarayköy İlçe Merkezidir. B. Umar (1993). age, s. 264.

²⁸ M. Ç. Varlık (1987). agm, s. 228.

²⁹ M. Ç. Varlık (1987). agm, s. 230-231.

birlikte kaza statüsüne getirilmişti. Bunlara ilaveten Aydos Kânuni döneminde Lazkiye/ Denizli kazasına bağlı nahiye iken II. Selim döneminde Gököyük ismiyle kaza olmuştu.³⁰

16. yüzyıl boyunca Anadolu Eyaleti'ne bağlı sancak sayılarında farklılık görülse de 17. yüzyılda da hemen hemen aynı kalmıştır.³¹ Ayni Efendi'nin verdiği listeye göre 14 Sancaklı Anadolu Eyaleti bu dönemde Kütahya (Paşa Sancağı), Saruhan, Aydın, Kastamonu, Hüdâvendigâr, Bolu, Menteşe, Ankara, Karahisar-ı Sahib, Teke-ili, Kangırı, Hamidiye, Sultanönü ve Karesi Sancaklarından oluşuyordu.³² Kütahya'nın sancak dâhilindeki idârî yapısına bakıldığında ise kendisine bağlı kazaların adedinin zamanla azaldığı görülmektedir. Bir dönem 30 kazaya sahip olan Kütahya, 17. yüzyıla gelindiğinde bu sayı 24'ye inmiştir.³³ Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre bu Kütahya; Amid (Eğrigöz), Simav, Gediz, Selendi, İnay, Eşme, Kula, Serki, Çakırca, Gököyük, Denizli, Şeyhlü, Baklan, Dazkırı, Homa, Kenger³⁴, Uşak, Banaz, Honaz, Ezine, Çarşamba, Dağardı, Çal Kazaları'ndan oluşuyordu. Merkez kazaya bağlı nahiyeler ise: Etrafışehir (Merkez Kaza) Altıntaş, Gergi-viran, Örencik, Tavşanlı, Gümüş ve Armutdili idi.³⁵ Bu dönemde Kütahya Sancak dâhilinde bulunan köy sayılarına bakılacak olursa 1675-76 tarihli mufassal avâriz defterine göre 35'i merkeze bağlı olmak üzere toplamda 296 adet köy bulunmaktaydı.³⁶

Klâsik dönemde Osmanlı Devleti, Batı Anadolu'da yeni bir idârî teşkilat kurarken, önceki beyliklerin idârî sınırlarını bozmadan ve mevcut idârî yapıya bağlı kalarak sancakları tesis etmişti.³⁷ Nitekim Germiyan Beyliği'ne ait şehirler³⁸ Osmanlı'ya geçtikten sonra Beylik sınırları korunarak Kütahya Sancağı oluşturuldu. 17. yüzyıla gelene kadar da Kütahya

³⁰ M. Ç. Varlık (1987). agm, s. 238-239.

³¹ O. Kılıç (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elâzığ, s. 52.

³² Ayni Ali Efendi, *Risale-i Kavânin-i Âl-i Osmân Hulâsa-i Mezâmin-i Defter u Dîvân*, TBMM Kütüphanesi El Yazma Eser D.no: 1007, s.7.

³³ İ.H. Uzunçarşılıoğlu (1932). *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri*. Devlet Matbaası, İstanbul, s.96.

³⁴ Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Kenger'i, Kütahya'nın kazası olarak belirtilmişse de 1675-76 tarihli Kütahya Avarız defterlerindeki kaza listesinde yer almadığı görülmektedir. Bkz. M. Aydın (2016). agm, s.204.

³⁵ S. A. Kahraman (2001). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s 28.

³⁶ 1675-76 yıllarında mufassal avâriz defterine göre Kütahya Merkez Kazası'na bağlı köylerin dağılımı şöyle idi: Etrafışehir Nahiyesi'nde 47, Amrudabâd Nahiyesi'nde: 25, Gümüş Nahiyesi'nde 54, Altıntaş Nahiyesi'nde 33, Yalak Nahiyesinde 8, Gireği Nahiyesinde 45, Virancık Nahiyesinde 43, Tavşanlı Nahiyesinde 32, Molla Fenari Vakfı Köyleri'nde 3, Diğer Vakıf Köylerde 2, Derbendciyan Köylerinde 4. İ.E., Çakır (2016). agm, s.248.

³⁷ F. M. Emecen (1996). Beylikten Sancağa. Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dâir Bazı Mülâhazalar. *Belleten Dergisi*, 60(227), TTK, Ankara, s. 89.

³⁸ Germiyan Beyliği'ne ait şehirler şunlardı: Kütahya, Uşak, Gediz, Kula, Güre, Tavşanlı Eğrigöz, Ezine, Banaz, Işıklı, Baklan, Denizli, Honaz, Dazkırı, Geyikler, Homa, Gököyük, Çarşamba (Buldan), Eşme, Şeyhlü. İ.H. Uzunçarşılıoğlu (1932). age. s. 68.

Sancağı'nı oluşturan kazalarda artış olsa da merkeze bağlı nahiyelerin sayısında çok fazla bir değişiklik yapılmadı.

2. 18. Yüzyılda Kütahya'nın İdârî Yapısı

18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, idârî açıdan yeni bir sürece girmişti. Bu dönemde idârî teşkilatlanmada klâsik döneme kıyasla büyük bir farklılık olmasa da bazı görevlerin nitelikleri değişti ve bazı görevler önem kazandı.³⁹ Yani, devletin kuruluşundan beri uygulanan geleneksel yönetici kadrosu yeni bir boyut kazandı ve bu dönemde yeni yöneticiler ortaya çıkmaya başladı.⁴⁰ Önceden, bir bölgeye genellikle bir 'Beylerbeyi' veya 'Sancakbeyi' ile bir 'Kadı' atanırdı. 'Beylerbeyi' veya 'Sancakbeyi' yürütme kuvvetini temsil ederken, 'Kadı' ise yargı kuvvetini temsil ediyordu.⁴¹ Ancak bu dönemde, Beylerbeyi ve Sancakbeyleri'nin yanı sıra 'Ayanlar' ve 'Mütesellimler' de devlet tarafından tanınan ve yönetici olarak kabul edilen kişiler haline geldi.⁴²

Klâsik dönemdeki idareci kadrosunun değişmesinin başlıca nedeni, 16. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin çöküşü ve artan nakit ihtiyacıydı. Bu sorunların çözümü için, sancaklarda iltizam ve malikâne usulünün yaygınlaşması yönünde çözüm arayışlarına başvuruldu, ancak bu çözüm arayışı beklenen mali rahatlığı sağlamadığı gibi 'Ayan' ve 'Mütesellim' olarak adlandırılan iki grubu ortaya çıkardı.⁴³

Diğer faktör de 18. yüzyıldan itibaren sayıları hızla artan vezir rütbeli idarecilere birçok sancağın 'Arpalık' olarak verilmesi ve bu idarecilerin görev bölgelerine gitmeden yerlerine vekil olarak mütesellimleri tayin etmeleriydi.⁴⁴ Bu yöntemin idârî alanda uygulanır olması klâsik dönemde sağlanan merkezi otoriteyi zayıflattı.⁴⁵ Tüm bu faktörlerin sonucunda birçok sancakta eşkıyalığın baş gösterdiği, ayan ve mütesellimlerin halk üzerindeki baskılarının arttığı ve yönetimde suistimaller ile yolsuzlukların ayyuka çıktığı bir döneme girildi. Osmanlı taşrasında gelişen bu olaylar, Kütahya Sancağı için de benzer hadiselerin

³⁹ Ö. Toraman (2021). *Osmanlı Taşra Teşkilatında Yenilikler (1826-1876)*. Türk İdarî Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara, s. 21.

⁴⁰ O. Kılıç (2021). age, s.229-230.

⁴¹ Ö. Ergenç (1976). Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler. *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. c. 2, TTK Basımevi, Ankara, s.1267.

⁴² N. Göyünç (1999). "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.86.

⁴³ O. Kılıç (2021). age, s.229-230; Ö. Mert (1991) "Ayan", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, s. 196.

⁴⁴ Y. Özkaya (2006). "Mütesellim", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, s.203-204.

⁴⁵ M. Çadırcı (1987). Tanzimatın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim, *Belleten Dergisi*, 51(201), Ankara, s. 1216.

yaşandığı bir dönemdi.⁴⁶ Aynı zamanda, Kütahya Sancağı'nın yönetim ve idârî uygulamaları Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki genel idârî yöntemleriyle uyumlu bir şekilde gerçekleştirilmiş olup, arpalık sistemine dayanarak vezir rütbeli paşaların kontrolünde ve mütesellimlerin yönetiminde idare edilmiştir.

Osmanlı taşrasında gelişimin yavaşlamasının ve idârî problemlerin ortaya çıkmasının bir diğer nedeni de 18. yüzyılda eyalet ve sancak yöneticilerinin her yıl tevcihata tabi tutulmaları ve atandıkları yerlerde görev sürelerinin kısa olmasıdır.⁴⁷ Nitekim 18. yüzyıl boyunca bu durum sebebiyle Kütahya'ya 70'ten fazla 'Anadolu Valisi' atanmıştır. Ancak sık sık değiştirilen valilerin görev sürelerinin kısa olması, Kütahya'nın gelişimini olumsuz etkilemiş, şehir için uzun vadeli planlamaların yapılmasını ve istikrarın sağlanmasını engellemiştir. Önceki dönemlerde ise Kütahya'da uzun süre görev yapan Anadolu Valileri'nin, birçok vakıf eseri bırakarak şehrin gelişimine önemli katkılarda buldukları kayıtlarda yer almaktadır. Öte yandan bu dönemde istikrarlı bir süreç izlenememiş olsa da Kütahya, Anadolu Eyaleti'nin merkez sancağı olması dolayısıyla birçok ünlü devlet adamının görev yaptığı bir yer olmuştur. Örneğin Köprülüzade Nûman Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşazâde Ali Paşa (1716), beş defa Anadolu Beylerbeyi olan ve Kütahya'da vefat eden Hekimoğlu Ali Paşa (1725-1757), Said Mehmed Paşa (1756), Muhsinzâde Mehmed Paşa (1760), Moldovancı Ali Paşa (1766), Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1773) ve sadrazamlıkta bulunan Yeğen Mehmed Paşa (1774) bunlardan bir kaçıdır.⁴⁸

18. yüzyılda, Osmanlı taşrasının genelinde olduğu gibi Kütahya Sancağı'nın yönetici kadrosunda değişiklikler yapılmışsa da idârî taksimatında önceki yüzyıla kıyasla köklü bir dönüşüm yaşanmamıştır. Nitekim 1781-1783 ve 1785-1788 yıllarını kapsayan şer'iyye sicilleri incelendiğinde, sancaktaki idârî teşkilatlanmanın 17. yüzyıldaki kaza ve nahiyelerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Bu dönemde Kütahya Sancağı; Ezine, Gököyük, Çarşamba, Denizli, Şıhlu, Çal, Uşak, Banaz, Simav, Dağardı, Honaz, Baklan, Eğrigöz, Kula, Gediz, Dazkırı, Homa, Gögler, Selendi, Serki, Eşme, İnay ve Küre kazalarından oluşan idârî yapısını sürdürmüştür.⁴⁹ Kütahya Merkez Kazası'nda ise Etrafişehir, Altıntaş, Gümüş,

⁴⁶ Örneğin 1713 yılında, Sağır Mustafa isimli eşkıyanın yakalanması için görevlendirilen Kütahya Mütesellimi Halil, seferberlik bahanesiyle halka zulmetmiş ve bu durum yöre halkı tarafından İstanbul'a şikâyet edilmişti. BOA. A.DVNSMHH.d. 120/193, s. 55; Ayrıca, Osmanlı-Rus savaşlarının yaşandığı 1787-1792 yılları arasında, Kütahya'da sık sık mütesellim değişmiş ve her birinin halka zulüm ederek şehri harap bıraktığı bir dönem olmuştu. İ. H. Uzunçarşılıoğlu (1932). Age. s.152.

⁴⁷ O. Kılıç (1997). age, s.2.

⁴⁸ M. Ç. Varlık (2002). "Kütahya", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, s.581.

⁴⁹ F. Şavur (2020). *1781-1783 yıllarında Kütahya şehri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, s. 40; M. Sarıkaya (2022). *5 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili*

Virancık (Örencik), Gireği ve Tavşanlı nahiyeleri bulunmaktaydı.⁵⁰ 1785-1788 yıllarına ait şer‘iyye sicillerinde bunlara ek olarak Armutlu ve Sazanos nahiyelerinin de kaydedildiği görülmektedir.⁵¹ Ayrıca, bu dönemde Kütahya merkezine bağlı köy sayısı 232 olup, 1781-1783 yıllarında bu sayı 249’a yükselmiş, 1785-1788 yıllarında ise 237’ye düşmüştür.⁵²

Tablo 1.2: 1761-1762 Yıllarında Kütahya Merkez Nahiyelerine Bağlı Köyler:⁵³

Etrafışehir Nahiyesi				
Bölücek	Çalca	Ekizöyük	Yazıcılar	Alayund
Civli	Demirciören	Dumlupınar	Akkilise	Sofular
Karaöz	Elmalı	Etyemezler	Kulaksız	Aydoğdu
Kumarı	Perli	Ağaç	Konak	Mustafalar
Doğarlan	Körs	Göğem	Kızılcaören	Okçu
Güveçci	İn	Ahiler	Andız	Parmakören
Koçak	Akçamescid	Gököz	Turgutlar	Zığra
Göynükören İnli/Sazak	Siner	Doğalar	Yaylababa	Beypınar
Gümüş Nahiyesi				
Sekiören	Ortaca	Germiyan Karaağaç	Bozcaöyük	Ablum maa Bacam
Enne	Doğa	Kepez	Dulkadir	Eyilü
Doğarlan	Arslanlı	Yakaca	Gümüş	Kızık
Dedik	Çukurca	Seyyidömer	Kükürt	Şahin
Çoban	Ayvalı	Karsak	Şahmelek	Halıören
Vakıf	Darıca	Ağızören	İsa	Gazelyakup
Sünnetyenice	Kınık Fevkani	Gulam	Kızılcaakaya	Gün
Köprüören	Gevrekseydi	Karcık	Şayin	Gökçek
Eğrigöz	İlyarık	Orta	Sakıcılar	EyNEGAZI
Yüreğir	Elmalu Ağaç	Kıranşeyh	Süle	

Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, s.13.

⁵⁰ BOA. MŞH.ŞSC.d..6294, s. 70a-70b,71b.

⁵¹ M. Sarıkaya, agt, s. 14.

⁵² F. Şavur (2020). agt, s. 41-44; M. Sarıkaya (2022). agt, s. 13-17.

⁵³ BOA MŞH.ŞSC.d..6294, s. 70a-70b,71b.

Tablo 1.2: Devamı

Virancık Nahiyesi				
Çerte	Yunuslar	Günay	Cebrail	Yağmurlar
Yenice Armudlu	Fakih	İlcikören	Yeğenler der Karye-i Ömerler	Barağı
Çavdarhisar	Hacımahmud	Gökağaç	Çam	Afşar
Sobu	Tepecik	Virancık	Ağarı	Yağdıgın
Halifeler	Esadlar	Efeler	Gökler	Hacıkebir
Sağırlar	Şeyhler	Kayı	Susuz	Kızık
Doğancılar	Düşecek	Yenice Virancık	Abaş	Göbek
Bolad				
Gireği Nahiyesi				
Ada	Haydarlar	Alıncık	Aslıhanlar	Nuhören
Kusura	Çal	Çamırdık	Şehmanlar maa Şeyhler	Gökçeler
Yalnızsaray	Dere	Pursak	Kozluca	Emrez
Arslanapa	Ortaca	Abaş	Sinekçiler	Karadıgın
Ballıbaba	Pullar	Çukurca	Göynükören	Sağırlar
Çölmekçi	Kureyşler	Tava	Tokullar	Terziler
Ören	Pınarbaşı	Bayad	Avlagu	Bazarcık
Bulhara	İğdecik	Bezirgânlar		
Altıntaş Nahiyesi				
Zemme	Kuyucak	Eymür	Üçöyük	Gicek
Cenne	Kürt	Genişler	Karağaç	Abiya
Keçiller	Oğuzlar	Örükmez/ Eğce	Yaka Kınık	Sevdiğin
Öyük	Tatarmuhat	Altıntaş	Çakırsaz	Yapılcan
Akça	Yalnızsaray	Fakih	Alibey	Kabağaç
Busan	Yüylük	Muradhanlar	Çomaklar	Beğtemurlar
Aslıhanlar Yeni	Eftet			

Tablo 1.2: Devamı

Tavşanlı Nahiyesi				
Göbel	Tepecik	Çardaklı	Büyüliilet	Çukurca
Ayvalı	Beğ	Kuruçay	Moymul	Şeyhler
Karaağaç	Küçük İlet	Kayı	Kiliseli	Akçaşar
Tekeler	Sorgun	Davutlar	Pazar	Gürağaç
Alpagut	Karlı	Karaköy	Dudaş	Yağmurlar
Derecik	Kozluca	Kara Pelid	Kula	Azganlar
Bağlı Olmayan Köyler				
Örekli	Körs	Yenice	Yağcılar	Oysu
Çavuş				

Kütahya merkezindeki mahalleler incelendiğinde, 1520 yılına ait tahrir defterine göre şehirde 28 mahallenin bulunduğu anlaşılmaktadır. 1530'da mahalle sayısı 33'e, 1571'de ise 40'a yükselmiştir.⁵⁴ Ancak 17. yüzyılda bu sayı 35'e,⁵⁵ 18. yüzyılda ise 34'e gerilemiştir. Bu durum, zaman içerisinde bazı mahallelerin birleştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim 16. yüzyılda kaydedilen bazı mahalle adlarının sonraki yüzyıllara ait belgelerde yer almadığı görülmektedir. Örneğin, Kemâleddin Paşa, Pırpırcılar, Veled-i Gûne, Hisar Bey Camii, Hacı İlyas, Hacı Süleyman, Yeni Hisar, Hisar, Orta Hisar, Ermeniyan, Rumiyan ve Yahudiyan mahalleleri bunlar arasında sayılabilir.

Tablo 1.3: 1761-1762 Yıllarında Kütahya Mahalleleri ⁵⁶

Çukur	Ahi Mustafa	Ahi Erbasan	Servi
Hacı İbrahim	Bolad Bey	Hacı Ahmed	Çerçi Müslüman
Paşam	Dükkâncık	İshak Fakih	Efendi Bula
Şeriküstü	Sultanbağı	Bezirciler	Lala Hüseyin Paşa
Bölücek	Ahi İzzeddin	Gönen	Dibek
Ma'ruf	Pirler	Cedid	Ahi Evran
Cemaleddin	Büyükorta	Lala	Saray
Küçükorta	Börekçiler	Çerçi kefer	Meydan
Balıkli	Kadışeyh		

⁵⁴ M. Ç. Varlık (1988). XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri. *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1987 (3), s.195.

⁵⁵ İ.E., Çakır (2016). agm, s.250.

⁵⁶ BOA MŞH.ŞSC.d..6294, s. 70a-70b.

3. 19. Yüzyılda Kütahya'nın İdârî Yapısı

19. yüzyılda, Rumeli ve Anadolu gibi büyük eyaletlerde ve sancaklarda bölünme eğilimleri başlamıştı. Özellikle 1826'dan sonra Anadolu Eyaleti, dört ayrı paşa tarafından idare edilmek üzere bölgelere ayrıldı.⁵⁷ Alınan karardan sonra Sultanönü, Karahisar-ı Sahib ve Ankara sancakları Darendeli İzzet Paşa'ya, Kocaeli, Hüdâvendigâr ve Menteşe Sancakları Serasker Hüseyin Paşa'ya, Bolu, Viranşehir, Kastamonu ve Kangırı sancakları Mehmed Emin Rauf Paşa'ya, Aydın, Saruhan, Sığla ve Teke Sancakları Vezir Hasan Paşa'nın yönetimine verildi. Bu paylaşım, Anadolu Eyaleti için kesin bir idârî bölünmeye gidildiğini göstermese de ileride yapılacak yeni düzenlemelerin habercisiydi.⁵⁸

Osmanlı taşra idaresinde yapılacak köklü değişimlerin hemen öncesinde, yani 1831 yılında, Anadolu Eyaleti'nin idârî taksimatı 17. yüzyıldaki yapısından⁵⁹ farklı olmayıp Kütahya, Hüdâvendigâr, Karahisar-ı Sahib, Sultanönü, Ankara, Kangırı, Bolu, Kastamonu, Aydın, Saruhan, Menteşe, Hamid, Teke, Karesi ve Viranşehir sancaklarından oluşmaktaydı.⁶⁰ Ancak 1832-1833 yıllarında Mısır ordusunun Anadolu'yu istilası, uzun süredir devam eden idârî yapının değişmesine ve yeni bir askerî-idârî teşkilatın kurulmasına yol açtı. Bu gelişmeler neticesinde 1833'te Anadolu Eyaleti teşkilatı lağvedilmiş, Kütahya ise muhassıllık derecesine indirilerek başına Halil Kâmil Ağa tayin edilmiştir.⁶¹

II. Mahmud döneminde devletin merkezi gücünü taşrada artırmak ve dağınık halde bulunan Redif Taburlarının daha etkin bir şekilde yönetilmesini sağlamak amacıyla Anadolu başta olmak üzere ülke genelinde yönetim birimleri yeniden düzenlendi.⁶² Dönemin politikası gereği, sancaklar birleştirilerek askeri, mülkî yükümlülükleri olan müşirlikler oluşturuldu.⁶³ Bu kapsamda, 1836 yılında Hüdâvendigâr Müşirliği kurularak, başına Ahmed Fevzi Paşa

⁵⁷ T. Baykara (2015). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul, s.112.

⁵⁸ T. Baykara (2015). age, s. 112-113.

⁵⁹ 1653'te Anadolu Eyaleti'ne bağlı sancaklar şunlardı: Kütahya, Hüdâvendigâr, Saruhan, Kastamonu, Bolu, Menteşe, Karahisar-ı Sahib, Sultanönü, Ankara, Kangırı, Teke, Hamid, Karesi, Aydın. T. Baykara (2015). age, s. 92.

⁶⁰ F. Akbal (1951). 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus. *Belleten Dergisi*, 15(60), s.619-620; Rennell, Fazıla Akbal'dan daki listeden farklı olarak Viranşehir'i almamış ve Biga ve İzmir'i Anadolu Eyaletine bağlı sancak olarak göstermiştir. R. Arıkan (2010). *Tanzimat Döneminde Kütahya*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, s.30.

⁶¹ İ. Uzunçarşılıoğlu (1932). age, s.103.

⁶² M. Çadircı (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. TTK, Ankara, s.15-16; S. F. Torun (2012). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sancak Yönetimi (1839-1921)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.29.

⁶³ A. Efe (2002). *Muhassıllık Teşkilatı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, s. 10.

getirildi. Merkezi Bursa olan bu müşirlik; Kocaeli, Bolu ve Karesi sancakları ile feriklik statüsüyle birleştirilen Kütahya- Karahisar-ı Sahib sancaklarından müteşekkildi.⁶⁴

Kütahya Sancağı 19. yüzyılın ilk çeyreğinde 24 kazadan oluşan geniş bir coğrafyaya sahipti.⁶⁵ II. Mahmud ve Tanzimat döneminde idârî alanda yapılan söz konusu reformlarla birlikte sancağın sınırları giderek küçülmeye başladı. Örneğin 1836'da Denizli, Kütahya'dan ayrılarak sancak statüsüne getirildi.⁶⁶ Akabinde de daha önce Kütahya'nın idaresinde olan Ezine, Gökyük, Honaz ve Çarşamba (Buldan), kazaları Denizli Sancağı'na bağlandı.⁶⁷ 1837 yılında Kütahya'nın idaresinde Uşak, Banaz, Gediz'le beraber Şaphane, Eğrigöz, Dağardı, Simav, Homa, Şeylü, Baklan, Dazkırı, Geyikler, Selendi, Güre, İnay, Eşme, Kula, Serki, Çal ve Aşiret-i Danişmedli kazaları kalmışsa da⁶⁸ 1842 yılında yapılacak idârî düzenlemelerden sonra Güre, Serki,⁶⁹ Selendi⁷⁰ ve Eşme⁷¹ kazaları da Denizli Sancağı'na dâhil edildi.

Tanzimat döneminde malî ve idârî alanda yapılan bir diğer önemli gelişme, iltizam sisteminin kaldırılması ve 1841 yılında muhassıllık birimlerinin kurulmasıydı.⁷² Muhassıl merkezlerinin belirlenmesinde, sancak içindeki kazaların birbirlerine olan yakınlığı ve ulaşım şartları gibi kriterlere bakıldı. Bu yöntemle birlikte bir sancakta birden fazla muhassıllık birimi oluşturulabildi.⁷³ Oluşturulan muhassıllık merkezleri ne tam olarak kaza sınırlarına ne de tam olarak sancak sınırlarına karşılık gelmekteydi. Bu sınırlar, mülkî taksimat (idârî bölgelerin belirlenmesi) amacıyla olmayıp daha çok malî ihtiyaçların karşılanması amacıyla

⁶⁴ M. Çadırcı (2017). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*. İmge Yayınevi, İstanbul, s.116.

⁶⁵ 1813-1814 yıllarına ait 10 numaralı Kütahya Şer'iyye Sicil Defterine göre Kütahya Sancağı'na tabi kazalar şunlardır: Merkez Kütahya, Eğrigöz, Simav, Dağardı, Gediz, Uşak, Banaz, Çal, Baklan, Şeyhli, Homa, Geyikler Dazkırı, Honaz, Denizli, Ezine- Lazkiye, Çarşamba (Buldan), Gököyük, Kula, Selendi, Eşme, İnay, Güre ve Serki. BOA. MŞH.ŞSC.d.6302. 6b.

⁶⁶ T. Baykara (2015). age. s.113.

⁶⁷ BOA. Nfs.d.7356; BOA. Nfs.d.3087.

⁶⁸ BOA. Nfs.d.7181.

⁶⁹ 1841 yılına ait nüfus defterlerinde Güre ve Sergi kazalarının Kütahya Sancağı'na tabii olduğu görülmektedir. 1842 yılına ait Denizli Temettuat defterlerinde ise bu kazalar Denizli'de gösterilmiştir. BOA. NFS. d. 1605; NFS. d. 1631; BOA ML. VRD. TMT. d... 2258; ML. VRD. TMT. d 2511.

⁷⁰ 1841 yılına ait Nüfus defterinde Kütahya'nın kazaları arasında görülen Selendi Kazası 1842 yılında ise Denizli Sancağı'na ait nüfus defterine kaydedildiği görülmektedir. BOA. NFS. d.1626; BOA NFS. d. 7356.

⁷¹ 1843 tarihli Denizli Sancağı'na ait neferat ve zabitan maaş defterinde Eşme Kazası'nın da yer alması, bu tarihten itibaren Eşme'nin Denizli Sancağı'na dâhil edildiğini düşündürmektedir. BOA. ML. MSF. d. 4766.

⁷² E. Özkan (2017). *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı*. (Yayınlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, s. 11.

⁷³ E. Saticı (2008). *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.248.

yapılmıştı. Yani, vergi toplama ve yönetimi gibi mali işlerin daha etkin bir şekilde yürütülmesi için bu merkezler belirlenmişti.⁷⁴

Tanzimat döneminde ‘Muhassıllık’ sisteminin yaygınlık kazanmasıyla 11 Temmuz 1841 tarihinde taşra yönetiminde yeniden bir düzenlemeye gidildi. Bu kapsamda Anadolu’da Hüdâvendigâr, Ankara, Konya, Sivas, Aydın Eyaletleri dâhilinde 27 muhassıllık oluşturuldu. Hüdâvendigâr Vilâyeti’nde kurulan muhassıllık birimleri Kocaeli, Karesi, Kütahya, Bolu, Bursa, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib sancaklarıydı. Kütahya Sancağı’nda oluşturulan muhassıllık birimleri ise şu şekilde gruplandırılmıştır.⁷⁵

Tablo 1.4: 1841 Yılında Kütahya ve Kazalarında Oluşturulan Muhassıllık Birimleri⁷⁶

Kazalarda Muhassıllık Birimi	Eğrigöz, Dağardı, Simav, Gediz
Kazalarda Muhassıllık Birimi	Kula, Selendi, Eşme, İnay, Serki, Çal/Beyşehir, Baklan, Şeylü, Homa, Dazkırı, Aşiret-i Danişmendlü, Uşak, Banaz.
Kütahya Merkezde Muhassıllık Birimi	Belkavak nam-ı diğer Etrafışehir, Kalınviran nam-ı diğer Gümüş, Tavşanlı, Aslanapa nam-ı diğer Gireği, Altıntaş, Armudili, Örencik nam-ı diğer Virancık.

İlerleyen yıllarda muhassıllık sisteminden beklenen fayda alınamayıp tam aksine devlet gelirlerinde büyük kayıplar olmuştu. Bu olumsuz neticeler üzerine ‘Muhassıllık’ sistemi 1842 yılının başında kaldırılarak eski iltizam usulüne dönüldü.

Tanzimat döneminde idârî alanda yapılan diğer değişikliklerden biri de Anadolu Eyaleti’ne bağlı olan sancakların Hüdâvendigâr Eyaleti altında teşkilatlandırılmasıydı.⁷⁷ Bu düzenlemeye göre, 1841 yılında Bursa, Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Karesi ve Kütahya sancakları birleştirilerek Hüdâvendigâr Eyaleti kuruldu.⁷⁸ Eyalet valiliğine de

⁷⁴ A. Efe (2002). agt, s.13.

⁷⁵ BOA. KK.d. 5802. s.4, 11, 14.

⁷⁶ 1840-41 yılına ait Anadolu Eyaleti’nin Muhassıl birimlerini gösteren defterin ayrı bir sayfasında Kütahya’nın kazaları da listelenmiştir. Bu kayıtlara göre 1836 yılındaki kazalardan farklı olarak Özlügedik, Arapkir ve Eğin kazaları Kütahya’nın idârî sınırlarına eklendiği görülmektedir. BOA. K.K. d...5802. s.27

⁷⁷ E. Özkan (2017). agt. s.44.

⁷⁸ Hüdâvendigâr Eyaleti’nin kuruluşundan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen süre zarfında idârî teşkilatında zaman zaman değişiklikler yapıldığı, dönemin devlet salnâmelerinden tespit edilebilmektedir. 1847 yılına ait devlet salnâmesine göre Hüdâvendigâr Eyaleti; Karahisar-ı Sâhib, Kütahya, Bilecik, Erdek ve Biga kazalarından oluşmaktaydı. Aynı yıl Saruhan Eyaleti’nin Aydın Eyaleti ile birleştirilmesinin ardından, daha önce Saruhan’a bağlı olan Ayvalık ve Karesi kazaları 1850’de Hüdâvendigâr Eyaleti’ne dâhil edilmiştir. Koca-ili Sancağı ise bu dönemde Kastamonu Eyaleti’ne bağlanmışsa da 1856 yılında yeniden Hüdâvendigâr Eyaleti’ne geçmiştir. 1867 yılında yayımlanan talimatnameyle birlikte “eyalet” terimi yerine “vilâyet” kullanılmaya başlanmış ve bu kapsamda Hüdâvendigâr Vilâyeti teşkil edilmiştir. Bu dönemde vilâyete bağlı sancaklar; Bursa, Kütahya, Kocaeli, Karesi, Karahisar-ı Sâhib, Biga ve Ayvalık’tan oluşmaktaydı. 1870 yılına gelindiğinde ise Biga ve Ayvalık, Hüdâvendigâr Vilâyeti’nden ayrılmıştır. 25 Ağustos 1885’te Bilecik merkez olmak üzere Ertuğrul Sancağı teşkil edilmiş ve Hüdâvendigâr Vilâyeti’ne bağlanmıştır. Bu tarihten 1915 yılına kadar vilâyeti oluşturan sancaklar;

Asâkir-i Hassa Müşiri Rıza Paşa atandı. Aynı zamanda yeni düzenlemeye göre, eyalet valiliğine vekâleten 'Kaimmakam' sıfatıyla bir idareci kadrosu tahsis edildi. Bu düzenleme çerçevesinde eyalet merkezi olan Kütahya'ya diğer sancaklardaki zaptiye memurlarına nezaret etmek üzere Kaymakam Mustafa Paşa görevlendirildi. Ancak Dilaver Paşa'nın eyalet müşirliği dönemine gelindiğinde alınan kararla 18 Ağustos 1842 yılında Hüdâvendigâr Eyaleti'nin merkezi Kütahya'dan Bursa'ya taşındı.⁷⁹

Tanzimat döneminde yapılan idârî reformlarla Kütahya Sancağı'nın güney sınırları dâhilinde bulunan kazaların Denizli Sancağı'na bağlandığı daha önce bahsedilmişti. Sancağın mülkî taksimatına dair düzenlemelere 1848-1880 yılları arasında da devam edildi. Ayrıca bu dönemde sancağın mülkî taksimatı yanında, sınırlarının da değişmesi için girişimlerin yapıldı.⁸⁰ Nitekim 1848 yılına kadar Kütahya'nın idaresinde olan Şeyhlü, Baklan, Çal, Geyikler, Danişmendli Kebir ve Dazkırı Kazaları 1849-50 yıllarında Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın mülkî idaresine verildi.⁸¹ Ayrıca Kula Kazası Kütahya merkezine olan uzaklığı ve Saruhan'a yakınlığı ve diğer sebepler dikkate alınarak 19 Nisan 1852 tarihinde alınan kararla Saruhan Sancağı'na dâhil edildi.⁸²

Kütahya'nın mülkî yapısında yapılan değişiklikler bununla kalmadı. Bazı yerlerin idârî statüleri de değiştirilmeye başlandı. Örneğin Dağardı, 1860 yılının son aylarına kadar Kütahya Sancağı'nın kazası olarak idâre ediliyordu.⁸³ Fakat Dağardı'nın sadece birkaç köyden ibaret olması ve idârî yönden çıkan sıkıntılar nedeniyle kazadan nahiyeye çevrilmesine karar verildi.⁸⁴ 1860 yılının sonlarına doğru da nahiyeye derecesine indirildi.⁸⁵ Aynı yıl mülkî amir olarak zabıta memurluğu derecesinde 300 kuruş maaşla Hüseyin Ağa atandı.⁸⁶ Diğer bir statü değişikliği Banaz'da yapıldı. 1865 yılına kadar Banaz Kütahya'nın idaresinde müstakil kaza olarak yönetilirken, bu tarihten sonra Banaz'ın kaza müdürlüğü

Bursa, Kütahya, Karahisar-ı Sâhib, Karesi ve Ertuğrul şeklinde olmuştur. Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, R. 1263 s. 84; BOA. A.MKT. 83/7. 11 Cemazeyilahir 1263; F. Emecen (1998). "Hüdâvendigâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, s.34. ss.285-286; H. Demiryürek (2015). *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s.7.

⁷⁹ E. Saticı (2008). agt, s. 256-257.

⁸⁰ R. Arıkan (2010). agt, s. 32.

⁸¹ agt. s. 32-33.

⁸² BOA. İ.MVL. 235/8235.

⁸³ 1276 senesinin mayıs-ağustos aylarına ait Müslim Nüfus Defteri'nde Banaz Kazası Kütahya'ya bağlı gösterilmiştir. Bkz. BOA. NFS.d. 16964.

⁸⁴ BOA. A.MKT. MVL, 107/6.

⁸⁵ 29 Safer 1277 (16 Eylül 1860) tarihli Dağardı'ya bağlı Döğelek Köyü'nde çıkan hadiseye yönelik muhakeme belgesinde Dağardı "nahiyeye" olarak geçmektedir. BOA. MVL. 604/42.

⁸⁶ Dağardı Zabıta Memurluğu görevinde birkaç ay kalan Hüseyin Ağa'nın istifa etmesi üzerine yerine 1861'de Mustafa Ağa atandı. BOA. MVL. 607-24; BOA. A.MKT. UM. 447 /36.

lağvedilerek Uşak Kaymakamlığı'na bağlandı. Bunun üzerine, 1866 senesinde buradaki halkın, idârî işlerde yaşadıkları zorlukları gerekçe göstererek Banaz'ın tekrar müstakil kazaya çevrilmesi yönünde talepleri oldu.⁸⁷ Halkın istekleri birkaç yıl sonra dikkate alınmış olmalı ki Banaz'a ait 1868 yılı nüfus defterinde “*Kütahya Sancağı'nda Uşak Kaymakamlığı dâhilinde kâin Banaz kazası*” olarak kaydedilirken bu tarihten sonraki nüfus defterinde “*Kütahya Sancağı dâhilinde Banaz Kazası*” ifadesine yer verilmiştir.⁸⁸ Ancak 1870 yılından sonra yapılan idârî düzenlemeyle tekrar nahiye seviyesine getirilerek Uşak Kazası'na bağlanmıştır.⁸⁹

1856-1865 yıllarına bakıldığında ise Kütahya ve Sultanönü Sancakları bir sancak olarak sayılmış ve dönemin devlet salnamelerine Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin sancağı olarak “*Liva-i Kütahya nâm-ı diğer Germiyan mea Sultanönü*” ifadesiyle kaydedilmiştir.⁹⁰

8 Kasım 1864 tarihinde yayınlanan Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi ile taşra idaresinde kapsamlı bir düzenlemeye gidilmiş ve ülke genelinde mülkî taksimat; vilâyet, sancak, kaza, nahiye ve köy şeklinde idârî birimlere ayrılmıştır.⁹¹ Daha sonra, 1867 yılında yayınlanan talimatname ile eyalet sisteminden vilâyet teşkilatına geçilmiştir.⁹² Bu çerçevede 1867 yılında Hüdâvendigâr Vilâyeti teşkil edilmiş ve vilâyetin başına vali olarak Hüsnü Paşa atanmıştır. Hüsnü Paşa, valiliği döneminde sancaklarda mutasarrıflık teşkilatını oluşturmuş; aynı yıl içinde Kütahya Mutasarrıflığı da teşkilatlandırılmış ve 18 Ağustos 1867 tarihinde Kütahya Sancağı'na mutasarrıf olarak Tefvik Paşa atanmıştır.⁹³

1867 Nizamnâmesi'nde, vilâyet teşkilatının nerelerde kurulacağı, sancakların nasıl teşkil edileceği ve kazaların gerektiğinde başka bir sancağa bağlanabilmesine ilişkin hükümlere yer verilmişti. Ayrıca, kaza ile nahiyelerin ihtiyaç hâlinde birbirine bağlanması

⁸⁷ BOA. MVL. 712/49.

⁸⁸ BOA. NFS. d. 16879; BOA. NFS. d. 16880; BOA. NFS. d. 16882.

⁸⁹ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1287, s. 87. (Bu kaynak HVS. Kısaltmasıyla gösterilecektir.); Yaklaşık 10 yıl kadar bu şekilde yönetilen Kütahya/ Sultanönü sancağı 1865 yılına ait devlet salnamesine göre şu kazalardan oluşuyordu: Kütahya, Uşak, Banaz, Gediz ile beraber Şaphane, Simav, Dağardı ile beraber Eğrigöz, Aşiret-i Şuhudlu, Aşiret-i Horzum ve Sıraçlı, Eskişehir, Seyidgazi, Bozüyük ile beraber İnönü, Bilecik, Söğüd ile beraber Karacaşehir. ⁸⁹ Söz konusu dönemde Kütahya'nın merkez kazası ise Etrafişehir, Altıntaş, Armudili, Gireği, Gümüş, Virancık ve Tavşanlı nahiyeleriyle taksim edilmişti. BOA. NFS.d. 17397,17410,17402,17425,17393,17411,17407.

⁹⁰ O. Kılıç (2021). age, s. 613.

⁹¹ M. Çadircı (1991). age. s. 252.

⁹² 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nin ardından Osmanlı Avrupası'nda 10 vilâyet 44 sancak, Osmanlı Asyası'nda 16 vilâyet 74 sancak, Afrika'da 1 vilâyet 5 sancak kurulmuştu. İ. Ortaylı (1985). “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler” *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, s.237. ss.231-244.

⁹³ B. Çakmak (2019). *Taşra İdaresinde Osmanlı Merkezîyetçiliği Gediz'de Kaza İdaresi ve Sorunları*. Hitabevi Yayınevi, Ankara, s. 25,28.

gibi hususlara da açıklık getirilmiştir.⁹⁴ Bu nizamname uyarınca, 1867 yılından sonra devlet salnamelerindeki verilere göre Kütahya Sancağı'nın idârî taksimatında yeniden düzenlemeye gidildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1862 yılından 1867 yılına kadar Kütahya/Sultanönü Sancağı'na bağlı olan Bilecik ve Söğüt kazaları, 1868 yılında merkez vilâyetle olan yakınlıkları göz önünde bulundurularak Bursa Sancağı'na dâhil edilmiştir. Ayrıca 1870 yılında Karacaşehir kazadan nahiye statüsüne indirilerek Bursa'ya, İnönü de nahiye olarak Eskişehir'e bağlanmıştır.⁹⁵ Aynı sene Eğrigöz Simav Kazası'na, Seyidgazi Eskişehir Kazası'na, Banaz da Uşak Kazası'na bağlanarak idârî statüleri kazadan nahiyeye indirilmiştir.⁹⁶ Gediz ise 1870-71 yıllarında Uşak Kazası'na bağlı nahiye iken 1871-72 yıllarında kaza statüsüne getirilmiştir.

Kütahya Sancağı'nın 1875-1880 yılları arası idârî taksimatına bakıldığında ise kaza ve nahiyelerin dağılımı şu şekilde idi:⁹⁷ Merkez Kaza (Etrafişehir: 63 Köy, Virancık: 38 Köy, Gireği:39 Köy, Altıntaş:38 Köy, Gümüş: 52 Köy, Armudili: 21 Köy, Tavşanlı: 26 Köy), Uşak:112 Köy, (Göbek: 3 Köy, Banaz:34 Köy nahiyeleri), Gediz kazası:64 Köy (Şaphane nahiyesi:3 Köy), Simav kazası:62 Köy (Eğrigöz:54 Köy ve Dağardı nahiyeleri:44 Köy) ve Eskişehir kazası:39 Köy (Seyidgazi: 35 Köy ve İnönü nahiyeleri:19 Köy).

Görüldüğü gibi 19. yüzyılın başlarında Kütahya Sancağı'nda 24 kaza bulunurken yapılan düzenlemelerin sonucunda, Kütahya Sancağı idaresinde sadece Eskişehir, Uşak, Simav ve Gediz olmak üzere 4 kaza kalmıştı.⁹⁸ Merkez Kaza'yı oluşturan nahiyelerde ise geçmiş dönemlere kıyasla büyük bir değişiklik yapılmadığı görülmektedir. Fakat Merkez Kaza'nın dışında bulunan bazı nahiyelerin süreç içerisinde başka kazalara dâhil edildiği dönemler olmuştur. Örneğin 1872 yılında Şaphane Nahiyesi Simav Kazası'ndan Gediz Kazası'na bağlanmıştır.⁹⁹ 1879 yılında ise Eğrigöz Nahiyesi Merkez Kaza'nın idaresine verilmiş,¹⁰⁰ 1885'te de Bozüyük Nahiyesi Eskişehir Kazası'na dâhil edilmiştir.¹⁰¹ İnönü Nahiyesi ise 1885'te Eskişehir Kazası'ndan Söğüt Kazası'na geçmiştir.

1895 yılından sonra ise Eskişehir Kazası'nda Seyidgazi, Simav'da Dağardı ve Uşak'ta Banaz nahiyesi kalmıştır. Bunların dışında idârî taksimatta çok büyük bir değişikliğe

⁹⁴ E. Özkan (2017). agt, s.115-116.

⁹⁵ HVS, H.1287, s. 87-89.

⁹⁶ HVS, H.1287, s. 87-90.

⁹⁷ HVS, H. 1292, s. 150; HVS, H. 1293, s. 141-142; HVS, H.1294, s. 138; HVS,1295, s. 138-139; HVS,1296, s. 183; HVS,1297, s. 175.

⁹⁸ HVS, H.1288, s. 115.

⁹⁹ age. s. 115.

¹⁰⁰ BOA. ŞD. 2430/15-5.

¹⁰¹ HVS, H.1302, s. 446-447.

gidilmemiş daha çok köylerin ve nahiyelerin bağlı bulunduğu merkezlerde değişiklik yapılmıştır. Sonuç olarak Kütahya Sancağı'nın idârî yapılanması II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar büyük ölçüde muhafaza edilmiştir.¹⁰²

19. yüzyılda Kütahya Sancağında, mülkî taksimatın dışında “teşkilât-ı askeriye”ce de idârî birimlere taksim edildiği görülmektedir.¹⁰³ Askeriyece yapılan bu taksimata göre 1898 yılında Kütahya Merkez Kazası 13 nahiyeye, Simav Kazası 5 nahiyeye, Eskişehir 7 nahiyeye, Gediz Kazası 3 ve Uşak Kazası da 4 nahiyeye ayrılmıştır.¹⁰⁴

4. 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde İdârî Alanda Yapılan Düzenlemeler ve Kütahya'nın İdârî Taksimatı

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nde mülkî taksimat sistemi, vilâyet, sancak, kaza ve nahiyelerden oluşmaya devam etmiştir.¹⁰⁵ Ancak bu dönemde mülkî idare açısından vilâyetler merkeze bağlı vilâyetler, merkeze bağlı müstakil sancaklar ve

¹⁰² B. Çakmak (2019). age, s. 30.

¹⁰³ Taşra teşkilatı mülkî taksimatın yanında aynı zamanda askeri teşkilat için de idârî birimlere ayrılmıştır. Uşak kazasının mülkî, idârî ve askerî teşkilatı için bkz. B. Çakmak (2014a). Uşak Kazası'nda Mekânın Mülkî-İdarî-Askerî-Adli-Ticarî Organizasyonu ve Mülkî Nahiyelerin Yönetimi (1870-1908). *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2), ss. 47-76.

¹⁰⁴ **Kazalara bağlı nahiyeler ile köylerin taksimatı ise şu şekilde sınıflandırılmıştır: Kütahya Merkez Kaza'ya bağlı nahiyeler ve köy sayıları:** Merkez kaza (32 Köy), İnli Nahiyesi (24 Köy), Sofça Nahiyesi (20 Köy), Seyit Ömer Nahiyesi (28 Köy), Köprüviran Nahiyesi (28 Köy), Tavşanlı Nahiyesi (36), Sülyebâlâ Nahiyesi (20 Köy), Eğrigöz Nahiyesi (35 Köy), Çavdarhisar Nahiyesi (33 Köy), Ortaca Nahiyesi (30 Köy), Arslanapa Nahiyesi (28 Köy), Cedîd Aslıhanlar Nahiyesi (20 Köy), Zemme Nahiyesi (23 Köy), Karacaviran Nahiyesi (21 Köy). **Simav Kazası:** Merkez kaza (22 Köy), Yağmurlar Nahiyesi (15 Köy), Yağlılar Nahiyesi (17 Köy), Bâdi Nahiyesi (18 Köy), Sünnetçiler Nahiyesi (15 Köy), Balı Nahiyesi (22 Köy). **Gediz Kazası:** Merkez Kaza (38 Köy), Karaağaç Nahiyesi (14 Köy), Yeniköy Nahiyesi (13 Köy), Şaphane Nahiyesi (20 Köy). **Uşak Kazası:** Merkez Kaza (55 Köy), Banaz Nahiyesi (34 Köy), Göbek Nahiyesi (25 Köy), Sivaslı Nahiyesi (20 Köy), Karahallı Nahiyesi (19 Köy). **Eskişehir Kazası:** Merkez Kaza (32 Köy), Kırka Nahiyesi (28 Köy), Mayıslar Nahiyesi (14 Köy), Tokat Nahiyesi (17 Köy), Osmaniye Nahiyesi (16 Köy), Seyidgazi Nahiyesi (21 Köy), Kümbet Nahiyesi (15 Köy), Çifteler Nahiyesi (8 Köy), Mahmudiye Namı diğer Atık Çerkez Nahiyesi (8 Köy). BOA. DH. SNM. 4/105.

¹⁰⁵ II. Mahmud Dönemi'nde başlatılan Osmanlı idârî yapısını düzenlemeye yönelik reform çalışmaları, Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet'e kadar hız kesmeden devam ettirilmiştir. Bu süreçte, 1842 yılında “kaza” idare birimi oluşturulmuş ardından, 1858 yılında Osmanlı taşrasında müstakil sancak uygulaması başlatılmıştı. Ancak taşra yönetiminin teşkilat yapısı ve işleyişine yönelik en kapsamlı çalışma, 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile gerçekleştirilmiş eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da nahiyelere bölünerek Fransız tarzı “*Departement*” sistemine geçilmişti. Tuna Vilâyet nizamnamesi olarak da bilinen bu idârî düzenleme 1867'de yayımlanan talimname ile tüm Osmanlı topraklarında uygulanmış, böylece eyalet kaldırılarak yerine sancak, kaza ve nahiyelerden müteşekkil vilâyetler kurulmaya başlanmıştı. Bu düzenlemelerden sonra 1871 yılında yürürlüğe giren “idâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi” ile valilerin yetkileri artırılmış ve “nahiye” adı altında yeni bir yerleşim merkezi kurulmuştu. M. Çadircı (2007). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara, s.231; S. F. Torun (2017). Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı. *The Journal of Turk-Islam World Social Studies*. 14, s.88; A. Akgündüz (2015). *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi*. Türk İdarî Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara, s. 417; K. Sarıkavak (2021). *Merkez ve Taşra Teşkilatlarıyla Dâhiliye Nezâreti (1831-1922)*. Türk İdarî Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara, s.106.

imtiyazlı vilâyetler olarak üç farklı kategoriye ayrılmıştır.¹⁰⁶ Ayrıca Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından yaşanan toprak kayıpları ve diğer sebeplerle bazı bölgelerde yeni vilâyetler kurulmuştur. Nitekim Rumeli'de Kosova, Anadolu'da Bitlis ve Arap yarımadasında Musul ve Beyrut bu dönemde teşkil edilen vilâyetlerdi. Ayrıca merkeze bağlı bazı sancaklar da bu dönemde müstakil hale getirildi.¹⁰⁷ Bunun yanında 'Vilâyet-i Belediye Kânunu' çıkartılarak tüm şehir ve kazalarda birer belediye teşkilatı kurulmuştur. Öte yandan 1876 yılında ilan edilen Kânun-ı Esasi'nin 108. maddesinde¹⁰⁸ yeni bir vilâyet kânunu hazırlanmıştır.¹⁰⁹

1876'dan beri bekletilen bu kanun II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tekrar gündeme alınmış Şûra-yı Devlet bünyesinde bir kurul oluşturulup çalışma başlatılmıştır. Ancak vilâyetlerden alınan görüşler ve Kânun-ı Esasi'deki yasalar çerçevesinde hazırlanan bu tasarı çalışması kurul tarafından Meclis-i Mebusan'a gönderilmişse de Balkan Savaşları dolayısıyla yasalaşamamıştı. Beş yıldan beri bekletilen bu çalışma ancak Mahmud Şevket Paşa hükümeti döneminde 13 Mart 1913 tarihinde geçici yasa şeklinde yürürlüğe koyulabildi.¹¹⁰ Ardından kurulan Mehmed Said Halim Paşa hükümeti zamanında da Vilâyetler Kânunu üzerinde çalışmalara devam edilip vilâyet idaresinin görevleri 'idare-i umûmiye' ve 'idare-i hususiye' olarak ikiye ayrıldı. Genel idareye ait olan işler merkezi hükümetin temsilcisi ve vekili olarak tayin edilen valilerin uhdesine bırakılırken, vilâyetlerin hususi işleri ile bütçelerinin onama yetkisi ise merkezi idarenin yerine Vilâyet Genel Meclisleri'ne verildi. Bu suretle müzakere ve karar verme yetkisi meclislere, icra ve idarenin mesuliyeti de valilere verilmiş oldu.¹¹¹ Bununla beraber yeni rejim, yönetimde yetki genişliği ve görev ayrımını sağlamakla birlikte memleket idaresinin birliğini temin edebilmek için taşra yönetimini merkezi hükümetin denetimi ve gözetimi altında tutmaya devam ettirdi. Bu da eskisi gibi merkezîyetçi yönetim anlayışını devam ettirmek anlamına geliyordu.¹¹²

¹⁰⁶ II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında merkeze bağlanan vilâyetlerin sayısı 30 olup, 9'u Avrupa'da 2'si Akdeniz bölgesinde 13 Anadolu'da, 5'i Arap yarımadasında, 1'i Afrika'da idi. E. Z. Karal (2011). *Osmanlı Tarihi*. TTK, Ankara, c. VIII, s. 309.

¹⁰⁷ age, S. 331.

¹⁰⁸ Kânun-ı Esasiye'nin 108. Maddesinde taşra yönetiminin yetki ve görevlerinin belirleneceğine dair hüküm şu şekilde belirtilmişti. "Vilâyatın usulü idaresi, tevsii mezuniyet ve tefriki vezayif kaidesi üzerine müesses olup derecatı nizamı mahsus ile tâyin kılınacaktır." V. Tönük (1945). *Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*. Kanaat Basım ve Ciltevi, Ankara, s.219.

¹⁰⁹ Sadık Fatih Torun, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e... s.180.

¹¹⁰ Y. Kaştan (2016). Osmanlı Devleti'nde 1913 Tarihli İdare-i Umûmiye-i Vilâyat Kânun-u Muvakkati ile Vilâyet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2 (2) s.83; S. F. Torun (2012). agt, s.180.

¹¹¹ İ. Güneş (1990). II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 1, s.253.

¹¹² İ. Ortaylı (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Cedit Neşriyat, Ankara, s. 526.

II. Meşrutiyet döneminde siyaset gündemini sıkça meşgul eden diğer bir konu ise mülkî taksimatın yeniden yapılandırılma meselesiydi. Bu konu hükümet programlarında yer almış ve dönemin aydınları tarafından sıkça tartışılmıştı.¹¹³ Ancak her ne kadar idârî taksimat üzerine vilâyetler ve sancaklardan görüşler alınarak raporlar hazırlansa da dönemin hükümeti, vaat edilen projeleri tamamlayamaması nedeniyle, 1864'ten beri devam eden mülkî taksimatı 1913 Vilâyet Kânunu'nda önemli bir değişikliğe gitmeden kabul etti.¹¹⁴

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, ülke genelinde olduğu gibi Kütahya Sancağı'nın idârî taksimatında da kayda değer bir değişikliğe gidilmemiş; 1885 yılında yapılan düzenleme 1915 yılına kadar muhafaza edilmiştir. Bu süreçte yapılan değişiklikler daha çok kaza, nahiye ve köy düzeyinde sınırlı kalmıştır.

20. yüzyılın başlarında Kütahya 25.535 km²'lik alanıyla Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin en geniş sınırlarına sahip sancağı idi.¹¹⁵ 1909 senesinde Merkez Kazası olmak üzere Eskişehir, Uşak, Simav ve Gediz kazalarından oluşuyordu. Sancak dâhilinde toplam 13 nahiye, 905 köy bulunmakta idi. Eskişehir'de Seyidgazi Nahiyesi, Uşak'ta Banaz ve Göbek Nahiyeleri, Simav'da Dağardı Nahiyesi ve Gediz'de Şaphane Nahiyesi bulunuyordu. Kütahya merkezi ise Etrafışehir, Altıntaş, Gireği, Virancık, Gümüş ile beraber Armutdili, Tavşanlı ve Eğrigöz nahiyelerinden oluşuyordu.¹¹⁶ Balkan Savaşları sonrasında ise Kütahya Sancağı, 4 kaza, 12 nahiye ve 1005 köyden oluşan bir idârî yapıyla yönetilmeye devam etti.¹¹⁷

Aşağıda bu dönemi kapsayan Kütahya Sancağı kaza ve nahiyelerinin idârî taksimatı başlıklar halinde izah edilecektir.

¹¹³ Dönemin sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa, mülkî idârenin düzenlenme meselesini yönelik yapacakları çalışmaları şu sözlerle hükümet programında açıklamıştı: "...Vilâyatın tanzim-i idaresi ehemmi-i umur olduğundan bu babda kaleme alınmış olan layiha-i kânuniye haiz olduğu ehemmiyet-i fevkalade ile mütenasip suret ve müddette Şura-yı Devletçe ve Heyet-i Vükelaca ariz ve âmik tetkik ve Meclis-i Mebusan'a sürat-i mümkinine ile takdim olunacaktır...". Ancak vilâyet kânunu layihası ve mazbatasında hükümetin geçen seneden beri vadettiği bu kararları meclise takdim edemediği belirtilmiştir. İ. Güneş (1990). agm, s.225; Meclis-i Mebusan Levâyh ve Tekâlif-i Kânuniyye ve Encümen Mazbataları, Devre:1, İçtima sene:3, 1326-1327, TBMM Basımevi, İstanbul, 1992, s. 64; M. Burgaç (2019). İmparatorluktan Cumhuriyete Devreden Bir Sorun: Mülkî Taksimat. *History Studies*, 11(1), s.77.

¹¹⁴ M. Burgaç (2019). agm, s.77.

¹¹⁵ HVS, H. 1327, s. 145; Vital Cuinet eserinde Hüdâvendigâr Vilâyetinin toplam yüz ölçümünü 68.400 km², Kütahya Sancağının yüzölçümünü ise 18.800 km² olarak belirtmiştir. C. Vital (1894). *La Turquie d'Asia*. Tome, IV, Paris, s. 3.

¹¹⁶ Binbaşı Mehmed Nasrullâh, Kolağası Mehmed Rüşdî, Mülâzım Mehmed Eşref (1325). *Memâlik-i mahrûse-i şâhâneye mahsûs mükemmel ve mufassal atlas*. Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, s. 51.

¹¹⁷ Kıdemli Yüzbaşı Muhammed Salih Efendi (1336). *Memalik-i Osmaniye'nin Harb-i Umumiyeti'ni Müteakib Sulh Kongresi'nce Tayin Eden Hudutlarını Gösteren Harita "Balkan Harbinden sonra Memâlik-i Osmaniye'de Mevcud Kalan Nüfus-ı Umumiye miktarıyla Mekâtib-i umumiye ve Resmîye ve Hususiye ve Hutut-ı Hadidiye ve Taksimat-ı Mülkiye Merâkizini Arâ Eder Cedvel*, Matbaa-i Amire, 1336, Ölç: 87x63 cm.

4.1. Kütahya Merkez Kazası

Kütahya Merkez Kazası 7.875 km² yüz ölçümüne sahip olup doğusunda Eskişehir Kazası, güneybatısında Karahisar-ı Sahib Sancağı, güney batısında Uşak ve Gediz, batısında Simav Kazası, kuzey batısında Bursa'nın Atronos Kazası vardı.¹¹⁸ Merkezinde Etrafışehir, Altıntaş, Gireği, Virancık, Gümüş ile Armudili, Tavşanlı ve Eğrigöz nahiyeleri bulunuyordu.¹¹⁹ 1875-1877 yılları arasında merkez kazanın toplam köy sayısı 277 idi.¹²⁰ 1879 yılında Eğrigöz Nahiyesi'nin Simav'dan merkez Kazası'na bağlanması ve bu tarihlerde muhacir köylerin kurulmasıyla bu sayı 1891 yılında 341'e 1898'de 372'ye yükseldi.¹²¹ 1907 yılına gelindiğinde bu sayı 419'a¹²² vardığıysa da 1912 yılında 381'e düştü.¹²³

1914 tarihine gelindiğinde Merkez Kaza'nın nahiye teşkilatında birtakım değişiklikler yapılmak üzere vilâyet daimî encümen azaları tarafından çalışma başlatıldı. Buna göre hazırlanan raporda Etrafışehir Nahiyesi'ne bağlı bazı köyler Çögürler Köyü'ne bağlanarak burada yeni bir nahiye kurulması kararlaştırıldı. Bununla beraber Etrafışehir Nahiyesi'nde bulunan bazı köyler Armudili Nahiyesi'ne bağlanacak, Beşdeğirmen Çiftliği ise Gümüş Nahiyesi'ne, Ağaç, Doğa, Gevan, Kızılca kaya, Yoncalı Çitliği, Enne ve Dereköy, Sekiviran, Gulam ve Ortaca, Karağaç, nefsi-i Gümüş, Küregen, Şahin, Koçak ve Vakıf köyleri de Merkez Kaza'ya dâhil edilecekti.¹²⁴

Liva idârî meclisince hazırlanan rapor Kütahya Mutasarrıflığı'nca değerlendirilip gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne gönderildi. Yapılan bu talepler 3 Ağustos 1914 tarihinde Hüdâvendigâr Vilâyeti daimî encümeni tarafından kabul edilip Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.¹²⁵ Ancak Çögürler Nahiyesi'nin kurulması yönünde

¹¹⁸ HVS, H.1324. s . 400-401.

¹¹⁹ Şemseddin, Sami (H.1314). *Kamûsu'l-Alâm*. c.5, Mihran Matbaası, İstanbul. s.3910.

¹²⁰ HVS, H. 1292. s.150; HVS, H. 1293. s.141-142; HVS, H. 1294. s.138.

¹²¹ HVS, R. 1307. s.195-203; HVS, H. 1316. s.138.

¹²² HVS, H. 1325. s.125.

¹²³ SD, R. 1328, s.658.

¹²⁴ Kurulması planlanan Çögürler Nahiyesi Kaynarca, Erekli, Akoluk, Kızılpınar, Damlalı, Karağaç, Teşvikiye, Köçeri, Çavuş çiftliği, Çakırlar, Belkavak, Kiraz, Fincanburnu, Haymana, Horzum Aşireti, İhsaniye, Ahiler yaylası, Doğarlan, Etyemez, Elmalı, Kızılcaviran, Tatarmuhat, Aykırıkçı, Sevdiğin, Kuyucak, Pusan, Sadıkkaryesi, Doğalar, Çifteoluklar, Akçamesçit, Karacaviran, Anasultan köylerinden oluşacaktı. Etrafışehir Nahiyesi'ne bağlı olan Turgutlar, Çalca, Karaöz, Andız, Çamlıca, Bosna-i Cedid, İnköy, Parmakviran, Alayund, Ekizöyük, Perli, Zığra, Dumlupınar, Akkilise, Civli, Demirciviran, Sofu, Bölücek, Güveççi, Okçu, Kumarı, Sağırlar, Kuyusunir, Ağaç, Göynükviran, Gelinkaya, Pursak, Koçak ve Gedikoğlu köylerinin ise Armudili Nahiyesi'ne dâhil edilmesi planlanmaktaydı. BOA. DH İ.UM. EK. 04/03-005.

¹²⁵ BOA. DH İ.UM. EK. 04/03-2-3.

verilen karar hayata geçirilmedi. Zira bu döneme ait kaynaklarda Kütahya Merkez Kazası'nı oluşturan nahiyeler arasında Çöğürler bulunmamaktadır.¹²⁶

4.1.1. Etrafişehir Nahiyesi

Etrafişehir Nahiyesi, Kütahya kasabası olarak isimlendirilen mevki olup Merkez Kaza'nın etrafındaki köylerden müteşekkil idi. Nahiyenin batısında Gümüş, güneyinde Gireği, doğusunda Altıntaş, kuzeyinde Armudili nahiyeleri bulunuyordu.¹²⁷ Nahiyeye bağlı köy sayısı 1885 yılında 63 iken¹²⁸ 1891-92 yıllarında 53'e geriledi.¹²⁹ 1908 yılına gelindiğinde de yapılan idârî düzenlemelerle birlikte köy sayısı yeniden yükselerek 73'e kadar çıktı.¹³⁰ Bu tarihte nahiyeye bağlı köyler şunlardı: Ağaç, Ahiler, Ahileryaylası, Ahmediye, Akkilise, Akmescid, Akoluk, Alayunlar, Anasultan, Andız, Aşağı Porsuk, Aydoğdu, Bölücek, Civli, Çalça, Çavuşçiftliği, Çayca, Çifteoluk, Çukurca, Demirciören, Doğalar, Doğarlan, Dumlupınar, Ekizöyük, Elmalı, Etrafişehir Perli, Etyemez, Evrekli, Fincanburnu, Gedikoğlu Çiftliği, Gelinkaya, Göçeri, Göğem, Göynükören, Güveçci, Hamidiye Ardahan, Hayfurlar, Haymana, Horzumaşireti, İhsaniye, İn, Karaağaç, Karacaviran, Karaöz, Kaynarca, Kızılcaviran, Kızılıpınar, Kiraz, Koçak, Körs, Kumarı, Kuyucak, Kuyusindir, Muhadboğazı, Mustafalar, Okçu, Parmakviran, Parmakviran muhacirleri, Purçak, Pusan, Sağırlar, Saka, Saka çiftliği, Sevdğin, Siner, Sofi maa Viranhisar, Tatarmuhat, Turgutlar, Yaylababa, Yenice, Zığra.

4.1.2. Altıntaş Nahiyesi

1. sınıf derecede nahiye olan Altıntaş'ın batısında Gireği ve Etrafişehir, güneyinde Gireği ve Banaz, doğusunda Karahisar-ı Sahib Sancağı, kuzeyinde ise Etrafişehir Nahiyesi bulunmaktaydı. 1885 yılında Altıntaş Nahiyesi'nin köy sayısı 37 idi.¹³¹ 1892 yılında Uşak Kazası'nın Banaz Nahiyesi'ne bağlı Dumlupınar, Karaköse ve Çiftlik köyleri yakınlığı sebebiyle Altıntaş Nahiyesi'ne dâhil edildi.¹³² İlâveten 1898 yılında Etrafişehir Nahiyesi'nin Göynükviran, Kozluca, Başkilise, Hamur ve Aykırıkçı köyleri ile 1907 yılında Andız ve

¹²⁶ Teşkilat-ı Hazıra-i Mülkiyeyi Hâvi Cedvel, Bâb-ı Âli Dahiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye-i Dâhiliye Müdüriyeti, İstanbul, R.1331/ M.1915, s.74; 1917 yılına ait Hüdavendigâr Vilâyeti umûmi haritası: BOA. HRT. h. 2254-01.

¹²⁷ HVS, H. 1302. s. 442-443.

¹²⁸ HVS, H. 1302. s. 442-443.

¹²⁹ HVS, R. 1307. s.196; Ali Asaf (1308). Hüdavendigâr *Vilâyeti Coğrafya ve Ahval-i Umûmiyesi*, Vilâyet Matbaası, YY. s.108.

¹³⁰ SD, H. 1326, s. 772.

¹³¹ HVS, H. 1302. s. 443.

¹³² BOA. DH. MKT. 1935/57.

Anasultan köyleri de Altıntaş'a bağlandı.¹³³ 1898'de 42 olan köy sayısı 1907'de 47'ye yükseldi.¹³⁴ Bu tarihte nahiye şu köylerden oluşuyordu: Kürtköy, Abiye, Ağaç, Akça, Akızkadın, Alınviran, Alibey,¹³⁵ Altıntaş Süfla, Altıntaş Ulya, Anasultan, Andız, Arpalı, Atik Aslahanlar, Basak Çiftliği, Başkilise, Bektimur, Beşkarış, Cedid Aslıhanlar, Çakırsaz, Çal, Çetme, Çiftlik, Dumlupınar, Efted, Eğmir, Genez, Genişler, Hamur, Karaağaç, Karaköse, Keçiller, Kızılca, Küçük, Muradanlar, Osmanpınarları, Pınarbaşı, Selkisaray, Sofu, Ulusu, Üçöyük, Yalnızsaray, Yapılcan, Yüylük, Zemme.

Altıntaş Nahiyesi, II. Meşrutiyet dönemine kadar Kürtköy'den idare edilmişti. Ancak, 1913 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idareyi devralmasının ardından Liva İdare Meclisi tarafından alınan bir kararla nahiye merkezi Kürtköy'den Genişler Köyü'ne nakledilmiştir. 1919 yılına gelindiğinde, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yeniden siyasi faaliyetlere başlamasıyla, bu fırkanın Kütahya'daki üyelerinden Şemseddinzade Mehmed Sadık Efendi, nahiyelik merkezinin yetersiz altyapı ve sınırlı imkânlarla sahip olan Genişler Köyü'ne taşınmasının, bir grup İttihat yanlısı şahsın etkisiyle gerçekleştirildiğini öne sürerek, merkezin yeniden Kürtköy'e taşınmasını talep etmiştir.¹³⁶ Kütahya Liva İdare Meclisi, gerçekleştirdiği çalışmalar neticesinde, 16 Şubat 1919 tarihinde aldığı kararla, nahiye merkezinin Kürtköy yerine, Tatarmuhat, Kuyucak, Pusan, Aykırıkçı ve Sevdiğin köylerinin bağlandığı Zemme Köyü'ne taşınmasına karar vermiştir.¹³⁷ Öte yandan Mustafa Hakkı Yeşil, "Kütahya İli Köyleri" adlı çalışmasında Yunan işgali sırasında Kürtköy'ün tekrar nahiye merkezi yapıldığını ifade etmektedir.¹³⁸

4.1.3. Gireği Nahiyesi

Gireği 2. sınıf derecede nahiye olup zabıta-i mülkiye memuru tarafından idare olunuyordu. Batısında Gediz Kazası, Altıntaş ve Virancık Nahiyesi, güneyinde Gediz Kazası, kuzeyinde de Etrafişehir Nahiyesi bulunuyordu.¹³⁹ Nahiye merkezi Kütahya'ya 9 saat yürüme mesafesinde olan Arslanapa Köyü idi. 1914 yılına gelindiğinde, nahiye merkezinin

¹³³ HVS, H. 1325. s.126-245; Ali Asaf (1308). age, s.109-110.

¹³⁴ HVS, H. 1316. s. 335-336; HVS, H. 1325. s.126-245.

¹³⁵ Altıntaş Nahiyesi'ne bağlı Alibey Köyü'nün etrafı göl ve bataklıkla çevrili olması ahalinin bulaşıcı hastalığa yakalanmasına sebebiyet vermiş ve köy halkının yaşantısını olumsuz şekilde etkilemişti. Bu durum üzerine Kütahya Sancağı idare meclisi, söz konusu köyün Hacıkapısı mevkiine taşınmasının gerektiğine dair çalışma başlatıp Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Konu Şûra-yı Devlet'te görüşüldükten sonra 4 Eylül 1905 tarihinde padişah iradesiyle Alibey Köyü'nün Hacıkapısı mevkiine nakledilmesine izin verilmiştir. BOA. İ.DH. 1437/16; BOA. ŞD. 1593-18.

¹³⁶ BOA. DH. İ. UM. 10-2/2-2.

¹³⁷ BOA. DH. İ. UM. 10-2/2-16.

¹³⁸ M. H. Yeşil (T.Y.). *Kütahya İli Köyleri*, Daktilo Yazısı, Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Tasnif no: KB.08, s.15.

¹³⁹ HVS, H. 1302. s.442-443. ; SD, R. 1328, S. 658.

Yalnızsaray Köyü'ne taşınması gündeme geldi. Ancak Kütahya Liva İdare Meclisi, Arslanapa Köyü'nün yüksek nüfusa sahip olması, iktisadî ve konumu yönünden Yalnızsaray Köyü'nden farklı olmaması gibi gerekçeler öne sürerek, nahiye merkezinin değişmesini uygun bulmayarak talebi reddetti.¹⁴⁰

Gireği Nahiyesi'nin 1885 yılında 39,¹⁴¹ 1891 yılında 41'e köyü vardı¹⁴² 1914 yılında köy sayısı 42'ye ulaştı. Söz konusu tarihte nahiyeye bağlı köyler şunlardı: Merkez Arslanapa, Mustafalar, Bayramşah, Saray, Sinekçiler, Kozluca, Emrez, Abaş, Erguniye, Şeyhali,¹⁴³ Dere, Bayad, Pullar, Yaylababa, Kureyşler, Göğem, Çukurca, Ulağı, Ortaca, Yalnızsaray, Göynükviran, Ballıbaba, Terziler, Kusura, Pınarbaşı, Sağırlar, Çamurduk, Bezirgân, Tava, Yağcılar, Viran, Ada, Çal, Haydarlar, Tokul, Pazarcık, Saraycık, Alıncık, Çakmak, Karadığın, Aslıhanlar, Çölmekçi.¹⁴⁴

4.1.4. Gümüş Nahiyesi

Gümüş Nahiyesi'nin batısında Tavşanlı, güneyinde Eğrigöz ve Örencik (Virancık), doğusunda Etrafişehir, kuzeyinde Armudili ve Pazarcık Nahiyeleri vardı. Nahiye merkezi Kütahya'ya dört saat yürüme mesafesinde olan Gümüş Seyidömer Köyü idi.¹⁴⁵ Merkez daha sonra Köprüviran Köyü'ne taşındı.

Gümüş Nahiyesi, 1899 yılından 1913'e kadar Armudili ile birlikte bir nahiye olarak yönetildi. Nitekim bu dönemin salnamelerine Kütahya'nın merkez nahiyelerine "Armudili maa Gümüş nahiyesi" olarak kaydedildiği görülmektedir.¹⁴⁶ Bu şekilde yönetilen nahiyenin Gümüş bölgesinde 64 köy, Armudili nahiyesinde ise 34 köy olmak üzere toplamda 98 köyü bulunmaktaydı. 1913 yılına gelindiğinde Kütahya Liva İdare Meclisi, nahiyenin Gümüş kısmında ikinci sınıftan olmak üzere Gümüş namıyla yeni bir nahiye teşkili için çalışma başlattı. İki ayrı merkezin birbirlerine uzak olması, aralarında şose yolunun bulunmaması ve halkın yaşadığı mağduriyet, yapılacak düzenlemenin gerekçeleriydi. Bu sebeple hazırlanan plana göre Armudili Nahiye'sini merkezi Sabuncupınar Köyü, Gümüş Nahiyesi'nin merkezi ise ya Gümüş Köyü ya da Köprüviran Köyü olacaktı. Konu Hüdâvendigâr Vilâyeti idare Meclisi'nde görüşülüp Dâhiliye Nezareti'ne taşındı.¹⁴⁷ Gümüş Nahiyesi'nin kurulması için

¹⁴⁰ BOA. DH İ.UM. EK. 04/03-001.

¹⁴¹ HVS, H. 1302. s.444;

¹⁴² HVS, R. 1307. s.198.

¹⁴³ Erguniye ve Şeyhali köyleri ise muhacirler için teşkil edilmiştir. Ali Asaf (1308). age, s.110-111.

¹⁴⁴ Ali Asaf (1308). age, s.110-111.

¹⁴⁵ V. Cuinet (1894). age, s.207.

¹⁴⁶ HVS, H. 1317. s.187.; SD, R. 1328, S. 658.

¹⁴⁷ BOA. İ.MMS. 170/11.

adımlar atıldıktan sonra, 1 Ekim 1913 tarihinde Meclis-i Vükela kararıyla izin verildi.¹⁴⁸ Daha sonra, Gümüş Nahiyesi, hazırlanan geçici kânunla 16 Ekim 1913 tarihinde 2. sınıftan bir nahiye vasfını kazandı.¹⁴⁹ Sürecin devamında 16 Haziran 1914 tarihinde Gümüş Nahiyesi'nin teşkili hakkında kânun, Meclis-i Mebusan tarafından kabul edildi.¹⁵⁰ Sultan Mehmed Reşad'ın 23 Temmuz 1914'teki irâdesiyle karar onaylandı.¹⁵¹

Gümüş Nahiyesi'nin kurulmasının ardından nahiye merkezinin yeniden Seyyidömer Köyü'ne taşınması gündeme geldi. Bu doğrultuda Kütahya Liva İdare Meclisi Komisyonu, Merkez Kaza'ya bağlı Dereköy, Gulam, Enne, Sekiviran, Ortaca, Yoncalı Çiftliği, Gevrekseydi, Geven, Nefs-i Gümüş, Karaağaç, Ağaç, Doğa, Ağızviran, Yakaca, Köprüviran, Kızılkaya ve Kızık köylerini Seyyidömer'e bağlayarak burayı nahiye merkezi yapma yönünde çalışma başlattı.¹⁵² Ancak Köprüviran idare heyeti ve köy halkı bu düzenlemeye karşı çıkarak planın iptalini talep etti ve 8 Haziran 1914'te Meclis-i Mebusan'a bir arzuhal sundu.¹⁵³ Sonuçta merkez Seyyidömer'e taşınmadı ve Köprüviran Köyü, Cumhuriyet dönemi de dâhil olmak üzere Gümüş Nahiyesi'nin merkezi olmaya devam etti.¹⁵⁴

Gümüş'e bağlı köy sayılarına bakıldığında, 1885 yılında nahiye sınırları içinde toplam 51 köy bulunmaktaydı.¹⁵⁵ Bu sayı 1891'de 56'ya, 1898'de ise 59'a yükselmiştir.¹⁵⁶ 1914 yılındaki gelişmelerin ardından ise nahiye sınırları daha da genişlemiş ve köy sayısı 64'e ulaşmıştır.¹⁵⁷ Bu tarihte Gümüş Nahiyesi'ne bağlı köyler şunlardır: Ablum, Ağaçköy, Ağızviran, Akçakilise, Aliköy, Arslanlı, Aşağı Kınık, Atik Yüreğir, Ayvalı, Bozcaöyük, Cedit Yüreğir, Çobanköy, Darıca, Dedik, Demirli, Derecik, Dereköy, Doğa, Dulkadir, Eğriöz, Enne, Eynegazi, Gazelyakup, Gevrekseydi, Gulam, Gümüş, Gün, İsaköy, İshakçılar, Karaağaç, Karakeş, Karcak, Karsak, Kepez, Keşanlık, Kınık, Kıranşeyh, Kızık, Kızılcakil,

¹⁴⁸ “Mevadd-ı muvakkata-i kânuniye layihasının” 1. Maddesine göre Gümüş ile Armudili Nahiyesi'nin Gümüş kısmında ikinci sınıftan yeni bir nahiye teşkiline karar verilmiştir. İrâde-i Seniyye kararının altında dönemin Sultanı Mehmed Reşad'ın, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın, Harbiye Nazırı İzzet Paşa'nın, Şeyhülislâm Esad Efendi'nin ve Hariciye Nazırı Mehmed Said Paşa'nın imzaları bulunuyordu. BOA. DH. İD. 183/21-6; BOA. MV. 230/07.

¹⁴⁹ Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 28 Haziran 1330, Devre: 1, İctimai Sene:1, Cilt:1, s.274; Bkz. “Kütahya Sancağı Merkezine Merbut Gümüş maa Armudili nahiyesinin Gümüş Kısmında 2. Sınıftan Gümüş Namıyla Bir Nahiye Teşkili Hakkında Kânun-ı Muvakkat” Düstur, 3 Teşrin-i Evvel 1329, 2. Tertip, c. 5, Numara: 318, s. 833.

¹⁵⁰ Meclis-i Mebusan Altıncı Devre-i İctimaiye: Beşinci İctimai Umûmi 2 Haziran 1330/ 15 Haziran 1914. Bkz. Peyâm Gazetesi, 16 Haziran 1334, s. 2.

¹⁵¹ Düstur, 10 Temmuz 1330, 2. Tertip, Cilt: 6, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1334, s.970; BOA. İ. MLU. 007/15-4.

¹⁵² BOA. DH. İ.UM. EK. 04-03-001.; BOA. DH. İ.UM. EK. 04-03-006.

¹⁵³ BOA. DH. MUİ. 169/49-2.

¹⁵⁴ M. Şaşmaz (2014). *Türkiye'nin İdarî Taksimatı (1920-2013)*. c. 10, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.395.

¹⁵⁵ HVS, H. 1302. s.443.

¹⁵⁶ HVS, R. 1307. s.202; HVS, H. 1316. s. 337.

¹⁵⁷ BOA. İ.MMS. 170/11.

Köprüviran, Körpe, Kükürt, Külcek, Küreken, Mahmudiye, Ortaca, Sekiviran, Seyyidömer, Sulu, Sülükçukurca, Sünnetyenice, Şahmelek, Şayin, Tevlez, Vakıf, Viran, Yakaca, Yeniköy, Yeşilçukurca, Yonali Çiftliği.

4.1.5. Armudili Nahiyesi

Armudili Nahiyesi, adından da anlaşılacağı üzere ismini yörede yaygın olarak yetiştirilen armut meyvesinden almıştır.¹⁵⁸ Nahiyenin batısında Etrafişehir ve Gümüş, güneyinde Etrafişehir, doğusunda Seyyidgazi Nahiyeleri, kuzeyinde Eskişehir Kazası ve İnegöl Nahiyesi bulunuyordu. Nahiye Merkez Kaza'ya üç saat yürüme mesafesindeydi.¹⁵⁹ Zabıta-i Mülkiye memuru tarafından idare edilen Armudili Nahiyesi daha önce ifade edildiği üzere 1899-1913 yılları arasında Gümüş Nahiyesi ile birlikte bir nahiye statüsünde bulunuyordu. Gümüş Nahiyesi'nin ayrılmasının ardından ise Armudili, Merkez Kaza'ya bağlı müstakil bir nahiye olarak yönetilmeye devam etmiş ve merkez olarak Armudili Uluköy belirlenmiştir.¹⁶⁰

Nahiyenin 1891-92 yıllarında 23 köyü bulunmaktaydı.¹⁶¹ 1898 yılında Ahmedoluğu, Akpınar, Başviran, İncili, Lütfiye, Kızılcaviran, Sabuncupınar, Uluköy, Yumaklıdere köyleri Armudili'ne bağlanmasıyla bu sayı 32'ye çıktı.¹⁶² 1907 yılında 23 köye düşse de 1914 yılında köy sayısı 34'e kadar yükseldi. Nahiyeye bağlı bulunan köyler şunlardır:¹⁶³ Ahmedoluğu, Akpınar, Avdan, Başviran, Bayat, Bayramşah, Çobanlar, Doğuluşah, Fındık, Hamidiye, Ilıca, İncili, İnli, Kalburcu, Karacaviran, Kırkıllı, Kızılcaviran, Kozluca, Lütfiye, Nusret, Sabuncupınar, Seydi, Sırviran, Sobran, Sofca, Söğüt, Söğütyaylası, Sökmen, Şıhkara, Uluköy, Yazlıca, Yenice, Yumaklıdere.

4.1.6. Virancık (Örencik) Nahiyesi

Virancık Nahiyesi'nin batısında Eğrigöz Nahiyesi ve Simav Kazası, güneyinde Gediz ve Simav Kazaları, doğusunda Gireği Nahiyesi, kuzeyinde Gümüş ve Gireği Nahiyeleri bulunuyordu.¹⁶⁴ Birinci sınıf derecede nahiye olan Virancık zabıta-i mülkiye memuru tarafından idare edilmekteydi.¹⁶⁵ Merkezi Kütahya'ya 9 saat yürüme mesafesinde olan

¹⁵⁸ V. Cuinet (1894). age, s.208.

¹⁵⁹ HVS, H. 1302. s.444.

¹⁶⁰ Ali Asaf (1308). age, s. 115.

¹⁶¹ age, s. 115.

¹⁶² HVS, H. 1316. s. 339-340.

¹⁶³ BOA. İ.MMS. 170/11.

¹⁶⁴ HVS, H. 1302. s.444-445.

¹⁶⁵ DS, R. 1328, s. 658; HVS, H. 1325. s.478.

Virancık Köyü idi.¹⁶⁶ 1891 yılında nahiyeye 39 köy bağlı olup yıllar içerisinde bu sayıda herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir.¹⁶⁷ 1908 yılında Virancık Nahiyesi'ne bağlı olan köyler şunlardı: ¹⁶⁸Afşar, Ağarı, Ayaş, Bullar, Busanlar, Cebrail, Çam, Çan, Çavdarhisar, Çerte, Demirogluk, Doğancılar, Düşüçük, Efeler, Fıkra, Gökağaç, Gökler, Güney, Hacikebir, Hacımahmud, Halifeler, Hamzalar, Ilıcakviran, Kızık, Kilisâbâd, Ömerfakih, Pulad, Susuz, Susuzkaya, Şeyhler, Tepecik, Virancık, Yağdıgın, Yamurlar, Yeğınler, Yenice, Yunuslar, Zobu.

4.1.7. Tavşanlı Nahiyesi

Tavşanlı Nahiyesi, Kütahya Kazası'nın kuzeybatısının 23 km ilerisinde idi.¹⁶⁹ Keşiş Dağı'nın eteklerinde Atranos Çayı'nın kenarında bulunan nahiyeye, batıdan Eğrigöz Nahiyesi, doğudan Gümüş Nahiyesi'nin Şahmelek Köyü, güneyden Eğrigöz'ün Baş Köyü, Kuzeyinden Domaniç Nahiyesi ve Yaylacık sıra dağlarıyla çevriliydi.¹⁷⁰ Birinci sınıf derecede olan Tavşanlı, nahiyeye müdürü tarafından idare ediliyordu.¹⁷¹

Tavşanlı Nahiyesi'nin 1891-92 yıllarında 28 köyü bulunuyordu. 1898 yılında Dede, Köprücük, Şapcı ve Yeni Köyleri'nin buraya dahil edilmesiyle köy sayısı 32'ye yükseldi. Ayrıca Akçaşehir Ali Hoca ve Akçaşehir Hoca Hüseyin Köyleri 1898 yılından sonra birleştirilerek Akçaşehir ismi verildi.¹⁷² 1915 yılında Tavşanlı Nahiyesi'nde Cami-i Kebîr, Hacı İsa, Hacı Hüseyin Efendi, Hatipler ve Ermeni Hacı Hüseyin Efendi Mahalleleri bulunuyordu. Aynı yıl nahiyeye bağlı köyler ise şunlardı: Moymul, Dedeler, Bey, Şıhlar (Şeyhler), Küçük İlet, Büyük İlet, Hamidiye Abad, Gurağaç, Derbent, Yeni, Dutlar, Şabcı, Dede, Köprücük, Ayvalı, Derecik, Kara, Tepecik, Göbel, Çardaklı, Kuruçay, Kiliseli, Karaağaç, Yağmurlar, Karapelit, Akçaşehir, Alpagut, Karlu, Kozluca, Tutaş, Kayı, Çukur.¹⁷³

Tavşanlı halkı, 1874-1918 yılları arasında nahiyelerinin kaza statüsüne yükseltilmesi için kararlı bir mücadele yürütmüştür. Bu çabaların ilk adımlarından biri, 17 Aralık 1874'te Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne sunulan dilekçedir. Söz konusu dilekçede Tavşanlı'nın ekonomik ve şehir altyapısındaki gelişmişliği vurgulanmış, Gümüş Nahiyesi'nin tamamı ile Eğrigöz ve Dağardı nahiyelerinin bazı köylerinin Tavşanlı'ya dâhil edilerek müstakil bir kaza

¹⁶⁶ Ali Asaf (1308). age, s. 111.

¹⁶⁷ DS, H. 1326, s. 773.

¹⁶⁸ HVS, H. 1325. s.126-245.

¹⁶⁹ V. Cuinet (1894). age, s.207.

¹⁷⁰ Ali Cevad (H.1302). *Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lûgatı*. c. 2, Kasbar Matbaası, İstanbul, s. 510; HVS, H. 1302. s.445-446.

¹⁷¹ SD, R. 1328, S. 658; HVS, H. 1325. s.481.

¹⁷² HVS, H. 1316. s. 342.

¹⁷³ BOA. DH. İ. UM. 45-1/74-4.

oluşturulabileceği belirtilmiştir. Vilâyet yönetimi talepleri inceledikten sonra meseleyi Şûra-yı Devlet'e havale etmiş, ancak yapılan yazışmalara rağmen herhangi bir yanıt alınamamıştır.¹⁷⁴ Bunun üzerine 1875'te benzer içerikli bir arzuhal daha sunulmuştur. Serkiz imzalı bu dilekçede, Tavşanlı'nın kaza yapılmasının mümkün olmaması hâlinde dirayetli bir naibin görevlendirilmesi ahali adına talep edilmiştir. Zira nahiye, o dönemde Kütahya naibi tarafından geçici olarak vekâleten idare edilmekteydi ve bu durum idarî işlerin aksamasına yol açmaktaydı.¹⁷⁵

Aradan beş yıl geçmesine rağmen Tavşanlı Nahiyesi'nin idarî statüsünde herhangi bir değişiklik yapılmamış, bu kez halk, kazaya dönüşme talebinden ziyade adlî işlerin düzenli yürütülmesini istemeye başlamıştır. Bu amaçla 17 Mart 1880'de liva idare meclisine sunulan dilekçede Tavşanlı ve Eğrigöz nahiyelerine bağımsız naipler atanması bir kez daha talep edilmiştir. Ancak Şûra-yı Devlet, nahiye merkezlerinde bidayet mahkemelerinin bulunmamasını gerekçe göstererek bu başvuruyu da reddetmiştir.¹⁷⁶

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Tavşanlı halkının nahiyelerinin kazaya dönüştürülmesi yönündeki talepleri yeniden gündeme gelmiştir. Bu durumun temel sebebi, yeni hükümet programlarında vilâyet idaresinin yeniden düzenleneceğine dair açıklamaların yapılmış olmasıydı.¹⁷⁷ Bu doğrultuda Tavşanlı'nın önde gelenleri, hükümetin taşrada öngördüğü düzenlemelere dayanarak taleplerini bir kez daha dile getirmişlerdir. Mesele, Hüdâvendigâr Vilâyeti'nde ele alındıktan sonra Dâhiliye Nezareti'ne ve Meclis-i Mebusan'a iletilmiştir. Ancak 19 Şubat 1909'da Dâhiliye Nezareti tarafından vilâyete gönderilen cevapta, Tavşanlı'nın kazaya dönüştürülmesinin ancak genel idarî düzenlemeler çerçevesinde değerlendirilebileceği bildirilmiştir. Böylece, II. Meşrutiyet sonrasında da Tavşanlı'nın girişimleri sonuçsuz kalmıştır.¹⁷⁸

1915 yılına gelindiğinde, Tavşanlı halkının nahiyelerinin kaza statüsüne yükseltilmesi yönündeki ısrarlı girişimleri devam etmiştir.¹⁷⁹ Bu kez hükümete iletilen taleplerde, önceki gerekçelere ek olarak meşrutiyet'in temel ilkelerine de atıfta bulunulmuştu. Öyle ki, 6 Ekim 1915 tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen mazbatada, "Meşrutiyetle idare edilen hükümetin amaçlarından biri de gerek halkın gerekse hükümetin

¹⁷⁴ BOA. ŞD. 2881/25.

¹⁷⁵ BOA. ŞD. 2882/61.

¹⁷⁶ BOA. ŞD. 2430/16.

¹⁷⁷ İbrahim Hakkı Paşa ve Said Paşa Hükümet programları için bkz. İ. Güneş (1990). agm, s.224-235.

¹⁷⁸ BOA. DH. MKT. 2743/83-2.

¹⁷⁹ Tavşanlı'nın kaza statüsüne geçebilmek için 1915 yılında Tavşanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Nahiye Meclisi, belediye ve nahiye azalarının birlikte hazırladıkları dilekçe Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş ve talepler Kütahya Livası İdare Meclisi'nde görüşülmüştü. BOA. DH. İ. UM. 45-1/74-3.

işlerini hızlı ve kolay bir şekilde yürütmesini sağlamak ve ilerlemenin yolunu açmak için büyük gayretlerle çalışmaktır” ifadelerine yer verilerek, uygarlığa ve ilerlemeye yatkın bir nüfusa sahip olan Tavşanlı'nın, bu değerini artırabilmesi için kazaya dönüştürülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.¹⁸⁰

Bu doğrultuda Kütahya Mutasarrıflığı da Umûmiye-i Vilâyet Kânunu'nun 3. maddesinin 2. fıkrasına dayanarak,¹⁸¹ Tavşanlı Nahiyesi'ne uzak mesafede bulunan bazı köylerin buraya bağlanması yönünde girişimde bulunmuştur.¹⁸² Kütahya Liva Meclisi, 1916 yılının birinci devresinde aldığı kararla, Kütahya Merkez Nahiyesi'nden Şahmelek, Çoban, Ablu ve Karcık köyleriyle birlikte, Emed Nahiyesi'nin bazı köylerinin; ayrıca Gümüş Nahiyesi'nden 21, Virancık Nahiyesi'nden 2, Eğrigöz Nahiyesi'nden 13 ve Dağardı Nahiyesi'nden 4 köyün Tavşanlı'ya bağlanmasını kararlaştırmış ve 1 Şubat 1916'da bu durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹⁸³ Ancak Dâhiliye Nezareti, 6 Mayıs 1916 tarihinde verdiği cevapta, söz konusu köylerin Tavşanlı'ya bağlanmasını uygun bulmamış ve nahiyenin kaza statüsüne dönüştürülmesi talebini reddetmiştir.¹⁸⁴

Tavşanlı'nın kazaya dönüştürülmesi meselesi, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar gündemde kalmaya devam etmiştir. 1918 yılında konu yeniden ele alınmış ve Eğrigöz (Emed) ile Tavşanlı'da kaza teşkil edilmesine ilişkin bir kânun layihası 20 Ocak 1918 tarihinde Meclis-i Vükelâ tarafından Meclis-i Mebusan'a sunulmuştur.¹⁸⁵ Nihayet, 28 Mart 1918 tarihli bir kânunla hem Tavşanlı hem de Eğrigöz (Emed) kaza statüsüne kavuşturulmuştur.¹⁸⁶

4.1.8. Eğrigöz Nahiyesi

Eğrigöz, Kütahya Merkez Kazası'nın batısında ve Bursa Sancağı'nın güney cephesinde bulunan Keşiş Dağı'nın kolu olan bir dağın eteklerinde yer alıyordu.¹⁸⁷ Batıdan Şaphane, güneyden Virancık, doğudan Etraf-ı Şehir ve Gümüş, kuzeyden Dağardı ve Tavşanlı

¹⁸⁰ BOA. DH. İ. UM. 45-1/74-3.

¹⁸¹ İdâre-i Umûmiye Vilâyet Kânunu'nun 3. Maddesi: “İdare-i Vilâyet kânununun 3. Liva kazalar merkezinin tebdili, hudutlarının ta'dili ve tashihi ve kaza ve nahiyelerin fekk ve tahvil-i irtibatı meclis-i umumi-i vilâyetin kararı Dâhiliye Nezareti'nin tensibiyle ba-irade-i Seniyye-i hazret-i padişahi icra olunur. Nevâhi-i devairinin ta'dili hududu ve tebdil-i merâkizi müceddeden karye ve mahalle teşkili ve bunların aynı kaza dâhilinde olmak üzere bir nahiyeden diğer nahiyeye fekk irtibatı ve ilhaki meclis-i umûmi kararıyla makam-ı Vilâyetçe icra ve Dâhiliye Nezareti'ne malumat ita' olunur.” Düstur, 2. Tertip, Cilt: 5, s.187.

¹⁸² BOA. DH.İ. UM. 45-2/35-2.

¹⁸³ BOA. DH.İ. UM. 45-2/53-2.

¹⁸⁴ BOA. DH.İ.UM 45-3 /21.

¹⁸⁵ BOA. BEO. 4500-337479; BOA. MV. 211-33.

¹⁸⁶ Takvim-i Vekayi, 2 Nisan 1334, No:3198, s. 1-2.

¹⁸⁷ Ali Cevad (H.1302). age, s. 114.

nahiyeleriyle çevriliydi.¹⁸⁸ Birinci sınıf derecede nahiye olan Eğrigöz, nahiye müdürü tarafından idare edilmekteydi.¹⁸⁹

Eğrigöz Nahiyesi'nde 1870-1874 yılları arasında 48 köy bulunuyordu.¹⁹⁰ Bu sayı 1875 yılında 54'e, 1891 yılında ise 63'e yükseldi.¹⁹¹ Ancak 1908 yılına gelindiğinde köy sayısı 59'a kadar düşmüştür.¹⁹²

Eğrigöz, 1870 yılına kadar Kütahya Sancağı'nın kazası olarak yönetildi.¹⁹³ Ancak bu tarihte gerçekleştirilen idârî düzenleme sonucunda nahiye seviyesine indirilip Simav Kazası'na bağlandı.¹⁹⁴ Daha sonra nahiye teşkilatında yapılan düzenlemeyle 1879 yılında Kütahya Merkez Kazası'na dahil edildi.¹⁹⁵

Eğrigöz'ün nahiye seviyesine indirilmesi, yöre halkının yaşamını olumsuz yönde etkiledi. Yapılan bu değişiklikten sonra Eğrigöz halkı ve idarecileri, Eğrigöz'ün tekrar nahiyelikten kazaya çevrilmesi için birtakım girişimlerde bulundu ve bu yöndeki ısrarlı tutumlarını 1918 yılına kadar sürdürdü. Eğrigöz'ün genişliği ve önemli konumda olması, merkeze olan uzaklığından dolayı halkın resmi işleri takip etmede zorlanmaları kaza statüsüne geçmek için yapılan taleplerin temel nedenleri olarak gösterildi.

9 Temmuz 1885 tarihinde Eğrigöz'ün tekrar üçüncü sınıf kazaya çevrilmesi yönünde hazırlanan mazbata Kütahya Mutasarrıflığı ve Hüdâvendigâr Vilâyeti vasıtasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi.¹⁹⁶ Ancak bu tarihte Eğrigöz'ün idârî yapısında bir değişiklik yapılmadı. 1887 yılına gelindiğinde talepler tekrarlandı. Ayrıca 13 Ekim 1887 tarihinde Eğrigöz Nahiyesi'nin kazaya dönüşmesi halinde buraya atanacak kaymakamın ve diğer memurların maaş ve masraf miktarını belirtilen cetveller de Maliye Nezareti'ne yollandı.¹⁹⁷ Neticede Dâhiliye Nezareti gerekli tahsisatın olmaması nedeniyle Eğrigöz'ün kazaya dönüştürülmesinin mümkün olamayacağına karar verdi.¹⁹⁸

¹⁸⁸ HVS, H. 1302. s. 446-447.

¹⁸⁹ SD, R. 1328, s. 658; HVS, H. 1325. s.478.

¹⁹⁰ HVS, H. 1287. s.152; HVS, H. 1288. s.1119; HVS, H. 1289. s.114; HVS, H. 1290. s.121; HVS, H. 1291 s.114.

¹⁹¹ HVS, H. 1292. s.150; HVS, R. 1307. s. 200.

¹⁹² DS, H. 1326, s. 773.

¹⁹³ HVS, H. 1289. s.114.

¹⁹⁴ HVS, H. 1290. s.121.

¹⁹⁵ Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnameleri'nde verilen bilgilere göre, Eğrigöz H. 1302 (Miladi 1885) yılına kadar Simav kazasına bağlı olarak gösterilmiş olsa da Osmanlı Arşivlerine bakıldığında, Eğrigöz'ün 1879 yılında Kütahya Merkez Kazası'na dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA. ŞD. 1537/54; BOA. ŞD. 2430/16-5.

¹⁹⁶ BOA. ŞD. 318/12-5; BOA. ŞD. 318-12/8; BOA. ŞD. 318-12/17-18.

¹⁹⁷ BOA. DH. MKT. 1360/138; BOA. DH. MKT. 1468/3.

¹⁹⁸ BOA. DH. MKT. 1495-80.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Eğrigöz'ün kazaya dönüştürülme konusu tekrar gündeme geldi. 1909 yılında yapılan başvuru Meclis-i Mebusan'da görüşüldü ve taleplerin mülkîye düzenlemeleri sırasında ele alınmasına karar verildi.¹⁹⁹ Gelen cevapla birlikte Eğrigözlülerin talepleri bir kez daha ileri bir tarihe ertelenmiş oldu.

Uzun süredir devam eden girişimlerin sonuçsuz kalması, bölge halkının meşrutiyet yönetimine olan ümitlerinin de yitirmesine neden oluyordu. Nitekim Eğrigöz eşrafının 2 Mayıs 1915 tarihinde ahali namına Dâhiliye Nezareti'ne çektikleri telgrafnamede “...*Yedi seneden beri meşrutiyetin bize de teşmil olacağı ümit var iken bilakis zulüm ve istibdad içinde kalıp servet-i sâ mân-ı umûmiye mahvedilmektedir...*” sözleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.²⁰⁰

Bütün bunlara rağmen Eğrigöz eşrafı, nahiyelerinin kazaya dönüştürülmesi konusundaki ısrarlı tutumunu sürdürdü. 22 Şubat 1915 ve 2 Mayıs 1915 tarihlerinde, Eğrigöz Belediye Reisi Mustafa Efendi “*Emed Nahiyesi namına*” notunu düştüğü dilekçeyi Harbiye ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Metinde, Eğrigöz Nahiyesi'nin büyüklüğü, konumu, kalabalık bir nüfusa sahip oluşu, yıllık gelirinin yüksek olması, zengin maden yataklarının varlığı, ulaşım ve haberleşme gibi alt yapılarının mevcut olması, Eğrigöz'ün kazaya geçebilecek düzeyde bir yer olduğunun delili olarak sunuldu. Bunun yanında, Eğrigöz ahalisinin resmi işlemleri yerine getirebilmek için Kütahya'ya gitmek zorunda olmaları, bu durumun ahali üzerinde müşkülata yol açması, taleplerinin temel nedeni olarak gösterildi.²⁰¹

Harbiye Nezareti 2 Mayıs 1915'te bu konu hakkında 1. Kolordu Kumandanlığı'ndan görüş istedi. Buradan gelen cevapta, Eğrigöz Nahiyesi'nin önemli bir mevkide bulunduğu ve burada bir askerlik şubesinin kurulmasının ardından söz konusu nahiyenin kazaya çevrilmesinin ahali adına faydalı olacağı ifade ediliyordu.²⁰² Dâhiliye Nezareti de Kütahya Merkez Kazası'nda yeni bir kazanın kurulmasını zaruri görüyordu.²⁰³ Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerinden gelen cevaplardan sonra dönemin Sadrazamı Talat Paşa 19 Ekim 1917 tarihinde söz konusu nahiyelerde kaza teşkili için Kütahya Liva Encümeninden çalışma yapılmasını istedi.²⁰⁴ Bunun üzerine Kütahya Liva Encümeni nahiyeye teşkilatı için hazırladığı raporu 5 Aralık 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi.²⁰⁵

¹⁹⁹ BOA. BEO. 3484/261272; BOA. DH. MKT. 2735/100.

²⁰⁰ DH. İ.UM. EK. 84/2-6.

²⁰¹ BOA. DH. İ.UM. EK. 84/2-8

²⁰² DH. İ.UM. EK. 84/2-1; DH. İ.UM. EK. 84/2-9.

²⁰³ DH. İ.UM. EK. 84/2-11.

²⁰⁴ DH.İ.UM. EK. 84/2-1.

²⁰⁵ BOA. DH. İ.UM.10-1/2-26-2.

Encümenin planladığı bu düzenlemeye göre Emed'deki askerlik şubesine yakın olan köylerle birlikte Virancık Nahiyesi Eğrigöz'e bağlanarak burada yeni bir kaza kurulacaktı. Tavşanlı Nahiyesi'nin kazaya çevrilebilmesi için de Eğrigöz'e bağlı olup mesafe itibariyle uzak olan Çakıllı, Uyucak, Çakırcık, Ovacık, Baş, Gülcek, Emrullah, Opanözü, Abdusselam Demirli, Kışla Demirli ve Hacı Ahmet Demirli Köyleri Eğrigöz'den ayrılarak Tavşanlı'ya dâhil edilecekti. Ayrıca Simav Kazası'nın Dağardı Nahiyesi'ne bağlı oldukları halde Tavşanlı ile münasebetleri olan Alabarda, Kargın, Yataklı, Öksüzler, Suluganlar, Balıköy, Erikli, Ulvi-kebir, Ulvi-sagir köyleri Tavşanlı'ya bağlanacaktı.

Hükümet, yukarıda bahsedilen planlamalar doğrultusunda Eğrigöz ve Tavşanlı Kazalarının teşkili için çıkarılacak kânunun gerekçelerini belirten bir kânun layihası hazırladı.²⁰⁶ Bu layiha Meclis-i Vükela tarafından 20 Ocak 1918'de kabul edilip Meclis-i Mebusan'a gönderildi.²⁰⁷ 5 Şubat 1918 tarihinde de Meclis-i Mebusan'da onaylandı.²⁰⁸ Böylece Eğrigözlülerin uzun süren gayretlerinden sonra Eğrigöz (Emed) nahiyesi Tavşanlı Nahiyesi ile birlikte 28 Mart 1918 tarihli kânun ile kaza haline getirilmiş oldu.²⁰⁹

4.2. Eskişehir Kazası

Eskişehir Kazası doğudan Ankara Vilâyeti, batıdan Kütahya Merkez Kazası, kuzey ile kuzeydoğusunda Ertuğrul Sancağı ve güneyden Karahisar-ı Sahib Sancağı ile çevrili idi.²¹⁰ Merkez kasabanın ise batısında Seyyidgazi, doğusunda Sivrihisar ve Mihalgazi, güneyinde Göynükili bulunmaktaydı.²¹¹

Eskişehir, Tanzimat sonrası yapılan idârî düzenlemelerle birlikte Kütahya ve Sultanönü Sancakları'nın bir sancak olarak sayıldığı dönemde (1856-1865 yılları arası) kaza statüsünde yönetiliyordu.²¹² 1864 Vilâyet Nizamnamesinin yürürlüğe girmesinden sonra Eskişehir'in idârî durumunda değişikliğe gidilmeyerek Kütahya Sancağı'nın kazası olmaya devam etti.²¹³

²⁰⁶ Bkz. "Emed ve Tavşanlı ve Hendek ve Sebha Nahiyelerinde Kaza Teşkilatı İcrasına Mütteallik Layiha-i Kânuniye Hakkında", Meclis-i Mebusan, Devre-i İntihabiye: 3, İçtima: 4, Nu.: 434, S.1-2.

²⁰⁷ BOA. MV. 211/33.

²⁰⁸ M.M.Z.C, D.3, İ. 4, 5 Şubat 1334 (1918), c. 2, s. 200.

²⁰⁹ Bkz. "Zonguldak Livasının Teşkili ve Anadolu'da Bazı Nevahide Kaza Teşkilatı Hakkında Kânun Madde 2. Düstur, 2. Tertip, C.10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s.360.

²¹⁰ Ali Cevad (H.1302). age, s. 114; V. Cuinet (1894). age, s.208.

²¹¹ HVS, H. 1302. s.448-449.

²¹² Orhan Kılıç (2021). age, s. 613.

²¹³ Z. Koylu (2008). XX. Yüzyıl Başlarında Eskişehir. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24 (71), Ankara, s. 383; H. Doğru (1989). XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi. *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), Eskişehir, s.191.

Eskişehir Kazası 1870-1885 yılları arasında Seyidgazi ve İnönü Nahiyeleri'nden oluşuyordu. Bozüyük Nahiyesi'nin merkezinin ve hükümet konağının İnönü'nde bulunmasından dolayı burası İnönü Nahiyesi denilmekteydi.²¹⁴ Ancak 1883-85 yılları arasında Bozüyük'te yeni bir nahiyeye merkezi kurulması yönünde çalışma başlatıldı²¹⁵ ve bu nahiyeye 1885'te Eskişehir'e bağlandı.²¹⁶ 1886 yılına gelindiğinde İnönü ve Bozüyük nahiyeleri (Ertuğrul Sancağı'nın teşkilinden sonra)²¹⁷ Eskişehir'den Ertuğrul Sancağı'nın Söğüt Kazası'na bağlandı.²¹⁸ Böylece yapılan idârî düzenlemelerle birlikte Eskişehir Kazası'na bağlı sadece Seyidgazi Nahiyesi kalmıştı.

1891 yılında Eskişehir kaza merkezi dâhilinde 85 köy bulunmakta idi.²¹⁹ 1898 yılında bu sayı 116'ya, 1908 yılında ise 159'a kadar yükseldi.²²⁰

4.2.1. Eskişehir'in Müstakil Liva Statüsüne Getirilmesi

Eskişehir'in liva statüsüne getirilmesi yönünde uzun süredir çeşitli girişimlerde bulunulmuş, ancak bu teşebbüsler olumlu bir sonuç vermemişti. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise söz konusu mesele yeniden gündeme geldi.²²¹ Bunun için 1909 yılında Ankara'nın eski valisi Tevfik Bey, Eskişehir'in üçüncü sınıf liva haline getirilmesi için Dâhiliye Nezareti'ne bir layiha gönderdi. Hazırlanan layihada, Eskişehir'in Ankara Vilâyeti'ne bağlı bir liva statüsüne getilmesi teklif edilmişti. Bunun için de Ankara Vilâyeti'ne bağlı Mihaliççik, Nallıhan ve Sivrihisar kazalarının Eskişehir'e dâhil edilmesi düşünülmüştü. Yapılan teklif üzerine bu mesele için Hüdâvendigâr Vilâyeti'nden görüş alındı. Vilâyetten gelen cevapta, Eskişehir'in Ankara'ya dâhil edilmeden müstakil bir liva olarak düzenlenmesi gerektiği vurgulandı ve bu şekilde düzenleme yapılması durumunda Harbiye Nezareti tarafından da onaylanabileceği belirtildi.²²² Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin görüşleri doğrultusunda talep yeniden düzenlenerek bu kez Eskişehir Livası'nın Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı olması kararlaştırıldı. Bu değişiklikten sonra 13 Nisan 1910'da Şûra-yı Devlet, üçüncü sınıf bir liva kurulmasını uygun buldu ve 14 Nisan'da padişah tarafından

²¹⁴ HVS, H. 1302. s.451.

²¹⁵ BOA. ŞD. 1542/26.

²¹⁶ HVS, H. 1302. s.450.

²¹⁷ Ertuğrul Sancağı'nın kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Demiryürek (2015). age, s.7-14.

²¹⁸ HVS, H. 1303. s.263.

²¹⁹ HVS, R. 1307. s.204.

²²⁰ HVS, H. 1316. s. 345; DS, H. 1326, s. 774.

²²¹ 1891-1893 yılları arasında, Eskişehir halkı ve o dönemin Ankara valisi Abidin Bey tarafından Eskişehir Kazası'nın liva statüsüne getirilmesi için birtakım girişimlerde bulunmuşlardı. Ankara - İzmir demiryolu hattının inşa edilmesi ve Eskişehir'in bu güzergâhta yer alması bu dönemde yapılan taleplerin sebepleriydi. Ancak gerekli tahsisatın olmamasından dolayı Eskişehir bu dönemde de liva haline getirilememişti. BOA. ŞD. 1846/74; BOA. İ.DH. 1264/ 99323; BOA. BEO. 316/23632-1.

²²² BOA. BEO. 3660/274434-2.

onaylandı.²²³ Ancak 11 Mayıs 1910'da Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde, Kütahya mebusu Abdullah Azmi Bey'in Eskişehir'in liva hâline getirilmesi yönündeki teklifi²²⁴ kabul edilmedi.²²⁵ Böylece Eskişehir 1915 yılına kadar Kütahya Sancağı'na bağlı bir kazâ olarak yönetilmeye devam etti.

1914 yılına gelindiğinde, Kütahya ve çevresindeki kazaların nahiye teşkilatında düzenleme yapmak üzere Hüdâvendigâr Vilâyeti Encümeni tarafından rapor hazırlandı. Bu rapor, Eskişehir'in liva statüsüne getirilmesine yönelik çalışmaları da içeriyordu. Buna göre Eskişehir'in Merkez Kazası'na bağlı olmak üzere Lâçin ve Alpu nahiyeleri kurulacak, Çifteler- Mahmudiye nahiyesi ile Kümbet ve Kırka nahiyeleri teşkil edilecekti. Ayrıca, bu nahiyeler kaza statüsüne geçirilmesi düşünülen Seyidgazi'ye dâhil edilecekti.²²⁶

Liva Encümeni tarafından hazırlanan bu çalışma her ne kadar hayata geçirilememiş olsa da 1915 yılında Çanakkale Savaşları'nın yol açtığı buhranlı ortamda Eskişehir Kazası'nın müstakil bir liva statüsüne dönüştürülmesi yeniden gündeme geldi. Müttefik donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'u işgal etme ihtimaline karşılık, hükümet, başkentin Eskişehir'e taşınması yönünde karar aldı. Bu doğrultuda, padişah ve maiyetinin ikamet edeceği yapıların tespiti amacıyla Mefruşat Müdürü Akif Bey Eskişehir'e gönderildi.²²⁷ Kısa bir süre içinde on bir okul, dokuz otel, otuz konut ve şimendifer dairesine ait Alman Mektebi padişah ve devlet ricalinin ikamet edeceği yerler için tahliye edildi.²²⁸ Padişahın ikameti için Alman Mektebi uygun görüldü.²²⁹ Ayrıca Sultan Mehmed Reşad'ın Eskişehir'e geldiğinde kullanılmak üzere Tuzpazarı mevkiinde bir cami yapımına başlandı. Kısa sürede tamamlanan bu camiye "*Reşadiye Camii*" adı verildi.²³⁰ Payitahtın Eskişehir'e taşınması hususunda ön çalışmaları tamamlayan Akif Bey, 2 Mart 1915 tarihine Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği şifreli telgrafında hükümetin kararlarına uyararak hanelerini terk eden Eskişehir'in fedakâr evlatlarına cemilekârlık yapılması ve Eskişehir'in müstakil haline dönüştürülmesi gerektiğini bildirdi.²³¹ Bu teklife karşı yönetim, payitahtın Eskişehir'e taşınması söz konusu olduğu bir dönemde, buranın kaza olarak kalmasını düşünemezdi. Nitekim 2 Nisan 1915

²²³ BOA. İ.DH. 1481/10.

²²⁴ Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey'in, Eskişehir Kazası'nın liva haline dönüştürülmesi hususunda Meclis-i Mebusan'a sunduğu teklif: "*Riyaset-i Celîleye, Eskişehir Kazası'nın iktisadî ve tarihî ehemmiyeti hükümetçe nazar-ı dikkate alınarak livaya tahvili Padişah iradesiyle tasdik olunmuştur. İşbu teşkilâtın Meclis-i Âli tarafından da kabulünü arz ve teklif eylerim. 28 Nisan 1326*" M.M.Z.C. D.1, İ. 2, 28 Nisan 1326, s. 123.

²²⁵ M.M.Z.C. D.1, İ. 2, 28 Nisan 1326, s. 126.

²²⁶ BOA. DH. İ. UM.EK. 04/03-2.

²²⁷ A. F. Türkgeldi (2010). *Görüp İştiklerim*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 117.

²²⁸ BOA. DH. SFR. 463/48.

²²⁹ BOA. DH. SFR. 464/38.

²³⁰ BOA. İ.MBH. 17/67.

²³¹ BOA. DH. SFR. 453/50.

tarhinde 6nceden beri yapılan talep, bir kez daha değerlendirilerek Eskişehir'in müstakil liva haline getirmesi kararı alındı. 4 Nisan 1915 tarihinde de bu karar doğrultusunda dönemin padişahı Sultan Mehmed Reşad tarafından irâde verildi.²³² Dâhiliye Nezareti 6 Nisan 1915'te Ankara Vilâyeti'ne tabi Mihaliççık ve Sivrihisar'ın Eskişehir'e bağlanmasıyla Eskişehir'in müstakil sancak haline getirildiğini resmî kurumlara duyurdu.²³³ Ardından 24 Nisan 1915 tarihinde Eskişehir Mutasarrıflığı'na Burdur Mutasarrıfı Refet Bey atandı.²³⁴

Müstakil Liva haline getirilen Eskişehir'in Merkez Kazası'nın idârî taksimatı 1914 yılında hazırlanan rapordan farklı şekilde oluşturuldu. Seyidgazi mevcut statüsünü koruyarak Eskişehir'in merkez nahiyesi olarak kalmaya devam etti. Bununla birlikte Çifteler nahiyesi ihdas edilerek Merkez Kaza'ya dâhil edildi. Kaza haline getirilen Sivrihisar Kazası'na Günyüzü Nahiyesi ve Mihaliççık Kazası'na Kuyucak Nahiyesi bağlandı.²³⁵

4.2.2. Seyidgazi Nahiyesi

Eskişehir'in güneydoğusunda, Sakarya Nehri'nin kollarından biri olan Seydi Çayı'nın kenarında kurulmuş olan Seyidgazi Nahiyesi, Eskişehir merkezine yaklaşık dokuz saatlik yürüme mesafesindeydi.²³⁶ Nahiyenin sınırları batıda Kütahya, güneyde Aziziye (Hanbarçin), doğuda Çifteler Çiftlik-i Hümâyün ve kuzeyde Eskişehir ile çevriliydi.²³⁷ İdari bakımdan nahije müdürü tarafından yönetilen Seyitgazi'nin 1891 yılında 62 köyü bulunmaktaydı. Ancak bu sayı 1898'de 35'e düşmüş, 1907 yılına gelindiğinde ise tekrar artarak 53'e ulaşmıştır. Bu tarihte Seyidgazi Nahiyesi'ne bağlı olan köyler şunlardı: Seyi Aksakallı, Akdarmic, Akin, Alpanos, Arapviran, Aşağı Ilıca, Avdan, Ayvalı, Bahşayış, Bardakçı, Beşsaray, Cevizler, Çukurağıl, Debend, Değişviran, Dere, Erikli, Eserşefon, Esyas, Evceoğlu, Feyzâbâd, Gecenoluk, Göknebi, Güllüsaray, Hamidiye, Hasanâbâd, Hayriye, İkizoluk, Kadıâbâd, Karaağıl, Karapazar, Kesanlar, Kozkayı, Kuyucak, Kümbet, Kümbet fırkası, Mecidiye, Melekgazi, Mümin Numanoluk, Onbaş, Salihkiye, Sandıközü, Saraycık, Selman, Sincar, Söğüdalanı, Taşlı, Tonra, Uryanbaba, Virancık, Yapıldak, Yukarı Ilıca.

²³² BOA. DH. İ. UM.EK. 07/42.

²³³ BOA. DH. EUM. MH. 101-1; DH. MB. HPS. 153/38; Tanin, 9 Nisan 1915, s. 6; İkdâm, 9 Nisan 1915, s.3.

²³⁴ Takvim-i Vekayi, 11 Nisan 1331, No:2152, s. 1.

²³⁵ Dâhiliye Nezareti, Teşkilat-ı Hazıra-ı Mülkîyeyeyi Havi Cetvel, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331, s.61.

²³⁶ HVS, H. 1324. s.415.

²³⁷ HVS, H. 1302. s.450.

4.3. Uşak Kazası

Uşak Kazası, Kütahya'nın güneybatısında yer almakta olup 3.635 km² yüzölçümüne sahipti.²³⁸ Kazanın kuzeybatısında Gediz Kazası, batısında Aydın Vilâyeti'ne bağlı Eşme Kazası, güneyinde ve doğusunda ise Karahisar-ı Sahib Sancağı'na bağlı Sandıklı ile Kütahya Merkez Kazası bulunmaktaydı.²³⁹ Hüdâvendigâr salnâmelerine göre, kaza merkezine bağlı köy sayısı 1875-1879 yılları arasında 112 idi.²⁴⁰ 1879-1880 yıllarında bu sayı 126'ya yükselmiş,²⁴¹ 1884'te 115'e,²⁴² 1890-1891'de ise yeniden 112'ye düşmüştür.²⁴³ 1908 yılına gelindiğinde ise Karahallı Köyü'nün nahiye statüsüne yükseltilmesiyle köy sayısı tekrar 118'e çıkmıştır.²⁴⁴

1870 yılından 1907 yılına kadar Uşak Kazası, Göbek ve Banaz Nahiyeleri'nden oluşuyordu.²⁴⁵ 1907 yılında Uşak'a bağlı Karahallı Köyü'nün nahiye statüsüne getirilmesiyle Uşak Kazası'nın mülkî idârî yapısı 3 nahiyeye taksim edildi.²⁴⁶ 1914 yılına gelindiğinde bu üç nahiye haricinde 10 nahiye daha kurulmak istendi. Buna göre kurulması planlanan nahiyeler ve bunlara bağlı köyler şunlar idi: Merkez kazada 14 köy kalmak üzere Mende Nahiyesi (14 Köy),²⁴⁷ Yapağullar Nahiyesi (14 Köy),²⁴⁸ Has Nahiyesi (9 Köy),²⁴⁹ Burgaz Nahiyesi (9 Köy),²⁵⁰ Orta Nahiyesi (15 Köy),²⁵¹ Umurca Nahiyesi (12 Köy),²⁵² Susuzören Nahiyesi (11 Köy),²⁵³ Susuz Nahiyesi (14 Köy),²⁵⁴ Büyükturak Nahiyesi (11 Köy),²⁵⁵ ve

²³⁸ HVS, H. 1324. s. 425.

²³⁹ Şemseddin Sami (H. 1311). *Kamûs' ul-Âlam*. c.4, Mihran Matbaası, İstanbul, s.3155.

²⁴⁰ HVS, H. 1292. s.150; HVS, H. 1293. s.141-142; HVS, H. 1294. s.138; HVS, H. 1295. s.138-139.

²⁴¹ HVS, H. 1296. s.183; HVS, H. 1297. s.175.

²⁴² HVS, H. 1301. s.353.

²⁴³ Ali Asaf (H.1308). age, s. 125.

²⁴⁴ S. Tutsak (1994). Uşak Kazasında Mülkî Taksimatın Gelişimi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9(1), s. 313.

²⁴⁵ Gediz 1871 yılında Uşak kazasına bağlı nahiye statüsünde görülmektedir bkz. HVS, H. 1287, s. 141.

²⁴⁶ BOA. DH. TMIK.S. 62/33-3.

²⁴⁷ Mende, Hacıkadim, Selvioğlu, Karabenli, Sarıdere, Nadra, Bacacılar, Ciğerdere, Karaağaç, Ören, Çarcık, Eskisaray, Kayaagül, Buta köyleri. BOA. DH.İ. UM.EK. 04/03-5.

²⁴⁸ Yapağullar, Kurudemirler, Muharremşah, Kediünü, Kırka, Karaboyalık, Akarca, İnce, Çiftlik, Selimanlar, Hamidler, Hacım, Koyunbeyli, Hocalar köyleri. BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/5.

²⁴⁹ Has, Kırkyarık, Yeni, Kavaklı, İshaklar, Yenice, Büyük Kayalı, Küçük Kayalı, Paşalar köyleri BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/5.

²⁵⁰ Burgaz, Cabardamları, Karış, Karalar, Göceler, Karakışlaoğlu, Cogublu, Karabedirler, Çokaklı köyleri BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/5.

²⁵¹ Orta, Şeyhhasan, Mutgarib, Karacahisar, Zeyb, Güldüzler, Leşler, ..., Bozguş, İkisaray, Göğem, Karlık, Çarık, Göcer, Kabaklar köyü. BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/5.

²⁵² Umurca, Çardak, İlyaslı, Çukurağıl, Akkeçili, Karabul, Kudurgöl, Marlık, Karahasan, Elmacık, Sündükler, Köseler köyleri. BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/5.

²⁵³ Susuzören, Göger, Tekin, Selekler, Şükranıye, Beğdemir, Tutluca, Ogan, Budaklar, Alifakiler köyleri. BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/5.

²⁵⁴ Susuz, Öksüz, Gedikler, Derbend, Kızılhisar, Kızılcaşoğud, Ahad, Kayılı, Emrez, Kovacık, Özbeğli, Ulupınar, Hanoğul, Ketenlik köyleri. BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/5.

²⁵⁵ Büyükturak, Halaçlar, Düzlüce, Çorum, Kaplangı, Paşacık, Yenice, Şaban, Düzkişla, Reşadiye, Balcıdamı köyleri. BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/5.

Sivaslı Nahiyesi (10 Köy). Kütahya Mutasarrıflığı tarafından hazırlanan bu nahiye teşkilatı, Hüdâvendigâr Vilâyeti Encümeni tarafından incelendikten sonra, mali durumun müsait olmaması nedeniyle yalnızca Sivaslı Nahiyesi'nin kurulmasına izin verildi.²⁵⁶ Böylece 1914 yılında Sivaslı Köyü nahiye statüsüne getirilmesiyle, Uşak Kazası'nın nahiye sayısı 4'e çıktı.²⁵⁷

Uşaklılar, tarihsel süreçte çeşitli gerekçelere dayanarak Uşak'ın Kütahya Sancağı'ndan ayrılması yönünde birçok kez girişimde bulunmuşlardı.²⁵⁸ Nitekim 1901 yılında, Uşak Kazası'nın Kütahya'ya nazaran Karahisar-ı Sahib Sancağı'na daha yakın olması, İzmir demiryolu hattının Karahisar-Uşak üzerinden geçmesi ve Kütahya'dan Uşak'a ya da Uşak'tan Kütahya'ya gidecek memurların Karahisar merkezine uğramak zorunda kalmaları gibi sebepler ileri sürülerek, Uşak Kazası'nın Karahisar Sancağı'na bağlanması talep edildi.²⁵⁹

Bunun ardından, Uşak'ın bazı ileri gelenleri, kazanın Karahisar'a bağlanmasından ziyade, Aydın Vilâyeti'ne tabi bazı mahallerin Uşak'a ilhak edilmesiyle burada bir mutasarrıflık teşkil edilmesi gerektiğini bildiren bir dilekçe sunarak taleplerini yenilediler.²⁶⁰ Bu müracaat üzerine Hüdâvendigâr Vilâyeti Muamelat ve Islahat Komisyonu, mevcut şartlar ve malî imkânlar çerçevesinde Uşak'ta bir mutasarrıflık teşkilinin mümkün olmadığını, ancak Karahisar-ı Sahib Sancağı'na bağlanabileceğini belirterek meseleyi Sadaret makamına arz etti.²⁶¹ Daha sonra konu Şûrâ-yı Devlet'e havale edildi. Ancak Şûrâ-yı Devlet, 11 Şubat 1902 tarihinde aldığı kararla, Uşak Kazası'nın Kütahya'dan ayrılarak Karahisar'a bağlı sancak haline getirilmesine yönelik talepleri uygun bulmadı ve kazanın mevcut durumunun muhafaza edilmesi gerektiği yönünde görüşünü Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.²⁶²

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Uşak Kazası'nın sancak haline getirilmesine yönelik girişimler devam etti.²⁶³ Bu dönemde Uşak'ın sancağa çevrilebilmesi için öne sürülen yöntem Banaz Nahiyesi'nin kazaya çevrilmesi ve Eşme ile Simav kazalarıyla Banaz'ın Uşak'a dâhil edilmesiydi. Ayrıca yeni teşkil edilecek bu liva, büyüklüğü ve konumu gereği Aydın

²⁵⁶ Biray Çakmak (2014a). agm, s. 51; BOA. DH.İ. UM.EK. 04-03/2.

²⁵⁷ Dâhiliye Nezareti (1331). age, s.74.

²⁵⁸ B. Çakmak (2014b). Osmanlı Taşrasında Yönetme ve Yönetilme Kaygıları: Uşak Kazasında Mülkî-İdarî Değişim Talepleri ve Teşebbüsleri (1908-1919). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:36, s.50.

²⁵⁹ BOA. DH. MKT. 2471/100.

²⁶⁰ BOA. DH. MKT. 02475/134.

²⁶¹ BOA. DH. TMIK. S. 34-70.

²⁶² BOA. BEO. 1795/13460.

²⁶³ II. Meşrutiyet Dönemi'nde Uşak Kazası'nın liva haline getirilmesine yönelik yapılan girişimleri ve yaşanan gelişmelerin ayrıntıları için bkz. Biray Çakmak (2014b). agm, s.50.

Vilâyeti'ne bağlanacaktı.²⁶⁴ Dâhiliye Nezareti bu mesele için Hüdâvendigâr Vilâyetinden ve Erkân-ı Harbiye'den görüş istedi. Erkân-ı Harbiye 8 Kasım 1908'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği cevapta Uşak'ta yapılması istenilen mülkî düzenlemenin askerî açıdan bir mahzuru olmadığını, aksine bu düzenlemenin askerî sevk ve celp işlemlerini kolaylaştıracağını bildirdi.²⁶⁵ Ancak Hüdâvendigâr Vilâyeti, Erkân-ı Harbiye ile aynı görüşte değildi. 7 Aralık 1909 tarihinde dönemin valisi Azmi Bey, Uşak'ın sancak statüsüne çevrilmesine yönelik düşüncelerini Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi. Ona göre Uşak'ın kaza halinde kalmasıyla sancak idaresi arasında büyük fark yoktu. Taşradaki bütün idarecilerin aynı hükümeti temsil etmesi nedeniyle Uşak'ın sancak yapılması halinde söylenildiği gibi idare de kolaylaşmayacaktı. Ayrıca Uşak Kazası'nın talebi yerine getirilmesi halinde Kütahya'nın idaresinde sadece Gediz ve Merkez Kaza'dan ibaret kalacağından Kütahya Sancağı anlamsız ve işlevsiz halde bırakacaktı.²⁶⁶ Sonuç olarak, her ne kadar Uşaklı ahali ve idareciler Uşak'ın idârî statüsünün değiştirilmesi için çeşitli gerekçeler ileri sürmüşlerse de hükümet Hüdâvendigâr Vilâyeti Valisi Azmi Bey'in açıklamalarını dikkate alarak Uşak'ın mevcut idârî yapısını muhafaza etmesine karar verdi.²⁶⁷ Öte yandan, Kütahya Mebusu Ahmed Ferid (Tek) Bey'in 11 Mayıs 1910 tarihinde Uşak'ın liva haline dönüştürülmesine dair Meclis-i Mebusan'a sunduğu teklif, üyeler tarafından reddedilmişti.²⁶⁸

1915 yılına gelindiğinde, Eskişehir Kazası'nın Karahisar-ı Sahib ve Kütahya ile birlikte müstakil sancak haline getirilmesi üzerine Uşaklılar yeniden umutlanarak taleplerini yenilediler.²⁶⁹ 27 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri telgrafta, Uşak'ın Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı bir sancak yapılması; bu mümkün olmadığı takdirde ise Aydın Vilâyeti'ne bağlı Eşme, Çal ve Çivril nahiyeleri ile Uşak'ın Banaz Nahiyesi'nin kaza derecesine yükseltilerek Uşak'ın müstakil hale getirilmesi istendi.²⁷⁰ Ancak bu girişimler de sonuçsuz kaldı.

1916 yılında Uşak'ın Karahisar-ı Sahib Sancağı'na bağlanması yeniden gündeme geldi. 1918'de ise, Uşak'ın sancak haline getirilmesi amacıyla Banaz'ın kaza yapılması ve Eşme ile Simav'ın buraya dâhil edilmesi planlandı. Fakat bu yıllarda yapılan girişimler de Uşak'ın idarî statüsünü değiştirmede²⁷¹ ve kaza, 1953 yılına kadar Kütahya'ya bağlı olarak

²⁶⁴ BOA. DH. MKT. 2647/66.

²⁶⁵ BOA. DH. MKT. 2687/63-1.

²⁶⁶ Biray Çakmak (2014b). agm, s. 53.

²⁶⁷ Biray Çakmak (2014b). agm, s. 54.

²⁶⁸ M.M.Z.C. D.1, İ. 2, 28 Nisan 1326, s. 123,126.

²⁶⁹ Biray Çakmak (2014b). agm, s. 55-56.

²⁷⁰ BOA. DH. İ. UM. EK. 8/19-4.

²⁷¹ Biray Çakmak (2014b). agm, s. 56-59.

idare edilmeye devam etti. Nihayetinde, 1953'te çıkarılan bir kanunla Uşak, müstakil vilâyet haline getirildi.²⁷²

4.3.1. Banaz Nahiyesi

Banaz Nahiyesi, Uşak Kazası'nın 22 km. doğusunda Büyük Menderes Irmağı'nın kolu olan Banaz Çayı'nın kenarında bulunup yüz ölçümü 1056 km² idi.²⁷³ Kuzeyden Kütahya, doğudan Karahisar-ı Sahib sancakları, güneyden Sandıklı, batıdan Uşak ile Gediz Kazaları ile çevriliydi.²⁷⁴ İkinci sınıf derecesine sahip olan Banaz Nahiyesi, nahiye müdürü tarafından idare olunuyordu.²⁷⁵

Banaz, 1865 yılına kadar Kütahya Sancağı'nın kazası olarak idare edildi. 1865 yılında yapılan idârî düzenlemeyle nahiye statüsüne düşürüldü.²⁷⁶ II. Meşrutiyet döneminde Banaz Nahiyesi'nin de kaza statüsüne getirilmesi gündeme gelmişti ancak çeşitli sebeplerden dolayı hayata geçirilememişti.²⁷⁷

Banaz'ın yıllar içerisinde köy dağılımına bakıldığında 1891 yılında nahiyeye 38 köy bağlı bulunmaktaydı. 1898 yılında köy sayısı 35'e düştü. 1908 yılına gelindiğinde tekrar 38'e yükseldi. Bu dönemde Banaz Nahiyesi Efzar, Öksüz, Yenice, Dumanlar, Oturak-ı Kebir, Oturak-ı Sagir, Kaplangı, Samra, Halaclar, Çorum, Hasan, Hatibler, Ahad, Kavacık, Kablı, Şaban, Ulupınar, Susuz maa Hanoğlu, Kızaviran, Dumlupınar, Erciş, Kuştımur, Gümüle, İslâm, Hulusi, Çiftlik, Balcıdamları²⁷⁸, Paşacık, Düzlüce, Alapa, Karaköse, Bahadır, Derbend, Kızılhisar, Gedikler, Kızılcaşöğüd, Özbekli Karakeçilli Aşireti köylerinden meydana gelmekteydi.²⁷⁹

4.3.2. Göbek Nahiyesi

Göbek, Uşak Kazası'nın 40 km. güneyinde bulunup batısında Güni Nahiyesi, güneyinde Çal Kazası'nın Murce, doğusunda Gölcük ve kuzeyinde Sündükler köyleri ile çevriliydi.²⁸⁰ Göbek, 1867 yılına kadar bir kaza olarak idare edildi²⁸¹ ve bu dönemde 1867

²⁷² M. Şaşmaz (2014). *Türkiye'nin İdarî Taksimatı (1920-2013)*. c.10, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 396.

²⁷³ Şemseddin Sami (H. 1306). *Kamûs' ul-Âlam*. c.2, Mihran Matbaası, İstanbul, s.1356.

²⁷⁴ HVS, H. 1302. s.458.

²⁷⁵ SD, R. 1328, s. 659; HVS, H. 1325. s.500.

²⁷⁶ BOA. MVL. 712/49.

²⁷⁷ BOA. DH. MKT. 2647/66.

²⁷⁸ 1915 yılında yapılan düzenlemeyle Balcıdamları Köyü, Banaz nahiyesinden Uşak merkez kazaya bağlandı. BOA. DH. İ .UM 45/61.

²⁷⁹ Ali Asaf (H. 1308). age, s. 129; H.1325 yılına ait Hüdâvendigâr Salnamesi'ne göre yukarıdaki listenden farklı olan köyler şunlardı: Emraz, Erhüseyn, Filos?, Hamza, Hanoğlu, Kerimdamları, Kestanelik, Koşuncur.

²⁸⁰ HVS, H. 1302. s.459; Şemseddin Sami (H.1314). *Kamûs' ul-Âlam*. c.5, Mihran Matbaası, İstanbul, s.13905.

yılına ait reaya defterine göre, 31 köyden ve 14 mahalleden oluşuyordu.²⁸² Ancak 1867 yılından sora yapılan değişiklikle birlikte Göbek kazalıktan nahiye seviyesine indirilerek nahiye müdürü tarafından idare olunmaya başlandı.²⁸³ 1873 yılında gerçekleştirilen tensikat düzenlemesiyle nahiye müdürlüğü tamamen kaldırıldı. Bu idârî değişiklikle birlikte, 1875 yılında nahiyenin köy sayısı 3'e, mahalle sayısı ise 5'e düşürüldü.²⁸⁴ 1908 yılında mevcut köy sayısı 9'a, 1914 yılında da 14'e²⁸⁵ yükseldi.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Göbek Nahiyesi'nin kazaya dönüştürülmesi amacıyla Göbek halkı birçok kez girişimde bulundu. 19 Kasım 1908 tarihinde Müderris Halit Cevdet Bey tarafından halk adına Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta, 1867'de vilâyet teşkilatı kurulurken Göbek'in 27 köyden oluşan bir kaza iken nahiye müdürlüğüne çevrildiği, 1873'te yapılan tensikat düzenlemesiyle de bu 27 köyden 18'inin alınarak yalnızca 9'unun bırakıldığı, bunun sonucunda ise nahiye müdürlüğünün kaldırılarak idarenin "zabıta-i mülkiye memurluğu" seviyesine indirildiği ifade edildi. Bu düzenlemelerin kasabanın gelişimini engellediği vurgulanarak, mevkîen ve idareten Göbek'e yakın köylerin yeniden dâhil edilmesi ve nahiyenin kaza statüsüne yükseltilmesi talep edildi. Böylelikle bölgenin sanayi, ticaret ve zirai bakımdan ilerlemesinin sağlanabileceği ileri sürüldü.²⁸⁶ Ancak yapılan başvurular, Dâhiliye Nezareti ve Hüdâvendigâr Vilâyeti'nde görüşülse de Göbek Nahiyesi'nin bu talepleri hayata geçirilmedi.

Öte yandan, 1914 yılında Göbek ahalisi, nahiyelerinin adının "âdâba mugayir" olduğu ve telaffuzunun güçlük arz ettiği gerekçesiyle, eski adı olan Ulubey'in yahut uygun görülecek başka bir ismin verilmesini talep etmiştir.²⁸⁷ Söz konusu talep, Hüdâvendigâr Vilâyeti ile Dâhiliye Nezareti tarafından uygun bulunmuş ve nihayet 3 Nisan 1914 tarihinde Sultan

²⁸¹ 27 Eylül 1866 yılında Kütahya Sancağı'na bağlı Göbek Kazası müdürü ahalinin şikâyeti üzerine görevden alınarak yerine 27 Eylül 1866 tarihinde 300 kuruş maaşla vekâleten İbrahim Ağa atanmıştır. BOA. MVL. 725/95-1.

²⁸² 1867 Reaya defterine göre Uşak maa Göbek Kazası'na bağlı köyler şunlardı: Yayalar, Pınarbaşı, Azizler, Sivasslı, Çarık, Karacahisar, Akkise?, Akarca, Dağtımurlar, Yaşlar, Çuguballı?, Budaklar, Hekimen, Samedler, Hacımsultan, Selemanlar, Elmacık, Bulma?, Susuzviran, Yapağılar, Günez?, Dilimhisarlı?, Karbasan, Ciğerdere, Bacacıoğlu, Külcek, Karahallı, Köseleler, Kırıkıyaran, Hulusi, Beği?. BOA. NFS. d. 17645.

²⁸³ HVS. H. 1289, s.110.

²⁸⁴ HVS. H. 1292, s.150.

²⁸⁵ 1914 yılında Göbek Nahiyesi'ne bağlı köyler şunlardı: Göbek, Kıran, Süleymaniye, Beğimiş, Hanyeri, Mildi, Kurudere, Katırcık, Yenidam, Aksaz, Emek. BOA. DH.İ.UM. EK. 04/03-5.

²⁸⁶ BOA. DH.MKT. 2677/57-1.

²⁸⁷ BOA. DH. İD. 97-2/36-2.

Mehmed Reşad'ın irâdesiyle Göbek Nahiyesi'nin adı resmen "Ulubey" olarak değiştirilmiştir.²⁸⁸

4.3.3. Karahallı Nahiyesi

Uşak Kazası'nın güneydoğusunda bulunan Karahallı, 1907 yılına kadar köy statüsünde idare edilmekteydi. Karahallı'nın nahiyeye dönüştürülmesi meselesi 1906 yılında gündeme geldi. Bu çerçevede, Uşak Kazası İdare Meclisi tarafından 7 Ocak 1906 tarihinde hazırlanmış olan mazbatada, 24 köyün Karahallı'ya ilhak edilerek yeni bir nahiyeye teşkil edilmesi teklif edildi. Bununla birlikte, teşkil olunacak nahiyede görev yapmak üzere aylık 1100 kuruş maaşla bir müdür, 300 kuruş maaşla bir vergi kâtibi ve 250 kuruş maaşla bir tahrirat kâtibinin tayini istendi. Ayrıca, senelik bazı masrafların karşılanabilmesi için akarât inşasına yönelik 12.696 kuruş ödenek tahsisi de mazbatada yer verildi.²⁸⁹ Söz konusu mazbata önce Kütahya Mutasarrıflığı'nda görüşüldü, ardından Hüdâvendigâr Vilâyeti tarafından uygun bulunarak Dâhiliye Nezareti'ne iletildi.²⁹⁰ Dâhiliye Nezareti ise konuyu askerî açıdan değerlendirilmek üzere Erkân-ı Harbiye'ye havale etti ve buradan "mahzur olmadığı" cevabını aldıktan sonra, Karahallı'nın nahiyeye dönüştürülmesi için Sadaret makamından onay talep etti.²⁹¹ Sadaret, yapılan teklifi uygun görerek 19 Eylül 1906 tarihinde Karahallı'nın nahiyeye çevrilmesini onayladı.²⁹² Nihayet 22 Ocak 1907 tarihinde Sultan tarafından verilen İrâde-i Seniyye ile Karahallı resmen nahiyeye statüsüne yükseltildi.²⁹³ Bunu takiben, 3 Haziran 1907 tarihinde Karahallı Nahiyeye Müdürlüğü'ne Palu kaymakam vekili Abdurrahman Efendi tayin edildi.²⁹⁴

1911 yılına gelindiğinde ise bu kez Karahallı ahalisi nahiyelerinin kazaya dönüştürülmesi yönünde talepte bulundu. Bu isteğin gerekçeleri arasında, Karahallı Nahiyesi'nin merkez Uşak Kazası'na yaklaşık on saatlik yaya mesafede bulunmasının idarî işlerin takibini güçleştirmesi ile nahiyede henüz bir adlî teşkilatın kurulmamasından doğan sıkıntılar yer almaktaydı. Ayrıca, bin hanelik 28 köyü ve 20 bini aşkın nüfusuyla Karahallı'nın kazaya dönüşebilecek ölçekte olduğu ifade edildi. Çal Kazası'na bağlı bazı köylerin Karahallı'ya ilhak edilmesi hâlinde nüfusun daha da artacağı, bu suretle

²⁸⁸ BOA. İ.DH. 1507/28.

²⁸⁹ BOA. ŞD. 1596/6-1.

²⁹⁰ BOA. ŞD. 1596-6/2-3.

²⁹¹ BOA. ŞD. 1596-6/5.

²⁹² BOA. İ.DH. 1451/25.

²⁹³ BOA. DH. TMIK. S. 62/33-3.

²⁹⁴ BOA. DH. MKT. 1171/80.

Karahallı'nın bölgede mevcut birinci sınıf kaza arasına girebileceği ve böylece hem hazineye hem de yöre halkına fayda sağlayacağı vurgulandı.²⁹⁵

Karahallı Nahiyesi'nin bu girişimleri henüz sonuçlanmamışken, Karahisar Mutasarrıflığı da harekete geçerek Çivril'in kazaya dönüştürülmesi için ayrı bir teşebbüste bulundu. Karahisar İdare Meclisi, aldığı kararlar Uşak ve Karahallı'ya bağlı bazı köylerin Çivril'e ilhak edilmesi suretiyle burada yeni bir kaza teşkil edilmesini uygun gördü.²⁹⁶ Söz konusu talepler Hüdâvendigâr Vilâyeti'nce kabul edilmekle birlikte, Dâhiliye Nezareti bunların ileride yapılacak idarî düzenlemeler sırasında ele alınacağını bildirerek meseleyi erteledi.²⁹⁷ Neticede hem Karahallı'nın hem de Çivril'in kazaya çevrilmesine yönelik girişimler sonuçsuz kaldı.

4.3.4. Sivaslı Nahiyesi

1914 yılına kadar Uşak Kazası'na bağlı bir köy statüsünde idare edilen Sivaslı, bu tarihte önemli bir idarî dönüşüm sürecine girdi. Kütahya Mutasarrıflığı, sancak genelinde nahiyeye teşkilatını yeniden düzenlemeye yönelik bir çalışma başlattı. Bu düzenleme çerçevesinde, Uşak Kazası'nda mevcut Banaz, Göbek ve Karahallı nahiyelerine ek olarak on yeni nahiyenin daha kurulması planlandı. Hazırlanan tahrirat, Hüdâvendigâr Vilâyeti encümeninde görüşüldü. Ancak öngörülen nahiyelerin masraflarının karşılanamayacağı gerekçesiyle yalnızca Sivaslı Nahiyesi'nin teşkil edilmesi uygun bulundu. Nihayet, Dâhiliye Nezareti'nin onayı üzerine Sivaslı Nahiyesi resmen kurulmuş oldu.²⁹⁸

1915 yılına ait haritaya göre Sivaslı Nahiyesi'nin kuzey batısında Göbek, kuzey doğusunda Banaz, güney batısında Karahallı Nahiyeleri ve güney ile güneydoğusunda Karahisar-ı Sahib Sancağı bulunuyordu. 1914 yılında hazırlanan düzenlemeye göre Sivaslı Nahiyesi, merkez Sivaslı, Pınarbaşı, Selçuklar, Sazak, Dereballar, Tatar, Yayalar, İldeniz ve Cinoğlanlar Köyleri'nden müteşekkildi.²⁹⁹

4.4. Gediz Kazası

Kütahya Sancağı'nın 77 kilometre güneybatısında yer alan Gediz, kuzeyinde Kütahya, kuzeybatısında Simav'a bağlı Dağardı Nahiyesi, batısında Simav Kazası, güneyinde Uşak ve güneybatısında ise Aydın Vilâyeti ile çevriliydi.³⁰⁰ Gediz, idarî bakımdan üçüncü sınıf kaza

²⁹⁵ BAO. DH. MUI. 144/25-01.

²⁹⁶ BOA. DH. İD. 144-1/20-2.

²⁹⁷ BOA. DH. İD. 144-1/20-1.

²⁹⁸ B. Çakmak (2014b). agm., s. 51.

²⁹⁹ BOA. DH.İ.UM. EK. 04/03-5.

³⁰⁰ Şemseddin Sami (H.1314). age., s.3831.

derecesinde olup 1870 yılına kadar bir kaza müdürü tarafından idare edilmekteydi. 1870 yılında yapılan idarî düzenleme ile kaza, kaymakamlık seviyesine yükseltildi. Ancak, henüz kaza meclisi teşkil edilmediği ve gerekli memurlar tayin olunmadığı için kaymakam atanması bir sonraki yıla bırakıldı.³⁰¹ Nihayet 1871 yılında Gediz'in ilk kaymakamı olarak İzzet Bey görevlendirildi.³⁰²

Gediz Kazası'nın köy sayısına bakıldığında, 1875-1878 yılları arasında kaza sınırları içinde 64 köy bulunmaktaydı.³⁰³ 1879 yılında bu sayı 84'e yükseldi.³⁰⁴ Ancak 1907 yılına gelindiğinde, yapılan yeni idarî düzenlemelerle kazanın sınırlarında değişiklikler meydana geldi. Bu çerçevede Caca, Gökler, Güzüngözü, Hacıbabası, Karabucaklar, Karakür, Kardeş, Kızılkoltuk, Körkuyu, Kurtçam, Küçükler, Örölce, Uyar, Yayla ve Zehman köyleri Gediz'in idaresinden çıkarıldı. Buna karşılık Bezciler, Eski, Gedikler, Kırdan, Oburluca, Giray, Rahman ve Yelova köyleri Gediz Kazası'na dâhil edildi.³⁰⁵

Yapılan idarî düzenlemelerden sonra 1907 yılında Gediz Kazası şu köylerden oluşuyordu: Ebce, İbrahim Kethüda, Erdoğmuş, Eski, İsaklar, Akçaalan, Eğlence, Elvantaş, Enüşdü, Oburluca, Üçbaş, Orhanlar, Oray, Uğurluküme, Ovacık, Ilıcasu, Eynehan, Baltalı, Bezciler, Tekye, Civargürlek, Çakırlar, Çam, Çukurvıran, Çeltikçi, Çomaklar, Comburt, Hamzabey, Dainler, Dede, Derbend, Dörtdeğirmen, Deresündük, Divanehızır Rahman, Saz, Sazak, Sarıçam, Sandıklı, Sofular, Sumaklı, Arapşah, Alikethüda, Gaipiler, Kırdan, Karağaç, Karacahisar, Karacalar, Kızılüzüm, Kuşu, Kayacık, Gedikler, Gümüşlü, Küplüce, Gölcük, Gümele, Güney, Göynük, Göynükviran, Keheller, Mahaklar, Muhipler, Merkebvıran, Vakıf, Yağmurlar, Yakuplar, Yeni, Yenice, Yelova, Yelgi ve Yumrutaş.

4.4.1. Şaphâne Nahiyesi

Şaphâne³⁰⁶ batıdan Simav, güneyden Selendi, doğudan Gediz ve kuzeyden Dağardı Nahiyeleri ile çevriliydi.³⁰⁷ 1870 yılında Gediz, Uşak Kazası'na nahiye olarak bağlandığı dönemde Şaphâne Nahiyesi de Simav Kazası'nın idaresine verilmişti.³⁰⁸ 1871 yılında Gediz

³⁰¹ HVS. H. 1287, S. 87.

³⁰² HVS. H. 1288, S. 87.

³⁰³ HVS. H. 1292, S. 150; HVS, H. 1293, S. 141-142; HVS, H. 1294, S. 138; HVS, H. 1295, S. 138-139.

³⁰⁴ HVS. H. 1296, S. 183.

³⁰⁵ HVS. H. 1316, S. 363-365; HVS, H. 1324, S. 126-245.

³⁰⁶ Nahiyenin kuruluşunda ilk adı Boncuktaş olduğu tahmin ediliyor. Nahiye merkezinin altı kilometre ilerisinde bulunan Karamanca köyü ile nahiye merkezi arasındaki "Güneştaşı" madeni münasebetiyle verilen "Boncuktaş" adı H. 980 tarihinde 1572/73 tarihlerinde şap madeni işletmeciliği başlatıldıktan sonra Şabhâne adını almıştır. M. H. Yeşil, age., 29.

³⁰⁷ HVS. H. 1302. s.462.

³⁰⁸ HVS. H. 1287, S. 147.

tekrar kaza statüsüne yükseltildiğinde kayıtlarda “Şaphâne maa Gediz” şeklinde yer aldı.³⁰⁹ Bunun üzerine, bir yıl sonra yapılan düzenleme ile 1872 yılında Şaphâne Nahiyesi resmen teşkil edilerek Gediz Kazası’na bağlandı.³¹⁰ Şaphâne Nahiyesi’nin köy sayısı, 1875-1878 yılları arasında 3 iken,³¹¹ 1879 yılında 1’e düştü.³¹² 1908 yılına gelindiğinde ise nahiyeye bağlı köy sayısı 4’e yükseldi.³¹³ Bu köyler, merkez Şaphâne, Ayvacık, Değirmendere ve Karamanca köyleri idi.

4.5. Simav Kazası

Kütahya Sancağı’nın 100 km. güneybatısında yer alan Simav, kuzeybatıdan Kütahya Sancağı, güneybatıdan Aydın Vilâyeti, batıdan Karesi ve kuzeyden Bursa Sancağı ile çevriliydi. Kazanın merkezi olan Simav kasabası ise, kendisiyle aynı ismi taşıyan Simav Çayı’nın kenarında ve Simav Gölü’nün güney yönünde bulunuyordu.³¹⁴

Simav, 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile birlikte Osmanlı taşrasının idârî birimlerinin netleştiği süreçte, dönemin Hüdâvendigâr Vilâyeti Valisi Ahmet Vefik Paşa’nın girişimleri sayesinde 1868 yılında kaza statüsüne kavuştu.³¹⁵ Mülkî yapısı Eğrigöz, Dağarı ve Şaphane olmak üzere 3 nahiyeye ayrıldı. Ancak 1872 yılında Şaphane Nahiyesi’nin³¹⁶ve 1879 yılında da Eğrigöz Nahiyesi’nin Kütahya Merkez Kazası’na bağlanmasıyla³¹⁷ Simav’ın idaresinde sadece Dağardı Nahiyesi kaldı. Bu tarihten itibaren Simav’ın mevcut idârî statüsünde herhangi bir değişikliğe gidilmedi. Yapılan düzenlemeler daha çok köy teşkilatı düzeyinde oldu.

Hüdâvendigâr salnamelerinde yer alan bilgiler incelendiğinde, Simav’a bağlı köy sayılarının yıllara göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu durum, kazanın idârî sınırlarının birçok kez değiştiğini ortaya koymaktadır. Şöyle ki, 1870-1874 yılları arasında kaza merkezinde 82 köy bulunuyordu.³¹⁸ 1875-1878 yıllarında kazada yapılan idârî düzenlemelerin ardından bu sayı 62’ye düşmüştü.³¹⁹ 1879’a gelindiğinde Merkez Kaza’ya 14 yeni köy dâhil

³⁰⁹ HVS. H. 1288, S. 119.

³¹⁰ HVS. H. 1289, S. 77.

³¹¹ HVS, H. 1292, S. 150; HVS, H. 1293, S. 141-142; HVS, H. 1294, S. 138; HVS, H. 1295, S. 138-139.

³¹² HVS, H. 1296, S. 183.

³¹³ SD, H. 1326, s. 774.

³¹⁴ Ş. Sami (H.1311). age, s.2625.

³¹⁵ A. Demircan (2017). *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmelerinde Simav (1870-1907)*, Simav Belediyesi Kültür Yayınları. Ankara, s. 31; E. R. Alper (1956). *Yeşil Simav*. Selüloz Basımevi, İzmir, s.10.

³¹⁶ HVS. H. 1289, S. 77.

³¹⁷ BOA. ŞD. 1537/54; BOA. ŞD. 2430/16-5.

³¹⁸ HVS. H. 1287, S. 150; HVS. H. 1288, S. 119; HVS. H. 1289, S. 114; HVS. H. 1290, S. 121; HVS. H. 1291, S. 114.

³¹⁹ HVS. H. 1292, S. 150; HVS, H. 1293, S. 141-142; HVS, H. 1294, S. 138; HVS, H. 1295, S. 138-139.

edilerek köy sayısı 76'ya yükseldi.³²⁰ 1891-1892 yıllarında ise sayı yeniden 72'ye geriledi.³²¹ Bu tarihten 1907 yılına kadar geçen süre içinde kazaya bazı köyler eklenirken, bazı köyler ise kazanın idaresinden çıkarıldı. Örneğin Ayvanoba, Bahtıllı, Çanak, Dağyenice, Eğdemir, Gireman, Günbaz, İnciler, Kalkan, Kapukaya, Kınık, Öreğler, Yağıllar ve Yemişli köyleri kazanın idaresinden çıkartılırken Alayaka, Bağlar, Balla, Çatak, Çavdar, Gökler, Hacısalihoğlu, Hacıhüseyin, İciler, Kalafat, Keramet, Koyunoba, Mustafa ve Rahimoğlu Köyleri kazanın idaresine verildi. Yapılan düzenlemelerden sonra Simav Kazası 1907 yılında şu köylerden oluşuyordu:³²² Ahmetli, Ahlatlıçeşme, Aksaz, Eğdemir, Alakilise, Ahlatlıçeşme, Alayaka, Alınviran, Aşağıdolablar, Aşıkpaşa, Beciler, Bağlar, Balla, Beyce, Beylikler, Çatak, Çavdar, Çayçinge, Çaysimav Çöküler, Çit, Darıca, Değirmen, Değirmenciler, Demirci, Efir, Eğirler, , Gebeciler, Gökçeler, Gökler, Göl, Hacıahmedoğlu, Hacıhaliloğlu, Hacıhüseyin Halifeler, Hamidiye, Hamzabey, Hisar, Hocalar, Hüsüm, İciler, İğdiş, İnce, Kalafat, Karacaviran, Karakoca, Karapınar, Kaya, Kelemyenice, Keramet, Kestel, Kıran, Kızılçukur Kilise, Koyunoba, Kusumlar, Maden, Mahak, Muradınlar, Mustafa, Naşa, Ortaca, Öreğli, Rahimoğlu Samad, Sarıhanlar, Savcılar, Semer, Söğüt, Tahtacı, Taşlık, Yavı, Viranlı, Yeniler, Yukarıdolablar.

1915 yılında Kütahya Mutasarrıflığı Simav'ın köy teşkilatında yeni bir düzenleme yapmak için bir çalışma başlattı. Kütahya Liva Umûmi Meclisi'nin aldığı karara göre Orhanili Kazası'nın Gökçedağ Nahiyesi'ne bağlı Hasanviran, Ramazanlar, İnkaya, Çanakçı, Arıklar, Demirciler, Sinekler ve Yunuslar köyleri³²³ ile Karesi Sancağı'na bağlı Sındırgı Kazası'nın Çorum Nahiyesi dâhilinde bulunan Söğütük, Cedid, Derecikviran, Kızılçıkçıftlığı ve Gölcük Köyleri'nin Simav'a yakınlığı sebebiyle buraya bağlanması düşünüldü ve bunun için hazırlanan mazbata 30 Aralık 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine iletildi.³²⁴

Kütahya Mutasarrıflığı'nın talebi üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdâvendigâr Vilâyetinden ve Karesi Mutasarrıflığı'ndan görüş istedi. 12 Aralık 1916 tarihinde gönderilen cevapta, Gökçedağ Nahiyesi'ne bağlı söz konusu köylerin Simav Kazası'na dâhil edilmesinin Hüdâvendigâr Vilâyeti için bir mahzuru olmadığı bildirildi.³²⁵ Ancak Karesi Sancağı, Çorum Nahiyesi'nden istenilen köylerin Simav'dan ziyade Aydın Vilâyeti'nin Sındırgı Kazası'nda

³²⁰ HVS, H. 1296, S. 183.

³²¹ Ali Asaf (H.1308). age., s. 121.

³²² HVS, H. 1325. s.126-245.

³²³ BOA. DH. İ. UM. 45-2/37-3.

³²⁴ BOA. DH. İ. UM. 45/63-4.

³²⁵ BOA. DH. İ. UM. EK. 25/109.

bağlı kalmalarının daha uygun olacağı görüşünü ilettili.³²⁶ Ancak ilerleyen dönemde bu idârî değişikliğin uygulanmasına yönelik Dâhiliye Nezareti tarafından herhangi bir yanıt gönderilmedi.

1916 yılında bu kez Demirci Kazası'na bağlı 12 köyün, (Büyük Kıranlar, Küçük Kıranlar, Karabaşlar, Yapılgan, Terziler, Pulluca, Danişmendler, Karacahisar, Karapınar, Kayayışık, Yassıeynehan ve Küreler), Simav'a daha yakın olmaları ve pazar yerlerinin burada bulunması sebebiyle Simav Kazası'na bağlanması fikri gündeme geldi. Ayrıca Simav'daki Hacıhüseyin, Mustafa Efendi ve Beylikler köylerinin ise Demirci Kazası'na verilmesi düşünöldü.³²⁷ İzmir Umûmi Meclisi ve Aydın Vilâyet Umûmi Meclisi, 12 köyün Simav'a geçmesini ve üç köyün ise Simav'da kalmasını uygun buldu.³²⁸ 30 Aralık 1919 tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'ne, umûmi meclisler tarafından hazırlanan mazbatalar hakkında gereğinin yapılması için talepte bulundu.³²⁹ Ancak, Dâhiliye Nezareti tarafından bu düzenlemeyle ilgili herhangi bir adım atılmadı. Nitekim *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları* başlıklı çalışmada, bu köylerin 1928 yılında da Demirci Kazası'na bağlı kalmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.³³⁰

Diğer yandan 1915 yılına gelindiğinde Simav'a bağlı bazı köy adlarının değiştirilmesi gündeme geldi. Bu değişiklik talebi, Kütahya Liva İdâre Meclisi'nin üyeleri Yusuf Cemil ve Şevket Efendiler tarafından yapıldı. Gerekçe olarak, Simav Kazası'ndaki bazı köylerin isimlerinin telaffuzu zor ve tuhaf olduğu dile getirildi. 24 Haziran 1915 tarihinde Liva Umûmi Meclisince, bu konu görüşölüp kabul edildi.³³¹ Hazırlanan liste doğrutusunda, Göl köyüne "Ada". Kilise Köyü'ne "Reşadiye", Yağıllar Köyü'ne "İrfanili", Çüköler Köyü'ne "Mecidhan", Alakilise Köyü'ne "Alamescid", Semer Köyü'ne "Şeyh Bedrettin" ve Hüsüm Köyü'ne "Karaca Ahmet Sultan" isimleri verildi.³³² Bu karar, dönemin Kütahya Mutasarrıfı Fâik Âli Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne iletilmek üzere gönderildi.³³³ Ancak köy isimlerinin değiştirilmesine yönelik bu girişim hayata geçirilmedi. Zira ismi geçen bu köylerin

³²⁶ BOA. DH. İ. UM. 45/63-5.

³²⁷ BOA. DH. İ. UM. 45-3/59-2.

³²⁸ BOA. DH. İ. UM. 45-3/59-3; BOA. DH. İ. UM. EK. 119/1-1.

³²⁹ BOA. DH. İ. UM. EK. 119-1/1.

³³⁰ Dâhiliye Vekâleti (1928). *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Hilâl Matbaası, İstanbul, s. 974-976.

³³¹ BOA. DH. İ. UM. 48/13-2.

³³² BOA. DH. İ. UM. 48-13/3.

³³³ BOA. DH. İ. UM. 48-13/1.

cumhuriyet döneminin ilk çeyreğinde yayınlanan kaynaklarda eski adlarıyla yazıldığı görülmektedir.³³⁴

4.5.1. Dağardı Nahiyesi

Dağardı Nahiyesi, Simav Kazası'nın kuzeyinde yer almakta olup, doğudan Eğrigöz, batıdan Atranos Kazası'na bağlı Gökçedağ ve kuzeyden Harmancık Nahiyeleri ile çevriliydi.³³⁵ Gökçedağ ve Simav'a 14 saat, Kütahya'ya 16 saat, Bursa'ya ise 24 saat yürüme mesafesindeydi.³³⁶ Nahiyenin merkezi, Balı Köyü, Simav merkezine 14 saat, Kütahya merkezine 16 saat uzaklıktaydı.³³⁷ Nahiyenin coğrafi boyutları kuzey-güney yönünde 8 saat, doğu-batı yönünde 6 saat olup, toplam yüzölçümü 1.200 km² olarak kaydedilmiştir.³³⁸ Dağardı Nahiyesi, idarî bakımdan üçüncü sınıf düzeyde olup nahiye müdürlüğü tarafından yönetilmekteydi.³³⁹

1870-1874 yılları arasında Dağardı Nahiyesi 48 köyden ibaretti.³⁴⁰ 1875 yılında nahiyeye bağlı köy sayısı 44'e kadar indi. 1908 yılına gelindiğinde bu sayı 49 yükseldi.³⁴¹ Bu tarihte Dağardı Nahiyesi sınırları dahilinde bulunan köyler şunlardır:³⁴² Alabarda, Aleve-i Kebir, Aleve-i Sağır, Avcılar, Aydınlar, Azizler, Bademli, Balı Mrkz., Bedirler, Çıvgalar, Çaltılı,Çınarcık, Çobanlar, Çulhalar, Dere, Dümrek, Dümrek Büyük Dümrek orta, Erikli, Garipler, Gebeler, Gerni, Gılmanlar, Gökler, Kadı, Karşehir, Kaili, Kavaklı, Kırkkavak, Kışla, Kocayeri, Köleler, Köseler, Külcü, Maksutlar, Manastır, Öksüzler, Sarkatlar, Soluğanlar, Sudöşeği, Sünnetçiler, Taş, imranlar, Virancık ve Yataklı.

4.6. Kütahya'nın Müstakil Liva Statüsüne Getirilmesi

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısında vilâyet sistemine geçilmesiyle birlikte ülke yönetimi vilâyet, sancak, kaza, nahiye ve köy şeklinde idari birimlere ayrılmıştı. Bu yeni sistemde, "*Elviye-i Gâyri Mülhaka*" olarak adlandırılan müstakil livalar ise idari bakımdan vilayetlerle aynı statüde kabul edilerek doğrudan merkeze bağlanarak 1852'den itibaren devam eden idârî konumları sürdürülmüştü. Müstakil livaların idârî amiri olan

³³⁴ Bkz. Dâhiliye Vekâleti (1928). age, s. 895-897; Dâhiliye Vekâleti (1933). *Köylerimiz*. Türk Anonim Şirketi Matbaası, İstanbul, s. 33, 186, 658.

³³⁵ HVS. H. 1316, s. 354.

³³⁶ HVS. H. 1302, s. 464.

³³⁷ HVS. H. 1310, s. 362.

³³⁸ HVS. H. 1302, s. 464.

³³⁹ DS, R. 1328, s. 658.

³⁴⁰ HVS. H. 1287, S. 150; HVS. H. 1288, S. 119; HVS. H. 1289, S. 114; HVS. H. 1290, S. 121; HVS. H. 1291, s. 114.

³⁴¹ DS, H. 1326, s. 774.

³⁴² HVS, H. 1325. s.126-245.

mutasarrıflar, valilerin yetkilerine sahip olduğu gibi Lİva İdare Meclisi de Vilâyet İdare Meclisi'nin görev ve yetkilerine sahip kılınmıştı.³⁴³

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, bazı temel ilkelere dayandırılarak müstakil liva sistemi muhafaza edildi.³⁴⁴ Bu doğrultuda, 20 Ocak 1909 tarihinde vilayetlerin mülkî taksimatına dair hazırlanan talimatnamenin 12. maddesinde, mevcut müstakil sancakların aynı usulde idare edilmeye devam edeceği, ayrıca bazı livaların coğrafi şartları sebebiyle müstakil hale getirilebileceği hükme bağlandı.³⁴⁵ Bunun yanı sıra, 1913 Vilayet Kanunu'nun ikinci maddesinde yer alan "*Elviyye-i gayr-ı mülhaka vilayet hükmündedir*" ifadesiyle de müstakil livaların statüsü açık bir biçimde tanımlanması yapıldı.³⁴⁶

İttihat ve Terakki iktidarı döneminde ise merkezin ve mutasarrıfın denetimini daha etkin kılmak amacıyla doğrudan merkeze bağlı daha küçük idârî birimler oluşturuldu ve bu doğrultuda müstakil liva sistemi giderek yaygınlaştırılmaya başlandı.³⁴⁷ Özellikle bu dönemde Anadolu'da pek çok liva, müstakil statüye getirildi. Bunların arasında Kayseri, İçel, Maraş, Karahisar, Menteşe, Antalya, Niğde, Menteşe sancakları vardı.³⁴⁸

1915 yılında Kütahya'nın da müstakil liva haline getirilmesi gündeme geldi. Bu doğrultuda Kütahya İdare Meclis ve Belediye Azaları Kütahya'nın Müstakil liva haline getirilmesi için 3 Ocak 1915 tarihinde Hüdâvendigâr Vilâyetine bir mazbata hazırladı.³⁴⁹ Hazırlanan bu mazbatada Kütahya Sancağı'nın askerî ve coğrafi konumu, kalabalık bir nüfusa sahip olması, dört büyük kaza, on dört büyük nahiye ile dokuz yüz küsur köyü idare etmesi, yıllık gelirinin mevcut vilâyet gelirleriyle eşdeğer ölçüde olması, geniş bir orman arazisine sahip olması ve gelişmiş zirai ve ticari faaliyetlerin bulunması gibi faktörler Kütahya'nın müstakil statüye geçebilecek potansiyele sahip olduğunu gösteren gerekçeler olarak belirtildi.³⁵⁰ Ayrıca bir asır öncesine kadar Anadolu'nun birçok sancak ve kazanın buradan idare edere edildiği, vilâyet teşkilatının kurulduğu dönemde Kütahya'nın bir süre vilâyet

³⁴³ N. Keskin (2022). *Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. TİAV, Ankara, s.179-180.

³⁴⁴ age., s. 182.

³⁴⁵ M. Behlülçil (1992). *İmparatorluk ve Cumhuriyet Döneminde İllerimiz*, BDS Yayınları, İstanbul, s. 159.

³⁴⁶ Düstur, 13 Mart 1329, 2. Tertip, Cilt: 5, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1332, s.187.

³⁴⁷ S. F. Torun, agt., s.193; İ. Ortaylı (2008), age., s. 519.

³⁴⁸ 1875-1910 yılları arasında ülke genelinde 13 livadan 6'sı Anadolu'da iken 1918 yılına gelindiğinde bu sayı Anadolu'da 15'e yükseldi. Ülke genelinde ise toplamda müstakil liva sayısı 21'ulaştı. DS. R. 1333-1334, s. 724-814.

³⁴⁹ BOA. DH. İ.UM.EK. 6/72-003.

³⁵⁰ BOA. DH. İD. 222/21-3.

merkezi olarak hizmet verdiği hatırlatılarak, buranın müstakil bir liva haline gelmeye layık bir sancak olduğu ifade edildi.³⁵¹

Bununla birlikte, Kütahya gibi büyük bir sancağın mevcudiyetine rağmen, daha küçük Karahisar Sancağı'nın müstakil haline getirilmesi³⁵² ve Eskişehir ile Uşak Kazaları'nın da liva statüsüne dönüştürülmesi yönünde bazı mebusların tutumları, Kütahya halkı ve idarecilerinin taleplerinde ısrar etmelerini teşvik eden başka bir etken idi. Nitekim Kütahya İttihat ve Terakki Cemiyeti kâtib-i mes'ul vekili Nazmi Bey, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Kütahya'nın müstakil bir liva haline gelebilmesi için 14 Şubat 1915 yılında bir telgraf çekmiş ve bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden desteğini istemişti.³⁵³ Telgrafta Kütahya'nın dört önemli kaza, 14 nahiyeye, 970 köy ve 410 binin üzerinde bir nüfusa sahip olduğu, yıllık gelirinin 500 bin lirayı bulduğu, ticari, askeri ve coğrafi konumu itibarıyla müstakil liva olabilecek seviyede olduğu beyan edildi.³⁵⁴ Ayrıca, 16 Şubat 1915 tarihinde Kütahya Belediye Başkanı Salih Bey ve Kütahya Müftüsü Fevzi Efendi, aynı talebi yineleyen bir dilekçeyi Sadaret'e gönderdi.³⁵⁵ Böylece Kütahya'nın idârî, iktisadî ve nüfus yapısı yönünden müstakil statüye gelebilecek düzeyde olduğu bir kez daha belirtilmiş oldu.

Kütahya'nın sunduğu talepler, Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclisi tarafından uygun görüldü. Ancak Kütahya'nın müstakil bir liva hâline gelmesi durumunda, yalnızca Ertuğrul Sancağı'nın Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı kalmasının, kadim bir Osmanlı şehri olan Bursa üzerinde olumsuz etkiler yaratacağı değerlendirildi. Bu nedenle, Karesi Sancağı'na ait Bandırma Kazası'nın sancak statüsüne yükseltilerek Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlanmasına ve Gönen ile Erdek Kazaları'nın Bursa'ya ilhak edilmesine karar verildi. Hazırlanan mazbata, 24 Şubat 1915 tarihinde Hüdâvendigâr Vilâyeti Vali Vekili Ahmed Müfid Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi.³⁵⁶

Dâhiliye Nezareti, Bandırma Kazası'nın livaya dönüştürülmesi talebi dışındaki Kütahya'ya ait diğer talepleri makul bularak aldığı kararı, 27 Şubat 1915 tarihinde Sadaret makamına iletti.³⁵⁷ Hükûmet'in de onayından sonra, 1 Mart 1915 tarihli irâde-i seniyye ile Kütahya'yı müstakil bir liva hâline getirirdi. Aynı zamanda Kütahya ile birlikte Adana

³⁵¹ BOA. DH. İ.UM.EK. 6/72-003.

³⁵² Karahisar-ı Sahib Sancağı 29 Kasım 1914 tarihinde irâde-i seniyye yayımlanarak Müstakil Liva haline getirildi. BOA. İ.DH. 1511/20-2.

³⁵³ BOA. DH. İD. 222/21-2.

³⁵⁴ Aynı Belge.

³⁵⁵ BOA. DH. İD. 222/21-3.

³⁵⁶ BOA. DH. İ. UM.EK. 6/72-4.

³⁵⁷ BOA. İ. DH. 1512/79-1.

Vilâyeti'ne bağı İçel ve Halep Vilâyeti'ne bağı Maraş livâları da müstakil statüsüne yükseltildi.³⁵⁸

Kütahya'nın müstakil liva statüye getirilmesinden sonra Muhasebe-i Hususiye Müdüriyeti ile Liva Encümeni Kalemî oluşturuldu. Bu kadrolara atanan memurların isimleri ile maaşlarını bildiren liste Dâhiliye Nezaretine bildirildi.³⁵⁹

Kütahya'nın müstakil liva hâline getirilmesinden yaklaşık bir ay sonra, daha önceki başlıklarda bahsedildiğı gibi Eskişehir Kazası da 6 Nisan 1915 tarihinde müstakil liva statüsüne yükseltildi. Bu gelişmenin ardından, Kütahya livasının idaresinde Simav, Uşak ve Gediz olmak üzere üç kaza ile toplam 13 nahiyeye kaldı. Bu nahiyelerin dördü Uşak'a (Banaz, Ulubey, Karahallı, Sivaslı), biri Gediz'e (Şaphane), biri ise Simav'a (Dağardı) bağılıydı. Kütahya Kazası'nda ise Etrafışehir Nahiyesi'nin yanı sıra önceki nahiyeler muhafaza edildi.³⁶⁰

³⁵⁸ BOA. DH. İD. 222/21-1; BOA. İ.DH. 1572/79-2; Tasfir-i Efkâr, 3 Mart 1915, s.2; Tanin, 9 Mart 1915, s.1.

³⁵⁹ Muhasebe-i Hususiye Müdürü: Ali Cemal Bey, Muhasebe-i Hususiye Başkâtibi: Ahmet Neşet Efendi, Muhasebe-i Hususiye Maarif Kâtibi: Mehmet Şevki Efendi, Muhasebe-i Hususiye Varidat Kâtibi: Hasan Sabri Efendi, Muhasebe-i Hususiye Evrak Kâtibi: Adil Efendi, Muhasebe-i Hususiye Mukayyidi: İhsan Efendi, Encümen Başkâtibi: Abdurrahman Nafiz Efendi, Encümen İkinci Kâtibi: Ahmet Muhtar Efendi, Uşak Muhasebe-i Hususiye Memuru: Lütfi Efendi, Uşak Muhasebe-i Hususiye Yardımcısı: İsmail Efendi, Simav Muhasebe-i Hususiye Memuru: İbrahim Ethem Efendi, Gediz Muhasebe-i Hususiye Memuru: Ahmet Cevdet Efendi. BOA. DH. UMVM. 07/16-1,2.

³⁶⁰ Dâhiliye Nezareti (1331). age., s. 74.

İKİNCİ BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDA YÖNETİM VE İDARECİLER

1. Yönetim

1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri ile Osmanlı Devleti mülkî idâre siteminde yeni bir oluşuma girmişti. 1864 Tuna Vilâyet Nizamnamesi ile ülke ‘Eyalet’ sisteminden ‘Vilâyet’ sistemine geçilmiş ve vilâyetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere taksim edilmişti.³⁶¹ Bu yönetim birimleri sırasıyla, vali, mutasarrıf, kaymakam ve müdürlerin idaresine bırakılmıştı. 1871 Vilâyet Nizamnamesi ise önceki nizamnamenin bazı noktalarını tamamlayan bir özellik göstermişti.³⁶²

Her ne kadar 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri taşra idaresinde iş bölümünü sağlamış ve valilerin yetkilerini artırmış olsa da yerel yöneticiler yürütme alanında merkezi idarenin otoritesinden tamamen bağımsız hâle gelememişti.³⁶³ Bu manada vilâyet idaresinde kuvvetler ayrılığı ve “adem-i merkeziyet” ilkesine dayalı bir düzenleme 1876 Anayasası ile gerçekleşebildi.³⁶⁴ Bu bakımdan, vilâyet idaresinde kuvvetler ayrılığına ve “adem-i merkeziyet” ilkesine dayalı bir düzenleme ancak 1876 Kanûn-ı Esâsî’si ile mümkün hâle gelebilmişti. Ancak bu prensiplere uygun şekilde hazırlanan kanun layihası, II. Abdülhamid döneminde yasalaşamamış; söz konusu düzenleme ancak Balkan Savaşları’nın ardından, 15 Mart 1913 tarihli geçici kanun ile yürürlüğe girebilmişti.³⁶⁵

1913 vilâyet düzenlemesinde daha önceki gibi liva yönetimi mutasarrıflara verildi, vilâyetteki müdürlükler ‘memurluk’ derecesinde kuruldu. Defterdarın yerine muhasebeci görevlendirildi ve nafia müdürü, nafia mühendisi olarak değiştirildi. Kazalarda mülkî amir kaymakamlara verilip, kazanın genel idaresinden sorumlu tutuldu. Nahiye ve köylerin durumlarında herhangi bir değişiklik yapılmayıp 1871 vilâyet kanunundaki hükümler aynen korundu.³⁶⁶

³⁶¹ M. Sencer (1984). Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler, *Amme İdaresi Dergisi*. 17 (3), Ankara, s. 65.

³⁶² Cenk Reyhan (2015). 1864 -1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Bir örnek Yönetim Modeli” nin Kuruluş Sorunu. E. Tural& S. Çapar (Ed.) *1864 Vilayet Nizamnamesi*. Ankara, TODAİE-TİAV Ortak Yayını, s. 56.

³⁶³ İ. Ortaylı (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.63.

³⁶⁴ C. V. Findley (2014). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*. Ercan Ertürk (Çev.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 288.

³⁶⁵ A. Akgündüz (2015). *Age.*, s. 522.

³⁶⁶ M. Çadircı (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e ülke yönetimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 226; H. Demiryürek (2010). *age.*, s. 14-15.

Bu idârî düzenlemelerin uygulanmaya başlanmasının ardından, 1916 yılına gelindiğinde hükümet, vilâyet ve livâ idarelerinden, İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Kanunu'nun tatbikatı ile bu düzenlemelerden beklenen faydanın sağlanıp sağlanamadığına ilişkin görüşlerini bildirmelerini talep etti. Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Müfid Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği cevabî yazısında, vilâyet kanununun 1. maddesinde liva merkezlerine bağlı çok sayıda köy bulunduğuna dikkat çekerek, bu bölgelerde idârî işleyişin sağlıklı yürütülebilmesi için merkezde nahiye müdürlüklerinin kurulmasını önerdi. Ayrıca, 78. madde kapsamında umumi yolların tam olarak belirtilmesini, 78. maddenin 3. fıkrasında bahsedilen ılıca sularının ve madenlerinin gelirlerinin nasıl yönetileceğinin açıklığa kavuşturulmasını ve tramvay gibi taşıtların belediyeler tarafından karşılanamadığı takdirde “Hususi idare” tarafından temin edilmesi için ilgili maddeye bir ek fıkra eklenmesini önerdi. 78. maddeye göre belirlenen hazineye ait çiftliklerin ve şehirlerdeki bazı emlak ve arazilerin, “Hususi idare’ye” ücret alınmadan devri hakkında açıklama yapılmasını, otlak ve yaylak vergilerinin “Hususi idare’ye” devredilmesini, vakıf arazileri üzerinde bulunan kaplıca veya ılıcaların hususi idareye devredilmesini önerdi. Bu düzenlemelerde vakıf idaresinden görüş alınmaması için bir fıkra veya madde eklenmesini talep etti.³⁶⁷

Dâhiliye Nezareti, vilâyet ve sancaklardan almış olduğu önerilerden sonra taşra teşkilatında bir düzenleme yapmayı düşündüyse de bu kanun, mevcut haliyle uygulanmaya devam edildi.

2. Mutasarrıf

Sancak idareciliğinde mutasarrıflık makamının kesin biçimde kurumsallaşması, 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile gerçekleşti.³⁶⁸ Bu tarihten itibaren yayımlanan nizamnamelerle birlikte, mutasarrıf, livada icra kuvvetinin en yüksek mülkî amiri olarak mülkî işler, maliye ve zaptiye teşkilatının idaresinden sorumlu hâle geldi. Aynı zamanda kanun ve nizamnameleri uygulamak, devletin ve halkın hukukunu korumak ile valinin emir ve talimatlarını yerine getirmek de mutasarrıfın temel görevleri arasında yer aldı.

Kütahya Sancağı'nda ‘Mutasarrıflık’ teşkilatının kurulması, 1867 talimnamesinden sonra Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin kurulmasıyla birlikte başladı. Bunun için Tevfik Paşa görevlendirildiyse de teşkilatlanmayı tamamlayamadan istifa etmişti. Daha sonra onun yerine getirilen Hasan Paşa tarafından 1868 yılında Kütahya'da mutasarrıflık tesis edebildi.³⁶⁹

³⁶⁷ BOA. DH. İ. UM. EK. 104/2-1.

³⁶⁸ Ali Fuat Örenç (2006). “Mutasarrıflık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul, s. 377.

³⁶⁹ BOA. İ. MVL. 583/2622.

1868 yılından 1915 yılına kadar geçen dönem boyunca Kütahya Sancağı, Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı sancak statüsünde bulunuyordu. Bu süre zarfında mutasarrıflar, görev ve yetkileri bakımından valiye karşı sorumluydu. Ancak 1 Mart 1915 tarihinde mutasarrıf Fâik Âli Bey döneminde Kütahya, müstakil sancak statüsüne getirilerek vilâyet düzeyinde yönetilmeye başlandı. Bu değişiklikle birlikte mutasarrıflar, doğrudan merkeze karşı sorumlu hale gelip tıpkı valiler gibi görev ve yetkilere sahip oldu.

Mutasarrıflık teşkilatının kuruluşundan Ahmed Fuad Paşa dönemine kadar geçen yirmi yedi yıllık süre zarfında Kütahya Sancağı'na toplam on yedi mutasarrıf atandı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra ise 1908-1918 yılları arasında sancakta yedi mutasarrıf görev yaptı. Bu dönemde görev alan mutasarrıflar şunlardır: Ahmed Fuad Paşa (1894-1908), Hacı Osman Paşa (1908-1909), Hüsnü Bey (1909 Mayıs-Eylül), Ömer Mümtaz Bey (1909-1911), İsmail Kemâl Bey (1911-1913), Fâik Âli Bey (1913 Ağustos-Ekim, 12 Ocak 1915- 25 Mart 1916), Ahmet Müfid Bey (Ekim 1913- Ocak1915 ve 1916-1919).

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde, Kütahya Mutasarrıflığı görevini yürüten kişi Ahmed Fuad Paşa olduğu için Kütahya mutasarrıflarının anlatımına bu noktadan başlanacaktır.

2.1. Mutasarrıf Ahmed Fuad Paşa

Ahmed Fuad Paşa Helvacızade Tosun Salih Efendi'nin oğludur. 1839 yılında Kandiye'de dünyaya geldi. 25 yaşında iken Aynoroz adasında emtia gümrük memurluğunda ve Selanik'te tuzla kâtipliği gibi görevlerde bulundu. Daha sonra daha pek çok yerde farklı kurumlarda memurluk vazifesini yürüttü. Turhal'da rüsumat memurluğu, Preveze'de mal müdürlüğü, İzmir'de muhasebe kalemi ve Menteşe Sancağı Milas Kazası âşar memurluğu, Rumeli demiryolları inşaat komisyonu kâtipliği yaptığı görevlerden birkaçıdır. 1876 yılında Leskofça ve daha sonra Radomir kazalarına kaymakam olarak atandı. 1877 yılında Kosova Vilâyeti Şhirköy Sancağı'na mutasarrıf muavini olarak görevlendirildi. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Şhirköy Sancağı'nın Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkması üzerine buradan ayrıldı. Aynı sene Mudanya Kazası kaymakamlığına getirildi. Bu süre zarfında yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine sultan II. Abdülhamid tarafından 17 Şubat 1877 tarihinde imtiyaz nişanı olarak gümüş madalya verildi.³⁷⁰

Ahmed Fuad Paşa'nın ilk mutasarrıflık görevi Ertuğrul Sancağı idi. 30 Ağustos 1885 tarihinden 28 Ağustos 1893 tarihine kadar Ertuğrul Sancağı'nda görev yapmıştır. Görev süresi boyunca Bilecik'te yeni baştan bir ibtidai mektep, hükümet konağı, bir cami ve halk için bir

³⁷⁰ BOA. DH. SAİD. d. 2/24.

bina inşa ettirdiği ve birçok yerde şose yollarının yapıldığı bilinmektedir. Söğüd ile İnegöl - Yenişehir, İnegöl- Eskişehir, Bilecik-Söğüd kazaları arasında yapılan şose yollar onun eseridir. Ayrıca sancak dâhilinde yaklaşık 68 km. yol, köprü ayakları, sed duvarları gibi şehrin ikmal ve inşasında önemli vazifeleri yerine getirmiştir.³⁷¹ Yaptığı hizmetlerden ötürü kendisine 7 Aralık 1886 yılında Mir-i miranlık rütbesi verildi.³⁷² Daha sonra 7 Haziran 1892 tarihinde Rumeli Beylerbeyi payesi ve 8 Şubat 1892’de Mecidî nişanıyla taltif edildi.

Ahmed Fuad Paşa, 28 Ağustos 1893 tarihinde Ertuğrul Sancağı’ndan azledilip 26 Kasım 1893’te Prizren Sancağı’na tayin edildi, ancak romatizma hastalığını mazeret göstererek bu görevden affını istedi.³⁷³ Bunun üzerine 14 Mart 1894 tarihinde Kütahya Sancağı mutasarrıflığına tayin olundu. Kütahya’da görevde kaldığı on dört yıllık süre zarfında, şehrin altyapısı, iktisadi, dini ve idârî yapıları, eğitim, sağlık ve sosyal alanlar gibi pek çok alanda faaliyetler yürüttü. Örneğin, dinî yapılar içerisinde Hindîler dergâhı, Balıklı Camii, Ali Paşa Camii ile medresesi ve Ulu Camii gibi ibadethanelerin tadilat ve tamiratları bu dönemde gerçekleştirilmiştir.³⁷⁴ Ayrıca 1905 yılında önceleri Recep Ağa Mescidi olarak bilinen yapının yerine ahalinin yardımlarıyla yeni bir cami inşa edilmiştir.³⁷⁵ Caminin açılışı, Sultan Abdülhamid’in tahta çıktığı günün yıldönümü olan 19 Ağustos 1320 (1 Eylül 1904) tarihinde gerçekleşmiş ve camiye padişahın adı verilmiştir.³⁷⁶ Günümüzde ise bu cami “Yeşil Camii” olarak anılmaktadır. Caminin açılışından sonra eski hükümet binası yıktırılarak yerine inşaatı 1905’te başlatılıp 1907 yılında bitirilen yeni bir hükümet binası yapılmıştır.³⁷⁷ Bunların dışında şehrin bayındırlık işleri kapsamında şehrin içinden akan, Sarıdere ve Kapan derelerinin düzenlemesi yapılmış yanlarında kesme taş duvarlarla rıhtımlar örülmüş ve üzerlerine köprüler yapılmıştır. Şehir içindeki Hükümet Caddesi, Zeryen Mahallesi’nde Debbağhanelerin bulunduğu bölgede yeni lağımlar yaptırılarak halkın sağlığı gözetilmiştir. Şehrin su ihtiyacını karşılamak için Kütahya’ya yürüme mesafesiyle iki saat uzaklıkta olan

³⁷¹ Ahmed Fuad Paşa’nın Ertuğrul Sancağı’nda yaptığı diğer faaliyetleri şunlardı. İki bab dükkân, bir bab han, bir hapisane, hastahane, zabıta dairesi, çam korosu ile bahçeler, şadırvanlar, ipek mahsulatı için bahçeler fidanlıklarla tezyin edildi, 50 bin dönüm dut bahçesi olmak üzere toplamda 120 bin dönüm bahçe ihdas edildi. Ayrıca senede altı ay çalışan fabrikalar devamlı surette çalışması sağlandı. Yeniden ipek üretimi için bir fabrika tesis edildi. Muhacirin için arazi, hane ve gerekli yerlere yeni köyler iskân edildi. Böylece 150 bin raddesinde bulunan nüfus 200 bini buldu. Buna rağmen sancak dâhilinde önemli bir vukuat olmadı. Bilecik dâhilinde pek çok okulun inşası yapıldı. Ankara tren yolunun büyük istasyonu bulunan Küplü mevkiinde bir nahiyeye teşkili, demiryolu hattında çalışan kumpanyalar ve çalışanlar için gerekli desteğin sağlanmasında önemli vazifeler yerine getirildi. BOA. Y.PRK. AZJ. 27/61.

³⁷² BOA. Y. PRK. UM. 9/47.

³⁷³ BOA. DH. SAİD. d. 2/24.

³⁷⁴ BOA. Y. PRK. UM. 9/47.

³⁷⁵ H. Güner (1964). *Kütahya Camileri*. Kütahya İl Matbaası, s. 61.

³⁷⁶ BOA. Y. PRK. UM. 70/108.

³⁷⁷ Burhan Felek, Yeni Kütahya Gazetesi 24 Nisan 1998, S.3.

Kundukviran mevkiinden su getirtmek suretiyle kırkın üzerinde çeşme yaptırmıştır. Ayrıca İstasyon Caddesi tarafından başlamak üzere kışla önü olarak bilinen o zamanki adıyla Cincin Meydanı mevkiinden Küçük Çarşıya kadar şose yollar yeniden düzenlenmiştir. Kütahya - Bursa arası ve Kütahya- Altıntaş ve Kütahya- Gediz arası şose yollar açtırmıştır. Şehrin girişinde tren istasyonu tarafında etrafı duvarla çevrilmiş bir namazgâh ile bir çeşme inşa ettirmiştir.³⁷⁸ Bunların dışında daha önce inşası başlatılan hapisane binasının tamamlanması sağlanmış ve askeri hastahane ile askeri şube binaları yeni baştan yapılmıştır.³⁷⁹ Kütahya'da yaptığı hizmetlerden ve gayretlerinden dolayı 1902 yılında Ahmed Fuad Paşa'ya ikinci rütbeden Osmanî nişanı verilmiştir ve daha sonra bu nişan birinci rütbeye çıkartılmıştır.³⁸⁰

Ahmed Fuad Paşa, 31 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç gün sonra, Kütahya eşrafından Hocazade Rasih Bey ve bazı kişiler tarafından tertiplenen bir olayın ardından görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu gelişme sonrasında, 1 Şubat 1909 tarihinde 3.525 kuruş maaşla emekli edilmiştir.³⁸¹ Ahmed Fuad Paşa 1915 (R. 1331) senesinde 76 yaşında İstanbul'da vefat etmiştir.

2.2. Hacı Osman Paşa

Osman Bey, Kilim tüccarı Hacı Mehmed Bey'in oğludur. H. 1270 (M. 1853/1854) yılında Dağıstan'da doğdu.³⁸² Mekteb-i Sultanî'de eğitim aldıktan sonra 1879 yılında Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu.³⁸³ 23 Kasım 1879'da Konya Vilâyeti Kaş Kazası'na kaymakam olarak atandı. Osman Bey, görev süresi boyunca birçok farklı yerde kaza kaymakamı olarak hizmet verdi. Bu görevler arasında sırasıyla 1885'te Gemlik Kazası, 1889'da Kosova Vilâyeti Yenipazar Kazası, 1891'de Kilis Kazası, 1892'de Ayıntab (Antep) Kazası ve 1892-94 yılları arasında Kilis Kazası ile 1894'te Adalar Kazası bulunmaktadır.

Hacı Osman Paşa, on beş yıllık kaymakamlık görevinin ardından 1896 yılında ilk mutasarrıflık görevi olarak İpek Sancağı'na atandı. Burada üç ay kadar kaldıktan sonra Genç Sancağına tayin edildi ve 1899 yılı Mayıs'ına kadar burada mutasarrıf olarak görev yaptı. Daha sonra sırasıyla Kerkük (1900-1902), Mardin (1903-1905), Süleymaniye (1905-1906), Dersim (1906-1907) ve Ertuğrul (1907) sancaklarında görev aldı.³⁸⁴ Osman Paşa'ya görevi

³⁷⁸ BOA. Y. PRK. UM. 9/47.

³⁷⁹ Burhan Felek, Yeni Kütahya Gazetesi" 24 Nisan 1998, S.3.

³⁸⁰ BOA. DH. MKT. 532/44; BOA. DH. MKT. 625/75.

³⁸¹ BOA. İ. TKS. 21/39; Tanin, 30 Kanun-ı Evvel 1908, s.3.

³⁸² BOA. DH. SAİD. d. 03/514.

³⁸³ A. Çankaya (1968-1969). *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*. c. 1, Mars Matbaası, Ankara, s.77.

³⁸⁴ BOA. DH. SAİD. d. 03/514.

esnasında yaptığı hizmetlerden dolayı 1887 yılında üçüncü rütbeden Mecidî nişanı verildi. 1895 yılında bu nişan ikinci rütbeye çıkartıldı.

II. Meşrutiyet'in ilânının ardından, 28 Ağustos 1908 tarihinde Ertuğrul Sancağı'ndan Kütahya Mutasarrıflığı'na Hacı Osman Paşa tayin edildi.³⁸⁵ Hacı Osman Paşa'nın sicil dosyasında, Kütahya Sancağı'ndaki görev süresi boyunca idârî işleri düzenli bir şekilde yürüttüğü, kamu menfaatlerini gözettiği, şehirde huzur ve güveni sağladığı, ayrıca ihtiyaç sahiplerine tarım tohumları ile yem dağıtarak halk hizmetinde bulunduğu belirtilmiştir.³⁸⁶ Ancak Hacı Osman Paşa da selefi Ahmed Fuad Paşa gibi, bazı çevrelerin çıkardığı olaylar nedeniyle görevinden ayrılmak zorunda bırakıldı. Söz konusu hadiselerin ayrıntılarına, "II. Meşrutiyet'in İlânı" başlığı altında ayrıca yer verilmiştir.

Kütahya Mutasarrıfı Hacı Osman Paşa, 13 Mayıs 1909 tarihinde İzmir Sancağı'na atanmasının ardından yerine Teke Sancağı Mutasarrıfı Hüsnü Bey getirilmiştir.³⁸⁷ Ancak Hüsnü Bey'in Kütahya'daki mutasarrıflık görevi yaklaşık olarak dört-beş ay kadar sürmüş yerine Eylül 1909'da Ömer Mümtaz Bey'e getirilmiştir.

2.3. Ömer Mümtaz Bey

Ömer Mümtaz Bey, Tanbiy Hacı İsmail Bey'in oğlu olup 1875 yılında Kafkasya'nın Adıgey yöresinde dünyaya geldi. Ailesi ile birlikte 1864 yılında Anadolu'ya göç etti. İlk ve orta eğitimini Ankara Rüştüyesi'nde tamamladıktan sonra 1885 yılında polislik mesleğine adım attı.³⁸⁸ 28 Şubat 1886'da ikinci komiserliğe, 1894 tarihinde birinci komiserliğe terfi etti. 4 Eylül 1900 tarihinde Mamuretülaziz Vilâyeti'ne baş komiser olarak görevlendirildi ve burada iki yıl görev yaptıktan sonra 1902'de İstanbul onuncu bölük başkomiserliğine tayin edildi. 1903'te ise Kosova Vilâyeti'nde görev aldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul Polis Meclisi başkanlığına getirildi. Ancak görev aldığı birimin, 1909 yılında kaldırılması üzerine bir süre açıkta kalan Ömer Mümtaz Bey, 3 Eylül 1909 tarihinde Hüsnü Bey'in yerine Kütahya Sancağı Mutasarrıflığı'na atandı.³⁸⁹ 1911 Mayıs ayına kadar Kütahya Mutasarrıflığı'nda bulunan Ömer Mümtaz Bey, 6 Mayıs 1911 yılında Yozgat Mutasarrıfı İsmail Kemâl ile becayiş ile yer değiştirdi.³⁹⁰

³⁸⁵ BOA. İ. DH. 1469/20.

³⁸⁶ BOA. DH. SAİD. d. 03/514.

³⁸⁷ BOA. BEO. 3555/ 266552; BOA. DH. MKT. 2809/47.

³⁸⁸ F. Çoker (1995). *Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem, (1919-1923)*. Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, Ankara, s. 98.

³⁸⁹ BOA. DH.EUM. MH. 1-100. İttihad, 28 Ağustos 1325, s.2.

³⁹⁰ BOA. BEO. 3890/271741.

Ömer Mümtaz Bey, daha sonra Lazistan mutasarrıfı olarak görevlendirildi. Ardından, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin 3. Dönemi'nde 12 Mart 1914 tarihinde Ankara mebusu olarak seçildi. Millî Mücadele döneminde Ankara delegesi olarak katıldı ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi. 4. Dönem Mebusan Meclisi'nde Ankara mebusu olarak görev aldı. Meclis dağıldıktan sonra Ankara'ya döndü ve Büyük Millet Meclisi'nde görev aldı. 2. Dönemde de milletvekilliğine devam eden Ömer Bey, 23 Şubat 1925 yılında vefat etti.³⁹¹

2.4. İsmail Kemâl Bey

İsmail Kemâl Bey, tüccardan Hacı Şükrü Efendi'nin oğludur. 1870 yılında İskilip'te doğdu. Burada sıbyan mektebinde tahsil hayatına başladı aynı zamanda Arapça dersleri aldı. Daha sonra 1887 senesinde İstanbul Çiçekpazarı Rüşdiye Mektebi'nden, 28 Ağustos 1894 tarihinde âlâ derecesinde İstanbul İdâdisi'yle Mülkîye Mektebi'nden mezun oldu.³⁹²

19 Kasım 1894 tarihinde Ankara maiyet memurluğuna tayin edilerek devlet hizmetine başladı.³⁹³ Ardından 6 Ocak 1896'da Ankara idadisi Mülkîye Mektebi'nde Tarih, Kitabet ve Kavaid-i Türkî dersleri muallimliğine görevlendirildi. 20 günlük Nallıhan Âşar ihale memurluğu görevinden sonra Haçin Kazası kaymakam muavinliğine tayin oldu.³⁹⁴ Burada yaptığı hizmetlerden sonra kaymakamlığa terfi etti. Mecitözü (1898-1900), Kudüs Sancağı Gazze Kazası (1900 yılının temmuz-ağustos), Ayvalık (1901-1902), Merzifon (1902-1905), Söğüd (1906 Şubat- Nisan) kaymakam olarak görev yaptığı diğer kazalardır.³⁹⁵

İsmail Kemâl Bey Söğüd Kazası kaymakamı iken bir süre Ertuğrul Sancağı mutasarrıflığına vekâlet etti. Kazalarda yapmış olduğu hizmetlerden dolayı Mutasarrıflığa terfi ederek 1 Mart 1907 tarihinde Denizli Sancağı mutasarrıflığına getirildi.³⁹⁶ 14 Nisan 1907- 14 Nisan 1909 tarihleri arasında Denizli'de yaptığı hizmetlerden dolayı terf-i rütbe aldı.³⁹⁷

³⁹¹ F. Çoker (1995). age., s. 98-99.

³⁹² BOA. DH. SAİD. d. 71/232.

³⁹³ TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Kâğıdı, No:480- II.

³⁹⁴ A. Çankaya (1968-1969). age., s. 587.

³⁹⁵ İsmail Kemâl Bey,1898-1900 yıllarında Mecitözü kaymakamlığı döneminde burada hükümet konağı müstemilatı ile bir Askeri debboy yaptırdı ve Çorum -Vezirhan yol çalışmalarını tamamladı. 1900 yılının temmuz- ağustos aylarında ise Kudüs sancağı Gazze Kazası kaymakamlık teşkilinde vazife aldı. Merzifon kaymakamlığı döneminde bir askeri kışlası, bir hamam ve imaret tezyinatı gibi kazanın birçok alanında hizmetleri oldu. Söğüd Kazası'nda ise 9 dükkân,1 kız mektebi inşa ettirdi. BOA. DH. SAİD. d. 71/232.

³⁹⁶ BOA. İ. DH. 1452/36-5.

³⁹⁷ Denizli Sancağı'nda bulunduğu süre zarfında yeni bir adliye binası, "Rehber-i Maarif ve Numune-i Terakki" adıyla bir iptidai mektebi inşa ettirmiş, maarif müdürlüğüne gelir olması için Denizli çarşısına 16 adet dükkân yaptırmış ayrıca merkez kasaba dâhilinde bir milyona bulan dutluk ve fındıklık bahçeleri ihdâs etmiştir. BOA. DH. MKT. 1235/36; BOA. DH. SAİD. d. 150/12.

Denizli'deki iki yıl süren mutasarrıflık görevinin ardından 29 Ocak 1910 tarihinde Yozgat Sancağı mutasarrıflığına atandı. Burada görevi 17 Mayıs 1911 yılına kadar sürdürdü. Ayrıca Yozgat mutasarrıflığı sırasında, aynı zamanda Yozgat Donanma-yı Osmanî muavenet-i Millîye Cemiyeti'nin başkanlığını da üstlenmişti.³⁹⁸

4 Mayıs 1911 tarihinde, Yozgat Sancağı Mutasarrıfı İsmail Kemâl Bey ile Kütahya Sancağı Mutasarrıfı Ömer Mümtaz Bey arasında becayiş yapıldı.³⁹⁹ Bu değişimle birlikte İsmail Kemâl Bey, 2 Temmuz 1911 tarihinden 31 Ağustos 1913 tarihine kadar Kütahya Sancağı Mutasarrıfı olarak görev yaptı. Görev süresi boyunca birçok önemli çalışmaya imza atan İsmail Kemâl Bey, özellikle halk sağlığı, haberleşme ve şehir altyapısının modernleştirilmesi alanlarında dikkat çekici icraatlar gerçekleştirdi.

Kütahya'da baş gösteren tifo salgınına karşı, 1910 yılında alınan bir hastane kurulması⁴⁰⁰ kararını hayata geçirmek amacıyla Germiyan Vakfı gelirlerinden yaklaşık 1.700 lira tahsis edilmesini sağladı.⁴⁰¹ Ayrıca projenin uygulanabilmesi için ek olarak 15 bin kuruş temin etti. Bunun yanı sıra, sancak dâhilindeki resmî daireler arasında telefon hatlarının kurulması çalışmalarını başlattı. Bu girişimler sonucunda, Merkez Kaza'ya bağlı Virancık, Altıntaş ve Gireği nahiyelerinde telefon hattı hizmete girdi. Yine ticaret açısından stratejik bir konumda bulunan Tavşanlı-Orhanili arasına telgraf hattı döşenmesi yönünde de girişimlerde bulundu.⁴⁰²

İsmail Kemâl Bey, Kütahya şehrinin modernleşme sürecine de öncülük etti. Şehrin elektrikle aydınlatılması amacıyla mühendisler aracılığıyla keşifler yaptırdı⁴⁰³ Keşif raporları doğrultusunda, şehir içinden geçen bir çaydan bin beygir gücünde elektrik üretimi sağlanması hedeflenerek gerekli çalışmalar başlatıldı. Elde edilecek elektriğin bir kısmının şehir aydınlatmasında, bir kısmının ise kurulması planlanan bir fabrikanın enerji ihtiyacında kullanılması amaçlandı.⁴⁰⁴ Aynı dönemde yayımlanan Eskişehir Hakikat gazetesi, Mutasarrıf İsmail Kemâl Bey'in bu çalışmaları çerçevesinde Kütahya'da elektrikli tramvay hattı kurulmasına yönelik planlamalarda bulunulduğunu da kamuoyuna duyurdu.⁴⁰⁵

³⁹⁸ BOA. DH. SAİD. d. 150/12.

³⁹⁹ BOA. BEO. 3890/291741.

⁴⁰⁰ BOA. DH. MUİ. 140/27-2.

⁴⁰¹ Germiyanzade Yakub Çelebi Vakfı gelirlerinin daha önce mütevellî heyeti tarafından paylaşılan miktarının alıkonularak, 16 Şevval 1327 (31 Ekim 1909) tarihinde Sultan Mehmed Reşad'ın iradesiyle hastahane inşası için harcanmak üzere tasdik edildi. BOA. BEO. 4012/300850.

⁴⁰² BOA. DH. İD. 194/58.

⁴⁰³ BOA. DH. SAİD. d. 150/12.

⁴⁰⁴ Hakikat Anadolu Sesleri, 30 Teşrin-i Evvel 1911, s. 2.

⁴⁰⁵ Hakikat Anadolu Sesleri, 5 Kanun-i Sani 1911, s. 2.

İsmail Kemâl Bey, şehirde altyapı ve bayındırlık projelerinin yanı sıra eğitim alanında da faaliyetlerde bulunmuştur. Örneğin Kütahya’da mevcut bulunan Hadikaü'l-Maarif Mektebi'nin yeniden inşası için halkı teşvik ederek 40 bin kuruş toplamıştır. Ayrıca, kilise cemiyetinden de 20 lira bağış alarak proje için gerekli bütçeyi oluşturdu.⁴⁰⁶ Nihayetinde mektep tamamlanarak Sultan Mehmed Reşad’ın tahta çıkışının yıl dönümünde 28 Nisan 1912 tarihinde açıldı.⁴⁰⁷

İsmail Kemâl Bey Kütahya’nın sorunlarıyla ilgilendiği gibi ülke meselelerine de kayıtsız kalmamıştır. Nitekim Balkan Savaşları sırasında Müdafaa-i Milliye’ye önemli desteklerde bulunarak olağanüstü çaba gösterdi. Bu çabalarından dolayı Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti’ne 2.700 kuruş yardım sağladığı için gümüş madalya ile ödüllendirilmişti.⁴⁰⁸

Kütahya mutasarrıfı İsmail Kemâl Bey, başarılı yönetimine rağmen kendisine yönelik şikâyetler de söz konusu olmuştu. Yaşanılan hoşnutsuzluğun hükümete kadar aksetmesi üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey, sancağın “*ehemmiyet-i mevkiine*” işaret ederek İsmail Kemâl Bey’in azledilmesini yerine Beyoğlu eski mutasarrıfı Fâik Âli Bey’in tayin edilmesini Sadaret’ten talep etti. Sultan Mehmed Reşad’ın iradesiyle bu karar onaylandı ve 31 Ağustos 1913 tarihinde Fâik Âli Bey tayin edildi.⁴⁰⁹

İsmail Kemâl Bey, Kütahya Mutasarrıflığı’ndan ayrıldıktan sonra 1914 yılında 5 ay süreyle Bursa Vilâyeti’nde vali vekili olarak görev yaptı. Daha sonra Eylül 1915’te Maraş, Ekim 1916’da ise Tokat Sancakları mutasarrıfı olarak atanmıştır. Ardından valiliğe terfi ederek 1918 yılında Sivas Valisi olarak görevlendirildi.⁴¹⁰ Sivas Valiliği döneminde, Ferit Paşa hükümeti tarafından Maraş Emeni olaylarıyla suçlandı ve İngilizlere teslim edildi. Halep’te yaklaşık 5 ay boyunca tutuklu kaldı. Damat Ferit Hükümeti’nin düşmesinin ardından Maraş’a gönderilerek Ağır Ceza Mahkemesi’nde yargılanarak suçsuz bulundu. 1919 seçimlerinde Çorum milletvekili seçildi. Ancak 12 Nisan 1920’de meclisin feshedilmesi sonucunda, 1920 yılında, I. İnönü Muharebesi öncesinde Anadolu’ya geçerek Millî Mücadele’ye katıldı. Bir süre İskilip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin başkanlığını da yaptı.⁴¹¹

⁴⁰⁶ BOA. DH. SAİD. d. 150/12.

⁴⁰⁷ BOA. DH. İD. 26-1/77-2.

⁴⁰⁸ BOA. DH. SAİD. d. 150/12.

⁴⁰⁹ BOA. İ. DH. 1500/48.

⁴¹⁰ A. Çankaya (1968-1969). age., s. 461.

⁴¹¹ TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Kâğıdı, No: 480 – II; H. Yıldırım (2008). *I ve II. Dönem TBMM Çorum Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s. 92.

1923 yılında yapılan ikinci devre seçimlerinde tekrar Çorum milletvekili olarak TBMM'ye girdi. TBMM'de 6 dönem milletvekilliği yapan İsmail Kemâl Bey, 13 Kasım 1942'de milletvekilliği devam ederken Ankara'da vefat etti.

İsmail Kemâl Bey 1917 senesinde Osmanî Nişanı, 1915'de de Gümüş Donanma Madalyası ve Millî Mücadeledeki hizmetlerine karşılık “Kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası” ile ödüllendirilmiştir.⁴¹²

2.5. Fâik Âli Bey

Fâik Âli Bey, Meşhur “*Mîzân'ül-Edeb*” eserinin yazarı olan ve Mardin Sancağı mutasarrıfı Said Bey'in oğludur. Aynı zamanda Servet-i Fünûn şairlerinden Süleyman Nazif'in küçük kardeşidir. 24 Mart 1876 senesinde Diyârbekir'de dünyaya geldi. Tahsil hayatına Diyarbakir sıbyan mektebinde başladı. Daha sonra askerî rüşdiye mektebinde orta tahsilini tamamlayıp bir yıl da Diyârbekir Askerî İdadisi'nde öğrenim gördü. Ardından İstanbul'da Mekteb-i Mülkîyye-i Şâhâne'nin idâdi kısmına girdi ve buradan 20 Haziran 1901 tarihinde “iyi” dereceden mezun oldu.⁴¹³

Memuriyet hayatına, 15 Şubat 1902'de Hüdâvendigâr Vilâyeti maiyet memurluğunda başladı. Bir yıl sonra 1902 yılında Mihaliç Kazası tahakkuk memurluğuna görevlendirildi. Buradaki iki yıllık görevinden sonra 1 Ağustos 1904'de Mudanya kazası aşar ve maliye memurluğunda getirildi.⁴¹⁴ Bu vazifede iken aynı zamanda Ayvalık, Gönen, Erdek kazalarında kaymakamlık vekâletinde de bulundu.⁴¹⁵ Nisan 1905'te de Sındırgı Kazası Kaymakamlığı'na atandı.⁴¹⁶ Tekrar vekâleten Ayvalık Kaymakamlığı'na getirildiyse de burada iki ay kadar durabildi. Ardından 1906-1908 yılları arasında sırasıyla Burhaniye, Pazarköy ve Mudanya kazalarında kaymakamlık görevlerinde bulundu.⁴¹⁷ 1909 tensikat kanunuyla birlikte üç derece birden terfi ederek 16 Eylül 1909'da Midilli Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edildi. 1912 yılının ekim ayına kadar burada hizmet verdi. Ardından 19 Ekim 1912'de Kırşehir Sancağı Mutasarrıflığı'na atandı fakat sağlık sebeplerinden dolayı 1913'te İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.⁴¹⁸ 9 Nisan 1913'te Beyoğlu Mutasarrıflığı'na

⁴¹² A. Çankaya (1968-1969). age., s. 461.

⁴¹³ A. Çankaya (1968-1969). age., s. 880-881; İsmail Parlatır (1977). “Ozansoy, Fâik Âli” *Türk Ansiklopedisi*, c. XXVI, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s. 217.

⁴¹⁴ BOA. DH. SAİD. d. 112/208.

⁴¹⁵ BOA. BEO. 2523/189169.

⁴¹⁶ BOA. BEO. 2560/191986.

⁴¹⁷ BOA. DH. SAİD. d. 112/208.

⁴¹⁸ Fâik Âli Bey uzun müddetten beri görev yerine gitmediği gerekçesiyle yerine Kırşehir Sancağı'na Yozgat mutasarrıfı Hüseyin Kenan Paşa atanmıştı. BOA. İ. DH. 1497/20; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 880-881.

Tahsin Bey'in yerine tayin edildi. Ancak aradan geçen birkaç ay sonra istifa ederek 31 Mayıs 1913'te görevinden ayrıldı.⁴¹⁹

Fâik Âli Bey, Kütahya Sancağı'nda ise iki kez görevlendirildi. İlk ataması 31 Ağustos 1913 tarihinde gerçekleşti. Ancak 29 Ekim 1913'te Üsküdar Mutasarrıflığı'na görevlendirilmesi nedeniyle Kütahya'da sadece iki ay gibi kısa bir süre kalabildi. İkinci ataması 12 Ocak 1915 tarihinde gerçekleşti ve bu kez yaklaşık on beş ay süresince Kütahya'da mutasarrıflık görevini sürdürdü.⁴²⁰

I. Dünya Harbi'nin zorlu şartlarında Kütahya Sancağı'nda görev yapan Fâik Âli Bey, bu süre zarfında Kütahya'da birçok alanda hizmetleri oldu. İlk olarak Kütahya'nın müstakil sancak olması için mücadele verdi. Daha sonra Kütahya'daki eğitimin daha iyi seviyeye gelebilmesi için önemli adımlar attı. Örneğin onun mutasarrıflığında 1 Dârümuallimîn, 1 Numune mektebi, 4 İnas mektebi, 3 Hususi inas mektebi olmak üzere 14 ibtidai mektep kuruldu, 10 mektebin de tamirata yapıldı.⁴²¹ Bunun dışında 1890 yılında kurulan Kütahya İdâdisinin yanına Sultanî mektebinin de açılmasında da katkıları oldu.⁴²² Fâik Âli Bey mutasarrıflık döneminde yeni açılan caddeye ve bir okula Midhat Paşa'nın ismini vermiş buna karşılık Midhat Paşa'nın oğlu Âli Haydar Midhat, 16 Aralık 1915 tarihinde yazdığı mektupla teşekkürlerini bildirmişti.⁴²³

Fâik Âli Bey eğitim alanında gösterdiği çabayı sağlık, zirai ve bayındırlık alanında da gösterdi. Gediz- Uşak, Gediz- Çamlıca, Kütahya- Tavşanlı, Kütahya- Karahisar arası yolların bakım ve onarımları bu dönemde yapılan çalışmalardı. Zirai alanda modern tarım aletleriyle üretim yapılması için birtakım çalışmalarda bulundu. Bunun için Konya Türk Anonim Şirketi'nden orak makinesi satın alınmasına karar verdi. Ayrıca Fâik Ali Bey döneminde zirai deposu yapıldı. Hayvancılığın gelişimi için de birtakım girişimlerde bulunuldu. Çifteler Çiftçiliğinden damızlık hayvan getirtirip ve damızlık hayvanat deposu tesis ettirmesi bu dönemde zirai ve hayvancılık alanında yapılan çalışmaların sadece bir kaçıydı.⁴²⁴ Sağlık alanında ise gurebâ hastahanesi, altı yataklı bir tecrithane, otuz yataklı Frengi hastahanesi tesis edildi.⁴²⁵

⁴¹⁹ BOA. İ.DH. 1498/42; BOA. HSDHADB. 1/10.

⁴²⁰ BOA. BEO. 4332/324832.

⁴²¹ BOA. DH. UMVM. 83/10.

⁴²² A. Türkkân (2019). *Tehcir Gerçeği ve Kütahya Ermenileri*. Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 38.

⁴²³ S. Çitçi (2015). *Fâik Âli Ozansoy Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. Akademi Titiz Yayınları, İstanbul, s.58-59.

⁴²⁴ BOA. DH. UMVM. 138/5-1-4.

⁴²⁵ BOA. DH. UMVM. 83-10.

Fâik Âli Bey'i Kütahya mutasarrıflığı döneminde en çok meşgul eden iki meseleden biri Ermeni tehciri, diğeri ise ülkenin savaş halinde olmasından kaynaklanan İstanbul ve ordunun iaşesi için yapılan taleplere cevap vermek idi.

Fâik Âli Bey, Kütahya mutasarrıflığı döneminde sanılanın aksine tehcir sırasında hükümetin almış olduğu talimatlar doğrultusunda hareket etmiş⁴²⁶ olsa da gerekli gördüğü durumlarda inisiyatif alarak bazı Ermenilerin Kütahya'da kalmasına olanak tanıdı.⁴²⁷

Fâik Âli Bey'in iki farklı tutum içinde olmasının tek bir izahı olabilir. O da bir yandan hükümetin almış olduğu tehcir kararını kanun gereği uygulama yükümlülüğü altında yerine getirmek istemesi, diğeri yandan suç işlememiş ve olaylara karışmamış Ermenileri ayırt ederek zarar görmelerini engellemek istemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu dönemde dikkat edilmesi gereken nokta, Kütahya Ermenilerinin tehcir edilmemesi Faik Ali Bey'in inisiyatifi dahilinde olmamıştır. Bizzat Hükümet'in almış olduğu karar neticesinde Kütahya Ermenileri tehcir edilmemiştir.

Fâik Âli Bey'in bu kritik dönemde sergilediği yönetim tarzı, Ermeniler arasında “âdil” ve “vicdanlı” bir mutasarrıf olarak hatırlanmasına neden olmuştur. Bu minnetin bir ifadesi olarak, Kütahya Ermenileri Fâik Âli Bey için Kütahya Kilisesi'nde bir şükran kitabesi dikmişlerdir. Buna mukabil Fâik Âli Bey de Tasvîr-i Efkâr gazetesi aracılığıyla Kütahya Ermeni murahhas vekili Sehak Efendi'ye yazdığı mektupla teşekkürlerini ifade etmiştir.⁴²⁸

Bir yanda I. Dünya Harbi'nin, diğeri yanda ekonomik ve siyasi sorunların yaşandığı dönemde Kütahya mutasarrıflığını yürüten Fâik Âli Bey'in görevi 25 Mart 1916 tarihinde alınan kararla sona ermiştir.⁴²⁹

2.6. Ahmed Müfid Bey

Ahmed Müfid Bey, Beyoğlu Mutasarrıf Muavinlerinden İsmail Bey'in oğludur. 28 Ocak 1872 yılında İzmit'te doğdu. İzmit sıbyan ve rüşdiye mekteplerinden mezun olduktan

⁴²⁶ Fâik Âli Bey 10 Eylül 1915 tarihinde çeşitli yerlerden gelen Ermeniler peyderpey nakliye araçlarının uygun olduğu müddetçe sevk edildiğini, yalnız bir hafta içinde 10 bini aşkın Ermenilerin gönderildiğini, 12.400 kadarının da bir hafta zarfında sevk edileceğini belirten şifreli telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bilgilendirmiştir. Telgrafında devamında sekiz on zanaatkârın dışında kimsenin ikâmetine izin verilmediğini de hatta hükümetin müsaadesine rağmen asker ailelerin onda sekizinin de gönderildiğini, muhacirlerin arkası kesilirse birkaç haftaya kadar Kütahya'da sevk edilecek Ermeni muhacirin kalmayacağını belirtmiştir. BOA. DH. ŞFR. 488/78.

⁴²⁷ A. Türkan (2018). age., s. 111.

⁴²⁸ S. Çitçi (2013). Bir Devlet Adamı Olarak Fâik Âli Ozansoy. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 50, s. 115.

⁴²⁹ BOA. İ. DUİT. 42/23.

sonra İstanbul'a gelerek Mekteb-i Mülkîye-i Şahane'nin yüksek kısmında eğitimini tamamladı.⁴³⁰

25 Eylül 1886'da İzmir İdâdi Mektebi'ne kimya cebir ve ilm-i servet (Genel İktisat) muallimliklerine tayin edildi. Altı yıl sonra 1892 yılında Bursa İdâdi Mektebi Müdür Muavinliğine getirildi. Aynı zamanda hendese ve mihanik dersleri uhdesine verildi. Bu süre zarfında Bursa Ermeni Mektebi'nde Lisan-i Osmanî muallimliğinde de bulundu. 28 Aralık 1895 tarihinde Ankara Mülkîye İdâdi Mektebi Müdürlüğü'ne nakledildi. 5 Aralık 1898'de Edirne İdâdîsi Müdürlüğü'ne, 26 Nisan 1903'te İzmir İdâdîsi Müdürlüğü'ne, 27 Mayıs 1905'te Yanya Vilâyeti ve 5 Ocak 1908 tarihinde de Ankara Vilâyeti Maarif Müdürlüğü'ne getirildi.⁴³¹

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 18 Kasım 1908'de gerçekleşen birinci devre Meclis-i Mebusan seçimlerinde İzmit Sancağı mebusu olarak seçildi. İkinci devrede de bu görevini sürdürdü. Balkan Savaşları'nın başlaması üzerine Meclis'in kapatılmasıyla, 6 Ağustos 1912'de mebusluk görevi sona erdi.⁴³² Mebusluk görevinden sonra mutasarrıflık görevinde bulundu.

Ahmed Müfid Bey'in mutasarrıf olarak atandığı ilk yer Kütahya Sancağı idi. Faik Ali Bey gibi, Kütahya'ya iki kez görevlendirildi. İlk tayini 6 Aralık 1913 tarihinde gerçekleşti.⁴³³ Bir yılın ardından 12 Ocak 1915'te Bursa Vilâyetine Vali Vekilliği'ne atandı.⁴³⁴ Burada yaklaşık iki buçuk aylık görevinden sonra 13 Nisan 1915'de Bolu Sancağı Mutasarrıflığı'na ardından, 5 Ekim 1915'de Şehzade Yusuf İzzüddîn Efendi Dâiresi Umumi Müdürlüğü'ne ve teşrifatçılığına getirildi.⁴³⁵ Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin vefatından sonra Ahmed Müfid Bey ikinci defa 18 Nisan 1916 tarihinde Kütahya mutasarrıflığına görevlendirildi.⁴³⁶ Bu seferki Mutasarrıflık dönemi, 2 Nisan 1919 tarihinde Damad Ferid Hükümeti tarafından görevden alınmasıyla son bulacak ve toplamda üç yıl kadar sürecektir.⁴³⁷

Ahmed Müfid Bey, I. Dünya Harbinin en çetin yıllarında, tehcirin devam ettiği, savaş esirleri olmak üzere farklı şehirlerden getirilen Arap, Rum göçmenlerinin yerleştirildiği, buna bağlı olarak da ekonomik darlığın ve asayişin hat safhaya ulaştığı bir dönemde görevini yerine

⁴³⁰ BOA. DH. SAİD.d. 68/14.

⁴³¹ BOA. DH. SAİD.d. 68/14; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 417-418.

⁴³² age., s. 417-418.

⁴³³ BOA. BEO. 4236/317675; BOA. DH. SAİD.d. 68/14.

⁴³⁴ BOA. İD.H. 1512/34.

⁴³⁵ A. Çankaya (1968-1969). age., s. 417-418.

⁴³⁶ BOA. BEO. 4409/330628.

⁴³⁷ BOA. BEO. 4564/342228.

getirmeye çalışmıştır. Ayrıca Ahmed Müfid Bey'in sicil dosyasında; Kütahya'daki mutasarrıflığı sırasında çekirgeyle mücadele ve kamu hizmetlerindeki gayretleri nedeniyle 7 Ağustos 1332 (1916) tarihinde kendisine takdirname verildiği, tarım faaliyetlerinin arttırılması ve Mükellefiyet-i Ziraiye kanununun tatbiki hususundaki gösterdiği çabaları sebebiyle 15 Eylül 1333 (1917) tarihinde 2. Mecidi Nişanı ile taltif edildiği ve 1917 yılındaki hizmetleri dolayısıyla 27 Mayıs 1334 (1918) tarihinde tekrar takdirname ile ödüllendirildiği bildirilmiştir.⁴³⁸

3. Liva İdare Meclisi

1864 Vilâyet Nizamnamesi ile tüm livalarda mutasarrıfların idaresinde İdare Meclisi kuruldu. Bu meclis tabii üyeleri mutasarrıf, hâkim, müftü, Gayrimüslim ahalinin ruhani reisleri, muhasebeci, tahrirat müdürü idi. Seçimle gelen üyeler ise o yerin halkını temsil eden ikisi Müslim, ikisi Gayrimüslim olmak üzere dört daimî azadan oluşmaktaydı.⁴³⁹ Vilâyet nizamnameleriyle, bu meclisin işleyişi vilâyet idare meclisi gibi olacaktı.⁴⁴⁰

Liva İdare Meclisi'nin çalışma usul ve esasları ise 1871 Vilâyet Nizamnamesinin 90. maddesinde belirtilmişti.⁴⁴¹ Buna göre livanın gelir ve giderlerinin tetkiki, menafa-i umumiye sandıklarının teftişi, hükümetin taşınır ve taşınmaz mallarının muhafazası, memurların nizamnameler çerçevesinde muhakeme edilmesi, kazalar arası yolların yapımı, kanunlar ve nizamnameler çerçevesinde mutasarrıfın izni dâhilinde olan her türlü alım-satım ve sözleşmeleri incelemek ve izni dâhilinde olmayanlar hakkında da vilâyet idare meclisine taşımak, liva dâhilinde ziraat, ticaret, sağlık ve eğitimin gelişimini sağlamak, Vilâyet İdare Meclislerince livalara gönderilen vergi düzenlemelerini kazalara taksimini sağlamak ve kazalardan livaya gönderilen evrakların müzakeresini yapmak Liva idare Meclisi'nin görevleri arasında idi.⁴⁴²

Dönemin salnamelerine göre, 1870-1880 yılları arasında Kütahya Livası İdare Meclisi'nin tabii üyeleri arasında Mutasarrıfın başkanlığında Nâib, Müftü, Tahrirât Müdürü

⁴³⁸ İçişleri Bakanlığı Arşivi, Ahmed Müfid Bey Sicil Dosya No: 817.

⁴³⁹ Ö. Toraman (2021). age., s. 102.

⁴⁴⁰ M. Çadircı (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ülke yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 226.

⁴⁴¹ Liva İdare Meclisi'nin çalışma usul ve esasları 1913 vilayet Nizamnamesi'ne ayrıca belirtilmemiş olup vilâyet idare meclislerinin görevlerini içeren 66. maddeye atıf yapılmıştı. Vilâyet idare meclisinin görevleri şunlardı: memurların yargılanması, hükümete ait her türden müzayedeye ve ihalenin yapılması için gereken mukavele şartlarını kanunlar çerçevesinde hazırlamak, devlete ait ormanların kereste yapımı için ihalesini ilgili mevzuata göre yapılmasını sağlamak, hükümete ait taşınır ve taşınmaz mallarının muhafazasını yapmak, mezarlık alanlarını tahsis etmek, mahalli idarelerince lüzumu halinde yapılan tabloların incelemesini yapmak. "İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanunu,..." s.14.

⁴⁴² Düstur, I. Tertip, Cilt: 1, İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, Matbaa-i Âmire, H. 1289, s. 644.

ve Muhasebeci yer almaktaydı.⁴⁴³ 1885 yılından itibaren Gayrimüslim temsilciler de meclise dâhil edilmiş; bu çerçevede Ermeni Murahhası, Rum Metropolit ve Katolik Vekil tabii üyeler arasına katılmıştır. Meclisin seçilmiş azaları ise ikisi Müslüman, ikisi Gayrimüslim olmak üzere toplam dört kişiden meydana gelmiştir.⁴⁴⁴ Bu idari yapı, 20. yüzyılın başlarına kadar bazı değişikliklerle varlığını sürdürmüştür. 1913 tarihli Vilayet Kanunu ile liva idare meclislerinin teşekkülüne ilişkin hükümler yeniden düzenlenmiştir. Kanunun 63. maddesine göre meclisler, Mutasarrıfın başkanlığında; Nâib, Muhasebeci, Tahrirât Müdürü, Nâfia Mühendisi, Ziraat Memuru, Müftü ve Ruhanî Reislerden oluşan tabii üyeler ile seçilmiş azalardan teşekkül etmiştir.⁴⁴⁵

4. Müstakil Kütahya Livası Hususi İdaresi

26 Mart 1913 tarihinde “*İdare-i Umumiye-i Vilâyat-ı Kânun-ı Muvakkati*” adıyla yürürlüğe giren yasal düzenlemeyle birlikte vilâyet yönetiminde yerel yönetimler tüzel kişiliğe sahip ayrı bir yapıya kavuşmuş oldu. Bir başka ifadeyle, taşra idaresi hem vilâyet genel yönetimin temsilcileri hem de vilâyet özel yönetimin temsilcileri olan iki yönlü bir yapıya dönüştü.⁴⁴⁶ Böylece Vilâyet Hususi İdareleri, 1913 düzenlemesiyle birlikte vilâyetlerde taşınır taşınmaz mallara sahip hukuksal niteliği olan bir kurum haline geldi.⁴⁴⁷ Bu daireyi temsil eden organlar vali, umûmî meclis ve vilâyet encümeniydi. Temel görevi mahallî hizmetleri yürütmektir.⁴⁴⁸ Ayrıca vilâyetlerin gelir ve gider bütçelerini hazırlamak da Hususi

⁴⁴³ HVS H. 1287, s. 82; HVS H. 1288, s. 73; HVS H. 1289, s. 72; HVS H. 1290, s. 79; HVS H. 1291, s. 75; HVS H. 1292, s. 82; HVS H. 1293, s. 80; HVS H. 1294, s. 80; HVS H. 1295, s. 80; HVS H. 1297, s. 116.

⁴⁴⁴ HVS H. 1301, s. 164.

⁴⁴⁵ İdare meclisleri için uygulanan seçim usulü, 1864 Vilayet Nizamnamesi’nde belirtilmişti. Bu usule göre, önce Liva İdare Meclisi’nde “Meclis-i Tefrik” adı verilen bir kurul oluşturulmuştu. Bu kurul, mutasarrıfın başkanlığında, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü, ruhani reisler ve merkez liva hâkiminden oluşuyordu. Meclis-i Tefrik, liva sakinlerinden uygun adayları seçmekle görevliydi. Seçilen bu adaylar daha sonra kaza idaresi ve dava meclislerine yönlendirilir ve burada yapılan oylama sonucunda belirlenen aday isimleri, tekrar Liva Tefrik Meclisi tarafından ayrılıp mutasarrıfa sunulurdu. Mutasarrıf da listeyi valiye sunar, vali mutasarrıfın görüşlerini aldıktan sonra asil üyeleri belirler ve memuriyetlerini onaylardı. A. Akgündüz (2015). age., s.470-471.

⁴⁴⁶ M. Sencer (1984). agm., s.68.

⁴⁴⁷ İdare-i Umûmiye-i Vilâyat Kânun-ı Muvakkati madde 75: Vilâyet emvâl-i menkule ve gayri menkuleye mutasarrıf iş bu kânun ile mu’ayyen vazâif-i hususiyye ile mükellef bir şahs-ı manevidir. Emvâl-i hususiye-i vilâyet nahfuziyyet ve masuniyyet i’tibariyle emvâl-i umûmiyye-i devletten mâ’düddur. K. Sarıkavak (2021). age., s. 203.

⁴⁴⁸ K. Sarıçelik (2019). *Osmanlı Devleti’nde Vilayet Hususi İdareleri ve Bütçeleri*. Çizgi Kitabevi, Konya, s. 92; 1913 Vilâyet Nizamnamesi’nin 78. Maddesinde ve İdare-i Hususiyye-i Vilâyat Kanunu’ nun 88. maddesinde, Vilâyet Hususi İdare’sinin görevlerini ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. Bu görevler arasında liva, kaza ve nahiyeleri birbirine bağlayan yolların yapımı, göl ve bataklıkların ıslah çalışmaları, şehir içi ulaşım, su ve aydınlatma hizmetleri gibi altyapı çalışmaları bulunuyordu. Ayrıca, eğitim, ziraat ve sanayileşmenin gelişimi için çalışmalarda bulunma, ağaçlandırma ve ormanların gelişimini sağlama, hastane, yetimhane gibi hayır kurumları tesis etme, sanayi ve ticaret odaları açma gibi faaliyetler de Vilâyet Hususi İdare’sinin başlıca görevleri arasında yer alıyordu. Ayrıca, kamu mallarının idaresini yürütmek de bu kurumun sorumlulukları arasındaydı. Bkz. *İdare-*

İdarelerin görevleri arasındaydı Ayrıca Hususi idareler hazırladıkları bütçelerin kabulünü doğrudan hükümetten talep edebiliyordu.⁴⁴⁹

Vilâyet Hususi İdareleri'nin tüm vilâyetlerde olduğu gibi ve “*Elviye-i Gâyr-ı Mülhaka*” denilen müstakil livalarda da teşkil edilmesi kararlaştırıldı. Kütahya Sancağı 1 Mart 1915 tarihinde müstakil hale gelmesinden sonra alınan bu karara istinaden mutasarrıf Fâik Âli Bey döneminde Kütahya'da Liva Hususi İdaresi kuruldu. Ardından teşkil olan Kütahya Umumi Meclisi'nde 18 Nisan 1915 tarihinde livanın Hususi İdaresi'ne ait ilk müstakil bütçesi oluşturuldu.⁴⁵⁰ Alınan karar göre 1915 yılında ait bir senelik varidat bütçesi 4.999.034 kuruş, âdi masraf tutarı 3.018.915 kuruş ve varidat ve aynı miktarda fevkâlâde masraf tutarı 1.719.700 kuruş olarak belirlendi.⁴⁵¹

1920 yılına ait Kütahya bütçesini içeren bir belgeye göre, merkezde bir müdür, serkâtib, bir masarif kâtibi, bir varidat kâtibi, bir mukayyit ve mubayaa çalışanı, bir yardımcı personel ile Uşak, Simav, Gediz'den birer idare memuru ile merkez ve kazalardan birer kişi olmak üzere dört odacı görev yapmaktaydı.⁴⁵²

5. Kütahya Livası Umumi Meclisi

II. Meşrutiyet'ten önce, Umumi Meclisler, sadece yerel temsilcilerden oluşan ve temsil ettikleri bölgenin sorunlarını vilâyet idarecilerine ileten bir tür danışma kurulu olarak faaliyet gösteriyordu.⁴⁵³ Bu meclisler, vilâyet ve ona bağlı livalardan seçilen azalardan oluşuyordu. Yılda bir kez vilâyet merkezinde yapılan ve kırk gün kadar süren toplantılara vali başkanlık ediyor, meclis gündemini vali belirliyordu. Görüşmelerden çıkan kararlar hükümete iletiliyor ve hükümet ancak, uygun bulduğu kararları onaylıyordu. Yani bu dönemde faaliyet gösteren Umumi Meclisler tüzel kişiliğe sahip olmadığı için aldığı kararları uygulama yetkisine sahip değildi.⁴⁵⁴

Kütahya ise bu dönemde müstakil statüye sahip olmadığı için sancakta henüz Umumi Meclis de kurulmamıştı. Kütahya'ya ait meseleler, İdare Meclisi'nin dışında ayrıca bölgeden seçilen azalar aracılığıyla Hüdâvendigâr Vilâyeti Umumi Meclisi'nde görüşülüyordu. Ancak

i Hususiyye-i Vilâyat Kanunu, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1330, s. 3-4; İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kânun-ı Muvakkati vilâyete aid hidemat-ı mahalliye madde 78.

⁴⁴⁹ İdâre-i Hususiyye-i Vilâyat Kanunu. (1330), s. 4-7; Düstur II. Tertip, c. 5, s. 202-205.

⁴⁵⁰ BOA. DH. UMVM. 33/27-1

⁴⁵¹ BOA. DH. UMVM. 33/27-1; BOA. İ.DH. 1514/9.

⁴⁵² M. Karayaman (2014). Kütahya Vilayet Hususi İdaresinin 1915-1920 Yılları Arasındaki Faaliyetleri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 36, s. 122.

⁴⁵³ İ. Ortaylı, (2008). age., s. 89-91.

⁴⁵⁴ K. Sarıçelik (2019). age., s.98.

sadece kırk günlük sınırlı bir süre içinde vilâyetin beş sancağının, 29 kazanın ve bunlara bağlı nahiyelerin ayrı ayrı meselelerini görüşüp karara varmaları oldukça zordu.

Kütahya Sancağı'ndan seçilip Hüdâvendigâr Vilâyeti Umumi Meclisi'nde görev yapan azalar şunlardı: 1908 yılında Ahmed Bey, İbrahim Kazım Bey, Artin Kürekyan ve Anastaş Simunidis.⁴⁵⁵ 1909 yılında Uşak Müftüsü İbrahim Efendi, Rıza Bey, Yorgi Efendi ve Anastaş Simunidis Efendi. 1910-1911 yıllarında Kütahya'dan Hacı İmamzade Hafız Ali Efendi, Eskişehirli Hacı Hafız Ali Efendi, Dava Vekili Anastaş Simunidis Efendi ve Strak Efendi,⁴⁵⁶ 1913 yılında ise Kütahya Hacı Abdullah Efendi, Eskişehir Hristaki Efendi, Uşak Bekir Bey, Simav'dan Şevket Bey, Gediz'den Hacı Ahmed Bey'dir.⁴⁵⁷

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Umumi Meclisler'e, il özel idaresi statüsü verilerek görev ve sorumluluk bakımından daha geniş yetkilere sahip olmaları amaçlandı.⁴⁵⁸ Bu doğrultuda 1913 Vilâyet Kanunu ile bütçe, sanayi, tarım, sağlık, yol ve köprü yapımı gibi vilâyeti ilgilendiren konularda hususi idareleri karar alma mercii haline getirildi.⁴⁵⁹

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından müstakil livaların sayısı arttı. Bunu takiben, vilayetlerde olduğu gibi, müstakil livalarda da Hususi İdareler ve bunların yasama organı olan Umumi Meclisler kurulmaya başlandı. 1915 yılında Kütahya'nın müstakil liva haline gelmesiyle birlikte, vilayet teşkilatı hükümleri uyarınca burada da bir Umumi Meclis oluşturuldu. 30 Mart 1915 Çarşamba günü düzenlenen törenin ardından, Mutasarrıf Fâik Âli Bey'in konuşmasıyla Kütahya Livası Umumi Meclisi resmen açıldı.⁴⁶⁰ Böylece Kütahya'ya ilişkin meseleler, bu mecliste görüşülerek karara bağlanmaya ve alınan kararlar doğrudan hükümete iletmeye başlandı.

1916 yıllı Kütahya Umumi Meclisi'ne ait mazbata defterine göre meclisin şeması şöyle idi: Meclis başkanı dönemin mutasarrıfı Müfud Bey idi. Diğer delegeler ise Anastas Efendi, Ahmet Efendi, Bekir Bey, Cemil Efendi, Hafız Ahmet Hulusi Efendi, Süleyman Efendi, Şeyh Hakkı Efendi, Simav'dan Cemil Efendi, Salih Efendi, Gediz'den Ahmet Efendi,

⁴⁵⁵ Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclis-i Umûmiyesinin 1325 Senesi Mukarrerat Hülasası, 2. Sene İçtima, R.1325, Matbaa-i Vilâyet, s. 15,18.

⁴⁵⁶ Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclis-i Umûmiyesinin 1326 Senesi zarfındaki müzakerat ve Mukarreratı, R.1326, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa. s. 1.

⁴⁵⁷ Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclis-i Umûmiyesinin 1329 Senesi Zabıtname ve Mukarreratı, R. 1330, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa, s. 9.

⁴⁵⁸ İ. Ortaylı (2008). age., s. 91.

⁴⁵⁹ K. Sarıçelik (2019). Age., s.98.

⁴⁶⁰ Sabah, 2 Nisan 1915, s. 4.

Ali Haydar Efendi, Uşak'tan Hoca Şakir Efendi, Ahmet Efendi, Mehmet Kemâl Efendi ve Bekir Efendi'idi.⁴⁶¹

6. Kütahya Belediye Dairesi

Osmanlı taşrasında modern anlamda belediye idarelerinin kurulması 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile başladı. Bu nizamname ile daha çok önemli liman ve ticaret merkezlerinde belediye daireleri kuruldu.⁴⁶² Ülke genelinde belediyelerin yaygınlaşması ise 1871 Vilâyet Nizamnamesi ile gerçekleşti. Ayrıca bu nizamnamede belediyelere yönelik fasıllar açılarak daha ayrıntılı hükümlere yer verildi.⁴⁶³

Kütahya Belediyesi'nin kuruluş tarihi ise 1871 Vilâyet Nizamnamesi'nden üç yıl önceye denk gelmektedir. Bu bilgi Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne hazırlanan mazbata defterinde yer almaktadır. 5 Ağustos 1871 (18 Cemaziyülevvel 1288) tarihli bu yazıda Kütahya Belediyesi'nin teşkil tarihi 30 Mayıs 1868 olarak belirtilmiştir.⁴⁶⁴ Ancak defterde belediye reisi ve meclis azaları hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır. 1871 yılına ait Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesine göre ise Kütahya Belediyesinin ilk Belediye Başkanı Aziz Faik Bey, azaları ise Şemseddinzade Mehmed Efendi, Hüseyin Bey, Hacı Yusuf Ağa, Kirgork Ağa, Usab Ağa, kâtip Hacı Ziya Efendi ve Sandık emini Mehmet Efendi olarak gösterilmiştir.⁴⁶⁵

1871 düzenlemesi ile belediyelere imar işlerini düzenleme, aydınlatma, temizlik, belediye mallarının idaresi, emlak tahriri, pazar yerlerinin kontrolü gibi temel görevler yüklenmişti. Ancak taşra belediyeleri, yeni kurulmuş olmaları nedeniyle sınırlı kadroya ve gelir kaynaklarına sahip oldukları için henüz tam anlamıyla kurumsallaşamamışlardı. Aynı durum Kütahya Belediyesi için de geçerliydi. Nitekim yukarıda bahsedilen mazbata defterinde Kütahya'nın kuruluş tarihinden yani 1868 yılından 1871 yılına kadar geçen döneme ait gelir ve gider kayıtlarına rastlanmadığından bahsedilmiştir. Bu bilgiden hareketle Kütahya Belediyesi'nin bu süre zarfında kurumsal bir yapıda olduğunu söyleyebilmek güçtür.

1877 belediye nizamnamesinden sonra tüm taşra belediyeleri gibi Kütahya Belediyesi de daha belirgin bir kurumsal yapıya sahip olmuş olsa da belediyelerdeki kısıtlı imkânlar, belediye reislerinin kanunlara aykırı davranışları ve keyfi tutumları, belediye hizmetlerinin

⁴⁶¹ M. Karayaman (2014). agm., s. 122-123.

⁴⁶² İlber Ortaylı (1985). "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler". *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 242. ss. 231-244; İlber Ortaylı (2008). age., s.178.

⁴⁶³ T. Oktay (2005). Osmanlı Belediye Tarihi Araştırmaları ve Kaynak Malzeme Üzerine Notlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (6), s. 258.

⁴⁶⁴ *Vilayet Mazbata Defteri*, Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi Demirbaş numara: 3186, s.112.

⁴⁶⁵ HVS. H. 1287, s. 83.

aksamasına neden olmuştur. Örneğin 1892 yılında Kütahya Belediye Reisi Hacı Mustafa Efendi belediye hizmetlerini yerine getirmediği, kanunlara aykırı hareket ederek belediye gelirlerini istediği gibi sarf ettiği gerekçesiyle Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne şikâyet edilmişti.⁴⁶⁶ Hükümet ise yapılan şikâyetleri haklı bulmuş, vilâyet nezdinde inceleme yapılmış ve konu adli makamlara iletilmiştir.⁴⁶⁷ Hacı Mustafa Efendi'den sonra Kütahya Belediye Reisliği'ne getirilen Kasım Efendi'nin de aynı sebeplerle şikâyet edildiği bilinmektedir.⁴⁶⁸ Kütahya'da bu dönemde, yukarıda bahsedilen zor şartlara rağmen belediye hizmetlerini başarıyla yerine getirmeye çalışan belediye reisleri de bulunmaktaydı. Bunlardan biri İzzet Efendi idi ve yaptığı hizmetlerden ötürü 1889 yılında üçüncü rütbeden taltif edilmesi kararı alınmıştı.⁴⁶⁹ 1895-1899 yılları arasında Kütahya Belediye reisi olarak görev yapmış olan Mehmed Kasım Efendi de şehir temizliği, imaret işleri ve askerî yardımların temini ile redif taburlarının ihtiyaçları için gerçekleştirdiği hizmetlerden dolayı beşinci rütbeden üçüncü rütbeye çıkartılmıştı.⁴⁷⁰ Aynı şekilde, 1904 yılında Kütahya'daki üstün hizmetlerinden dolayı ödüllendirilen bir diğer belediye reisi de İsmail Hakkı Efendi idi.⁴⁷¹

Söz konusu dönemde halk tarafından sıkça dile getirilen sorunların esas nedeni, merkezi idarenin belediyelere yüklediği görevlerin karşılığında aynı ölçüde maddi kaynak sağlayamamasıydı. Zira bu dönemde belediyeler hem mali hem idârî hem de personel tedariki yönünden merkezi idarenin yardımına muhtaçtı ve bu nedenle merkezi idareye bağımlıydı.⁴⁷² Nitekim Kütahya Belediyesi 1894 yılında şehrin temizlik ve sıhhiye giderlerinin karşılanması için hazineye gönderilmekte olan kile, kantar gibi vergi gelirlerinden toplanan 3 bin kuruşun bir seneye mahsus olmak üzere belediyeye verilmesini talep etmişti. Ancak Dâhiliye Nezareti, meblağın yüksek olması ve bütçede açık oluşturacağı gerekçesiyle yapılan talebi geri çevirdi.⁴⁷³ Sonuç olarak, belediye hizmetlerini yürütebilmek için belediye idaresinin mali kaynak arayışları sonuçsuz bırakılıyordu.

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, Kütahya Belediyesi'nin önceki dönemden devraldığı sorunlar devam ediyordu. Bunlardan biri, 1900-1912 yılları arasında belediye meclisi üye seçimlerinde yaşanan usulsüzlüktü. Belediye seçimleri, 1877 Vilâyet Belediye

⁴⁶⁶ BOA. DH. MKT. 2002/18; BOA. DH. MKT. 1919/20.

⁴⁶⁷ BOA. BEO. 174/12978.

⁴⁶⁸ BOA. DH. MKT. 2124/42.

⁴⁶⁹ BOA. DH. MKT. 1641/89.

⁴⁷⁰ BOA. İ.TAL. 132/2.

⁴⁷¹ BOA. DH. MKT. 868/12; BOA. İ.TAL. 345/75-3.

⁴⁷² Y. Akkuş (2011). *Osmanlı Taşra İdaresinde Reform: Merkez-Taşra Arısındaki İdari -Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, s. 91.

⁴⁷³ BOA. DH. MKT. 166/22.

Kanunu'nun dördüncü ve otuz dördüncü maddelerine göre iki yılda bir yapılması gerekirken Kütahya'da kanuna aykırı bir şekilde azaların yarısı birer sene arayla değiştirilmek üzere her sene yapılmıştı. Vilâyet tarafından yapılan soruşturmaya göre, bu usulsüzlüğün nedeni 1900 yılında belediyede yapılan yolsuzluktu.⁴⁷⁴ Mesele vilâyet hukuk müşavirliği tarafından değerlendirilmiş ve bu azaların ileride yapılacak seçimlerde değiştirilmesine karar verilmişti.⁴⁷⁵ Dâhiliye Nezareti de hukuk müşavirliğinin vermiş olduğu kararı onaylayarak Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne gereğinin yapılmasını emretmişti.

Tablo 2.1. II. Meşrutiyet Dönemi Süresince Kütahya Belediye Reisleri ve Görev Süreleri

1	Hacı Halil Efendi	1907 – 1908	HVS H. 1325 s. 482.
2	Hacı Alizade Hacı Ethem Bey	1908 – 1910	HAZ. 21/1
3	Ispatılıgil Hacı Abdullah (Hilmi) Bey ⁴⁷⁶	1910 – 1912	HAZ. 21/1
4	Ahmed Rıfat Efendi ⁴⁷⁷	1912 – 1913	HAZ. 21/1
5	Salih Bey	1912 – 1915	HAZ. 21/1
6	Said Bey ⁴⁷⁸	1915- ?	BOA. DH. UMVM. 90/15.
7	Hilmi Bey (Eczacı)	1915 – 1916	HAZ. 21/1
8	Germiyan oğlu Ali Bey	1916 – 1919	HAZ. 21/1

7. Kaymakam

1842 yılında yapılan idârî düzenlemeyle muhassıllık sistemi kaldırılarak taşra teşkilatında yeni bir organizasyona gidildi. Buna göre birkaç köyün bir araya getirilmesiyle Mülkî teşkilatta sancağın bir alt birimi olarak kaza ünitesi oluşturuldu ve idaresine birer müdür getirildi. 1871 yılına gelindiğinde kaza birimleri tekrar ele alınarak kazaların idaresi müdürlüklerden alınıp kaymakamlıklara verildi.⁴⁷⁹ 1871 vilâyet düzenlemesinde kaymakamların kazadaki yetkileri, tıpkı sancakta mutasarrıfların yetkileri çerçevesinde idi. Buna göre kaymakam, kazada icra kuvvetinin en büyük amiri olarak mülkî işler, maliye ve zaptiyenin idaresinden sorumlu tutuldu. Aynı zamanda valinin ve mutasarrıfın talimatlarını

⁴⁷⁴ BOA. DH. İD. 39/34-2.

⁴⁷⁵ BOA. DH. İD. 39/34-1.

⁴⁷⁶ Hakikat Gazetesi, 8 Nisan 1912, s. 2.

⁴⁷⁷ BOA. 110-9-1-7 / Balkan Harbi. 36 – 5 – 13.

⁴⁷⁸ Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 21 Eylül 1915 tarihli yazısında, Gediz kazasının eski kaymakamlarından olan Said Bey'in atama yoluyla Kütahya Belediye Reisiğine tayin edildiği bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti Kütahya Mutasarrıflığı'nın talebini 28 Eylül 1915 tarihinde onaylamıştır. BOA. DH. UMVM. 90/15.

⁴⁷⁹ A. Akyıldız (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 76.

yerine getirmek, olağanüstü haller dışında kaza hakkında bütün işlerde bağlı bulunduğu liva ile irtibatlı olarak çalışmak kaymakamın görevleri arasına alındı.

II. Meşrutiyet dönemi süresince Kütahya Sancağı'na bağlı kazalarda görev yapan kaymakamlar şunlardır:

7.1. Eskişehir Kazası Kaymakamları

Mehmed Vassaf Bey (9 Ekim 1906- 6 Ağustos 1908),⁴⁸⁰ Mehmed Ekrem Bey (5 Kasım 1908- 18 Aralık 1909),⁴⁸¹ Aziz Zekai Bey (22 Aralık 1909- 10 Eylül 1912),⁴⁸² Ahmed Feridun Bey (3 Eylül 1912- 8 Temmuz 1913),⁴⁸³ Mehmed Vehbi Bey (8 Temmuz 1913- 28 Mayıs 1914),⁴⁸⁴ Bedri Bey (1 Haziran 1914- 29 Haziran 1914),⁴⁸⁵ Hüseyin Hüsnü Bey (6 Ağustos 1914- 18 Nisan 1915).⁴⁸⁶

⁴⁸⁰ **Mehmed Vassaf Bey:** Abdullah Efendi'nin oğludur. 1864 yılında Yanya'da doğdu. 10 Temmuz 1879'da Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmından mezun oldu. 1903 Tırnova, 1905 Aynoroz kazalarında kaymakamlık yaptı. Ardından 9 Ekim 1906 yılında Eskişehir Kazası'na görevlendirildi. 6 Ağustos 1908 tarihinde terfi ederek Şarki Karaağaç Mutasarrıflığı'na atandı. 1909 Draç, 1910 Tokat, 1911 Berat, 1919 Kırkkilise mutasarrıflıklarında bulundu, 1920 yılında emekliye ayrıldı. BOA. DH. SAİD. d. 71/335; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 417-418.

⁴⁸¹ **Mehmed Ekrem Bey:** Siroz Defter-i Hâkîni memuru Abdurrahman Bey'in oğludur. 1873 yılında Siroz 'da doğdu. 11 Ağustos 1897'de Selanik Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. 11 Ağustos 1897'de Selanik Vilâyeti'nde mukayyit memurluğuna atandı. 13 Ekim 1897'de Siroz'da hesap ve hendese muallimliği yaptı. 23 Temmuz 1899 yılında Menlik, 23 Kasım Razlık, 2 Mart 1901'de Petriç, 5 Haziran 1906'da Kayalar, 8 Ekim 1908'de Eskişehir, 11 Aralık 1909'da Uşak, 14 Ekim 1911'de Bartın, 22 Ağustos 1913'te Milas, 1913'te Kala-i Sultaniye, 1914'te Silivri ve 1916'da Karamürsel kazaları kaymakamlıklarına görevlendirildi. 11 Aralık 1909'da Uşak Kaymakamı Zekai Bey ile becayişlerine karar verildi. BOA. DH. SAİD. d. 81/467; BOA. DH. SAİD. d. 180/253; BOA. BEO. 3676/275636; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 744.

⁴⁸² **Aziz Zekai Bey (Apaydın):** Bosna tacirlerinden Hacı Salih Efendi'nin oğludur. 1880 yılında Bosna'nın Kraveška Köyü'nde doğdu. 11 Temmuz 1903'te İzmir mekteb-i Mülkiye-i şâhânededen mezun oldu. Volçettrin, Palanga, Uşak kazalarındaki kaymakamlıklarının ardından Eskişehir Kazası'na atandı. Eylül 1913'te Beykoz Kazası'nda görev yaptı. Daha sonra mutasarrıflığa terfi edilerek sırasıyla 1914'de Kayseri, 1917 Eskişehir Müstakil sancaklarına mutasarrıf olarak atandı. 1. Damad Ferid Hükümeti zamanında azledildi. Millî Mücadele katılarak 1. TBMM'de Adana milletvekili olarak yer aldı. BOA. DH. SAİD. d. 111/467; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 989-990.

⁴⁸³ **Ahmed Feridun Bey (Çayıroğlu):** Şeyhülislâm Akşehirli Hasan Fehmi Efendi zade Manisa kazaskeri Ali Haydar Efendi'nin oğludur. 1877 yılında İstanbul'da doğdu. Kütahya Rüşdiye Mektebi'nde orta tahsilini, Manisa ve İzmir idadi mekteplerinde lise tahsilini tamamladı. 4 Eylül 1900 tarihide mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'den mezun oldu. 14 Ekim 1900'de Edirne Vilâyeti'nde maiyyet memurluğunda stajını başladı. 1901-1902 yılları arasında Tarih ve Eşya dersleri muallimi olarak görev yaptı. 14 Ekim 1902'de Eşme Kazası'nda kaymakam vekâletinde bulundu. 19 Temmuz 1903'te buraya asaleten görevlendirildi. 21 Ekim 1903'te Bayındır, 3 Nisan 1904'te Menemen, 17 Haziran 1907'de Alaşehir, 30 Kasım 1908'de Düzce, 18 Haziran 1909'da Barçın, 16 Şubat 1911'e Uşak, 4 Şubat 1912'de Haçın, 3 Eylül 1912'de Eskişehir ve 1915 yılında Birecik kazalarında kaymakam olarak göreve başladı. Cumhuriyet döneminde ise sırasıyla 1924'te Çıldır, 1928'de Pazar-Rize, 1931'de Tarsus, 1932'de Fatsa, 1933'te Ünye kazalarında kaymakamlık yaptı. 1936'da Konya ve 1938'de Kastamonu vali muavinliklerine nakledildi. 1941 yılında emekliye ayrıldı. BOA. DH. SAİD. d. 113/289; BOA. İ. DH. 1499/61-1. A. Çankaya (1968-1969). age., s. 861.

⁴⁸⁴ **Mehmed Vehbi Bey (Bolak):** Balıkesir İbrahim Bey Medresesi Müderrisi Hacı Yahya Fevzi Efendi ile Habibe Hanımın oğludur. 1880 yılında Balıkesir'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Balıkesir'de tamamladı. Bursa mekteb-i Mülkiye-i şâhânededen 7 Temmuz 1906 tarihinde mezun oldu. Gönen, Burhaniye, Karabey Balya kazaları kaymakam vekilliklerinde bulundu. Daha sonra Dersim, Pertek ve Eskişehir kaymakamlığına tayin edildi. Eskişehir kaymakamı iken 3. Dönem Meclis-i Mebusan'a Karesi mebusu olarak seçildiği için görevinden ayrıldı. Mebusluk döneminden sonra mutasarrıflığa terfi etti. Çatalca Mutasarrıfı iken 1. Damad Ferid Hükümeti

II. Meşrutiyet'in ilanından mutasarrıflık dönemine kadar olan, yani 1908-1915 yılları arasındaki süreçte Eskişehir Kazası'nda yedi kaymakam görev yapmıştır. Bu süre zarfında, Kaymakam Mehmed Vassaf ve Aziz Zekai Bey dışında, Eskişehir'de istikrarlı bir yönetim işletildiğini söylemek güçtür. Nitekim Eskişehir Kazası için uzun vadeli projeler, Aziz Zekai Bey'in yaklaşık üç yıllık döneminde hayata geçirilebilmiştir. Mehmed Ekrem, Ahmed Ferid ve Hüseyin Hüsnü Beylerin Eskişehir'de görev süreleri ise bir seneyi bulmadığı için uzun vadeli projeleri yürütecek zamanları olmamıştır.

İncelenen dönemde Eskişehir Kazası, Mülkîye Mektebi'nden mezun, devletin çeşitli kademelerinde memurluk görevlerini üstlenmiş ve birkaç farklı kazada kaymakamlık yapmış tecrübeli kişiler tarafından idare edilmiştir. Buna rağmen bazı eşraf ve ahali tarafından kaymakamlara yönelik şikâyetler söz konusu olmuştur. Hoşnutsuzluğun temel nedeni genelde kaymakamların yasalara aykırı hareket etmeleri olarak belirtilmiştir. Örneğin, Eskişehir ahalisinden Hafız Tevfik Bey tarafından 25 Nisan 1908'de Kaymakam Mehmed Vassaf Bey'e yönelik yapılan şikâyette, kaymakamın devlet işlerinde ihmalkârlık gösterdiği, kendi çıkarı için devlet hazinesine zarar verdiği ve kazaya ait bazı işlerin idare meclisinde görüşülüp karar alınmadan yürütüldüğü ifade edilmiştir.⁴⁸⁷ Ayrıca Mehmed Ekrem Bey, Aziz Zekai ve Ahmed Feridun Beylerin dönemlerinde de benzer şikâyetlerin dile getirildiği görülmektedir.⁴⁸⁸

Bu süre zarfında Eskişehir'de görev yapan kaymakamların ayrılış biçimlerine bakıldığında, Mehmed Vassaf⁴⁸⁹ ve Hüseyin Hüsnü Beyler tayin yoluyla, Aziz Zekai ve

zamanında azledildi. Millî Mücadele'de yer adlı ve daha sonra 1. TBMM'de Karesi mebusu olarak görev aldı. A. Çankaya (1968-1969). age., s. 1084; BOA. DH. SAİD. d.153/235; BOA. İ. DH. 1508/50.

⁴⁸⁵ Balya Kaymakamı Bedri Bey'in Eskişehir'e tayini kararlaştırılmış, ancak Karesi Mutasarrıflığı, bu durumun Balya'da olumsuz sonuçlara yol açacağını bildirerek, görevde kalmasını talep etmiştir. Talep uygun hükümet tarafından uygun görülüş ve Bedri Bey yeniden Balya'ya atanmıştır. Bunun üzerine Eskişehir'e Beykoz Kaymakamı Hüsnü Bey tayin edilmiştir. BOA. İ. DH. 1509/6.

⁴⁸⁶ **Hüseyin Hüsnü Bey:** Marpuççu Esnafından Mustafa Hilmi Efendi'nin oğludur. 1872 yılında İstanbul'da doğdu. 28 Ağustos 1894 yılında Mülkîye Mektebi'nden mezun oldu. 1894'te Evkaf Nezaretinde masraflar idaresi kâtipliğinde devlet memurluğuna başladı. Daha sonra Ankara, Bursa idâdilerinde çeşitli derslerde muallim oldu. 1905-1906 Hopa, 1906-1908 Geyve, 1908 Gemlik ve Yalova daha sonra ise 1914 Beykoz, 1915 Eskişehir, 18 Nisan 1915'te Yenişehir kaza kaymakamlıklarına atandı. 1916 yılında Mutasarrıflığa terfi ederek Havran Sancağı'na görevlendirildi. BOA. DH. SAİD. d. 91/237; A. Çankaya (1968-1969). age. s. 622; BOA. İ. DH. 1513/28.

⁴⁸⁷ BOA. DH. MKT.1252/6.

⁴⁸⁸ Bu dönemde Eskişehir kaymakamlarına yönelik yapılan şikâyetler dikkat çekicidir. Örneğin, Eskişehir ahalisinden İsmail Beyzade Hamdi ve Muhiddin tarafından 3 Ekim 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şikâyet yazısında, Eskişehir kaymakamı Mehmet Ekrem Bey'in nüfuzlu kişilerin baskısı altında kalarak kanunlara aykırı hareket etmek zorunda kaldığı belirtilmiştir BOA. DH. MKT. 2866/58. Ayrıca, Ekrem Bey'e yapılan diğer bir şikâyet Eskişehir köylülerinden gelmiştir. Bu şikâyette, Kaymakam'ın köylüleri hükümet dairesine almaması ve onların sorunlarına ilgilenmemesi gerekçesiyle şikâyet edilmiştir. BOA. DH. MKT. 2822/24.

⁴⁸⁹ BOA. DH. MKT. 2619/41-3.

Ahmed Feridun Beylerin ise azledilerek,⁴⁹⁰ Mehmed Vehbi Bey'in mebus seçilmesiyle, Mehmed Ekrem Beyin ise becayış yoluyla görevinden ayrıldığı görülmektedir.⁴⁹¹

7.2. Simav Kazası Kaymakamları

Osman Nuri Efendi (16 Eylül 1905- 16 Temmuz 1908),⁴⁹² Osman Feyzi Efendi (7 Ağustos 1908- 17 Eylül 1910),⁴⁹³ Hüseyin Avni Bey (17 Eylül 1910- 15 Nisan 1911),⁴⁹⁴ İbrahim Hakkı Bey (15 Nisan 1911- 1912),⁴⁹⁵ Ahmed Şerafeddin Efendi (20 Mart 1912- 11 Mart 1914),⁴⁹⁶ Abdullah Nuri Bey⁴⁹⁷ (15 Mart 1914- 1 Aralık 1916),⁴⁹⁸ Ali Faik Bey (29 Aralık 1916- 12 Nisan 1918).⁴⁹⁹

⁴⁹⁰ Aziz Zekai Bey 4 Eylül 1912'de azledilerek yerine Haçin kaymakamı Ahmed Feridun Bey tayin edilmiştir. BOA. BEO. 4080/305947. Ahmed Feridun Bey de yaklaşık yedi aylık görevinden sonra yapılan şikâyetler neticesinde selefi Aziz Zekai Bey gibi Eskişehir'de kaymakamlık yapmasının uygun olmadığı gerekçesiyle azledilmiş ve yerine Çarsacak Kaymakamı Vehbi Bey tayin edilmiştir. BOA. İ. DH. 1499/61.

⁴⁹¹ Temmuz 1913- Mayıs 1914 tarihleri arasında görev yapan Mehmed Ekrem Bey Balya Kaymakamı Bedri Bey ile becayış yapılarak görevinden ayrılmıştır. Ancak Bedri Bey 31 Mayıs 1914'te Eskişehir kaymakamlığına tayin edildiği halde Balya'da çıkan olaylardan dolayı Eskişehir Kazası'nda göreve başlamadan tekrar Balya Kazası'na görevlendirilmiştir. BOA. İ. DH. 1509/6; BOA. İ. DH. 1508-50.

⁴⁹² Osman Nuri Efendi, Simav Eynal Kaplıcası mahallinde inşa ettirdiği binalar için İdare Meclisi'nden karar almaksızın halktan yardım toplattığı gerekçesiyle halk tarafından şikâyet edilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde Dâhiliye Nezareti, Osman Nuri Efendi'nin görevden alınmasına ve yerine Osmançık Kaymakamı Fevzi Efendi'nin tayin edilmesine karar vermiştir. BOA. DH. MKT. 1271/2-1.

⁴⁹³ **Osman Feyzi Efendi:** Karabet zade Mustafa Asım Efendi'nin oğludur. 1864 senesinde Kırşehir'de doğdu. 12 Haziran 1884'de Rüşdiye Mektebinden sınıf birincisi olarak mezun oldu. 1885-1888 yılları arasında Tosya Kazası Bidayet Mahkemesi'nde, Sandık emniyeti ve tahrirat kâtipliğinde görev aldı. Bir dönem rüşdiye mektebinde muallim olarak çalıştı. Daha sonra idârî görevleri tayin oldu ve 1893'te Kargı, 1894'de Akkaya, 1895'de Küre ve 1886-1903 arası Geyve'de nahiye müdürlüğü yaptı. 1900 yılında hizmetlerinden dolayı 4. Rütbeyle yükseltildi. Aynı yıl 4. Rütbeden Mecidi Nişanı verildi. 1902 yılında kaymakamlığa terfi ederek Kastamonu Cide kazasına atandı. Daha sonra sırasıyla Akşehir Kazası (1903-1906), Boyabat Kazası, (1904-1907), Osmançık Kazası (1906-1908), Simav Kazası (7 Ağustos 1908- 17 Eylül 1910), ve 18 Eylül 1910 tarihinde Simav Kazası'ndan Suşehri kaymakamlığına tayin edilmiştir. BOA. DH. SAİD. d. 55/203. BOA. DH. SAİD. d. 80/445.

⁴⁹⁴ Simav Kazası Osman Fevzi Efendi 17 Nisan 1910 tarihinde Suşehri Kazası'na nakledildi. Yerine Ohri Kazası eski kaymakamlarından Hüseyin Avni Bey görevlendirildi. BOA. BEO. 3805/285322.

⁴⁹⁵ 15 Nisan 1911 tarihinde Hüseyin Avni Bey, Büyükçekmece kaymakamlığına tayin edildi. Yerine Akdağmadeni kaymakamlarından İbrahim Hakkı Bey atandı. BOA. İ. DH. 1487/7-4.

⁴⁹⁶ **Ahmed Şerafeddin Efendi:** Samsun Bidayet mahkemesi icra dairesi mübaşiri Halil Ağa'nın oğludur. 1885 yılında Samsun'da doğdu. Ezine kazası rüşdiye mektebinde orta tahsilini, Canik ve Trabzon idadilerinde ve Mekteb-i Mülkiye'den 7 Kasım 1908'de mezun oldu. Biga Sancağı maiyet memurluğu daha sonra Biga İdadisi'nde Türkçe, Kavâid-i imlâ, Ulûm-ı tıbbiye muallimliği yaptı. 26 Şubat 1912'de Simav Kazası kaymakamlığı atanmasına karar verildi. BOA. DH. SAİD. d. 172/200.

⁴⁹⁷ **Abdullah Nuri (Saltık):** Kıbrıs müderrislerinden Mehmet Haşim Efendi'nin oğludur. 1869 yılında Kıbrıs'ta doğdu. 13 Temmuz 1896'da Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. 26 Eylül 1896 tarihinde Aydın Vilâyeti maiyet memurluğundan stajını tamamladı. Daha sonra 1898-1899 yılları arasında Gördes, Menemen, Kula, Megri, Bayındır kazalarında kaymakam vekilliğinde bulundu. Kaymakamlığa terfi ederek 1899 yılında Bozdoğan, Kelkit (1900-1903), Filorina (1904), Kalkandelen (1905-1908), Praşova (1908-1909), Yenipazar (1909-1910), Mitroviçe (1911), Ayvalık (1913-1914), Simav (1914-1916) kazalarında kaymakam olarak görev yaptı. Bor kazasında 1917 yılında Aşar kontrol memurluğunda bulundu. TBMM hükümeti tarafından 7 Nisan 1921'de Kemalîye, 1922'de Arapkir, 1926' Kavak kazaları kaymakamlıklarına getirildi. 1928 yılında emekliye ayrıldı. BOA. DH. SAİD. d. 76/439; BOA. DH. SAİD. d. 180/43; A. Çankaya (1968-1969). age., s.638-639.

⁴⁹⁸ BOA. İ. DH. 1506/53; BOA. İ. DÜİT. 114/28.

⁴⁹⁹ **Ali Faik Bey (Yılmaz):** Çiftçi Mehmet Salih Efendi'nin oğludur. 1883 yılında Aydın'da doğdu. 1901 yılında İzmir Rüşdiye mektebinden, 1906 yılında Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. 27 Eylül 1906 yılında Aydın maiyet memurluğunda stajını tamamladı. 1907-1908 yıllarında Karacasu kazasında, 1909 yılında Bodrum

1908-1918 yılları arasında Simav Kazası'na altı kaymakam atanmış ve bu kaymakamların ortalama hizmet süreleri yaklaşık iki buçuk yıl sürmüştür. Hizmet süreleri göz önüne alındığında, burada görev yapan kaymakamların Uşak ve Eskişehir Kazalarına kıyasla daha istikrarlı bir yönetim süreci geçirdiği anlaşılmaktadır. Ancak, bu on yıllık dönemde de Simav ahalisi tarafından bazı kaymakamlara yönelik şikâyetlerin yapıldığı görülmektedir. Şikâyet edilen kaymakamlar arasında Ahmed Şerafeddin Bey, Abdullah Nuri Bey ve Ali Faik Bey öne çıkan isimlerdir.

Ahmed Şerafeddin Bey'in genç yaşta ve ilk kaymakamlık görev yerinin Simav Kazası olması Simav ahalisi tarafından tecrübesiz ve liyakatsiz olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Nitekim Simav Kazasına ait arsaların bölünmesi sırasında bu durum Simav ahalisi tarafından şikâyet gerekçesi olarak gösterilmiştir. Neticede Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Ahmed Şerafeddin Bey'in devam eden memuriyetinin uygun olamayacağını belirterek azlini talep etmiş ve Sadaret makamınca yapılan değerlendirme sonucunda Ahmed Şerafeddin Bey, 11 Mart 1914'de görevden alınmıştır.⁵⁰⁰

Abdullah Nuri Bey ise Simav'da asker firarlarının takibinde yetersiz olması ve I. Dünya Harbi sırasında halktan toplanan ianelerin yasalara uygun bir şekilde gerçekleştirmediği gerekçe gösterilerek şikâyet edilmiştir.⁵⁰¹ Bunun üzerine Hükümet, soruşturma başlatmış ve Abdullah Nuri Bey'in Simav'daki görevi gayri caiz görülerek kaymakamlık memuriyetinin 26. Maddesine göre azledilmesini istemiştir. Hükümetin talebi doğrultusunda karar verilerek 30 Kasım 1916 tarihinde irade-i seniyye ile görevinden alınmıştır.⁵⁰²

Kaymakam Ali Faik Bey'e yönelik yapılan suçlamalara bakıldığında, 1917 yılında Kütahya'ya gönderilen zahire sevkiyatını engellemek isteyen Simavlı kadınların çıkarttıkları olaylardan ve bu sırada Simav hapishanelerinde yaşanan meselelerden sorumlu tutulmuştu.

kazasında kaymakam vekâletinde bulundu. 9 Ekim 1909 tarihinde asaleten Gediz Kaymakamlığı'na atandı. Simav'a iki kez görevlendirildi. İlk ataması 29 Aralık 1916'da ikicisi ise 25 Kasım 1920 tarihinden gerçekleşti. Akseki, Beyşehir, Saïdeli, Bünyan, Suruç, Çeşme, Seyidgazi, Boğazlıyan, İncesu ve Salihli kazaları Ali Faik Bey'in kaymakamlık yaptığı diğer kazalardır. Cumhuriyetin ilanından sonra farklı kurumlarda da müdürlük yapan Ali Faik Bey 25 Ekim 1945'te vefat etti. BOA. DH. SAİD. d. 172/425; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 1087-1088.

⁵⁰⁰ BOA. İ.DH. 1506/41.

⁵⁰¹ Abdullah Nuri Bey, aynı zamanda Gayrimüslimlere karşı takındığı tutum nedeniyle de eleştirilmiştir. Simavlı Gayrimüslim tüccarlar Vasil ve Luka, 1 Ocak 1914 tarihinde İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'ne gönderdikleri şikâyet dilekçelerinde, Osmanlı donanması için yapılan yardımlarda bölgedeki diğer servet sahiplerinden iki-üç kat daha fazla katkıda bulunmalarına rağmen, kaymakamın "hükümetin emri" olduğunu belirterek Hristiyanlardan alışveriş yapılmaması yönünde halka telkinde bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bu şikâyet üzerine Kütahya Mutasarrıflığı tarafından yürütülen soruşturma sonucunda, Kaymakam Abdullah Nuri Bey hakkında yapılan şikâyetlerde Gayrimüslimlerin haklı olduğu bildirilmiştir. BOA. DH. İ. UM. EK. 69/3.

⁵⁰² BOA. ŞD. 1630/22; BOA. İ. DUİT 114 /28.

Ayrıca Kütahya Mutasarrıfı, 23 Ağustos 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği raporda, Ali Faik Bey'le devam edildiği sürece Simav'da bir daha yaşanabilecek olayların kontrolünün sağlanmasının zor olacağı konusunda uyarıda bulunmuştur.⁵⁰³ Bu olaydan birkaç ay sonra 12 Mart 1918 tarihinde Ali Faik Bey Çeşme Kazası Kaymakamlığı'na görevlendirilmiş yerine Mecitözü Kaymakamı Derviş Hüsnü Bey tayin edilmiştir.⁵⁰⁴

7.3. Uşak Kazası Kaymakamları

İshak Tevfik Bey (4 Şubat 1908-13 Mart 1908),⁵⁰⁵ Mehmed Bey (5 Haziran 1908- 18 Ocak 1909),⁵⁰⁶ İbrahim Sami Bey (19 Ocak 1909- 19 Ekim 1909),⁵⁰⁷ Aziz Zekai Bey (20 Ekim 1909- 19 Aralık 1909),⁵⁰⁸ Mehmed Ekrem Bey (23 Aralık 1909-23 Eylül 1911),⁵⁰⁹ Ahmed Feridun Bey⁵¹⁰ (15 Ekim 1911- 4 Şubat 1912),⁵¹¹ Bayram Fehmi Bey (4 Ocak 1912 -

⁵⁰³ BOA. EUM. 6. ŞB. 21/46.

⁵⁰⁴ BOA. BEO. 4508/338082.

⁵⁰⁵ **İshak Tevfik Bey:** Revandiz eski kaymakamlarından Hüseyin Hüsnü Efendi'nin oğludur. 1863 yılında Bağdat'ta doğdu. Bağdat Rüşdiye Mektebi'nde üç, İstanbul Fatih Sultan Mehmed Rüşdiye Askeri Mektebi'nde bir sene tahsil gördü. 1883'te Trabzon Vilâyeti'nde nüfus daha sonra tahrirat kitabesinde memurluğa başladı. Ardından sırasıyla (1898-1899) Manastır Vilâyeti'nin Döminek ve Veniçe, (1892) Cezayir Bahr-i sefid Vilâyeti'nin Ostropalya, (1892), Trabzon Vilâyeti'nin Hemşin ve (1895) Kastamonu Vilâyeti'nin Gerze nahiyelerinde müdürlük vazifesinde bulundu. 1896 yılında kaymakamlığa terfi ederek Fatsa, Hopa (1896-1898), Aydonat (1899-1902), Ahiçelebi (1903-1904), Trabzon Atina (Pazar) kazası (1903) ve Yanya Eyaleti Delvine kazalarında görev yaptı. 20 Ocak 1908 tarihinde Uşak Kazası'na atandı. 9 Şubat 1908 tarihinde göreve başladı. Ancak 1908 yılında Uşak'ta meydana gelen halı ve iplik fabrikalarının yakılması meselesinde Kaymakam Bey sorumlu tutularak 7 Mayıs 1908'te görevinden azledildi. Daha sonraki yıllarda İshak Tevfik Bey, Aclun (29 Ekim 1908- 30 Kasım 1909), Malazgirt (4 Nisan 1911-6 Kasım 1911) kazalarında görev yaptı. 1913'te mutasarrıflığa terfi ederek Malatya ardından Siird sancaklarına mutasarrıf olarak görevlendirildi. 2 Haziran 1913 tarihinde emekliye ayrıldı. BOA. DH. SAİD. d. 55/273; BOA. DH. SAİD. d. 80/231; BOA. DH. SAİD. d. 180/161.

⁵⁰⁶ **Mehmed Bey:** Filibe'de Kuyucubaşı sülalesinden asâkir-i zabıta ümerasından Hacı Yusuf Ağa'nın oğludur. 3 Ocak 1845'te Filibe' de doğdu. Memleketi sıbyan mektebinde daha sonra Anbargazi Medresesi'nde tahsil gördü. 1878'de Rumeli Eyaleti'nin Karacaali kazasına kaymakam olarak atandı. 1899- 1906 yıllarında Suriye Vilâyeti'nin Basr'ül-Harir, Nebek ve Kuneytira kazalarında kaymakam olarak görev yaptı. 7 Mayıs 1908 tarihinde Uşak Kazası kaymakamlığına tayin edildi. BOA. DH. SAİD. d. 26/391; BOA. DH. SAİD. d. 150/467; BOA. BEO. 3309/248130.

⁵⁰⁷ **İbrahim Sami Bey:** Abdülatif Ağa zade Hüseyin Hamid Bey'in oğludur. 1867 senesinde Selanik Vilâyeti'nde Nevrokop Kasabası'nda doğdu. Memleketinde 1881 yılında rüşdiye mektebinden, 1890 yılında Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. 1890-1891 yıllarında Ziraat Bankası idâri umumiyesinde, ticaret ve ziraat odası başkâtipliğinde, maarif encümeninde ve sandık emanetinde çalıştı. Daha sonra sırasıyla 1895'te Menlik Kazası, 1896'da Tikveş Kazası, 1903'te Meçova Kazası ve 1904'te Debre-zir Kazasında kaymakam olarak görev yaptı. 12 Temmuz 1907- 4 Eylül 1908 tarihleri arasında Bulanık Kazası kaymakamlığında bulundu. 14 Kasım 1908 tarihinde Uşak kazası kaymakamlığına tayin edildi. 19 Ocak 1909'da görevine başladıysa da 8 Ekim 1909'da azledilerek 19 Ekim 1909 tarihinde Uşak'taki görevinden ayrıldı. BOA. DH. SAİD. d. 47/359.

⁵⁰⁸ BOA. DH. SAİD. d. 111/467. Aziz Zekai Bey bkz. 482. dipnot.

⁵⁰⁹ BOA. DH. SAİD. d. 81/467. Mehmed Ekrem Bey bkz. 481. dipnot.

⁵¹⁰ 12 Eylül 1911'de Bartın Kazası kaymakamı Ahmed Feridun Bey ile Uşak Kazası kaymakamı Mehmed Ekrem Bey'in becaişleri yapıldı. BOA. İ. DH. 1489/28.

⁵¹¹ BOA. DH. SAİD. d. 113/289. Ahmed Feridun Bey bkz. 483. Dipnot; A. Çoruk (2013). *Eskişehir'de Bir Dönemin Aynası, Hakikat Gazetesi (1911-1912) Çeviriyazı*, Türk Dünyası Vakfı, Eskişehir, s.504; Hakikat Gazetesi, 3 Teşrinievvel, 1327, s. 4.

17 Haziran 1912),⁵¹² Mehmet Ali Sıtkı Bey (26 Haziran 1912-18 Mart 1913),⁵¹³ Hasan Refet Bey (18 Mart 1913- Ekim 1913),⁵¹⁴ Ali Âsaf Bey (14 Nisan 1914- 28 Kasım 1914),⁵¹⁵ Hüseyin Derviş Bey (25 Haziran 1915- Ocak 1916)⁵¹⁶ Mustafa Nureddin Bey (Eylül 1916 -

⁵¹² **Bayram Fehmi Bey:** Argiri Ziraat Bankası idârî azasından âşâr mültezimlerinden Topluzade Agus Ağa'nın oğludur. 1867 senesinde Argiri'de doğdu. 1888'de orta tahsilini Askeri Rüşdiyesi'nde, 1894'te lise tahsilini İstanbul Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmında tamamladı. 1895'te Trabzon ve Samsun, 1896'da Erzurum, 1899'da Selânik idadilerinde çeşitli derslerde muallimlik yaptı. 24 Mart 1910 tarihinde Zeytun Kazası'na kaymakam olarak görevlendirildi. 4 Ocak 1912'de Uşak Kazası'na atandı. Uşak'taki görevi sırasında mutasarrıflığa terfi ederek 17 Haziran 1912'de Süleymaniye Sancağı'na görevlendirildi. Bir başka belgede ise Uşak Kazası Kaymakamı Bayram Fehmi'nin Maraş Mutasarrıflığı'na görevlendirildiği yazılıdır. BOA. DH. SAİD. d. 177/221; BOA. BEO. 4052/303874.

⁵¹³ **Mehmet Ali Sıtkı Bey:** Nablus Sancağı Belediye azasından Şeyh Hakkı Efendi'nin oğludur. 1866 yılında Nablus'ta doğdu. Nablus Sancağı Rüşdiye Mektebi'nde orta öğrenimini, Beyrut Sultani Mektebi'nde ve Mülkiye Mektebi'nde lise öğrenimini tamamladı. Daha sonra 18 Ağustos 1893'te Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Ocak 1894- Mayıs 1894 yılları arasında Suriye Vilâyet'inde maiyyet memurluğunda bulundu. 1895-1896 yıllarında Şam mektebinde Tarih ve Coğrafya muallimliği yaptı. 1896 yılının Haziran Ağustos aylarında Hasbiya Kazası kaymakam vekâletine görevlendirildi. 21 Haziran 1897 Çemişgezek Kazası'na atandı. 23 Kasım 1905- 21 Nisan 1908 Behesni, 1908'in nisan- kasım aylarında Kâhta, 25 Kasım 1908- 17 Ocak 1909'da Edleb (İdlib) kazalarında kaymakamlık vazifesini yürüttü. 26 Haziran 1912 -18 Mart 1913 tarihleri arasında ise Uşak kaymakamlığında bulundu. Ayrıca Mehmed Ali Sıtkı Bey'in Uşak kaymakamı iken redif taburlarının sevkıyatı ve toplanmasında askeri nakliye araçlarının tedarikinde ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile diğer gönüllü heyetlerine yardım ettiği sicil dosyasını yazılmıştır. BOA. DH. SAİD. d. 81/345; BOA. DH. SAİD. d. 180/37; A. Çankaya, (1968-1969). age., s. 535.

⁵¹⁴ **Hasan Refet Bey (Canitez):** Hüdâvendigar Vilâyeti nüfus nazırlarından Mehmed Said Efendi'nin oğludur. 1879 yılında Bursa'da dünyaya geldi. 1899'da idadi mektebinden, 1903'te Mülkiye mektebinden mezun oldu. 28 Temmuz 1913'te Bursa maiyyet memurluğunda göreve başladı. Üç sene bu görevi ikmal ettikten sonra üçüncü sınıf kaymakamlığına tayin olunarak Kirmasti, Pazar, Gedik kazalarında görev adlı. 1910 yılında ikinci sınıf İnebolu kaymakamlığına terfi oldu. Buradan Trablus kaymakamlığına tayin edildi. Nisan 1912'de Bursa mebusluğuna seçilerek Meclis-i Mebusan'a girdi. Balkan Savaşları'nda meclisin feshedilmesi üzerine bir dönem açıkta kalan Refet Bey 18 Mart 1913 tarihinde Uşak Kazası kaymakamlığına atandı. 1913 seçimlerinde ikinci defa Bursa mebusu seçildi. 1914 yılının ekim ayında Burdur mutasarrıflığına getirildi. Beş ay sonra Çanakkale Harbi'nin en şiddetli zamanında başkentin İstanbul'dan Eskişehir Kazası'na nakli düşünüldüğü sırada Eskişehir'de mutasarrıflık teşkilatını teşkil etmek üzere görevlendirildi. Eskişehir'in Mutasarrıflık olmasıyla burada üç buçuk yıl görev yaptı. Milli Mücadele döneminde Ankara'ya geçerek Dâhiliye vekâletinde İdare-i Umumi Müdüriyeti'ne getirildi. Aralık 1920'de Dâhiliye vekâleti müsteşarlığına terfi etti. 1921 yılında Kastamonu, 1922 yılında Adana valiliğine tayin olundu. TBMM'ye ikinci döneminde Bursa Mebusu olarak girdi. Yedinci döneme kadar Bursa mebusu olarak mecliste yer aldı. 17 Temmuz 1946 tarihinde vefat etti. BOA. DH. SAİD. d. 123/15; TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Kâğıdı, No: 472; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 992.

⁵¹⁵ **Ali Âsaf Selâhaddin Bey:** Rıfat Efendi'nin oğludur. İstanbul'da 1864'te doğdu. Soğukçeşme ve Eyüp Askeri Rüşdiyesi'nde orta, Mülkiye Mektebi'nin idadi kısmında lise tahsilini tamamladı. Ardından 1887 yılında Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmından mezun oldu. Kaymakamlık stajını yapmak üzere 8 Eylül 1888'de Hüdâvendigar Vilâyeti'nin maiyyet memurluğuna gönderildi. Bu görevde iken ilaveten Bursa İdadi Mekebi'nde ilm-i hukuk ve kavânin, müsellesat dersleri muallimliklerini ifa etti. 7 Nisan 1891'de Biga Kazası kaymakamlığına tayin edildi. 1 Ocak 1893- 27 Ağustos 1898 tarihleri arasında İnegöl, 2 Ekim 1898-14 Ağustos 1902 tarihleri arasında Ohri, 31 Ekim 1902- 15 Aralık 1903 tarihleri arası Aziziye ve 1 Şubat 1904- 14 Ekim 1906 Zara (Koçkiri) kazalarında kaymakamlık görevinde bulundu. 1 Mart 1910'da Yaya kaymakamlığına ikinci defa atandı. Ağustos 1910'da Sevkulceyş, Mart 1911'de Bukaa'ül Aziz (Şam), Mart 1912'de Baalbek, Mart 1913'te Düzce ve Ağustos 1913'te Konya merkez kazalarına kaymakam olarak atandı. Konya merkez kaza kaymakamı iken 1 Nisan 1914 tarihinde Uşak Kazası'na görevlendirildi. 28 Kasım 1914 tarihinde Uşak'tan Burdur Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edildi. 18 Nisan 1915'te de Burdur Sancağı'ndan Eskişehir Sancağı mutasarrıflığına nakledildi. BOA. DH. SAİD. d. 66/377; BOA. DH. SAİD. d. 150/363; BOA. BEO. 4273/320454; BOA. İ.DH. 1511/19; BOA. İ.DH. 1513-40; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 267.

⁵¹⁶ **Hüseyin Derviş Bey (Bingül):** Serfiçe esnaflarından Mustafa Râtıp Efendi'nin oğludur. 1871 yılında Serfiçe'de doğdu. İstanbul Şems'ül Maarif Mektebi'nde orta, Mülkiye idadi kısmında lise tahsilini tamamladı. 1893'te Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmından mezun oldu. 1894 tarihinde görevlendirildiği Ankara Vilâyeti maiyyet memurluğunda stajını tamamladı. Ardından 1897'nin nisan ayında Namervan Kazası'na kaymakam olarak atandı. Birkaç ay sonra görevinden istifa ederek ayrıldı. 14 Mart 1900'de Serfiçe Bidayet mahkemesi

1917).⁵¹⁷

II. Meşrutiyet döneminde Uşak Kazası'nda 12 farklı kaymakam görev yapmıştır. Bu kaymakamların ortalama görev süresi yaklaşık 8 ay olup, on ikisinden sekizi ortalamanın altında kalmış, yalnızca üçü bir tam yılı doldurabilmiştir. Kaymakamların sık sık görevden alınması Uşak'ta İstikrarsız bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur. Bu değişikliklerde, yalnızca kaymakamların idaresizliği değil, aynı zamanda bölgedeki yerel güçlerin yönetim üzerindeki etkisi büyük rol oynamıştır.

Uşak'taki kaymakamların sıklıkla görevden alınması, sadece II. Meşrutiyet dönemine özgü bir sorun olmayıp, daha önce de var olan ve kronikleşmiş bir idârî problemin devamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1897-1908 yılları arasında yılları arasında Uşak kazasına asaleten 8, vekaleten 10 olmak üzere toplamda 18 kaymakam görevlendirilmiştir.⁵¹⁸ Bu durum meşrutiyetin ilanından sonra da devam etmiştir. Öyle ki 1908 yılında görevlendirilen ve yalnızca otuz sekiz gün sonra görevden alınmış olan Kaymakam Ahmet Tevfik Bey'in azledilmesine yol açan meseleye dair hazırlanan raporda, Uşak Kazası'nın bu

azalığına tayin edildi. On üç yıl aradan sonra 1913'te tekrar idare mesleğine geri döndü. 1913'te Elbistan, 25 Haziran 1915'te Uşak ve 20 Ocak 1916'da Nazilli kaymakamlıklarına getirildi. Millî Mücadele döneminde ise sırasıyla Vize, Of, Vakfikebir, Saray kazalarında kaymakam olarak görev yaptı. Cumhuriyetin ilanından sonra Boyabat, Vakfikebir, Eşme, Kırkağaç, Ilgaz kazalarında kaymakamlığını sürdürdü. 20 Kasım 1933'te emekliye ayrıldı. A. Çankaya (1968-1969). age., s. 526-527.

⁵¹⁷ **Mustafa Nureddin Bey:** Medine Sancağı muhasebecisi Hasan Rasih Efendi'nin oğludur. 1876'da Mısır'da doğdu. İstanbul Mekteb-i Mülkîye-i Şahane'den 24 Haziran 1904'te mezun oldu. 1904 yılında görevlendirildiği Cezayir Bahr-i Sefid Vilâyeti maiyyet memurluğunda stajını tamamlayıp kaymakamlığa terfi etti. 24 Ekim 1904'te Sakız Mutasarrıflığı mahiyetinde idare memurluğuna başladı. 14 Kasım 1904- 15 Ağustos 1906 tarihleri arasında burada görev yaptı. 4 Mayıs 1907- 12 Kasım 1907 tarihleri arasında Silvan Kazası kaymakamlığında bulundu. Kasım 1907'de Siverek Kaymakamlığı'na tayin edildi. Daha sonra Derik Kazası'na nakledilerek Kasım 1907- Aralık 1909 tarihleri arasında görev yaptı. 21 Aralık 1909'da Çermik, 2 Mayıs 1910'da Tepedelen, Nisan 1912'de Iskrapar (Güneyberat), Ekim 1912'de Eruh, Haziran 1914'te Hizan, Mart 1916'da Lâpseki ve Eylül 1916'da Uşak Kaymakamlıklarına atandı. Uşak kaymakamı iken mutasarrıflığa terfi edilerek Nisan 1917'de Siirt Mutasarrıflığı'na getirildi. DH. SAİD. d. 122/287; A. Çankaya (1968-1969). age., s.1027. BOA. BEO. 3004/225249; SD, R. 1333-1334, s. 799.

⁵¹⁸ 1897-1908 yılları arasında Uşak Kazası'na asaleten sekiz vekaleten on olmak üzere toplamda 18 kaymakam görevlendirilmiştir. 11 yılda Uşak'a görevlendirilen kaymakamlar ve görev süreleri şöyle idi: İsmail Hakkı Efendi (9 Temmuz 1897- 14 Mart 1899), Kaymakam vekili tahrirat vekili Sami Bey (23 Şubat 1899- 14 Mart 1899), Mustafa Efendi (15 Mart 1899- 23 Kasım 1899), Kaymakam vekili Mal müdürü Eşref Bey (24 Kasım 1899- 29 Kasım 1899), Şevki Efendi (30 Kasım 1899-3 Şubat 1901), Kaymakam vekili Tahakkuk Memuru Sami Bey (6 Şubat 1901- 13 Nisan 1901), Rüştü Efendi (14 Nisan 1901- 9 Mayıs 1902), Kaymakam vekili İsmail Bahri Bey (10 Mayıs 1902- 14 Ocak 1904), Kaymakam vekili Celâl Bey (15 Mart 1904-5 Haziran 1904), Ali Galip Bey (6 Haziran 1904- 6 Ağustos 1905), Kaymakam vekili Rauf Bey (7 Ağustos 1905- 28 Mart 1906), Kaymakam vekili Ahmed Nuri Efendi (29 Mart 1906- 19 Nisan 1906), Hayri Bey (20 Nisan 1906-13 Mayıs 1907), Kaymakam vekili Mal Müdürü Hakkı Efendi (14 Mayıs 1907- 18 Temmuz 1907), Kaymakam vekili Emin Bey (19 Temmuz 1907- 3 Şubat 1908), İshak Tevfik Efendi (4 Şubat 1908- 12 Mart 1908) BOA. BEO.3338/250325-19.

durumuna açıkça vurgu yapılmıştır. Son on yıl içinde yaklaşık yirmi kaymakam ve kaymakam vekilinin atanıp görevden alınması bu durumu destekleyen bir delil olarak belirtilmiştir.⁵¹⁹

II. Meşrutiyet dönemi boyunca Uşak'ta görev yapan kaymakamların pek çoğu, haklı ya da haksız çeşitli sebeplere dayanan şikâyetlerin muhatabı olmuşlardır. Örneğin Kaymakam Mehmed Bey'e yönelik yapılan şikâyet oldukça dikkat çekicidir. Bahsi geçen 30 Aralık 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen Ragıp imzalı şikâyet telgrafında, eğer kazaya bir tahkik memuru gönderilirse birçok olumsuz durumun tespit edileceğinden söz edilmiştir. Ayrıca, aynı telgrafın devamında, “eğer karanlık bir adam görmek istenirse, kaymakam beyi huzurunuzda çıkarmanız yeterli olur” ifadesiyle Dâhiliye Nezareti'ne üstü kapalı bir mesaj gönderilmiştir.⁵²⁰ Yapılan bu şikâyet üzerine, Dâhiliye Nezareti tarafından kaymakamın üzerinde bir tahkikat başlatılıp başlatılmadığı tespit edilememiştir. Bununla birlikte, Uşak'ta anlatılmak istenen olayların hükümet tarafından bilindiği görülmektedir. Zira bu şikâyet telgrafından yaklaşık on beş gün önce, Dâhiliye Nezareti, Uşak Kaymakamı Mehmed Bey'i Ankara Vilâyeti'ndeki Mecidiye Kazası'na nakletme kararı almış ve yerine Bulanık Kazası Kaymakamı İbrahim Sami Bey'i atamıştır.⁵²¹ 13 Aralık 1908 tarihinde tayin edilen İbrahim Sami Bey ise, kazada bazı memurlarla yaşadığı olaylar sonrasında görevinin dokuzuncu ayında Hüdâvendigâr Valisi'nin talebi üzerine azledilmiştir.⁵²²

Uşak Kazası'nda en uzun süre görevde kalan Kaymakam Mehmed Ekrem Bey'e gelince, görev süresi boyunca hem Gayrimüslimlerin hem de yerel eşraftan bazı kişilerin şikâyetlerine maruz kalmıştır. Eskişehir Hakikat gazetesinde yer alan haberlere göre, Gayrimüslim ruhani liderler, Uşak İdare Meclisi seçimlerinde Rum ve Ermeni vekillerinin bulunmaması nedeniyle Mehmed Ekrem Bey'i patrikhaneye şikâyet etmişlerdir.⁵²³ Aynı gazete haberine göre, eşraf üyeleri Banarlı zade Mustafa ve Mihran Nazariyan, kaymakamı kış ayında rüşdiye mektebini yıkmakla suçlamışlardır.⁵²⁴ Dahası, Çalıkzade Lütfi imzalı

⁵¹⁹ 20 Ocak 1908'te Uşak Kazası'na tayin edilen kaymakam İshak Tevfik Bey henüz vazifesinin ilk ayı dolmadan Uşak'ta meydana gelen halı ve iplik fabrikalarının yakılması meselesinde sorumlu tutulmuştu. Meselenin araştırılması için görevlendirilen İstinaf Mahkemesi reisi Dâniş Bey tarafından yapılan tahkikat neticesinde Kaymakam İshak Tevfik Bey'in mağduriyeti anlaşılmış ve bu olayın Uşak Kazası'nın hususiyetinden kaynaklandığını bildirmiştir. Buna rağmen Dâhiliye Nezareti Uşak halı ve iplik fabrikalarında vuku bulan olaylarda Ahmed Tevfik Beyi sorumlu tutarak 7 Mayıs 1908 tarihinde Sadarettin azlini istemiştir. BOA. DH. SAİD. d. 150/95.

⁵²⁰ BOA. DH. MKT. 2700/49.

⁵²¹ BOA. DH. MKT. 2689/80.

⁵²² İbrahim Sami Bey, Uşak Kazası sorgu hâkimi ile polis komiserini bir asker hanımıyla işret meclisinde yakalayarak bu memurları darp etmişti. Bu olayın ardından Hüdavendigâr valisi, Kaymakam İbrahim Sami Bey'in Uşak'ta görevine devam etmesinin uygun olmayacağını Dahiliye Nezaretine bildirmesi üzerine valinin talebi onaylandı ve 8 Ekim 1909 tarihinde İbrahim Sami Bey görevinden alındı. BOA. DH. MUİ. 9-58.

⁵²³ A. Çoruk, age. s.148; Hakikat Gazetesi, 22 Mart 1911, s. 4.

⁵²⁴ A. Çoruk, age. s.184; Hakikat Gazetesi, 5 Nisan 1911, s. 4.

gönderilen bir mektupta, kaymakamın bir hizmetçi kız ile olan ilişkisinden bahsedilmiştir.⁵²⁵ Eskişehir Hakikat gazetesi ise kaymakam beyin masum olduğunu iddia ederek, yapılanları Kaymakam Ekrem Bey'in "mütegallibenin suyunca gitmediği" gerekçesine dayandırmıştır.⁵²⁶

26 Haziran 1912 tarihinde Uşak Kaymakamlığı'na atanan Mehmed Ali Sıtkı Bey ise harp ianesinin toplanılmasında gevşeklik gösterdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bununla ilgili olarak Uşak Kazası'nın tüccarlarından Yüklüzade Abdullah, Aksalızade Ahmed, Hocasade Ahmed, Karazade İsmail, Dahiliye Nezaretine çektikleri telgraflarında "Kazamız kaymakamı teserru' iane için gelen telgrafnamelere rağmen gayet bigâne bulunuyor. Telgrafnamelerde söylenen ordu nevâkısı ne demek olduğunu anlamıyor" ifadeleriyle kaymakam Mehmed Ali Sıtkı Bey'i şikâyet etmişlerdir.⁵²⁷ Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Mehmed Ali Sıtkı Bey'in Uşak Kazası'nın ehemmiyetine uygun olmadığı gerekçesiyle ileride ehliyetine uygun bir kaymakamlığa atanmak üzere görevden alınmasını Sadaret makamından talep etmiştir. Hükümet bu talebi yerinde bulmuş ve Sadrazam Mahmud Şevket Paşa tarafından Mehmed Ali Sıtkı Bey, 18 Mart 1913 tarihinde azledilmiştir.⁵²⁸ Ancak Hükümet tarafından böyle bir karar alınmış olsa da söz konusu şikâyetlerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığı konusunda şüpheler bulunmaktadır. Çünkü Mehmed Ali Bey, Uşak kazasındaki kaymakamlık görevi sırasında burada bulunan Redif taburlarının toplanması, sevkiyatı, askerî nakliyenin tedarik ve teslimi gibi bir dizi hizmette bulunmuş ve ayrıca Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi iane-i harbiye'ye gönüllü heyetlerin müracaatlarına olumlu yanıtlar vermiştir. Nitekim bu notlar sicil dosyasına aynen kaydedilmiştir.⁵²⁹

II. Meşrutiyet süreci içerisinde Uşak'ta kaymakamların görevden alınmalarına neden olan faktörler incelendiğinde, bazılarının Hüdâvendigâr Valisi'nin talepleri doğrultusunda, bazılarının ise eşrafın şikâyetleri üzerine görev yerlerinin değiştirildiği görülmektedir. Neticede, Uşak eşrafı, her dönemde kaymakamları kazadan gönderme eğiliminde olmuş ve bu konuda uygun gerekçeleri bulma konusunda "marifetlerini" sergilemişlerdir.

⁵²⁵ A. Çoruk, age. s.313; Hakikat Gazetesi, 21 Haziran 1911, s. 1.

⁵²⁶ A. Çoruk, age. s.314; Hakikat Gazetesi, 21 Haziran 1911, s. 2.

⁵²⁷ BOA. DH. MTV. 22/71.

⁵²⁸ BOA. İ. DH. 1498/23.

⁵²⁹ BOA. DH. SAİD. d. 180/37.

7.4. Gediz Kazası Kaymakamları

Hüseyin Cemil Bey (6 Haziran 1907- 9 Ekim 1909),⁵³⁰ Ali Faik Bey (9 Ekim 1909 - Eylül 1912),⁵³¹ Ali Server Bey (4 Kasım 1912- 17 Kasım 1913),⁵³² Malik Bey (Ekim 1913- 17 Aralık 1914),⁵³³ Mehmed Nazım Bey (4 Eylül 1915- 4 Aralık 1916)⁵³⁴ Mehmed Hulûsi

⁵³⁰ **Hüseyin Cemil Bey:** Ergiri Sancağı Mutasarrıflarından Mehmed Emin Bey'in oğludur. 12 Nisan 1854 tarihinde Selanik'te doğdu. Hukuk mektebinden yüksek derecede mezun oldu. Üçüncü sınıftan tahrirat müdürlüğü ve kaymakamlık intihabnamesi aldı. 1878 yılında Edirne Vilâyeti mektup kalemine görevlendirildi. 16 Temmuz 1888 tarihinde Şura-yı Devlet'te Dahiliye Dairesi kalemine başladı. 26 Eylül 1887'de aynı dairede ikinci sınıf, 22 Aralık 1890'da birinci sınıf mülazımlığa terfi etti. 21 Eylül 1893'te Tanzimat dairesine tayin edildi. Bir yıl sonra 5 Eylül 1894'te Şura-yı Devlet'te maliye dairesinde çalıştı. Daha sonra kaymakamlığa terfi ederek Geyve (Ocak 1903- Mart 1905), Sandıklı (Nisan 1905- Eylül 1906), Kirmasti kazaları (Ekim 1906- Haziran 1907) kaymakamlıklarında görev yaptı. 6 Haziran 1907 tarihinde Gediz kazasına tayin edildi. 9 Ekim 1909'da Palanga kazası kaymakamlığına nakledildi. BOA. DH. SAİD. d. 45/331.

⁵³¹ BOA. DH. SAİD. d. 172/42524; Ali Faik Bey, 24 Eylül 1912 tarihinde, İskilip Kazası kaymakamı Ali Server Bey ile becayışleri yapılmasıyla Gediz kaymakamlığından ayrıldı. BOA. İ.DH. 1495/31. Faik Ali Bey bkz. Dipnot: 499.

⁵³² **Ali Server (Suner):** Humus Sancağı mutasarrıflarından Mehmed İzzed Paşa'nın oğludur. 1881 yılında Sömbeki'de doğdu. 14 Ekim 1902'de Mülkiye Mektebi'nin idâdi kısmından ve 10 Temmuz 1904'te yüksek kısmından mezun oldu. Ağustos 1905'te Cezâyir Bahr-i Sefid vilâyetinde maiyyet memurluğunda stajını başladı. Bir müddet vilâyet merkezinde çalıştıktan sonra Midilli mutasarrıflığına tayin olundu. Ayrıca bu görevde iken 1908'in Eylül- Kasım aylarında Movlivo Kazası'nda kaymakam vekâletinde bulundu. 1 Haziran 1909'da İskilip Kazası'na tayin edildi. Buradan Gediz Kazası'na görevlendirildi ve 4 Kasım 1912'den -17 Kasım 1913'e kadar Gediz kaymakamlığını idare etti. Daha sonra Kasım 1913'te Mudurnu, Mart 1914'de Düzce, Aralık 1915'de Osmancık, Kasım 1916'da Lüleburgaz, Nisan 1917'de Mürefte, Ocak 1918'de Lalapaşa, Ocak 1921'de Şile, Eylül 1921'de Ömerli, Aralık 1922'de Beykoz kazaları kaymakamlıklarına atandı. Cumhuriyet Dönemi'nde Ergani valiliği, muhacirin şubesi müdürlüğü, mülkiye müfettişliği, iskân umum müdür muavinliği, nüfus işleri umum müdürlüğü, mülkiye başmüfettişliği, matbuat umum müdürlüğü görevlerinde bulundu. 1939'da Devlet Şûrası üyeliğine seçildi. 1947 yılında emekli oldu. BOA. DH. SAİD. d. 152/169; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 1072.

⁵³³ **Mehmed Malik Bey:** Zuama seraskerlerinden Ali Galip Bey'in oğludur. 24 Mart 1856 tarihinde Yanya'da doğdu. Özel hocalardan umum-ı diniye, Arabi, Farsi, fen, hesap ve coğrafya dersleri aldı. 16 Yaşında iken Pervari Sancağı tahrirat kaleminde memurluk hayatına başladı. Buradan Yanya rüsumat nezareti tahrirat kalemine nakledildi. Daha sonra kaymakamlığa terfi edildi ve 13 Eylül 1885'ten 31 Ocak 1889'a kadar Sirendos Kazası'nda, 4 Haziran 1891'den 19 Kasım 1891 tarihine kadar da Mihaliççik Kazası'nda vekâleten kaymakamlık görevinde bulundu. Buradaki görevinden sonra asaleten sırasıyla Kurveleş (28 Ocak 1892- 24 Mayıs 1893), Tepedelen 15 (Mayıs 1893- 23 Haziran 1893), Adonat (8 Ağustos 1895-20 Mart 1899), Gilan (15 Ağustos 1899-17 Temmuz 1900) Orhaniye (14 Kasım 1900-6 Ekim 1903) kazalarında kaymakam olarak görev yaptı. Bir süre vazifeye ara veren Malik Bey, 20 Haziran 1910 tarihinde Bâlâ, 5 Mayıs 1911'de Mudurnu, 15 Ekim 1913'te Gediz kaymakamlıklarına tayin edildi. 17 Aralık 1914 tarihinde azledilerek Gediz kaymakamlığından alındı yerine ise Keban kaymakamı Said Bey getirildi. BOA. DH. SAİD. d. 22/355; BOA. BEO. 4014/301001; BOA. İ.DH. 1503/1; BOA. İ.DH. 1512/39.

⁵³⁴ **Mehmed Nazım Bey:** Kıbrıs dava vekillerinden Hacı Kâmil Efendi'nin oğludur. 1872 yılında Kıbrıs Lefkoşe'de doğdu. Kıbrıs Rüşdiye Mektebi'nden sonra 23 Temmuz 1897'de Mülkiye Mektebi'nin yüksek kısmından mezun oldu. 28 Ağustos 1897'de Aydın vilâyeti maiyyet memurluğunda stajını başladı. Bu süre zarfında aynı zamanda İzmir İdâdi Mektebi'nde tarih muallimliğinde, Karacasu kazası inşaat komisyonu riyasetinde, 1901 yılının ağustos- kasım aylarında Bergama hafriyat (Arkeolojik kazası) komiserliğinde, 1902'de Gördes Kazası kaymakam vekilliğinde bulundu. 2 Ekim 1903'ten 7 Ekim 1905'e kadar Soma, 20 Ekim 1905'ten 8 Ocak 1908'e kadar Menlik, 10 Şubat 1908'den 14 Kasım 1909'a kadar Petriç kazalarında kaymakam olarak görev yaptı. 14 Eylül 1910'da Kırçova kaymakamlığına nakloldu. İki ay sonra Anamur kazası kaymakamlığına tayin edildi. Burada 9 Aralık 1910'dan 9 Nisan 1914'e kadar kaymakamlık görevini yerine getirdi. Ardından Birinci Dünya savaşı süresince Lâpseki, Gönen, Gediz, Yenişehir kazaları kaymakamlıklarına tayin edildi. 4 Mayıs 1920'de ikinci Damad Ferid Hükümeti tarafından Ermenek kaymakamlığına görevlendirildiyse de 2. Bozkır isyanı sırasında görevini terk etti. 1922'de Ayancık, Selendi ve Anamur'da 1924'te Alanya, 1925'te Ermenek'te görev yaptı 1927 yılında emekliye ayrıldı. BOA. DH. SAİD. d. 113/181; A. Çankaya (1968-1969). age., s. 734-735.

Bey (4 Aralık 1916- 4 Mayıs 1919) ⁵³⁵

Gediz Kazası'na II. Meşrutiyet dönemi süresince altı kaymakam atanmıştır ve bu kaymakamların ortalama hizmet süresi yaklaşık iki yıl sürmüştür. Bu bağlamda Gediz Kaza yönetiminin, idârî açıdan istikrarlı bir dönem geçirdiğini söyleyebilmek mümkündür. Ayrıca, buraya gönderilen kaymakamların eğitim ve mesleki deneyimleri değerlendirildiğinde, beş kaymakamın da Mülkîye Mektebi'nden mezun olduğu, ancak Hüseyin Cemil Bey ve Mehmed Nazım Bey dışındaki diğer kaymakamların çok fazla kaymakamlık tecrübesine sahip olmadığı görülüyor. Şöyle ki, Ali Bey, 32 yaşında ve dört yıllık kaymakamlık deneyiminden sonra, Faik Ali ve Mehmed Hulusi Beyler ise 26 yaşlarında ve birer yıllık deneyimlerinin ardından Gediz Kazası'na tayin edilmişlerdir. Hüseyin Cemil, Mehmed Malik ve Mehmed Nazım Beyler ise Gediz'de oldukça deneyimli kaymakamlar olarak görev yapmışlardır.

Kaymakamların mesleki deneyime sahip olmaları, yerel güçlerin idare üzerindeki etkisini azaltma açısından önemli bir faktör olduğu gerçeği süreç içerisinde kendini göstermiştir. Zira mahalli güçlerle yönetim arasındaki ilişkileri dengeleme konusunda deneyimli kaymakamların daha başarılı oldukları görülmüştür. Nitekim genç yaşta göreve başlayan ve Meşrutiyet ilkelerine sahip olan kaymakamların ideallerini gerçekleştirmede gösterdikleri çabalar, eski düzenden kalan adetlerini devam ettirmek isteyen eşrafın bir başka ifadeyle mütegalibenin çıkarları ile çatışmıştır. Bu iki kesim arasındaki rekabet, Osmanlı taşrasında yaygın bir sorundu ve incelenen dönemde Gediz Kazası'nda da yaşanmıştı. Örneğin 9 Ekim 1909 tarihinde 26 yaşında Gediz'e tayin edilen genç Kaymakam Faik Ali Bey çalışkan ve gayretli olmasına rağmen kazadaki bir takım eşraftan gelen şikâyetlere ve suçlamalara maruz kalmıştı.⁵³⁶ Kaymakam Faik Ali Bey ise kendisine isnat edilen suçlamaları

⁵³⁵ **Mehmed Hulûsi (Akalm):** Binbaşı Hasan Bey ile Habibe Hanım'ın oğludur. 1889 yılında Adana'da dünyaya geldi. 1912'de Mülkîye mektebinden mezun oldu. Aynı yıl Adana Vilâyeti'nde maiyyet memuru olarak göreve başladı. Daha sonra Misis, Kadırlı ve Kapıdağ nahiye müdürlüğünde bulundu. Bandırma kaymakam vekilliği sırasında Kasım 1916'da kaymakamlığa terfi ederek 4 Aralık 1916'da Gediz Kazası'na atandı. 4 Mayıs 1919'da azledildi. Daha sonraki yıllarda sırasıyla 1919'da Pervari, 1920'de Gördes, 1921'de Selendi, 1922'de Feke kaymakamlıklarında bulundu. Cumhuriyet'ten sonra da çeşitli kazalarda kaymakamlık yaptı. 1949 yılında emekliye ayrıldı. A. Çankaya (1968-1969). age., s. 1518; BOA. İ. DUİT. 44/108; BOA. BEO. 4572/342867.

⁵³⁶ Yapılan suçlamalardan biri, Pazarzade Hacı Ali Ağa ile Dumbazade Hacı Ağa arasında yaşanan bir tarla anlaşmazlığından kaynaklanmıştı. Hacı Mustafa Ağa, nüfuzunu kullanarak Hacı Ali Ağa'nın kendisine ait olan tarlasını kullanamamasına neden oluyordu. Bu sorunu çözen ve tarlayı Hacı Ali Ağa'ya teslim etmesini sağlayan Kaymakam Faik Ali Bey, Hacı Mustafa Ağa'nın suçlamalarına maruz kaldı. Hacı Mustafa Ağa'nın vekili Cabizade Ali Efendi tarafından mahkemeye başvuruldu. Gediz Bidayet Mahkemesi, Kaymakam Bey'i altı ay hapis cezasına çarptırdı. Ancak daha sonraki incelemeler sonucunda Faik Ali Bey'in iddia edilen suçları işlemediği anlaşıldı. Hakikat gazetesi de Kaymakam Faik Ali Bey'e yapılan bu suçlamadan sonra okurlarına şu satırlarla değerlendirmede bulunmuştu: "*Gediz'e genç ve faâl bir kaymakam gelmişti. Oradaki mütegalibenin keyfince, suyunca gitmiyordu. Tabii husumetlerini celp etti. Ne yapıp yapmalı bu kaymakamı aşirtmalı diye düşünürler... Hadiseyi inceledikçe arkasından mütegalibenin kanlı dişleri, yırtıcı tırnakları, mülevves ruhları en iğrenç, en hainâne manzarasıyla nazarlarına çarpar. Vak'anın muhtelif sahalarını yokladıkça ellerine yılan, akrep kabilinden mütegalibe mahlukatı geçer. İşî etrafiyla örenirler, kanaat-i kâmile hâsil ederler ki hücum*

meşrutiyet düzeniyle yıkılan otoritelerini tekrar sağlamak isteyen birkaç mütegalibenin vatanın kalkınması ve gelişmesi için çalışan hükümet memurlarına karşı yaptıkları saldırılar olarak değerlendirmişti.⁵³⁷

Bu dönemde dile getirilen şikâyetlerin sonucunda Kaymakam Ali Faik Bey hükümet tarafından suçlu bulunmamış, ancak yaklaşık üç yıllık görev sürecinin ardından 22 Eylül 1912 tarihinde İskilip Kazası Ali Server Bey’le becayişlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Görev değişikliği Ali Server Bey’e yapılan şikâyetlerden kaynaklanmıştır.⁵³⁸ Dâhiliye Nezareti’nin bu doğrultuda yapmış olduğu talep 24 Eylül 1912’de Sadrazam Ahmed Muhtar Paşa tarafından onaylanmıştır.⁵³⁹

Gediz’de 4 Eylül 1915 ile 4 Aralık 1916 tarihleri arasında kaymakamlık görevini yürüten Nazım Bey ise kazanın genel işlerinde lakayt davrandığı, çekirge mücadelesi gibi zirai sorunlarla ilgilenmediği, iâşe meselesine yeterince ilgi göstermediği, kazada ekmeğin satış fiyatı dâhil birçok konuda haberdar olmadığı ve mesaisinin bir kısmını uygun olmayan kişilerle geçirdiği gerekçesiyle, memuriyet nizamnamesinin 27. Maddesi gereğince 6 Kasım 1916 tarihinde görevden alınmıştır.⁵⁴⁰

Mehmed Nazım Bey’in görevden alınmasının ardından Mehmed Hulûsi Bey’in atanmasına karar verilmiştir. Tıpkı Ali Faik Bey gibi, Mehmed Hulûsi Bey de genç ve tecrübesiz bir kaymakamdı. Üstelik I. Dünya Harbi’nin yaşandığı, asayiş ve güvenliğin zor sağlandığı bir dönemde bu göreve atanmıştı. Gediz ahalisi, artan eşkıya ve asker kaçaklarına

kaymakamın şahsına değil meşrutiyetin ruh-ı mübareine karşıdır.” A. Çoruk, age., s.442; Hakikat Gazetesi, 6 Eylül 1911, s. 2.

⁵³⁶ Faik Ali Bey’e yapılan şikâyetlerden diğeri ise Gediz Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin ikinci reisi Kasabzade Süleyman Sami tarafından yapılmıştı. 22 Eylül 1912 ve 1 Ekim 1912 tarihlerinde Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği şikâyet telgrafında Faik Ali Bey, belediye seçimlerine müdahale ederek belediye başkanlığı vekâletine Ali Osman Efendi’nin getirildiği iddiasında bulundu. Bunun üzerine yapılan tahkikattan sonra, kaymakamın seçimlere müdahale etmediği ve belediye başkanlığı vekâletine önce mahalli meclis üyelerinden Ali Osman Efendi’nin getirildiği, ancak daha sonra heyetten başka bir kişiye verildiği anlaşıldı. Ayrıca Kütahya Mutasarrıflığının’dan gelen habere göre Müşteki Süleyman Sami Efendi’nin, dolandırıcılık suçundan altı ay hapis cezası almış bir sabıkalı olduğu anlaşıldı. BOA. DH.H. 67/6; B. Çakmak (2019). age., s. 143.

⁵³⁷ Gediz Kaymakamı Ali Faik Bey, kendisine yönelik yapılan suçlamaları “Gediz Mütegalibesinin Cüreti” başlığıyla kaleme aldığı yazısında şu cümlelerle değerlendirmiştir: “*Kurûn-ı vusta derebeylerinin mezâlim şatoları ezmine-i cedide ibtidâlannda barutun sanayiye tatbikiyle, top ve tüfek kuvvetiyle yerle yeksan edildiği gibi Gediz’de de yakın zamanlara kadar fukara-yı ahalinin, o sahib-i hamiyet mazlûmların kanlarını emen, servetlerini cezbeden, onlara karşı dest-i muhâcemat ve taaddiyâtı uzatmış olan birkaç mütegalibenin haris, mütecâviz elleri şimşir-i kanun-ı meşrutiyet ile kırılınca, buruc-ı mezalimi meşrutiyet topuyla yıkılınca, kirli, alçak emelleri terviç edilmeyince bu güruh-ı müteneffize vatanın, o mader-i mukaddesin tezyin ve imarına, millete, o heyet-i madurenin terakki ve tealisine mani olmak için bu meslekte çalışan memurin-i hükümet hakkında ne kadar şayan-ı nefsin ve lanet, dâreynde müstelzim-i hicab ve mesuliyet isnâdât ve azviyyâta mücâseret ettiler.*” A. Çoruk, age., s.402; Hakikat Gazetesi, 14 Ağustos 1911, s. 2.

⁵³⁸ B. Çakmak (2019). age., s. 143.

⁵³⁹ BOA. İ. DH. 1495/31; Takvim-i Vekayi, 20 Eylül 1328, No:1245, s. 1.

⁵⁴⁰ BOA. DH. MB. HPS. M. 23/10; BOA. DH. İ. UM. EK. 104/87.

karşı yetersiz mücadele edilmesinden dolayı Kaymakam Hulûsi Bey'den şikâyetçiydi. Bu şikâyetlerden biri de Yusuf Cemil Bey'den gelmişti. 4 Mayıs 1919 tarihli şikâyet telgrafında, Kaymakam Hulusi Bey ile karakol komutanları Ali ve Kazım Efendiler'in kanunları çiğneyerek asker kaçaklarını koruduğunu ve eşkıyaların faaliyetlerine göz yumduklarını iddia etti ve bu kişilerin Divan-ı Harp'e verilip görevden alınmadıkça sorunların çözülemeyeceğini belirtti.⁵⁴¹ Hükümet, bu şikâyetlerin ardından Mehmed Hulûsi Bey'i Gediz Kaymakamlığı'ndan azlederek yerine Süveydiye Kazası Kaymakamı Neşet Bey'i atadı.⁵⁴²

8. Kaza İdare Meclisleri

Kaza idare meclisleri ise 1871 Vilâyet Nizamnamesi'nin 92 ve 93'üncü maddesine göre Liva İdare Meclisi gibi teşkil edilip, kaymakamın başkanlığında nâib, mal müdürü, müftü ile ruhani reisler ve seçilmiş ikisi Müslüman ve diğer ikisi Gayrimüslim olmak üzere dört azadan meydana geliyordu.⁵⁴³ İdârî davalara bakmak ve kazanın gelir ve giderlerini incelemek, kamu mallarının yönetimi ve muhafazasını sağlamak, halk sağlığı için tedbirler almak, kaza dâhilindeki köyler arası yol yapım ve bakımı için kararlar almak kaza idare meclisinin göreviydi. Ayrıca Kaza Meclisleri, kaymakamın yetkisi dâhilinde yapılan sözleşmelerin ve alım satım işlemlerinin yasalara uygun olup olmadığını kontrol ettikten sonra itirazlarını ve yetkisi dışında olan meseleleri Liva İdare Meclisi'ne havale ederdi.⁵⁴⁴

İdare meclislerinde seçimle gelen aza sayısı her yerde aynı olmayabiliyordu. Nitekim 1908 yılında Eskişehir Kazası İdare Meclisi'nde seçimle gelen aza sayısı üçtü; bunlardan ikisi Müslim, biri Gayrimüslimdi. Uşak Kazası'nda ise ikisi Müslim, diğer ikisi Gayrimüslim olmak üzere dört aza görev yapmaktaydı. Simav Kazası'nda bu sayı üç, Gediz Kazası'nda ise tamamı Müslim olmak üzere dört kişiden oluşmuştu.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ BOA. DH. EUM. 6.şb. 28/45.

⁵⁴² BOA. BEO. 4572/342867.

⁵⁴³ *İdâre-i Umîyye-i Vilâyat Kanunu* (R. 1329). Selânik Matbaası, İstanbul, s. 14.

⁵⁴⁴ A. Akgündüz (2015). age., s. 470-471.

⁵⁴⁵ HVS. H. 1325, s.486, 49, 502, 506.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'İN İLANINDA VE 1908-1912 VE 1914 SEÇİMLERİNDE KÜTAHYA SANCAĞI

1. II. Meşrutiyet'e Giden Yol

Osmanlı Devleti'nde, hükümdarlık müessesesinin yetkilerini belirleme, sınırlandırma ve halkın da yönetimde rol almasını sağlama fikri, 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılla birlikte Osmanlı, reform dönemini geride bırakarak artık inkılap çağına adım atmıştır. Aydınlar arasında meşrûti sistem benimsenmiş ve Türk siyasal hayatında yapısal bir değişim başlatılmıştır.⁵⁴⁶ İlk kez Yeni Osmanlılar tarafından 1860'lı yıllarda dile getirilmeye başlanan meşrûti reform fikirleri Şinasi, Namık Kemâl, Ali Suavi, Ziya Paşa ve arkadaşlarının çevresinde şekillenmiştir.⁵⁴⁷ Yeni Osmanlıların amacı, "Meclis-i Meşveret'i" kurarak iktidarın paylaşılmasını sağlayarak kuvvetler ayrımını tesis etmek ve yürütmeyi de meclise karşı sorumlu tutmak olmuştur.⁵⁴⁸

Yeni Osmanlılar, bu düşünce doğrultusunda, yurt içinde ve yurt dışında meşrutiyetin fikri temelini hazırlamak ve kamuoyu oluşturmak için ilk defa yazınsal ve siyasal yazılar kaleme alarak faaliyetlere başlamışlardır.⁵⁴⁹ Örneğin, Şinasi Bey, Tercüman-ı Ahval gazetesinde, Osmanlı ülkesinde o zamana kadar açıkça dile getirilmeyen ulus, özgürlük ve kamuoyu gibi kavramları tartışmaya açmıştır. Namık Kemâl ise aynı gazetenin sütunlarında "ulus", "vatan" ve "özgürlük" gibi sözcükleri kullanarak bu kavramları kamuoyuna kazandırmayı hedeflemiştir. Muhbir gazetesini kuran Ali Suavi de Osmanlı'nın mevcut sorunlarının ancak milli bir meclis kurularak çözülebileceğini savunmuş ve meclis fikrini gündeme getirmiştir.⁵⁵⁰ Osmanlı aydınlarının bu çalışmaları sayesinde meşrutiyet ve anayasal yönetim ideali devlet bürokrasisi içinde filizlenmeye başlamıştır.⁵⁵¹

I. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan sebepler arasında, hiç şüphesiz devletin içinde bulunduğu malî durumun önemli bir payı vardı. Zira 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'da gelişen büyük sanayi karşısında Osmanlı ekonomisi giderek çökmüş, sürekli büyüyen Avrupa sanayisi karşısında Osmanlı toprakları açık pazar haline gelmişti.⁵⁵² Bunun yanı sıra

⁵⁴⁶ İ. Ortaylı (1985). "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 954.

⁵⁴⁷ B. Lewis (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara, s. 151.

⁵⁴⁸ Ş. Mardin (2004). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 31.

⁵⁴⁹ E. Koray (1983). Yeni Osmanlılar. *TTK Belleten Dergisi*,47(186), Ankara, s. 563. ss. 563-582.

⁵⁵⁰ T. Çavdar (1991). *İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları İstanbul, s.11-12.

⁵⁵¹ İlber Ortaylı (1985). agm., s.954.

⁵⁵² S. Akşin (1997.) *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*. c. 1, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, s. 45-46.

devletin dış borçları hızla artmış, Osmanlı hazinesi bu borçları karşılayamaz duruma gelmişti. Ekonomik çöküş, devletin halk üzerindeki vergi yükünü artırmasına yol açmış, bu da toplumsal huzursuzluğu derinleştirmişti. Diğer yandan, yaşanan ekonomik kriz, Avrupa devletlerinin gayrimüslim unsurların bağımsızlıklarını elde etmeleri yönündeki müdahaleci politikalarına da zemin hazırlamıştı. Tüm bu olumsuz gelişmeler, Osmanlı aydınları ve bürokratlarını devlet yönetiminde yeni bir sistem ve siyasî düzen arayışına yöneltti. Başka bir ifadeyle, son yıllarda yaşanan gelişmeler, bazı devlet adamlarını da Yeni Osmanlılar gibi, Osmanlı Devleti'ni kurtaracak tek yolun meşrutiyet rejiminin ilanı olduğuna inandırdı.⁵⁵³ Bu düşünceyi savunanların başında Mithat Paşa ve Süleyman Paşa gelmekteydi.⁵⁵⁴

1865 yılından itibaren Osmanlı aydınlarının ve bazı devlet adamlarının sürdürdükleri mücadelenin bir sonucu olarak, meşrutiyete geçiş sürecindeki ilk önemli aşama, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle aşıldı.⁵⁵⁵ Ardından, Hüseyin Avni Paşa'nın Çerkez Hasan tarafından öldürülmesiyle, meşrutiyet yolundaki engellerden biri daha ortadan kalkmış oldu.⁵⁵⁶ Zira Hüseyin Paşa, Abdülaziz'in hal edilmesinde Yeni Osmanlılar'la birlikte hareket etmiş olmasına rağmen, meşrutiyeti desteklememişti.⁵⁵⁷

Sultan Abdülaziz'in hal'inin ardından tahta geçen V. Murad, meşrutiyet yanlılarının Kanûn-ı Esâsî'nin ilan edileceğine dair umutlarını artırdı. Ancak, Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın etkisi altında kalan V. Murad, kısa süren saltanatı boyunca bu beklentileri karşılayamadı.⁵⁵⁸ Bunun üzerine Mithat Paşa ve arkadaşları, çareyi Şehzade Abdülhamid'e başvurmakta buldular ve tahta çıkması hâlinde meşrutiyeti ilan

⁵⁵³ İ. Parmaksızoğlu (1976). "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, c.24 Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, s. 58.

⁵⁵⁴ A. Oğuz (2010). *I. Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*. Grafiker yayınları, Ankara, s. 44.

⁵⁵⁵ Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ve Sadrazam, devletin iç ve dış durumunu dikkate alarak Abdülaziz'in tahtan indirilmesinin kaçınılmaz olduğuna karar vermişlerdi. Şeyhülislâm'ın verdiği fetvada padişahın siyasetten anlamadığı ve devlet malını kendi çıkarı için israf ettiği belirtilmişti. 29/30 Mayıs 1876'da saray, askerler tarafından kuşatılarak Abdülaziz tahttan indirildi ve yerine yeğeni V. Murat tahta çıkarıldı. A.H. Ongunsu (2001). "Abdülaziz" *Meb. İslâm Ansiklopedisi*, c.1, Etam A.Ş. Matbaa, Eskişehir, s. 59.

⁵⁵⁶ A. Oğuz (2010). age., s.61.

⁵⁵⁷ A. İ. Gencer (1998). "Hüseyin Avni Paşa 1820-1876", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul, s. 527.

⁵⁵⁸ Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Paşa, Askerî Mektepler nazırı Süleyman Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendinin de içinde bulunduğu bir grup 30 Mayıs 1876'da bir hükümet darbesi yaparak Sultan Abdülaziz'i tahtan indirdi. Yerine Yeni Osmanlılara daha yakın olan veliaht V. Murad geçirildi. V. Murad babası Abdülmecid gibi liberal görüşlü ve meşrutiyet yanlısı olarak tanınıyordu. Nitekim Namık Kemal, Ziya Paşa ve Mithat Paşa ile teması bulunan V. Murat tahta geçmesi halinde mümkün olan en kısa sürede anayasayı ilân etmeyi vadetmişti. Ancak beklenen olmadı. Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ile Serasker Hüseyin Avni Paşa meşrutiyet rejimine taraftar olmadıkları için V. Murad'ın cülusuna belirten hatt-ı hümayûnunda meşrutiyete değinilmedi. Öte yandan, tahta çıkmasından hemen sonra Abdülaziz'in vefat haberi ve Çerkez Hasan Paşa tarafından Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesi olayı, V. Murad'ın akli dengesini tamamen bozdu. Öyle ki Sultan V. Murat halkın karşısına çıkamayacak ve resmi toplantılara katılamayacak duruma gelmişti. Durumun vahameti, nazırları ikinci bir saltanat değişikliği yapmak zorunda bıraktı. 31 Ağustos 1876 günü, V. Murad'ın akıl sağlığı problemlerinin artmasından dolayı fetva gereğince tahtan indirildi. E. J. Zürcher (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. (Çev.) Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 112.

edeceğine dair kendisinden söz aldılar.⁵⁵⁹ Fakat II. Abdülhamid, tahta çıktıktan sonra yayımladığı hatt-ı hümayunda Mithat Paşa'nın teklifine rağmen Kanûn-ı Esâsî'yi ilan etmekte acele etmedi.⁵⁶⁰

Öte yandan bir yandan da Avrupa devletlerinin baskıları, ekonomik sıkıntılar ve Balkanlardaki meseleler pazarlıkla tahta oturmuş padişaha fazla seçenek de bırakmıyordu. Tüm bu gelişmeleri göz önünde bulunduran Sultan II. Abdülhamid 30 Eylül 1876'da Kanûn-ı Esâsî'nin hazırlanması için bir komisyon kurulmasını kabul etti ve Mehmed Rüştü Paşa'nın yerine sadarete Mithat Paşa'yı getirdi. Nihayetinde II. Abdülhamid Mithat Paşa'nın ve İngiltere'nin liberal reform telkinlerine uyarak ıslahat hareketini dikte etmek için İstanbul'da toplanmış olan Tersane Konferansı sırasında Kanûn-ı Esâsî'yi 23 Aralık 1876 tarihinde ilan etti.⁵⁶¹ Meşrutiyetin mimarı sayılan Mithat Paşa meclisin açılışından yaklaşık bir ay önce 5 Şubat 1876'da Kanûn-ı Esâsî'nin 113. Maddesine dayanılarak sürgün edildi. Süleyman Paşa ve Namık Kemâl de sürgünden payını alan isimler arasındaydı.⁵⁶²

Meşrutiyetin öncüleri tasfiye edildikten sonra Meclis-i Mebusân üyelikleri için seçime gidildi. Yapılan seçimlerin ardından 180 Müslim ve 60 Gayrimüslim mebusân üyesinden oluşan meclis 7 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı'nda törenle açıldı.⁵⁶³ Ayan ve Mebusân Meclisleri ilk dönemini 20 Mart 1877- 18 Haziran 1877 tarihleri arasında yaptı. 24 Nisan'da Rusya'nın Osmanlı'ya savaş açması üzerine meclis üyeleri oybirliğiyle savaşa, savaşa karşılık verdi. 13 Aralık 1877'de başlayan ikinci dönem sırasında mebusların yasa tasarılarından çok Rusya'yla devam eden savaşın gidişatı ve yönetilme biçimi tartışılmaya başlandı. Mecliste tartışmaların ve eleştirilerin dozu artıyor meşrutiyetin istismar edildiği bir tabloya dönüşüyordu. Öte yandan Gayrimüslim vekiller devletin biran evvel parçalanması için Rus savaşını körüklüyor, Rum vekiller ise Arap ve Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanması için siyaset yürütüyordu.⁵⁶⁴ Rus birliklerinin Yeşilköy'e doğru ilerlemesi üzerine II. Abdülhamid 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusân'ın kapatılmasına karar verdi.⁵⁶⁵ Böylece

⁵⁵⁹ S. Akşin (1997). age., s. 48.

⁵⁶⁰ S. K. Kılıç (2016). *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'e Geçiş İlk Anayasanın hazırlanması*. Berikan Yayınevi, Ankara, s. 40.

⁵⁶¹ A. B. Kuran (1945). *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*. Tan Matbaası, İstanbul, s. 16; T. Z. Tunaya (1999). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri I*. Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş. s. 56; B. Kodaman (1999). II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler, Kemal Çiçek- Cem Oğuz (Ed.) *Osmanlı*, C.2, Ankara, s.278.

⁵⁶² N. Berkes (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ahmet Kuyaş (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 336.

⁵⁶³ A. B. Kuran (1956). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*. Baha Matbaası, İstanbul, s. 102.

⁵⁶⁴ M. Özden (2000). *II. Meşrutiyetin İlanı Öncesi ve Sonrası*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 15.

⁵⁶⁵ B. Lewis (1993). age., s.168; Feroz Ahmad (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (Çev.) Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.49-50; A. B. Kuran (1956). age., s. 107.

Sultan II. Abdülhamid tarafından meclisin dağıtılması ile Yeni Osmanlılar'ın uğrunda çalıştıkları meşrutiyet ancak 1 yıl 1 ay 21 gün kadar sürebildi.

II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusân'ı meşrutî idareyi askıya almasıyla sahneye bu kez muhalif hareket olarak Jön Türkler çıkacak ve meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için 30 yıl geçmesi gerekecekti.⁵⁶⁶

Jön Türk hareketinin ülke genelinde yayılmasını sağlayan en önemli etken, II. Abdülhamid'in mutlakîyetçi yönetimini sürdürmek amacıyla aldığı baskıcı tedbirler oldu. Örneğin yurt dışına kaçmış olan bazı gençleri kazanabilmek için devlet kademelerinde görevler vermiş olması Jön Türk ideallerinin ülke sathına yayılmasına olanak sağlamıştır. Sürgün yöntemiyle bastırma girişimi ise muhalefetin sonunu getirmemiş, aksine başlangıçta sadece İstanbul'da sınırlı olan bu hareketin ilerleyen dönemlerde Anadolu ve geniş Osmanlı coğrafyasına yayılmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁶⁷ Ayrıca Abdülhamid'in çok sık uyguladığı 'jurnalcilik' politikası, kendisine karşı muhalefetin oluşmasına neden olan en önemli etkenlerden biri olmuştur.⁵⁶⁸ Bu iki yöntem ilk yıllarda etkili olduysa da ilerleyen dönemlerde özellikle Makedonya'da muhaliflerin artmasına yol açmıştır.⁵⁶⁹ Ancak Abdülhamid yönetimine karşı en büyük tehdit onun kurduğu ve modernize ettiği okullarda yetişmiş kişilerden gelmiştir. Bu kişiler Avrupa liberal düşüncesinin etkisinde kalarak mevcut iktidara karşı mücadeleye girişmişlerdir.⁵⁷⁰ Neticede II. Abdülhamid'in tercih ettiği yönetim uygulamaları ve muhalefeti bastırma çabaları, Jön Türk hareketinin güçlenmesine ve geniş kitleler tarafından benimsenmesine yol açmıştır.

Elbette, Jön Türk hareketinin doğuşu ve II. Meşrutiyet'in ilanına zemin hazırlayan gelişmeler sadece bunlarla sınırlı değildir. Son yüzyılda, devletin karşı karşıya kaldığı siyasî, ekonomik ve toplumsal sorunlar da yaşanılacak gelişmelerde büyük bir rol oynamıştır. Özellikle Rumeli'de ve Kuzey Afrika'da yaşanan toprak kayıpları, Arnavutluk İsyanı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgal girişimleri, Yunanistan'ın toprak ihtirasları ve 93 Harbi sonunda Elviye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan, Batum) Ruslara terk edilmesi gibi sorunlar, muhalefetin rejimin değiştirilmesi için öne sürdüğü en önemli gerekçeleri

⁵⁶⁶ T. Erdoğan (Ed.), (2018). *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.20.

⁵⁶⁷ N. Alkan (2011). *II. Abdülhamid Yönetimi ve Jön Türkler Devr-i Hamid*, M. Hülagü, M. Batmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, s. 134-138.

⁵⁶⁸ İ. Küçükılınç (2011). *II. Meşrutiyet'in İlanında Halk Unsuru*. Cedit Neşriyat, Ankara, s. 222.

⁵⁶⁹ N. Berkes (2012). *age.*, s. 391; E.E. Ramsaur (1972). *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*. (Çev.) Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, s. 50.

⁵⁷⁰ K. H. Karpat (2002). *I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)*, Hasan Celal Güzel& Kemal Çiçek& Salim Koca (Ed.), *Türkler*, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 886.

olmuştur.⁵⁷¹ Nitekim Jön Türk'lerin asıl gayesi bütün milletleri 'İttihâd- ı Anâsır' çizgisinde tutmak ve böylece devletin parçalanmasını önlemektir. Meşrutiyet, hürriyet ve adalet ilkeleri, tüm milletleri bir arada tutmanın sadece bir yoluydu.⁵⁷² Buna karşın, Türk olmayan diğer muhalifler ise bu ilkeleri Osmanlı'dan ayrılmanın bir aracı olarak görmüşlerdir. Zira ilerleyen süreçte Türk olmayan mebusların tutumları ve izledikleri siyaset meşrutiyeti ülke çıkarı için istemediklerini apaçık ortaya koyacaktır.⁵⁷³

Bütün bu gelişmelerin sonucunda II. Abdülhamid'in yönetimine karşı giderek taraftar bulan Jön Türkler tıpkı Yeni Osmanlılar gibi birçok bölgede teşkilatlanmaya başladı.⁵⁷⁴ Gerçek anlamda teşkilatlanan ilk muhalefet grubu "*İttihad-ı Osmanî Cemiyeti*" oldu. Bu yapı Fransız ihtilalinin yüzüncü yıldönümünde (21 Mayıs 1305) 2 Haziran 1889⁵⁷⁵ tarihinde Tıbbiye-i Şahane Mektebi'nde İbrahim Temo, İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit ve Hüseyin zade Ali tarafından kuruldu.⁵⁷⁶ Bir süre sonra üyeler Paris'te bulunan Ahmet Rıza⁵⁷⁷ ile temas kurdular ve onun telkinleri sonucunda örgütün adını Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirdiler.⁵⁷⁸

Cemiyet, yurt içindeki varlığını ilk kez Ermeni olayları sırasında İstanbul'da duvarlara afişler asarak ve bildiriler dağıtarak duyurmuştu. Bunun üzerine yapılan kavuşturma sonucu Abdullah Cevdet, İshak Sükûti, Şerafettin Mağmumi ve Kerim Sebati sürgüne gönderildi.⁵⁷⁹

⁵⁷¹ B. Kodaman (2002). II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914), Hasan Celal Güzel& Kemal Çiçek& Salim Koca (Ed.), *Türkler*, c. 3, Türkiye Yayınları, Ankara, s. 168-169.

⁵⁷² S. A. Aykaç (2023). Cumhuriyet'e Uzanan Yolu Anlamak: Jön Türkler ve II. Meşrutiyet'e Genel Bir Bakış. *Kocatepe Beşerî Bilimler Dergisi*, 2 (2), s. 239; Ş. Mardin (2004). age., s. 301.

⁵⁷³ Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra Rum ve Ermeni mebuslarının davranışları Osmanlılık ideolojisinden ve Meşrutiyet'in ilkelerinden aykırı bir tarzda gelişmiştir. Rum Mebusları Atina ve Patrikhane'nin, Ermeni mebusları da kiliseden ve "Taşnak-Hınçak" ihtilal komitesinden talimat alarak faaliyet yürütmüşlerdi. Bunun yanında Arnavut ve Araplar da kendi milli cemiyetlerini ve kulüplerini kurarak teşkilatlanmışlardı. Bu iki milletin mebusları da mecliste Osmanlılık idealinin dışında söylem geliştirmişlerdi. Bkz. B. Kodaman (2002). age., s.175.

⁵⁷⁴ İ. Parmaksızoğlu (1976). age., s.61.

⁵⁷⁵ A. Birinci (1999). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi, Kemal Çiçek- Cem Oğuz (Ed.) *Osmanlı*, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 401.

⁵⁷⁶ S. Akşin (1985). "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 832; T. Z. Tunay (1988). *Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. c.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 19.

⁵⁷⁷ Ahmed Rıza Bey, Bursa'da maarif müdürlüğü sırasında, eğitim alanındaki yenilikleri takip etmeyi ve diğer ülkelerin eğitim sistemlerini gözlemlemeyi amaçlıyordu. Ayrıca Abdülhamid iktidarına karşı mücadele etmenin yollarını arıyordu. Bu sırada, Fransız İhtilali'nin yüzüncü yıldönümü münasebetiyle Paris'te düzenlenen sergide görev alarak kendini Avrupa'ya tayin ettirmeyi başardı. Paris'te cemiyet mensuplarıyla ilişki kurarak Halil Ganem ve birkaç kişiyle birlikte Meşveret Dergisi'nin yönetimine geçti. Auguste Comte'un felsefesini benimseyen ve pozitivist düşünceye sahip olan Ahmed Rıza Bey, cemiyetin ilk nizamnamesinin hazırlanmasında önemli katkılarda bulundu. E.E. Ramsaur (1972). age., s. 39; Ş. Mardin (2004). age., s. 175; M. Gündüz- M. Bardak (2010). *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve "Vazife ve Mesuliyet" Eserleri*. Divan Kitap, Ankara, s. 12.

⁵⁷⁸ S. Akşin (1997). age., s. 54.

⁵⁷⁹ E.E. Ramsaur (1972). age., s. 42.

Henüz bir yıl geçmemesine rağmen İstanbul'daki cemiyet üyeleri bu kez Avrupa'daki Jön Türklerden habersiz bir şekilde 1896 yılının yazında Abdülhamid'e karşı bir darbe hazırlığına girişti. Planın bir şekilde ortaya çıkmasıyla komplocuların sonu tekrar sürülmek oldu.⁵⁸⁰ Fakat olumsuz koşullara rağmen durumu kendi lehine çevirmesini bilen cemiyet üyeleri faaliyetlerini yurt dışına kaydırıldı.⁵⁸¹ Bundan sonra cemiyetin Paris, Cenevre⁵⁸² ve Kahire şubeleri faaliyete geçtiği gibi Rumeli kesiminde de teşkilatlanma hız kazandı. Ahmed Rıza Bey Paris'te, Hoca Kadri Bey Kahire'de, İbrahim Temo ise Rumeli'de şube başkanlığını yürütmeye başladı.⁵⁸³ Ayrıca, Paris Şubesi Meşveret, Cenevre'deki şube Osmanlı, Kahire'deki ise Kanûn-ı Esâsî, Basiret'ül Şark ve Hak adlı gazetelerde sürekli yayınlarda bulunarak hareketin ideallerini ve taleplerini geniş kitlelere duyurmaya çalıştı.⁵⁸⁴

1897 yılına gelindiğinde, Abdülhamid'in ülke içindeki durumu, Yunanlılara karşı kazanılan savaş sayesinde güçlenmişti. Bu zafer, onun otoritesini güçlendirirken, Jön Türklerin ise durumunu daha da zora sokmuştu.⁵⁸⁵ Ayrıca Avrupa'daki Jön Türkler arasında Ahmed Rıza ve Murat Bey arasında yaşanan fikir ayrılıkları nedeniyle bir de kamplaşma söz konusuydu. Böyle bir ortamdan faydalanmak isteyen Abdülhamid, Jön Türk hareketini durdurmak için onlarla anlaşma yolları aramaya başladı.⁵⁸⁶ Bu amaçla, Ahmed Celâleddin Paşa, Cemiyet'in ileri gelenleriyle görüşmek üzere Avrupa'ya gönderildi. Muhaliflere, yurda dönmeleri ve faaliyetlerini sonlandırmaları halinde affedilecekleri, ayrıca liyakatlerine uygun şekilde devlet kademelerinde görev alabilecekleri bildirildi. Bu görüşmeler Abdülhamid'in isteği doğrultusunda ilerledi ve sarayın reform yapma vaadine karşılık muhalifler yayın çalışmalarını durdurdu.⁵⁸⁷ Yapılan anlaşma neticesinde başta Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden olan Murat Bey olmak üzere birçok cemiyet üyesi yurda dönüş yaptı.⁵⁸⁸

⁵⁸⁰ E.E. Ramsaur (1972). age., s. 46-48.

⁵⁸¹ Ş. Hanioglu (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türk (1889-1902)*. İletişim Yayınları, 1985, İstanbul, s. 184.

⁵⁸² Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Avrupa'daki ikinci merkezi Cenevre oldu. Şube başkanlığına matematik eğitimi için burada bulunan Mithat Şükrü (Bleda) getirildi. Ayrıca O dönemde Cenevre'de bulunan Akil Muhtar, Ahmet Arif, Firari Emin ve Tunalı Hilmi, Cenevre Şubesini kuranlar arasındaydı. M. Özden (2000). age., s. 44.

⁵⁸³ T. Z. Tunay (1988). age., s. 20.

⁵⁸⁴ M. Sencer (1971). *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*. Geçiş Yayınları, İstanbul, s. 24.

⁵⁸⁵ Y. H. Bayur (1991a.). *Türk İnkılâbı Tarihi*. c.1 Kısım:1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 114.

⁵⁸⁶ Y. A. Petrosyan (1974). *Sovyet Gözüyle Jöntükler*. (Çev.) Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 202-203.

⁵⁸⁷ S. Akşin (1985). agm., s. 834.

⁵⁸⁸ Murat Bey'in, Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşarak İstanbul'a geri dönmesinin arkasındaki nedenler hakkında çeşitli iddialar öne sürülmüştür. Bu iddialardan biri, Murat Bey'in vatan hasreti çektiği; diğeri ise Abdülhamid'in ona makam ve servet vadettiğidir. Ziya Şakir Bey ise eserinde, Murat Bey'in İstanbul'a dönmesinde Ahmed Rıza Bey'in önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Ahmed Rıza Bey, Murat Bey'i Abdülhamid ile görüşmeye teşvik ederek bu sayede Avrupa'daki Jön Türk hareketinin tek lideri olarak kalmayı

Cemiyet içerisindeki kan kaybına rağmen, Avrupa'daki Jön Türk hareketi tamamen dağılmadı. Özellikle Saray'la anlaşmaya yanaşmayan Ahmed Rıza Bey'in önderliğinde, Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Cenevre'deki diğer cemiyet üyeleri çalışmalarını sürdürdü. Bu isimler, muhalefet faaliyetlerini daha da güçlendirmek amacıyla, yayın etkinliklerine devam etti. Artık bu dönemde, muhaliflerin sesini duyurmak için kullandıkları yayın organının ismi "Osmanlı Gazetesi" idi. Yeni oluşumda yer alan önemli isimler arasında Tunalı Hilmi, Nuri Ahmet, Halil Muvaffak ve Akil (Muhtar) Reşit Beyler de bulunuyordu.⁵⁸⁹ Ancak yeni oluşumdan haberdar olan Abdülhamid, muhaliflerin faaliyetlerini durdurmak için bir kez daha girişimde bulundu ve büyükelçi Münir Bey marifetiyle bu yeni tehlikeyi de savuşturmayı başardı.⁵⁹⁰ Yapılan anlaşma sonucunda, Osmanlı Gazetesi'nin faaliyetleri durduruldu ve Jön Türk hareketinin bazı önde gelen üyeleri çeşitli görevlere atandı. İshak Sükûti Bey Roma Elçiliği'ne, Abdullah Cevdet Bey Viyana Sefareti doktorluğuna, Çürüksulu Ahmed Bey ise Belgrad Ateşemiliterliği'ne razı oldu.⁵⁹¹ Bu gelişmeler, Avrupa'da muhalif hareketin zayıflamasına neden olurken, yurtiçindeki cemiyetler de bu durumdan etkilenmeye başladı ve bazıları kapatıldı.

Bu iki olaydan sonra durgunluk dönemine giren cemiyet faaliyetleri, 1899 yılında II. Abdülhamid'in damadı Mahmut Paşa ile oğulları Sabahattin ve Lütfullah Beylerin Avrupa'ya gitmesiyle yeniden canlandı. Sebahattin ve Lütfullah Beylerin çağrısıyla hürriyet ve adaletin yeniden tesis edilebilmesi ve Jön Türkler arasında ortak bir hareket çizgisi belirleyebilmek adına kongre tertip edildi.⁵⁹² 1902 yılında Paris'te gerçekleştirilen kongreden sonra cemiyet ileride planlanan devrimde ordunun ve yabancı ülkelerin desteğine başvurmanın gerekli olup olmadığı konusunda ikiye ayrıldı. Dış müdahalenin gerekliliğini görenler Prens Sabahattin'in liderliğinde; Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkezî Cemiyeti etrafında toplandı. Dış müdahale konusunda olumsuz tavır takınanlar ise Ahmet Rıza'nın başkanlığında kurulan Terakki ve İttihat çatısı altına girdi.⁵⁹³

1902 kongresinden sonra iki gruba ayrılan Jön Türkler Avrupa'nın dışında teşkilatlanma faaliyetlerin, hızlandırdı. Şam'da Mustafa Kemâl'in çalışmalarıyla Vatan ve Hürriyet Cemiyeti kuruldu. Ardından bir yolunu bulup Makedonya'ya geçen Mustafa Kemâl

amaçladığını ifade etmiştir. Ziya Şakir (2014). *İttihat ve Terakki- I Nasıl Doğdu?*. Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, s. 79-80.

⁵⁸⁹ Y. A. Petrosyan (1974). age., s.205.

⁵⁹⁰ E.E. Ramsaur (1972). age., s. 70.

⁵⁹¹ A. B. Kuran (1945). age., s. 58.

⁵⁹² E.E. Ramsaur (1972). age., s. 83.

⁵⁹³ M. Sencer (1971). age., s. 25; A. B. Kuran (1956). age., s. 337.

bu cemiyetin bir şubesini de Selanik'te açtı.⁵⁹⁴ Ayrıca 1906 yılının eylül ayında çoğunluğu Üçüncü Ordu mensubu kişilerce Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu.⁵⁹⁵ Cemiyetin temelleri Selânik'te atıldıktan sonra III. Ordu'nun bulunduğu Kosova Vilâyeti'nde, özellikle Manastır'da teşkilatlanmaya gidildi. Bu çalışmalarda Enver Bey'in büyük rolü oldu. Onun çalışmaları neticesinde III. Ordu'ya mensup birçok subay cemiyete katıldı. Bunların arasında Kazım Bey (Karabekir), Resneli Niyazi Bey gibi subaylar da bulunuyordu.⁵⁹⁶ Jön Türklerin Rumeli'de gelişen faaliyetlerine kayıtsız kalmayan Doktor Nazım Bey bir süre sonra, daha etkili ve dinamik bir muhalefet yapısı oluşturabilmek için Selanik grubu ile irtibata geçti.⁵⁹⁷ Yapılan görüşmeler sonucunda, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 27 Eylül 1907 tarihinde Osmanlı İttihat ve Terakki adı altında birleştirildi.⁵⁹⁸ Bu birleşmenin ardından, cemiyetin Rumeli'deki faaliyetleri daha da hız kazandı ve ordu içinde hızla yayılarak ihtilâlcî bir güç durumuna geldi.⁵⁹⁹

Öte yandan 1907 yılının sonunda, Ermeni Taşnak-Sutyun Komitesi'nin çağrısıyla, bütün muhalif örgütlerin katılımıyla Paris'te bir kongre gerçekleştirildi.⁶⁰⁰ Hedefe ulaşmak için seçilecek yöntemler konusunda bir fikir birliği sağlanamasa da II. Abdülhamid'in tahttan indirilerek meşrutiyetin ilan edilmesi yönünde ortak bir hedef belirlendi.⁶⁰¹ 1908 yılına gelindiğinde, II. Abdülhamid'e karşı planlanan ihtilal için gerekli tüm şartlar olgunlaşmıştı. Zira artık, isyanın başlaması için zemin hazırды.

İhtilalin başlamasına zemin hazırlayan olayların başında Makedonya Meselesi gelmekteydi. Nitekim Makedonya uzun bir süredir farklı milletler arasında sürmekte olan kanlı mücadelelerin merkezi halindeydi.⁶⁰² 1908 yılının başlarında, hadiseler daha da şiddetlenmiş ve yeni bir boyut kazanmıştı. Bunun üzerine İngiltere, daha önceki reform girişimlerinin başarısızlığını göz önünde bulundurarak Makedonya Meselesinde Rusya ile birlikte hareket etme kararı aldı.⁶⁰³ Bu amaçla İngiltere kralı VII. Edward, Rus Çarı II. Nikola ile Reval'de bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmeden çıkan kararlar, Türk kamuoyunda Osmanlı topraklarının paylaşılması olarak yorumlandı. III. Orduda yer alan İttihatçı subaylar

⁵⁹⁴ S. Akşin (1985). agm., s. 837.

⁵⁹⁵ T. Z. Tunay (1988). age., s. 21.

⁵⁹⁶ A. İslâmoğlu (2017). *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913*. Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, s. 58.

⁵⁹⁷ M. Özden (2000). age., s. 53.

⁵⁹⁸ A. Eycil (2002). *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Hasan Celal Güzel& Kemal Çiçek& Salim Koca (Ed.), *Türkler*, c.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 235.

⁵⁹⁹ T. Z. Tunay (1988). age., s. 22; T. Çavdar (1991). age., s.22.

⁶⁰⁰ A.B. Kuran (1948). *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*. Tan Matbaası, İstanbul, s. 242-243.

⁶⁰¹ M. Özden (2000). age., s. 49.

⁶⁰² Y. A. Petrosyan (1974). age., s.297.

⁶⁰³ A. Kansu (1995). *1908 Devrimi*. (Çev.) Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 121.

ise artık açıktan harekete geçme zamanının geldiğine karar verdi⁶⁰⁴ ve olayların kaynağı olarak gördükleri Abdülhamid'in yönetimini devirmek için harekete geçti.⁶⁰⁵ Resne'de bulunan Üçüncü Tabur Kolağası Niyazi Bey, beraberinde 200 silahlı kişiyle 3 Temmuz 1908 Cuma günü dağa çıkarak hürriyet bayrağını açtı. Böylece II. Abdülhamid yönetimine karşı ilk isyan ateşi yakılmış oldu.⁶⁰⁶ Niyazi Bey'in beraberinde Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, Vergi Kâtibi Tahsin, Polis Komiseri Tahir, Mülazım Yusuf Efendiler ile Resne'deki Sırp Mektebi Muallimi de bulunuyordu.⁶⁰⁷ Öte yandan Niyazi Bey'i örnek alan Tikveş'te bulunan Mustafa Efendi de elli askerden oluşan birliğiyle harekete geçti. Yine Ohri bölgesinde Binbaşı Sabri Bey ile Arnavutluk'ta bulunan Hasan Tosun Bey komutasında teşekkül etmiş bir grup da Enver Bey ile birlikte Jön Türk eylemine katılmıştı.⁶⁰⁸

Artan isyan hareketlerine karşın II. Abdülhamid Rumeli'deki askerî birlikleri harekete geçirdiyse de başarılı olamadı. Bunun üzerine II. Abdülhamid en sadık adamlarından olan Metroviçe'deki 18. Fırka Kumandanı Ferik Şemsi Paşa'yı Manastır'a gönderdi. Ancak o da 7 Temmuz günü durumla ilgili görüşmelerini Yıldız'a bildirmek üzere gittiği telgrafhaneden çıkarken Teğmen Bigalı Atıf Bey tarafından vurularak öldürüldü.⁶⁰⁹ Şemsi Paşa'nın ölümüne müteakip 11 Temmuz'da Tatar Osman Paşa görevlendirildi. İlâveten Rumeli'deki hareketleri bastırmak için Aydın Vilâyetinin ve Yozgat ile Karaman Redif alaylarının İzmir yolu ile Selânik'e sevkleri hususunda irade çıkartıldı.⁶¹⁰ Ancak deniz yoluyla Anadolu'dan gönderilen bu askerler de Doktor Nazım Bey'in telkinlerine kapılıp daha karaya basmadan III. Ordunun yani İttihatçıların safına geçmişlerdi. Öte yandan Resne'de yakılan hürriyet ateşi Kosova, Tikveş, Ohri, Firzovik gibi pek çok Rumeli şehrine sıçramıştı. Zira Rumeli'nin bütün şehir ve kasabalarından çekilen telgraflarda, meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi isteniyor ve bu sağlanmadığı takdirde yüz bin kişilik bir ordunun İstanbul'a gönderileceği tehdidi dile getiriliyordu.⁶¹¹ Aynı şekilde Üsküp, Kalkandelen, Gostuvar, Metroviçe, Priştine, Yenipazar

⁶⁰⁴ M. Çulcu (2011). *İttihat ve Terakki I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e*. E Yayınları, İstanbul, s. 153.

⁶⁰⁵ E. Z. Karal (T.Y.) *Dünya Tarihi- Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı*. C. 5, TTK Yayınları, Ankara, s.26.

⁶⁰⁶ İ.H. Uzunçarşılıoğlu (1956). 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edileceğine Dair Vesikalar. *TTK Belleten Dergisi*, 20(77), Ankara, s. 107-108; Resneli Ahmed Niyazi (2020). *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*. Panama Yayınları, Ankara, s.71.

⁶⁰⁷ İ. Küçükılınç (2011). age., s.346.

⁶⁰⁸ Y. A. Petrosyan (1974). age., s.314.

⁶⁰⁹ A. B. Kuran (1956). age., s. 427.

⁶¹⁰ Ali Cevat Bey (1991). *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*. (Haz.) Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara, s. 159.

⁶¹¹ Meşrutiyet'in ilan edilmesi için Rumeli'nin pek çok yerleşim yerinden İstanbul'a telgraflar çekildi. Nevrekop, İstip, Petriç, Ustrumca ve Manastır bunlardan sadece bir kaçıydı. Bu dönemde hürriyetin ilan edilmesi yönünde çekilen telgraf metinleri için bkz: İ. H. Uzunçarşılı (1956). agm., s.162-172; Ahmed Refik (1324-1326). *İnkılâb-ı Âzim, Asır Matbaası, Dersaadet*.

ve diğ er mahaller de hürriyet ve Kanûn-ı Esasî'nin iade edilmesini içeren müşterek telgraf yazarak İstanbul'a göndermişti. ⁶¹²

Ayrıca İttihatçı subaylar Rumeli'deki bazı şehir ve kasabaları ele geçirerek bu bölgeleri Abdülhamid'in idaresinden kurtarmak üzere harekete geçmişti. Nitekim Eyüp ve Niyazi Beyler, 22-23 Temmuz gecesi Manastır'ı girmiş, Müşir Osman Fevzi Paşa'yı oturduğu konaktan alıp Niyazi Bey'in refakatinde Resne'ye göndermişti. Manastır'ın İttihatçıların kontrolüne geçmesinden sonra, Eyüp Sabri Bey'in, cemiyetin Ohri Şubesine çektiği telgraf üzerine, Ohri ve Selanik'te hürriyet ilan edilmişti. ⁶¹³ Üsküp'te aynı şekilde bölgenin askeri komutanı olan Hüseyin Remzi Paşa'nın gönderilmesiyle kontrol altına alınmış İttihatçı subay ve memurlar orkestra ve askeri birlikler eşliğinde şehre girmişlerdi. ⁶¹⁴ Firzovik'te ise, Galip Bey'in telkini ve yönlendirmesiyle bölgenin ileri gelenleri, Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden tatbiki için 20 Temmuz'da İstanbul'a telgraflar çekerek Sultan II. Abdülhamid'e yapılan baskılara bir yenisini eklemiştir. ⁶¹⁵

Yaşanan gelişmelerin ardından, takvimler 23 Temmuz'u gösterdiğinde Eyüp Sabri ve Niyazi Beyler Manastır'da kontrolü ele geçirip meşrutiyeti ilan etmiş ve durumu Harbiye Nezareti'ne bildirmişti. Ancak İttihatçıların beklentisi, alınan kararın padişahın iradesiyle kabul edilmesiydi. Bu nedenle, birkaç saat sonra Manastır Şubesi, 23 Temmuz gecesi Meşrutiyet'in İlanı ve Meclis-i Mebusan'ın toplanması için irade yayınlaması isteğiyle II. Abdülhamid'e tehdit dolu bir telgraf daha gönderdi. Telgrafta; pazar gününe kadar eğer Kanûn-ı Esâsî yürürlüğe konulmaz ve Meclis-i Mebusan'ın açılması sağlanmaz ise padişahın iradesine aykırı düşecek olaylar yaşanabilir deniliyordu. ⁶¹⁶

Serez'de de tepkiler, Manastır'dan farksızdı. Burada 23 Temmuz günü meşrutiyet ilan edilmiş ve bunun padişah tarafından kabul edilmesi istenmişti. ⁶¹⁷ Tüm bu gelişmeler karşısında başka bir çıkış yolu olmadığını gören II. Abdülhamid genel havaya uyararak Kanûn-ı Esâsî'yeyi tekrar yürürlüğe koydu. ⁶¹⁸ Böylece otuz yıl aradan sonra Osmanlı Devleti ikinci defa meşrutiyete dayalı yönetime kavuşmuş oldu.

⁶¹² S. Külçe (1944). *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*. Ticaret Basımevi, İzmir, s. 60.

⁶¹³ S. K. İtem (1999). *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*. (Haz.) Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, s. 33.

⁶¹⁴ Y. A. Petrosyan (1974). age., s.317.

⁶¹⁵ A. Refik, age., s. 87-89; S. Külçe (1944). age., s.50-51.

⁶¹⁶ İ. H. Uzunçarşılı (1956). agm., s. 121; BOA.Y.EE.71/79-4.

⁶¹⁷ İ. Küçükılınç (2011). age., s. 352-353.

⁶¹⁸ A. Kansu (1995). age., s. 137.

2. İlan-ı Hürriyet'in Ülkedeki Yansımaları

Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konduğuna dair haberler, gazetelerde yayımlanmaya başladığında, İstanbul halkı ilk gün hiçbir şey olmamış gibi davranarak olağan hayatlarına devam etmişti. Zira gazetelerde uygulanan sansür nedeniyle son bir ayda Rumeli'de yaşanan gelişmelerden ne İstanbulluların ne de Anadolu halkının malumatı vardı. Bu yüzden, ilk etapta İstanbul halkı, Rumeli'deki gibi coşkulu bir tepki göstermekte çekingen davranmıştı.⁶¹⁹ Ancak 25 Temmuz'da gazetelerde sansürün kaldırılmasıyla birlikte, toplumdaki tedirginlik büyük bir sevince dönüştü. Bütün İstanbul halkı, meşrutiyetin ilanını kutlamak için sokaklara döküldü. Öte yandan, gazeteler "*Padişahım Çok Yaşa*" başlığıyla meşrutiyetin ilanını duyururken, bu gelişmeleri Padişah'ın ihsanıyla gerçekleşmiş bir olay olarak okuyuculara sunmuştu.⁶²⁰ Kanûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe konmasının Padişah'ın lütfü olduğuna inanan halk da minnettarlıklarını ve bağlılıklarını bildirmek için Yıldız Camii'nde yapılacak olan Cuma Selamlığı'nda toplanmıştı.⁶²¹ Kalabalığın arasında Müslim ve Gayrimüslim halk, bütün mektepliler ve medrese öğrencileri bulunuyordu. Binlerce kişinin refakatinde gelen bu heyetin ellerinde "*levâü'l-hamd-ı Osmanî*" yazılı bayraklar bulunmaktaydı. Ayrıca, flamalar üzerinde "*Padişahım Çok Yaşa*", "*Yaşa Hürriyet*", "*Adalet*", "*Vatan*" kelimeleri yazılıydı. Bayezid Meydanı'nda yapılan kutlamalarda ise yüz bin kadar (kadın-erkek olmak üzere) Müslim, Hristiyan, Musevi ahali vardı. Burada nutuklar îrâd edilmiş, alkışlar icra olunmuş, sonra heyetler tarafından Padişah'a teşekkürlerini bildirmek üzere telgraflar gönderilmişti.⁶²²

Kanûn-ı Esâsî'nin ilanı İzmir'de de büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Museviler kardeşçe her akşam rıhtımdaki kahvehanelerde buluşarak sevinçlerini kutlamışlardı. Mevcut redif askerleri terhis edilerek memleketlerine gönderilmişti. Bütün caddelerde Marş-ı Hamidî söyleniyor, Gayrimüslimler de kendi çaldıkları marşlarla kutlamalara katılıyordu.⁶²³ Edirne'de de benzer bir atmosfer vardı. Dedeâğaç, Dimetoka ve diğer kazalardan gelen binlerce insan, kışla meydanında toplanarak

⁶¹⁹ T. Erdoğan (Ed.), (2018). age.s.34; H. Demiryürek (2015). age. s. 44.

⁶²⁰ O. Dağlar (2008). II. Meşrutiyet'in ilanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908). *İstanbul Üniversitesi Siyasal Fakülteler Dergisi*, 38, s. 144.

⁶²¹ T. Erdoğan (2017). age., s.35.

⁶²² İkdâm, 27 Temmuz 1908, s.3.

⁶²³ İkdâm, 28 Temmuz 1908, s.3.

mille ve vatana sadakatle hizmet edeceklerine ve Kanûn-ı Esâsî'nin sonsuza dek yaşaması için tüm güçleriyle çalışacaklarına dair yemin etmişlerdi.⁶²⁴

Kırkkilise Sancağı'nda bulunan mülkîye memurları, askeri zevat, ruhani liderler ve tüm vatandaşlar, birlikte düzenledikleri ziyafetlerle hürriyet sevincine ortak olmuşlardı.⁶²⁵ Tekfurdağı'nda ise on bini aşkın kalabalık, “*Padişahım çok yaşa, yaşasın hürriyet*” sadâlarıyla caddeleri doldurmuş ve bütün şehri bayraklarla donatmışlardı.⁶²⁶ Erzurum'da meşrutiyet kutlamaları 6 Ağustos 1908'de Ermeni Murahhaslığı önünde gerçekleştirilmiş, ardından, Hükümet konağının önünde binlerce Müslümanın yanı sıra Katolik ve Ortodoks Hristiyanların da katıldığı büyük bir miting düzenlenmişti.⁶²⁷

2.1. II. Meşrutiyet'in İlanında Hüdâvendigâr Vilâyeti Merkezindeki Gelişmeler

Hüdâvendigâr Vilâyeti'nde ise meşrutiyetin ilan edilmesine dair haber, vilâyet valisi Mehmed Tevfik Bey'in bazı düşünceleri nedeniyle halka gecikmeli olarak duyurulmuştu. Oysa Sadaret'ten Meclis-i Mebusan'ın açılacağına dair gönderilen telgraf meşrutiyetin ilan edildiği gün Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne ulaştırılmıştı.⁶²⁸ Ancak telgraf metninde meşrutiyetin iadesinden söz edilmeyip sadece meclisin açılışından bahsedilmesi ve hali hazırda meşrutiyetin göstermelik de olsa yürürlükte olduğu gerçeği Mehmed Tevfik Bey'i haberin doğruluğu hususunda şüpheye düşürmüştü. Ayrıca, Mehmet Tevfik Bey, II. Abdülhamid'in meşrutiyeti kendi iradesiyle ilan edip etmediği konusunda kesin bir kanaate de sahip değildi. Hatta ona göre, yaşanan gelişmeler, II. Abdülhamid'in mutlakiyete geri dönmek için izlediği bir taktik de olabilirdi. Bu düşüncelerden dolayı Mehmed Tevfik Bey, olayların kesinleşmesini beklemek için meşrutiyetin ilanı ile ilgili haberi, kısa süreliğine gideceği Mudanya dönüşüne bıraktı. Kararını kesinleştirdikten birkaç saat sonra Bursa'ya geri döndü. Bu esnada, Abdülhamid'in hafiyelerinden olan Fehim Paşa, vali beyden Padişah'ı, meşrutiyetin ilanından vazgeçirmesi için girişimde bulunmasını istedi. Ancak Mehmed Tevfik Bey, bunu kabul etmedi ve yeni bir tebligatın da gelmediğini görerek meşrutiyetin ilanını, gecikmeli de olsa tüm vilâyet, sancak ve kazalara duyurdu. Yapılan duyuru, ilk etapta halkta pek karşılık bulmamış, insanlar günlük işlerinde meşgul olmaya devam etmişti.⁶²⁹ Öyle ki, Sabah Gazetesi, “*Bursa civarı sakin, asûde; burada hiçbir eser inkılâb-ı aşikâr görünmüyor,*

⁶²⁴ İkdâm, 29 Temmuz 1908, s.2.

⁶²⁵ Sabah, 31 Temmuz 1908, s.2.

⁶²⁶ Sabah, 30 Temmuz 1908, s.3.

⁶²⁷ İkdâm, 8 Ağustos 1908, s. 2.

⁶²⁸ H. Demiryürek (205). age., s. 44.

⁶²⁹ F. R. Hürmen (1993). “*Bir Devlet Adamının*” Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları I. Arma Yayınları, İstanbul, s. 445-446; H. Demiryürek (2015). age., s. 47.

İstanbul'daki hüçkırıklar yok... Burası inkılâb-ı âzimden hiçbir şey hazm ve temsil etmiyor” diye yazmıştı.⁶³⁰

Mevcut durum karşısında İttihat ve Terakki Merkez-i Umumiyesi ise Bursa İttihat ve Terakki Şubesi'ne bir telgraf gönderdi. Telgrafta, meşrutiyetin ilanının, cemiyetin gösterdiği fedakârlıklar sayesinde mümkün olduğu vurgulanmıştı. Haberi alan şehrin cemiyet üyeleri, Vali Bey'den, Meşrutiyet'in ilan edildiğinin bir kez daha halka duyurulması için 'Tebşirname' hazırlanıp gerekli yerlere asılmasını istedi.⁶³¹ Cemiyetin talebi yerine getirilmesiyle birlikte, meşrutiyetin İttihat ve Terakki tarafından ilan edildiğini öğrenen halk, bu kez büyük bir sevinçle sokaklara döküldü. Vali Mehmed Tevfik Bey'in ifadesiyle İttihat ve Terakki'nin açıkladığı gün Bursa tam olarak bayram havası yaşadı, insanlar birbirlerini kutladı, memurlar vilâyete gelerek halka ve hünkâra teşekkürlerini ilettiler. Aynı zamanda cemiyetin yönlendirmesiyle büyük mitingler tertip edildi. “*Yaşasın Hürriyet, Kahrolsun İstibdâd*” sesleri daha güçlü bir şekilde duyulmaya başlandı.⁶³² O gece, Bursa'nın en büyük otelinde, Müslüman, Hıristiyan ve Musevi ruhani liderlerinin katıldığı yeni anayasal düzen onuruna büyük bir ziyafet düzenlendi. Ayrıca İngiliz konsolosluğu önünde hazır bulunan kalabalığa İngiliz anayasasını ve hükümdarını öven konuşmalar yapıldı. Ardından Bursalılar, Mehmed Tevfik Bey'e meşrutiyete bağlılık yemini ettirmek için vali konağında toplandı. Ancak Vali Bey, meşrutiyet hakkında konuşma yapmış olmasına rağmen halkın beklentisini karşılayacak bir demeçte bulunmadı.⁶³³ İlerleyen süreçte Vali Mehmed Tevfik Bey, kendisine yönelik artan tepkiler karşısında daha fazla dayanamadı ve 19 Ocak 1909'da istifa ederek Bursa'dan ayrıldı.⁶³⁴

Öte yandan II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Bursa'da yapılan gösteriler zamanla kontrolden çıkmaya başladı. Bazı devlet adamları, geçmiş dönemin 'bakiyesi' olarak görülüp zorla görevden alındı.⁶³⁵ Bu isimler arasında evrak müdürü Hacı Ali Bey, muhasebe ketebesinden Söğütlü Mustafa Efendi, evkaf başkâtibi Hacı Abdi Bey, vergi ketebesinden Mustafa Efendi, Ticaret Reisi, adliye müstantikleri ile müdde-i umumi muavini, meclis idare azasından Hacı Latif Paşa ve Ahmed Bey, Nâfia Sermühendisi Çerçinos ve Hamidiye

⁶³⁰ Sabah, 20 Ağustos 1908, s.2.

⁶³¹ R. Kaplanoğlu (2006). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)* Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul, s. 145.

⁶³² F. R. Hürmen (1993). age., s.449; R. Kaplanoğlu (2006). age., s.145; H. Demiryürek (2015). age.s.47.

⁶³³ K. Emiroğlu (1999). *Anadolu'da Devrim Günleri İkinci Meşrutiyet'in İlanı Temmuz- Ağustos 1908*. İmge Yayınları, Ankara, s. 142; A. Kansu (1995). age., s. 144.

⁶³⁴ A. Özcan (2013). “Mehmed Tevfik Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.28, s. 537.

⁶³⁵ R. Kaplanoğlu (2006). age., s. 146.

hastanesi Sertabibi Sevaydis Efendi yer alıyordu.⁶³⁶ Ayrıca Abdülhamid'in önemli hafiyelerinden olan Fehim Paşa, Yenişehir'de gençler tarafından yakalanarak linç edildi. Bursa'da sürgünde bulunan Sakallı Mehmet Paşa ile Kaymakam Cevat Bey, Rıza Bey ve Yüzbaşı Enver Beyler ise halkın lanetleri arasında kumandanlığa kadar götürülerek tutuklandı.⁶³⁷

Bursa'da bir yandan bu gelişmeler yaşanırken, diğer yandan Kanûn-ı Esâsiye'nin tam olarak uygulanmadığı gerekçesiyle şehirdeki yöneticiler, bazı kesimler tarafından şu şekilde tenkit edilmişti:⁶³⁸

“...Her tarafta hükümet Kanûn-ı Esâsiyeyi tatbika başlamış, kurra-i zabıta, tesirini göstermekte, hükümetin kanun-ı icrayı hüküm etmekte, erbâb-ı fen, ashâb-ı cihât tarafından kulüpler açılmış. Bursa'da bunların hepsinden mahrum... Hükümet bir sükûn-ı mutlak içinde. Belediye sanki inadına yapıyormuş gibi eskiden daha ziyade müsamahakâr davranıyor. Bütün mevcudiyetini bir perde-i atalete gizliyor... Bizim hükümet dairesi hala uyuyor. Vali Bey icraata ne vakit başlayacak. Belediye, Kanûn-ı Esâsinin kendisine ait mevâddını ne vakit gözden geçirecek...”

1909 yılında ise, meşrutiyetin getirdiği yenilikler Bursa'da belirgin hale gelmeye başlamış olsa da hükümetin gücü ve etkisi istenen düzeye henüz ulaşmamıştı. Ayrıca, kamuoyu da meşrutiyetin önemini tam olarak kavramış değildi. Nitekim Tanin gazetesi başyazarı Ahmet Şerif Bey, 1909'da Bursa'ya yaptığı ziyaret sonrasında, meşrutiyetin şehirdeki etkilerini anlatan bir yazı kaleme alarak şehir halkının bu durumunu açıkça ortaya koymuştu.⁶³⁹

2.2. II. Meşrutiyet'in İlanında Kütahya Sancağı'ndaki Gelişmeler

Kütahya'da meşrutiyetin ilk günleri, ülkenin birçok bölgesinde olduğu gibi, oldukça sarsıntılı geçmiştir. Bunun başlıca nedeni, II. Abdülhamid'in uzun süren mutlakiyetçi yönetiminin bir anda sona ermesiyle başlayan otorite boşluğu ve buna bağlı olarak bölgedeki eşrafın çıkarlarını sürdürebilmek için yerel yönetimle yaptıkları güç mücadelesidir. Dolayısıyla, bu nedenler zemininde gelişen kaotik ortam, mütegalibe olarak da adlandırılan kesime harekete geçme fırsatı vermiştir. Kendilerini, olmadıkları halde yeni rejimin öznesi olan İttihat ve Terakki mensubu olarak göstererek toplumu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmış ve çeşitli bahaneler üreterek bu dönemde tehdit oluşturacağını düşündükleri bazı devlet memurlarının görevden alınmasında etkin rol oynamışlardır. Dolayısıyla meşrutiyetin sağladığı hürriyeti, gayelerine ulaşmak için hükümet işlerine

⁶³⁶ Sabah, 27 Ağustos 1908, s.3.

⁶³⁷ R. Kaplanoğlu (2006). age., s. 146; K. Emiroğlu (1999). age., s.142.

⁶³⁸ Metin, 18 Ağustos 1324, s.1-2.

⁶³⁹ R. Kaplanoğlu (2006). age., s. 146; Ahmet Şerif (1999). *Anadolu'da Tanin*. (Haz.) Mehmet Çetin Börekçi, c. I., TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 2.

müdahale etmek olarak yoran bölgenin yerel güçleri, henüz meşrutiyetin ikinci gününde harekete geçmişlerdi.

Nitekim Kütahya’da İslâm ve Hristiyan binlerce halkın katılımıyla hükümet binası önünde yapılan meşrutiyet kutlamaları, şehrin güçlü eşraflarından Hocasade Rasih Efendi’nin ve diğer muhaliflerin tahrikleri neticesinde bir anda mutasarrıf Ahmed Fuad Paşa’ya karşı bir protestoya dönüşmüştü. Belgelere yansıyan bilgilere göre Rasih Efendi, kutlamalar sırasında orada bulunan kalabalığı galeyana getirebilmek için Ahmed Fuad Paşa aleyhinde uzun bir nutuk irâd etmiş ve “*Seni ahali istemiyor, hemen azimet etmelisin*” diyerek mutasarrıf beyi istifa etmeye zorlamıştı.⁶⁴⁰ Yine Hocasade Rasih Efendi, hiçbir sıfatı olmadığı halde İttihat ve Terakki Şubesi Reisi imzasıyla, Hüdâvendigâr Vilâyeti’ne gönderdiği 30 Temmuz 1908 tarihli telgrafta “*On altı seneden beri memleketin terfisine tenezzül etmeyen, halife vekili olduğu halde bir kere bile Cuma namazı edâ etmeyen*” dediği Kütahya Mutasarrıfı Fuad Paşa’nın makamından kaldırıldığını yerine vilâyetçe yenisi gönderilinceye kadar Liva Kumandanı Rıfat Paşa’nın cemiyetçe vekil tayin edildiğini bildirmiştir.⁶⁴¹

Meşrutiyet kutlamaları sırasında Kütahya’da gelişen olayları kaleme alan Mehmet Mesih (Akyiğit) Bey de Millî Mecmuadaki yazısında Ahmed Fuad Paşa’nın görevinden alınma hadisesini şu şekilde aktarmıştır:⁶⁴²

“...Fuat Paşa çok ciddi, çalışkan bir idare adamı imiş, evinden vilâyet dairesine, vilâyet dairesinden evine yahut da vazife itibariyle alâkadar olması lâzım gelen mahallere gider, gelirmiş. Hiç kimsenin tesiri altında kalmamak için ziyafetlere, davetlere katiyen uğramaz, eşraftan bir fertle samimi olmaz, vicdanının emrinden dışarı çıkmazmış. Tabi bu muhterem şahsın bu kadar ciddiyet göstermesi menfaat düşkünlerinin, bilhassa memleketin eşrafından Hocasade Rasih Efendi’nin hoşuna gitmediğinden, düşman kazanmasına sebep oluyormuş. Hatta bir vakıf meselesinden haklı olarak menfaatine dokunması dolayısıyla Rasih Efendi en büyük hasım kesilmiş ve fırsat beklemeye başlamış.

Nihayet üç yüz yirmi dört senesi (M.1908) Temmuz’unda Meşrutiyetin ilanını müteakip halk yine âdeti vecihle civardaki Yoncalı ve Ilıca kaplıcalarına gitmiş. Şehirde kalan az ve seviyesi düşkün zümreden Rasih Efendi, istifadeyi düşünerek birtakım şikâyetler arasında kendi arzusunu temine muvafık olmuş: Hocasade bir gün münadileri çıkartarak “Arzu edenlerin istedikleri meyhanelerden Meşrutiyet şerefine ve Rasih Efendi hesabına para vermeden içebileceklerini” ilân ettirmiş... Esasen seviyesiz olduklarını söylediğim zümre bu fırsattan istifadeye koşmuş, mümkün olduğu kadar içmiştir. Ertesi gün öğle üzeri tekrar çıkartılan münadiler: “Rasih Efendi’yi sevenler hükümet meydanında toplansınlar” avazesıyla bağırmuşlar. Zaten bu bayağı şahsın sayesinde içen ve sarhoşlukları henüz geçmeyen sefil tabaka derhal bu davete icabet etmiş...

Rasih Efendi en önde arabada olduğu halde dilinin döndüğü kadar konferans vermeye ve halkı teşvike başlamış. İşe, halkı tamamıyla ezen ve çok zalim olan jandarma kumandanından başlanmış: “Jandarma kumandanını istemeyiz istemeyiz, istemeyiz!!” tabii ahalinin bunun nereye varacağını bilmediği tezahüratı arasına: “Mutasarrıfı istemeyiz,

⁶⁴⁰ BOA. DH. MKT. 2701/76.

⁶⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 403-62.

⁶⁴² Mehmed Mesih, “Kütahya’da Birkaç Gün”, *Millî Mecmua*, 1 Ağustos 1926, Numara: 66, s. 1068; Ali Günhan, Yeni Kütahya Gazetesi.

istemeyiz!” avazeleri karışmış. Mutasarrıf aleyhinde de doğan bu cereyan gittikçe kuvvetlenmiş.

Nihayet bu hareketten son derece müteessir olan Fuat Paşa arabaya binerek şehri terk etmeye mecbur olmuş. Hatta önde Hoca zade olduğu halde bir takım adi mahlûklar tarafından Yumurta ve limon kabuklarına tutularak teşyii edilmiş.

Fuat Paşa, tren hareket ederken: “Siz beni istemezseniz ben de sizi istemem, bir fenalık yapmadım ki müteessir olayım!” demiş... Bu suretle Fuad Paşa feci olduğu kadar hazin bir akıbetle uğramıştır...”

Bunun yanında olayların yaşandığı gün, Fuad Paşa ile birlikte bazı memurlar da zorla görevlerinden alınmıştır. Öte yandan, Rasih Efendi merkezde ele geçirmeye çalıştığı idârî kontrolü sancak genelinde genişletebilmek için yine cemiyetin mahlasını kullanarak çevre kazalara “Biz istemediğimiz memurları kaldırıyoruz, siz de faaliyet gösteriniz” şeklinde telgraflar göndermiştir.⁶⁴³ Mizan gazetesi ise Kütahya’da gelişen olayları “*Taşrada Neler oluyor*” başlığı altında değerlendirmiş, burada birtakım kimselerin şahsi menfaatlerini sağlamak için güç gösterisinde bulunarak memurlara ve evkaf çalışanlarına tecavüz ettikleri ifade edilmiştir.⁶⁴⁴

Yaşanan bu gelişmeler üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, özellikle Rasih Efendi’yi de kastederek “*Anadolu Ahalisine*” başlıklı bir bildiri yayımlayarak halka şu sözlerle uyarıda bulunmuştur:⁶⁴⁵

“Aldığımız mevsuk haberlere nazaran idâre-i müstebide zamanında bir türlü habâset ve mel’aneti ihtiyar eden bazı hamiyetsizler bugün fırsattan istifade ederek masumları iğfale tasaddi etmektedirler. Bunlar, güya İttihat ve Terakki cemiyetine mensup olduklarını beyan ederek menfaat emeliyle bir takım neşriyata cür’et ediyorlar. Bu gibi cür’etkârın bir kısmı da kendi yararına cemiyet reisi süsü vererek me’murîn-i hükümet nezdinde hakk şehnâne bir takım icraata tasaddi ediyorlar. ... Binaenaleyh cemiyet namına iğraz ve menâfi-i zâtiyesini tervice çalışan edâninin sözlerine i’timad olunmaması tavsiye olunur. Filhakika Anadolu’nun her tarafında İttihat ve Terakki Cemiyeti şubeleri vardır. Ancak bunların mühür-i resmileri mevcuttur. Bunun için mühürsüz kâğıtlara ehemmiyet atf olunmaması daha muvaffak olur. Hele Kütahya ve havalisinde cemiyet namına hareket eden bazı mütegalibelerin cemiyet ile münasebeti olmadığı azade-i iştibahtır.”

Vuku bulan bu olayların ardından dönemin valisi Tefik Bey, Fuad Paşa’dan görevini Liva kumandanı Rifat Paşa’ya vekâleten bırakıp izahat vermek üzere merkeze gelmesini istemiştir. Aynı minvalde, Liva Kumandanı Rifat Paşa’ya da telgraf göndererek, vekalet müddeti boyunca kanun ve adalet dairesinde görevini yerine getirmesini bildirmiştir.⁶⁴⁶ Devam eden süreçte yaşananlar üzerine soruşturma başlatılmış olsa da Ahmed Fuat Paşa görevine iade edilmeyerek 1908 Ağustos’unda mutasarrıflıktan azledilmiştir.⁶⁴⁷

⁶⁴³ BOA. DH. MKT.2701/76.

⁶⁴⁴ Mizan, 18 Eylül 1908, s. 1.

⁶⁴⁵ Gazete, 28 Temmuz 1324, s. 3.

⁶⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 403/62.

⁶⁴⁷ Yeni Gazete, 20 Ağustos 1908, s. 4.

Liva Kumandanı Rıfat Paşa'nın bir ay kadar süren vekâletinden sonra Kütahya mutasarrıflığına 29 Ağustos 1908'de Ertuğrul Sancağı Mutasarrıfı Hacı Osman Paşa atanmıştır.⁶⁴⁸ Ancak aradan birkaç ay geçmeden Rasih Efendi ve onunla birlikte iş tutanlar, Ahmed Fuad Paşa'ya yaptıkları gibi Hacı Osman Paşa'yı da Kütahya'dan göndermek amacıyla uygun fırsat kollamışlardır. Tam bu esnada Kütahya'da bazı ihtiyat ve redif askerlerinin silahaltına girmemek için çıkarttıkları hadiseler⁶⁴⁹ Rasih Efendi ve arkadaşlarına aradığı fırsatı sunmuştur. İkdâm gazetesinin 24 Teşrin-i Evvel 1908 Tarihinde Kütahya halkı askere gitmek istemiyor şeklinde sütunlarına taşıdığı haber meseleyi daha da alevlendirmiş ve Kütahya halkı üzerinde büyük bir etki yaratmıştır.⁶⁵⁰ Rasih Efendi ve arkadaşlarının kışkırtmalarıyla iyice öfkelenen halk, gece yarısı olmasına rağmen telgrafhaneye gidip vali beyi makine başına çağırarak Mutasarrıf Osman Paşa'nın görevden alınmasını talep etmişlerdir.⁶⁵¹

Kütahya'da hükümet memurları aleyhinde vuku bulan bu olayın ardından, Hüdâvendigâr Vilâyeti Vali Vekili Mehmed Şefik Bey, 7 Kasım 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne, olayların ciddiyetini ve nedenlerini açıklayan kapsamlı bir yazı göndermiştir. Vali vekiline göre yaşanan hadiselerin asıl sebebi, “*ahval-i sabıkası esasen malum*” olarak nitelendiği Hocasade Rasih Efendi ve benzer tutumda olan yerel eşraflar arasında yaşanan çekişmelerdi. Bu çekişmelere Örnek olarak, Rasih Efendi, Üftadezade Ahmed ve Karağazade Mehmed Efendi'den oluşan grubun, kendileriyle nüfuz mücadelesine girişmiş olan Liva Meclis azalarından Rıfat ve Müftü Halil Efendi hakkında mutasarrıflığa yaptıkları şikâyeti göstermişti.⁶⁵² Dolayısıyla hadiselerin nedenlerini bu şekilde tespit eden Vali Bey, Hocasade Rasih ve arkadaşlarının hükümet işlerine müdahale etmeyi adet haline getirdiklerini belirtmiştir. Bu durumun devam etmesi halinde Kütahya'ya ne mutasarrıf ne de bir memur göndermenin mümkün olacağını vurgulamıştır. Benzer olayların tekrarlanmaması için yaşanan hadiselerin araştırılması ve suçluların belirlenip adli makamlara teslim edilmesi gerektiğini ifade ederek, bu amaçla birkaç memurun görevlendirilmesini Dâhiliye Nezareti'nden talep etmiştir.⁶⁵³ Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti vilâyetten gelen talepleri

⁶⁴⁸ BOA. İ. DH. 1469/20; Hüdavendigâr, 20 Ağustos 1324, s. 2.

⁶⁴⁹ BOA. DH. ŞFR. 406/30-01.

⁶⁵⁰ İkdâm, 24 Teşrin-i Evvel 1908, s. 3.

⁶⁵¹ BOA. DH. MKT. 2701/76.

⁶⁵² Hocasade Rasih Efendi, Üftadezade Ahmed ve Karağazade Mehmed Efendiler, İstibdat taraftarı olarak nitelendirdikleri liva meclis azalarından Rıfat ve Müftü Halil Efendiler'in menfaatlerini temin edebilmek amacıyla mebus seçimleri sırasında kendi adaylarını kazandırmak için halkı tehdit ve baskı altında tuttuklarını iddia etmişler ve bu konudaki şikayetlerini Kütahya mutasarrıflığına bildirmişlerdi. BOA. BEO. 3439/257913-3-2; BOA. DH. MKT.2690/61-1.

⁶⁵³ BOA. BEO. 3439/257913-3.

gecikmeden hemen ertesi gün Sadaret makamına iletmış ve ilaveten asayişin muhafazası için de jandarma ile bir bölük askerin Kütahya'ya gönderilmesini istemiştir.⁶⁵⁴ Konu hükümette görüşüldükten sonra vilâyetin isteği doğrultusunda soruşturma başlatmak üzere Şûra-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Reisi Faik Bey ile Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Mümtaz Bey görevlendirilmiştir.⁶⁵⁵

İstanbul'dan gönderilen müfettişlerin soruşturmaları, yaklaşık on gün kadar sürmüştür. 24 Aralık 1908'de Dâhiliye Nezareti'ne sundukları rapor, vilâyet vali vekilinin en başta işaret ettiği sebeplerle uyumludur. Onlar da yaşananları "*Kütahya'nın ileri gelen mütegalibelerinden*" olarak tanımladıkları Rasih ve Rıfat Efendilerin öteden beri birbirlerine üstünlük kurma ve bölgede tek olma düşüncesiyle giriştikleri mücadeleden kaynaklandığını belirtmişlerdir. Bu nedenle, kamu düzeninin sağlanması için her ikisinin de cezalarının yasal zeminde infaz edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca asayişin sağlanabilmesi için her türlü tedbirin alındığını ve Hüdâvendigâr Vilâyeti Merkez-i Umumi Muavini Şevket Bey'in adli soruşturmaya nezaret etmesi için Kütahya'da bırakıldığını bildirmişlerdir.⁶⁵⁶

Öte yandan, 2 Ocak 1909 tarihinde Harbiye Nezareti'ne Kütahya'dan altmış bir kişinin imzasını taşıyan bir başka şikâyet telgrafı gönderilmişti. Telgrafta, halkın eşraftan birkaç kişinin kışkırtmasına kapılarak isyan etmediği ve sadece bu nedenle asayişin bozulmadığı ifade edildikten sonra çıkan olayların da asıl sebebinin, fiiliyatı bozuk birkaç eşrafın, jandarmalar aracılığıyla yardım toplama bahanesiyle çaresiz halka cebir ve şiddet göstermesinden kaynaklandığı belirtilmişti. Telgrafın devamında son gelişmelerden sonra halkın mal ve canlarından emin olmadıkları, çoluk çocuk bunların şiddetinden korktukları ve idare-i örfiye ilan edileceği endişesiyle heyecan içerisinde oldukları belirtmişti. Telgrafın sonunda ise tahkikat yapmak üzere gelen heyetin sadece memurlarla görüşüp halkın durumunu soruşturmadan dönmelerinden dolayı üzüldüklerini, özellikle dirayetli bir memurun biran evvel gönderilip zulmün son verilmesini istemişlerdi.⁶⁵⁷ Bu telgraf metnini hazırlayanlar bir kopyasını da İkdâm gazetesine göndererek halkın içinde bulunduğu durumun kamuoyunu tarafından bilinmesini istemişlerdi. İkdâm gazetesi ise, telgrafı muğlak ifadeler içerdiğini belirterek bahsedilen olayların ayrıntılarını öğrenmek için bir muhabirini Dâhiliye Nezareti'ne göndermişti. Dâhiliye Nezareti müsteşarının açıklamasına göre, olaylar Hoca Zade Rasih ve Said adında iki kişi tarafından gerçekleştirilmişti. Bu kişiler, meşrutiyetin ilan edildiği zaman

⁶⁵⁴ BOA. DH. MKT. 2665/92.

⁶⁵⁵ BOA. BEO. 3449/258672-2; Sabah, 16 Kanun-ı evvel 1908, s. 3.

⁶⁵⁶ BOA. DH. MKT.2701/76.

⁶⁵⁷ BOA. DH. MKT.2704/63.

hürriyeti, herkes istediğini yapabilir surette yorumladıklarından Mutasarrıf Fuad Paşa'yı birçok iftira atarak işinden el çektirmişlerdi. Onun yerine gelen Osman Paşa da selefi gibi aynı kişilerce Kütahya'dan çıkarılmıştı. Bakıldığında müsteşar beyin açıklamaları soruşturma sonucunda elde edilen tespitlerle tutarlıydı.⁶⁵⁸

Dâhiliye Nezareti'nin emriyle yürütülen tahkikatın nihai sonucu ancak 20 Şubat 1909'da tamamlanabildi. İstinaf Müdde-i Umumi ve Polis Müdürünün vilâyete sunduğu raporda, şehirde artık emniyet ve asayiş sağlandığı, Rasih Efendi'nin bilinen suçlarından dolayı adliye tarafından tutuklanmasına karar verildiği, ancak jandarmaların müsamahakâr davranışları nedeniyle firar etmesine sebep olduğu bildirildi. Rıfat Efendi hakkında ise meclis azalığından azledilmesi ve Mutasarrıf Osman Paşa'nın çok kuşkucu olmasından dolayı Kütahya Sancağını iyi bir şekilde idare edemeyeceği anlaşıldığından değiştirilmesi gerektiği ifade edildi.⁶⁵⁹ Hacı Osman Paşa, olayların patlak verdiği günlerde vilâyet tarafından merkeze çağırılmıştı. Asayişin sağlanıp idârî düzenin tesis edilmesiyle bir süreliğine Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderilse de⁶⁶⁰ daha sonra bahsi geçen rapor doğrultusunda hareket edilerek 21 Mayıs 1909 tarihinde İzmit Sancağı'na tayin edilmesi uygun görüldü.⁶⁶¹

Hocazade Rasih Efendi, bir şekilde Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Fuad Paşa ve Hacı Osman Paşa'yı görevden aldırdıktan sonra, meşrutiyet taraftarı olduğunu göstermek amacıyla bir çeşme yaptırmıştır. Çeşmenin kitabesinde⁶⁶² yapılış tarihi Rumî 1325 olarak belirtilmiş olması II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra yaptırılmış olabileceğini düşündürmektedir. Günümüzde Hürriyet/Meşrutiyet Çeşmesi olarak isimlendirilen bu yapı şehir meydanında varlığını sürdürmektedir.

Öte yandan Kütahya'da meşrutiyet sevincinin bir diğer somut göstergesi, şehrin sembolü olan çini sanatına II. Meşrutiyet'in ana ilkeleri olan "Hürriyet, Adalet, Müsavat, Uhuvvet" kelimeleri ile "Yaşasın Vatan, Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Kânun-ı Esasi" gibi sloganların işlenmiş olmasıdır.⁶⁶³ İkdâm gazetesinde yayımlanan haberde Kütahya çini fabrikatörlerinden Minasyan Efendi'nin meşrutiyet hatırası olmak üzere zarif çini tabaklar imalat ettirdiğini, bu tabaklara da tarih-i inkılâp adına Müsavat, Adalet, Hürriyet kelimeleri

⁶⁵⁸ İkdâm, 14 Ocak 1909, s. 4.

⁶⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 410/60.

⁶⁶⁰ Hüdavendigar, 13 Kanun-i Sani, 1908.

⁶⁶¹ BOA. DH. MKT. 28/26.

⁶⁶² Çeşmenin ta'lik hatla hakk edilmiş inşa kitabesinin birinci satırında: *Yazdı Rıf'at mahlas cevher gibi târihini İkinci satırında: Akdı işbu çeşmeden sâfi sular 'aynü'l-hayât sene 1325 yazmaktadır.* A. Tekin (2021). *Kütahya ve İlçelerinde Su Yapıları.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s. 429.

⁶⁶³ U. Soley (2015). *Suna ve İnan Kıraç Vakfı Kütahya Çini ve Seramikleri Koleksiyon Kataloğu Kütahya Çini ve Seramikleri 2.* Pera Müzesi, İstanbul, s.191.

yazdırdığı bildirilmiştir. Ayrıca Minasyan Efendi'nin Kütahya'da çini sanatını canlandırmak için önemli faaliyetler içinde olduğu bilgisi de verilmiştir.⁶⁶⁴ Dinos T. Kogias da eserinde II. Meşrutiyet'in ilanının Kütahyalı Gayrimüslimler tarafından Kütahya'da büyük bir coşkuyla karşılandığını ve Kanûn-ı Esâsî'nin ilanını anmak amacıyla 'Hürriyet, Kardeşlik, Eşitlik, Adalet', 'Yaşasın Sultan', 'Yaşasın Kanûn-ı Esâsî', 'Yaşasın Vatanseverlik ve Hürriyet', 'Yaşasın Müsavat' gibi ifadelerle süslenmiş çini tabakların üretildiğini ifade etmiştir.⁶⁶⁵ Dolayısıyla, Müslim ve Gayrimüslim ustalar tarafından yapılan bu çinilerle dönemin ruhu ve idealleri somut bir şekilde yansıtılmış, Kütahya'nın meşrutiyet coşkusu çinilerle de ifade edilmiştir.

2.3. Eskişehir ve Uşak Kazaları'nda II. Meşrutiyet Sevinci

II. Meşrutiyet kutlamaları Eskişehir Kazası'nda büyük bir coşkuyla gerçekleştirilmiştir. İslâm ve Hristiyanlardan oluşan binlerce halk, bando eşliğinde uzun bir kortejle Eskişehir Hükümet Konağına doğru ilerlemiş, burada Mekteb-i Sanâyi-i Nefise-i Şâhâne mezunlarından Keldani Nedim Efendi tarafından bir konuşma yapılmıştı. Ardından "Padişahımız çok yaşa, Yaşasın Vatan, Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Ordu" sloganlarıyla belediye ve askeriye binası önüne gidilerek kutlamalar gece geç saatlere kadar devam ettirilmiştir.⁶⁶⁶

II. Meşrutiyet'in ilânı Uşak Kazası'nda da Eskişehir'de olduğu gibi benzer bir tablo oluşturmuş, aynı sevinç ve heyecanla kutlanmıştır. Bu coşkuyu en iyi yansıtan kaynaklardan biri ise Uşak'tan Ahenk gazetesine gönderilen mektuplar olmuştur. Zira Ahenk gazetesinde yayımlanan Ragıp Bey'in mektubunda meşrutiyet ve hürriyet sevinci şu sözlerle aktarılmıştır:⁶⁶⁷

"Bütûn semâlarda âsâr-ı beşâset nümâyân, dudaklar tabiyetiyle hândan, kalpler manevî bir his ile şâdân. Hâsılı her tarafta an be an mütezâyid bir şevk-i sürûr ve ibtihâc cûşân. Dört gün evvel kemâl-i hüzüin ve tesirle mahkûm-ı sükût olarak bıraktığım sevgili vatanımın bugün cilve-gâh-ı sürûr ve şâdumâni olduğunu görünce bittabi hayretle kaldım. "Muhakkak bir sebep var eyliyor âsârını imâ" diye istihzah-ı esbaba şitâbân oldum. Sevgili ihvândan biri "Kânun-i Esâsi ilân, meşrutiyet va'z olundu, hürriyet mutlaka te'min olundu" dedi. Herkes samimiyetle yekdiğerini tebrik ediyor, kahveler, şuruplar birbirini takip ediyor, yaşasın padişahımız, yaşasın hürriyet diye mütemadiyen el çırparak ilân-ı sürûr ve şâdumâni eyliyor idi" Aman Yarabbi şâhid-i nâzenin hürriyet arz, gülçehre ibtisâm etti, öteden beri elim-i te'sirle bizâr olduğu o mahbube-i dil-âşûb hürriyeti herkes kemâl-i serbestle der-âgûs

⁶⁶⁴ İkdâm, 6 Ekim 1908, s.4.

⁶⁶⁵ Ντίνοϋ Θ. Κόγιαϋ (2021). *Ενθυμιον Κιουταχειαϋ- Αποτυπωϋειϋ Τηϋ Ιϋτοριαϋ ϋτην Κεραμικη Τηϋ Κιουταχειαϋ (Τελοϋ 19ου - Αρχεϋ 2000 Αιωνα). S.41.(Dinos T. Kogias (2021). *Ouvenir of Kütahya Imprints of History on Kütahya Pottery (Late 19-Early 20th Century. Benaki Muesum, Athens s. 41.)* (Kogias, Dinos T. 2021. *Kütahya Hatıraları – Kütahya Seramiğinde Tarihin İzleri 19. Yüzyıl Sonları – 20. Yüzyıl Başları. Benaki Müzezi, Atina).**

⁶⁶⁶ Sabah, 1 Ağustos 1908, s.4.

⁶⁶⁷ Ahenk, 1 Ağustos 1908, s.1.

edebilecek seve seve öpebilecek. Hürriyet seni severim! Muhâfâzâ-i vicdanımda senin için sakladığım hiscilik mâkâmı pek âlidir. Sen Avrupa, Amerika vadilerinde cevîlân ederken, ben ve bütün Osmanlılar ikâmetgâh-ı mâşukâsını etrafını dolaşan aşk-ı nâlân gibi kalben o cevîlângâh-ı mes'udiği tavaf ediyordum. Aklımız, fikrimiz, lisânımız bütün kuvve-i maddiyemiz ve mânevîyemiz sen idin. Daima seni arar, seni sorar hürriyet diye feryat ederdik..."

Mustafa Enver ve Ahmed Tahir Bey tarafından gönderilen mektuplara göre ise, Uşak'ta Meşrutiyet sevinci şu şekilde yaşanmıştı:⁶⁶⁸

II. Meşrutiyet'in ilanını duyan halk büyük bir coşku ve neşe ile ellerinde hürriyet levhaları, kollarında İttihat ve Terakki'nin nişânesi ile sokaklara dökülmüş, hükümet memurları, bütün subaylar ve Jandarma süvarileri ile beraber askerî mızıkâ eşliğinde "*Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Millet, Yaşasın Vatan, Var Olsun İttihad Cemiyeti*" sloganlarıyla şehrin bütün sokaklarını, çarşılarını dolaşmışlardı. Ardından debboy-ı hümayuna geçilmişti. Burada bulunan Müslüman, Hristiyan, Yahudiler birbirlerini kucaklayıp meşrutiyet sevincini beraber kutlamışlardı. Gülşen-i İrfan Mektebi öğrencileri ellerinde hürriyet bayraklarıyla sevinçle hükümet binasına doğru ilerlemişti. Ardından yüksek rütbeli subaylar kardeşlik, adalet üzerine söylevde bulunmuşlar daha sonra hükümet binasına giderek burada bekleyen binlerce halkın içine karışmışlardı. Burada kaymakam adına Selânikli Necmeddin Efendi, ulema adına İbrahim Efendi, Bölük Yüzbaşısı Ahmed Efendi, tüccarlar adına Göbelezzade Sadık Bey ve Adliye memurları adına Ticaret Reisi Saib Efendiler meşrutiyet üzerine konuşmalar yapmışlardı. Ulema-yı kiram adına konuşma yapan İbrahim Efendi, ikinci defa hitabet kürsüsüne çıkarak, ümmetin saflarında birlik ve beraberlik içinde olmanın önemini vurgulayan sözleriyle kalabalığı coşturmuştu. Bunun üzerine bütün halk, vatan ve millet uğrunda malını, canını, evladını ve herşeyini feda edeceğine, kimseye kötülük etmeyeceğine dair yeminler etmişlerdi.⁶⁶⁹

2.4. II. Meşrutiyet Döneminde Dış Gelişmelerin Kütahya Sancağı'na Yansımaları

II. Meşrutiyet süresince Osmanlı Devleti hem iç hem de dış meselelerle karşı karşıya kalmıştı. Zira Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakıyla başlayan bunalımlar Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Yunanistan Girit'i işgali ve İtalya ile yapılan Trablusgarp Savaşı'yla devam etti. Balkan Savaşları ve ardından I. Dünya Harbi, yaşanan sorunları üst seviyelere tırmandırdı. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı toplumu meşrutiyetin

⁶⁶⁸ Ahenk, 7 Ağustos 1908, s.1; Ahenk, 11 Ağustos 1908, s.1

⁶⁶⁹ Ahenk, 7 Ağustos 1908, s.1.

sağladığı yasal haklar çerçevesinde miting, nümayiş, protesto ve boykot gibi kitlesel eylemlerle tepkilerini göstermişti.⁶⁷⁰

Bu kapsamda, Kütahyalılar da süreç içerisinde ortaya çıkan iç ve dış ülke meselelerine kitlesel eylem haklarını kullanarak tepkilerini göstermiştir. Bunlardan ilki Avusturya Macaristan'ın 6 Ekim 1908'te Bosna-Hersek'i ilhakı sonrası yaşanmıştır.⁶⁷¹ Hüseyin Cahit'in girişimiyle⁶⁷² ülke çapında başlatılan Avusturya mallarına karşı boykot uygulamalarına Kütahya tacirleri de katılmıştır. "Harb-i İktisadî" olarak niteledikleri boykotun etkisini artırmak için tüm tacirler bir araya gelerek miting düzenlemiştir, Avusturya menşeli ürünlerin alımını ve satımını yapmayacaklarına dair kendi aralarında taahhüt imzalamışlardır. Ayrıca malların konşimentolarını⁶⁷³ Boykot Komitesi'nin onayından geçmesinden sonra pazara çıkaracaklarını bildirmişlerdir.⁶⁷⁴

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yaşanan önemli gelişmelerden biri de Girit Adası'nın Yunanistan tarafından ilhak edilmesi meselesiydi. Yunan Kralı George'un 1909 yılının başlarında Girit'i ilhak etme kararı alması, Avrupa devletlerinin Temmuz 1909'da adadaki askerlerini geri çekmesi ve bu süreçte Rumların adadaki Müslüman varlığını tehdit etmeye başlaması, Osmanlı halkı üzerinde büyük bir infiale yol açtı.⁶⁷⁵ Yunanlılara ve Avrupa devletlerine karşı tepkilerini göstermek amacıyla halk, kitlesel olarak meydanlara indi ve ülke genelinde mitingler, boykotlar düzenleyerek Yunanistan'ın ilhak kararını protesto etti.⁶⁷⁶

Kütahya halkı da Girit'te yaşanan olaylara karşı tepkisini, 1910 yılının mayıs ayında Zeryen Meydanı'nda⁶⁷⁷ düzenlenen büyük bir mitingle gösterdi. Ayrıca, Kütahya Belediye Reisi Arif Bey ve Kütahya Müftüsü Hasan Fevzi Efendi tarafından meclise gönderilen telgrafta, Girit Yerel Meclisi'ndeki Rum üyelerin Yunanlılar adına yemin etmeleri ve

⁶⁷⁰ II. Meşrutiyet döneminde miting hakkı ile ilgili üç ana yasal düzenleme yapılmıştır. Bunlardan ilki 25 Şubat 1909 tarihli "Bildirim Usulü"dür. İkincisi, 9 Haziran 1909 tarihli İctimaât-ı Umûmiye (Miting) Kanunu'dur. Üçüncüsü, 16 Mart 1912 tarihli "Tecemmuât (Nümâyîş) Hakkında Kanun-ı Muvakkat"dır. C. Tepe (2020). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Miting ve Nümayişler (1908-1918)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) T.C. Ankara üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, s. 12.

⁶⁷¹ D. Çetinkaya (2004). *1908, Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İletişim Yayınları, İstanbul, s.13-14.

⁶⁷² Ş. S. Kişi (1996). Avusturya ve Bulgaristan'a Karşı İzmir'de 1908 Boykotu. *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, 26 (152), s.4.

⁶⁷³ Deniz ticareti tereimi olan Konşimento; vapurla alıcıya gönderilen bir malın teslim edileceğini gösteren alındı kâğıdı. A. TIETZE (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Cilt:4, Tüba, Ankara, s.361.

⁶⁷⁴ İkdâm, 13 Kanun-ı Evvel, 1908, s.3.

⁶⁷⁵ K. Yakut (2010). Girit Adası'nın İlhakı Girişimine Kamuoyunun Tepkisi: Yunan Boykotu. *XV. Türk Tarih Kongresi*, c. 4(1), Kısım, TTK Yayınları, Ankara, s. 1125; C. Tepe (2020). *Agt.*, s. 232-233.

⁶⁷⁶ Ö. F. Başkan (2019). *İttihat ve Terakki Dönemi Protestolar, Mitingler, Nümayişler ve Boykotlar (1908-1918)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, s.79.

⁶⁷⁷ Günümüzde Saray Mahallesi'ndeki Şehitlik (Zeryen) Camii'nin bulunduğu alan.

Müslümanlara yaptıkları saldırılar kınandı. Ecdat kanıyla yoğrulan Girit'te Osmanlı'nın meşru ve hukuki hakkı olduğu vurgulandı. Bununla birlikte, himayeci devletlerin (İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya) adanın güvenliğini adil bir şekilde sağlaması gerektiği bildirildi. Aksi takdirde, milletin istiklaline zarar verecek herhangi bir duruma tahammül edilemeyeceği ve milletin korunması ve haklarının savunulması için hükümete gereken desteğin sunulacağı belirtildi.⁶⁷⁸ Nitekim Girit meselesinin çözümü Osmanlı Donanması'nın kuvvetlenmesiyle mümkün olacağına inanan Kütahya ahalisi 'İane-i Milliye-i Bahriye' için yardım kampanyaları başlattı. Bunlardan biri de Sıhhiye Müfettişi Celâl Bey'in hıfzıssıhha için Kütahya İttihat ve Terakki Kulübünde verdiği konferans sırasında gerçekleşti.⁶⁷⁹ Gediz'de ise donanma ianesi için yapılan bağışlar neticesinde kısa zamanda 7.913 kuruş toplandı.⁶⁸⁰

1911 yılında Girit hadisesinde Müslümanların tepkisini çeken diğer bir husus da Osmanlı Hükümeti tarafından adaya gönderilen kadıların kabul edilmeyip geri gönderilmesi idi. Rumlar, kadıların "Büyük Devletler" tarafından onaylanmış anayasaya aykırı olarak gönderildiğini savunuyorlardı.⁶⁸¹ Hatta Yunan basınında, adaya gönderilen kadıların katledileceği bile yazılmıştı.⁶⁸² Rumların bu tavrı üzerine ülke genelinde protesto mitingleri düzenlendi. Uşak halkı da bu mesele ile ilgili tepkisini Kocayazı'da yaptıkları mitingde gösterdi. Mitingden sonra halk Sadaret'e çektikleri telgrafta tepkilerini şu ifadelerle dile getirmişti:⁶⁸³

"Sevgili Girit'imizdeki hukuk-ı mukaddesimize kadıların adem-i kabulü taaddiyât-ı bağıyânesiyle vurulan darbe, senelerden beri kalbimizi yakmakta olan nâire-i tesirâtü tahammül olunmaz bir derecede iştiâl etti. Vatan için ölmekle gülmeği müsâvi addeden bizim gibi milletin hissiyâtıyla daha ziyâde oynanmaz. Bırakın bizi melûn kafaları süngümüze takarak metbûuna hıyanet edenlerin âkibet-i mütehakkikasını enzâr-ı cihâna ibret arz edelim.

5 bin Uşaklı Namına Miting Heyeti."

Aynı mesele üzerine Eskişehir'de de binlerce kişinin katıldığı büyük bir miting tertip edildi. 4 Haziran 1911 Salı günü Harmanyeri mevkiinde yapılan bu mitingde, Girit'te Osmanlı hakimiyetine son vermek isteyen Rumların kararları şiddetle protesto edildi. Yirmi bini bulan kalabalık, canları ve mallarıyla hükümete tam destek vereceklerini bildirdi. Binlerce Müslüman Türk'ün bulunduğu meydanda aynı zamanda Ermeni ve Rum cemaatinden yetkililer de bulunuyordu. Ermeni mektebinin mızıkası Vatan ve Hürriyet

⁶⁷⁸ Tanin, 29 Mayıs 1910, s. 1; Takvim-i Vekayi, 1326, s.1

⁶⁷⁹ Hüdavendigar, 28 Haziran 1910, s. 2.

⁶⁸⁰ Hüdavendigar, 8 Şubat 1910, s. 2.

⁶⁸¹ A. N. Adıyeke (1991). Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s.63.

⁶⁸² M. Öksüz (2010). Girit Meselesi'nin Belirsizlik Yılları (1908-1911). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 25, s. 107.

⁶⁸³ A. Çoruk, age., s.290; Hakikat Gazetesi,7 Haziran 1911, s. 2; Tanin, 5 Haziran 1911, s. 3.

marşlarıyla kalabalığı coşturmuştu. Miting düzenleme heyetinin başkanı ve aynı zamanda Hakikat Gazetesi yazarı olan Mestan İsmail Bey, Girit meselesi üzerine etkileyici bir konuşma yaptı. Ardından, Mevlevî Şeyhi Şemseddin, Halveti Şeyhi Sadık Efendi, Rum Mektebi'ni temsilen bir kişi, Ermeni Papazı Kalust Efendi, Numene-i Terakkî Mektebi'nden bir yetkili, Rum vatandaşlarından dava vekili Simon Efendi ve Kütahya Muhasebe Başkâtibi Cemil Bey gibi isimler, vatanperverâne konuşmalar yaptı. Harmanyeri'nden sonra hükümet önüne gidilerek burada da Hakikat Gazetesi yazarı Celal Bey ve Kaymakam Zekai Bey tarafından bir konuşma gerçekleştirildi. Miting sonrası kalabalığın hissiyatı, Sadaret'e gönderilen telgrafta şu şekilde aktarılmıştı.⁶⁸⁴

“Bugün Eskişehir'de yirmi bin kişilik bir miting akdettik. Girit'e gönderilecek kaduları kabul etmemek suretiyle Osmanlılığı tahkir eden ve hâk-ı pâk-ı Osmanî'nin kiblegâhı, sevgili Girit'imiz hakkında amal-i hâinâne besleyen alçakların harekâtını reddetmek, Osmanlılığın muhâfaza-yı şan ve şevketi uğrunda icap ederse bilâ-tefrik ve bilâ-istisnâ hepimiz kan dökmek, hükümet-i seniyemizi bu bâbda şiddetle izhar ve hamaset ve şecâate davet eylemek kitaplarımız ve namus ve vicdanlarımız üzerine yemin edilerek kararlaştırıldığı arz olunur. Yaşasın Osmanlılık, kahrolsun düşmanlar!”

Miting Reisi: Mestan İsmail, Belediye Reisi vekili Osman, Belde Müfütüsü Mehmed Fevzi, Halveti Şeyhi Sadık, Mevlevî Şeyhi Sadık, Ermeni Murahhasa Vekili Kalust, Rum Metropolit Vekili Ahimandredis, Ermeni Katolik Murahhasa Vekili İstapan, Aza Müslim, Aza Mithat, Aza Nubar Agopyan, Aza Hristaki.

Girit'teki kadılar meselesine yönelik tepkiler bununla sınırlı kalmamış, tüm sancak genelinde olduğu gibi Simav'da da büyük yankı uyandırmıştı. Heyet Reisi Nasuhizade Mehmed Şevket Bey'in öncülüğünde geniş katılımlı bir miting düzenlenmiş, Simav halkı adına kaleme alınan ve Miting Reisi Nasuhizade Mehmed Şevket Bey'in imzasını taşıyan bildiriye, Girit'in her bir karışının Osmanlı'nın kutsal kanyla yoğrulmuş bir vatan toprağı olduğu vurgulanmıştı. Ayrıca, Yunan Kralı'nın Kandiye Belediye Başkanına çektiğı telgrafa karşılık olarak “Ya Girit ya ölüm” nidalarıyla hep birlikte ant içtikleri ve bu uğurda kanlarının son damlasına kadar mücadeleye hazır oldukları ifade edilmişti.⁶⁸⁵

Girit'in ilhak girişimi karşısında yapılan protesto gösterileri yeterli etki oluşturmayınca, İttihat ve Terakki Cemiyeti ülke çapında Yunan mallarına karşı boykot yapma kararı aldı. Eskişehir, bu kararın sıkı bir şekilde uygulandığı yerlerden biri oldu. Nitekim burada 1911'in haziran ayında Boykotaj Cemiyeti kurularak Yunan mallarına karşı yapılacak eylem canlı tutulmaya çalışıldı. Eskişehir Boykotaj Cemiyeti tarafından 13 Haziran 1911'de şehir dahilinde bulunan Yunanlı esnafların listesi yayımlandı. Ayrıca, Yunanlılara ait emval ve eşyaları nakletmemekle boykotaj kararını uygulamış olan hamalbaşısı ve arabacılar kâhyası Ömer Ağa ile arkadaşları Boykotaj Cemiyeti tarafından taltif edilerek, boykotun

⁶⁸⁴ A. Çoruk, age., s.291; Hakikat Gazetesi,7 Haziran 1911, s. 3; Tanin, 8 Haziran 1911, s. 2.

⁶⁸⁵ Tanin, 24 Haziran 1911, s. 4.

etkisi artırılmaya ve yerel halkın desteği genişletilmeye çalışıldı.⁶⁸⁶ Ayrıca Eskişehir Boykotaj Cemiyeti, 5 Temmuz 1911’de yayınladığı bir diğer bildiriyle, yapağı tüccarı olan Şapkacı Yorgi’nin Yunan tebaasından olduğu için bu kişiden alışveriş yapılmamasını ‘Osmanlılık Namına’ rica etti.⁶⁸⁷ Aynı zamanda, boykotun etkisini artırmak ve mali yükünü hafifletmek amacıyla Eskişehir Boykotaj Cemiyeti tarafından piyango biletleri hazırlanarak satışa sunuldu.⁶⁸⁸ Bunun yanında şehirdeki Ermeni kulübü de ‘Sahne-i Edeb Tiyatro Kumpanyası’ tarafından Eskişehir Boykotaj Cemiyeti’ne oyunlar sahneleyerek destek verdi. Girit meselesinde Osmanlılık bilinciyle hareket eden Ermeni kulübüne, Hakikat gazetesi, ‘Galeyan-ı Hamiyet’ başlığıyla teşekkür etti.⁶⁸⁹

1911’in yılının sonlarına doğru ülke genelinde Yunan mallarına karşı uygulanan boykot gevşetilmeye başlayınca 16 Teşrin-i Sani 1911 tarihinde Eskişehir Boykotaj Cemiyeti de Yunanistan’ın Girit’ten gönderilecek mebusları kabul etmeme, hudut boyuna yığıldığı ihtiyat askerlerini terhis etme ve Yunan çetelerinin Makedonya’daki isyan hareketlerine müsaade etmeme gibi hareketlerini dikkate alarak, uzun süredir uygulanan Yunan emtiasına karşı uygulanan boykotun kaldırılmasına karar verdi.⁶⁹⁰

II. Meşrutiyet döneminde Girit meselesinden sonra Osmanlı toplumunda infiale neden olan bir diğer önemli konu, İtalyanların Trablusgarp’ı işgal girişimidir. İtalya, 23 Eylül 1911’de Osmanlı Hükümeti’ne kabul edilmesi mümkün olmayan bir ultimatoma vermiş ve bunun reddedilmesi üzerine savaş açmıştı.⁶⁹¹ Yaşanan bu gelişme üzerine, tüm ülke genelinde İtalya’ya karşı protesto mitingleri düzenlendi. İtalya’ya olan tepki, Kütahya Sancağı’nda da geniş katılımlı mitinglerle gösterilmiş ve halkın işgale olan protestosu güçlü bir şekilde ifade edilmiştir. Kütahya şehir merkezinde düzenlenen miting, 10 Ekim 1911 tarihinde Müftü Hasan Fevzi’nin riyasetinde gerçekleşmiştir. Bu mitingde Müslim ve Gayrimüslim bütün halk aynı amaç için bir araya gelerek ortak bir sesle Trablusgarp’ın ilhakına yeltenen İtalya, büyük bir nefretle lanetlenmiş, yapılan saldırılar şiddetle protesto edilmiştir. Miting sırasında duygusal anlar yaşayan halk, vatanlarını düşman saldırılarından ve onların kötü niyetlerinden korumak için canlarını, kanlarını ve tüm varlıklarını feda edeceklerine dair yeminler etmişlerdir. Bu kararlılıklarını “*Bu ahdimizi tamamen ifa edeceğimize, altı buçuk asırdan beri vatan uğrunda*

⁶⁸⁶ A. Çoruk age., s.299; Hakikat Gazetesi,13 Haziran 1911, s. 3.

⁶⁸⁷ A. Çoruk age., s.335; Hakikat Gazetesi, 5 Temmuz 1911, s. 3.

⁶⁸⁸ A. Çoruk age., s.411; Hakikat Gazetesi, 18 Ağustos 1911, s. 3.

⁶⁸⁹ A. Çoruk age., s.466; Hakikat Gazetesi, 20 Eylül 1911, s. 2.

⁶⁹⁰ A. Çoruk age., s.558; Hakikat Gazetesi,16 Teşrin-i Sani 1911, s. 2.

⁶⁹¹ Ş. Turan (1991). *Türk Devrim Tarihi I İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*. Bilgi Yayınları, Ankara, s. 28.

canlarını feda eden şehit dedelerimizin, babalarımızın, kardeşlerimizin ve evlatlarımızın ruh-ı pakları şahit olsun” şeklindeki sözleriyle tüm dünyaya duyurmuşlardı. Ayrıca biran evvel harekete geçmek için: “Şimdi soruyoruz hükümet bizi ne emir ediyor? Bezl-i can ise hazır, bezl-i mal ise o da hazır, mevt ise elhamdülillah pek mebzul. Vatanın selametini kâfil herhangi bir emrin ifasına müheyyayız ve vatan uğrunda can feda olmayacak cesedin lâşe, cife olacağına mu’tekidiz. Tekrar soruyoruz, hükümet bizi ne emir ediyor? Cevap bekliyoruz” diyerek, hükümete miting sonrası çektikleri telgrafla seslenmişlerdi.⁶⁹²

Öte yandan Tanin gazetesi, “İtalyan Aleyhinde İttihad-ı Husumet, Galeyân-ı Hamiyet” başlığı altında, İtalyanlara karşı ülke genelinde artan tepkileri yansıtan telgrafları ve bu telgrafları çeken kişilerin isimlerini yayımlamaktaydı. Kütahya’dan da birçok kişi tarafından İtalyanları protesto eden telgraflar gönderilmişti. Bunlar arasında Gafurzâde Hafız Mehmed, Şehreküstü Mahallesi’nden Alopaşa Medresesi Müderrisi Derviş Mehmed Sadık Efendi, Mazlumzâde Ahmed, Süleymanzâde Mustafa Efendi ile Mecidiyezâde Ahmed Refik ve Mecidiyezâde Ahmed Efendiler de yer almaktaydı.⁶⁹³

Eskişehir’de de İtalyanlara karşı ortaya konulan tepkiler tıpkı Kütahya’daki gibi Müslim Gayrimüslim halk bir arada olup “İttihad-ı Anasır” ruhuyla gerçekleştirilmiştir. Nitekim savaşın sebep olduğu zorlukları aşmak için Eskişehir Belediyesi’nin öncülüğünde yapılan toplantıya, Kaza İdare Meclisi, Ticaret ve Ziraat Odası, İttihat ve Terakki Kulübü ve hükümet memurlarının yanında çeşitli cemaatlara ait hayır kurumları ile Ermeni Cemaatinin Ruhani lideri de katılmıştı. Dünya kamuoyuna milli birlik ve beraberlik mesajı verilen bu toplantıda vatanın düşman işgalinden kurtarılması için mevcut savaşın devam ettirilmesi gerektiği belirtilmiş ve bunun için Eskişehir ahalisine düşen her türlü ihtiyacın karşılanacağı taahhüt edilmişti. Tüm halkın özellikle, canını ve malını vatan uğruna feda etmeye hazır oldukları vurgulanmıştı.⁶⁹⁴

Öte yandan Eskişehir Boykotaj Cemiyeti, Yunan emtiasına karşı yürüttüğü boykotaj uygulamasını İtalyan malları içinde kararlılıkla sürdürdü. Nitekim cemiyetin, İtalyan mallarının da boykot edilmesi çağrısı geniş yankı buldu ve halkın desteğiyle büyük bir etki yarattı. Hakikat gazetesi de “İtalyanlara Boykotajın Tesiri” başlığıyla verdiği haberde,

⁶⁹² Miting sonunda hükümete çekilen telgrafın altın imza bulunan kişiler şunlardı: Kütahya miting reisi Müftü Hasan Fevzi, Belediye Reisi Abdullah, Hocaazade Rasih, Abdulfettahzade Ahmed, Karağazade Refik, Trabzonzade İbrahim, Üftadezade Hamdi, Ebezade Galib, Müftüzade Ahmed, Hacı Eyübağazade Halil, Germiyanzade Rüşdü, Çürükdişyan Strak, Salaloşyan Artin, Anastas Simonidis, Karagoloğlu Kiryako Tanin, 16 Teşrin-i Evvel 1911; Sabah, 13 Teşrin-i Evvel 1911, s.2.

⁶⁹³ Tanin, 25 Teşrin-i Evvel, 1911, s. 4-5.

⁶⁹⁴ Sabah, 11 Teşrin-i Evvel 1911, s.2.

Konya'dan Eskişehir'e gelen İtalyan asıllı kişilerin şehirde hiçbir otelci, hancı veya kahveci tarafından kabul edilmediği için şehirden ayrılmak zorunda kaldığını aktarmıştı.⁶⁹⁵

1912 yılında Eskişehir'de, Trablusgarp Harbi'nin yankıları ve vatandaşların orduya destekleri aynı ruhla devam etti. Bir yandan, Trablusgarp'ta şehit düşen askerler için Eskişehir Evkâf Dairesi ve İttihat ve Terakki Kulübü tarafından Çarşı Camii ve Hacı Ali Bey Camii'nde Mevlîd-i Nebî programları düzenlenirken, diğer yandan Eskişehir Ermeni Cemaati tarafından, Trablusgarp'ta savaşılan askerlere maddî yardım sağlamak için 'Vatan Piyesi' adında bir oyun tertiplendi. Bu etkinliğin halka duyurulması içinde gazetelere ilanlar verildi. Nitekim 5 Mart 1912 tarihli Eskişehir'de yayın hayatını sürdüren Hakikat gazetesinde aşağıdaki ilan yayınlanmıştı:⁶⁹⁶

"Trablusgarp'da muhârib bulunan kardeşlerimize muâvenet boynumuzun borcudur. Ey Osmanlı nâmına hamiyetiyle, şecâatiyle evc-i alâya çıkarılan millet, biz bu cihân-ı mukaddesde bulunamıyoruz. Lâkin vazîfemiz hitâm bulmadı. Bedenen hizmet edemeyenler mâlen nakden hizmet-i muâvenete borçlu olduğunu unutmuşlar, bunun için önümüzdeki cuma gecesi Ermeni kulübünde vâki tiyatrodâ Osmanlılığın en parlak muzafferiyetini temsil edeceğiz. Hâsıl olacak vâridâtı Trablus'da cenkleşen ve şehîd olan kardeşlerimize ve kan kardeşlerimize ve onların yetimlerine ihdâ edeceğiz. Bu sûretle vazîfemizi ifâ, kardeşlerimizi gâlib, düşmânı kahrederek arslan Osmanlılığın ebedî zaferlerini yaşatacağız. Haydi kardeşler bu nâciz hediye nâmûs bahâsıdır, şân bahâsıdır, zafer gıdâsıdır."

1912 Ekim ayına gelindiğinde Kütahya halkı bu kez tüm ülkenin yarası haline gelen Balkan Savaşı'nın sancılarını hissetmeye başladı. 1 Ekim 1912'de Balkan Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne karşı seferberlik ilan etmesi Kütahya'da derin bir öfke ve tepki uyandırdı. İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve birçok kuruluş sancak dâhilinde savaş lehine mitingler düzenlenmeye başladı. Nitekim Kütahya merkezinde 7 Ekim 1912 tarihinde Balkan devletlerine karşı 15.000 kişilik coşkulu bir miting yapıldı. Yapılan miting Tanin Gazetesinde *"Kütahya'da düşmanlara karşı şevket-i Osmanîye ve millet-i necibe-i İslâmiye'nin ihtisâs ve tezahüratlarını temsil eden on beş bin kişilik gayet hararetli bir miting akd olunmuştur"* ifadeleriyle duyuruldu. Ayrıca, miting sırasında askere gidenlerin ailelerine destek sağlamak amacıyla tüm halk seferber oldu. Bunun yanı sıra, ahali gönüllü alaylara katılmak için büyük bir milli heyecanla belediye önünde toplanarak cepheye gitmek üzere hazırlanan gönüllü kayıt defterlerine isimlerini yazdırdı.⁶⁹⁷

Öte yandan Kütahya Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şube Reisi Nafiz Bey, Padişah'ın doğum günü vesilesiyle tebriklerini sunduktan sonra düşmanlara karşı tüm varlığıyla yedi

⁶⁹⁵ A. Çoruk age., s.547; Hakikat Gazetesi,10 Teşrin-i Sani 1911, s. 3.

⁶⁹⁶ A. Çoruk age., s.686; Hakikat Gazetesi,5 Mart 1912, s. 4.

⁶⁹⁷ Tanin, 12 Teşrin-i Evvel 1912, s. 4.

yaşından yetmişine kadar canlarını feda etmeye hazır olduklarını ve Padişah'ın emirlerini beklediklerini belirten telgrafla devletin yanında olduklarını belirtmişti.⁶⁹⁸

Eskişehir Kazası'nda ise iktidar-muhalefet, Müslim-Gayrimüslim ve bütün cemaatler bir araya gelerek Balkan Devletlerine karşı ortak bir bildirme ile tepkilerini dile getirdi. Yayınladıkları bildiriye desteklerini; "İçimizdeki farklı düşüncelerden doğan anlaşmazlıklarımızı, saldırgan emellerine ulaşmak için bir fırsat olarak gören Balkan devletlerinin askerî harekâtlarına karşı hepimizin, bir araya gelerek, her türlü ihtirastan uzaklaşıp, vatanımızın, kutsal değerlerimizin ve milli duygularımızın korunması adına her türlü fedakârlığa hazır olduğumuzu arz ederiz." ifadeleriyle duyurmuşlardı.⁶⁹⁹ Daha sonraki günlerde Eskişehir'de 10 Ekim 1912 tarihinde Osmanlılık ruhuyla Müslim ve Gayrimüslim vatandaşların bir arada bulunduğu otuz bin kişilik büyük bir miting daha yapıldı. Mitingde vatani saldırmaya cesaret eden düşmanlara karşı madden, manen ve bedenen savunmaya hazır oldukları ilan edildi. Ayrıca, miting sonrası çekilen telgrafta, Eskişehir halkının büyük gayretleriyle gönüllü alayların kurulmaya başlandığı ve bu uğurda büyük bir fedakârlıkla maddi katkıların yapıldığı bildirildi.⁷⁰⁰

Uşak Kazası'nda da aynı heyecanla mitingler gerçekleştirildi. Kazanın, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şube Vekili Mustafa Bey'in İkdâm gazetesine gönderdiği telgrafta, binlerce Uşak ahalisinin bayram havası içinde 'Harp İsteriz' sözleriyle çarşıda toplandığı ve gösterilerde bulunduğu belirtilmişti. Ayrıca, kazanın Belediye Reisi Nafiz Bey ile Mekteb-i Nüvvâb talebesi Uşakî Yahya Efendi'nin kalabalığa yaptığı konuşmanın ardından halk galeyana gelerek Vesait-i Nakliye Komisyonu'na 23 baş at ve 5.303 kuruş yardımda bulunduğu ve gönüllü birliklere katılmak için birçok kişi ismini yazdırdığı bildirilmişti.⁷⁰¹

Balkan Savaşları'nın sonrasında Osmanlı halkı, I. Dünya Harbiyle ilgili meselelere karşı miting ve protesto eylemlerine yönelmeye başladı. İttihat ve Terakki'nin 8 Eylül 1914

⁶⁹⁸ Kütahya Hürriyet ve İtilaf Fırkası şube reisi Nafiz Bey'in 3 Ekim 1912 tarihinde çekmiş olduğu telgraf metni: *Atebe-i ulya-yı hazret-i hilâfet-penahiyelerine Kütahya'da umumen tebaa-i sâdika kulları; velâdet-i hümâyunları münasebetiyle arz ve tebrikâtla "Padişahım Çok Yaşa Duasını" kemâl-i hulûs ve ubudiyetle ifâ ve tekrar ve harici düşmanlarımıza karşı mealen ve bedenen yedi yaşından yetmişine kadar feda-yı cana müheyya ve hazır ve ferman hazret-i hilâfet-penahîlerine âmâde ve muntazır olduklarını maal-iftihar arz eyeriz.* İkdâm, 5 Teşrin-i Evvel 1912, s. 3.

⁶⁹⁹ Bu metnin altında imzası bulunan kişiler şunlardı: Kütahya Müftüsü Mehmed Fevzi, Recmân Deridis, Rum Ruhani Reisi Yani Divridis, Ermeni Ruhani Reisi Papaz Klosud, Katolik Ruhani Reisi Rahip İstapan, Musevi Ruhani Reisi Haham Nesim, İttihat ve Terakki Cemiyeti kulüp Reisi vekili Abdülkerim, Hürriyet ve İtilaf Fırkası kulüp reisi Nuri. İkdâm, 6 Teşrin-i Evvel 1912, s.2.

⁷⁰⁰ Telgraf metninde imzası bulunan kişiler şunlardı: Belde Müftüsü Fevzi, Rum Papası Ahimandirus, Rum Ruhani Reisi Yani Divridis, Ermeni Papazı Klosud, Metanet Gazetesi muharriri Burhaneddin, Karakeçili aşireti Reisi Mehmed Emin, Tüccar Hafız Hasan, Tüccar Vehab, Tüccar Eşref. İkdâm, 14 Teşrin-i Evvel 1912, s. 2.

⁷⁰¹ İkdâm, 14 Teşrin-i Evvel 1912, s. 2.

tarhinde kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırma kararı, ÷lke genelinde büyük yankı uyandırdı.⁷⁰² Kamuoyunda iktisadî bağımsızlık olarak değerlendirilen bu karar, görkemli etkinliklerle kutlandı. Kütahya'nın önde gelen tacirleri ve halkı da Müslim ve Gayrimüslim bir arada bulunarak hükümetin aldığı bu kararı destekleyen büyük bir miting düzenledi. İkdam gazetesine gönderilen kutlama telgrafına göre bu miting 50 bin kişiyi bulan bir katılımıla gerçekleştirilmişti. Mitingin hemen ardından Kütahyalı tüccarlar, hükümete gönderdikleri telgrafta kapitülasyonları kaldırma kararına duydukları minnettarlığı şu sözlerle ifade etmişlerdi:⁷⁰³

“İmtiyâzât-ı ecnebiyenin kahhar darbeleri altında inleyen millet, muhterem kabinemizin himemât-ı âheniniyle boyunduruğundan kurtulduğunu bugün öğrendi. Biz efrâd-ı millet kalbimizin en derin noktalarından taşıp gelen hissiyât-ı şükür-güzâranemizi arz ve muhterem kabinemizin şeref ve idrâkiyle yanık yüreklerimizi söndürdüğü muvaffakiyetine her zaman muvaffak olmasını cenâb-ı zülcelal'den tazarru' eder ve millet bütün mevcudiyetini fedâya ve muhterem kabinesi uğruna her zaman hazır olduklarını arz ederiz ferman.”

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1914 tarihinde I. Dünya Harbine dâhil olduktan on bir gün sonra, İtilaf Devletlerine karşı tüm Müslümanların desteğini kazanmak için 11 Kasım 1914'te Cihâd-ı Ekber'i ilan etti. Dönemin Padişahı Mehmed Reşad 114'üncü İslam Halifesi sıfatıyla ilan ettiği Cihâd-ı Ekber, başta Anadolu'da olmak üzere pek çok Osmanlı şehrinde büyük bir heyecan ve coşku ile karşılandı. Bu şehirler arasında Kütahya Sancağı ahalisi de bulunuyordu. Zira Kütahya halkı 17 Kasım 1914'te Hükümete çektikleri telgrafta “*Âlem-i İslâm ve Hilâfet-i muazzamanın ezeli ve tarihi hunhâr düşmana büyük bir cevap veren muhterem kabinemizi bütün Kütahyalılar lâ-yezal bir his ve hürmetle selâmlamakta ve bütün mevcudiyet-i maddiye ve manevîyelerini sarfa hazır ve âmâde olduklarını*” bildirmişti.⁷⁰⁴ Bu telgraftan iki gün sonra yani 19 Kasım 1914 tarihinde Kütahya, millî ve vatanî uyanışlara ve gösterilere yine sahne olmuştu. Yaklaşık yirmi bin kişi Ulu Camii'de toplanarak büyük bir nümayiş gerçekleştirdi. Burada Cihâd-ı Ekber hakkında yayınlanan fetvalar okunmuş, sureler tilavet edilmiş,

⁷⁰² “*Memâlik-i Osmaniye'de mukim teba-i ecnebiye hakkında dahi hukuk-ı umumiye-i düvel ahkamı dairesinde muamele olunmak üzere el-yevm carî malî ve iktisâdî ve adlî ve idârî (kapitülasyon) namı altındaki bilcümle imtiyazât-ı ecnebiyenin ve anlara müteferri' veya anlardan mütevellid bilcümle müsaadat ve hukukun fi'mâ ba'd ref ve ilgası meclis-i vükela kararıyla tensib olunmuştur. İş bu irade-i seniyye 18 Eylül 1330 tarihinden itibaren mer'iyü'l-ahkâm olacaktır. İş bu irade-i seniyyemizin icrasına Heyet-i Vükelâ memurdur.*”17 Şevval 1332/ 26 Ağustos 1330 Takvim-i Vekâyi, 4 Eylül 1330, Nu:1398, s.1.

⁷⁰³ Telgraf metninde imzası bulunan kişiler şunlardı: Kütahya Belediye Reisi Salih, İttihat ve Terakki murahhası Doktor Emin Haydari, Ermeni murahhası Mugar Kuziyan, Rum murahhası Ünderis, Eşraftan Rıfat, eşraftan Fevzi, Germiyan Maksud, Katolik murahhası Agop Doktor Efitimiyadi, Eşraftan Nuri, Meşayıhtan Yunus, Mehmet İzzet, Ahmed, Kemal, Germiyanzade tüccar Ali Rıza, Tüccar Salih Ahmed Muhtar, tüccar Salomon, tüccardan Ohanis, Fenerciyan, eşraftan yanko, eşraftan halil, tüccar Hasan, Zahirî tüccarından Mazlumzade Hasan, Tüccardan Çürükyan biraderleri Abdullah, Lort oğlu Ramiz, Hafaf esnafından Hafız Raşid, Zahirî tüccarından Hocazade Halid. İkdam, 12 Eylül 1914, s. 3.

⁷⁰⁴ Tanin, 19 Teşrin-i Sani 1914, s. 2. Sabah 18 Teşrin-i Sani 1914, s. 1.

kurbanlar kesilmiş ve Cihâd hakkında etkileyici konuşmalar yapılmıştı.⁷⁰⁵ Namazın ardından halk, coşku içinde tekbirlerle hükümet binasına gitmiş, burada millî ve vatanî duygularla dolu etkileyici konuşmalar yapılmış, şiirler okunmuş, Cihâd-ı Ekber tekrar takdis edilerek zafer duaları yapılmıştı. Kütahya Mutasarrıf Vekili Ahmed Kemâl Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla Kütahya Sancağı halkının maddi-manevi olarak hükümete ve devlete destek olacağına iletmişti.⁷⁰⁶ Nitekim Kütahyalılar bir ay kadar kısa süre içerisinde ordu efradına 421.980 kuruş değerinde yiyecek ve giysi yardımında bulundu. Tasfir-i Efkâr gazetesi Kütahya gibi nispeten küçük ve zengin olmayan bir sancağın gösterdiği bu büyük fedakârlık gerçekten takdire şayan ve teşekkür edilmesi gereken bir davranış olarak okuyuculara duyurdu ve diğer vilâyet ve sancaklarında da bu örnek fedakârlığı izleyeceğini ümit ettiğini belirtti.⁷⁰⁷ Diğer taraftan Kütahya'nın Tavşanlı Nahiyesi Çanakkale Savaşlarının en çetin günlerinde orduya yardımda bulunmak maksadıyla 1.457 çift çorap, 420 adet pamuklu mintan ve 5.412 buçuk kuruş nakden bağışta bulundu. Dönemin gazeteleri Tavşanlı halkının sergilediği vatanseverlik karşısında “*Küçük bir nahiye halkının gösterdiği bu fedakârlık şayan-ı takdirdir*” ifadeleriyle okuyuculara duyurmuştu.⁷⁰⁸

Eskişehir kazasında da Cihâd-ı Ekber çağrısı, büyük bir coşku ve memnuniyetle karşılanmıştır. Bu çağrıya yanıt olarak, 20 Kasım 1914 tarihinde cuma günü, Eskişehir halkı yaklaşık on bin kişinin katılımıyla Odunpazarı Camii, Edebalı ve Dursun Fakih Türbelerinde geniş çaplı bir miting düzenledi. Miting sırasında, Eskişehirli, Hilâfet'i savunmak, Osmanlı Devleti'ni ve İslâm dünyasının birliğini korumak amacıyla; başta Rusya, İngiltere ve Fransa olmak üzere, Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan bir tutum sergileyen düşman güçlere karşı vatani müdafaa etmek için yemin etti. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafnamede “*Devlet-i ebed-müddet-i Osmanîye'nin mehd-i zuhuru, hilâl-i Osmanîye'nin ilk tecelli-i istiklâli olan Eskişehir ahalisi dahi ecdat-ı a'zamı gibi mahyla canıyla hâdim olacaktır.*” ifadeleriyle halkın kararlılığı ve sadakati güçlü bir şekilde vurgulandı. Bu metnin altında miting heyeti reisi aynı zamanda Kütahya Sancağı Mebusu olan Abdullah Azmi, Sancak Müftüsü Hasan Fevzi, Belediye Reisi Süleyman, Donanma Cemiyeti Reisi Raşid, Maarif Reisi ve İttihat ve Terakki muhabiri Bahaeddin, Tüccar İşçibaşızade Hakkı Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye Reisi Arif, Müdafaa-i Milliye Reisi Hasan, İkdânzade Müslim,

⁷⁰⁵ Tanin, 22 Teşrin-i Sani 1914, s. 2.

⁷⁰⁶ BOA. DH. SYS. 123/35-17.

⁷⁰⁷ Tasfir-i Efkâr, 19 Kanun-ı Evvel 1914, s.3

⁷⁰⁸ Tanin, 10 Mart 1915, s.3; İkdâm, 11 Mart 1915, s.2.

Zeytunzade Şevket, Sipahizade Halil İbrahim ve Bayraktarzade Ali Ulvi Beylerin imzası bulunuyordu.⁷⁰⁹

Görüldüğü üzere Eskişehir ahalisi, seferberliğin⁷¹⁰ ilk gününden itibaren Osmanlı Ordusu'nun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tüm imkânlarını seferber etmeye başlamıştı. Öyle ki Birinci Kolordu Kumandanlığı, Eskişehir ve çevresindeki köy halkının, seferberlik ilanından itibaren hükümet tarafından çıkarılan Tekâlif-i Harbiye Kanunu'na karşılık olarak, araba, hayvan ve erzak dışında, bugüne kadar 860 lira değerinde bargir ve araba, 10 adet koyun ve depo taburlarının elbise ihtiyacı için 700 lira nakdi yardımda bulunduğunu, ayrıca otuz neferlik bir askerî hastane tesis ettiklerini rapor etmişti.⁷¹¹ Yine Birinci Kolordu Komutanlığı, 28 Aralık 1914 tarihinde İkdâm gazetesine gönderdiği telgraf metninde Eskişehir ahalisinin seferberliğin ilanından itibaren askerî ihtiyaçlar için toplamda 1.397.600 kuruş tutarında bağışta bulunduğunu beyan etmişti. Ayrıca, askerler için 200 takım elbise, 500 çift ayakkabı, 700 çift çorap, 400 çift eldiven ile aynı sayıda kaban ve yağmurluk yardımı sağladıkları bildirilmişti.⁷¹²

Cihâd-ı Ekber'in ilânı Uşak kazasında da benzer şekilde yankı bulmuştu. Hüdâvendigâr Vilâyeti Vali Vekilinin 30 Kasım 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tahriratla, Karahisar ve Uşak'ta Cihâd-ı Ekber'in ilânı münasebetiyle ahali büyük bir merasim icra etmiş, hükümete şükranlarını arz ederek desteklerini bildirmişlerdi.⁷¹³ Ayrıca Tanin gazetesinin bildirdiğine göre Uşak Kazası ahalisi, seferberliğin ilk gününden 13 Mart 1915'tarihine kadar yaklaşık yedi aylık süre zarfında toplamda 342.602 Kuruş değerinde orduya verilmek üzere yapılan vesait-i nakliye, melbusât (Kıyafet), me'kulat (Yiyecek) ve diğer ihtiyaç maddeleri yardımında bulunmuştu.⁷¹⁴

II. Meşrutiyet döneminde kamusal gösteri olarak düzenlenen miting veya nümayiş eylemleri, Çanakkale Savaşları'nın kazanılmasıyla da tüm yurttaki geniş çaplı katılımlarla icra edilmiştir. Çanakkale Zaferi tüm yurttaki olduğu gibi Kütahya Sancağı'nda da sevinçle karşılanmış ve bütün halk sokaklara dökülerek büyük bir coşku ile gösterilerde bulunmuştu.

⁷⁰⁹ BOA. DH. SYS. 123/35-19; Tanin, 29 Teşrin-i Sani 1914, s.2.

⁷¹⁰ Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bütün orduların ve müstahkem mevkiilerin silahlandırılması için 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etmişti. Harbiye Nâzırı ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiye Reisi Enver şu emri yayımlamıştı: Yedinci kolordu ve 21 ve 22'nci Müstakil firkalar müstesna olarak berri ve bahri ordu-yu şahanenin seferberliği ve bilcümle mevaki-i müstahkemenin teslihi için irade-i seniyye şeref-sadır olmuştur. Seferberliğin birinci günü 21 Temmuz 1330 Pazartesi günüdür. Bu emir hemen ve büyük bir süratle maiyet mâkâmâta tebliğ olunacaktır. 9 Ramazan 1332/ 19 Temmuz 1330. BOA. ŞD. 659/10.

⁷¹¹ İkdâm, 10 Teşrin-i Sani 1914, s.2.

⁷¹² İkdâm, 28 Kanun-ı Evvel 1914, s.2.

⁷¹³ BOA. DH. SYS. 123/35-3.

⁷¹⁴ Tanin, 19 Mart 1915, s.3.

Kütahya Belediye Reisi Said Bey Sabah gazetesine gönderdiği telgrafta Çanakkale zaferinin Kütahya’da kutlanışını şu ifadelerle açıklamıştır:⁷¹⁵

“Sine-i mübâreki Fatih-i âlî-nesebin merkâd-ı müebbediyle müzeyyen olan Gelibolu şube-i ceziresindeki muzafferiyet-i cedide münâsebetiyle Kütahya’da gündüz merâsim-i mahsûsa ve fevkalâde ile izhar-ı sürûr ve şâdumanî ve gecede icrâ-yı şehîr-âyîn edilmiş ve mekteblilerin tertip ettiği fener alayı yeni ve emsalsiz bir manzara-i münevver ile âsâr-ı inşirah ve neşâtı tezyîd etmiştir.”

2.5. II. Meşrutiyet Reformlarının Kütahya’daki Gayrimüslimler Üzerindeki Yansımaları

II. Meşrutiyet’in ilanı, Kütahya’daki Gayrimüslim cemaatler açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş ve beraberinde çeşitli olumlu gelişmelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişmelerden biri de Ermeni Cemaati’nin Meryem Ana Kilisesi’ne çan takma talebinin kabul edilmesi meselesidir. Esasında 1900’lerin başlarından itibaren Ermeni Patrikliği ve yerel Ermeni cemaati tarafından önceki yönetime kiliseye çan takılması için defalarca talepte bulunulmuştu.⁷¹⁶ Fakat bu talepler, II. Meşrutiyet öncesi dönemde, Müslüman halkın rahatsız olacağı gerekçesiyle reddedilmişti.⁷¹⁷ II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, Kütahya Meryem Ana Kilisesi çan kulesine çan takılması tekrar gündeme geldi. Bu kez Hüdâvendigâr Vilâyeti, geçmişte var olan taassubun ve ihtilafın ortadan kalktığını belirterek Kanun-ı Esasi’nin on birinci maddesi uyarınca çan takılmasına izin verilmesi gerektiğini üst makamlara bildirdi.⁷¹⁸ Ardından hükümet, Adliye ve Mezahib Nezareti’nin Şûra-yı Devlet’e gönderdiği tezkireye binaen söz konusu kiliseye çan takılmasını kabul etti ve alınan kararı padişahın onayına sundu. Daha sonra padişahın iradesiyle Meşrutiyetin sağladığı hürriyet ortamının bir göstergesi olarak, 23 Mart 1909 tarihinde Kütahya Meryem Ana Kilisesi’nin kulesine çan takılması resmen kabul edilmiş oldu.⁷¹⁹

Diğer yandan II. Meşrutiyet’le birlikte dernek/cemiyet kurma özgürlüğünün sağlanması Gayrimüslimler açısından diğer bir olumlu gelişmeyi başlattı. Çıkarılan cemiyetler kanunu Kütahya’da özellikle Rumlara cemiyet açma ve örgütlenme konusunda önemli bir fırsat sağladı. Bu hak, Rum topluluğunun kendi kültürel yaşamını sürdürebilmesine ve sosyal ihtiyaçlarına daha etkin bir şekilde karşılayabilmesine olanak tanıdı. Nitekim 1909 yılında Kütahya’da, Rum cemaatinin eczacısı Papadopoulou Nikolaos’un desteği ile *Kütahya Palingenesia* (Yeniden Doğuş) adlı eğitim ve toplum yararına hizmet eden bir dernek

⁷¹⁵ Sabah, 23 Kanun-ı Evvel 1915, s.2.

⁷¹⁶ BOA. ŞD. 1586/22.

⁷¹⁷ BOA. İ.AZN. 52/17-4.

⁷¹⁸ BOA. ŞD. 1604/31-8.

⁷¹⁹ BOA. İ.AZN. 84/13-2.

kuruldu.⁷²⁰ Bu cemiyetin İlk yönetim kurulu 1909 yılının nisan ayında yapılan seçimlerle belirlendi.⁷²¹ Başkanlığına Başrahip Pavlos Frangopoulos getirildi.⁷²² Cemiyetin amacı, kütüphane ve okuma salonları açarak, burada ahlaki ve dini konferanslar düzenleyerek Rum halkının gelişimine katkıda bulunmak, mali durumu izin verdiği ölçüde başarılı öğrencilerin istedikleri yükseköğrenim kurumlarında eğitimlerini tamamlamalarını sağlamaktı. Ayrıca Kütahya Rum cemaatinin zanaatkâr ve işçi kesiminin yeteneklerine uygun işler bulmaları konusunda rehberlik etmek de cemiyetin hedefleri arasındaydı.⁷²³

Kütahya Palingenesia Cemiyeti, her ne kadar toplum yararına kurulmuş hayırsever bir cemiyet olarak öne çıksa da II. Meşrutiyet'in en temel hedefi olan 'İttihad-ı Anasır' ilkesiyle hareket ettiğini söyleyebilmek güçtür. Zira Rum toplumuna Helenizm ve Yunan milliyetçiliğini aşıl原因 bazı kültürel ve eğitsel faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Örneğin Efraimidis Savvas'ın eserinde belirttiği üzere derneğin tertiplelediği ilk konferansta esaret altındaki Yunan halkının mücadelesi Rigas Feraios'un kişiliği, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halklara yönelik manifestosunun önemi ve Filiki Eterya'nın kuruluşu gibi konulara yer verildiğini belirtmiş olması bu düşüncüyü desteklemektedir.⁷²⁴ Ayrıca derneğin kurucusu Pavlos Frangopoulos'un, Anadolu Cemiyeti'ne yazdığı mektupta Palingenesia Cemiyeti'nin kurulmasıyla mutlakiyet döneminden beri uyuyan Rum cemaatini uyandırdığını, ülke çapında Yunan ulusunun ve Helenizm'in yeniden canlanmaya başladığını ve bu başarının zeminini meşrutiyet idaresinin sağladığını ifade etmiş olması bu açıdan önemlidir.⁷²⁵

Bu görüş ve faaliyetler içerisinde olmasına rağmen cemiyetin varlığı, hemen sonlandırılmamış, Meşrutiyet'in sağladığı hürriyet ortamında 1916 yılına kadar devam etmiştir. Ancak Birinci Dünya Harbi'nin en sıkıntılı yıllarında, asayişin ve merkezi otoritenin

⁷²⁰ Εφραϊμίδης, Σάββας (2011). *Ιστορία- λαογραφία του Κοτγιαίου (Κιουτάχειας) πόλεως της κεντρικής Μ. Ασίας*, Spanidis, s. 134. (Efraimidis Sávvas, Ístoria kai Laografia tou Kotyiaíou (Kioutácheias), Póleos tis Kentrikís M. Asías, Spanidis, 2011.)

⁷²¹ *Kütahya Palingenesia Cemiyeti*'nin yönetim kurulu şu kişilerden oluşuyordu: Başkan: Pavlos Frangopoulos, Başkan Yardımcısı: P. Papadopoulos, Sekreterler: Mihail P. Rousanidis, Savvas Paisiadis, Danışmanlar: Oikonomos G. Sakellaridis, N. Papadopoulos, G. Charitonidis, K. M. Apatzoglou, G. Vasileiadis, H. Ilias Kara Gavriil, Savvas Edremidis, H. Moskhoğlu. Κανόνισμος του εν Κοτγαιῷ Συλλόγου "Η Παλιγγενεσία". Έκ του Τυπογραφείου Γερβάντ Ατζεμιάν, Κωνσταντινούπολις, 1909, s. 30. (Κανονισμος του εν Κοτγαιο Syllougu "I Palingenesia". Ek tou Typografeiou Gervant Adzeman, Konstantinoupolis, 1909.)

⁷²² Ç. K. Cihangir (2017). *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, s. 170; Εφραϊμίδης, Σάββας (2011). age., s. 134.

⁷²³ Ç. K. Cihangir (2017). agt., s.170; Κανόνισμος του εν Κοτγαιῷ Συλλόγου "Η Παλιγγενεσία" 1909. s. 2-3.

⁷²⁴ Εφραϊμίδης, Σάββας (2011). age., s. 134.

⁷²⁵ Ç. K. Cihangir (2017). agt., s.170.

zor sağlandığı dönemde 1916 yılında, kapatılma gerekçesi tam olarak açıklanmasa da *Kütahya Palingenesia Cemiyeti'nin* faaliyetlerine son verilmiştir.⁷²⁶

Meşrutiyet'in ilanından sonra Kütahya'da Rumlar tarafından kurulan bir diğer cemiyet ise Aziz Therapon Cemiyeti'dir. Bu cemiyet, 1910 yılında Kütahya'da salgın hastalıkların ortaya çıktığı dönemde, Kütahya Pavlos Frankopoulos liderliğinde kurulmuştur. Her iki cemiyet de salgınla mücadelede önemli rol oynamış, öğretmenler, öğrenciler, kadınlar ve gençleri seferber ederek Dr. Nikolaidos Teologos'un rehberliğinde hastaların evlerine dezenfeksiyon, izolasyon, süt, ilaç ve gerekli malzemeler dağıtmışlardır. Ayrıca, şehir okulunun tören salonu hastaneye dönüştürülmüştür.⁷²⁷

Görüldüğü gibi, II. Meşrutiyet döneminde uygulamaya konulan bu tür adımlar Kütahya'daki Gayrimüslimler tarafından benimsenmiştir. Ancak, 'ittihad-ı anasır' ilkesi doğrultusunda yapılan bazı yasal düzenlemeler ise Rum toplumunda aynı ölçüde memnuniyet yaratmamıştır. Özellikle 7 Ağustos 1909'da yürürlüğe giren Ahz-ı Asker Kanunu ile Gayrimüslimlere de askerlik hizmeti yükümlülüğü getirilmesi, Kütahya'da Rumlar arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Nitekim Rum yazar Efraimidis Savvas'ın "Kütahya şehrinin Tarihi ve Folkloru" adlı eserinde zorunlu askerlik yasası için, "1909'dan itibaren Kütahya'daki yurttaşlarımız için kötü günler başladı" şeklinde değerlendirmiş olması bu görüşü destekler niteliktedir.⁷²⁸

2.6. II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Kurulan Cemiyetler

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte dernek kurma hak ve özgürlüğü çerçevesinde ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin doğal sonucu olarak ülkenin dört bir tarafında cemiyet ve kulüpler kuruldu. Giderek çoğalan bu dernekler toplumsal yaşamın ayrılmaz parçası haline geldi. Bu yeni rejimle birlikte, hiçbir yasal sınırlama getirilmeksizin kendiliğinden kurulan dernekler ancak 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunuyla meşruiyet kazandı. Ayrıca 21 Ağustos 1909 tarihli bir yasa ile Kanûn-ı Esâsî'ye 120. Madde eklenerek dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal güvence altına alındı.⁷²⁹ Meşrutiyet döneminde kurulan cemiyetler a-) siyasal, b-) fikir, eğitim, kültür, c-) iktisadî- meslekî, d-) hayır-yardım, e-) gençlik, f-) kadın, g-) dinsel, h-) etnik -ayırıcı dernekler olarak hizmet

⁷²⁶ BOA. DH. EUM.6. Şb. 7/14.

⁷²⁷ Εφραϊμίδης, Σάββας (2011). age., s. 245.

⁷²⁸ Efraimidis Savvas eserin devamında Kütahya gayrimüslimlerinin ilk kez 1910 sonbaharında askere alınmaya başladığını ve silah altına alınan yaklaşık 350 Rum ve Ermeni'den oluşan askerlerin Makedonya, Arnavutluk ve Epir'e gönderildiğini bildirmiştir. Εφραϊμίδης, Σάββας (2011). age., s. 151,245.

⁷²⁹ Z. Toprak (1985a). "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 205.

alanlarına ayrıldı.⁷³⁰ Öte yandan bu dönemde devletin teşvik etmesi ve özendirilmesiyle kurulan bazı özel yapıda dernekler de toplum hayatına girdi. Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye ve Genç Dernekler bu yapıda kurulan sivil toplum örgütleri arasındaydı.⁷³¹

2.6.1. Kütahya Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi

Osmanlı Donanma Cemiyeti, Osmanlı-Yunan donanmaları arasında yaşanan rekabetin kamuoyunda yoğun bir şekilde tartışıldığı dönemde millî bir ihtiyacın karşılanmasına yönelik bir hamle olarak ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin diğer devletler karşısında mevkiini muhafaza etmek, umumi menfaatlerini ve ticari ilişkilerini sürdürmek amacıyla deniz gücü meydana getirmek için II. Belediye Dairesinden Doktor Hafız İbrahim, İsmail Hakkı, Başmühendis Haşim Bey ve Doktor Petraki Papadopulo Efendilerin gayretleriyle 19 Temmuz 1909 tarihinde kurulmuştur. Cemiyetin adı da “Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti” olarak belirlenmiştir.⁷³² Ancak 1914 yılında cemiyetin unvanında geçen “Muavenet-i Milliye” terkibi Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin adıyla benzerliğinden dolayı karışıklığa sebep olduğundan “Osmanlı Donanma Cemiyeti” olarak değiştirilmiştir.⁷³³ Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti kuruluşundan kısa bir süre sonra tüm memleket sathında teşkilatlandığı gibi yurt dışında da teşkilatlanarak Arjantin'den Cava Adalarına, Edinburg'tan Afrika Sahillerine kadar şubeler açmıştır.⁷³⁴

Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti taşradaki teşkilatlanmasını Donanma Cemiyeti nizamnamesinin 5. kısmı hükmü gereğince vilâyet, liva, kaza ve nahiye merkezlerinde birer şube bulunduracak şekilde yapmıştır.⁷³⁵ Hüdâvendigâr Vilâyeti genelinde teşkilatlanan cemiyetin şube dağılımı şu şekilde yapılmıştır:⁷³⁶

⁷³⁰ Aynı eser, s. 207.

⁷³¹ H. Hatemi (1985). “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.202.

⁷³² S. Özçelik (2000). *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.12-13; N. Gök (2007). *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı, Ankara, s. 14-15.

⁷³³ BOA. BEO. 4250/318742.

⁷³⁴ S. Özçelik (2000). age., s. 113.

⁷³⁵ Aynı eser, s. 73.

⁷³⁶ TİTEA. K. 280 G. 40 B. 40.

Tablo 3.1. DOMMC.’nin Hüdâvendigâr Vilâyeti’ndeki Şubeleri

Bursa Merkez Şubesi:	Atranos (Orhanili), Pazarköy, Gemlik, Mudanya, Mihaliç ve Kirmasti Kaza şubeleri
Bilecik Şubesi:	İnegöl, Yenişehir, Söğüt kaza şubeleri, Domaniç, İnönü, Bozüyük ve İznik Nahiye Şubeleri.
Karahisar Şubesi:	Sandıklı ve Aziziye kaza şubeleri, Dinar, Şuhut ve Geyikler Nahiye Şubeleri.
Kütahya Şubesi:	Uşak, Eskişehir, Gediz, Simav Kaza şubeleri.

Kütahya Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti şubesinin kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte, şubenin 1910 yılında faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1910 yılının haziran ayında Kütahya tahrirat müdürü Şevket Bey’in oğlu İsmail Hakkı Beyin, Kütahya Donanma Cemiyeti Şubesi’ne gönderdiği yazı⁷³⁷ bize cemiyetin Kütahya’da haziran ayı öncesinde kurulmuş olduğunu düşündürmektedir. Dönemin koşulları, dernek açma süreçleri ve kişilerin derneğin varlığından haberdar olarak göndermiş olduğu yardım çağrısı da düşünülecek olursa Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Kütahya şubesinin 1910 yılının başlarında kurulduğu söylenebilir. Şubenin başkanlığını da 1910 yılında Kütahya Müftüsü Hasan Fevzi Efendinin⁷³⁸ yaptığı anlaşılmaktadır.⁷³⁹

Kütahya halkı 1910 yılından itibaren yardım komisyonu marifetiyle Donanma’ya önemli miktarda yardımda bulunmuştur. Şubat ayında 9.410 kuruş Genel Merkeze gönderilmiştir.⁷⁴⁰ Ayrıca Kütahya Donanma Şubesi, 1910 yılın mart ayının verilere göre Kütahya halkı ve idarecilerinin teberruları sayesinde “Donanma İanesi” olarak 37.099 kuruş 30 para gelir elde etmiştir.

⁷³⁷ İsmail Hakkı Bey, yazısında Girit meselesinin çözümünün Osmanlı Donanması’nın gücüne bağlı olduğunu, bu doğrultuda halkın ve şubenin donanmaya yardımda bulunması gerektiğini belirtmiştir. Hüdavendigâr, 28 Haziran 1910, s.2.

⁷³⁸ Hasan Fevzi Efendi 1 Temmuz 1877’ Kütahya’da doğmuştur. Annesi Fatma Hanım Babası Sarı Hacı Ahmed Efendi zade Mehmed Efendi’dir. 13 Nisan 1882’de henüz beş yaşında iken Kütahya Camii-i Şerif Medresesi’ne başlamıştır. 7 Sene burada okuduktan sonra 7 Mayıs 1889’da Kütahya Rüşdiye Mektebine girerek burada 3 yıl tahsil görmüş ancak hastalığı sebebiyle 1892 yılında mezun olamadan rüştiyeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu tarihten birkaç ay sonra Haliliye Medresesi’ne girerek sarf ve nahiv dersleri almıştır. Buradan 29 Temmuz 1908 tarihinde icazetnamesini almıştır. Haliliye Medresesi’ndeki eğitimi sırasında, 11 Şubat 1903’te Kütahya Şer’iyye Mahkemesi’nce teşkil edilen imtihanı kazanarak göreve tayin edilmişse de ilim tahsiline devam etmeyi tercih etmiştir. 5 Mart 1910 tarihinde ise göreve başlamıştır. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Ulema Sicil Dosyası, MŞH. SAİD. 162-1, Numarası:2277-01.

⁷³⁹ Hakikat Gazetesi, 25 Kânun-ı evvel 1911, s. 3; TİTEA. K. 215 G. 26 B. 26.

⁷⁴⁰ Donanma, Mayıs 1326, Numara:3, s. 273.

Tablo 3.2. 1910 Yılı'nın Mart Ayı Verilerine Göre Kütahya'da Bağışta Bulunanların İsimleri⁷⁴¹

1910 Mart Ayı Verilerine Göre Donanma Cemiyetine Yapılan Yardımlar	Kurus	Para
Kütahya Liva Kumandanlığı ve Maiyet Erkânı ve Zabitanı	129	
Kütahya Redif Taburu Ümera ve Zabitanı	180	
Tavşanlı Redif Taburu Ümera ve Zabitanı	168	
Komisyonun teskilinden mukaddem kulüpte toplanan meblağ olup İbrahim Efendi	163	
Orman idaresi Memurlar ve Müstahdemi	52	
Osmanlı Bankası direktörü Papadopulos	30	
Nafia Mühendisi ve Müstahdemi tarafından	30	
Ziraat Bank Memuru Müstahdemi tarafından	34	20
Kütahya Adliye Memurları tarafından	179	
İane Komisyonu Reisi Ahmed Remzi Efendi	15	
İane Komisyonu azasından Rıfat Efendi	15	
İane Komisyonu Hacı Ethem Efendi	15	
İane Komisyonu Tüccar İbrahim Efendi	10	
İane Komisyonu Mehmed Efendi	10	
Rıfat Efendi kadesi Ethem Efendi	3	
Kütahya Evkaf idaresi Müdür ve Ketebesi	49	20
Kütahya Nüfus idaresi Müdür ve Ketebesi	45	
Kütahya Belediye Memuru Müstahdemi tarafından	99	
Kütahya Reji idare Müstahdemi tarafından	102	
Kütahya Muhasebe Vergi Tahsilat Kalemi Reislği ve Ketebesiyle tahsildarlar	340	
Kütahya Mutasarrıfı Hüsnü Bey	60	
Kütahya Mahkeme-i Ser'ivve Ketebesi ve Nevâhi ve Nevâbı tarafından	60	
Kütahya Hapishane ve Müdürü ve Müstahdemini tarafından	21	
Kütahya Defter-i Hâkâni Memur ve Ketebesi tarafından	12	20
Kütahya Jandarma Süvari Efradı tarafından Mülazım Nuri Bey	200	
Kütahya Simendifer İstasyonu Müdür ve Memurları tarafından	48	
Kütahya Tahrirat Kalemi Müdür ve Ketebesi	31	20
Kütahya Meclis-i İdare ve Ketebesi	18	
Kütahya Jandarma Süvari Efendi	111	
Kütahya Piyade Neferatı tarafından Ahmed Efendi	63	
Kütahya Komiseri Hüsameddin Efendi tarafından	10	
Kütahya Tavşanlı Taburu Efradı tarafından	210	
Mülazım Ramiz Efendi	220	
Emed Redif Taburu Ümera ve Zabitanı namına Liva Kumandanlığı tarafından	729	20

⁷⁴¹ Hüdavendigâr, 15 Mart 1910, s.3.

Tablo 3.2. Devamı

Rufai Gazi Ali Baba Dergâhı Şeyh ve Müritleri tarafından	85	
Tavşanlı ahalisi tarafından terk edilen kurban derileri tutarı	2.257	30
Emed ahalisi tarafından kurban derileri tutarı	16.557	10
Saray Mahallesi ahalisi tarafından	800	
Mecidiye Mahallesi ahalisi tarafından	451	
Bölücek Köyü ahalisi tarafından	400	
Okçu Köyü ibtidâi mektebinden iki küçük öğrenci tarafından	40	
Göveçci Köyü ahalisi tarafından	471	
Demirciviran Köyü ahalisi tarafından	400	
Aydoğdu Köyü ahalisi tarafından	115	
İdâdi Mektebi Müdürü, Muallimleri ve diğer görevliler tarafından	39	
Düyûn-ı Umûmiye Müdürü ve Ketebesi tarafından	87	
Dumrupınar ahalisi tarafından	60	
Hacı İbrahim Mahallesi tarafından	634	
Cemaleddin Mahallesi tarafından	560	
Pirler Mahallesi tarafından	661	
Balıklı Mahallesi tarafından	1.783	
Boladbey Mahallesi tarafından	1.156	
Servi Mahallesi tarafından	560	
Şhreküstü Mahallesi tarafından	1.218	
Meydan Mahallesi tarafından	1.246	10
Ekizöyük Köyü ahalisi tarafından	82	
Perli Köyü ahalisi tarafından	254	
Hamidiye Mahallesi tarafından	550	
Paşam Efendi Bula, İshak Fakih, Ahi İzzettin, Çukur ve Hacı Ahmed Mahalleleri	844	10
Parmakvıran ahalisi tarafından	200	
Çaycı Köyü ahalisi tarafından	82	
... Köyü Ahalisi tarafından	138	
Kütahya ve Tavşanlı İhtiyat Efradı tarafından	454	30
Göynükvıran Köyü ahalisi tarafından	59	
Kalınvıran Köyü ahalisi tarafından	99	
Sagırlar Köyü ahalisi tarafından	29	
Gelinkaya Köyü ahalisi tarafından	69	
Çobanlar Köyü ahalisi tarafından	40	
Kepaz Köyü ahalisi tarafından	40	
Demirli Köyü ahalisi tarafından	53	
Tavşanlı'nın Hatipler Köyü ahalisi tarafından	40	
Kara Köyü ahalisi tarafından	20	

Tablo 3.2. Devamı

Dudaş Köyü ahalisi tarafından	40	
Hacı Abbas Mahallesinden	25	
Gölcek Köyü ahalisi tarafından	25	
Derbent Köyü ahalisi tarafından	40	
Cami-i Kebir Mahallesinden	20	
Çoban Köyü ahalisi tarafından	40	
Öz Köyü ahalisi tarafından	40	
Civli Köyü ahalisi tarafından	70	
Kale-i sagir Mahallesi tarafından	20	
Toplam	37.099	30

1910 yılı Haziran verilerine göre ise, Kütahya Sancağı merkezi tarafından “Donanma İanesi” adı altında toplam 12.477 kuruş bağış yapılmıştır. Bu bağışların dağılımı ise aşağıda belirtilen şekildedir.⁷⁴²

Tablo 3.3. 1910 Haziran Ayı Verilerine Göre Kütahya’da Donanma Cemiyetine Yapılan Yardımlar

1910 Haziran Ayı Verilerine Göre Donanma Cemiyetine Yapılan Yardımlar	Kuruş	Para
Meclis-i İdare Başkâtibi Ahmed Arif Efendi	50	
Nafia Mühendisi Said Bey	250	
Tahsilat Kâtibi	50	
Mutasarrıf Mümtaz Bey	834	
Tahrirat Müdürü Şevket Bey	210	
Tahrirat Ser Müsevvidi Mehmed Efendi	84	
Meclis-i İdare Kâtibi Sanos Uryan Efendi	42	
Tahrirat Ketebesinden Yardımcı Ahmed	15	
Şahmelek köyünden Karasaban oğlu Hakkı Efendi	20	
Tavalı Hüseyin Ağa Kıraathanesinde Müzavede Olunan Bir Bardak Cay Bedeli	80	20
Tavşanlı Rüşdiye Muallim-i Sâni’si Hafız Ahmed Efendi	20	
Tavşanlı Rüşdiye Muallim-i evveli Mehmed Celaleddin Efendi	25	
Tahrirat Kalemi Ketebesinden Ahmed Efendi	20	
Mekteb-i idâdi Muallimlerinden Rıza Efendi	80	
Mekteb-i idâdi Müdür Muavini Cemal Efendi	175	
Mekteb-i idâdi Türkçe Muallimi Şükrü Efendi	20	

⁷⁴² Hüdavendigar, 21 Haziran 1910, s.2.

Tablo 3.3. Devamı

Mekteb-i idâdi Riyaziyat Muallimi Ali Efendi	20	
Mekteb-i idâdi Mubassır Hamdi Efendi	20	
Mekteb-i idâdi Muallimi Nuri Efendi	9	
Mekteb-i idâdi Mevvâbı Ali Ağa	10	
Mekteb-i idâdi Müdürü Muharrem Efendi	40	
Mekteb-i idâdi Fransızca Muallimi Hammer Som Efendi	6	
Mekteb-i idâdi Hüsn-i hat Muallimi Sadık Efendi	10	
Defter-i Hâkâni Ketebesinden Hamdi Efendi	20	
Defter-i Hâkâni Ketebesinden Hakkı Efendi	40	
Mekteb-i idâdi Bevvâbı Osman Ağa	10	
Muhasebeci Abdurrahman Bey	250	
Tavşanlı Nahiye ahali tarafından	2.236	
Kuruçay Köyü'nden Arapoğlu Mustafa Ağa	40	
Eğrigöz Tabur Kâtibi Vekili Mehmed Efendi	90	
Muhasebe Merkez Kâtibi Neşet Efendi	60	
Börekçiler Mahallesi Ahalisi Namına Hacı Ali Ağa	846	20
Tahrirat Müdürü Sevket Bey tarafından dört adet akik taşın müzavede bedelinden	145	
Kütahya Jandarma Taburu Zabitanı Tabur Kumandanı Abdulkadir Efendi	469	20
Bölük Kumandanı Naim Bey	193	30
Tabur Mülazım-ı Sani Mustafa Efendi	119	
Tabur Mülazım-ı Sani Yakup Efendi	119	
Tabur Mülazım-ı Sani Yakup Efendi	119	
Tabur Kâtibi Behram Efendi	181	
Taburunda Misafir Mülazım-ı Sani Nuri Efendi	119	
Yüzbaşı Neşet Efendi	180	
Mülazım-ı Evvel Bedri Efendi	107	20
Mülazım-I Sani Nuri Efendi	190	20
Piyade ve Süvari Neferâtı	715	30
Eskişehir Piyade ve Süvari Neferâtı	268	20
Simav Piyade ve Süvari Neferâtı	118	20
Gediz Piyade ve Süvari Neferâtı	276	10
Bölük Kumandanı Nail Bey	68	
Etraf-ı Şehir Siner Köyü ahali namına	200	
Abdullah Edip kıraathanesinde Müzavede olunan bir bardak çay bedeli	180	
Virancık Nahiyesi Yunuslar Köyü ahali namına	219	
Virancık Nahiyesi Polad Köyü ahali namına	65	
Virancık Nahiyesi Susuz Köyü ahali namına	90	

Tablo 3.3. Devamı

Virancık Nahiyesi Yiğenler Köyü ahalisi namına	100	
Virancık Nahiyesi Gönay Köyü ahalisi namına	160	
Virancık Nahiyesi Yağmurlar Köyü ahalisi namına	105	
Virancık Nahiyesi Samralar Köyü ahalisi namına	40	
Virancık Nahiyesi Ağarı Köyü ahalisi namına	216	
Virancık Nahiyesi Cebrail Köyü ahalisi namına	100	
Virancık merkezi ahalisi namına	374	
İttihat ve Terakki Kulübü'nde müzayedeye konulan 2 Mart Tarihli Tanin gazetesi	146	
Kahveci Ahmed Ağa marifetiyle müzayedeye konulan bir adet yumurta bedeli	73	
Mehmed Ali Ağa kıraathanesinde müzayedeye konulan bir portakal bedeli	261	30
Etraf-ı Şehir Nahiyesi Uluklar Köyü ahalisi	110	
Cami-i Kebir Civarında Sakin esnaf tarafından	60	
Tavşanlı'dan İplikoğlu Halil Ağa tarafından	40	
Gümüş Nahiyesi'nin tarafından	30	
Şeyh Yunus Efendi tarafından	100	
Kıranşeyh Köyü'nden Çakıroğlu Veli tarafından	20	
Ablu Köyü'nden Hacı Kemal tarafından	20	
Ahî Mustafa Mahallesi	448	
Toplam	12.477	

1910 yılının mart ve haziran aylarına ait bağış listesi incelendiğinde, Kütahya Sancağı'nda donanma ianesi konusunda gerek idareci kesimin gerekse halkın büyük bir ilgi ve katılım sağladığı açıkça görülmektedir. Özellikle, idarecilerin bu süreçteki öncülüğü, halkın iane kampanyasına olan güvenini pekiştirmiş ve bu sayede geniş kitlelerin donanma ianesine destek vermesi sağlanmıştır. Nitekim bu dönemde Kütahya Mebuslarından Abdullah Azmi Bey iki vadede olmak üzere toplamda 1.569 kuruş yardımda bulunmuştur.⁷⁴³ Zeytunzade Hasan Bey de aynı şekilde 3.067 kuruş bağış yapmıştır.⁷⁴⁴ Ahmed Ferid Bey ise ilk etapta 638 kuruş bağışlamıştır.⁷⁴⁵ Kütahya Redif Taburu ve zabitanı grubu da 11.272 kuruş yardımda bulunmuştur.⁷⁴⁶

⁷⁴³ Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey Mayıs 1326 verilerine göre 931 kuruş, Eylül 1326 verilerine göre 638 kuruş yardımda bulunmuştur. Donanma Mayıs 1326, Numara: 3, s. 278; Donanma Eylül 1326, Numara: 7, s. 650.

⁷⁴⁴ Kütahya Mebusu Zeytunzade Hasan Bey, Mayıs 1326 verilerine göre 931 kuruş, Eylül 1326 verilerine göre ise 2136 kuruş yardımda bulunmuştur. Donanma Mayıs 1326, Numara: 3, s. 278; Donanma Eylül 1326, Numara: 7, s. 646.

⁷⁴⁵ Donanma Eylül 1326, Numara: 7, s. 646.

⁷⁴⁶ Donanma, Teşrin-i Evvel 1326, Numara:8, s. 754.

Ayrıca söz konusu yardım listesi, Kütahya’da iane toplama çalışmalarının ne şekilde organize edildiği ve bu sürecin hangi yöntemlerle yürütüldüğüne dair önemli ipuçları sunmaktadır. Buna göre bakıldığında Kütahya ahalisi müzayede yaparak Donanma Şubesi’ne gelir sağladığı görülmektedir. Nitekim haziran ayına kadar dönemde Tavalı Hüseyin Ağa, Abdullah Edip, Kahveci Ahmed Ağa ve Mehmed Ali Ağa kiraathanelerinde ve İttihat ve Terakki Kulübünde yapılan müzayedelerde toplamda 885 Kuruş bağış toplanmıştır.⁷⁴⁷ Kütahya DOMMC Şubesi’nin 1911 yılında da iane toplama faaliyetleri devam etmiştir. Kütahya müderrislerinden olan Şeyh Yunus Efendi’nin gayretleri neticesinde Altıntaş nahiyesi ve köylerinden 6.233 kuruş iane toplanmıştır. Buna karşın Şube başkanı Müftü Hasan Fevzi Efendi, Şeyh Yunus Efendi’nin göstermiş olduğu fedakârlığından dolayı kendisine özellikle teşekkürlerini bildirmiştir.⁷⁴⁸ 10 Şubat 1912 verilerine göre yapılan bağışlar neticesinde Kütahya DOMMC Şubesi 37.199 kuruş gelir elde etmişti.⁷⁴⁹ Ayrıca 18 Nisan 1912’de Kütahya’da Askeri himayesi altında bir tiyatro oyunu düzenlenerek buradan sağlanan 6.823 kuruşluk gelir Donanma Cemiyeti’ne bağışlanmıştır.⁷⁵⁰ 1913 yılında donanma inanesine kurban derileri bedeli olarak 8.640 kuruş 849 para, Kütahya Muhasebeciliği’nden 2.337 kuruş 25 para, Kütahya Mutasarrıflığından 91.810 kuruş⁷⁵¹ ve Kütahya Niyabeti’nden 7.316 kuruş, 30 para bağış yapılmıştır.⁷⁵²

Öte yandan donanma için yeni bir zırhlı dretnot satın alınmasına dair haberler halkın donanma ianesine olan ilgisini arttırmıştır ve şubelerin iane temini konusunda harekete geçmelerine fırsat sunmuştur.⁷⁵³ Nitekim 1914 yılında Donanma-i Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Umumi Merkezi’nin Sultan Osman-ı Evvel zırhlısının donanma envanterine katıldığını bildirmesi, tüm yurttaki olduğu gibi Kütahya’da da büyük bir sevinç ve coşku ile karşılanmıştır. Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Müfid Bey, 5 Ocak 1914 tarihinde Donanma Cemiyeti Riyaseti’ne Sultan Osman-ı Evvel zırhlısının satın alınması haberinin Kütahya halkı tarafından büyük bir sevinç ve minnetle karşılandığı bildiren telgraf çekmiş, bu gelişmenin ardından halkın donanma için yeni bağışlarda bulunmak üzere şevkle harekete geçtiğini bildirilmiştir.⁷⁵⁴ Bu haberin ardından Kütahya DOMMC Şubesi 2 Şubat 1914’te 162.320

⁷⁴⁷ Hüdavendigâr, 21 Haziran 1910, s.2.

⁷⁴⁸ Hakikat Gazetesi, 25 Kânun-ı Evvel 1911, s. 3.

⁷⁴⁹ Donanma, Kanun-ı Sani 1327, Numara:23-24, s. 2194.

⁷⁵⁰ Donanma, Mayıs 1328, Numara:27, s. 83.

⁷⁵¹ Donanma, Kanun-ı Evvel- Kanun-ı Sani 1329, Numara: 45-46, s. 489,496-497.

⁷⁵² Donanma, Kanun-ı Evvel- Kanun-ı Sani 1328, Numara: 34-35, s. 300.

⁷⁵³ N. Gök (2007). agt, s. 46.

⁷⁵⁴ TİTEA. K. 280 G. 9 B. 9; Tanin, 8 Kanun-ı Evvel 1914, s.4.

kuruş, 4 Mart 1914'te 41.026 kuruş gelir elde etmiştir. Bunun yanında kurban derilerinden de 15.120 kuruş tutarında bağış toplamıştır.⁷⁵⁵

Kütahya'da, Donanma Cemiyeti yararına düzenlenen yardımlara kadınlar da gerçekleştirdikleri müzayedelerle katkıda bulunmuştur. Nitekim, 1914 yılının mayıs ayında Kütahya Mutasarrıfı Müfid Bey'in himayesinde Osmanlı Donanması yararına gösterişli bir etkinlik düzenlenmiştir. Benzer şekilde, Müfid Bey'in eşinin himayesinde kadınlara yönelik ayrı bir program gerçekleştirilmiş; müzik dinletileri, vatansever konuşmalar ve şiirler eşliğinde müzayede yapılmıştır. Bu müzayedede Mevlevi Mustafa Efendi tarafından hilâl şeklinde tasarlanan saati ve Müfid Bey'in eşinin sanatkârane süslediği bir yastık açık artırmayla satılmıştır. Ayrıca, Kütahya İdâdisinde Karamürsel eşrafından Tahir Bey'in annesi tarafından düzenlenen bir toplantıda değerli el işleri ve eşyalar satılmış, bu satışlardan 18 bin kuruştan fazla gelir elde edilerek Kütahya Donanma Şubesi'ne teslim edilmiştir. Bağışta bulunan hanımların isimleri Osmanlı Donanma Cemiyeti Merkezine iletilmiştir.⁷⁵⁶

Kütahya Donanma Cemiyeti'nin gelir kalemleri arasında, teberru, müzayede ve kurban derilerinden elde edilen bağışların yanı sıra hububat ekiminden sağlanan gelir de bulunmaktaydı. Kütahya Donanma Cemiyeti Reisi Hasan Fevzi Efendi Merkez-i Umumiye gönderdiği raporda Birinci Dünya Harbi sırasında ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Kütahya Donanma Şubesi'nin dört ayrı köyde zirai ekim çalışmalarında bulunduğunu belirtmiştir. Hazırlanan raporda şubenin 1916 yılına ait zirai hasılat cetveli şu şekilde bildirilmiştir.⁷⁵⁷

Tablo 3.4. 1916 Yılı Kütahya Sancağı Donanma Cemiyeti Şubesinin Zirai Hasılat Cetveli

Hububat	Hasılat Kile	Tohumluk Verilen	Olarak	Köyler
Arpa	119	128		Perli
Arpa	182,5	149,5		Alayund
Arpa	49,5	75		Çayca
Arpa	535,5	491		Söğüd
Toplam	886,5	843,5		

⁷⁵⁵ Donanma, Kanun-i Sani- Şubat, 1329, s. 545,546,570.

⁷⁵⁶ Tanin, 8 Mayıs 1914, s.3.

⁷⁵⁷ TİTEA. K. 258 G. 14 B. 14.

Kütahya Donanma Cemiyeti 1916 yılının haziran ayında Donanma Cemiyeti Merkez-i Umumiye Müfettişi Ömer Fevzi Bey tarafından teftiş edilmişti. Teftiş raporunda Kütahya Donanma Şubesi'nin 1916-1918 yılları arasında gelir ve gider durumu şöyle idi.⁷⁵⁸

Tablo 3.5. Teftiş raporunda Kütahya Donanma Şubesinin 1916-1918 Yılları Arasında Gelir ve Gider Durumu

Sene	Gelir	Gider	Devir Kalan	Zirai Tohumluk
1916	15.480,70	7.964,35	7516,10	843,5 Kile Arpa
1917	23.215	12.387,30	18.343,20	1478 Kile Arpa
1918	8.254,20	1.725	24.872	

Kütahya Donanma Cemiyeti Şubesi 24 Mart 1918 yılında ikinci kez Mülkîye müfettişi Emin Bey tarafından teftiş edilmiştir. Hazırlanan teftiş raporunda belirtildiğine göre 23 Temmuz 1917 yılında yapılan seçimle Kütahya Donanma Şubesinin idare heyeti şu kişilerden oluşuyordu:

Şube başkanı: Müftü Hasan Fevzi Efendi

Şubenin ikinci başkanı: Abdülkadir Efendi

Heyetin diğer üyeleri: Hafız Hasan, Germiyanzade Ali Bey, Mehmed Bey, Boşnak Mehmed Efendi, Seyfi Efendi.

Şubenin Veznedarlık vazifesini 1910 yılından itibaren Boşnak Mehmed Efendi, kitabet vazifesini ise 150 kuruş maaşla Eytam Dairesi Sandık Emni İsmail Efendi yürütmüştür.⁷⁵⁹

3.2.6.2. Simav Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi

Simav Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi'nin 1910 yılında hizmete girdiği bilinmektedir. Aynı yıl, şubenin başkanlığına Yusuf Cemil Bey, ikinci başkanlığına ise Bidayet Mahkemesi Başkâtibi Halil Kâmil Efendi getirilmiştir. Kaza kaymakamı Hacı Feyzi Bey, Yüzbaşı Mehmet Ali Bey ve Kudsizade Mehmed Nuri Efendi şubenin azaları arasında yer almıştır.⁷⁶⁰ 1913 yılında Simav DOMMC Şubesi'nin başkanlığını Doktor Ferruh Niyazi Bey yürütmüştür.⁷⁶¹

⁷⁵⁸ TİTEA. K. 218 G. 23 B. 23.

⁷⁵⁹ TİTEA. K. 218 G. 23 B. 23.

⁷⁶⁰ Donanma, Teşrin-i Evvel 1326, Numara: 8, s. 704-705.

⁷⁶¹ F. Erden (1948). *Türk Hekimleri Biyografisi*. İstanbul, Çituri Biraderler Basımevi., s. 32.

Tablo 3.6. Simav DOMMC Şubesi'nin Kayıt Defterindeki Sıra Numarasına Göre Diğer Üyelerin Listesi⁷⁶²

Sıra	Üyenin Adı	Sıra	Üyenin Adı
1	Kaymakam Hacı Feyzi Efendi	47	Çömlekoğlu Arif
2	Mal Müdürü Ali Bey	48	Adıkların İsayı (İsaia)
3	Tapu Kâtibi Rasim Efendi	49	Yazıcızâde Hafız Kâmil Efendi
4	Yüzbaşı Şevki Efendi	50	Kozanizâde Abdurrahman Efendi
5	Yüzbaşı Mehmet Ali Bey	48	Adıkların İsayı (İsaia)
6	Bergamalı Yusuf Cemil Bey	49	Yazıcızâde Hafız Kâmil Efendi
7	Tahsildar Lütfü Bey	50	Kozanizâde Abdurrahman Efendi
8	Mülâzım- 1 Evvel İsa Efendi	51	Yağcızâde Hafız Kâmil Efendi
9	Mülâzım- 1 Sâni Niyazi Efendi	52	Kahveci Talat Bey
10	Mülâzım- 1 Evvel Hasan Efendi	53	Tabakhane Muhtarı Kınacıoğlu Halil
11	Mülâzım- 1 Evvel Mustafa Efendi	54	Alakiliselioğlu İsmail Efendi
12	Nüfus Memuru Mehmed Efendi	55	Tekâüt Hacı Yusuf Efendi
13	İbtidâi Muallimi İbrahim Efendi	56	Söğütlü Ali oğlu İbrahim Çavuş
14	Cınarzâde Mustafa Efendi	57	Terzi Ali Usta
15	Caberzâde Sâkıt Mustafa Efendi	58	Debbağ Hacı Selim Efendi
16	Orman Piyade Memuru Mahmut Efendi	59	Emetlioğlu Ahmet Ağa
17	İcra Mübaşiri Mehmed Efendi	60	Cömez Ali Ağa
18	Reji Memuru Eftim Efendi	61	Manisalı Perişanın Ali Bey
19	Nüfus Kâtibi Hacı Ahmed Efendi	62	Hatib Muradınlarlı Hacı Hasan Efendi
20	Tüfekçi İzzet Ağa	63	Tavşan Ahmed Oğlu Hacı Osman Ağa
21	Üçüncü Daire Süvari Tahsildarı Ahmed	64	Sevis Ali Osman Ağa
19	Nüfus Kâtibi Hacı Ahmed Efendi	65	Tiryakioğlu Hacı İsmail Ağa
20	Tüfekçi İzzet Ağa	66	Çolakoğlu Tahir Efendi
21	Üçüncü Daire Süvari Tahsildarı Ahmed	67	Cavdaroğlu Mustafa Ağa
22	Bozokluzâde Halil İbrahim Efendi	68	Balıoğlu Hacı Osman Ağa
23	Belediye Reisi Şevket Bey	69	Debbağhane İmamı Öreğlerli Hasan
24	Mercikzâde Hacı Ahmed Efendi	70	Kıroğlu Mustafa Ağa
25	Banka Kâtibi Mehmed Müslim	71	Kalkanoğlu İsmail
26	Düyün-ı Umûmiye Memuru Nuri Efendi	72	Hacı Mehmed Cevdet Efendi
27	Düyün-ı Umûmiye Kâtibi Arif Efendi	90	Tahsildâr Hacı Muharremzâde Mehmed
28	Tahsildar Memuru Feyzi Efendi	91	Tahsildâr Nasuhzâde Âsaf Efendi
29	Mal Müdürü Muavini Neşet Efendi	92	Kudüsizâde Mehmed Nuri Efendi
30	Müstantik Muavini Hafız Abdullah	93	Yağcızâde Abbas Efendi
31	Hüseyin Kölezâde Abbas Efendi	94	Bakkal Mihail Efendi

⁷⁶² A. Demircan (2018). *Recep Albayrak'la Dervent'ten Derbent'e*, Berikan Yayınevi, Ankara, s. 110-113.

Tablo 3.6. Devamı

32	Mukavelât Muharriri Sadık Efendi	95	Tahsildâr Hacıhalilağazâde Mustafa
33	Müderri Emin Efendi	96	Sertahsildâr Ahmed Efendi
34	Bamha Bölük Mülâzım-ı Evveli Ahmed	97	İkinci Dâire Piyâde Tahsildarı Mehmed
35	Arazi Kâtibi Mehmed Efendi	98	Tahsildâr Altızâde Arif Efendi
36	Nasuhzâde Cemal Bey	99	Tahsildâr Kuruzâde İbrahim Efendi
37	Rebleli Şekerci Hasan Efendi	100	Tahsildâr Hafız Hakkı Efendi
38	İbrahim Hocazâde İsmail Çamlık	101	Çömezzâde Sadık Efendi
39	Peşelioğlu Ali Osman Ağa	102	Yörük Mollamehmetzâde Emin Efendi
40	Hokkabazoğlu Hüseyin Ağa	103	Tapu Refiki Halil Efendi
41	Kuyumcu Kulalı Nikola Efendi	104	Mercikzâde Mustafa Efendi
42	Kara Halil Ağa	105	Emekçi Luferi Çorbacı
43	Alakiliselioğlu Mustafa Ağa	106	Hancı Yorgi Çorbacı
44	Kabak Mehmed Ağa'nın Halil Ağa		
45	Kirdeoğlu Hacı Hasan Ağa		
46	Sepet Oğlu Hafız İsmail Ağa		

Simav DOMMC Şubesi 17 Nisan 1910 tarihinde 1 lira, 213 kuruş 40 para iane toplamıştı. Aynı yılın içerisinde Simav İttihat ve Terakki kulübünde Barbaros Zırhlısının fotoğrafları, Donanma Cemiyetine yararına müzayede yoluyla satılarak 1 lira 337 kuruş gelir elde edilmişti.⁷⁶³ Aşağıdaki tabloda Simav DOMMC Şubesi ve Kaza Kaymakamlığı tarafından tahsil edilen bağışların miktarları şu şekilde belirtilmiştir.

Tablo 3.7. Simav Kazası Donanma Cemiyeti Şubesi ve Kaymakamlığının Aralık 1910-Şubat 1914 yılları arasında Cemiyet Merkezine Gönderdiği Bağış Miktarları

	Tarih	Kuruş	Para	Dip Not
Simav DOMMC Şubesi	23 Aralık 1910	157	30	Donanma, Teşrin-i Sani 1326, Numara:9, s. 1129.
Simav İttihat ve Terakki Kulübü	3 Ocak 1911	618	-	Donanma, Teşrin-i Sani 1326, Numara:9, s. 1134.
Simav DOMMC Şubesi	3 Ocak 1911	180		Donanma, Teşrin-i Sani 1326, Numara:9, s. 1134.
Simav DOMMC Şubesi	10 Ocak 1911	446		Donanma, Teşrin-i Sani 1326, Numara:9, s. 1129.
Simav DOMMC Şubesi	10 Ocak 1911	770		Donanma, Teşrin-i Sani 1326, Numara:9, s. 1129.

⁷⁶³ A. Demircan (2018). age., s. 114-115.

Tablo 3.7. Devamı

Simav Kaymakamlığı	16 Ocak 1911	16.007		Donanma, Teşrin-i Sani 1326, Numara:9, s. 1142.
Simav DOMMC Şubesi	4 Şubat 1911	8.000		Donanma, Mart 1327, Numara:13, s. 1220.
Simav DOMMC Şubesi	11 Mart 1911	98	30	Donanma, Mart 1327, Numara:13, s. 1243.
Simav DOMMC Şubesi	21 Mart 1911	135		Donanma, Nisan 1327, Numara:14, s. 1342.
Simav DOMMC Şubesi	30 Mart 1911	500		Donanma, Nisan 1327, Numara:14, s. 1342.
Simav DOMMC Şubesi	3 Mayıs 1911	581		Donanma, Nisan 1327, Numara:14, s. 1422.
Simav DOMMC Şubesi	16 Mayıs 1911	948	30	Donanma, Haziran 1327, Numara:16, s. 1506.
Simav DOMMC Şubesi	5 Temmuz 1911	420		Donanma, Temmuz 1327, Numara:17, s. 1597.
Simav DOMMC Şubesi	5 Temmuz 1911	421		Donanma, Temmuz 1327, Numara:17, s. 1597.
Simav DOMMC Şubesi	15 Ağustos 1911	404		Donanma, Eylül 1327, Numara:19, s. 1778.
Simav DOMMC Şubesi	21 Ağustos 1911	311		Donanma, Eylül 1327, Numara:19, s. 1779.
Simav DOMMC Şubesi	24 Ağustos 1911	793	20	Donanma, Eylül 1327, Numara:19, s. 1781.
Simav DOMMC Şubesi	6 Ekim 1911	263		Donanma, Teşrin-i Evvel 1327, Numara:20, s. 1880.
Simav DOMMC Şubesi	14 Ekim 1911	210		Donanma, Teşrin-i Sani 1327, Numara:21, s. 1970.
Simav DOMMC Şubesi	5 Kasım 1911	552		Donanma, Kanun-i Sani 1327, Numara:23-24, s. 2165.
Simav DOMMC Şubesi	5 Kasım 1911	552		Donanma, Kanun-i Sani 1327, Numara:23-24, s. 2165.
Simav DOMMC Şubesi	7 Kasım 1911	500		Donanma, Kanun-i Sani 1327, Numara:23-24, s. 2167.
Simav DOMMC Şubesi	19 Kasım 1911	255		Donanma, Teşrin-i Sani 1327, Numara:21, s. 1973.
Simav DOMMC Şubesi	28 Aralık 1911	650		Donanma, Teşrin-i Sani 1327, Numara:21, s. 1977.
Simav DOMMC Şubesi	27 Şubat 1912	946		Donanma, Mart 1328, Numara:25, s. 17.
Simav DOMMC Şubesi	7 Mart 1912	761		Donanma, Mart 1328, Numara:25, s. 21.
Simav DOMMC Şubesi	7 Mart 1912	261		Donanma, Mart 1328, Numara:25, s. 21.
Simav DOMMC Şubesi	22 Kasım 1913	271		Donanma, Teşrin-i Sani-Kanun-ı Evvel 1329,
Simav Kaymakamlığından	22 Kasım 1913	8.640		Donanma, Teşrin-i Sani-Kanun-ı Evvel 1329,
Simav DOMMC Şubesi	6 Şubat 1914	3.484		Donanma, Kanun-i Sani-Şubat 1329, Numara:47-48, s.
Simav DOMMC Şubesi	22 Şubat 1914	5.400		Donanma, Kanun-i Sani-Şubat 1329, Numara:47-48, s.

Donanma Mecmuasında verilen bilgilere göre, söz konusu dört yıl içinde Simav Donanma Şubesi ve Kaza Kaymakamlığı aracılığıyla Genel Merkeze toplam 52.982 kuruş 110 para gönderilmiştir. Özellikle ilk yıllarda düzenli olarak yapılan yardımlar, Simav Donanma Şubesi'nin aktif bir şekilde faaliyet gösterdiğini ve Simav halkının donanmaya olan katkısında büyük bir teveccüh sergilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Simav Donanma Cemiyeti'ne bağlı olarak Kadınlar Şubesi'nin de faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Ancak 1914 yılında teşkil edilen yeni heyetin çalışmalarına ara vermesi ve Simav Donanma Şubesi'nin başkanlığını yürüten Kaza Kaymakamı Şerafettin Bey'in şahsi menfaatlerini gözetmesi yüzünden Simav Donanma Cemiyeti'nin faaliyetleri aksamaya başlamış, iane toplama çalışmaları durma noktasına gelmiştir. Aynı zamandan Kadınlar Şubesi'nin durumu da kaza şubesinden farksız hale gelmiştir. Bu dönemde Simav Şubesi'nin başkanlığına tabip Ferruh Niyazi Bey getirilmiştir. Ferruh Bey, 24 Mart 1914 tarihinde genel merkeze gönderdiği yazıda, Simav Donanma Şubesi'nin yeniden beklenen düzeyde faaliyete geçmesi için şube heyetinin kazanın güvenilir kişilerinden seçilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu doğrultuda, önerdiği isimlerin onaylanmasını talep etmiştir. İdare heyetini oluşturacak isimler arasında Eşraftan Bozokluzâde Halil İbrahim Efendi, Alaiyelizâde Abdullah Efendi, Donanma Şubesi'nin eski reislerinden Yusuf Cemil Bey, Necatizâde Eşref Ağa, Rüşdiye Muallimi Hacı Yusuf Efendi, Yağcızâde Abbas Efendi ve belediyenin eski reislerinden Muhacir Abdullah Efendi yer alıyordu.⁷⁶⁴ Bu tarihten sonra Simav Şubesi idare heyeti ile ilgili merkezin nasıl bir tasarrufta bulunduğu dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.6.3. Gediz Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi

Gediz DOMMC Şubesi'nin 1909 yılının haziran ayından itibaren faaliyete geçtiği bilinmektedir. İlk yıllarda şubenin genel başkanının kim olduğu bilinmemekle birlikte, 1911 yılından sonra bu görevi kazanın Dava Vekili Muhsin Bey üstlenmiştir.⁷⁶⁵ Ancak, şube heyetinin kimlerden oluştuğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Gediz ahali ve kazanın yöneticileri Donanma Şubesi'nin teşkil edilmesiyle birlikte donanma ianesine ciddi miktarda katkıda bulunmuşlardır. Nitekim Hüdâvendigâr Gazetesi 8 Şubat 1910 tarihli haberinde Gediz ahali ve yöneticilerinin toplamda 7.913 kuruş donanma ianesinde bulunduğunu bildirmiştir. Gediz'de söz konusu dönem içerisinde donanma ianesinde bulunan kişiler şu şekilde verilmiştir.⁷⁶⁶

⁷⁶⁴ TİTEA. K. 279 G. 36 B. 36.

⁷⁶⁵ Hakikat Gazetesi, 25 Kanun-ı Evvel 1911, s. 2.

⁷⁶⁶ Hüdavendigâr, 8 Şubat 1910, s.2.

Tablo 3.8. 1910 Şubat Ayı Verilerine Göre Donanma İanesinde Bulunan Gediz Ahalisi ve İdarecileri

1910 Şubat Ayı Verilerine Göre Donanma İanesinde Bulunan Gediz Ahalisi ve İdarecileri	Kuruş
Kaymakam Faik Bey	375
Hâkim Mehmed Elmas Efendi	225
Müftü Efendi	20
Mal Müdürü Abdurrahman Efendi	200
Jandarma Kumandanı Bedri Bey	108
Belediye Tabibi Mehmed Ali Bey	108
Tahrirat Kâtibi Hacı Mustafa Efendi	100
Alaiyelizâde Hacı Kari Bey	216
Ocazkâde Hacı Ömer Ağa	108
Sandık Emni Mustafa Efendi	108
Belediye Reisi Hacı Yusuf Efendi	108
Kahramanzâde Hacı Mehmed Efendi	20
Komiser İsmail Efendi	67
Piyade Tahsildarı İbrahim Efendi	69
Emlak Kâtibi Ali Rıza Efendi	5
Ocazkâde Hacı Ethem Efendi	108
Hacı Tesellibizâde Emin Efendi	108
Şahinzâde İsmail Efendi	40
Saatçi Hacı Mahmud Efendi	20
İğdiszâde Hacı Mehmed Ali Ağa	40
Yüzbaşızâde Hacı Ali Efendi	40
Ası Memuru Ahmed Efendi	40
Kolzâde Hacı İbrahim Efendi	54
Piyade Tahsildarı Hacı Mustafa Efendi	69
Hursidzâde İsmail Efendi	20
Habizâde Ali Efendi	216
Hacı Zeki Efendi'nin oğlu Kadri Efendi	216
Hacı Tesellibizâde Hacı Osman Ağa	40
Müstantik Muavini Bekir Efendi	75
Erzâde Hacı Hafız Efendi	216
Kavkalanoglu Mehmed Ağa	10
Kıyanoğlu Yusuf Ağa	10
Çokdaroğlu Yusuf Ağa	54
Terzi Hacı Hüseyin Ağa	20
İğdişli Hasan Efendi	54
Aşçı Nuri	40

Tablo 3.8. Devamı

Hacı Recepoğlu Halil Ağa	10
Hacıoğlu Kadri	20
Yağcı Halil Ağa	10
Sarıağazâde Hacı Ethem Efendi	20
Azmizâde Necip Ağa	200
Terzi Kiryako Ağa	20
Pazarzâde Hacı Ali Ağa	216
Azmizâde Gıyas Bey	144
Emir Hüseyinoğlu Murad Efendi	40
Kuyumcu Hıralambu Ağa	20
Emir Hüseyinoğlu Murad Efendi	40
Nebioğlu Hacı Emin Efendi	5
Ferdenlioğlu Hacı Medmed Ağa	20
Kacaroğlu Mustafa Efendi	10
Terzioğlu Rıza Efendi	10
Kasapoğlu İbrahim Ağa	20
Alibeyoğlu Hafız Mustafa Efendi	10
Bilinceoğlu Hacı Ali Ağa	10
Çerci Hacı Emin'in Şerif	20
Dombeyzâde İbrahim Efendi	40
Saatçinin Ahmed Efendi	20
Çırakoğlu İbrahim Ağa	40
Şer'iyeye Kâtibi Hafız Süleyman Efendi	62
Çolakzâde Hacı Yusuf Efendi	20
Aşıkzâde Ali Osman Efendi	108
Ocakzâde Hacı İsmail Efendi	108
Muhakeme Başkâtibi Hafız Ethem Efendi	100
Dimistokli Efendi	40
Emir'in Yağcı Ağa	5
Eczacı Alaaddin Efendi	40
Karakirazzâde Hacı Süleyman Ağa	40
Semerci Mehmed Usta	5
Dombazoğlu Halil Ağa	40
Türabizâde İbrahim Efendi	10
Bağdatlızâde Tahsin Efendi	108
Gediklibinbaşıoğlu Hacı Hüseyin Ağa	40
Azmizâde Rüşdü Efendi	6
Husalı Hristo Ağa	20
Yanko'nun oğlu Erakli Efendi	20

Tablo 3.8. Devamı

Bozbağzâde Şükrü Efendi	20
Nüfus Memuru Musa Efendi	100
Nüfus Kâtibi Ali Osman Efendi	62
Nohutoğlu Hacı Halil Ağa	30
Sarıgazâde Ahmed Efendi	120
Boduroğlu Mehmed Çavuş	30
Kâtipzâde Ali Efendi	20
İmam Hasanoğlu Hacı Ahmed Ağa	20
Düyûn-ı Umûmi Memuru Rıza Efendi	60
Yaceşoğlu Halil Ağa	10
Hacı Hüseyin Ağa	20
Maksutzâde Hacı Hüseyin Ağa	20
Yurtaloğlu Hacı Halil Ağa	20
Talib Ağa'nın Mehmed Ağa	20
Dava Vekili Rüşdü Efendi	60
Çomurunuzâde Hacı Mustafa Efendi	20
Gözlüklü Fettahoğlu Hacı Murad Ağa	40
Dava Vekili Muhlis Ağa	20
Halioğlu Hacı Mehmed Ağa	30
Arabacıoğlu Hacı Hüseyin Ağa	20
Pıçakçı Hacı Mustafa'nın Abdil Ağa	10
Kızılurunlu Dedeoğlu Mustafa Ağa	40
Sıraklıoğlu Ahmed Ağa	30
Dombazzâde Hacı Hafız Efendi	54
Aşıkzâde Hacı Halil İbrahim Efendi	54
Mukavelât Muharriri Rıza Efendi	75
Şaphane Müdürü Salih Efendi	100
İcra Mübaşiri İbrahim Efendi	40
İcra Mübaşiri Recep Efendi	40
Süvari Tahsildarı Ömer	100
Süvari Tahsildarı Mehmed	100
İcra Mübaşiri Recep Efendi	40
Süvari Tahsildarı Ömer	100
Süvari Tahsildarı Mehmed	100
Süvari Tahsildarı Hasan	100
Piyade Tahsildarı Ali	69
Piyade Tahsildarı Ahmed	69
Tapu Kâtibi Hüseyin Efendi	100

Tablo 3.8. Devamı

Tapu Kâtibi Refik Sadık Efendi	40
Orman Memuru Vekili Mustafa Efendi	50
Piyade Tahsildarı Mustafa Efendi	69
Giceli Hasan Ağa	20
Tahsil Memuru Halil İbrahim Efendi	125
Orman Koruyucusu Kâzım Efendi	50
Orman Memuru Ali Rıza Efendi	50
Müfredat Kâtibi Hüseyin Efendi	50
Müfredat Kâtibi Ahmed Efendi	50
Donbazzâde Hacı Mustafa Efendi	216
Erzâde Hüseyin Efendi	20
Saatçi Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu Remzi Efendi	5
Kaderbeşzâde Hacı Ahmed Efendi	108
Yazıcızâde Yusuf Efendi	40
Yeni Köyünden Ahmed Hoca	20
Donbazzâde Hacı Mehmed Ağa	108
Donbazzâde Ahmed Ağa	40
Kovacızâde Hacı Şerif Ağa	20
Toplam	7913

Tablo 3.9. Gediz DOMMC Şubesi'nin, Haziran 1910 yılından 13 Mart 1914'e Kadar Geçen Dönem İçinde Tahsil Ettiği Bağış Miktarı

Genel Merkeze Gönderilme	Kuruş	Para	Mevcut Sandıkta Bulunan	120	10
29 Haziran 1909	735		26 Ocak 1912 ⁷⁶⁷	719	20
17 Ocak 1910	6132		27 Mart 1912 ⁷⁶⁸	110	
23 Ocak 1910	2323		27 Aralık 1913 ⁷⁶⁹	112	30
24 Ocak 1910	12359	30	13 Mart 1914 ⁷⁷⁰	165	
7 Şubat 1910	6514	30	Genel Toplam	104	60
10 Aralık 1910	10000				
12 Ocak 1911	26233				
6 Mart 1911	10000				
Toplam⁷⁷¹	74296	20			

⁷⁶⁷ Gediz Kazasına bağlı Şaphane Nahiyesinden gönderilmiştir. A. Çoruk, age., s.665; Hakikat Gazetesi, 26 Kanun-ı Sani 1912, s. 3.

⁷⁶⁸ Donanma, Nisan 1328, s.44.

⁷⁶⁹ Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s.500.

⁷⁷⁰ Donanma, Kanun-ı Sani- Şubat 1329, Numara: 47-48, s.570.

⁷⁷¹ A. Çoruk, age., s.120; Hakikat Gazetesi, 13 Mart 1911, s. 4.

2.6.4. Uşak Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi

Uşak Kazası DOMMC Şubesi 2 Ekim 1909 tarihinde kurulmuştur.⁷⁷² Şube Heyeti'nin ilk yıllarındaki kadrosu belirlenemese de 1911 yılında şu kişilerden oluşuyordu: Başkan Tüccar Helvacızâde Ömer Lütfî Efendi, İkinci Başkan: Yüzbaşı Şefik Bey, Veznedar Hacı Mehmed Efendi, Kâtip Mustafa Efendi, Âzâ Mehmed Efendi.⁷⁷³

Uşak Kazası DOMMC Şubesi'nin, kuruluşundan itibaren halkın feraseti ve vatanseverliği sayesinde oldukça aktif bir şekilde çalıştığı görülmektedir Nitekim 2 Ekim 1909'dan 15 Eylül 1911 tarihinde kadar geçem dönem içerisinde Osmanlı Bankası aracılığıyla genel merkeze 421.266 kuruş 16 para gibi büyük miktarda iane geliri gönderilmiştir.⁷⁷⁴ Ayrıca Uşak Donanma Cemiyeti Şubesi 1911'de bir beyanname yayınlayarak Uşaklıların göstermiş olduğu vatanperverliğini devam ettirmesi için halka şu ifadelerle seslenmiştir.⁷⁷⁵

“Ey Din ve Vatan Kardeşleri! Bilirsiniz ki bir devletin, bir milletin muhafazası ve ilerlemesi ancak ittihad ve kuvvet iledir. Millet arasında ittihad ve devletin kuvveti olmazsa ikisi de hiçbir zamanda payidar olamaz, sarsılır ve fani olur gider...Geçen seneler donanmamızın ianesine kudretinizden fazla himmet gösterdiniz, hamiyetleriniz var olsun. Bu sene ve hatta gelecek seneler de himmet göstereceğinizden ümitvâruz. Bugün bir Osmanlı ayda bir kuruş verse yirmi-otuz milyon kuruş, senede iki buçuk milyon lira vermiş oluyor. Bu miktar ile her sene donanmamıza iki zırhlı ilâve etmiş olacağız. Bundan düşmanın gözü korkmaz mı?

...Ey din ve vatani yürekten ve candan muhafaza eden kardeşler! Donanmamıza muavenet edelim. Herkes iktidarı nispetinde bir şey versin. Müslüman, mert oğlu mert Osmanlı olduğumuzu yar ve ayâr nazarında ispat edelim. Bizler, sizin hulûs-ı kalp ile verdiğiniz en küçük bir ianeyi bile Kemâl -i şan ve debdebe ile karşılayacağız. Bakî vatanın ömrü kadar ömrünüz, dinin namusu, şerefi kadar şeref ve namusunuz olsun muhterem hamiyetli kardeşlerimiz!”

Tablo 3.10. Uşak DOMMC Şubesi'nin 1910-1913 Yılları Arasında Genel Merkeze Gönderdiği İane Miktarı

Tarih	Kuruş	Para	Kaynak
21 Ocak 1910	845		Donanma, Mayıs 1326, Numara:3, s.261.
2 Mart 1910	23220		Donanma, Haziran 1326, Numara:3, s. 371.
9 Nisan 1910	12960		Donanma, Eylül 1326, Numara:7, s. 650.
23 Mayıs 1910	10800		Donanma, Teşrin-i evvel 1326, Numara:8, s. 743.
27 Temmuz 1910	5940		Donanma, Teşrin-i Sani 1326, Numara:9, s. 835.
11 Ekim 1910	5940		Donanma, Kanun-ı Evvel 1326, Numara:10, s. 950.
10 Kasım 1910	9180		Donanma, Kanun-i Sani 1326, Numara:11, s. 1036.
28 Aralık 1910	13122		Donanma, Şubat 1326, Numara:12, s. 1132.

⁷⁷² TİTEA. K. 213 G. 9 B. 9.

⁷⁷³ Donanma, Ağustos 1327, Numara: 18, s.1640.

⁷⁷⁴ TİTEA. K. 213 G. 9 B. 9.

⁷⁷⁵ A. Çoruk, age., s.486-487; Hakikat Gazetesi, 6 Teşrin-i Evvel 1911, s. 2-3.

Tablo 3.10. Devamı

20 Nisan 1911	509	30	Donanma, Mayıs 1327, Numara:15, s. 1417.
18 Mayıs 1911	21168		Donanma, Haziran 1327, Numara:16, s. 1512.
28 Haziran 1911	19440		Donanma, Temmuz 1327, Numara:17, s. 1590.
1 Ağustos 1911	22695		Donanma, Ağustos 1327, Numara:18, s. 1687.
31 Ekim 1911	4320		Donanma, Teşrin-i Sani 1327, Numara:21, s. 1979.
19 Kasım 1911	10152		Donanma, Kanun-ı Evvel 1327, Numara:22, s. 2070.
27 Aralık 1911	16200		Donanma, Mart 1328, Numara:25, s. 6.
27 Aralık 1911	6606		Donanma, Mart 1328, Numara:25, s. 6.
25 Ocak 1912	23200		Donanma, Kanun-ı Sani 1327, Numara:23-24, s. 2188.
12 Şubat 1912	5022		Donanma, Kanun-ı Sani 1327, Numara:23-24, s. 2195.
27 Mart 1912	5400		Donanma, Nisan 1328, Numara: 26, s. 40.
22 Nisan 1912	9504		Donanma, Nisan 1328, Numara: 26, s. 72.
6 Haziran 1912	549	30	Donanma, Temmuz 1328, Numara: 29, s. 147.
22 Kasım 1913	1500		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329,
2 Aralık 1913	27972		Donanma, Kanun-ı Sani- Şubat, Numara: 47-48, s.
22 Aralık 1913	16848		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329,

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere, Donanma Mecmuası verilerine göre Uşak Donanma Şubesi, 18 Şubat 1910 tarihinden 23 Aralık 1913 tarihine kadar geçen dönemde Genel Merkez'e toplamda 273.094 kuruş 20 para göndermiştir. Ancak, Uşak Şubesi raporuna göre, kuruluşundan (2 Ekim 1909) 15 Ekim 1911'e kadar geçen sürede 421.266 kuruş 16 para gönderildiği belirtilmiştir. Bu durum, Donanma mecmuasında listelenen verilerde bir eksiklik olduğunu göstermektedir. Her iki kayıta da ortak olan husus, Uşak halkının olağanüstü bir çabayla hamiyetperverlik göstererek Donanma Cemiyeti'ne yaptığı yardımlardır. Bunun karşısında Uşak Donanma Şubesi, 4 Ekim 1915 tarihinde Genel Merkeze gönderdiği yazıyla 1909-1915 yılları arasında en fazla "Donanma İanesinde" bulunan fedakâr ve vatanperver Uşaklıların yönetmeliğin sekizinci maddesi gereği madalya ile taltif edilmelerini talep etmiştir.

Tablo 3.11. Uşak Donanma Şubesi Tarafından Madalya ile Ödüllendirilmesini İstedikleri Şahıslar ve Bunların Yaptıkları Bağış Miktarları ⁷⁷⁶

İsmi	Mahallesi / Köyü	Kuruş
Yağcızade Hacı Kadir Efendi	Uşak Sabah Mahallesinden	6804
Hamzazade Ali Rıza Efendi	Uşak Cuma Mahallesinden	5400
Emekli Yüzbaşı Hacı Mustafa Efendi	Uşak Göl Köyünden	4154
Helvacızade Ömer Lütü Efendi	Uşak Sabah Mahallesinden	3260
Tiritzade Hamdi Ağa	Uşak Sabah Mahallesinden	3183
Ali Bin Ömer	Uşak Bozkuş Köyünden	2232
Hasan Efendizade Mehmed Efendi	Uşak Hacıhasan Mahallesinden	1208
Ciğerzade Osman Efendi	Uşak Sabah Mahallesinden	1145
Bacakzade Mustafa Efendi	Uşak Hacıhızır Mahallesinden	1140
Kaftancızade Hacı İsmail Ağa	Uşak Hacıhızır Mahallesinden	1118
Akarcılızade İsmail Efendi	Uşak Hacıhasan Mahallesinden	1090
Kalemzade Osman Seyfi Efendi	Uşak Avgan Köyünden	1080
Acemzade Hafız Mehmed Haşim Bey	Uşak Sabah Mahallesinden	1080
Kablazade Osman Efendi	Uşak Cuma Mahallesinden	1080
Kaşıkcızade İbrahim Ağa	Uşak İslice Mahallesinden	1080
Tarakcızade İbrahim Efendi	Uşak Sabah Mahallesinden	1080
Ciğerzade Hacı Mehmed Efendi	Uşak Sabah Mahallesinden	1031
Kayazade Hacı Osman Efendi	Uşak Sabah Mahallesinden	756
Kablazade Hasan Efendi	Uşak Burhan Fakih Mahallesinden	756
Emekli Yüzbaşı Mustafa Efendi Hanımı Emine	Uşak Sabah Mahallesinden	722
Gökzade? Ahmed Efendi	Uşak Karaağaç Mahallesinden	585
Arab Alizade Hacı Mehmed Efendi	Uşak İslice Mahallesinden	541
Tiritzade Mehmed Paşa oğlu Alaaddin Efendi	Uşak Hacıhasan Mahallesinden	540

Uşak Donanma Şubesi'nin, 23 kişinin madalya ile taltif edilmesine dair talebi üzerine, Genel Merkez tarafından 19 kişinin madalya işlemlerinin tamamlandığı bildirilmiştir. Ancak Gümüş madalya ile ödüllendirilmesi istenen Veznedar Arapalizade Hacı Mehmed Efendi hakkında verilecek kararı komisyona havale edileceğini belirtmiştir. Kablazade Osman Efendi için ise vadettiği miktarın 600 kuruşunu ödemiş olduğunu, kalan 480 kuruş yasal sınırı geçmediği için bağış tamamlanana kadar kendisine madalya verilmesinin şimdilik mümkün

⁷⁷⁶ TİTEA. K. 265 G. 10 B. 10.

olmayacağını belirtmiştir. Yüzbaşı Hacı Mustafa ve Emekli Ali bin Ömer Efendiler de benzer durumdan dolayı madalya işlemleri gerçekleştirilememiştir.⁷⁷⁷

2.6.5. Eskişehir Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi

Eskişehir Donanma-i Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti (DOMMC) Şubesi, 26 Aralık 1909 tarihinde kurulmuştur.⁷⁷⁸ Haziran 1910 tarihli Donanma mecmuasına göre, Eskişehir DOMMC'nin idare heyeti şu kişilerden teşekkül etmiştir: Başkan Bayraktarzâde Hacı Osman Efendi, İkinci Başkan Dedelikzâde Arif Efendi, idare heyeti üyeleri Sandukyan Mardirus Efendi, Hacı Alizâde Abdulvahab Efendi ve Yorgi Efendi (Meyvancidis).

1910 yılı Kasım ayında Eskişehir Şubesi yeniden seçime giderek idare heyetini yenilemiş, bu kez şube başkanlığına Cafer Bahaeddin Efendi getirilmiştir.⁷⁷⁹ 1911 yılı mayısında Seyyid Mustafa Efendi,⁷⁸⁰ Kasım ayı itibarıyla de Ömer Fevzi Efendi bu göreve getirilmiştir.⁷⁸¹ 1911 Kasım ayında oluşturulan heyete Belediye Reisi Halil İbrahim Efendi, Yüzbaşı Nail Bey, Kasap Hafız Hasan Efendi, Hacı Eminzâde Arif Bey, Demirci Mehmed Feyzi Efendi seçilmiştir.⁷⁸² 1912 yılının Mayıs ayından sonra şube başkanlığı tekrar Cafer Bahaeddin Efendi tarafından yürütülmüştür.⁷⁸³ 1914 Yılı Ocak ayında yapılan seçimlerden sonra ise Eskişehir Donanma Şubesi'nin heyeti şu kişilerden oluşmuştur: Başkan: Eski levazım reislerinden Hacı Raşid Bey, Azalar: Hüseyinbeyzâde Veli Bey, Askırzâde Ali Bey, Kenanzâde Süleyman Efendi, Tüfenkcizâde Mehmed Efendi, Orta Mahalleden Turhanzâde Hacı Halil Ağa, Belediye azasından Hacı Osman Ağa, Hancı Hacı Halid Ağa, Karaağaçlı Ramazan Ağa, Hacı Sabit Efendi, Baytar İzzet Efendi, Orman Fen Memuru Sadık Efendi, Hacı Çakırzâde Hacı Hüseyin Ağa, Müderriszâde Mehmed Efendi, yumurtacı tüccarlarından Mehmed Feyzi Efendi.⁷⁸⁴

Eskişehir Kazası 1915'te Müstakil Sancak/liva statüsüne geçmesinden sonra Donanma Şube Heyeti yapılan seçimle birlikte bir kez daha yenilenmiş; şube başkanlığı önceki dönemden 1. Ordu-yı Humâyûn Erkân-ı Aklâmı'ndan emekli Mehmed Raşid Bey yeniden seçilmiştir. İdârî heyete; Ulemadan Muallim Ali Nazmi Efendi, Eşraftan Sipahizâde Halim

⁷⁷⁷ TİTEA. K. 265 G. 10 B. 10.

⁷⁷⁸ Eskişehir, 4 Teşrin-i Sani 1910, s. 4.

⁷⁷⁹ Aynı gazete, s.4.

⁷⁸⁰ A. Çoruk, age., s.263; Hakikat Gazetesi, 22 Mayıs 1911, s.3.

⁷⁸¹ A. Çoruk, age., s.597; Hakikat Gazetesi, 18 Kanun-ı Evvel 1911, s.3.

⁷⁸² A. Çoruk, age., s.543; Hakikat Gazetesi, 8 Teşrin-i Sani 1911, s.3.

⁷⁸³ A. Çoruk, age., s.790; Hakikat Gazetesi, 3 Mayıs 1912, s.3.

⁷⁸⁴ TİTEA. K. 280 G. 7 B. 7

İbrahim Efendi, Tüccar Mehmed Feyzi Efendi, Memleket Baytarı İzzet Bey, Divan-ı Maaruftan Ebussuud Efendi, Köprülü Eşrafından Emin Ağa getirilmiştir.⁷⁸⁵

Eskişehir Donanma Muavenet-i Milliye Cemiyeti Şubesi'nin kuruluşundan 28 Ekim 1910 tarihine kadar geçen sürede 123.038,25 kuruş gelir elde edilmiştir. Bu meblağın 2.887,30 kuruşu muhtelif masraflara sarf edilmiş, kalan 120.150,35 kuruş ise üç kalem hâlinde Bursa Merkez Şubesi'ne gönderilmiştir.⁷⁸⁶ Ayrıca 29 Kasım 1911 tarihine kadar 91.456,30 kuruş daha gelir sağlanmış ve böylece toplam varidat 271.191,10 kuruşa ulaşmıştır.⁷⁸⁷

Tablo 3.12. Eskişehir DOMMC Şubesi'nin 1911-1914 Yılları Arasında Genel Merkeze Gönderdiği İane Miktarı

Tarih	Kuruş	Para	Dipnot
18 Temmuz 1911	10800		Donanma, Ağustos 1327, Numara: 18, s.1683.
24 Ekim 1911	9288		Donanma, Teşrin-i Sani 1327, Numara 21, s. 1975.
13 Kasım 1911	3419	11	Donanma, Kanun-ı Sani- Şubat 1327, Numara:23-24, 2169.
24 Kasım 1911	32400		Donanma, Kanun-ı Evvel 1327, Numara:22, 2076.
12 Aralık 1911	10800		Donanma, Kanun-ı Sani- Şubat 1327, Numara:23-24, 2178.
17 Ocak 1912	41040		Donanma, Kanun-ı Sani- Şubat 1327, Numara:23-24, 2182.
7 Mart 1912	7795	18	Donanma, Mart 1328, Numara:25, s. 20
10 Aralık 1912	4320		Donanma, Teşrin-i Sani- Teşrin-i Evvel 1328, Numara:32-33, s. 283.
13 Ekim 1913	7365		Donanma, Eylül- Teşrin-i Evvel 1329, Numara: 43-44, s. 453.
27 Kasım 1913	7820		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s. 485.
9 Aralık 1913	4860		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s. 488.
9 Aralık 1913	3780		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s. 488.
21 Aralık 1913	80		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s. 497.
22 Aralık 1913	4212		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s. 498.
29 Aralık 1913	8100		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s. 499.
29 Aralık 1913	40		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s. 500.
29 Aralık 1913	20		Donanma, Teşrin-i Sani- Kanun-ı Evvel 1329, Numara: 45-46, s. 500.
6 Şubat 1914	10480		Donanma, Kanun-ı Sani- Şubat 1329, Numara: 47-48, s. 552.
22 Şubat 1914	4920		Donanma, Kanun-ı Sani- Şubat 1329, Numara: 47-48, s. 561.

⁷⁸⁵ TİTEA. K. 215 G. 7 B. 7.

⁷⁸⁶ Eskişehir, 4 Teşrin-i Sani 1910, s. 4.

⁷⁸⁷ N. Gök (2007). agt., s. 172.

Yukarıdaki tablodaki iane miktarları incelendiğinde, Eskişehir Donanma Şubesi'nin en faal şubelerden biri olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Kuruluşundan itibaren Eskişehir halkının teveccühünü kazanmak ve gelir kaynaklarını artırmak amacıyla çeşitli faaliyetler düzenlenmiştir. Bu faaliyetlerin başında, Donanma yararına tertip edilen müzayedeler gelmektedir. Nitekim 1911 yılı Ramazan ayında, Kadir Gecesi'nde Mevlevî Dergâhı'nda Mesnevîhan Bahaeddin Dede'nin hücrelerinde gerçekleştirilen müzayedede Hafız Ali Efendi'nin çay bardağı satışa çıkarılmış ve kısa sürede 221,5 kuruş gelir sağlanmıştır.⁷⁸⁸ Yine Aziziye Caddesi'ndeki Rasim Ağa'nın kahvehanesinde yapılan müzayedede bir saat içerisinde 121 kuruş elde edilmiştir.⁷⁸⁹ Yumurtacı Mehmed Feyzi tarafından Porsuk Kıraathanesi'nde düzenlenen müzayedede ise tek seferde 4.400 kuruş gibi yüksek bir gelir sağlanmıştır.⁷⁹⁰ 1911 Kasım'ında Köprübaşı'ndaki Tahir Ömer Efendi Kıraathanesi'nde bir hafta içinde beş kez müzayede tertip edilerek şubeye toplam 1.198 kuruş 30 para kazandırılmıştır.

Müzayedelerin yanı sıra, Donanma'ya gelir temini maksadıyla tiyatro temsilleri, pehlivan güreşleri ve piyango çekilişleri gibi kültürel ve sportif etkinlikler de düzenlenmiştir. Örneğin 1911 yılı Mayıs'ında Köprübaşı mevkiinde, Eski Belediye Kıraathanesi'nde Mehmed İnyet Efendi tarafından sahnelenen tiyatro oyunu ve akabinde yapılan müzayedeler neticesinde yarım saat içinde 3.311 kuruş toplanarak Merkez Cemiyet'e gönderilmiştir.⁷⁹¹ Aynı şekilde, Osmanlı Donanması yararına Genel Merkez üyelerinden Vicdani Hacı Hasan Tahsin Efendi tarafından pehlivan güreşleri tertip edilmiştir.⁷⁹² Ayrıca, 1911 yılı Eylül ayında Şube Başkanı Mustafa Efendi döneminde Donanma için piyango biletleri satışı gerçekleştirilmiştir.⁷⁹³

Şube faaliyetlerinin yanı sıra, Genel Merkez de iane gelirlerini artırmak amacıyla Eskişehir kazasında bilgilendirme ve teşvik seyahatleri düzenlemiştir. Bu kapsamda Temmuz 1911'de Müderris Harun Efendi, Çarşı Camii'nde vaaz vererek halkı Donanma Cemiyeti'ne destek olmaya çağırmıştır.⁷⁹⁴ Aralık 1911'de ise Şûrâ-yı Devlet azalarından ve Genel Merkez heyetinden Reşit Bey, Eskişehir'de bilgilendirme faaliyetlerinde bulunmuş,⁷⁹⁵ neticesinde 225

⁷⁸⁸ A. Çoruk, age., s. 471; Hakikat Gazetesi, 22 Eylül 1911, s.3.

⁷⁸⁹ A. Çoruk, age., s.520; Hakikat Gazetesi, 25 Teşrin-i Evvel 1911, s.3.

⁷⁹⁰ A. Çoruk, age., s. 528; Hakikat Gazetesi, 30 Teşrin-i Evvel 1911, s.4.

⁷⁹¹ A. Çoruk, age., s. 238; Hakikat Gazetesi, 8 Mayıs 1911, s.2

⁷⁹² A. Çoruk, age., s. 391; Hakikat Gazetesi, 7 Ağustos 1911, s.3.

⁷⁹³ A. Çoruk, age., s. 459; Hakikat Gazetesi, 15 Eylül 1911, s.3.

⁷⁹⁴ A. Çoruk, age., s. 355; Hakikat Gazetesi, 17 Temmuz 1911, s.3.

⁷⁹⁵ Donanma, Temmuz 1328, Numara: 29, s. 195.

kuruş iane toplanmış ve bu meblağ Osmanlı Bankası aracılığıyla Genel Merkez'e gönderilmiştir.⁷⁹⁶

Dışarıdan gelen irşâd heyetinin dışında donanma ianesi katılımın artması için bölgenin vaizleri, müderrisleri ve müftüleri de camilerde vaazlar vererek Donanma Cemiyeti hakkında halkı teşvik etmişlerdir. Örneğin Eskişehir Müftüsü El-Hac Mehmed Efendi tarafından 20 Ekim 1911'de Cuma Namazından evvel Çarşı Camii'nde donanma konusunda etkileyici bir konuşma yapmış ve vaazdan sonra 1.126 kuruş 10 para iane toplanmıştır. Aynı şekilde İhsaniye Camii'de de Hafız Zübeyir Efendi ve Hoca Mehmed Efendi Hacı Ali Bey Camii'nde halkı nasihatte bulunmuş ve buralardan 314,25 kuruş gelir elde edilmiştir.⁷⁹⁷

1912 yılının başlarında Eskişehir Donanma-i Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti Şubesi, Genel Merkez Heyeti üyelerinden İsmail İzzeddin Efendi tarafından teftiş edilmiştir. Hazırlanan raporda, şubenin hesaplarının ve diğer faaliyetlerinin her türlü şüpheden uzak, güvenilir ve düzenli bir şekilde yürütüldüğü belirtilmiş; çalışmalarından dolayı hem kaza kaymakamına hem de şube heyetine teşekkür edilmiştir. Bununla birlikte, son dönemde iane gelirlerinde azalma olduğuna dikkat çekilerek, donanma için sağlanan gelirlerin artırılabilmesi amacıyla şubenin yeni faaliyetler başlatması gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁹⁸

Bu uyarılar doğrultusunda şubenin gelir kaynaklarını çeşitlendirme yönünde girişimler artırılmış, özellikle 1913 yılında Kaymakamlık öncülüğünde yeni uygulamalara gidilmiştir. Bu kapsamda Eskişehir Kaymakamlığı, halkın hazine tahvillerini Donanma Cemiyeti yararına teberru etmesi için bir girişim başlatmıştır. Söz konusu girişim özellikle köylerde karşılık bulmuş; kazaya bağlı Satılmışoğlu Köyü ile Yukarı Söğütönü Köyü ahali hazine tahvillerini Donanma lehine terk ederek önemli miktarda bağışta bulunmuştur. Satılmışoğlu Köyü'nden 4.403 kuruş, Yukarı Söğütönü Köyü'nden ise 2.856 kuruş gelir sağlanmıştır.⁷⁹⁹

Eskişehir'de Donanma Cemiyeti'nin faaliyetleri ve halkın ilgisi, 1914 yılının başlarında Genel Merkez'in Birinci Sultan Osman Dretnotu'nun satın alındığına dair yaptığı açıklamayla daha da artmıştır. Söz konusu açıklama, Eskişehir halkı arasında büyük bir sevinç yaratmış; kaza kaymakamı Vehbi Bey'in ifadesine göre, halk coşkusu Çarşı Camii'nde toplanarak düzenlenen büyük bir mitingle göstermiş ve ellerinde bulunan yaklaşık 5 bin lira

⁷⁹⁶ A. Çoruk, age., s. 576; Hakikat Gazetesi, 1 Kanun-ı Evvel 1911, s. 4.

⁷⁹⁷ A. Çoruk, age., s. 516; Hakikat Gazetesi, 23 Teşrin-i Evvel 1911, s.4.

⁷⁹⁸ A. Çoruk, age., s. 693; Hakikat Gazetesi, 11 Mart 1912, s.3.

⁷⁹⁹ Donanma, Eylül- Teşrin-i Evvel 1329, Numara: 43-44, s. 462-463.

değerindeki hazine tahvillerini Donanma Cemiyeti'ne bağışlama kararı almıştır.⁸⁰⁰ Bunun yanı sıra, 250 lira gibi önemli bir meblağı da bağışlayacaklarını bildirmişlerdir.⁸⁰¹

Buna ek olarak, Yunanistan'ın donanma gücü oluşturma çabaları, Eskişehir halkının Osmanlı Donanması'nı destekleme yönündeki millî duygularını daha da pekiştirmiştir. 10 Ocak 1914 tarihinde Donanma Cemiyeti Merkezi'ne ilettikleri telgrafta, Osmanlı Hükümeti'nden bir an önce Donanma Vergisi'nin çıkarılması için kanun çalışması yapılmasını talep etmişlerdir. Bu talepte bulunanlar arasında Eskişehir'in önde gelen eşraflarından Zeytunzâde Tevfik, Sarı Hocasâde A. Feyzi, İşçibaşızâde Hakkı, Hüseyinbezâde Veli ve Hacı Emirzâde Veli Efendiler yer almaktadır.⁸⁰²

Öte yandan, Eskişehir halkı Donanma İânesi'ne yaptıkları üstün hizmetlerden dolayı ödüllendirilmiştir. Verilen ödüllerin bir kısmının şahıslara, bir kısmının ise köy ve mahallelerin tamamı adına takdim edildiği görülmektedir. 1914 yılında Donanma Madalyası ile taltif edilen bazı köyler ve kişiler şu şekilde belirtilmiştir:⁸⁰³ Eskişehir'e tabi Yukarı Kalpak ahalisine, Yeşildon Köyü'nden Aba Müslim, Abdülmecid, Hüsameddin, Hacı Habil Efendiler, Arıkaya Bahçecik, Karaalan Köyü namına, Karacaşehir Köyü'nden İmamoğlu Hacı Ali, Çerkeş Çukur Hisar Köyü'nden Hacı Kara İsa, Eskişehir'in Deve Mahallesi'nden Sefilzâde Hacı Mehmed Ağa ve oğullarına, Seyidgazi Nahiyesi'nin Virancık Köyü namına, Yukarı Söğüd Köyü'nden Postacızâde Hacı İsmail, Şecaaddin, Şecar, Göknebi, Nefs-i Seyidgazi Nahiyesi, Seyidgazi Nahiyesi'nin Cevizli, Şükraniye, Üçsaray köyleri namına, Üçsaray Köyü'nden Hacı Veliolu Hüseyin Efendiye, Kesanlar, Çukurağıl Köyleri namına, Büyükdere Köyü'nden Durmuş, Hoca Halil İbrahim, Harapviran Köyü'nden Akcanoğlu Salih, Babaoğlu Satılmış, Demircioğlu Hüseyin, Feyzioğlu Mehmed Efendiler tunç madalya verilmesi hususunda irade-i seneyye verilmiştir. Ayrıca Zeytunzâde Tevfik, Tüccar Ali, Mustafa, İsmail Bey, Eskişehir Osmaniye Köyü ahalisi namına, Eskişehir Çifteler Köyü eşrafından Hacı Abdulhalimzâde Habibullah Efendi, Eskişehir tüccardan Feyzi Mehmed, Bağçecik Köyü eşrafından Davud, Hacı Ali Bey Mahallesi'nden Servili Hacı Mehmed, Düzköy ahalisi namına, Hacı Abdurrahman damadı Hacı Hüseyin, Yağcı Hacı Ali, Tüfenkçi Hacı Mustafa Efendizâde Ali, Eskişehir'de mukim Ramazan, Hacı Veysizâde İdris,

⁸⁰⁰ TİTEA. K. 280 G. 9 B. 9.

⁸⁰¹ Tanin 6 Kanun-i Evvel 1914, s. 4; Tanin 7 Kanun-i Evvel 1914, s. 4.

⁸⁰² TİTEA. K. 280 G. 7 B. 7.

⁸⁰³ İkdâm, 8 Haziran 1914, s.4.

Tüfenkçizâde Mehmed Bey 1914 yılında Osmanlı Donanmasının güçlenmesi için yardımda bulunarak tunçtan Donanma Madalyası verilen diğer kişiler idi.⁸⁰⁴

Bunların dışında Eskişehir Muttalib Köyü'nün Koyunlar Mahallesi ahalisi namına Ilıca, Apu, Çifteler, Mesudiye, Sultaniye (Kanlıpınar), Gökçeoğlu Refika, Karahöyük köyleri ahalisi namına, Eskişehir'de Bizar Hafız Ömer Efendi, Muttalib Köyü'nün Ortaca, Emreler mahallelerinin ahalisi namına gümüş madalya verilmesine karar verilmiştir. Ayrıca Eskişehir'e tabi Laçın, Beyköy, Demirciler, Mamure, Karapınar, Ağapınar, İhsaniye, Gündüzler, Sepetçi, Kiraç, Karaçay, Fevziye, Yeşildon, Eğriöz, Dere, Söğütcük, Margı Seyidgazi Nahiyesi'nin Arapviran, Ayvalı köylerinin ahalisi namına, Eskişehir'de mukim Makinist Kazım Bey ve Seyidgazi nahiyesi Cevizli Köyünden Hacı Hafız Hasan Efendi'ye nikel donanma madalyası verilmiştir.⁸⁰⁵ Eskişehir merkezinde Sivrizâde Yusuf Bey, Kapukya, Mayıslar, Bozaniç, Sarıöküz, Gümele namı diğer Osmanlı köyleri ahalisi namına, Eskişehir'de Tuz pazarında zahire tüccarlarından İsmail Efendi'ye, Yukarıkalpak Köyü ahalisi namına, Eskişehir merkezinde Hacıbrahimbezzâde Cemil, Yeşildon Köyünden Aba Müslim, Abdülmecid, Hüsamedin, Hacı Habil Efendilere, Arıkaya, Bağçecik, Karalan ahalisi namına, Karacaşehir Köyünden İmamoğlu Hacı Ali, Çerkez Çukurhisar Köyü eşrafından Hacı Kara İsa, Şecaaddin Köyü ahalisinden Şeyh Nuri Efendiye Tunç Madalya verilmiştir.⁸⁰⁶

2.7. Kütahya Sancağı'nda Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurulması fikri, Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasi açıdan büyük güçlüklerle karşı karşıya kaldığı Balkan Savaşları'nın buhranlı günlerinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen mensupları tarafından gündeme getirilmiştir. 31 Ocak 1913 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul gazeteleri aracılığıyla yayımladığı bir beyanname ile Darülfünun Konferans Salonu'nda yapılan toplantıda, vatanın içinde bulunduğu durum karşısında partiler üstü millî bir cemiyetin teşkil edilmesi gerekliliğini kamuoyuna duyurmuştur. Bu çağrı doğrultusunda, 1 Şubat 1913 tarihinde Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti resmen kurulmuştur.⁸⁰⁷

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin 1 Şubat 1913'te teşkil edilmesinin ardından ülkenin dört bir tarafında cemiyete ait şubeler açılmaya başlamıştır.⁸⁰⁸ 6 Şubat 1913 tarihli İstanbul gazeteleri Karahisar-i Şarki, Bağdat, Konya, Bayramiç, Bursa, Karahisar, Kütahya, Eskişehir,

⁸⁰⁴ Tanin, 8 Nisan 1914, s.4.

⁸⁰⁵ Tanin, 5 Haziran 1914, s.3.

⁸⁰⁶ Tanin, 8 Haziran 1914, s.3.

⁸⁰⁷ N. H. Polat (1991). *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*. Kültür Bakanlığı, Ankara, s.23.

⁸⁰⁸ A. Zamacı, (2015). *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), T.C. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, s.34.

Uşak merkezlerinde Müdâfaa-i Milliye Heyetlerinin kurulduğunu bildirmiştir.⁸⁰⁹ Kütahya’da Müdâfaa-i Milliye Teşkilatı, 4/5 Şubat 1913 tarihinde, şehrin önde gelen eşrafı, uleması ve ahalisinin iştirakiyle İdâdi Mektebi salonunda icra olunan bir toplantı neticesinde teşkil edilmiştir. Bu toplantıda, mukaddes vatanın istiklâli ile milletin haysiyet ve namusunu muhafaza uğrunda tüm kuvvet ve varlıklarıyla hükümete müzaheret edeceklerini ilân etmişlerdir. Ayrıca, iane toplama ve Gönüllü Alaylar teşkili maksadıyla iki ayrı komisyonun kurulmasına karar verilmiş, ‘*hissiyât-ı fedâkâranenin mukaddemesi*’ olarak bir saat zarfında 207 lira toplanarak cemiyete bağışlanmıştır.⁸¹⁰

Kütahya Müdâfaa-i Milliye Şubesi’nin başına bu yıllarda burada hükümet tabibi olan II. Meşrutiyet döneminin meşhur siyaset adamlarından ve Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad) kurucularından Elmalılı Doktor Ferruh Niyazi Bey⁸¹¹ getirilmiştir.⁸¹² Kütahya Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Şubesi kuruluşunun hemen ardından orduya yardım amacıyla hızla faaliyetlere başlatmıştır. Şubenin şubat ayının 24’üne kadar icra ettiği çalışmalar şu şekilde sıralanmıştır: Osmanlı Askerleri için 45.480 Kilo peksimet, 2.248 kilo kavurma, 11.850 kilo bulgur ve tarhana, 2.477 adet pamuklu mintan, 804 çift çorap, 312 gömlek, 801 don hazırlanmıştır. Asker aileleri içinde 2.757 kuruş nakdiye, 13 çuval un, 27 yük kömür, 294 yük odun verilmiştir. Ayrıca nakliye ve askerler için toplamda 195.481 kuruş kıymetinde 181 bargir, 56095 kilo saman, 137.359 kuruş iane-i harbiye bedeli, 70.630 kuruş ‘İane-i Milliye’ bedeli verilmiştir. Muhacirler ve ordunun ihtiyaçları için de 10.250 kuruş nakdi yardım ve 19 çuval un, 450 kilo bulgur verilmiştir.⁸¹³ Öte yandan Kütahya’nın Altıntaş Nahiye Müdürü’nün bildirdiğine göre nahiye ve buraya bağlı köy halkı tarafından Balkan Savaları’nın başlangıcından 24 Şubat 1913’e kadar 24 baş tüvana mekkâre beygir, 2.600 kuruş nakdi

⁸⁰⁹ Tercüman-ı Hakikat, 6 Şubat 1913, s.3.

⁸¹⁰ Sabah, 6 Şubat 1913, s. 3; Tanin 6 Şubat 1913, s. 4; İkdâm, 6 Şubat 1913, s.3.

⁸¹¹ Ferruh Niyazi (Ayoğlu): 1882 yılında Elmalı’da dünyaya gelmiştir. Tüccar çiftçi Halil Efendi’nin oğludur. İlk ve Orta tahsilini Elmalı’da İdâdi tahsilini İzmir ve Midilli’de tamamladıktan sonra 1913’te İstanbul Tıp Fakültesinden mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından sırasıyla Simav, Kütahya, Bitlis, Zor ve Elmalı Hükümet Tabipliğinde bulunmuştur. Dr. Ferruh Niyazi Bey Ülkenin içinde bulunduğu buhranlı yıllarda sosyal ve hayır kurumlarında çalışmaktan keyif almıştır. Balkan Harbinde talebe olarak Şark Ordusunda, 1913’te Simav Donanma ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 1914’te Kütahya Müdâfaa-i Milliye ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Irak ve İran Cephelelerinde, Millî Mücadele yıllarında Kastamonu, Sivas, Elâzığ, Diyarbakır, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüklerinde vazife görmüştür. Bu yıllarda Sivas’ta iken Sivas Kızılay Cemiyeti, 1921’de Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumlarında hizmet etmiştir. Cumhuriyet’in İlânından sonra Memleketi Antalya’ya dönmüş ve burada 1930 yılına kadar serbest çalışmıştır. 1936-37’de Kadıköy Kızılay Cemiyeti idare heyeti üyeliği ve Kadıköy Halkevi Dil- Tarih ve Edebiyat Komitesi başkanlıklarını yapmıştır. 1939’da Tokat Halkevi Sosyal Yardım Komitesi Başkanlığını yürüttüğü sıralarda İkinci Dünya Savaşı’ çıkmasıyla askerlik görevi için Kırıkkale top mühimmat fabrikası hekimliğine gitmiştir. Ardından 1941-1943 yılları arasında Tekirdağ Halkevi Sosyal Yardım Komitesi Başkanlığı vazifesinde bulunmuştur. Fethi Erden (1948). *Türk Hekimleri Biyografisi*. Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul. s.32.

⁸¹² N. H. Polat (1991). age., s. 85.

⁸¹³ Tanin, 17 Mart 1913, s. 4.

yardım, 4.000 kilo peksimet verilmiş ve ayrıca 2.600 kuruş nakdiye 336 çift eldiven taahhüt edilmiştir. Yapılan yardımlardan dolayı Merkez Heyeti tarafından Altıntaş tahrirat kâtibi Şükrü Efendi, Jandarma Kumandanı Mülazım Hasan Efendi, Çakırsaz köyünden Himmet Ağa ile Gicek Köyünden Mustafa Efendilerin gayretleri takdir edilmiştir.⁸¹⁴ Ayrıca 1913 yılında Kütahya Naibliği görevinde bulunan Mustafa Hulusi Efendi⁸¹⁵ de Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin 'İlane-i Harbiye' faaliyetlerine katılmış, yaptığı irşâd ve nasihat faaliyetleri neticesinde 60.987,15 kuruş gelir sağlanarak Kütahya Mal sandığına teslim edilmiştir.⁸¹⁶

1913 Mart ayının verilerine göre Kütahya Müdâfaa-i Milliye Şubesi 541 kuruş gelir elde etmiş ve toplamda Genel Merkez'e 64.138 kuruş gönderilmiştir. Tanin gazetesi, Kütahya halkının yardımlarını 'Şayan-ı Takdir' ifadeleriyle kamuoyuna duyurmuştur.⁸¹⁷ Öte yandan, Eğrigöz Nahiye halkı da büyük bir katılımıla 'İlane-i Milliye' faaliyetlerine iştirak etmiş ve ileride 400 lira gibi önemli bir miktarda bağış yapacaklarını taahhüt etmişlerdir.⁸¹⁸

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin raporlarına göre, 2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberliğin ilk gününden 1915 yılı sonuna kadar, Kütahya ahalisi, Müdâfaa-i Milliye şubesi marifetiyle orduya kışlık giysi olarak; 4.749 adet pamuklu mintan, 428 çift çorap, 1.402 çift eldiven, 300 takım elbise, 150 çift çarık ve 1238 kurban derisi tevzi etmiştir.⁸¹⁹ Genel olarak yapılan yardımların bilançosuna bakıldığında Kütahya Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Şubesi kuruluşundan 1915 yılına kadar geçen dönemde toplamda 642.015, 08 kuruş iane geliri sağlamıştır. Bu gelirin 503.077,28 kuruşu Genel Merkez'e göndermiştir. Geri kalan 138.473 kuruşu cemiyetin 1916 yılı varidatına devretmiştir.⁸²⁰

⁸¹⁴ İkdâm, 22 Şubat 1913, s. 4.

⁸¹⁵ Mustafa Hulusi (Çalgüner): 1872 senesinde Denizli'nin Çal ilçesi, Süller Köyünde doğmuştur. Babası Müderris Hacı Mehmed Hamdi Efendidir. 1899'da Mekteb-i Nüvvab'dan mezun olmuş, ayrıca medresede eğitim görerek icazet almıştır. 6 Ağustos 1900'e fahri olarak Çal Kazası Müftülüne getirilmiştir. 1911 yılının ekim ayından 1914 mart ayına kadar Kütahya Naibliği vazifesini yürütmüştür. Bu tarihten sonra Karahisar-ı Sahib kadısı olarak görevlendirilmiştir. Burada kadılık görevinde iken 1919 seçimlerinde Karahisar-ı Sahib mebusu seçilmiş, meclisin dağılmasının ardından 18 Ağustos 1920'de TBMM genel kuruluna Karahisar mebusu olarak takdim edilmiştir. Milletvekilliği sona ermesinin ardından Çal'a Vaiz olarak görevlendirilmiştir. 1 Kasım 1928'de emekliğe ayrılmış, 25 Ağustos 1938'de vefat ederek memleketi Süller Köyünde toprağa verilmiştir. F. Çoker (1994). *Parlamento Tarihi- Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*. c. III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, s.574-575.

⁸¹⁶ Tasfir-i Efkâr, 14 Şubat 1913, s.4.

⁸¹⁷ Tanin, 14 Mart 1913, s.3; Tanin, 20 Mart 1913, s. 4.

⁸¹⁸ İkdâm, 19 Şubat 1913, s. 4.

⁸¹⁹ Tasfir-i Efkâr, 7 Aralık 1915, s.2.

⁸²⁰ Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Bidâyet Te'sisi olan 19 Kanun-i Sani 1328'den 1331 Senesine Gayesine Kadar Muamelât-ı Umumîyeyi Nâtik Mizan-ı Umumî ve Hülâsa-i Hesabiyesidir. Darülhilâfetülileyye (İstanbul), Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335, s.24.

Uşak Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ise 4 Şubat 1913 tarihinde açılmıştır.⁸²¹ Uşak ahalisi Donanma İanesinde sergiledikleri fedakârlığı, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin mücadelesinde de göstermiştir. Nitekim bu iki şubenin çalışmaları neticesinde Uşak ahalisi tarafından Balkan Savaşları'nın başlangıcından Şubat 1913'e kadar geçen dönemde 'İane-i Harbiye' gelirine nakdî yardım olarak Genel Merkez'e 16 vade olmak üzere toplamda 152.199 kuruş gönderilmiştir. Aynî olarak 243.829 kuruş değerinde 37 adet mekkâre hayvan, 6449 kilo peksimet, 440 ölçek buğday, 1168 ölçek arpa, daha önce sevk olunan 50 gönüllü için 1.200 kuruş yardımda bulunulmuştur. Ayrıca orduya 66 teneke 1.282 kilo kavurma, 22.650 kilo saman, 496 adet gömlek, 512 don, 72 kısa entari, 91 fanila, 352 çorap, 736 hırka yardımında bulunulmuştur. Bunlara ilaveten Hilâl-i Ahmer'e 300 don, 300 gömlek ve 126 kısa entari gönderildiği kayıtlar arasındadır.⁸²²

Simav Kazası Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Şubesi ise 4 Şubat 1913 tarihinde faaliyete geçmiştir. Simav Kazası kaymakamlığından Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne iletilen telgrafnamede "Vatanın muhafazası ve namusunu koruma amacıyla, felaketzede Simav'ın küçük muhitinde büyük bir kalp ile yaşayan hamiyetperver ve fedakâr kimselerden oluşan bir gönüllü ile heyet-i müdâfaa teşkil edildi..." ifadeleriyle Müdafaa-i Milliye Şubesi'nin kuruluşu bildirilmiştir.⁸²³ Şubenin başkanlığına kazanın Müdde-i Umumi Muavini Esad Bey getirilmiştir. 7 Şubat 1913 tarihinde, Mevlid Kandili'ne denk gelen cuma günü, binlerce Simavlı Ulu Camii'nde toplanmış, yetmiş bin Salât-ı Münciye duası etmiş ve ardından Kaymakam Şerafettin Bey bir konuşma yapmıştır. Pazar günü ise, tüm halk, kaza memurları ve mektep öğrencilerinden oluşan kalabalık, hükümet konağı önünde geniş katılımlı bir toplantı gerçekleştirmiştir. Kaymakam Şerafettin Bey, vatan sevgisi ve hükümetin almış olduğu kararlar üzerine bir konuşma yapmış, ardından Avni Bey, orduya yapılacak yardımlar, yurt sevgisi ve Rumeli'nin maruz kaldığı felaketler hakkında duygusal bir konuşma gerçekleştirmiştir. Toplantı sonrasında, Simav Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Şubesi Başkanı Esad Bey'in sunduğu faaliyetlere, memurlar ve halk büyük bir gayretle katılım göstermiş ve önemli miktarda bağışta bulunmuşlardır.⁸²⁴ İlk etapta, Simav Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Şubesi 3.070 kuruş tutarında yardım geliri sağlamıştır.⁸²⁵ İkinci defada ise, 50 lira gibi kayda değer bir meblağ, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Merkezi'ne gönderilmiştir.⁸²⁶ Mart ayının

⁸²¹ Tercüman-ı Hakikat, 6 Şubat 1913, s. 3.

⁸²² Ahenk, 24 Şubat 1913, s.2.

⁸²³ Tanin, 4 Şubat 1913, s.4.

⁸²⁴ Tanin, 28 Şubat 1913, s.4.

⁸²⁵ Tanin, 9 Şubat 1913, s.4.

⁸²⁶ Tanin, 18 Mart 1913, s.4.

sonunda Simav ahaliyi ayrıca 20 lira daha iane yardımında bulunmuştur.⁸²⁷ Ayrıca Simav Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Şubesi 2.695 okka bulgur, fasulye, tarhana ile 21 hayvan ve 6 araba hazırlayarak ordunun istifadesine sunmuştur.⁸²⁸

Eskişehir’de Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti şubesi faaliyetlerine 4 Şubat 1913 tarihinde başlamıştır.⁸²⁹ Müdâfaa-i Milliye merkez heyetinden yapılan tebliğ üzerine Eskişehir’de iane toplama ve gönüllü heyetleri ile ulema, meşâyih vesair zevattan irşâd ve nasihat heyetleri seçimi yapılmıştır. Müdâfaa-i Milliye İane-i Harbiye Komisyonu’nun başına Çerkez ümerasından Nuhzâde Mehmed Emin Efendi getirilmiştir. Kurulan Komisyon tarafından ‘Gönüllü Alaylar’ için ilk ayda 100 nefer Çerkez Süvarisi oluşturulmuş ve yüz yataklık hastahane tesisi için çalışma başlatılmıştır.⁸³⁰ Ayrıca İlk etapta 500 lira gibi büyük bir miktarda ‘İane-i Harbiye’ geliri toplanmıştır. İlâveten ‘Gönüllü Birlikler’ ve Hatahane teşkilatı için birkaç gün zarfında Genel Merkez’e 1.000 lira gönderileceğini taahhüt etmişlerdir.⁸³¹

Eskişehir nahiye ve köy halkı tarafından Müdâfaa-i Milliye bünyesinde oluşturulan yardım komisyonuna Hadımköy Askeri Karargâhı’nda bulunan Eskişehir ve Seyidgazi Taburları’na gönderilmek üzere 2.335 çift çorap, 19 çift eldiven, 1.357 adet pamuklu, 31 adet mintan, 1.032 adet don, 1.073 adet gömlek, 1.000 adet yelek ile kurban derisi bedeli olan 30.706 kuruş gönderilmiştir. Bunların dışında Seyidgazi Nahiyesi ahaliyi tarafından bağışlanan 16.465 kuruş ‘İane-i Harbiye’ olarak maliye hazinesine teslim edilmiştir. Yine Seyidgazi’den toplanan 1.067,15 kuruş Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’ne verilmiştir. Seyidgazi Nahiye halkı nakdi yardıma ilâveten orduya ilk partide 500 çift çorap, 238 pamuklu, 7 adet mintan, 13 adet fanila, 21 adet gömlek don levazım dairesine sevk edilmiştir. Eskişehir ahaliyi, Gönüllü Çerkez Süvarisi’nin teçhizat masraflarına 500 Osmanlı Lirası, gazilerin tedavisi amacıyla açılacak olan hastane tesisine ise ayrıca 500 lira bağışlamıştır.⁸³²

Eskişehir Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Şubesi kuruluşundan 1915 yılına kadar geçen süreç içerisinde toplamda 189.465,30 kuruş iane geliri sağlamıştır. Bu gelirin 133.763,20 kuruşu Genel Merkez’e göndermiştir. Geri kalan 55.702,10 kuruş 1916 yılına devretmiştir.⁸³³

⁸²⁷ Tanin, 28 Mart 1913, s.5.

⁸²⁸ Tanin, 16 Mart 1913, s.4.

⁸²⁹ Tercüman-ı Hakikat, 6 Şubat 1913, s.3.

⁸³⁰ İkdâm, 9 Şubat 1913, s. 3.

⁸³¹ Tasfir-i Efkâr, 11 Şubat 1913, s. 4.

⁸³² İkdâm, 16 Şubat 1913, s. 4; Sabah, 11 Şubat 1913, s. 3.

⁸³³ Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Bidâyet Te’sisi...”, s. 25.

2.8. Kütahya Sancağı'nda Faaliyet Gösteren Paramiliter Gençlik Örgütleri

Osmanlı Devleti'nde gençlik dernekleri ilk kez II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte faaliyet göstermeye başladı. Bilhassa Balkan Savaşları sonrasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yan örgütleri olarak teşkil edilen bu dernekler, gençleri yurt savunmasına hazırlayan paramiliter mahiyette kuruluşlardı.⁸³⁴ Bu teşekküllerden biri olan “Türk Gücü” Derneği, 1 Mart 1329 (14 Mart 1913) tarihinde kuruldu. Kurucuları arasında “Güççülüğün” en kıdemli mensupları olan Atıf, Tahsin, Cevad, Şefik, Mahmud, Alaaddin ve Fikri Beyler yer almaktaydı.⁸³⁵

Türk Gücü'nün gayesi, “*Türk'ün Gücü Her Şeye Yeter*” şiarıyla Türk gençleri arasında beden eğitimi, spor faaliyetleri ve askerî eğitimin yaygınlaştırılmasını sağlamaktı. Dernek, kuruluşundan itibaren bir yılı aşkın kısa bir süre içinde memleketin birçok bölgesinde şubeler açarak faaliyet alanını hızla genişletmişti. Bu genişleme sürecinde Rumeli ve Anadolu'nun pek çok şehrinde şubeler açıldı. Kütahya Sancağı da bu şubeler arasında yer almıştı.⁸³⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Harbiye Nezareti'nin desteğini alan Türk Gücü Derneği, Birinci Dünya Harbi'nin yaklaşmakta olduğu günlerde, yerini 1914 yılında kurulan Osmanlı Güç Derneği'ne bıraktı. Ancak Osmanlı Güç Dernekleri'nden de beklenen verim alınamayınca, Almanya'dan getirilen uzmanların rehberliğinde ve Alman Gençlik Dernekleri örnek alınarak yeni bir teşkilatlanma sürecine gidildi. Bu noktada, Almanya modeline dayalı bir gençlik teşkilatı kurulması fikrini ilk defa ortaya atan kişi, o sırada Osmanlı ordusunda görev yapan Von der Goltz Paşa idi. Onun tavsiyeleri üzerine, Almanya'dan Von Hoff Paşa getirtilerek teşkilatlanma faaliyetleri başlatıldı.⁸³⁷ Bu süreç sonucunda, henüz askerlik çağına gelmemiş gençlerin ruhen ve bedenen sağlıklı, askerî eğitim almış birer milis kuvveti olarak yetiştirilmesi amacıyla ülke genelinde Osmanlı Genç Dernekleri'nin kurulması yönünde

⁸³⁴ Z. Toprak (1985b). “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 531. Ayrıca II. Meşrutiyet Döneminde kurulan paramiliter gençlik örgütleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S. Y. Ateş (2012). *Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*. İletişim Yayınları, İstanbul; E. Akcan (2022). *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

⁸³⁵ Yeni Fikir, Mayıs 1329, Cilt:2, Sayı: 11, s. 337-338.

⁸³⁶ Rumeli'de Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu, Anadolu'da Bursa, Kütahya, Balıkesir, Çanakkale, Burdur, İzmir, Mersin, Adana, Ankara, Konya, Samsun, Erzurum, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Daday, Antalya, Sivas, Kilis, Ayıntab, Urfa, Ceyhan olmak üzere toplamda 26 şube açılmıştı. Türk Yurdu, 15 Mayıs 1330, Yıl: 3, Sayı:6, c. 6, s.181.

⁸³⁷ E. Akcan (2022). age., s.218-220.

çalışmalar başlatıldı.⁸³⁸ Hazırlanan geçici kanuna göre; on iki ile on yedi yaş arasındaki gençlerden “Gürbüz Derneği”, on yedi yaş ve üzerinelilerden ise “Dinç Derneği” teşkil edilecekti.⁸³⁹

Yasal düzenlemelerin ardından derneğin yurt genelinde yaygınlaştırılması için harekete geçildi ve teşkilatlanmaya dair hazırlanan talimatnameler tüm vilâyetlere gönderildi.⁸⁴⁰ Öte yandan, Anadolu’daki Genç Dernekleri’nin kuruluş çalışmalarını yerinde incelemek ve bu derneklerde görev alacak rehberleri yetiştirmek üzere Miralay Von Hoff ile Mekâtib-i Umumiye Genç Dernekleri Müfettişi Selim Sırrı Bey görevlendirildi. Bu çerçevede Dâhiliye Nezareti, Hüdâvendigâr Vilâyeti’ne ve Kütahya, Eskişehir ile Afyonkarahisar Mutasarrıflıkları’na gönderdiği yazıda, Von Hoff’un Batı Anadolu’ya gelerek rehberlere ders ve talimat vereceğini bildirerek, ilgili bölgelerde eğitime katılacak rehberlerin isim listelerinin gönderilmesini talep etti.⁸⁴¹

Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Müfid Bey 3 Ekim 1916 tarihinde gönderdiği cevabi yazısında, Afyonkarahisar’da eğitim görmek üzere Genç Dernekleri rehberi olarak Geylan Bey’in belirlendiğini bildirdi.⁸⁴² Böylece, bu tarihten itibaren Kütahya’da Genç Dernekleri’nin teşkilatlanma çalışmaları başlamış oldu ancak süreç 1917 yılının ortalarına kadar devam etti. Nitekim Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Müfid Bey, 27 Ocak 1917 tarihli yazısında, liva ve kaza merkezlerinde Genç Dernekleri’nin teşkilatlanarak mektep talebelerinin eğitimine başladığını ancak köylerde gençlerin ziraat işleriyle meşgul olmaları ve zabitan yetersizliği nedeniyle teşkilatlanmanın henüz Kütahya çevresinde gerçekleştirilemediğini Dâhiliye Nezareti’ne bildirmişti.⁸⁴³

Bu tarihten sonraki çalışmalar neticesinde ise Kütahya’da Genç Dernekleri’nin sayısında önemli bir artış kaydedildi. Genç Dernekleri Umum Müfettişliği tarafından yayımlanan “Osmanlı Genç Dernekleri” dergisinin 1 Eylül 1917 tarihli ilk sayısında Kütahya Sancağında 105 derneğin kurulduğu belirtilmiştir. Ülke geneline göre Kütahya Sancağı Genç

⁸³⁸ S. Sarısanman (2000). Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. Sayı:11, s. 440.

⁸³⁹ Genç Dernekleri Teşkilî Hakkında Kanun-ı Muvakkat ve Talimatname, Dersaadet, Matbaa-i Askerîye, 1332, s. 3; S.Y. Ateş (2012). age., s. 354.

⁸⁴⁰ BOA. DH. UMVM. 140/81.

⁸⁴¹ BOA. DH. UMVM. 145/31-2.

⁸⁴² BOA. DH. UMVM. 145-31/6.

⁸⁴³ BOA. DH. UMVM. 146/109-8.

Dernekleri teşkilatlanmasında Karesi'nden Sonra ikinci sırada yer almıştır.⁸⁴⁴ 1917 yılı içerisinde Kütahya Sancağı'ndaki Genç Dernekleri şu merkezlerde kurulmuştur.⁸⁴⁵

Tablo 3.13. 1917 Yılında Kütahya Sancağı'nda Bulunan Genç Dernekleri

Simav	Uşak	Gedus (Gediz)	Camii-i Kebir	GaziKemâl
Salur	Sofular	Ahîali	Müstecib	Dikviran
Deresündük	Akçaalan	Sazak	İçe	Arabşah
Yumrutaş	Yayla	Yelki	Tekye	Civargürlek
Muhibler	Çanakçı	Ilıca	Ömerbey	Üçyaş
Hacıbaba	Dainler	Dörtdeğirmen	Deve	Altuntaş
Gümüşlü	Gümele	Mahak	Saz	Baltalı
Cumburtgürlüğü	Cece	Karahisar	Karaağaç	Uyurluca/
Göynük	Çukurviran	Gökler	Çomaklar	Kapancık/
Comburt/ Ayrancı	Küçükler	Ovacık	Aliağa	Gözetgözü
Aşıklar	Günay	Göynükviran	Alikethüda	Karabıçaklar
İbrahimkethüda	Eynehan	Umuşlu/Unuşdu	Hamzabey	Ferdan
Erdoğan	Sandıklı	Vakıf	Eğlence	Derbend
Kızılızüm	Yeni	Gölcük	Asaklar	Gaibler
Huniler	Uray	Yakublar	Geveş	Çakırlar
Orhanlar	Yenice	Sarıçam	Yağmurlar	Uğurlu
Pazar	Çam	Kuş	Divanhıdır	Küplüce
Üçkapılı	Zahman	Kapancık	Kızılkoltuk	Karagür
Kurtçam	Körkapu	Karagür Kozanlı	Şaphane	Çakırlar
Eğribıçak	Mezar	Belami	Belami?	Türkmenler
Orta	Sırnklar	Köseler	Ovacık	Değirmendere
Karamanca				

⁸⁴⁴ Osmanlı Genç Dernekleri'nin kuruluşundan 1917 yılının temmuz ayına kadar ülke genelinde toplam 706 dernek kurulmuştur. Bu derneklerin 351'i vilayetlerde, 355'i ise müstakil livalarda yer almıştır. Vilayet ve sancaklar bazında dernek sayıları şu şekilde kaydedilmiştir: Edirne'de 20, Adana'da 13, Ankara'da 77, Aydın'da 54, Bitlis'te 1, Bağdat'ta 15, Beyrut'ta 2, Halep'te 2, Hüdavendigar'da 37, Diyarbekir'de 1, Sivas'ta 35, Suriye'de 1, Kastamonu'da 51, Konya'da 38, Ma'muret-ül Aziz'de 3, Musul'da 1, Urfa'da 1, İzmit'te 30, Eskişehir'de 32, Bolu'da 17, Canik'te 14, Cebel-i Lübnan'da 1, Çatalca'da 8, Zor'da 1, Kudüs-i Şerif'te 1, Karesi'de 114, Kal'a-i Sultaniye'de 2, Kayseri'de 4, Karahisar-ı Sahib'de 11, Kütahya'da 105, Maraş'ta 7 ve Niğde'de 7 dernek faaliyet göstermiştir. Osmanlı Genç Dernekleri, Yıl:1 Sayı:1, 1 Eylül 1333, s.14-15; S. Y. Ateş (2012). age., s. 449.

⁸⁴⁵ Von Hoff, (1335). *Osmanlı Genç Dernekleri Genç Dernekleri Ta'lim Meydanlarının Suret-i İntihab ve Tanzimi*. Matbaa-i Askeriyye, İstanbul Süleymaniye, s.56-57.

3. II. Meşrutiyet Dönemi Seçimlerinde Kütahya Sancağı

3.1. 1908 Seçimlerinde Kütahya Sancağı

Osmanlı Devleti'nde Meclis-i Mebusan'ın ilk devre seçimleri 1877 yılının Ocak-Şubat aylarında gerçekleşmiştir. Seçimlerde Meclis azasının 'Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate' hükümleri uygulanmış ve sancak esasına göre 29 büyük bölgeye ayrılarak seçimlere gidilmiştir. İlk seçimlerin ardından 69'u Müslüman ve 46'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 115 mebustan oluşan Meclis-i Mebusan 19 Mart 1877'de açılmıştır. İkinci devre seçimleri yine 1877 yılında gerçekleşmiş ancak bu meclisin ömrü iki ay kadar sürmüştür, Rusya ile yaşanan 93 Harbi nedeniyle Şubat 1878'de kapatılmıştır.⁸⁴⁶ Bu durum, Türk siyasi hayatının uzun bir süre meclissiz ve seçimsiz geçmesine neden olmuştur.⁸⁴⁷ Aradan geçen otuz yılın ardından, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti üçüncü kez seçim sürecine girmiştir.⁸⁴⁸

1908 seçimleri, 1877 seçimlerinde uygulanan ve I. Meşrutiyet döneminin Meclis-i Mebusan'ında hazırlanan yasaya göre yapılmıştır. İlk dönemde II. Abdülhamid'in onayından geçmemiş olan bu yasa, bu kez 2 Ağustos 1908'de onaylanarak yürürlüğe girmiş ve seçimler sırasında bazı eksiklikler tamamlanarak yasa İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı (Mebus Seçimi Geçici Kanunu) adını almıştır.⁸⁴⁹

1908 seçimleri, yasa gereği iki dereceli seçim sistemine göre planlanmıştı. Birinci seçmenler, yani seçmen şartlarına uyan erkek nüfus (Müntehib-i Evvel), öncelikle ikinci seçmeni (Müntehib-i Sâni) belirleyecek ve seçilen ikinci seçmenler de mebusları belirlemek için ayrıca sandığa gidecekti. Gerçi 1877 seçimlerinde İstanbul dışında yapılan seçimlerde ikinci seçmenlerin (Müntehib-i sânilerin) belirlenmesi için ayrı bir seçim yapılmamış, özel bir yöntem uygulanmıştı. Diğer bir ifadeyle ikinci seçmenlerin işlevini liva ve kazalarda bulunan idare meclis üyeleri üstlenmişti. Bu kez, daha evvel İstanbul'da uygulanan seçim metodu

⁸⁴⁶ İkinci devre seçimleri yine 1877 yılında gerçekleşti ve 13 Aralık 1877'de toplanan meclis, ömrü iki ay kadar sürebildi. Erol Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, Tesav Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, Ankara, 2003, s. 83; Z. Toprak (1985c.). "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 973-974.

⁸⁴⁷ T. N. Karaca (2004). *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Geçiş Sürecinde Son Osmanlı Mebusan Seçimleri*. TTK Basımevi, Ankara, s. 1.

⁸⁴⁸ F. Demir (2007). *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*. İmge Kitabevi, Ankara, s. 49.

⁸⁴⁹ K. Olgun (2003). *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 55.

bütün ülkede benimsenerek ikinci seçmenleri belirlemek için birinci seçmenlerin katıldığı ayrı bir seçim yapılmıştır.⁸⁵⁰

Müntehib-i Sânilerin seçim bölgelerindeki sayısı ise seçim kanununun 21. maddesine göre bölgesinin mevcut olan Müntehib-i Evvel sayısına göre belirlenmiştir. Örneğin bir nahiyede 501- 750 arasında Müntehib-i Evvel varsa 1 Müntehib-i sâni seçebiliyordu. 751-1.250 arasında seçmen için 2; 1.250-1.750 seçmen için 3; 1.751-2.250 seçmen için 4 Müntehib-i Sâni seçilecekti. Müntehib-i Evvel sayısının 2.250'den fazla olması halinde artan oranlara göre 5-6 ve daha çok sayıda Müntehib-i Sâni seçilebilecekti.⁸⁵¹

Kütahya Sancağı'nda Müntehib-i Sânilerin belirlenmesi için yapılan ilk seçimler ise 1908 Kasım ayının ilk haftasında yapılmıştır. Kütahya merkez kasabada 63 İslâm, 3 Rum, 2 Ermeni ve 1 Katolik, Uşak kazasında 36 İslâm, 2 Rum, Eskişehir kazasında 37 İslâm, Simav ve Gediz kazalarında ise 17'şer İslâm Müntehib-i Sâni seçilmiştir. Sancak genelinde 170 İslâm, 5 Rum, 2 Ermeni, 1 Katolik olmak üzere toplamda 178 müntehib-i sâni (ikinci seçmen) belirlenmiştir.⁸⁵²

Eskişehir Kazası'nda Rumlar arasından Müntehib-i Sâni seçilmemesi, Rum cemaati tarafından şikâyet konusu yapılmıştır. 1908 seçimlerinde üçüncü bir unsur olarak öne çıkan Rumlar, nüfuslarını olduğundan fazla göstermeye çalışmış ve seçimlere dair itirazlarını Rum Patrikhanesi aracılığıyla sıkça gündeme getirmiştir.⁸⁵³ Nitekim İstanbul'da yayımlanan Proodos gazetesinde Rum Papazı Panarodo imzasıyla çıkan bir yazıda, Eskişehir Kazası'nda düzensiz bir seçim gerçekleştirildiği ileri sürülmüştür. Söz konusu yazıda, Eskişehir'in Arifiye Mahallesi'nde 750 Müntehib-i Evvel bulunmasına rağmen Türk yetkililerin kasıtlı olarak yalnızca 540 kişiyi vergi mükellefi olarak kaydettiği, ayrıca seçmenlere yalnızca altı saatlik bir süre tanındığı için ancak 240 kişinin oy kullanabildiği iddia edilmiştir.⁸⁵⁴

Rum Panarodo'nun ortaya attığı bu iddialara karşılık, seçimlerde Teftiş Heyeti'nin başında bulunan İbrahim Ethem Bey, Tanin gazetesi üzerinden yanıt vermişti. Ethem Bey, Eskişehir'in Arifiye Mahallesi Rum ve Katolik Cemaati Papazları, muhtar ve ihtiyar heyeti tarafından mühürlenmiş ve tasdik edilen seçim defterinde 25 yaşını geçmiş 516 kişi olduğunu hatırlatarak seçmen sayısı için öne sürülen 750 rakamının doğruyu yansıtmadığını

⁸⁵⁰ E. Tuncer (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002.)*, Tesav Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, Ankara, s. 114-115.

⁸⁵¹ F. Demir (2007). age., s. 53; E. Tuncer (2003). age., s. 109.

⁸⁵² Takvim-i Vekayi, 27 Teşrin-i evvel 1324, Adet:34, s. 3; İkdâm, 16 Teşrin-i Sani 1908, s. 3.

⁸⁵³ Y. H. Bayur (1991b.). *Türk İnkılabı Tarihi*. c. I, Kısım: II, TTK Basımevi, Ankara, s. 130-132.

⁸⁵⁴ Tanin, 6 Teşrin-i Sâni 1908, s.3.

vurgulamıştı. Ayrıca seçmenlerin hangi gün geleceğinin daha önceden yine aynı kişilerce belirlendiğini ve karara varılan tarihte, yani 7 Ekim salı günü sabah sekizden gecenin yarısına kadar seçim işlemlerinin sürdüğünü, toplamda ise sandığa 238 seçmenin geldiğini belirterek yapılan tüm suçlamaları tekzip etmişti.⁸⁵⁵

Rumlar tarafından öne sürülen bu iddia dışında, Kütahya Sancağında 1908 Mebus Seçimleri sakin bir ortamda geçti. Bunun en büyük nedeni, seçimin iki ana aktöründen biri olan Ahrar Fırkası'nın seçimlere sadece İstanbul'dan katılmasıydı. İttihat ve Terakki ise, bütün ülke genelinde olduğu gibi Kütahya'da da henüz cemiyetten fırkaya dönüşmüş bir yapıya ulaşmamıştı. Buna rağmen, meşrutiyet rejimini tesis eden güç olmanın avantajını taşıyordu. Bu nedenle yerel güçler, İttihat ve Terakki'nin adayı olmaya hazır durumdaydı. Buna karşılık İttihat ve Terakki, genel profilde kendi yapısına uygun olarak diplomalı, genç ve yönetici kesimden Türkleri aday göstermek niyetindeydi.⁸⁵⁶ Fakat Kütahya Sancağı'nda bu nitelikte yetişmiş ittihatçı bulmak mümkün olmadığı için mebus adaylarını gösteren listede görüleceği üzere, geçmiş yönetimin bakiyesi olan kesime ve yerel halkın üzerinde tahakküm kurmuş mütegalibe sınıfına karşı ulema kesiminden adaylar üzerinde duruldu. Fakat yine de Kütahya'da eşrafın etkisi tamamıyla kırabilmiş değildi. Nitekim seçimi kazanmış olan mebuslardan Hocasade Rasih Efendi Kütahya'nın önemli eşraflarından biri olduğu gibi, diğer mebus adaylarının da Kütahya ve kazalarının önde gelen eşraflarından olduğunu belirtmek gerekir.

Aralık ayının ilk haftasında tamamlanan mebus seçimlerinin oyları, İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun 58. Maddesi gereğince Kütahya Müftüsü, Belediye Reisi, Ruhani Reisler, mebus adayları, Müdde-i Umum Muavininin ve Eskişehir Jandarma Yüzbaşı Nail Efendilerin nezaretinde sayıldı. Sonuçlar 8 Aralık 1908 tarihinde açıklandı. Buna göre Muntehib-i Sânilerin tercih ettiği mebus adayları ve aldıkları oy dağılımı şöyle idi:

Tablo 3.14. 1908 Seçimlerinde Kütahya Sancağında Mebus Adayları ve Aldıkları Oy Dağılımı⁸⁵⁷

Mebus Adaylarının İsmi	Oy Adedi
Müftüzade Abdullah Efendi	91
Cemal Bey	66
Hocasade Rasih Efendi	46

⁸⁵⁵ Tanin, 6 Teşrin-i Sâni 1908, s.3.

⁸⁵⁶ F. Demir (2007) age. s. 77-78. S. Akşin (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Gerçek Yayınevi, İstanbul, s. 108.

⁸⁵⁷ TBMM Arşivi, Mebusan Meclisi Üyeleri Mazbataları, "Mustafa Safvet Paşa" Dosya No: SM-125-1.

Tablo 3.14. Devamı

Mustafa Safvet Paşa	39
Zeytunzade Hasan Efendi	38
Rafet Efendi	34
Ferid Bey	32
Veli Bey	26
Üftadezade Hacı Hamdi Efendi	24
Kadir paşazade Hacı Ahmet Efendi	20
Müftü Hacı Hüseyin Efendi	19
Uşaklı Müftü İbrahim Efendi	17
Rüşdiye Muallimi Ali Cevad Efendi	17
Anastas Efendi	16
Agop Efendi	16
Müderri Küçükacı Ömer Efendi	14
Tüfenkçi zade Mehmed Efendi	13
Hacı Hafız Efendi	10
Bolvadinli Rıza Paşa	10
Uşaklı Sadık Efendi	10
Uşaklı Sarıklızade Mehmet Efendi	10
Müdde-i Umum Muavini Tahsin Efendi	8
Ali Nazmi Efendi	7
İsferizade Ali Efendi	6
Hakkı Efendi	6
Rıza Efendi	4
Hocazade Tahir Efendi	4
Gınaplızade Şakir Efendi	3
Dava vekili Ahmed Hamdi Efendi	3
Hacı Bekir Efendi zade Mehmed Efendi	3
Nizameddin Efendi	3
Dimitri Efendi	2
Hacı Müftü Efendi	2
Kişizade Hüseyin Efendi	2
Helvacıade Ömer Efendi	2
Simavlı Şevket Bey	2
Mestan Bey	2
Recep Fehmi Efendi	2
Hasan Bey	2
Eskişehir Müftüsü Hacı Mehmed Efendi	2
Şeyh Yunus Efendi	1
Nuri Bey	1

Tablo 3.14. Devamı

Hacı Ali Ağa	1
Kurtzade Hacı Mustafa Efendi	1
Uşaklı Mehmet Efendi	1
Hacı Kadir Bey	1
Hakkı Bey	1
Hacı Arif Bey	1
Bacakzade Ali Efendi	1
Hafız Ömer Bey	1

Seçim yasasına göre, Kütahya Sancağı 225.000’den fazla seçmen nüfusuna sahip olduğu için 4 mebus çıkarabiliyordu.⁸⁵⁸ Toplamda 178 Müntehib-i Sâni’nin oy kullandığı seçimlerde, 50 aday arasından mebusluğa hak kazananlar sırasıyla Müftüzade Abdullah Efendi, Kaymakam Kütahyalı Cemal Bey, Hocazade Rasih Efendi ve Mustafa Safvet Paşa oldu.⁸⁵⁹ Bunlar arasında yalnızca Abdullah Efendi ile Hatipzade Cemal Bey İttihatçı idi.⁸⁶⁰ Üçüncü sırada seçilen Rasih Efendi ise yaşadığı dönemde Kütahya’nın tanınan eşraflarından ve mültezimlerinden biriydi.⁸⁶¹ Ancak Rasih Efendi, bölgenin İttihatçı çevreleri tarafından pek sevilmeyen bir kişilik olarak öne çıkmıştır. Eskişehir İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesi tarafından Bursa Merkez Heyeti’ne gönderilen bir raporda, Rasih Efendi’nin servetini ve gücünü kötüye kullanarak ‘istibdat’ döneminde halka baskı ve zulüm yaptığı iddiaları dile getirilmiştir. Bu baskıların yalnızca Kütahya’yı değil, Eskişehir halkını da mağdur ettiği belirtilmiştir.

⁸⁵⁸ “İntihab-ı Mebusan Kanunun-ı Muvakkatı” kanuna göre 50.000 erkek nüfusa sahip olan yerlerde bir mebus çıkarılabilecekti. 50.000 erkek nüfusu ulaşamayan seçim bölgeleri de bir mebus çıkaracaktı. 125.000’e kadar iki, 175.000’e kadar üç ve 225’000’e kadar olan yerlerden dört mebus seçilecekti. Bundan daha fazla olan yerlerde ise seçilecek mebus sayısı bu orana göre arttırılacaktı. Ayrıca, seçim bölgeleri sancaklara göre belirlenecekti. Seçilen milletvekilleri, kendini intihap eden merkezin değil, bütün Osmanlı İmparatorluğu’nun temsilcileri olarak kabul edilecekti. F. Demir (2007). age., s. 50-51; K. Olgun (2003). age., s.57; Ş. S. Aydemir (1986). *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa (1908-1914)*. c. 2, Remzi Kitabevi, Ankara, s. 60.

⁸⁵⁹ Takvim-i Vekayi, 9 Teşrin-i sani 1324, Adet:45, s. 3; Ekrem Reşad, Osman Ferid (1325). *1325 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevsâl-i Osmanî*. Birinci Sene, Matbaa Amedi, s. 127.

⁸⁶⁰ A. Kansu (1995)., age., s. 304.

⁸⁶¹ Hocazade/Doğlarlızade lakabıyla tanınan Mehmed Rasih Efendi, 1860 yılında doğmuştur. Babası Doğlarlızade Hacı Ahmed Asım Efendi’dir. Bir süre dedesinin de müderrislik yaptığı Halil Kâmil Paşa Medresesi’nde müderrislik yapmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanı ile hükümet işlerine müdahil olmuş ve siyasi entrikalarda rol almıştır. Özellikle Mutasarrıf Ahmed Fuad Paşa’nın ve ardından göreve getirilen Hacı Osman Paşa’nın Kütahya’dan ayrılmasında etkili olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde Kütahya şehir tarihinde önemli bir isim olarak dikkat çekmiştir. 1925 yılında vefat ederek Sultanbağı Mezarlığı’na defnedilmiştir. Aksu Aylık Kültür Dergisi (1965). 2 (15), s. 3, A. Türkkan (2019). age., s. 166.

Raporda ayrıca, Rasih Efendi'nin kamu haklarını ilgilendiren bir çeşme meselesi nedeniyle altı ay hapis cezası aldığı, ancak saraya yaptığı başvuru sonucunda bu kararın iptal ettirildiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, Bursa Cemiyet-i Merkeziyesi tarafından işlediği fiiller sebebiyle üyelikten çıkarıldığına özellikle dikkat çekilmiştir. Tüm bu gerekçelerle, Rasih Efendi'nin Meclis-i Mebusan gibi saygın bir kurumda yer almasının uygun olmayacağı vurgulanmış ve mebusluktan azledilmesi için gerekli tedbirlerin alınması talep edilmiştir.⁸⁶²

Rasih Efendi cephesinde ise durum, kendi açısından bakıldığında da iç açıcı değildi. Zira mebusluğa seçildiği sırada, daha önce Kütahya'da Hükümet memurları aleyhinde düzenlenen gösterileri tertiplelediği gerekçesiyle suçlanmış ve bu nedenle tutuklanmasına karar verilmişti. Ayrıca Rasih Efendi hükmün infazı sırasında firar ettiğinden, meclis açılışının üzerinden bir ay geçmesine rağmen Meclis-i Mebusan'a gitmediği gibi mazbatasını da teslim etmemişti.⁸⁶³ Bu durum üzerine Meclis başkanı Ahmed Rıza Bey, Dâhiliye Nezareti'nden Rasih Efendi'nin meclise katılıp katılmayacağını öğrenilmesini istedi.⁸⁶⁴

Aralık 1908'te Rasih Efendi'nin istifa ettiğinin duyulması üzerine bu konu Meclis-i Mebusan'da görüşüldü ve 11 Şubat 1909 tarihinde oy çokluğu ile istifası kabul edildi.⁸⁶⁵ Aynı zamanda 21 Şubat 1909'da ise Meclis Başkanlığı Hocasade Rasih Efendi'nin yerine başka birinin seçilmesi için gerekli çalışmaların başlatılmasını Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.⁸⁶⁶ Mesele İttihat ve Terakki'nin beklentisinde gelişerek İntihab-ı Mebusan Kanununun 44. ve 45. maddelerine istinaden Kütahya Sancağı'nda 13 Mart 1909 günü yeniden seçime gidildi. 18 mebus adayın katıldığı bu seçim 29 Mart 1909'da tamamlandı. 161 Müntehib-i Sâni'nin oy kullandığı bu seçimde Zeytunzade Hasan Tahsin Efendi 63 oy alırken en yakın rakibi Uşaklı Göbelezzade Sadık Efendi 18 oy aldı. Böylece Hocasade Rasih Efendi'nin yerine Eskişehir'in kuvvetli eşrafından Zeytunzadelerden Hasan Efendi Kütahya mebusluğuna seçildi.⁸⁶⁷

⁸⁶² Rapor için bkz; E. Aydoğan – İ. Eyüpoğlu (2004). *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*. Alternatif Yayınları, Ankara, s.601-602; K. Emiroğlu (1999). *age.*, s. 169; Ulusal Birlik Gazetesi, 26 Şubat 1935, Tarihi Tefrika: 234 "Bahaeddin Şakir'in Vesikalarına Göre İttihat ve Terakki Cemiyeti", s.2.

⁸⁶³ BOA. DH. MKT. 2735/79.

⁸⁶⁴ BOA. DH. MKT. 2724/96.

⁸⁶⁵ M.M.Z.C. C.2, İç. 26, 29 Kanun-ı Sâni 1324, s. 585; Sabah, 24 Kanun-ı Evvel 1908, s. 2.

⁸⁶⁶ BOA. DH. MKT. 2748/06.

⁸⁶⁷ BOA. DH. MKT. 2796-61.

Tablo 3.15. Hocazade Rasih Efendi'nin İstifası Üzerine Yapılan Seçimlerde Mebus Adayları ve Aldıkları Oy Dağılımı ⁸⁶⁸

Mebus Adayları	Kütahya	Gediz	Eskişehir	Simav	Uşak	Toplam
Zeytunzade Hasan Efendi	38		25			63
Göbelezade Sadık Efendi					18	18
Üftadezade Hacı Hamdi Efendi	2	12		1		15
Ahmed Ferid Bey		4		8		12
Mekteb-i İbtidâiye muallimi Ali Nazmi Bey		4		8		12
Kütahyalı Ferid Bey	6			5		11
Fettahzade Hacı Hakkı Efendi	5					5
İstanbul'dan Agop Efendi	3				1	4
İsmail Beyzade Mestan Bey			4			4
Uşaklı Paşazade Mehmet Efendi					4	4
Hukuk Mektebi mezunlarından Hamza Hamdi Efendi					3	3
Uşak'tan Sarıklı zade Mehmet Efendi					3	3
Mazlumzade Hüseyin Efendi	2				2	2
Kütahyalı Hacı Hakkı Efendi	1					1
Gedizli Kadir şehzade Hacı Ahmet Efendi	1					1
Müftü Zileli Hacı Mehmet Efendi			1			1
Uşaklı ...? zade Şakir Efendi					1	1
Dava vekili İnas Efendi	1					1

1908 seçimlerinde dördüncü sıradan Kütahya mebusu olan Mustafa Safvet Paşa⁸⁶⁹ ise hastalığı nedeniyle görevinin altıncı ayında istifa etmek zorunda kaldı. İstifası 26 Haziran 1909'da Meclis-i Umumi'de kabul edildi⁸⁷⁰ ve Mustafa Safvet Paşa'nın yerine yenisinin belirlenmesi için Kütahya'da yeniden bir mebus seçiminin yapılmasına karar verildi.⁸⁷¹ 10 Kasım 1909 tarihinde yapılacak olan seçimlerde yine birçok kişi mebusluğa adaylığını koymuştu. Adaylar şu isimlerden oluşuyordu: Kütahya'dan Meclis-i Mebusan Başkâtibi Ferid Bey, Müderris Kütahyalı Abdulfettah zade Ahmed Hulusi Efendi, Hacı Kadızade Rıza Bey, Bâb-ı Âli İstişare Memurlarından Eskişehirli Ali Bey, Kütahya'nın Ahi Evran Mahallesi'nden

⁸⁶⁸ TBMM Arşivi, Mebusan Meclisi Üyeleri Mazbataları, "Hasan Tahsin Efendi" Dosya No: SM-124-1.

⁸⁶⁹ Mustafa Safvet Paşa: Ünlü Türk gramercisi Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini babasının yanında tamamladıktan sonra Askeri liseye kaydolmuş buradan Harp okuluna geçmiştir. Daha sonra Akademiyi de bitirerek kurmay yüzbaşı olarak Mekteb-i Harbiye'de matematik öğretmenliğine atanmıştır. Uzun süre bu vazifeden sonra üçüncü ve dördüncü ordularda hizmet etmiş ve generalliğe yükselmiştir. 1907 yılında emekliye ayrılan Mustafa Safvet Paşa 1908 seçimlerinde Kütahya Mebusu seçilmiş fakat hastalığı sebebiyle 1909 yılında istifa etmek zorunda kalmıştır. 1911 yılında İstanbul'da vefat ettiği bilinmektedir. Hamza Güner, Aksu Dergisi, Cilt:1, Sayı: 6, Mart 1965, s. 7.

⁸⁷⁰ M.M.Z.C. C.2, İç. 101, 13 Haziran 1325, s. 2-3.

⁸⁷¹ BOA. DH. MKT. 2869-19.

Deraliyeli Halil Efendi, İstanbul'dan Agop Efendi, Kütahya Mahkeme Başkâtibi Ferid Bey, Afetzade Hacı Ahmed Efendi'nin dava vekili Anastaş Efendi, Piyade On Yedinci Alay Müftüsü Kütahyalı Hacı Hüseyin Efendi, Eskişehir'in Akçagıyan Mahallesinden Hacı Hüseyinbeyzade Veli Bey, Eskişehir'in Paşa Mahallesinden Tüfenkçizade Mehmed, Eskişehirli Tüccar Habib Hakkı, Uşaklı Dava Vekili Ahmed Hamdi, Gedizli Kadir Paşazade Hacı Ahmed, Uşaklı Göbelezzade Sadık, Kalemzade Mustafa Hakkı Efendi.⁸⁷²

Bu seçimlere daha evvel mebusluktan istifa eden Hocasade Rasih Efendi'nin de tekrar adaylığı gündeme geldi. Ancak teftiş heyeti, daha önce istifa eden birinin aynı dönem içinde tekrar mebusluğa aday olamayacağı görüşündeydi. Buna karşın Rasih Efendi, teftiş heyetinin verdiği kararın intihabat kanununda karşılığı olmadığını belirterek itirazını Sadaret makamına ilettiler. Dâhiliye Nezareti ise Hüdâvendigâr Vilâyetinden gelen görüş doğrultusunda karar vererek Rasih Efendi'nin seçime katılmasına mâni bir durumun olmadığını, ancak söz konusu zatın “su-i ahlak” ile bulunduğundan bu durumun vilâyetçe dikkate alınmasını istedi.⁸⁷³ Nihayetinde Hocasade Rasih Efendi seçime katılsa da toplamda 150 Muntehib-i Sâni'nin katıldığı seçimden yalnızca Kütahya merkezinden iki oy alabildi. Ahmed Ferid Bey ise oyların yaklaşık yüzde 42'sini (63 oy) alarak Kütahya Mebusu olarak meclise girmeye hak kazandı. Heyet-i Teftişîye tutanaklarına göre adaylar arasında oylar şu şekilde dağılmıştır:

Tablo 3.16. Mustafa Safvet Paşa'nın İstifası Üzerine Yapılan Seçimlerde Mebus Adayları ve Aldıkları Oy Dağılımı⁸⁷⁴

Mebus Adayları	Kütahya	Gediz	Simav	Eskişehir	Uşak	Toplam
Meclis Başkâtibi Ahmed Ferid Bey	7	2	14	7	33	63
Kütahyalı Abdulfettahzade Ahmed Hulusi Efendi	30	12				42
Eskişehirli Hüseyinzade Veli Bey	5			23		30
Kütahyalı Üftadezade Hacı Hamdi Efendi	5					5
Kütahyalı Kadı zade Rıza Efendi	4					4
Ahi Mustafa Mahallesinden Halil Bey	2					2
Kütahyalı Hocasade Rasih Efendi	2					2
Kütahya Muhasebe Başkâtibi Ferid Bey	1					1
Eskişehirli Tüccar Halil Hakkı Efendi	1					1

⁸⁷² Hüdâvendigâr, 3 Teşrin-i Sani 1909, s.3.

⁸⁷³ BOA. DH. MKT. 31-67.

⁸⁷⁴ TBMM Arşivi, Mebusan Meclisi Üyeleri Mazbataları, “Ahmed Ferid Bey” Dosya No: SM-122-1.

Sonuç olarak, 1908 seçimleri değerlendirildiğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kütahya Sancağı'nda beklediği başarıyı elde edemediği görülmektedir. Zira istifalar öncesinde yapılan seçimlerde seçilen dört mebusun yalnızca ikisi İttihat ve Terakki mensubuydu. Diğer iki isim, Rasih Efendi ve Mustafa Safvet Paşa, bağımsız adaylar olarak Meclis-i Mebusan'a girmişlerdi. Bu iki mebusun istifasının ardından gerçekleştirilen ara seçimlerde de genel tablo değişmemiş, Zeytunzade Hasan Tahsin Bey ile Ahmed Ferid Bey yine bağımsız adaylar olarak seçimi kazanmışlardı.⁸⁷⁵

3.2. 1912 Seçimleri

1912 genel seçimlerinden önce ülke yönetimi gerek dâhili gerekse harici hadiselerle boğuşuyordu. Nitekim bir yandan İtalyanlarla yapılan Trablusgarp Savaşı devam ederken, diğer yandan da Balkan Devletleri ile sorunlar devam etmekteydi. Ayrıca Arnavutluk'ta, Yemen'de ve Suriye'de devlete karşı isyanlar baş göstermişti.⁸⁷⁶ Ülke içinde ise 1909 yılından beri siyasi egemenliği, elinde tutan İttihat ve Terakki, ülkeyi meşrutiyet öncesi yönetime kıyasla daha kötü bir duruma getirmiş bulunuyordu. 31 Mart hadisesinden sonra sıkıyönetim ilan edilmiş, devlet bu devirde fazlasıyla borçlanmış, sürgünler, hapis cezaları, ayaklanmalar ve idare-i örfi, Abdülhamid zamanını hatırlatacak bir aşamaya ulaşmıştı.⁸⁷⁷ Ayrıca İttihat ve Terakki'nin ekonomik ve sosyal alanda izlediği milliyetçilik temeline dayanan politikası, yerli ve yabancı ticaret burjuvazisinin tepkilerine yol açmış, cemiyete karşı olan muhalif cephenin yelpazesini genişletmişti.⁸⁷⁸

Tüm bu gelişmelerin etkisiyle, her geçen gün seslerini daha fazla yükselten muhalefet üyeleri, ayrı ayrı mücadele yapamayacaklarını anlayarak İttihat ve Terakki'nin baskısına ve sosyal-ekonomik politik düzenine karşı birlikte hareket etme kararı aldı.⁸⁷⁹ Nihayetinde Meclisteki Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahâli Fırkası, Mûtedil Hürriyetperverân Fırkaları ve bazı cemiyetler bir araya gelerek 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkasını kurdular.⁸⁸⁰

⁸⁷⁵ F. Ahmad, D. A. Rustow (2012). İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918. *Güneydoğu Avrupa Araştırmalar Dergisi*. sayı:4-5 Yıl 1976, İstanbul, s. 271.

⁸⁷⁶ T. Z. Tunaya (1989). *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki*. c.3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, s.164.

⁸⁷⁷ Y. H. Bayur (1991c.). *Türk İnkılabı Tarihi*. c. II Kısım: I, TTK Basımevi, Ankara, s. 230.

⁸⁷⁸ M. Sencer (1971). *age.*, s.59-61.

⁸⁷⁹ F. H. Tökin (1965). *Türkiye'de Siyasî Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965*. Elif Yayınları, İstanbul, s. 50.

⁸⁸⁰ A. Birinci (1998). "Hürriyet ve İhtilâf Fırkası", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 18. s. 508.

Henüz kurulmuş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası İttihatçılara karşı ilk siyasi sınavını, 11 Aralık 1911 tarihinde İstanbul ara seçimlerinde verdi.⁸⁸¹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayı Tahir Hayrettin Bey İttihat ve Terakki'nin adayı Memduh Bey'e karşı seçimi kazandı. Zira dönemin hâkim gücünün İttihatçılar olduğu düşünülecek olursa bu seçim Hürriyet ve İtilaf Fırkası için büyük bir zaferdi.⁸⁸²

Öte yandan İstanbul ara seçimlerini Hürriyet ve İttihat Fırkası'nın kazanması, İttihatçıları telaşlandırmıştı.⁸⁸³ Zira İtilafçıların ülke genelinde teşkilatlanması durumunda, İttihatçılar gelecekte yapılacak genel seçimlerde başarısız olma riskiyle karşı karşıya kalabilir ve meclisteki çoğunluğu muhalefete kaptırabilirdi.⁸⁸⁴ Bu tehlikeye karşı İttihatçılar, henüz süresi dolmamış olan Meclis-i Mebusan'ı feshederek ülkeyi erken seçime götürmek üzere Anayasanın 35. Maddesini değiştirmek istedi.⁸⁸⁵ Meclis'in feshetme yetkisini meclisten alıp padişaha verilmesine yönelik hazırlanan bu yasa değişikliği meclise sunuldu. Fakat mecliste 2/3 çoğunluk sağlanamadığı için teklif kabul edilmedi.⁸⁸⁶ Sait Halim Paşa Hükümeti ise muhalefetin bu engellemesini hükümet güvensizliği sayarak istifa etti. Daha sonra, bütün muhalefete rağmen Meclis-i Âyan'dan gelen görüşle 5 Kânun-i Sani 1327 (18 Ocak 1912)'de yayınlanan irade-i seniyye ile Meclis-i Mebusan üç ay içinde toplanmak şartıyla feshedildi.⁸⁸⁷ Böylece, 1912 seçimi Osmanlı tarihinin ilk erken genel seçimi olarak tarihe geçti.⁸⁸⁸ Tarafsızlığı ve meşruluğu tartışmalı olan 1912 seçimleri, Türk demokrasi tarihinin ilk erken ve 'idare-i örfiye' altında yapılan seçimleri olarak anıldı. Ayrıca bu seçimler tarihe 'Sopalı Seçimler' olarak geçti.

3.2.1. 1912 Seçimlerinde Kütahya

1912 seçimleri öncesinde Osmanlı siyasi gündemini meşgul eden 35. Madde'nin değiştirilmesi meselesi, Kütahya'da da tartışmalara neden olmuştu. Nitekim Kütahya'da bir grup, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görüşleri doğrultusunda 35. Madde'nin değiştirilmesi yönünde destek verirken, diğer bir grup ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası çizgisinde kalarak anayasa değişikliğine karşı çıkmıştı. Bu konuda yaşanan fikrî ayrışım ve Kütahya'da iki fırka zemininde yaşanan gruplaşmalar dönemin gazetelerine de yansımıştı.

⁸⁸¹ A. Birinci (2020). *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye karşı çıkanlar*. Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 113.

⁸⁸² A. B. Kuran (1956). age., s.495.

⁸⁸³ M. E. Elöve (1953). *İkinci Meşrutiyet Devrinin Siyasi Hayatına Bakış*. Çankaya Matbaası, Ankara, s.45.

⁸⁸⁴ Y. H. Bayur (1991c.). age., s. 236.

⁸⁸⁵ B. Lewis (1993). age., s.221.

⁸⁸⁶ T. Çavdar (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*. İmge Kitabevi, Ankara, s. 123.

⁸⁸⁷ F. Demir (2007). age., s. 176; A. B. Kuran, (1956). age., s. 496.

⁸⁸⁸ F. M. Sancaktar (2009). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 328-329.

4 Ocak 1912 tarihinde Tanin gazetesi Kütahya'dan gönderilen ve farklı kesimlerden birçok kişinin imzasını taşıyan⁸⁸⁹ bir mektuba yer vermişti. Mektupta, Kanûn-ı Esâsî'nin 35. Maddesi üzerine yapılan çalışmanın aslında İslâm Şeriatına uygun olduğu, bütün hukuk âlimlerinin görüşlerine ve meşrutiyetle idare edilen devletlerin anayasal hükümlerine göre hazırlandığı, lakin muhalefetin tutumu yüzünden bu çalışmanın engellendiği vurgulanmıştı. Ayrıca “Mademki muhalefet partisi hakka dayanıyor, neden gelip hükümete karşı kendi görüşlerini savunup ispat etmedi ve bu suretle galip gelerek heyet-i vükela reisinin önünden firar etmek için İstanbul'a vekil göndermedi?” sorularıyla da muhalefetin tutumu eleştirilmişti. Yazının devamında 35. Madde'nin ıslahı konusunda muhalefetin bu duruşuna ‘en eski Osmanlı yurdunun ahalisi olarak derin anlamlar yüklediklerini’ belirterek gelecek seçimlerde Kütahya halkının hangi tarafa destek vereceklerini bildirmişlerdi. Mektubun son kısmında ise İttihat ve Terakki'nin mebuslarına daha fazla sağlamlık ve Said Paşa'nın devlet mücadelesine de sonuna kadar destek olduklarını iletmişlerdi.⁸⁹⁰

Buna karşın 35. Madde üzerine Hürriyet ve İtilaf Fırkasının görüşünü ortaya koyan bir yazı da Meslek gazetesinde yayımlanmıştı. Kütahyalılar adına kaleme alınan bu yazıda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin millî egemenlik ve saltanat haklarını karıştırdığı ve bu durumun derin bir tezat oluşturduğu belirtildikten sonra, memleketin feraset sahibi kişileri sayesinde milli egemenliğe vurulacak darbenin engellendiği vurgulanmıştı.⁸⁹¹

Yaşanan tüm tartışmalara rağmen neticede Meclis-i Mebusan'ın dağılmasının akabinde ülke genelinde⁸⁹² olduğu gibi Kütahya Sancağı'nda da hummalı bir seçim çalışması başladı. Ancak bu kez, Kütahya'daki seçim atmosferi 1908'e kıyasla oldukça kaotikti. Elbette ki bunun temel nedeni 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti dışında alternatif bir fırkanın teşkilatlı olarak siyaset sahnesine çıkmasıydı.⁸⁹³

⁸⁸⁹ Mektupta imzası olan isimler şu kişilerden oluşuyordu: Kütahya Müftüsü Hasan Fevzi, Belediye Reisi Abdullah, Efrad-ı milletten Hafızade Abdullahkadir, Hafız Osman, Mesudiye Dergâhı postişini Bekir, Şeyh Bedreddinzade Hamdi, Esnaftan Arif Hasan, Hacı Hafızade Saib, Tüccardan Trabzonlu İbrahim, Esnaftan Galib, Eşraftan Keşenzade Emin, Çelebiyandan Sakıp, Mederris Şükrü, Tüccardan Hacı Hüseyinzade Mehmed, Eşraftan Vehbi, Ulemadan Arif, Esnaftan Saatçi Mustafa Fehmi, Esnaftan Hacı Bilal, Tüccardan Salim Ağazade Şükrü, Mazlumzade Ahmed, Cay-ı beyandan Celal, Camii-i Kebir Hatibi Mehmed Hacı İ sazade Hafız Nazif, Camii-i kebir muvakkati Celâl, Hacızade Mustafa, Aşirzade Mehmed, Mestan Beyzade Ali, Kereste Tüccarından Hacı Osman, Trabzonlu Tüccarzade Hulusi, Tenekecizade Mübaşir Salih, Hüseyin Çavuş mahdumu Emin, Hacı Hakkı mahdumu Dava Vekili Mehmed Emin, Hacı Hakkızade Nafiz, Halil Bey Mahdumu Ahmed, Yüzbaşı Nafiz, Nafiz Efendi Mahdumu Mehmed Kâzım.

⁸⁹⁰ Tanin, 4 Kanun-i Sani 1912, s. 2-3.

⁸⁹¹ Meslek, 5 Kanun-ı Sani 1912, s. 2.

⁸⁹² F. Ahmad (1971). *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)*. Sander Yayınları, İstanbul, s. 156.

⁸⁹³ A. Birinci (2020). age., s.133; F. Demir (2007). age., s. 187.

Bakıldığında Kütahya’da muhalif kesime meyledecek taraflar da hâlihazırda mevcuttu.⁸⁹⁴ Zira 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki tek başına seçime girmiş olmasına rağmen dört mebusan ancak ikisini kazanabilmiş diğer ikisi bağımsız olarak meclise girmişti. Üstelik bazı mebusların istifası üzerine yeniden gerçekleştirilen seçimlerde de halk İttihat ve Terakki’ye mensup adayları seçmemişti. Ayrıca, Teminat gazetesi yayımladığı haberle Kütahyalıların “*fırka-i necat*” tabiriyle Hürriyet ve İtilaf Fırkasını övdüklerini ve Kütahya şubesinin açılmasını arzuladıklarını belirterek, burada Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın büyük bir kesim tarafından destekleneceğine dikkat çekmişti.⁸⁹⁵ Bu siyasi tabloyu gören Hürriyet ve İtilaf Fırkası Kütahya’da zaten var olan muhalif kesimin desteğini alabilmek için hızla Kütahya’da teşkilatlanma faaliyetlerine başladı. Bunun için eski kaymakamlardan aynı zamanda Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin eski üyelerinden Aloğlu Ahmet Hamdi Efendi’yi görevlendirdi. Ayrıca şehrin önemli eşraflarından olan ve vakıf meselesinden dolayı hükümetle arası açık olan Germiyanzadelerin de desteğini aldı.⁸⁹⁶ Kütahya’nın diğer etkili eşraflarından Hocazade Rasih Bey de siyasi tercihini Hürriyet ve İtilaf Fırkasından yana kullandı.⁸⁹⁷

Kütahya Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şubesi’nin açılışı, 1912 seçimlerinin ilan edilmesinden yaklaşık bir ay sonra 23 Şubat 1912 tarihinde gerçekleşti.⁸⁹⁸ Şubenin yeri esnaflara yakın olan ‘Arasta Çarşısı’⁸⁹⁹ seçildi.⁹⁰⁰ Şube Başkanlığına da Aloğlu Ahmet Hamdi Efendi getirildi.

Yeni İkdam ve İktiham gazetelerinin aktardığına göre, şubenin açılış merasimi Saadeddin Camii’nde Cuma namazı öncesinde gerçekleşti. Açılış konuşması Kütahya ulemasından Hacı Mehmed Efendi tarafından ‘adalet’ ve ‘hakkaniyet’ tabirleri üzerine yapıldı. Namazın ardından, İstanbul’dan davet edilen Arap Camii imamı Nureddin Efendi tarafından Mevlîd-i Şerif okundu. Daha sonra on bin kişiden fazla katılımcıyla birlikte fırka binasının önüne gidildi, burada kurbanlar kesilerek dualar eşliğinde resmi açılış gerçekleştirildi.⁹⁰¹

⁸⁹⁴ Teminat gazetesi haberinde, Kütahyalıların "fırka-i necat" tabiriyle Hürriyet ve İtilaf Fırkasını saygıyla karşıladıklarını ve Kütahya şubesinin açılmasını arzu ettiklerini bildirmişti. Teminat, 10 Şubat 1912, s. 3.

⁸⁹⁵ Teminat, 10 Şubat 1912, s. 3.

⁸⁹⁶ A. Çoruk, age s.668; Hakikat Gazetesi, 10 Şubat 1327, s. 2.

⁸⁹⁷ A.H. Yalman (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim (1918-1922)*. Yenilik Basımevi, İstanbul, s. 16.

⁸⁹⁸ İkdam, 29 Şubat 1912 s. 3

⁸⁹⁹ Bugün Kütahya’da Timurtaş Paşa Camii ile Saadetin Camii arasında birbiriyle bağlantılı hale gelmiş olup, aradan Kavafiler sokağının geçtiği iki Arasta vardır.

⁹⁰⁰ A. Çoruk, age., s.683; Hakikat Gazetesi, 5 Mart 1912, s. 1.

⁹⁰¹ Yeni İkdam, 29 Şubat 1912 s. 3; İktiham, 29 Şubat 1912 s. 4; Yeni İkdam ve İktiham gazeteleri açılış töreninde İstanbul Arap Camii imamı Nureddin Efendi’nin bulunduğunu bildirirse de kendisi, Tanin gazetesine

İtilafçıların sözcülüğünü üstlenen gazeteler de Kütahya Hürriyet ve İtilaf Şubesi'nin açılışını “*Kütahya’da Tezahürat*” başlığıyla sütunlarına taşımıştı. Haberde; “*Kütahya ahâlî-i muhtereminin Hürriyet ve İtilaf fırka-i siyasiyesine gösterdiği müzaheretin hayret verici boyutlarda olduğu, eşraf ve müttehizenin desteğiyle kurulan Hürriyet ve İtilaf Şubesinin resmi açılışının muazzam bir şekilde gerçekleştirildiği*” ifade edilmişti.⁹⁰² Kütahya’da Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın açılmasının ardından bölgedeki medrese talebeleri de çekmiş oldukları kutlama telgrafı ile fırkayı desteklediklerini ifade etmişti. Talebelerin çektiği telgrafta;

“*Merkez livamız bulunan Kütahya’da dahi Hürriyet ve İtilâf fırka-i muhtereminin bu defa şubesi küşâd olduğu matbuat sütunlarında müsadif çeşm-i ibtihâcımız oldu. Esasen Münir’ül efkâr ahalimiz ilân-ı meşrutiyetten bu ana değin hissiyat haliyet-i rûhiyeleri ile böyle bir emr-i hayre teşebbüsle mâder-i vatana hizmet ve dolayısıyla din ve millet-i Osmaniye’nin saâdet ve selâmeti te’min eylemek gayesine merbût bir fırka-i muhteremenin meydân-ı âlemde lemean etmesine pek ziyade hevaheşker bulunuyordu ve buna da şimdiye kadar diğer kulûbe kat’a eser-i rağbet göstermeyip bitaraf kalmaları şâhid-i âdildir. Binaenaleyh Şu hizmet-i vatanperveranelerden dolayı muhterem ahâlîmizi ve müessîn-i i’zam ve kirâmı tebrik ile teşekkürat halisanemizi takdim eder ve cenâb-ı hûda tevfikat-ı sübhâniyesine mazhar buyursun duasını yâd tezkâr eyleriz*”⁹⁰³ ifadeleri yer almaktaydı.

Kütahya’da Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şubesi açılışından kısa bir süre sonra önemli oranda üye sayısına ulaştı. Muhalif basına göre, İttihat ve Terakki’ye dört yılda yüz kişi üye olurken, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na sadece ilk haftada bin beş yüzü aşkın üye kaydolmuştu.⁹⁰⁴ İttihatçılara göre, bunun temel nedeni itilafçıların dini siyasete alet etmesiydi. Nitekim İttihatçılar muhaliflerin halkın dini ve milli hassasiyetlerini kullanarak fırkalarına üye topladıklarını beyan ediyorlardı. Bu bağlamda, ‘Hakikat Anadolu Sesleri Gazetesi’ “*Kütahya’da Hürriyet ve itilâf Fırkasına Ne Türlü Adam Yazılıyor*” başlığı altında verdiği haberde; Kütahya’da Şeyh Şaban Efendi’nin çarşı pazar gezerek “*Yahu, siz Müslüman değil misiniz? Haydin bakalım, yeni fırkaya*” şeklindeki davranışlarını delil olarak göstermişti.⁹⁰⁵

Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Kütahya’daki teşkilatlanma faaliyetlerine karşın, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu hatipler de Kütahya’ya davet edilmiş ve camilerde, kulüp binalarında, okullarda konferanslar düzenlemişti. Bu kapsamda, İttihat ve Terakki’nin etkin

verdiği demeçte Kütahya Hürriyet ve İtilaf Fırkasının şube açılışında bulunmadığını bildirerek şu ifadeleriyle haberi tekzip etmiştir.: “*Şu esnada İstanbul’dan hiçbir yere müfarekat etmediğim cihetle keyfiyetin ne kadar hakikatten vâ-reste olduğu tezkibe şayan değilse de sükûn ile geçiştirmek de zannederim İktihâm’ın mesleğine iştirak demektir. Ben deniz şimdiye kadar ne bir yerde mevlid-i nebevi kiraat etmiş ne de böyle Hürriyet ve İtilâf kulübününün resp-i küşâdında hazır bulunmuyorum. Herkese akıl hocalığı satan İktihâm’ın her dediği böyle ise zehî hakikat zehî hayal. Arap Camii imam-ı Sanisi Nureddin*” Tanin, 1 Mart 1912, s.5.

⁹⁰² İkdâm, 29 Şubat 1912 s. 3; İktihâm, 29 Şubat 1912 s. 4.

⁹⁰³ İktihâm, 29 Şubat 1912 s. 4.

⁹⁰⁴ Teminat, 7 Mart 1912, s.1.

⁹⁰⁵ A. Çoruk, age., s.683; Hakikat Gazetesi, 5 Mart 1912, s. 1.

üyelerinden olan Ubeydullah (Hatipoğlu) Bey ile Naci Beyler de Kütahya'ya gelerek halkı İttihat ve Terakki yanında olmaya davet etmişlerdi. Ubeydullah Bey, gündüz Ulucami'nde ve gece kulüp binasında 35. Madde'nin tadilatı, Trablusgarp Savaşı ve seçim mevzularıyla ilgili Kütahyalılara konferanslar vermişti.⁹⁰⁶

Muhafif basın ise Ubeydullah ve Naci Beylerin Kütahya'daki faaliyetleri sırasında birtakım iddialarda bulunarak seçmenler nezdinde İttihatçıları itibarsızlaştırmaya çalışmıştı. Örneğin, Teminat ve İktiham gazeteleri, 3 Mart 1912'de Ubeydullah Bey'in Kütahya Ulu Camii'nde yaptığı konuşma sırasında halkın camiye terk edip tepki gösterdiğini iddia ederek, Kütahya'da İttihat ve Terakki taraftarlarının olmadığını göstermeye çalışmışlardı.⁹⁰⁷ İttihatçı kanat ise yaşananların Hürriyet ve İtilaf Şube Reisi Aloğlu Hamdi Efendi tarafından organize edildiğini belirterek söylenenleri yalanlamıştı.⁹⁰⁸

Buna benzer bir başka girişim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli sözcülerinden olan Naci Bey'in çalışmaları sırasında da yapılmıştı. Nimet ve Yeni İkdam gazeteleri, Kütahya'da Belediye Reisi'nin, Naci Bey'in konuşacağı miting meydanını doldurabilmek için idâdi bahçesinde cambaz oyunu düzenlediğini, bu sayede bir araya gelen Kütahyalıların, cambaz yerine İttihatçı Naci Bey'i gördüklerinde dağıldıklarını iddia etmişti.⁹⁰⁹ Kütahya Belediye Reisi Abdullah Hilmi Bey, İtilafçıların alaycı söylemlerine karşı, Naci Bey'in Kütahya'ya gelmesinden yedi gün önce cambaz kumpanyasına ruhsat verildiğini belirterek, iddiaların doğru olmadığını savunmuştu.⁹¹⁰

Yaşanan bu gelişmeler üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Kütahya'da siyasi propaganda alanını kısıtlamak amacıyla birtakım önlemler alma yoluna gitti. Bu çerçevede, camilerde vaaz ve nasihat icrasını gerçekleştirecek görevlilerin resmi evraka sahip olmaları şartı getirildi. Alınan kararlar birlikte, padişah beratıyla vazifeli olan vaiz ve kürsü şeyhlerinin dahi muhtelif konularda vaaz etmeleri yasaklandı.⁹¹¹ Ayrıca, İttihat ve Terakki yönetimi Kütahya'da kulüp sayılarını artırarak siyasi alandaki etkinliklerini nahiye merkezlerine kadar genişletmeye çalıştı. Bu amaçla Kütahya'nın Tavşanlı Nahiyesi'nde de bir kulüp binası açıldı.

Seçimlerin giderek kızıştığı dönemde, her iki taraf da birbirlerini zayıflatmak amacıyla gazete sütunlarında partiden kopuşların başladığına dair istifa haberlerine yer vermeye

⁹⁰⁶ Teminat, 7 Mart 1912, s.1

⁹⁰⁷ Teminat, 7 Mart 1912, s. 1; İktiham, 29 Şubat 1912, s. 4.

⁹⁰⁸ A. Çoruk, age., s.677; Hakikat Gazetesi, 28 Mart 1912, s. 3.

⁹⁰⁹ Yeni İkdam, 5 Nisan 1912, s.3, Nimet Gazetesi, 4 Nisan 1912, s.3.

⁹¹⁰ Ali Çoruk, age., s.742; Hakikat Gazetesi, 8 Nisan 1912, s. 2.

⁹¹¹ İkdam, 10 Mart 1912 s. 3.

başlamıştı. Hakikat gazetesi de bu düşünceyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Kütahya, Eskişehir ve Uşak Şubeleri'nden istifa edenleri sıklıkla gündeminde tuttu. Örneğin Kütahya Dükkâncık Mahallesi'nden Kadayıfçı Salih, Şehreküstü Mahallesi'nden Ruşenzade Mehmed Ruşen, Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nden Tahirzade Mehmed Ali, Mecîdiye mahallesi'nden Sarioğlu Ali Çavuş, Meydan Mahallesi'nden Sacturzade Mehmet Emin, Meydan Mahallesi'nden kunduracı esnafından Koca İbiş oğlu Mustafa,⁹¹² Mecidiye Mahallesi Muhtarı Kadızade Halil İbrahim ve Kütahya Rufâi Şeyhî Mehmed Nuri Efendi gibi isimler Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan ayrılanlardan bazılarıydı. Rufâi Şeyhî Mehmed Nuri Efendi istifasını “*Birtakım iğvâât ve teşvikâtla hiçbir esâsını bilmediğim ve sûret-i teşekkülünde bir fırka-i siyâsiye zannedip de inandığım Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Kütahya şubesinden istifa eyledim...*” sözleriyle gerçekleştirmişti.⁹¹³

Seçim öncesinde yaşanan bu siyasi atmosfer, aslında seçim sırasında meydana gelebilecek birçok hadisenin de habercisiydi. Ancak, mevcut dönemde Kütahya'da yerel bir matbuatın olmaması, burada yaşananlarla ilgili bilgilerin oldukça sınırlı kalmasına neden olmuştur. Buna rağmen, dönemin gazetelerinde yayımlanan köşe yazıları, Kütahya merkezinde yaşanan hadiselerle ilgili bazı ipuçları sunmuştur. Örneğin Ahmed Hilmi Bey'in Hikmet gazetesinde “*Nasıl bir idare altında idik? İntihabat facialarından: Kütahya intihabatı*” başlığıyla kaleme aldığı yazısında Kütahya Hürriyet ve İtilaf Şube Reisi Ahmed Hamdi Bey'in tutuklanmasından ve Müntehib-i Sânilerin darp edilmesinden bahsederek seçimlerde İtilafçıların mağduriyetleri ile İttihatçılar tarafından yapılan yolsuzlukları dile getirmişti.⁹¹⁴

Diğer taraftan, İttihat ve Terakki yanlısı gazetelere bakıldığında Kütahya'da meydana gelen olayları, irticai hadise olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Nitekim Tanin gazetesi yazarı Babanzade İsmail Hakkı Bey de Kütahya'da gerçekleşen seçim sırasında teftiş heyetinin darp edilip yaralandığı ve olayın faillerinin bunu yaparken “Şeriat isteriz” sloganıyla seçimi protesto ettiği bilgisini aktarmıştı.⁹¹⁵ İsmail Hakkı Bey, uzun bir süredir memleketi kemirip çürüten toplumsal bir hastalık olarak nitelendirdiği bu hadiseyi 31 Mart Vakıası'yla olan benzerliğine işaret etmişti.⁹¹⁶ Hakikat gazetesi de aynı görüşü savunmakla birlikte bölgenin yerel basını olarak olayları daha yakından takip etmenin sağladığı avantajla

⁹¹² A. Çoruk, age., s.742-743; Hakikat Gazetesi, 8 Nisan 1912, s. 2-3.

⁹¹³ A. Çoruk, age., 761; Hakikat Gazetesi, 17 Nisan 1912, s. 3.

⁹¹⁴ Hikmet, 9 Ağustos 1912, s. 1.

⁹¹⁵ F. Mayak (2019). *Babanzade İsmail Hakkı Bey'in Gözünden Osmanlı Devleti'nin İç ve Dış Politikası (1908-1913)*. (Yayınlanmış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, s. 649.

⁹¹⁶ Tanin, 26 Mart 1912, s. 1.

bazı ilave tespitlerde bulunmuştur. Bu bağlamda uzun süredir Aloğlu Hamdi ile Şeyh Şaban Efendilerin Eskişehir'deki İtilafçı Yörük Emin, Hacı Mahmud, Hasan Bey, Zeytinzade Tevfik Efendiler ile sık sık görüştüklerini belirterek yaşanan hadiselerin daha önceden planlanmış olabileceğini iddia etmişti.⁹¹⁷ Neticede söz konusu olayların faili olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası görülmüş ve Şube Reisi Aloğlu Hamdi, Kütahyalı Hacı Şevket, Parasızzade Şakir, Defter Kethüdasızade Akif ve Yüylük köyünden Halil Efendiler halkı irticaya teşvik etmekle suçlanarak 7 Nisan 1912'de Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmişti.⁹¹⁸

Kütahya'da mart ayında başlayan seçimler yaşanan olaylar nedeniyle Müntehib-i Evveller, Müntehib-i Sânileri ancak mart ayı sonunda seçebilmişti. Tanin ve Hakikat gazetelerinin verdiği bilgilere göre Kütahya merkezinde Müntehib-i Sânilerin yarısından fazlasını İttihatçılar kazanmıştı.⁹¹⁹ Öte yandan İtilafçıların haber kaynağı olan İktiham gazetesine göre ise Müntehib-i Sânilerin % 85'ini Hürriyet ve İtilaf Fırkasına mensup adaylar kazanmıştı.⁹²⁰ Gazeteler arasındaki sonuç farklılıkları, buradaki seçimler hakkında net bir değerlendirme yapmayı zorlaştırsa da her iki durumda da Kütahya merkezinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ilk seçimlerde diğer seçim bölgelerine nazaran daha başarılı olduğunu göstermektedir.

Müntehib-i Sânilerin belirlenmesinden sonra Kütahya'da mebus seçimleri nisan ayının ilk haftasında başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kütahya'daki mebus adayları Abdullah Azmi, Cemal Bey, Göbelezzade Sadık Bey ve Eskişehir Jandarma Kumandanı Nail Bey idi. Muhalif basında⁹²¹ Eskişehir Hakikat gazetesi başyazarı İsmail Mestan Bey'in de İttihat ve Terakki'den mebus aday olarak ismi geçmiş ise de Mestan Bey mebus olmayacağını ancak aynı his ve gayretle cemiyete destek vermeyi devam edeceğini belirtmişti.⁹²² Ayrıca Gediz Kazası'ndan Azmizade Lütü Efendi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden mebus adaylığını koyanlar arasındaydı.⁹²³

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Kütahya'daki mebus adayları kesin olarak belirlenememekle birlikte, basına yansıyan bilgilere göre Şakir Paşa ile Ziya Bey ismi geçen mebus adayları arasındaydı.⁹²⁴ Ayrıca, eski Telgraf ve Posta Nazırı Agop İstanbulyan Efendi'nin de Kütahyalı olması ve buradaki Ermeniler tarafından destekleneceği düşüncesiyle

⁹¹⁷ A. Çoruk, age., s.737; Hakikat Gazetesi, 5 Nisan 1912, s.1.

⁹¹⁸ BOA. DH. SYS. 83-2/3-44.

⁹¹⁹ Tanin, 29 Mart 1912, s. 2; Hakikat Gazetesi, 27 Mart 1912, s.2.

⁹²⁰ İktiham, 5 Nisan 1912, s. 3.

⁹²¹ Teşkilat, 3 Şubat 1912, s. 3.

⁹²² A. Çoruk, age., s.731; Hakikat Gazetesi, 3 Nisan 1912, s.2.

⁹²³ Sabah, 5 Mart 1912, s.3.

⁹²⁴ Teminat, 23 Şubat 1912, s.4.

aday yapılması düşünülmüştü. Fakat vefatı üzerine yerine Kütahya Belediye Meclis Azası Artin Efendi'nin adaylığı söz konusu oldu.⁹²⁵ Bunların dışında Kütahya Şube Başkanı Aloğlu Hamdi Bey tarafından, on bin kişi adına Lütfi Fikri Bey'e Kütahya'dan aday olması için çağrı yapılmıştı. Yapılan teklif muhalif basında “*Kütahyalıların şayan-ı iftihar hareketi*” olarak duyurulmuştu.⁹²⁶ Ancak Lütfi Fikri Bey adaylık tercihini Kütahya'dan yana değil İstanbul ve Dersim'den yana kullanacaktı. Bu durum üzerine şube başkanı Ahmed Hamdi Bey Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan Kütahya mebus adaylığı olmuştu. Fakat Muntehib-i Sâni seçimlerinden sonra Aloğlu Hamdi Bey'in mebus olma ihtimalinin yüksek olduğu düşüncesiyle tutuklanarak hapse atılmıştı.⁹²⁷

Neticede Kütahya'da 1912 Mebus Seçimleri, nisan ayının ikinci haftasında tamamlanabilmiş ve bütün ülkede olduğu gibi seçimi kazananların tamamı İttihat ve Terakki adayları olmuştur. Buna göre seçimi 1908 seçimlerinde de mebus olan Abdullah Azmi Bey ile Ahmed Cemal Bey ve Uşak tüccarlarından Göbezlezzade Sadık Efendi ile Eskişehir Jandarma kumandanı Nail Bey kazanmıştır. Daha önce mebus seçilen Ahmed Ferid Bey ile Hasan Tahsin Efendiler ise aday oldukları halde mebus seçilememiştir.⁹²⁸

3.2.2. 1912 Seçimlerinde Eskişehir Kazası:

1912 yılında Kütahya'nın kazalarından biri olan Eskişehir'de yapılan seçim, 1908'e göre daha dinamik bir ortamda gerçekleşmiştir. Bunun en önemli sebebi hiç şüphesiz İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı oluşan muhalefetin 1912 seçimlerinde daha organize bir yapıya kavuşmuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Özellikle Eskişehir'in nüfuzlu ailelerinden biri olan Zeytunzade ailesinin muhaliflere sağladığı önemli destek sayesinde Eskişehir'de İttihat ve Terakki karşısında güçlü bir muhalefet ortaya çıkmıştır.⁹²⁹ Zeytunzade ailesinin muhaliflere verdiği bu destek sayesinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Eskişehir Şubesi kurulabilmiş ve teşkilatın başına Romanya göçmenlerinden ve aynı zamanda Eskişehir Ticaret Odası Reisi olan deri tüccarlarından Hacı Veli Bey⁹³⁰ getirilmiştir.⁹³¹ Şubenin açılışı Kütahya'dan iki hafta önce, 9 Şubat 1912 tarihinde yapılmış ve şube binası olarak da Hocazade hanı belirlenmiştir.⁹³²

⁹²⁵ Teminat, 22 Şubat 1912, s.3.

⁹²⁶ Teminat, 11 Mart 1912, s. 2; Tanin, 12 Mart 1912, s. 3.

⁹²⁷ Hikmet, 9 Ağustos 1912, s. 1.

⁹²⁸ Hak, 15 Nisan 1912, s. 3.

⁹²⁹ İ. Güneş (1992). 1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar. *TTK Belleten Dergisi*, 56 (216), s.470.

⁹³⁰ Hacı Veli Efendi ileride Eskişehir'de yaşanan İrticai hadiselerden tutuklanacak yerine Eskişehir Hürriyet ve İtilaf Şube Reisi vekillğine Ömer Lütfi Bey getirilecektir. İktiham, 3 Nisan 1912, s. 4.

Öte yandan Eskişehir Hürriyet ve İtilaf Şubesi açılışının, büyük bir gövde gösterisiyle yapılması planlanmıştır. Bu plana göre Cuma namazı öncesi Eskişehir Çarşı Camii'nde Trablusgarp şehitleri için bir mevlid töreni düzenlenecek. Ardından binlerce kişinin katılımıyla, esnaflar sancaklarla; Hristiyan ahali ise ellerinde haçlarla, Şeyh Edebali Hazretlerinin Türbesini ziyaret edecekti. Bu ziyaret esnasında kurbanlar kesilip buradan fırka binasına doğru yürünecek ve açılış gerçekleştirilecekti.⁹³³

Ancak, Eskişehir Jandarma Komutanı M. Nail Bey'e, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şubesi'nin açılış merasiminde yaşanacaklar ile ilgili birtakım ihbarlar gelmişti. Bu ihbarlardan birinde, resmi açılış vesilesiyle büyük bir nümayişin düzenleneceği, sıcak su depolarına saldırılacağı ve bazı İttihatçıların evlerine taarruz edilip ihtilale kalkışılacağı bildirilmişti. Ayrıca ihbarcılar Zeytunzade ailesinin 31 Mart olayları esnasındaki tutumunu da hatırlatarak, olayın ciddiyetini jandarma kumandanına bildirmişlerdi. Bunun üzerine Eskişehir Jandarma Kumandanı Nail Bey, çıkması muhtemel gördüğü hadiselerin yaşanmaması için bir dizi tedbirler alma yoluna gitti. Bu amaçla bir beyanname yayınlarak şehrin önemli köşe başı noktalarına jandarma birliklerini yerleştirdi. Eskişehir Hürriyet ve İtilaf Şube Başkanı Hacı Veli Bey ile bazı fırka yetkililerinin Şeyh Edebali Türbesine ziyaret etmelerini engelledi.⁹³⁴ Ayrıca, İtilaf yanlısı muhtarların gece yarısı evlerine girilerek görevlerine son verildi ve yerlerine seçime gidilmeden yeni muhtarlar atandı.

İtilafçılar ise ittihatçıların bu yasaklayıcı uygulamaları karşısında kendilerini destekleyen gazeteler vasıtasıyla şikâyetlerini dile getirmeye çalıştı. Özellikle fırkalarının Volkan Cemiyeti'ne benzetilmesine ve halka bu şekilde lanse edilmesine karşı çıktı.⁹³⁵ Bununla birlikte İttihatçıların gösterdiği sert tutuma rağmen siyasi faaliyetlerini devam ettirmek için gayret etti. Hatta Hürriyet ve İtilaf taraftarı Tokat Mebusu Mustafa Sabri Bey, Eskişehir'e geldi ve burada dört gün boyunca konferanslar vererek ittihatçıları tenkit eden açıklamalarda bulundu.⁹³⁶ Ayrıca İtilaf taraftarları özellikle 35. Maddenin tadili meselesi ile Trablusgarp savaşında yaşanan olayları sert bir dille eleştirdi.

Görüldüğü üzere İttihat ve Terakkiye karşı Eskişehir de güçlü bir muhalefet baş göstermişti. Buna karşılık Eskişehir'de bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri de muhalifleri sindirme yoluna gitmişti. Elbette ki Eskişehir Jandarma Komutanı M. Nail Bey'e

⁹³¹ M. Ç. Börekçi (1999). *Ahmet Şerif Anadolu'da Tanın*. c. I, TTK Basımevi, Ankara, s. 473.

⁹³² Yeni ikdam, 11 Şubat 1912 s. 3: Mukavemet, 11 Şubat 1912, s. 3.

⁹³³ Yeni ikdam, 14 Şubat 1912 s. 3; İkdam, 28 Şubat 1912 s. 4.

⁹³⁴ Çığır, 9 Şubat 1327, s.3.

⁹³⁵ Yeni ikdam, 12 Şubat 1912, s. 3: Mukavemet, 20 Şubat 1912, s.4.

⁹³⁶ A. Çoruk, age., s.695; Hakikat Gazetesi, 13 Mart 1912, s. 1.

gelen ihbarların doğruluğu konusunda net bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak İttihat ve Terakki'nin yöneticilerinin etkisiyle Eskişehir'de de muhalefete karşı sert önlemler alındığı muhakkaktır.

Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti de etkili propagandacıları aracılığıyla Eskişehir'de konferanslar vererek ahaliyi yönlendirmeye çalıştı. Bunun için Karahisar mebusu Rıza Paşa,⁹³⁷ Arnavut eşrafından Zavanlızade Saadeddin Efendi,⁹³⁸ Aydın Mebusu Ubeydullah Efendi⁹³⁹ ve İttihatçıların önde gelen isimlerinden Niyazi Bey⁹⁴⁰ gibi tanınmış kişiler Eskişehir'e davet edildi.

Diğer taraftan, İttihat ve Terakki Cemiyeti propaganda faaliyetlerinde Eskişehir'de neşredilen "Hakikat Anadolu Sesleri" gazetesindeki kalemi güçlü yazarlardan da istifade etti.⁹⁴¹ Nitekim gazetenin başmuharriri ve imtiyaz sahibi Mestan İsmail Bey başta olmak

⁹³⁷ Karahisar Eski mebusu Rıza Paşa, 5 Mart 1912'de Eskişehir Köprübaşı'ndaki Celil Ağa'nın kiraathanesinde konferans vermişti. Ali Çoruk, "Eskişehir'de Bir Dönemin ..." s.685. (Hakikat Gazetesi, 5 Mart 1912, s. 3.)

⁹³⁸ Arnavut eşrafından Zavanlı zade Saadeddin Efendi Eskişehir ittihat kulübünde verdiği konferansta "otuz milyon Osmanlının pâdişâhı ve üç yüz milyon ehl-i İslâmın halîfe-i zîşânı olan zâtın ahâd-ı nâs menzilesine indirilmek isteniyor, buna hangi İslâmın vicdânı kâil olur", sözleriyle Eskişehirliileri seslenmişti. Ali Çoruk, "Eskişehir'de Bir Dönemin ..." s.706. (Hakikat Gazetesi, 18 Mart 1912, s. 4.)

⁹³⁹ Aydın Mebusu Ubeydullah Efendi, Mekke-i Mükerrerme Şeyhlerinden Şeyh Mehmed Efendi ile birlikte İttihat ve Terakki Kulübü'nde ve Çarşı Camii'nde Eskişehir halkına konferans vermişlerdi. Ubeydullah Efendi, muhaliflerin sıkça gündeme getirdiği Trablusgarp Savaşı hakkında bazı açıklamalarda bulunmuş ve Hükümetin Trablusgarp'a ordu göndermeme kararını şöyle izah etmişti: "Trablus'a kuvâ-yı kâfiye göndermemek cihetine gelince, göndereceğimiz bu kuvvet, ya muvazzaf yâhûd da redif olabilir. Meselâ elli bin muvazzaf göndermiş olsaydık aynı derecede tehlikeli olan diğer hududlarımızı boş bırakmış olacaktık. Şâyed elli bin redif izâm etseydik, bu redifleri uzun zamân orada bulundurmamak imkânsız olurdu. Zirâ redifler derlerdi ki: Yâ bizi muhârebeye sevk edin yâhûd muhârebe yoksa bırakın evlerimize gidelim; bırakırsak düşmân boş kalan arazimize hücum ederdi bırakmasak kendi askerimizi başımıza gâile ve derd açardı. O hâlde yapılacak şey Trabluslulardan müteşekkil muntazam bir ordu vücûda getirmektir." Ali Çoruk, "Eskişehir'de Bir Dönemin ..." s.676. (Hakikat Gazetesi, 28 Mart 1912, s. 2.)

⁹⁴⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden olan ve meşrutiyetin ilan edilmesinde önemli rol oynayan; bu yüzden tarihe "Hürriyet Kahramanı" olarak geçen Niyazi Bey'in Eskişehir'e gelmesi, büyük bir heyecana yol açmıştı. Hakikat gazetesi, Niyazi Bey'in Eskişehir'e gelişini şu şekilde dile getirmiştir: "Niyazi Bey'in teşriflerini haber alınca halkımız o akşam akın akın istasyona koşuyorlardı. Büyük bir kâfile ve bir bando ile İttihâd ve Terakki kulübü erkânı da istikbâle çıkmıştı; onu müteâkib Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti de Ermeni mektebi talebesinin bandosuyla müstakbilîne iltihâk etti. İstasyonun yalnız içerisi değil, dışarısındaki geniş meydan da dolmuştu. Nihâyet tren geldi. Niyazi Bey'in çehresi görülünce, gayet sürekli bir alkış tufanıdır koptu. Müşârün-ileyh Niyazi Bey, bu misli görülmemiş kalabalığa hitaben vagonun penceresinden vatanperverâne kısa bir nutuk irâd buyurdular! Yaşasın vatanperverler, Kahrolsun müfşidler nidâsı ayyûka çıkıyordu... Böylelikle Niyazi Bey Bursa Oteli'ne getirildi. Orada bir müddet istirâhat buyurduktan sonra arabalarla İttihâd ve Terakki kulübüne gelindi. Kulüp binası bayraklarla, fenerlerle donanmış, süslenmişti. Kulübün büyük salonu ve koridorları dolmuştu. Bundan başka Köprübaşı'ndaki üç geniş ve büyük cadde lebâleb olmuştu. "Niyazi Bey'in bir yüzünü görelim..." sesleri yükseliyordu. Halkın bu arzusu, Müşârün-ileyhe haber verildi... Niyazi Bey balkondan bir nutuk vermek istedi fakat gözyaşları, heyecan mâni oldu! Nihâyet dedi ki: "Ey muhterem ahali! Fevkalâde müteheyyiç ve müteessir oldum, söyleyemiyorum. Sizin bu saf ve temiz kalplerinize zehirler saçmaya çalışan hâin eller kırılınsın!" Bunun üzerine müşârünileyh halkımıza vedâ ederek ve ağlayarak balkondan çekildiler." Ali Çoruk, "Eskişehir'de Bir Dönemin ..." s.675-676. (Hakikat Gazetesi, 28 Mart 1912, s. 1-2.)

⁹⁴¹ Eskişehir'de 7 Şubat 1911 tarihinde yayımlanmaya başlayan ve II. Meşrutiyet döneminin önemli yerel gazetelerinden biri olan "Hakikat Anadolu Sesleri" gazetesi, 27 Temmuz 1912 tarihine kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Gazetenin imtiyaz sahibi İsmail Mestan, mesul müdürü ise Dava Vekili Takiyüddin'dir. Hakikat

üzere, Mehmet Nuri, Burhan Fikret, Kâzım operatör Doktor Keklikyan gibi isimler yazılarıyla seçmenleri yönlendirmeye çalıştı. Örneğin, Mestan İsmail Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, 31 Mart Hadisesi'nin ardındaki güçler tarafından kurulmuş olduğunu savunmuş ve bu siyasi yapının tek emelinin İttihat ve Terakki Cemiyetini devirmek amacı taşıdığını makalelerinde sıklıkla dile getirmişti.⁹⁴² Gazetenin bir diğer etkili yazarı Burhan Fikret ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Meşrutiyet'in kurucusu ve Vatan'ın tek kurtarıcısı olarak nitelendirirken, Hürriyet ve İtilaf Fırkasını ise Meşrutiyet'e ve ülkenin birliğine karşı olan bireyler veya gruplar tarafından kurulmuş bir oluşum olarak addetmişti.⁹⁴³

Yoğun propagandaların yaşandığı bu ortamda Eskişehir halkı, 17 Mart 1912 Pazar günü sandık başına gitti. Kaza merkezinde 18, kaza dahilinde ise 61 müntehib-i sani seçilecekti.⁹⁴⁴ Seçim zamanında Eskişehir kaza merkezi çevre nahiyeler ve köyler hariç 14 seçim bölgesine ayrılmıştı.⁹⁴⁵

Müntehib-i Sâni seçimlerinin başlamasıyla birlikte Eskişehir'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının da yakınmaları iyiden iyiye artmaya başladı. İtilafçıların sözcülüğünü yapan gazeteler, seçimlerde yapılan yolsuzlukları ve bunlardan kaynaklanan şikâyetleri detaylı bir şekilde sütunlarına aktardı. Şikâyetlerin başında iktidarın İttihatçılar tarafında durarak seçimleri karışması ve kaymakamdan Jandarma komutanına kadar devlet görevlilerinin kanunlara aykırı davranması geliyordu. Örneğin, Eskişehir Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şube Reisi Hacı Veli Efendi, Hedef Gazetesine gönderdiği telgrafta; hükümetin Müntehib-i Sâni seçimlerinde ahaliyi baskı ve tehdit altına aldığını, hükümetin işaret ettiği adayları seçmeyenlerin hapse atıldığını ve seçimlerin kuvvet ve cebir gerçekleştiğini bildirmişti. Ayrıca “... *Bu gibi tufan-ı belâ bu milletin üstünden daha ne vakit kalkacaktır.*

gazetesinin bir diğer başmuharriri olan Hakkı Tarık Us, 27 Nisan 1912 tarihinden itibaren gazetenin tahrir ve idare müdürlüğünü üstlenmiştir Selim Sarı, “1912 Seçimlerinde Eskişehir'de İttihatçı Bir Gazete: Hakikat Anadolu Sesleri” Takvim-i Vekayi, Cilt:8, Sayı:2, 2020 s.139, 142.

⁹⁴² Mestan İsmail Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluş amacını “*Yeni Fırka Doğarken*” başlıklı yazısında şu şekilde ifade etmiştir: “...*İttihat ve Terakki kuvvetini, her ne mukabili olursa olsun kırmak, ona her fırsattan istifade ile hücum etmek, dikkat olunursa pek aşikâr bir surette göze çarpar ki bu kâbil hücumlar, birkaç seneden beri muhtelif şekillerde, fakat daima aynı saiklerin tesiri altında tekerrür edegelmiştir. Mesela 31 Mart'ta askerleri ifal edip de mektepli zabitan ile erkan-ı cemiyet aleyhine tahrik edenler hangi kuvvetler, hangi muharrikler idiye geçenlerde ekseriyet fırkasını aldatıp hizip teşkiline sebebiyet verenler de aynı müessirattı...*” A. Çoruk, age., s.599; Hakikat Gazetesi, 20 Kanun-ı evvel 1912, s. 1.

⁹⁴³ Burhan Fikret “*Hak Güneştir*” adlı yazısında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı şöyle tarif etmiştir: “...*Ey Osmanlılar aldanmayınız! Bugün ittihâd ve Terakki mâder-i meşrutiyettir. Milleti felâketten kurtaracak gene odur. Hürriyeti İtlâf ise alçaklar, rezillerden başka birtakım kepezelerden teşekkül etmiş bir fırka-i muhtelidir ki Yunanlılar, eski hafiyeler re's-i kârda bulunur, ikinci safi teşkil edenler, tekaüt, kadro hârici, mürtekib ve mürteşilerdir. Üçüncü derecesi, meyhânelerde, kahvehânelerde adam dolandırmak ve türlü rezâleti ile hükümetin nazar-ı dikkatini celb ettikleri nâmüsuzlardır...*” A. Çoruk, age s.690; Hakikat Gazetesi, 8 Mart 1912, s. 4.

⁹⁴⁴ Tercüman-ı Hakikat, 19 Mart 1912, s.3.

⁹⁴⁵ Kazım (T.Y.). Hacı Veli Bayrağı yahut Eskişehir'in 10 Mart Hadise-i İrticaiyesi, s. 8.

Meşrutiyet hayatlarını inkisar eden bu bârid muameleler devam ettikçe bu mülkün bu milletin hangi köşesi nail-i meşrutiyet olmuştur denilebilir...” ifadesiyle Eskişehir’de meşrutiyetten uzak bir seçimin gerçekleştirildiğini kamuoyuna duyurmuştu.⁹⁴⁶

Benzer şekilde, fırka üyeleri de 17 Mart 1912’de Sadarete gönderdikleri telgrafta; *“Bizi hem intihaba davet ettiler hem de intihâb uğrunda kurban etmeye kıyam ettiler...”* ifadeleriyle hükümete sitem etmişlerdi.⁹⁴⁷ 18 Mart’ta Dâhiliye Nezaretine toplu imza ile çektikleri bir başka telgrafta ise Eskişehir hükümet memurlarının seçimlere mâni olmak için halkı darp etmekten çekinmedikleri ifade edildikten sonra, *“Kanun ve meşrutiyet varsa yapılan usulsüzlüklerin son bulsun yoksa hükümet istediğini seçsin”* diyerek tepkilerini dile getirmeye çalışmışlardı.⁹⁴⁸

Olaylar ve şikâyetlerle geçen ilk seçimler Eskişehir merkezinde pazartesi günü akşam 10’da tamamlanabildi. Sandıktan çıkan seçim sonuçlarına göre, İttihat ve Terakki adayları 14, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise 4 Muntehib-i Sâni çıkarabilmişti. Kaza merkezinde seçilen Muntehib-i Sâniler ve seçim bölgeleri şöyleydi.⁹⁴⁹

Karapınar Mahallesi’nden: Kaymakam Zekâi Bey, Paşa Mahallesi’nden: Hacı Emînzâde Arif Bey, Şarkıye Mahallesi’nden: Satırzâde Emin Efendi, Hoşnûdiye Mahallesi’nden: Eski Muhtar Artin Efendi, Agobçıyan Efendi, Hacı Ali Bey Mahallesi’nden: Hacı Osman Ağa, Hacı Mehmed Şâkir Efendi, Yeni Mahallesi’nden: Hacı Hâfız Ömer Efendi, Muhtar Niyâzi Efendi, Ferahiye ve İhsaniye Mahallesi’nden: Büyük Kerîm Ağa, Mamure Mahallesi’nden Muallim Ali Nazmi Efendi, Hamidiye Mahallesi’nden: Muhtar Saîd Ağa. Tarafsız olanlardan kazananlar ise Cünûdiye Mahallesi’nden: Mestçi Hacı Mehmed Ağa. Hürriyet ve İtilaf fırkasından kazanan adaylar: Arifiye Mahallesi’nden Yorgi Bostancidis, Simon Arabidis, Akçağlan’dan: Sadık Efendi Zeytunzade, Dede Mahallesi’nden: Hacı Eyüp Efendi.

Buna mukabil Eskişehir merkezinde Muntehib-i Sâni seçimleri tamamlanmış olmasına rağmen henüz köylerde seçim başlamamıştı.⁹⁵⁰ Çevre köylerin seçimi Rumi takvimle 10 martta başlayacaktı. Bu durumda, hala kazanma şansı bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası,

⁹⁴⁶ Hedef, 18 Mart 1912, s. 3; BOA. DH. SYS. 83/2-6.

⁹⁴⁷ Teminat, 19 Mart 1912, s. 3.

⁹⁴⁸ İktiham, 19 Mart 1912, s. 3; BOA. DH. SYS. 83/2-6-1.

⁹⁴⁹ A. Çoruk, age., s.709; Hakikat Gazetesi, 20 Mart 1912, s. 3.

⁹⁵⁰ İ. Güneş, (1992). agm., s. 471.

merkezdeki mağlubiyetini telafi etmek için köylere yöneldi ve aralarında seçtikleri bazı fırka üyelerini rüesa sıfatıyla köylere tayin ederek propaganda faaliyetlerine başladı.⁹⁵¹

Köylerde seçim faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte İttihatçılara yönelik yapılan propagandaların yöntemi ve tonu değişti. Hacı Veli ve diğer fırka yöneticileri, 'jönler' olarak adlandırdıkları İttihatçıları dinsizlikle itham etmeye başladı. Nitekim "35. Madde demek otuz oruç, beş vakit namazdır, İttihat ve Terakki'nin cümlesi gâvurdur, sizi kesecekler, camileri kaldıracaklar, çocuklara şapka giydirecekler, hanelerinizi mahvedecekler, Müslüman olan, Hacı Veli'nin Sancağı altına gelsin orada reyini versin" gibi ifadeler kullanarak seçim propagandası yaptıkları Hüdâvendigâr Vilâyeti tarafından resmî kayıtlara geçmiştir.⁹⁵² Ayrıca yöntem olarak eski Mızraklı İlmihalleri fırkanın programıymış gibi köy halkına sundukları da yapılan iddialar arasındaydı.⁹⁵³ Bu tür söylemlerin yanında, "intihâb memurlarını kesiniz, jandarmalara karşı silah isti'mal ediniz, şeriat talep ediniz, bir kere intihap yaptınız Sultan Abdülhamid'i indirdikleri gibi Sultan Mehmet Reşat'ı da indirecekler" türünden isyana teşvik edici ifadeleri de kullandıkları rapor edilmiştir.⁹⁵⁴

Bununla birlikte Hürriyet ve İtilaf taraftarları, bölgedeki halkın mezhep farklılıklarından yararlanarak Sünnilik ve Alevilik çatışmasını körüklemek ve seçim sırasında kargaşa yaratmak için de bir takım propaganda faaliyetleri yürütmüştü. Örneğin Seyyid Battalgazi Postişini Şeyh Şükrü Efendi'ye hükümetten kırk sandık tüfek geldiği ve Sünnîleri öldürmeleri için onun tarafından Alevî köylere dağıtıldığı propagandası yapılarak kaos ortamı oluşturulmaya çalışılmıştı. Elbette ki bu şekildeki asılsız haberlerin amacı, köylüleri İttihatçılara karşı kışkırtarak seçimleri kendi lehlerine çevirmektir. Yapılan bu tahrikler neticesinde bölgede İttihat ve Terakki'ye, dolayısıyla da hükümete karşı birtakım hadiseler meydana geldi. 10 Mart 1328 tarihinde Seyidgazi, Özdenk, Tandır, Taşköprü, Kırka, Kızılınler, Bardakçı ve köylerinde halk hükümete karşı isyan etti.⁹⁵⁵ Eskişehir çevresinde yaşanan bu olaylar tarihte 10 Mart İrtica hadisesi olarak adlandırılmaktadır.⁹⁵⁶

Seyidgazi Olayları: Seyidgazi de yapılacak Müntehib-i Sâni seçimleri için İttihat ve Terakki, Hakikat gazetesi başyazarı Mestan Bey ile Hakkı Efendi'yi görevlendirmişti. İttihat ve Terakki sandık görevlisi olan Mestan Bey ile Hakkı Efendi Seyidgazi deki seçim esnasında yaşanan hadiselerde elebaşı olarak Volkan Cemiyeti mensubu ve seçimden birkaç ay evvel

⁹⁵¹ Kazım, age., s. 8.

⁹⁵² Kazım, age., s. 10; BOA. DH. SYS. 83-2/ 3-18.

⁹⁵³ Kazım, age., s. 12; Teminat, 26 Mart, 1912, s. 3.

⁹⁵⁴ Kazım, age., s. 10.

⁹⁵⁵ İ. Güneş (1992). agm., s. 472.

⁹⁵⁶ F. Demir (2007). age., s. 251.

Teârif-i Müslimin’de yazdığı makale ile gündeme gelen Tatar Hoca Abdurrahman Efendi’nin olduğunu bildirmişti. Gazete ve resmî belgelerde Tatar Abdurrahman Hoca’nın, İttihatçılara karşı “*Vurun Jönlere gavurlara, bunlara vurmak İslâm için farz-ı ayndır, bu din kavgasıdır*” söylemiyle halkı kışkırttığı da belirtilmişti.⁹⁵⁷ Olayların çıkmasında parmağı olduğu düşünülen diğer şahıslar ise Karakatip Mehmedoğlu Nazif ve Fakioğlu Süleyman Efendi olduğu bildirilmişti.⁹⁵⁸

Kırka Olayları: Burada yapılacak seçimlere İttihatçılar eski muhtarlardan Artin Efendi ile Hakikat gazetesi yazarı Mestan Bey’in kardeşi Hamdi Bey’i görevlendirdi. Seçimler Rumi takvime göre 23 Mart Cumartesi günü olarak planlandı. Ancak Karakeçili aşireti Reisi Hacı Bekir Beyzade Ethem Bey’in halkı kışkırtmasıyla henüz seçim başlamadan birtakım olaylar vuku buldu. Kaymakam Zekai Bey’in raporuna yansıyan olaylarda halk “*Siz memurlar, padişahdan en küçük hizmetlinize kadar dinsizsiniz, biz sizi istemeyiz*” diyerek seçim heyetini ve Teğmen Abdullah Bey’e saldırmak istemişti.⁹⁵⁹

Çıkan olaylarda Kâtip Hamdi Bey ve Artin Bey darp edilerek yaralandı. Ayrıca Teğmen Abdullah Bey ile Hamdi Bey esir edilmiş ve ağır hakaretler içerisinde Eskişehir’e kadar yayan götürülmüştü. Ayrıca isyancılardan bir kısmı, Kızılınler köyüne Raif Bey’in idaresindeki seçimi hedef almak üzere silahlı bir şekilde gitmek üzere ayrılmıştı.⁹⁶⁰ Kaymakam Zekai Bey, olayın faillerinin Karacaşehirli Yörük Hacı Bekir Bey’in Ethem, Eşen köylü Hafız Mahmut, Karaalanlı köyünden Hacı Seylan, Koca Mehmed ve oğlu Selim olduğunu bildirdi.⁹⁶¹ Bu kişilerin yakalanması için jandarma teftiş heyetinden Binbaşı Saadettin Bey komutasında bir kuvvet gönderildi.⁹⁶²

Kızılınler Olayları: Kızılınler ve civarındaki altı köy birleştirilmiş ve sandık memuru olarak da Raif Bey görevlendirilmişti. Henüz seçim başlamadan Ulu Çayır Çerkez köylüleri “*Bizim emin olduğumuz köylerimiz resmî heyet arasında bulunacak ve pusulalara yazılacak bizim istediğimiz adamlar çıkacak*” diyerek isyana kalkışmıştı. Başta Sarıöküz köyü olmak üzere Uluçınar köyü seçimleri kanunsuz bir şekilde yapıldı. Kargın köyü sakinleri ise çıkan isyanlara katılmasa da diğer köylerin baskısı altında buldukları için seçime katılmadı⁹⁶³

⁹⁵⁷ M. Ç. Börekçi (1999). age., s. 484;

⁹⁵⁸ Tercüman-ı Hakikat, 28 Mart 1912, s.3.

⁹⁵⁹ BOA. DH. SYS. 83-2/3-18-1.

⁹⁶⁰ M. Ç. Börekçi (1999). age., s. 488; Tercüman-ı Hakikat, 28 Mart 1912, s.3.

⁹⁶¹ BOA. DH. SYS. 83-2/3-17.

⁹⁶² BOA. DH. SYS. 83-2/3- 53-1.

⁹⁶³ M. Ç. Börekçi (1999). age., s. 489.

Dereköy Olayı: Burada yaşanan olaylarda, İtilafçıların önde gelen siyasetçilerinden olan Mehmed Efendi Müderris sıfatını kullanarak halkı tahrik etti. Hadiseler sırasında jandarmanın silahları alınmış ve seçim memurları hapsedilmiştir.⁹⁶⁴

Gökçekısık: Eskişehir'in Gökçekısık köyünde seçimler esnasında çıkan olaylarda jandarmalardan birisi ölmüş, birkaçı da yaralanmıştı.⁹⁶⁵

Şeceaddin ve Bardakçı Olayı: Diğer köylerde olduğu gibi seçimler 23 Mart Cumartesi günü olarak planlandı, seçim görevlisi olarak Arif Bey görevlendirildi. Ancak seçimin yapılacağı sırada bütün köylüler heyete hitaben *“Hoca Abdurrahman'ı İstanbul'a gönderiniz, hukukumuzu müdafaa etsin, biz ne mebusan ve ne sandık ne de meşrutiyet isteriz, bizi gâvur yapacaksınız, biz kâğıt vermeyiz, Sultan Abdülhamid'in nesi vardı, onu tahtan niçin indirdiniz”* diyerek seçime itiraz etmiştir. Oy verme işlemi başlar başlamaz İtilaf taraftarları *“vurun din kavgasıdır, bir jön öldürmek, yüz gavur öldürmekten daha üstündür”* gibi ifadelerle halkı isyana teşvik etmiştir. Çıkan olaylar neticesinde seçimler yapılamamış ve görevliler Seyidgazi'ye dönmek zorunda kalmıştır.⁹⁶⁶

Kümbet Olayları: Kümbet ve civarındaki 10 köyle birleşerek seçim şubesi oluşturuldu, seçim görevlisi olarak da Bahaeddin Efendi görevlendirildi. 10 köyden Kümbet, Karaviran ve Yapıldak köyleri hükümete ve seçim memurlarına karşı en fazla muhalefet gösteren yerler oldu. Kümbet köyü ihtiyar heyetinden Hacı Ömer Efendi ile Yapıldak köyünden Ali Çavuş'un Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına aday gösterildikleri ve oy pusulalarını köylülere dağıttıkları seçim memurları tarafından tespit edildi. Cumartesi günü seçim işlemi başladığında Kümbet, Yapıldak ve Karaviran köylüleri Ayı Mehmed isimli şahsın tahrikleriyle oy kullanmak istemeyip seçim memurlarına saldırdı. Diğer köy halkı ise hükümetin emri ve kanun dairesinde oy kullanmak istediklerini ancak isyana kalkışan diğer köylüler tarafından tehdit edildikleri için hükümet tarafından güvenliklerinin sağlanmasını aksi durumda oy kullanamayacaklarını bildirdi. Bu durum üzerine Jandarma Teğmeni Abdullah Efendi'nin kumandasında yirmi kişilik bir müfreze Kümbet'e gönderildi. Fakat orada toplanan halk jandarmalara karşı koyarak isyanlarını sürdürdü. Kaymakam Zekai Bey daha kuvvetli bir müfreze ile müdahale etmiş olmasına rağmen, burada düzenli bir seçim ortamı sağlanamadı.⁹⁶⁷

⁹⁶⁴ Tercüman-ı Hakikat, 28 Mart 1912, s. 3.

⁹⁶⁵ Maşrık-ı İrfan, 25 Mart 1912, S. 3.

⁹⁶⁶ Tercüman-ı Hakikat, 28 Mart 1912, s. 3; Kazım, age., s. 15.

⁹⁶⁷ İ. Güneş (1992). agm., s. 478; M. Ç. Börekçi (1999). age., s. 490-491.

Özdenk Olayları: Birkaç köy dâhil edilerek Özdenk köyü seçim merkezi yapıldı ve Hasköylü Süleyman Efendi de seçim görevlisi olarak buraya atandı. Oy verme işlemleri aynı gün içerisinde tamamlanamadığı için seçim sandığının nerede tutulacağı konusunda seçim heyeti ile Dereköylü Hacı Emin Efendi arasında anlaşmazlık çıktı. Hacı Emin Efendi'nin dışarı çıkarılmasıyla halk galeyana gelerek taşla, sopalarla seçim memurlarına saldırdı. Jandarma erlerinin silahları isyancılar tarafından zorla gasp edildi. Pazar günü devam eden seçimde köylüler, gayri kanuni bir şekilde oylarını istediği gibi kullanarak Dereköylü Hacı Emin Efendi'yi muhalefetin adayı olarak seçti.⁹⁶⁸

Tandır Olayları: Tandır Köyü ve civarındaki beş-altı köyle birlikte, seçim bölgesi olarak belirlendi. Seçim memuru olarak da Şakir Bey görevlendirildi. Ancak Koca Ali, Kara Hasan, Hacı Alioğlu Hafız İbrahim, Çayköylü Hafız Hasan, Hacı Hasan ve İsa'nın oğlu Koca Mustafa isimli tahrikçiler, “*Bunlar gâvurdur, siz de mi gâvur olacaksınız? Bunlar şapka giydirecekler*” gibi ifadelerle köylüleri seçim memurlarına karşı kışkırttı. Bunun üzerine ahali birisi jönlere diğeri de şeriat isteyenlere ait olmak üzere iki sandık konulmasını istedi ve Resmi mühürlü pusulaları “*Bunlar jönlerin kağıdudur, bunlara yazınca jönlere oy verilmiş olur*” diyerek reddetti. Ortamın gerginleşmesi üzerine seçimler yapılamadan seçim memurları köyden çekilmek zorunda kaldı.⁹⁶⁹

Taşköprü Olayları: Taşköprü, Sulukarağaç, Kavacık, Yarımca, Bozdağ köyleri bir seçim dairesi sayılarak Taşköprü merkez kabul edildi ve Hacı Ahmet Efendi seçim memuru olarak görevlendirildi. Oy verme işlemleri cumartesi günü saat dörtte Taşköprü okulunda başlatıldı. Ancak Bakkal Halim, Hacı Said, Muhtar, Zekeriya ve Yetim Mehmed, “*Bu pusuladaki mühürler İttihat ve Terakki yani gâvur mührüdür, bunlara sakın oylarınızı yazmayınız*” sözleriyle Kavacık köylülerini ayaklandırdı. Sulukarağaç köylüleri de “*Bu kâğıtlar eczâlî, sandıklar da elektrikli dir. Biz Ahmed yazarız, sonra sandıktan çıkarken Mehmed olur ve bizim size kesinlikle güvenimiz yoktur*” diyerek seçime karşı çıktı. Ardından Yarımca Köyü'nden Karakeçili Aşireti Reisi Hacı Hüseyin Efendi'nin kışkırtmalarıyla olaylar daha da büyüdü. İçlerinden Taşköprülü Çerkez Kel Şakir, eski muhtar Osman ve oğlu, bütün kaçakçısı Koca İsmail, Sulukarağaçlı Kıyıcıoğlu Süleyman, Yetim Mehmed, Bakkal Halim ve diğer bazı kişiler, ellerinde kamalar ve sopalarla seçim odasına baskın düzenleyerek tehdit ve zorlama ile seçimin kanuni bir şekilde yapılmasını engelledi.⁹⁷⁰

⁹⁶⁸ M. Ç. Börekçi (1999). age., s. 485.

⁹⁶⁹ Aynı eser, s. 486.

⁹⁷⁰ Aynı eser, s. 486-487.

Sakarı Ilıca Olayları: Sakarı Ilıca ve Demirciler köylerinin Müntehib-i sâni seçimleri aynı heyet tarafından yürütüldü. Oy kullanma işlemleri pazartesi günü köy okulunda başlatıldı. Ancak seçimin ertesi güne kalmasıyla birlikte, Hürriyet ve İtilafçılardan köy imamı Mehmed Efendi, yasal olmamasına rağmen seçim heyetinden oy pusulalarını ve mazbataları zorla teslim aldı. Bunun yanı sıra, Taşköprü'deki Çerkez köylülerinden Fazlı Mehmed isimli şahıs, Taşköprü'deki olayları Sakarı Ilıca'da da uygulamak için köy halkını kışkırtarak, seçimlerin usulsüz bir şekilde yapılmasına yol açtı.⁹⁷¹

Müntehib-i sâni seçimlerinde vuku bulan bu hadiseler üzerine Kütahya Mutasarrıfı Kemâl Bey ve Eskişehir kaymakamı Zekai Bey, bölgeye hareket etti. Olayları araştırmak için kurulan tahkik heyetinde görev aldı. Yaptıkları incelemelerden sonra üst makamlara gönderilen raporlarda, yaşananları irticai bir hadise ve ihtilal girişimi olarak nitelendirdi. Olayların tek sorumlusu olarak da Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarını işaret etti.⁹⁷²

Hükümet ise bölgeden gelen uyarıları dikkate alarak, ikinci bir 31 Mart Hadisesinin yaşanmaması amacıyla birtakım sert tedbirler alma yoluna gitti.⁹⁷³ Bu doğrultuda, İstanbul'dan gelen nizamiye askerleri ve onlara katılan Eskişehir'deki birlikler olay çıkaran köylere gönderildi ve zanlılar tek tek yakalandı. İlk olarak Eskişehir Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şube Reisi Derici Hacı Veli, Kayımbiraderi Abdülgani, Seyidgazili Karakatip Mehmed, Fakih Süleyman, Tatar Abdurrahman Efendiler gözaltına alındı.⁹⁷⁴ Zanlılar önce nahiye hapishanesine oradan da Eskişehir'e gönderildi. Bu şahıslar, Kaymakam Zekai Bey'in talebi doğrultusunda Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edildi ve daha sonra Yüzbaşı Sabri Bey'in refakatinde İstanbul'a gönderildi.⁹⁷⁵

Eskişehir Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şube Reisi Hacı Veli Efendi ise, yapılan tüm suçlamaları reddederek bunları "istinat ve iftira" olarak değerlendirdi. Yaşananlara İttihatçıların sebep olduğunu ve bu gerçeğin halk tarafından bilindiğini, ancak gazetelerde yayımlanan yanlış haberlerle gerçeklerin örtbas edildiğini savundu. Ayrıca 27 Mart 1912 tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda, İttihatçıların, çeşitli suçlara karışmış kişileri seçim merkezlerine göndererek halka akıl almaz hakaretlerde ve eziyetlerde bulduklarını, akabinde de kendi adaylarını zorla oy verdirmeye çalıştıklarını iddia etti. Bunları planlayanların ise kaza kaymakamı Zekai Bey, jandarma kumandanı Nail Bey, Hakikat

⁹⁷¹ Aynı eser, s. 487-488.

⁹⁷² BOA. DH. SYS. 83/2-9-6; BOA. DH. SYS. 83/3-17.

⁹⁷³ A. Gelmez (1995). *Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusân Seçimleri*, T.C. İstanbul Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 100.

⁹⁷⁴ İ. Güneş (1992). agm., s. 479.

⁹⁷⁵ BOA. DH. SYS. 83-2/3-49; İktiham, 2 Nisan 1912, s.4.

gazetesi yazarı Mestan ve kardeşi Hamdi Bey olduğunu ileri sürdü.⁹⁷⁶ Yine buna benzer bir başka telgrafında seçim sırasında pek çok memurun tutuklandığını, Jandarma kumandanının emriyle kırbaç ve sopalarla dövüldüğünü Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti.⁹⁷⁷

Hacı Veli Efendi ve diğer zanlılar, tutuklu oldukları süre boyunca da iddialarını tekrarlamıştı. Nitekim 4 Eylül 1912'de Sadarete gönderdikleri yazıda, Seyidgazi'de meydana gelen olayların nahiye müdürünün jandarmalara ateş emri vermesiyle başladığını dolayısıyla bölge halkının herhangi bir tecavüzde bulunmadığını öne sürmüştü. Gönderilen yazının devamında, Adliye heyetinden gelen doktorun olay yerinde yaptığı tahkikat delil gösterildikten sonra; "Mülazım Abdullah Efendi tarafından, nahiye müdürü vasıtasıyla seçmenler birer ikişer odalara kapatılıp darp ve işkencelere maruz bırakılmıştır. Halk yara bere içinde inlemekte iken Kaymakam Bey, istediği kişiyi seçip evrakları seçmenlerden mühürlemelerini istemiştir. Dolayısıyla asıl suçlular ittihatçılardır"⁹⁷⁸ denilmişti.

Hacı Veli Efendi, siyasal kimliğini kullanarak söz konusu iddialarını defaten üst makamlara iletmiş olsa da hükümet nezdinde bu girişimler karşılık bulmamıştı. Zira tahkik heyetinin ortaya koyduğu inceleme raporları Hacı Veli'nin ifadelerini doğrulamıyordu. Ayrıca geçmişte yaşanan 31 Mart Hadisesi'nin yol açtığı irticai ayaklanma endişesinin yöneticiler üzerinde devam ediyor olması hükümetin olaylara gösterdiği tepkiyi ister istemez etkilemişti. Nitekim hükümet, mevcut endişelerin refleksiyle olaylara müdahale etmiş ve meşruti sistemi tehdit eden bütün unsurları engellemek için seçimlerde gerektiğinde zora başvurmaktan çekinmemiştir.⁹⁷⁹

Çıkan hadiseler yüzünden yapılamayan veya yapıldığı halde yasalara uymayan 1912 seçimleri tekrarlanmış ve neticede Eskişehir ve köylerinde seçilmesi gereken 61 Muntahib-i Sâni'den 44'ünü İttihat ve Terakki adayları kazanmıştı. 12 Nisan 1912 tarihinde de Mebusan seçimleri yapılarak olaylarla geçen seçim süreci tamamlanmıştı. İttihat ve Terakki'nin mebus adaylarından Abdullah Azmi Bey ile Cemal Beyler 47, Nail Bey 45, Sadık Bey 42 oy almıştır.⁹⁸⁰

⁹⁷⁶ BOA. DH. SYS. 83-2/3-56; İktiham, 31 Mart 1912, s.3.

⁹⁷⁷ BOA. DH. SYS. 83-2/3-51.

⁹⁷⁸ BOA. DH. SYS. 83-2/3-4-3.

⁹⁷⁹ T. Bilgin, (2015). *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, s.38.

⁹⁸⁰ İ. Güneş (1992). agm., s. 481.

3.2.3. 1912 Seçimlerinde Uşak Kazası

1912 seçimlerinde Uşak'ta İttihatçı-İtilafçı çekişmesi, Kütahya ve Eskişehir'e kıyasla daha önce başlamıştı. Bu durumun temel nedeni, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Kütahya Sancağı'ndaki ilk örgütlenmesini Uşak'ta başlatmış olmasıydı. Nitekim Uşak Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şubesi'nin açılışı, Kütahya ve Eskişehir'den yaklaşık iki ay önce, Aralık 1911'de gerçekleşmiş ve şubenin ilk başkanlığına Halil Bey getirilmişti.⁹⁸¹

Uşak'ta Hürriyet ve İtilafı destekleyen isimler arasında bölgenin ileri gelen eşraflarından Çalızade Mustafa Lütfi, Alaybeyizade Nuri Bey, Acemzade Nafiz ve eski Belediye Reisi Kösezade Ahmed Beyler bulunmaktaydı.⁹⁸² Bununla birlikte Müderris Avanos Mehmed Nuri, Helvacızade Mustafa Enver, Banazlızade Mehmed Rüşdü, Karakadıza Hüseyn Fehmi, Kaftancızade Ömer, Çelenkcili Mustafazade Halil ve Recep Efendizade Ahmed Nuri Efendiler de Uşak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştı.⁹⁸³

Uşak bölgesinde de etkin olan İttihatçılar bölgedeki muhalefetin güçlenmesi üzerine, Hürriyet ve İtilaf'a geçen veya onu destekleyen üyeleri geçmişteki vukuatları üzerinden eleştirmeye başlamıştı.⁹⁸⁴ Mesela Hakikat ve Tanin gazeteleri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçen Alaybeyizade Nuri Bey'i "*Kamçılı diye maruf bir alay beyinin oğlu Jandarma mülazımı, yakmadık can ve söndürmedik ocak bıraktımayan*" biri olarak nitelendirerek halk nezdinde itibarını sarsmaya çalışmıştı.⁹⁸⁵ Ayrıca bazı gazetelerde yer alan haberlerle Uşak'ta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlü konumda olduğu vurgulanarak propaganda yapıyordu. Nitekim 30 Mart 1912 Tarihli Tercüman-ı Hakikat gazetesindeki haberde; "*Burada İttihat ve Terakki cemiyetinin sarsılmaz bir mevki vardır. Birkaç baldırı çıplak mütegalibe döküntüsü muhalifin adeta dine ve akayide hissiyat-ı vicdaniyeye taarruz edercesine vâki' olan*

⁹⁸¹ Hedef, 25 Mart 1912, s.3.

⁹⁸² A. Çoruk, age., s. 641; Hakikat Gazetesi, 12 Kanun-ı Sani 1911, s. 3.

⁹⁸³ Yeni İdam, 20 Aralık 1911, s. 4.

⁹⁸⁴ Hakikat gazetesinde Sadık imzasıyla yayımlanan yazıda, Uşak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı tesis edenlere yönelik şu ifadeler kullanılmıştı: "*...Tesis ettiğiniz fırkaya dahil olanların bir kısm-ı mühimmi, kelimenin olanca kuvvet-i manasıyla fena adamlardır. Hele taşralarda firkanız namına kulüp küşâd edenlerin birçoklarının mahiyet-i rezîlesini izahtan kalem haya eder. Birisi devr-i sabıkta şeddadlara rahmet okutacak mezalim ve seyyiât irtikap ederek ba'de'l-inkılâb tart olunmuştu... Diğer üçü de müptela oldukları illet-i mekruha ile beraber rakkaslığı sanat ittihaz edinmiş takımdandırlar... Birisi de hayvan hürsüzlüğünü itiyat edinerek kirâren hapse girmiş ve ömrünün kısm-ı küllisini hapishanelerde geçirmiş ve birisi de devr-i sabıkta yedinde, bir mendil derununda rüşvet olarak verilmişini şanlı mecidiyelerle tutulmuş ve birisi de ba'de'l-inkılâb memuriyette irtikâb-ı seyyiât ile taht-ı muhakemeye alınmış ve el-yevm muhakemesi der-dest bulunmuştur...*" A. Çoruk, age., s.641; Hakikat Gazetesi, 12 Kanun-ı Sani 1912, s. 3.

⁹⁸⁵ Tanin, 23 Kanun-ı Evvel 1911, s. 3.

neşriyatına, hayâsızca ettikleri iftiraya rağmen hemen umum-ı halk ittihâd ve Terakkî'ye sâdıktır”⁹⁸⁶ denilerek Uşak'ta İttihat ve Terakkinin gücüne dikkat çekilmişti.

Öte yandan Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarının Uşak'ta etkili olabilme mücadelesi ahali arasında da çatışmaların yaşanmasına neden olmuştu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası azasından Mustafa Asım Efendi'nin kardeşi Ömer Hayri Efendi, Uşak Ulu Camii'nde gerçekleştireceği konuşması, caminin muvazzaf vaizi Hoca Ahmed Efendi'nin ders saatine denk gelmişti. Bu sırada İtilafçılardan Acemoğlu Nafiz isimli şahıs “*Hoca, biz sizi her gün dinliyoruz. Bugün dersini kes de bunu dinleyelim. Bu millet size esir olmayacak*” demesi ve Hoca Ahmed Efendi'yi susturmak istemesi iki taraf arasında arbede yaşanmasına neden olmuştu.⁹⁸⁷ Olayın ardından Ömer Hayri Efendi ve Acemoğlu Nafiz kamu düzenini ihlal etme ve kolluk kuvvetlerine karşı gelme suçlamasıyla tutuklanarak adliyeye sevk edildi.⁹⁸⁸

Uşak'ta seçim propagandaları sırasında taraflar arasında yaşanan gerginlik, Müntehib-i Sâni seçimleri esnasında da devam etti. Oysaki Uşak'ta 1912 Seçimleri İttihatçılar tarafından şenlik havasında başlatılmıştı. İntihap sandıkları kırmızı yeşil kurdelalarla süslenerek bütün mahallelerde dolaştırılmış, Gülşen-i İrfan, Eytam Mektebi öğrencileri, İttihat ve Terakki üyeleri ile kalabalık halk kitlesiyle birlikte tertip edilen alay “*Yaşasın İttihat ve Terakki, Yaşasın Meşrutiyet, Padişahım çok yaşa*” nidalarıyla çarşı-pazar dolaşarak seçime katılmışlardı.⁹⁸⁹ Öte yandan İtilafçılar için aynı atmosferin geçerli olduğunu söylemek mümkün değildi. Zira Uşak Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şube Reisi Halil Bey Sadarete gönderdiği telgraf metninde seçim süresince yapılan bütün kanunsuzluğa tahammül ettiklerini ancak bu kez Müntehib-i Sâni seçimleri için sandık başına giden Müntehib-i Evvellere baskı yapıldığını ve hürriyetlerinin gasp edildiğini belirterek şikâyetlerini dile getirmişti.⁹⁹⁰ Halil Bey tarafından iletilen bir diğer şikâyet de ise Uşak kaymakamının bazı İtilaf üyelerine tokat attığı, bazılarını da hükümet binasına götürüp gözaltına aldırıldığı bilgisi aktarılmıştı. Halil Bey şikâyetinin sonunda en mühim mesele olarak da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na oy vereceklerin evraklarının yırtıldığını iddia etmişti.⁹⁹¹

Bu tür şikâyetler genellikle İtilaf cephesinden gelse de benzer iddiaların İttihatçılar tarafından da ortaya atıldığı görülmektedir. Örneğin, Hakikat gazetesine yapılan bir ihbarda, İtilafçıların belediye binasına girerek seçmenlere müdahale ettiği ve vatandaşların ellerinden

⁹⁸⁶ Tercüman-ı Hakikat, 30 Mart 1912, s. 2.

⁹⁸⁷ Anadolu, 7 Mart 1912, s.2.

⁹⁸⁸ Tanin, 5 Mart 1912, s. 4; Teminat, 19 Mart 1912, s. 3.

⁹⁸⁹ Tercüman-ı Hakikat, 28 Mart 1912, s.2.

⁹⁹⁰ BOA. DH. SYS. 83-1/2-20/2; Hedef, 25 Mart 1912, s.3; Teminat, 25 Mart 1912, s.3.

⁹⁹¹ İktiham, 26 Mart 1912, s.3.

zorla seçmen pusulalarının alınıp yırtıldığı iddia edilmişti.⁹⁹² Bununla ilgili olarak bir diğer örnek de Uşak'ın Hacimsultan köyünde yaşanmıştı. Ragıp imzasıyla vilâyete ve Dahiliye Nezareti'ne yapılan ihbara göre, Mütevellizade Ali Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olması sebebiyle, Hürriyet ve İtilaf Kulübü'nün tahrik ettiği bazı kimseler tarafından evine silahlı saldırıda bulunulmuş, mülkü yağmalanmıştı. Bu sebepten dolayı can güvenliğinin tehlikede olduğu beyan edilmişti.⁹⁹³

Görüldüğü üzere karşılıklı suçlamaların ve çekişmelerin yaşandığı bir ortamda gerçekleştirilen Muntehib-i Sâni seçimleri Uşak'ta mart ayının son haftasında tamamlanabilmişti. Tespit edilebilen bazı mahalle ve köylerde Muntehib-i Sâni olarak seçimi kazanan İttihat ve Terakki adayları şunlardı: Hacı Hasan ve Mamûretü'l-Aşîre Mahallesi'nden: Akarcılızade İsmail ile Hoca Tahir Efendiler.⁹⁹⁴ Hacı Hızır, Kemer, Eslice ve Cuma Mahalleleri'nden: Sırıklızade Mahmut ile Çorapcızade Ömer. Karaağaç, Kuyucak, Burhan Fakih köy ve mahallelerinden: Çelebizade Mehmet ile Eyûbzade Eyüb Efendiler. İpek Mahallesi'nden: Hacı Kadir ile Kaşıkçızade Mustafa Efendiler. Sabah Mahallesi'nden de: Tarakçızade İbrahim ve Sunullahzade Hacı Ali Efendiler.⁹⁹⁵

Uşak'taki Seçim sonuçlarının geneline bakıldığında toplam 46 Muntehib-i Sâni'den 42'sini İttihat ve Terakki mensubu, 2'sini ise Hürriyet ve İtilâf fırkası mensubu adaylar kazanmıştı.⁹⁹⁶ Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti Uşak'ta Muntehib-i Sâni seçimlerinde büyük bir zafer kazanarak mebus seçimleri öncesinde önemli bir avantaj elde etmişti. Nitekim İttihat ve Terakki'nin adayı olan Göbelezzade Sadık Efendi mebus seçimlerinde bu oyların tamamını alarak Kütahya Sancağı'nın 4 mebusundan biri olmuştur.⁹⁹⁷

3.3. 1914 Seçimlerinde Kütahya Sancağı

18 Nisan 1912'de toplanan II. Dönem Meclis-i Mebusan, yalnızca birkaç ay sonra, 5 Ağustos 1912 tarihinde feshedildi.⁹⁹⁸ Meclisin feshinden sonra, Kanûn-ı Esâsi'nin 73. maddesi gereğince altı ay içinde seçim yapılması gerekiyordu.⁹⁹⁹ Ancak Balkan Savaşları'nın patlak vermesi nedeniyle seçimler, 24 Ekim 1912 tarihli bir hükümet kararnamesiyle "imkân

⁹⁹² A. Çoruk, age., s.725; Hakikat Gazetesi, 29 Mart 1912, s. 3.

⁹⁹³ BOA. DH.H. 29-1/32.

⁹⁹⁴ A. Çoruk, age., s.725; Hakikat Gazetesi, 29 Mart 1912, s. 3.

⁹⁹⁵ A. Çoruk, age., s.734; Hakikat Gazetesi, 3 Nisan 1912, s. 4.

⁹⁹⁶ Anadolu, 24 Mart 1912, s.3.

⁹⁹⁷ A. Çoruk, age., s.747; Hakikat Gazetesi, 10 Nisan 1912, s. 3.

⁹⁹⁸ Ş. Halıcı (2016). Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler. *Tarih Dergisi*, 62, İstanbul, s. 134.

⁹⁹⁹ Kanun-ı Esâsi, Sabah matbaası, Dersaadet, 1327, s. 19.

buluncaya kadar” ertelendi.¹⁰⁰⁰ Bu süreçte, savaşın gidişatına paralel olarak Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın istifasının ardından kurulan Kâmil Paşa Hükûmeti, 23 Ocak 1913 tarihinde Enver ve Talat Beylerin öncülüğünde gerçekleştirilen bir baskınla İttihatçılar tarafından devrildi. Bu darbe sonrasında İttihat ve Terakki, iç siyasette mutlak hâkimiyet kurdu.¹⁰⁰¹ Her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ülke yönetiminde tek başına söz sahibi hâline gelse de Meşrutiyet rejimine ve anayasal ilkelere bağlılıklarını vurgulamak ve iktidarlarını meşru göstermek amacıyla¹⁰⁰² Said Halim Paşa Hükûmeti döneminde genel seçimlere gidileceğini açıkladı.¹⁰⁰³ Bu doğrultuda, seçimlerin 1913 sonbaharında yapılması planlandı.¹⁰⁰⁴ Birkaç ay sonra, seçimlerin 13 Ekim 1913 tarihinde gerçekleştirilmesine ve bu sürecin yürütülmesi için Dâhiliye Nezareti’nin görevlendirilmesine karar verildi. Alınan bu karar doğrultusunda, Meclis-i Vükelâ tarafından hükümetin talebi kabul edildi ve 14 Ekim 1913 tarihinde seçimlerin yürütülmesi için Dâhiliye Nezareti’nin görevlendirildiğine dair bir irade-i seniyye yayımlandı.¹⁰⁰⁵

Dâhiliye Nezareti, alınan kararın ardından seçimlerin yasalara uygun biçimde gerçekleştirilmesi amacıyla gerekli çalışmaları başlattı. Bu kapsamda, vilâyetlerden, seçim kütüklerinin yenilenmesi için 25 yaşında olan erkek nüfusunun tespit edilmesini ve bu yaş grubunda bulunan Müslim ve Gayrimüslim sayısının bildirilmesini istedi.¹⁰⁰⁶ Hüdâvendigâr Vilâyeti’nde yapılan çalışmalar neticesinde oluşturulan çizelgeye göre, Rumi 1314-1315 doğumlu olup 25 yaşında olan erkek nüfusun dağılımı şu şekilde Dâhiliye Nezareti’ne bildirildi:¹⁰⁰⁷

Tablo 3.17. Hüdâvendigâr Vilâyetinde 1914 Seçimlerinde Oy Kullanabilecek Erkek Nüfusun Cemaatlara Göre Dağılımı

	İslâm	Rum	Ermeni	Musevi	Katolik	Protestan	Toplam
Bursa	62403	15850	7946	720	-	7	86926
Kütahya	77504	2692	2124	3	291	68	82682
Karahisar	59045	422	1742	-	-	-	61209
Ertuğrul	44099	2985	5724	41	132	93	53074

¹⁰⁰⁰ C. Eraslan (2008). *Türkiye’de Seçim Kültürünün Gelişimi Üzerine Düşünceler*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, s. 26.

¹⁰⁰¹ E. J. Zürcher (2000). age., s.163.

¹⁰⁰² F. Demir (2007). age., s. 301.

¹⁰⁰³ A. Akyıldız (2003). “Meclis-i Mebusan” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, s. 247.

¹⁰⁰⁴ C. Eraslan (2008). age., s. 26.

¹⁰⁰⁵ BOA. DH. SYS. 122/1-25.

¹⁰⁰⁶ BOA. DH. SYS. 122/1-1.

¹⁰⁰⁷ BOA. DH. SYS. 122/1-155.

Tablo 3.18. Kütahya Sancağında 1914 Seçimlerinde Oy Kullanabilecek Erkek Nüfusun Cemaatlere Göre Dağılımı:¹⁰⁰⁸

	İslâm	Rum	Ermeni	Musevi	Katolik	Protesta	Toplam
Kütahya	33062	1179	693	-	170	-	35104
Eskişehir	24311	713	1165	3	121	68	26381
Gediz	1413	-	-	-	-	-	1413
Simav	8708	18	-	-	-	-	8726
Uşak	10010	782	266	-	-	-	11058
Genel	77504	2692	2124	3	291	68	82682

Hüdâvendigâr Vilâyeti genelinde oy kullanabilecek nüfus ve çıkarılacak ikinci seçmen sayısı belirlendikten sonra, Kütahya’da Muntehib-i Sâni seçimleri şubat ayında başladı. Mebus seçimlerine ise Mart’ın ilk haftasında gerçekleştirildi. 2 Mart 1914 tarihinde Simav’da yapılan mebus seçimlerinde kazanın 22 Muntehib-i Sâni İttihat ve Terakki adaylarına oy verdi.¹⁰⁰⁹ Uşak’ta da benzer bir tablo vardı. Nitekim kazanın tüm Muntehib-i Sâni İttihat ve Terakki adaylarını seçti.¹⁰¹⁰ Öte yandan, Eskişehir’de Muntehib-i Sâni seçimleri mart ayının ilk haftasında gerçekleştirildi ve çoğunluk yine İttihat ve Terakki adaylarını tercih etti. Ayrıca, Tanin gazetesinin bildirdiğine göre, 9 Mart 1914’te gerçekleştirilen mebus seçimleri, Kütahya ve Eskişehir’de büyük bir coşkuyla yapıldı. Eskişehir’de halk ve mektep talebelerinden oluşan bir kortej, ellerinde bayraklarla Şeyh Edebalı ve Dursun Fakih Hazretlerini ziyaret etti. Ardından, Camii-i Kebir’de tayyare şehitleri Fetih ve Sadık Beyler için mevlit töreni gerçekleştirdi. Törenin ardından İdadi Mektebi’nde mebus seçimlerine geçildi. Her iki seçim bölgesinde de muntehib-i sâni’lerin çoğunluğu tercihlerini İttihat ve Terakki adaylarından yana kullandı.¹⁰¹¹

Nihayetinde, Kütahya Sancağı’nda mart ayının ilk haftasında başlatılan mebus seçimleri 10 Mart 1914 tarihinde tamamlandı. İttihat ve Terakki adaylarından Ispartalızade Hacı Abdullah 220, Abdullah Azmi 219, Uşak’ın eski müftülerinden İbrahim Efendi 217 ve Göbelez zade Sadık Efendi 213 oy alarak Kütahya mebusu seçildi.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁸ BOA. DH. SYS. 122/1-156.

¹⁰⁰⁹ Tanin, 3 Mart 1914, s.4.

¹⁰¹⁰ Tanin, 8 Mart 1914, s.2.

¹⁰¹¹ Tanin, 10 Mart 1914, s.4.

¹⁰¹² BOA. DH. SYS. 122-3/2.

Tablo 3.19. 1914 Seçimlerinde Kütahya Mebusu olarak seçilen Adayların Sancak Dâhilinde Aldıkları Oy Dağılımı ¹⁰¹³

Mebus Adayının İsmi	Kütahya	Uşak	Eskişehir	Gediz	Simav	Toplam
Kütahyalı Ispartalı zade Hacı Hafız Abdullah Efendi	82	43	49	22	24	220
Eskişehirli Eski Mebuslardan Abdullah Azmi Efendi	80	43	49	22	25	219
Uşaklı eski müftülerden İbrahim Efendi	79	43	48	22	25	217
Uşaklı Göbelez zade Sadık Efendi	75	43	48	22	25	213

¹⁰¹³ TBMM Arşivi, Mebusan Meclisi Üyeleri Mazbataları, “Abdullah Azmi” Dosya No: SM-121-3.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NIN SOSYAL VE İKTİSADİ YAPISI

1. Kütahya Sancağı'nın Nüfusu

1.1. 19. Yüzyıl'da Kütahya Sancağı'nın Nüfusu

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, özellikle vergi tahsilatı, askerî teşkilatlanma ve idârî düzenlemelere ihtiyaç duyduğu dönemde istatistikî verileri elde edebilmek amacıyla, geleneksel yöntemlerin ötesine geçerek yeni bir sayım sistemini benimsemeye başlamıştır.¹⁰¹⁴ Bu doğrultuda, Sultan II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın lağv edilmesiyle birlikte kurulan yeni askerî düzen için gerekli insan kaynağını ve toplumun iktisadî yapısını belirlemek maksadıyla 1830'ların sonlarında bir nüfus sayımı yapılmıştır. Anadolu ve Rumeli topraklarının bir kısmında gerçekleştirilen bu sayım, Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımı olarak kabul edilmekle birlikte, yalnızca erkek nüfus tespit edilmiştir. Din esasına dayalı olarak etnik özellikler ve iç göç durumları ise genel hatlarıyla belirlenmiştir.¹⁰¹⁵

Kütahya'da 1831 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı için Mevali'den Hüsam Efendi görevlendirilmiştir. Bu sayımda, askerler, muhacirler ve kadınlar ile gayrimüslim nüfus kayda alınmamıştır. Elde edilen verilere göre, Kütahya şehir merkezinin erkek nüfusu 7.126 kişi olarak tespit edilmiştir.¹⁰¹⁶ Kadınlar da dahil edildiğinde toplam nüfusun yaklaşık 14.252 kişiye ulaşacağı tahmin edilmektedir. Askerler ve muhacirlerin sayısının da hesaba katılmasıyla birlikte Kütahya şehir merkezinin toplam nüfusunun yaklaşık 16.068 kişiyi bulduğu söylenebilir. Hane sayısına göre tahminde bulunulduğunda ise şehir merkezinin nüfusu 18.145 kişiye ulaşmaktadır. Kütahya'nın Sancak genelindeki erkek nüfusu ise 140.907

¹⁰¹⁴ N. Akbayar (1985) "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. c.5, İstanbul, s. 1238-1239.

¹⁰¹⁵ Y. Koç (1999). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı", Kemal Çiçek- Cem Oğuz (Ed.), *Osmanlı*, c. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 547.

¹⁰¹⁶ Enver Ziya Karal'ın 1247 tarihli Memalik-i Mahruse-i Şahane Defteri'nden aktardığı bilgilere göre, 1831 yılında Kütahya Şehri'nde 7.305, Kütahya Merkez Nahiyesi'nde 3.303, Armudili Nahiyesi'nde 1.766, Örencik Nahiyesi'nde 3.602, Gireği Nahiyesi'nde 2.550, Tavşanlı Nahiyesi'nde 5.358, Gümüş Nahiyesi'nde 3.758 ve Altıntaş Nahiyesi'nde 3.491 erkek nüfus bulunmaktadır. Sonuç olarak, Kütahya Kaza Merkezi'nde toplam 31.133 erkek nüfus kaydedilmiştir. Kadınların da dâhil edilmesiyle, kaza merkezinin tahmini toplam nüfusu 62.266 kişiye ulaşmaktadır. Sancak geneline bakıldığında 147.678 erkek nüfus belirtilmiştir. Aynı şekilde kadınların da eklenmesiyle Kütahya Sancağı'nın tahmini toplam nüfusu 295.356'ya çıkmaktadır. Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 165-172. Ayrıca bkz. "Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin 1247 senesinin mevcut nüfus defteri", İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler kataloğu: Demirbaş no: NEKTY08867, ss. 58-59.

kişiyi bulmaktadır Kadınların da dâhil edilmesiyle, 1831 yılında Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu yaklaşık olarak 281.814 kişiye yükselmektedir.¹⁰¹⁷

1831 sayımından 48 yıl sonra yani 1878-79 yıllarında Hüdâvendigâr Vilâyeti H. 1296 salnamesindeki verilere göre Kütahya Merkez Kazası'nda, Müslüman erkek nüfus %26,83 oranında artış göstererek 39.486'ya yükselmiştir. Ayrıca 1879 verilerinde 1831 nüfus sayımından farklı olarak, kaza merkezindeki gayrimüslim erkek nüfus da sayılmıştır. Bu nüfusun 1.811'ini Rum ve 1.555'ini Ermeni olarak belirtilmiştir. Bu veriler çerçevesinde 1879 senesinde Kütahya Merkezi'nin genel nüfusu hakkında tahminde bulunulduğunda, erkek nüfus miktarı 2 ile çarpılarak kadın sayısının eklenmesiyle, Merkez Kaza'nın toplam nüfusunun yaklaşık 85.704 civarına ulaştığı görülmektedir.¹⁰¹⁸ Diğer yandan, Merkez Kaza'nın toplam hane sayısı (20.588) beş ile çarpılarak tahminde bulunulduğunda, kaza merkezinin nüfusunun yaklaşık 102.940 olduğu görülmektedir. Bu iki hesaplama birlikte değerlendirildiğinde, 1879 yılında Kütahya Merkez Kazası'nın ortalama toplam nüfusunun 85.000 ila 100.000 arasında olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

1885 yılına gelindiğinde Kütahya Merkez Kazası'nın toplam nüfusu 112.242'ye yükselmiştir. Bu nüfusun 105.417'sini Müslümanlar, 7.325'ini ise Gayrimüslimler oluşturmuştur. Merkeze bağlı sekiz nahiyeden en kalabalık olanı 22.723 nüfusla Eğrigöz Nahiyesi'dir. Eğrigöz'ü sırayla 13.771 nüfusla Tavşanlı Nahiyesi, 12.306 nüfusla Gümüş Nahiyesi, 10.362 nüfusla Etraf-ı Şehir Nahiyesi, 9.628 nüfusla Virancık Nahiyesi, 8.470 nüfusla Altıntaş Nahiyesi ve 4.470 nüfusla Armudili Nahiyesi takip etmiştir. Şehir merkezinin nüfusu ise 22.186 olup. %68'sini Müslüman, %32'sini Gayrimüslimler oluşturmuştur.¹⁰¹⁹ Kütahya Kaza Merkezi'nin toplam nüfusu 1892 yılına gelindiğinde, Rumeli'den gelen göçmenlerin etkisiyle %3,46 oranında artarak 116.127'ye ulaşmıştır. Bu yedi yıllık süreçte, Merkez Kaza'da nüfusu en fazla artan nahiyeye %28 oranıyla Virancık Nahiyesi olmuştur. Altıntaş Nahiyesi ise %15'lik bir artışla nüfusu 9.742'ye çıkmıştır. Etrafi şehir ve Armudili Nahiyeleri de %14 oranında artış göstermiştir. Söz konusu dönemde şehir merkezinde nüfus artışı görülmezken, Gümüş Nahiyesi'nde %12, Eğrigöz Nahiyesi'nde %7 oranında nüfus azalması yaşanmıştır. Bu dönemde Kütahya Sancağı genelinde toplam nüfus

¹⁰¹⁷ R. Arıkan (2010). agt. s. 87-88.

¹⁰¹⁸ H. 1247 (1831) Nüfus sayımı ile H. 1296 (1879) Hüdavendigâr Salnamesindeki nüfus verileri karşılaştırıldığında söz konusu dönemde Kütahya Merkez Kazası'nda artış görülse de şehir merkezinde ve Altıntaş Nahiyesi'nde nüfus artışı yaşanmamıştır. Merkeze bağlı diğer nahiyelere bakıldığında en fazla artış %57,4 oranında Gireği nahiyesinde görülmektedir. Bu artışı %48,7 oranıyla Etraf-ı Şehir, %41,9 ile Virancık ve %37 ile Gümüş nahiyeleri izlemiştir. HVS. H. 1296, s. 183.

¹⁰¹⁹ HVS. H. 1302, s. 436-447.

317.823 olarak kaydedilmiştir. 1892 yılında sancağa bağlı kazalar arasında en fazla nüfusa sahip yerleşim yeri 72.450 kişiyle Uşak Kazası olurken, Eskişehir Kazası 67.074, Simav Kazası 32.662 ve Gediz Kazası ise 29.510 kişilik nüfusa sahip olmuştur.¹⁰²⁰

Esasında Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımları, II. Abdülhamid döneminde 1882 yılında yapılmaya başlanmıştır.¹⁰²¹ Bu tarihten itibaren yayımlanan nüfus verileri, önceki sayımlardan farklı olarak etnik ve cinsiyet dağılımlarını da içerecek şekilde daha ayrıntılı ve doğru sonuçlar sunmuştur. Böylece Osmanlı Devleti, ilk kez kapsamlı ve güvenilir bir nüfus bilgisine sahip olma imkânı bulmuştur. Ancak ülke genelinde gerçekleştirilen bu sayımlar 1890 yılında tamamlanabilmiş ve sonuçlar 1893'te açıklanabilmiştir.¹⁰²²

Tablo 4.1. 1893 Yılı Verilerine Göre Kütahya Sancağının Nüfusu¹⁰²³

Kütahya Sancağı		Merkez Kaza	Uşak	Eskişehir	Simav	Gediz	Toplam
İslâm	E	57.414	34.774	29.414	15.925	14.467	153.692
	K	59.923	37.233	28.006	16.525	15.398	158.879
Rum	E	2.224	725	512	50	19	3.530
	K	2.447	755	308	10	10	3.530
Ermeni	E	1.351	330	604	6	25	2.316
	K	1.452	340	568	2	14	2.376
Katolik	E	343	0	108	2	0	453
	K	437	0	81	2	0	520
Bulgar	E	0	0	3	0	0	3
	K	0	0	0	0	0	0
Yahudi	E	0	0	40	0	0	40
	K	0	0	12	0	0	12
Ecnebi	E	0	18	875	0	0	893
	K	0	14	407	0	0	421
Toplam	E	61.332	35.847	31.556	15.983	16.209	160.927
	K	64.259	38.342	29.382	16.539	17.216	165.738
Genel Toplam		125.591	74.189	60.938	32.522	33.425	326.665

Yukarıdaki tabloya göre, Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusunun %95,6'sını Müslümanlar, %4,4'ünü ise Gayrimüslimler teşkil etmiştir. Gayrimüslim nüfus içerisinde en kalabalık grup, %50 oranıyla Rum cemaatiydi. Bunu, %33 oranıyla Gregoryen Ermeniler ve %7 oranıyla Katolik Ermeniler takip etmiştir. Geriye kalan %9,3'lük kısmı ise 'Ecnebi' olarak tanımlanan topluluklar oluşturmuştur. Gayrimüslimlerin %58,5'i Kütahya Merkez Kazası'nda

¹⁰²⁰ HVS, H. 1310, s. 344-359.

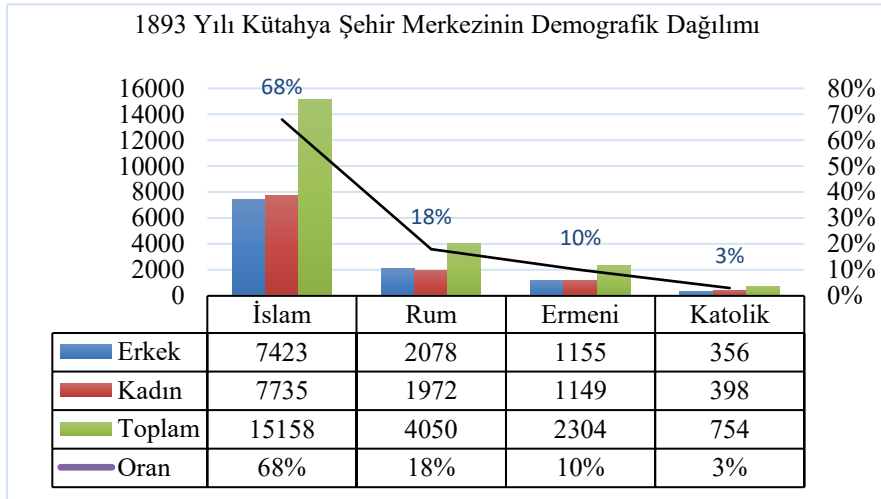
¹⁰²¹ B. Eryılmaz (1990). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, Ankara, s.79.

¹⁰²² Nuri Akbayar (1985). age. s. 1241.

¹⁰²³ HVS, H.1311, S.316-319.

yer almıştır. Kütahya Merkez Kazası'nda bulunan Gayrimüslimlerin tamamını yakını şehir merkezindeydi. Nitekim 1893 yılın verilerine göre şehir merkezindeki Müslümanların oranı %68 iken Gayrimüslimlerin şehirdeki oranı %32'idi. Eskişehir Kazası'nın merkez nüfusu 19.023 kişi idi. Bu nüfusun %90'ı Müslümanlardan (17.131 kişi), %6'sı Rumlardan (1.147 kişi), %3'ü Gregoryen Ermenilerden (583 kişi) ve %1'i Katolik Ermenilerden (132 kişi) oluşmaktaydı.¹⁰²⁴ Uşak Kazası'nın merkez nüfusu ise 13.084 kişiydi. Bunun %84'ü Müslüman (11.000 kişi), %11'i Rum (1.484 kişi) ve %5'i Ermeni (600 kişi) idi.¹⁰²⁵ Gediz Kazası'nın merkezinde 5.926 kişi yaşamakta olup, nüfusun tamamı Müslümanlardan ibaretti.¹⁰²⁶ Simav merkezi ise aynı şekilde sadece Müslümanlardan ibaret olup nüfusu 5.485 idi.¹⁰²⁷ Aşağıdaki grafikte, 1893 yılında Kütahya şehir merkezinin demografik dağılımı şu şekilde gösterilmiştir.¹⁰²⁸

Grafik 4.1. 1893 Yılı Kütahya Şehir Merkezinin Demografik Dağılımı

Aradan geçen dört yılın ardından, 1897 yılında Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu, 1893 yılına kıyasla %2,38 oranında artarak 334.472 kişiye ulaşmıştır. Sancak genelinde Müslüman nüfus %2,75'lik bir artışla 321.095'e yükselirken, Gayrimüslim nüfus %5 oranında azalarak 13.377 kişiye gerilemiştir. Öte yandan, sancak genelindeki tabloya paralel olarak, Eskişehir Kazası'nda Müslüman nüfus %9 oranında artarak 62.667'ye ulaşmıştır. Gayrimüslim nüfus ise yalnızca %1,75 oranında bir artışla 2.377 kişiye yükselmiştir. Son durumla birlikte, kazadaki Müslümanların toplam nüfusa oranı %96'ya ulaşmıştır. Bu

¹⁰²⁴ V. Cuinet (1894). age. , s. 209.

¹⁰²⁵ Aynı eser, s. 216.

¹⁰²⁶ Aynı eser, s. 220.

¹⁰²⁷ Aynı eser, s. 222.

¹⁰²⁸ Aynı eser, s. 222.

durumun nedeni 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirleri bölgeye yerleştirmesiyle doğrudan ilişkilendirilebilir.

Söz konusu dönemde Kütahya Merkez Kazası'na bakıldığında ise Müslüman nüfus %2,40 oranında artarak 120.159 kişiye çıkarken, Gayrimüslim nüfus %6'lık bir artışla 8.758 kişiye ulaşmıştır. Uşak ve Gediz kazalarının nüfus artış oranlarında ise Kütahya Sancağı genelindeki eğilimleri aynı paralellikte gelişmemiştir. Nitekim Uşak'ta genel nüfus 74.189'dan 73.940'a Gediz'de 33.425'den 33.233'e gerilemiştir.¹⁰²⁹

1889 verilerine göre, Kütahya Sancağı toplam 5 kaza, 8 nahiye ve 874 köyden oluşan idârî yapısıyla 351.802 kişilik nüfusa ulaşmıştır. Bu rakam, Hüdâvendigâr Vilâyeti nüfusunun %20,8'ine tekabül etmekteydi.¹⁰³⁰ Dört yıllık süre zarfında sancak genelindeki %5,18'lik nüfus artışı, özellikle Müslüman nüfus üzerinde yoğunlaşmıştır. Kütahya Sancağı merkezinde Müslüman nüfus %7 oranında artarak 128.566'ya yükselirken, Gayrimüslim nüfus %10 oranında azalarak 7.821'e gerilemiştir. Benzer bir durum Uşak Kazası'nda da gözlemlenmiş; Müslüman nüfus %5,2 oranında artarak 75.442'ye çıkarken, Gayrimüslim nüfusta %8'lik bir azalma kaydedilmiştir.¹⁰³¹

Eskişehir Kazası'nda ise her iki grup için de nüfus artışı yaşanmıştır. Müslüman nüfus %6'lık bir artışla 66.415'e yükselirken, Gayrimüslim nüfus %34,3 oranında artış göstererek 2.293'ten 3.079'a ulaşmıştır. Eskişehir Kazası'nda Gayrimüslimler arasındaki en belirgin artış, %44'lük bir oranla Ermenilerde görülmüş ve Ermeni nüfusu 1.693 kişiye yükselmiştir. Beraberinde Rum nüfusu %26'lık artışla 1.114'de Katolik Ermeni nüfusu %12'lik artışla 213'e çıkmıştır. Bu dönemde %99,7'si Müslümanlardan oluşan Simav Kazası'nın nüfusu %7 oranında artışla 35.801'e yükselmiştir. Gediz Kazası'nda ise %2'lik bir azalma ile nüfusu 32.381'e gerilemiştir. İncelenen dönemde Kütahya Sancağı'nda Müslüman nüfusun %38'i Merkez kazası'nda, %22'si Uşak kazası'nda, %19'u Eskişehir Kazası'nda, %10'u Simav Kazası'nda ve %9'u Gediz Kazası'nda ikamet ediyordu. Gayrimüslim nüfusun en kalabalık grubunu ise Rumlar oluşturuyordu. Rumların %60'ı Merkez Kazası'nda, %23'ü Uşak Kazası'nda, %16'sı Eskişehir Kazası'nda ve %1'i Simav Kazası'nda yaşıyordu. Ermenilerin

¹⁰²⁹ HVS, H.1315, s.314-315.

¹⁰³⁰ F. Loeffler tarafından yayımlanan ve R. Huber tarafından hazırlanan "Empire Ottoman Division Administrative 1899" adlı harita çalışmasında Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin toplam nüfusu 1.686.389 olarak gösterilmiştir. BOA. HRT.h. 361.A.

¹⁰³¹ 1889 yılı verilerine göre Uşak'ta toplam Gayrimüslim nüfus 2.297 idi. Bu nüfusun 1.619'u Rumlar, 635'i Ermeniler, 43'ünü Katolikler oluşturuyordu. HVS, H.1317, S.346-347.

ise %55'i Merkez Kazası'nda, %33'ü Eskişehir Kazası'nda ve %12'si Uşak Kazası'nda bulunmaktaydı. Katolik nüfusun %75'i Merkez Kazası'nda, %20'si Eskişehir Kazası'nda, %4'ü ise Uşak Kazası'nda yaşamaktaydı.¹⁰³²

Tablo 4.2. 1899 Verilerine Göre Kütahya Sancağının Nüfusu

Kütahya Sancağı	Kütahya Merkez Kaza	Uşak	Eskişehir	Simav	Gediz	Toplam
İslâm	128.566	75.442	66.415	35.707	32.381	338.511
Rum	4.143	1.619	1.114	81		6.957
Ermeni	2.830	635	1693	9		5.167
Katolik	784	43	213	4		1.044
Kıbtî	64		59			123
Toplam	136.378	77.739	69.494	35.801	32.381	351.802

1.2. II. Meşrutiyet Döneminde Kütahya Sancağı'nın Nüfusu

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu artış eğilimini sürdürmüş ve son 16 yıl içinde %22 oranında artarak 1906 yılında 399.742'ye ulaşmıştır. Bu dönemde, sancak dâhilindeki kazalardan Eskişehir, %49'luk nüfus artışıyla en yüksek büyüme oranını kaydederek 90.880 kişilik bir nüfusa ulaşmıştır. Simav Kazası'nda nüfus %22 artış göstererek 39.816'ya, Uşak Kazası'nda %20 artışla 89.145'e, Gediz Kazası'nda ise %15 artarak 38.491'e yükselmiştir. Buna karşılık, Merkez Kaza'da nüfus artış hızı diğer kazalara göre daha düşük seyretmiş, %12,5'lik bir oranla 141.410 kişiye ulaşmıştır. Kütahya Sancağı'nda Müslüman nüfus da genel nüfus artışına paralel bir şekilde büyümeye devam etmiş, 1900 yılında 337.491 olan Müslüman nüfus, 1902'de 339.013'e, 1903'te ise 342.208'e ulaşmıştır.¹⁰³³ En belirgin artış 1903-1906 yılları arasında gerçekleşerek %4 oranıyla 380.532'ye yükselmiştir.¹⁰³⁴ Bu nüfusun 132.780'i Merkez Kaza'da, 85.594'ü Uşak Kazası'nda, 84.051'i Eskişehir Kazası'nda, 39.627'si Simav Kazası'nda, 34.480'i Gediz Kazası'nda yer almıştır.¹⁰³⁵

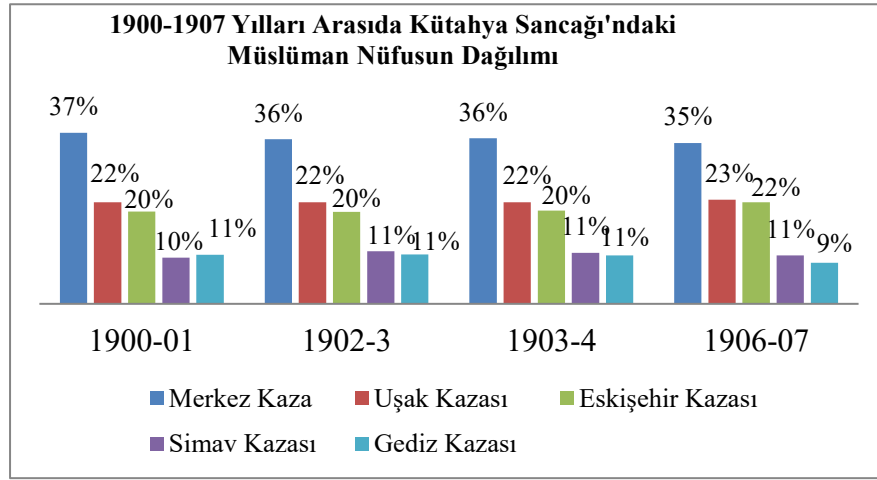
¹⁰³² HVS, H.1317, S.346-347.

¹⁰³³ Kütahya Sancağının Toplam nüfus Miktarı 1900 yılında 352.169, 1902 yılında 353.445, 1903 yılında 356.446 idi. HVS, H.1318, s.338-339; HVS, H.1320, s.368-369; HVS, H.1321, s.368-369.

¹⁰³⁴ 1906-07 yıllarında Kütahya Sancağı'ndaki Müslüman nüfusun 192.880'i erkek, 187.652'si kadındı. K. H. Karpat (1985). *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, s.162; BOA. HSDHADB. 5-48/3.

¹⁰³⁵ HVS, H.1324, S.606-607.

Grafik 4.2. 1900-1907 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Müslüman Nüfusun Dağılımı

Kütahya'da nüfus artışının temel dinamiklerinden birinin doğum oranlarının oluşturduğu ve bu etkinin %10'un üzerinde olduğu görülmektedir. Nitekim aynı dönemde, Anadolu genelinde doğum ve ölüm oranları temel alınarak hesaplanan yıllık nüfus artış hızı yaklaşık %1,5 seviyesinde seyretmiştir.¹⁰³⁶ Bunun yanı sıra nüfus artışında dış göçlerin de belirgin bir etkisi olmuştur. Öyle ki sadece 1899 yılında Bulgaristan, Şarkî Rumeli, Bosna, Rusya, Romanya ve Karadağ'dan İstanbul üzerinden Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne 9.942 muhacir sevk edilmiştir.¹⁰³⁷ Bunu izleyen yıllarda Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne göç hareketleri devam etmiş 1900 yılı haziran ayında 1.526,¹⁰³⁸ 1901 yılı Eylül ve Ekim aylarında 11.908,¹⁰³⁹ 1903 yılı Eylül Ekim aylarında 3.044,¹⁰⁴⁰ 1905 yılı boyunca 5.558,¹⁰⁴¹ 1906 yılı boyunca 6.634,¹⁰⁴² 1907 ikinci altı ayında 2.082¹⁰⁴³ ve 1908 yılı Mayıs-Haziran aylarında 942 muhacir sevk edilmiştir.¹⁰⁴⁴ Sevk edilen muhacirler, daha sonra Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı sancaklara dağıtılmıştır.

İncelenen dönemde Kütahya Sancağı'nda Müslümanlardan sonra nüfus miktarı bakımından ikinci sırayı Rumlar almıştır. 1900 yılında Kütahya Sancağı genelinde toplamda 7.950 Rum mevcuttur. Bunların 5.114'ü Merkez Kaza'da 1.583'ü Uşak Kazası'nda, 1.163'ü

¹⁰³⁶ J. McCarthy (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, (Çev.) Bilge Umar, İnkılâp Yayınları, İstanbul, s. 2.

¹⁰³⁷ BOA. Y. MTV. 201-14/2.

¹⁰³⁸ BOA. Y. MTV. 204-5.

¹⁰³⁹ BOA. Y. MTV 225-100.

¹⁰⁴⁰ BOA. Y. MTV 252-138/2; BOA. Y. MTV. 253-87/3.

¹⁰⁴¹ BOA. Y. MTV 284-111.

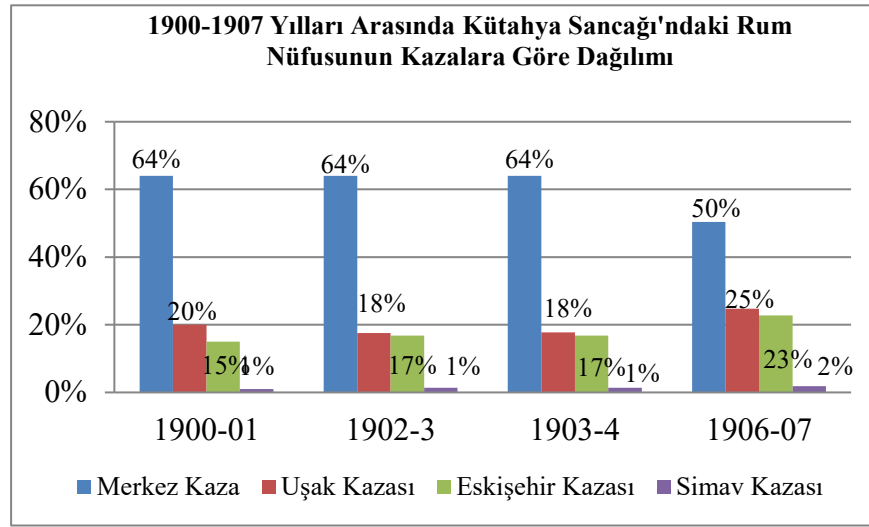
¹⁰⁴² BOA. Y. MTV 296-33-2.

¹⁰⁴³ BOA. Y. Y. MTV 299-67; BOA. Y. MTV 300-44/2; BOA. Y. MTV. 304-157/2; BOA. Y. MTV 306-125/2.

¹⁰⁴⁴ BOA. Y. PRK. KOM. 16-41/2; BOA. Y. MTV 311-96/2.

Eskişehir Kazası'nda ikamet etmiştir. Ayrıca, yaklaşık 90 kişilik küçük bir Rum nüfusunun Simav Kazası'nda yaşadığı bilinmektedir.¹⁰⁴⁵ 1906 yılına gelindiğinde, Rum nüfusu %26,8 oranında artış göstererek toplamda 10.083 kişiye ulaşmıştır.¹⁰⁴⁶ Bu dönemde Merkez Kaza'daki Rum nüfusunda ise kayda değer bir artış yaşanmamış ve mevcut seviyesini korumuştur. Öte yandan Uşak Kazası'nda Rum nüfusu %53,4'lük bir artışla 2.494'e çıkmıştır. Eskişehir Kazası'nda ise daha belirgin bir artış kaydederek, %98 oranında artışla 2.303 kişiye ulaşmıştır.¹⁰⁴⁷ Aşağıdaki grafikte, 1900-1906 yılları arasında Kütahya Sancağı'na bağlı kazalarda yaşayan Rum nüfusunun dağılımı ve yıllara göre değişimi gösterilmektedir.

Grafik 4.3. 1900-1907 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Rum Nüfusunun Kazalara Göre Dağılımı

20. yüzyılın başlarında, Kütahya Sancağı'ndaki Ermeni nüfusu toplamda 5.439 olarak gösterilmiştir. Bu nüfusun 2.807'si Merkez kaza'da, 2.022'si Eskişehir Kazası'nda ve 601'i Uşak Kazası'ndadır.¹⁰⁴⁸ 1904 yılına kadar bu oranlar büyük ölçüde sabit kalmış, ancak 1907 yılına gelindiğinde toplam Ermeni nüfusu %28 oranında artarak 7.128 kişiye ulaşmıştır.¹⁰⁴⁹ Söz konusu yedi yıllık dönemde en fazla artış, %66 oranıyla Uşak Kazası'nda yaşanmış ve Ermeni nüfusu 1.004 kişiye yükselmiştir. Eskişehir'de ise Ermeni nüfusu %55 artışla 3.427 kişiye ulaşmıştır. Buna karşılık, Merkez Kaza'da Ermeni nüfusu %4 oranında azalarak 2.689

¹⁰⁴⁵ HVS, H.1321, S.368-39.

¹⁰⁴⁶ 1906-07 yıllarında Sancak genelinde bulunan Rum nüfusunun 5.270'i erkek, 4.813'ü kadındı. K. H. Karpat (1985). age., s.162; BOA. HSDHADB. 5-48/3.

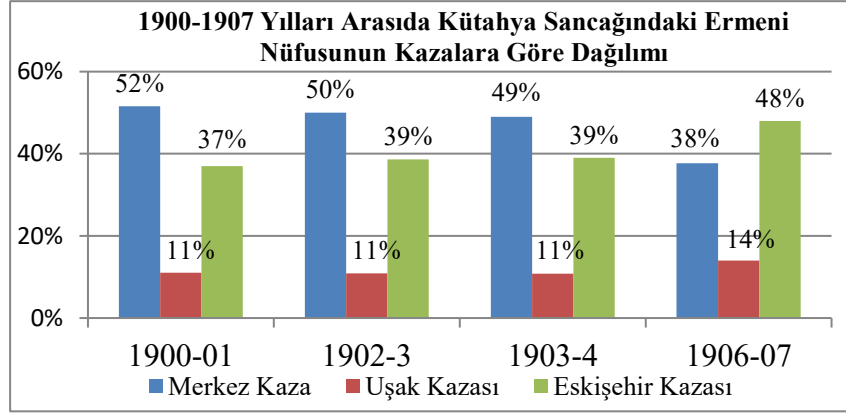
¹⁰⁴⁷ HVS, H.1324, S.606-607; HVS, H.1325, S.68.

¹⁰⁴⁸ HVS, H.1318, S.338-339.

¹⁰⁴⁹ 1906-07 yıllarında Sancak genelindeki Ermeni nüfusunun 448'i erkek, 475'i kadındı. Kemal H. Karpat, "Ottoman Population...", s.162; BOA. HSDHADB. 5-48/3.

kişiyeye gerilemiştir. Bu değışimlerin sonucunda, 1907 yılı itibarıyla Kütahya Sancağı'nda en fazla Ermeni nüfusuna sahip kaza Eskişehir olmuştur.¹⁰⁵⁰

Grafik 4.4. 1900-1907 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Ermeni Nüfusunun Kazalara Göre Dağılımı

1906-07 yılında Kütahya Sancağı'nda Rum ve Ermeni topluluklarının yanı sıra Katolik, Protestan, Kıptî ve Musevi gruplar da varlık göstermiştir. Bu dönemde, Merkez Kaza'daki Katolik nüfus, 1903 yılına kıyasla %36 oranında bir azalma göstererek 516 kişiyeye gerilemiştir. Buna karşılık, Eskişehir Kazası'ndaki Katolik nüfus aynı dönemde 206 kişiden 407 kişiyeye yükselmiştir. Bu durum, Merkez Kaza'da yaşayan Katolik nüfusun bir kısmının Eskişehir'e göç ettiğini düşündürmektedir. Aynı dönemde, tamamı Eskişehir'de ikamet eden Musevi nüfus ise %196'lık bir artışla 151 kişiyeye ulaşmıştır. Ayrıca, 1907 yılında, önceki yıllardan farklı olarak, gayrimüslim topluluklara 210 kişilik bir Protestan nüfusu da eklenmiştir.¹⁰⁵¹

Söz konusu dönemde Hüdâvendigâr Vilâyeti'ndeki sancaklar arasında, Kütahya Sancağı nüfus bakımından Karesi'den sonra ikinci sırada yer almaktaydı. Ancak 1909 yılı itibarıyla Karesi Sancağı'nın müstakil sancak statüsü kazanmasıyla birlikte, Kütahya Sancağı, 399.742 kişilik nüfusuyla vilâyet genelindeki nüfus içindeki oranı %23,6'dan %31,6'ya yükselmiştir. Kütahya Sancağı'ndaki Gayrimüslim cemaatlerin vilâyet genelindeki dağılımı incelendiğinde, Rum nüfusunun %12'sinin, Ermeni nüfusunun %10,2'sinin, Katolik Ermeni nüfusunun %42,5'inin ve Protestan nüfusunun %16,7'sinin bu sancakta yaşadığı

¹⁰⁵⁰ HVS, H.1324, S.606-607.

¹⁰⁵¹ Sancak genelinde Katoliklerin 448'i erkek, 475'i kadındı. Protestanların 114'ü erkek, 96'sı kadındı. Kıptilerin 118'i erkek 113'ü kadındı. Musevilerin 76'sı erkek 75'i kadındı. BOA. HSDHADB. 5-48/3.

görülmektedir.¹⁰⁵² Ayrıca, söz konusu dönemde Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu, ülke genelinin yaklaşık %1,8'ini oluşturmuştur.¹⁰⁵³

Osmanlı nüfus verilerine karşın, Yunanlı yazarlar Polbios ve George Soteriadis, Rum Patrikhanesi'nin kayıtlarından elde edildiğini öne sürdükleri verilerle, Osmanlı Devleti'nin ve dolayısıyla Kütahya Sancağı'nın 1912 yılına ait nüfus istatistiklerine yer vermiştir. Ancak bu iki yazarın, Rum nüfusunu olduğundan fazla gösterme çabası içinde olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim Justin McCarthy, belirtilen yıllarda Osmanlı Devleti'nde herhangi bir resmî nüfus sayımı yapılmaması ve söz konusu verilerin Rum Patrikhanesi'nin istatistikleriyle uyuşmaması gerekçesiyle, Polbios ve George Soteriadis'in verilerini aldatıcı ve uydurma bilgiler olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁵⁴

Tablo 4.3. Polbios ve George Soteriadis'in Verilerine Göre 1912 Yılında Cemaatlere Göre Kütahya Sancağı'nın Nüfus Dağılımı¹⁰⁵⁵

	İslam	Rum	Ermeni	Musevi	Toplam
Kütahya	106.176	6.800	3.307	-	116.283
Eskişehir	38.200	4.500	4.074	100	46.874
Uşak	70.000	3.800	1.419	-	75.219
Gediz	39.261	1.500	-	-	40.764
Simav	37.677	200	-	-	37.877
Toplam	291.317	16.800	8.800	100	317.017

McCarthy'nin hesaplamalarına göre ise 1912 yılında Kütahya Sancağı'nın tahmini toplam nüfusu 358.027 idi. Bunun 342.723'ünü Müslüman, 9.891'in Rum, 5.138'ini Ermeni ve 275'ni de diğer gruplar oluşturyordu.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵² 1909 yılında Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin toplam nüfusu 1.263.080 idi. Bu nüfusun 357.265'i Bursa Sancağı'nda, 240.601'i Ertuğrul Sancağı'nda ve 265.472'si Karahisar Sancağı'nda ikamet ediyordu. Vilayet genelindeki Müslüman nüfus ise 1.099.801 olup, bunun 380.532'si Kütahya Sancağı'nda, 259.741'i Bursa Sancağı'nda, 258.381'i Karahisar Sancağı'nda ve 201.147'si Ertuğrul Sancağı'nda yaşamaktaydı. Gayrimüslim nüfusa bakıldığında Vilayet genelinde 83.389 Rum, 70.370 Ermeni, 2.172 Katolik Ermeni, 4.058 Musevi, 1.251 Protestan, 1.556 Kıbtî ve 484 ecnebi nüfus bulunmaktaydı. BOA. HSDHADB. 5-48/3.

¹⁰⁵³ Osmanlı Devleti genelinde toplam nüfus 21.604.559 kişiydi. Bu nüfusun 15.773.309'u Müslüman, 3.017.251'i Rum, 1.111.723'ü Ermeni, 79.750'si Bulgar, 8.560'ı Sırp, 1.792'si Kazak, 57.791'i Ulah, 33.337'si Rum Katoligi, 87.254'ü Ermeni Katoligi, 55.885'i Protestan, 25.581'i Latin, 29.366'sı Maruni, 38.294'ü Süryani, 4.559'u Keldani, 1.024'ü Yakubi, 267.163'ü Yahudi, 272'si Sami, 4.592'si Yezidi, 24.130'u Kıbtî ve 67.931'i de ecnebi tebaadan oluşuyordu. BOA. HSDHADB. 5-49.

¹⁰⁵⁴ J. McCarthy (1998). age., s. 94-97.

¹⁰⁵⁵ G. Soteriadis (1918). *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*. Edward Stanford Ltd, London, s. 8; Polybius (1919). *Greece Before the Conference*. Methuen & Co Ltd, 1919, Great Britain, s. 112.

¹⁰⁵⁶ McCarthy (1998). age., s. 112.

Kütahya Sancağı'nın demografik yapısı, Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında gerçekleştirdiği son nüfus sayımında netlik kazanmıştır. Ancak, sayım işlemlerinin tamamlanması bir yıl kadar sürmüş ve elde edilen veriler, 1915 yılında idârî alanda yapılan yeni taksimat düzenlemeleri doğrultusunda açıklanmıştır. Bu bağlamda, 1915 yılı içerisinde Eskişehir'in müstakil liva statüsü kazanmasının ardından, Kütahya Sancağı'nın nüfusu, Gediz, Simav ve Uşak kazalarını kapsayan yeni idârî yapıya göre hesaplanmıştır. Sonuç olarak, idârî düzenlemeler nedeniyle, 1915 yılında Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu, önceki yıllara kıyasla azalarak 316.894' gerilemiştir.¹⁰⁵⁷ Öte yandan Kütahya Sancağı'nın bu yılki nüfus verileri yerli ve yabancı kaynakların tümünde resmî sonuçlarla tutarlı bir şekilde paylaşıldığı görülmektedir.¹⁰⁵⁸

Tablo 4.4. 1914 Sayımına Göre Kütahya Sancağı'nın Nüfusu

Kütahya Sancağı	İslam	Rum	Ermeni	Ermeni Katolik	Kıbtî	Toplam
Merkez Kaza	136.164	5.587	2.811	638	243	145.443 ¹⁰⁵⁹
Gediz	38.256	-	-	-	-	38.256 ¹⁰⁶⁰
Uşak	88.626	2.957	1.099	-	-	92.682 ¹⁰⁶¹
Simav	40.302	211	-	-	-	40.513 ¹⁰⁶²
Toplam	303.348	8.755	3.910	638	243	316.894

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere, 1914 yılında Kütahya Merkez Kazası'nın toplam nüfusunun, 1907 yılına kıyasla %2,85 oranında artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde, Merkez Kaza'da ikamet eden Gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki payında ise son yedi yıl boyunca herhangi bir değişiklik yaşanmamış ve %6 seviyesinde kalmıştır. Uşak Kazası'nda ise son yedi yıl içerisinde genel nüfus oranında %3,9, Müslüman nüfus oranında %3,5, Rum nüfus oranında %18,5 ve Ermeni nüfus oranında %9,5 oranında artış kaydedilmiştir. Simav'ın genel nüfusunda %1,2 oranında küçük bir artış görülürken Gediz ise diğer kazaların aksine

¹⁰⁵⁷ BOA. HRS-SYS. 2304/8-21.

¹⁰⁵⁸ Aval Staff (1919). *A Handbook of Asia Minor*, Volume 1, July 1919, s. 307; Meir Zamir (1981). Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919. *Middle Eastern Studies*, Vol. 17, No. 1, Published by: Taylor & Francis, Ltd., s. 99. Tableaux Indiquant le Nombre de Divers Éléments de la Population Dans l'Empire Ottoman au 1er Mars 1330 (14 Mars 1914). Constantinople 1919 (Imp. Osmanié), s. 12,16; Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 senesi Nüfus İstatistiki Dâhiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdüriyyeti. Dersaadet, Hilâl Matbaası, 1336, s. 32-33; M. Salih, Asya-yı Osmaninin Nisbet-i Nüfusunu Gösterir Haritasıdır, Milli Kongre Neşriyatı Numara:1.

¹⁰⁵⁹ Merkez Kaza'daki Müslüman nüfusun 67.458'i erkek, 68.706'sı kadındı. Gayrimüslim nüfusun ise 4565'i erkek, 4714'ü kadındı. BOA. DH.İ. UM.EK. 66/31-1.

¹⁰⁶⁰ Gediz Kazası'ndaki Müslüman nüfusun 19.166'sı erkek, 19.090'ı kadındı. BOA. DH.İ. UM.EK. 66/31-1.

¹⁰⁶¹ Uşak Kazası'ndaki Müslüman nüfusun 43.022'si erkek, 45.604'ü kadındı. Gayrimüslimlerin ise 2.021' erkek, 2.088 kadındı. BOA. DH.İ. UM.EK. 66/31-1.

¹⁰⁶² Simav kazasındaki Müslüman nüfusun 19.783'ü erkek, 20.519'u kadındı. Gayri Müslimlerde ise nüfusun 146'sı erkek, 65'i kadındı. BOA. DH.İ. UM.EK. 66/31-1.

0,6 oranında azalış yaşanmıştır. Kazaların şehir merkezlerindeki nüfusuna bakıldığında Uşak'ta 25.000, Simav ve Gediz'de 6.000 dolaylarındadır.

Eskişehir'in 1915 yılında müstakil sancak statüsüne geçerek Sivrihisar ve Mihaliççık kazalarının kendisine bağlanmasıyla birlikte toplam nüfusu 152.726'ya ulaşmıştır. Genel nüfus içinde Müslümanların oranı %92, Rumların oranı %1,7, Ermenilerin ise %5,4'tür.¹⁰⁶³ Ayrıca 1915 yılında Eskişehir şehir merkezinin nüfusu 34.600 olarak tespit edilmiş olup, bu nüfusun yaklaşık 29.000'ini Müslüman, 3.000'ini Ermeni, 2.500'ünü Rum ve 100'ünü Yahudi nüfus oluşturmuştur.¹⁰⁶⁴

Tablo 4.5. Müstakil Sancak Statüsüne Geçen Eskişehir'in 1914 Sayımına Göre Nüfusu¹⁰⁶⁵

Eskişehir Sancağı	MÜSLİM		GAYRİMÜSLİM		TOPLAM
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Merkez Kaza	43.127	40.756	4.084	3.664	91631
Sivrihisar	16.764	16.534	2133	2.257	37.719
Mihaliççık	11.837	11.530	236	204	23.807
Genel Toplam	71.758	68.820	6.453	6.126	153.157

Kütahya Sancağı'nın 1916 yılı nüfusu hakkında malumat veren en önemli kaynak 'R. 1332 Senesi İstatistik Cetveli' isimli çalışmadır. Bu çalışmada, 1916 yılına ait tüm Osmanlı vilâyet ve sancaklarının nüfus verilerinin yanı sıra doğum, ölüm, evlenme ve boşanma istatistikleri de tablolar halinde detaylı bir şekilde sunulmuştur.¹⁰⁶⁶ Bahsi geçen çalışmadaki verilere göre 16.334 km²'lik bir yüzölçümüne sahip olan Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu bir yıl içerisinde %3,30 artışla 324.357 kişiye ulaşmıştır. Bu nüfusun %95'ini Müslümanlar, %2,7'sini Rumlar, %1,23'ünü Ermeniler ve %0,23'ünü ise muhtelif milletler ile Ecnebi olarak tanımlanan gruplar oluşturmuştur. Yaşanan nüfus artışı yalnızca Müslümanlar arasında gerçekleşirken Rum ve Ermeni nüfusunda büyük bir artış yaşanmamıştır. Kütahya Sancağı'nda bulunan 313.397 Müslüman nüfusun %45'i Merkez Kaza'da, %30'u Uşak Kazası'nda, %12'si Gediz Kazası'nda, %13'ü de Simav Kazası'nda yer almıştır.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶³ BOA. HRS-SYS. 2304/8-21.

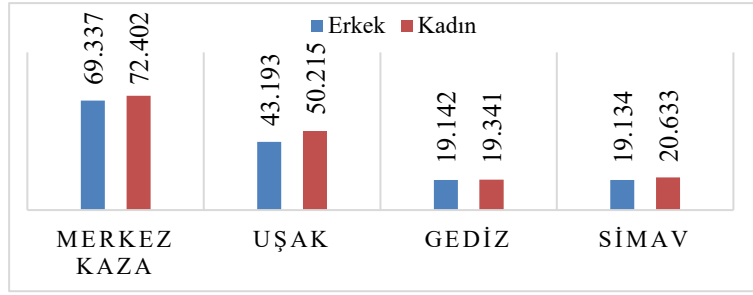
¹⁰⁶⁴ Aval Staff (1919). *A Handbook of Asia Minor*. Volume 2, July, s.558.

¹⁰⁶⁵ BOA. DH.İ. UM.EK. 66/31-1.

¹⁰⁶⁶ 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s. 3a. İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında Bel. Yz. B. 0036 Demirbaş numarasında kayıtlıdır.

¹⁰⁶⁷ 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s. 15.

Grafik 4.5. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Müslüman Nüfusun Kazalara Göre Dağılımı

Söz konusu çalışmaya göre, 1916 yılında Kütahya Sancağı'ndaki Katolikler hariç toplam Ermeni nüfusu 4.046 olarak belirtilmiştir. Bu nüfusun 2.891'i Merkez Kaza'da, 1.155'i ise Uşak Kazası'nda yaşamaktaydı. Merkez Kaza'daki Ermenilerin 1.380'i erkek, 1.511'i kadın; Uşak'takilerin ise 571'i erkek, 584'ü kadındı.¹⁰⁶⁸

Öte yandan, Kütahya Mutasarrıflığı'nın 12 Ekim 1916'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafa göre sancak genelindeki Ermeni nüfusu, 3.938'i yerli ve 1.190'ı yabancı olmak üzere toplam 5.128 kişiydi.¹⁰⁶⁹ 1917'de bu sayı 4.616 olarak bildirilmiş; bunların 3.931'i yerli, 600'ü Katolik, 685'i ise tehcir sırasında farklı bölgelerden gelerek geçici olarak ikamet eden Ermenilerden oluşmaktaydı.¹⁰⁷⁰ 1918 yılı sonunda ise Kütahya Sancağı'ndaki yerli Ermeni nüfusu 3.251'e düşmüştü. Bu nüfusun 2.392'si Merkez Kaza'da, 859'u ise Uşak Kazası'nda ikamet ediyordu.¹⁰⁷¹

R. 1332 yılı istatistiklerine göre, Kütahya Sancağı'ndaki toplam Rum nüfusu 8.953 idi. Bunun 5.586'sı Merkez Kaza'da bulunmakta olup 2.795'i erkek, 2.791'i kadındı. Uşak Kazası'nda yaşayan Rum nüfusu 3.143 olup bunun 1.451'i erkek, 1.692'si kadın olarak kaydedilmişti. Simav'da ise toplam 224 Rum yaşamaktaydı; bunların 152'si erkek, 72'si kadındı.¹⁰⁷²

Tablo 4.6. 1916 yılı Kaza ve Nahiye Merkezlerinin Nüfus Miktarı¹⁰⁷³

1916		Kütahya Merkez	Tavşanlı Merkez	Emed Merkez	Uşak Merkez	Simav Merkez	Gediz Merkez
Müslüman	Erkek	7.903	2.645	1.508	9.002	2.766	3.994
	Kadın	8.014	1.585	1.452	8.027	2.837	3.950
Toplam		15.917	4.230	2.960	17.029	5.603	7.944

¹⁰⁶⁸ 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s. 15.

¹⁰⁶⁹ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 74/27.

¹⁰⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 545/59-01.

¹⁰⁷¹ 1918 yılı kayıtlara göre merkez kazasında bulunan Ermeni nüfusunun 1197'si erkek 1195'i kadındı. Uşak kazasında bulunan Ermeni nüfusunun ise 517'si kadın 342'si erkekti. BOA. DH. ŞFR. 604/40.

¹⁰⁷² 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s. 15.

¹⁰⁷³ BOA. MF. İBT. 577/20.

Tablo 4.6. Devamı

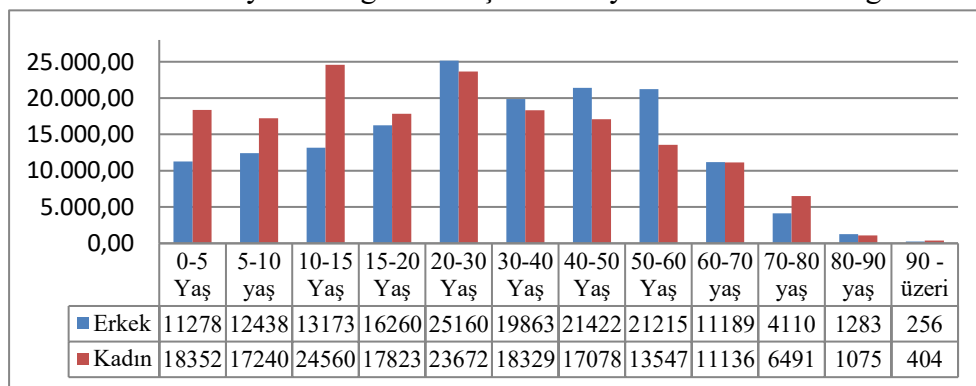
Gayri Müslim	Erkek	3.840	-		1.740	55	-
	Kadın	4.025	-		1.901	42	-
Toplam		7.865			3.641	97	
Genel Nüfus Toplamı		23.782	4.230	2.960	20.670	5.700	7.944

1.3. 1916 Yılında Kütahya Sancağı: Yaş, Doğum, Vefat ve Evlilik Oranları

“1332 İstatistiki” adlı eserin verilerine göre, 1916 yılı itibarıyla Kütahya Sancağı’nın nüfusu 327.354 kişiydi. Bu dönemde nüfusun en büyük kesimini, %35’lik oranla 30-60 yaş arasındaki orta yaş grubu oluşturuyordu. Orta yaş grubunda erkeklerin oranı %56, kadınların oranı ise %44’tü. İkinci sırada, 131.124 kişilik nüfus ve %29’luk oranıyla çocuk grubu (0-15 yaş) gelmekteydi. Çocuklar arasında kızların sayısı erkeklerden yaklaşık %63 daha fazlaydı; özellikle 10-15 yaş grubundaki kız çocukları en yüksek oranı teşkil etmekteydi. Genç yaş grubu (15-30 yaş) toplam nüfusun %25’ini meydana getiriyor ve bu grupta cinsiyetler arasında belirgin bir fark görülüyordu. Nüfusun en küçük dilimini ise %11’lik oranla yaşlılar (60 yaş ve üzeri) oluşturuyordu. Bu yaş grubunun %53’ü kadın, %47’si ise erkekti.

Öte yandan çalışan aktif nüfus olarak tanımlanan 15-30 ve 30- 60 yaş nüfusu genel nüfusun %60’ını oluştururken; bağımlı nüfus olarak tanımlanan 0-15 yaş grubuyla 60 ve üzeri yaşlı nüfus toplam nüfusun %40’ını kapsamaktaydı. Buna göre 1916 yılında Kütahya Sancağı’nın bağımlı nüfus oranı 68 dolaylarındaydı. Yani bu dönemde Kütahya’da her 100 çalışma çağında bulunan bireyin 68 bağımlı kişiye bakıyordu. Ayrıca toplam nüfus içerisinde yaşlı nüfus oranının düşük olması Kütahya Sancağı’nda yaşam süresinin kısa olduğunu göstermektedir. Özellikle erkeklerde yaşam süresi kadınlara göre daha düşük olduğu görülmektedir.

Grafik 4.6. 1916 Yılı Kütahya Sancağı’nın Yaş ve Cinsiyete Göre Nüfus Dağılımı¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷⁴ 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s. 7.

1916 yılında Kütahya Sancağı'nda toplam 7.386 doğum kaydedilmiştir. Bu doğumların %96,6'sı Müslüman, %2'si Rum ve %1'i Ermeni nüfusuna aittir. Bu yılki doğumların oranı 1915 yılına kıyasla toplamda %58 azalış göstermiştir. Bu azalış erkekler çocuk doğumlarında yaklaşık olarak %26, kız çocuk doğumlarında ise %64 olarak gerçekleşmiştir.¹⁰⁷⁵ Doğumların aylara göre dağılımı incelendiğinde, %24'ü Mart-Nisan-Mayıs aylarında, %13'ü Haziran-Temmuz-Ağustos aylarında, %32'si Eylül-Ekim-Kasım aylarında, %31'i ise Aralık (1916) ve Ocak-Şubat (1917) aylarında gerçekleşmiştir.

Tablo 4.7. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Cemaatlere Göre Doğum Miktarları¹⁰⁷⁶

		İslam	Rum	Ermeni	Musevi	Milel Saire	Ecnebi	Toplam
Kütahya Sancağı	E	3.697	85	33	6	0	0	3.821
	K	3.453	73	34	5	0	0	3.565
Toplam		7.150	158	67	11	0	0	7.386

Tablo 4.8. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Doğum Mikatarlarının Aylara Göre Dağılımı

Mart Nisan Mayıs		Haziran Temmuz Ağustos		Eylül Ekim Kasım		Aralık Ocak Şubat (1917)	
E	K	E	K	E	K	E	K
944	801	485	439	1.216	1.138	1.176	1.187
Geçmiş Seneye göre Fazlası		Geçmiş Seneye göre Eksiği		Toplam			
E	K	E	K	E	K		
-	-	1.378	2.139	3.565	3.821		

Aynı yıl içerisinde Kütahya Sancağı'nda toplamda 5.790 kişi vefat etmiştir. Müslüman nüfus arasında vefat edenlerin %75'i erkek, %25'i ise kadındır. Gayrimüslimlerde ise erkek ve kadın ölümleri arasında büyük bir fark bulunmamaktadır. Bu durum, özellikle savaşın etkisiyle Müslüman erkek nüfusunun kaybının daha fazla olduğunu göstermektedir. 1916 yılında erkekler arasındaki vefat oranı bir önceki yıla göre %3,44 oranında artış gösterirken, kadınlar arasındaki vefat oranı %12 oranında azalma kaydetmiştir. Vefatların aylara göre dağılımına bakıldığında %36'sı Mart-Nisan-Mayıs aylarında, %16'sı Haziran-Temmuz-Ağustos aylarında, %21'si Eylül-Ekim-Kasım aylarında, %27'si ise Aralık (1916) ve Ocak-Şubat (1917) aylarında gerçekleşmiştir.

¹⁰⁷⁵ 1915 yılında Erkek çocuk doğumu 4943 kız çocuk doğumu 9660 idi. 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s.4.

¹⁰⁷⁶ 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s.4.

Tablo 4.9. 1916 senesi Kütahya Sancağı Vefat Miktarları¹⁰⁷⁷

		İslam	Rum	Ermeni	Musevi	Milel Saire	Ecnebi	Toplam
Kütahya Sancağı	E	4.121	135	26	1	0	0	4.285
	K	1.329	92	23	3	0	0	1.505
Toplam		5.450	227	49	4	0	0	5.790

Tablo 4.10. 1916 Yılı Kütahya Sancağı'ndaki Vefat Miktarının Aylara göre Dağılımı¹⁰⁷⁸

Mart Mayıs		Nisan		Haziran Ağustos		Temmuz		Eylül Ekim Kasım		Aralık (1916) Ocak Şubat (1917)	
E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
1.723	346	709	250	810	405	1.043	504				
Geçmiş Seneye göre Fazlası		Geçmiş Seneye göre Eksiği		Nüfus-ı nispetle nüfusa nispetle miktarı		Umumiyeye beher yüz isabet eden		Toplam			
E	K	E	K	-	-	E	K	E	K	E	K
242	-		224	1	76	4.285	1.505				

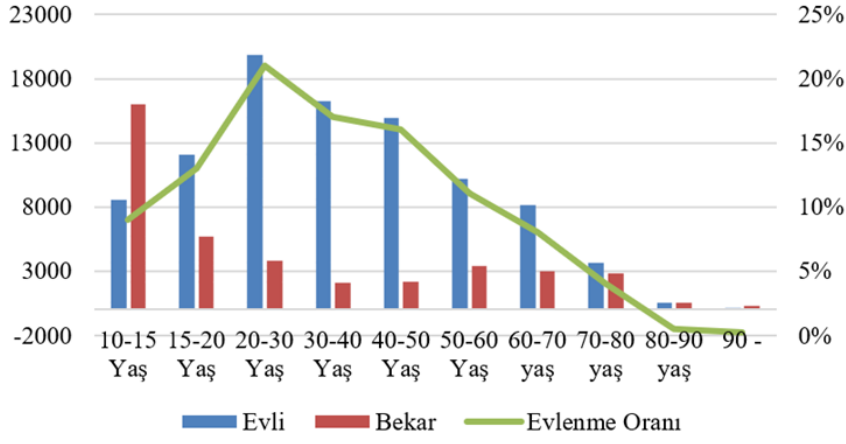
1916 yılı verilerine göre, Kütahya Sancağı'nda toplam nüfusun %57'si (185.647 kişi) evli, %43'ü (141.707 kişi) ise bekârdı. Bekâr nüfusun %40'ını 0-10 yaş grubundaki çocuklar oluşturmaktaydı. Söz konusu dönemde, ilk evlenme yaşı her iki cinsiyet için de 10-15 yaş grubundan itibaren başlamış ve sancak genelindeki evli nüfusun %5,8'i bu yaş aralığındaki bireylerden oluşmuştu. 10-15 yaş arasında evlilik oranı erkeklerde %17 iken kadın nüfusta bu oran daha yüksek olup yaklaşık %35 civarındaydı. 15-20 yaş grubundaki evliler ise, sancaktaki tüm evlilerin %10'unu oluşturmaktaydı. Bu yaş grubunda kadınların evlilik oranı erkeklere kıyasla %95 daha fazlaydı. Nitekim, 15-20 yaş aralığında bulunan 17.823 kadından 12.100'ü evli iken, 16.260 erkekten yalnızca 6.196'sı evliydi. Dolayısıyla, 15-20 yaş grubundaki evliliklerin yaklaşık %66'sını kadınlar, %33'ünü ise erkekler oluşturuyordu. 1916 yılında Kütahya Sancağı'nda evli nüfusun en yoğun olduğu grup, 20-30 yaş aralığındaki bireylerden oluşmaktaydı. Bu yaş grubunda toplam 38.217 evli birey bulunmakta olup, bunların 19.849'u kadın, 18.368'i ise erkekti. Öte yandan sancak genelinde 38.192 kişilik nüfusu bulunan 30-40 yaş aralığındaki bireylerin %86'sı evli olup kadın evlisi sayısı 16.281, erkek evli sayısı 16.608 idi.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁷ 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s. 5a.

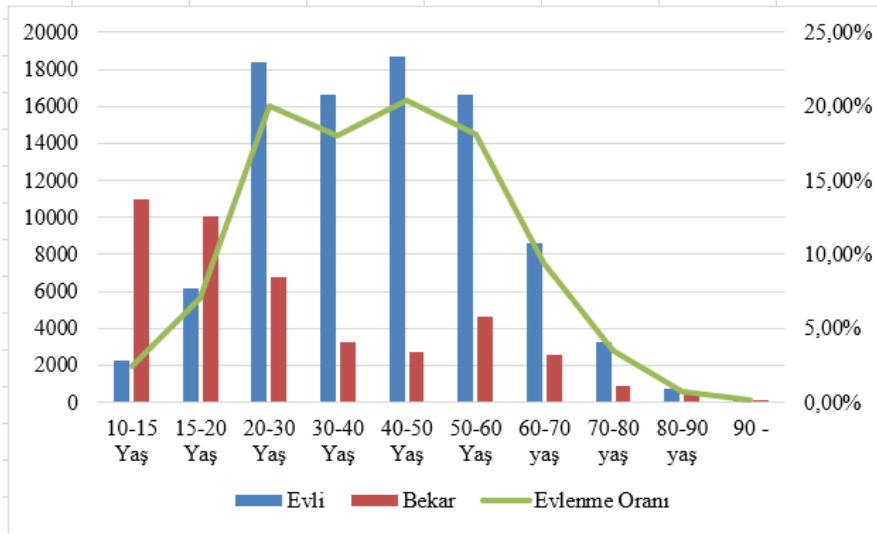
¹⁰⁷⁸ 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s. 5b.

¹⁰⁷⁹ 1332 Senesi İstatistik Cetveli, s. 7a-7b.

Grafik 4.7. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Kadın Nüfusunun Evlilik Oranları

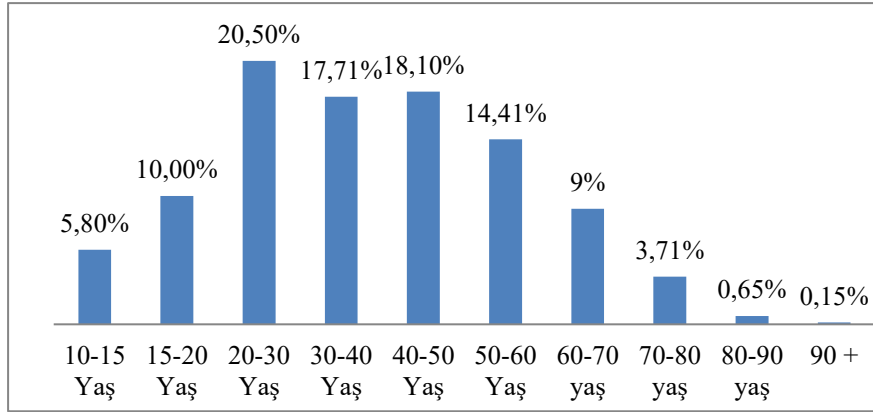

Grafik 4.8. 1916 Yılında Kütahya Sancağı'ndaki Erkek Nüfusunun Evlilik Oranları

Kütahya Sancağı'nda ileri yaş gruplarındaki evlilik durumuna bakıldığında, 40-50 yaş grubunda evli erkek nüfusu 16.686, evli kadın nüfusu ise 14.921 idi. 50-60 yaş grubunda evli erkek sayısı 16.595, kadın sayısı 10.164 olarak kaydedilmişti. 60-70 yaş grubunda evli erkekler 8.581, kadınlar 8.121 kişiden oluşuyordu. Daha ileri yaşlarda ise bu sayı giderek azalmaktaydı: 70-80 yaş grubunda 3.249 erkek ve 3.639 kadın; 80-90 yaş grubunda 699 erkek ve 515 kadın; 90 yaş ve üzeri grupta ise 145 erkek ve 147 kadın evli olarak kaydedilmişti.

Grafik 4.9. Evli Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Oranları

2. Ermeni Tehcirinde Kütahya

I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin cephe gerisinde Ruslarla iş birliği yaparak isyan çıkarmaları ve ülke genelinde ciddi bir güvenlik tehdidi oluşturmaları üzerine Osmanlı Hükümeti, seferberliğin ilanından dokuz ay sonra, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın hazırladığı tezkere doğrultusunda Tehcir (Zorunlu Göç) Kararı'nı almak zorunda kalmıştır.¹⁰⁸⁰ 27 Mayıs 1915 tarihinde "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat*" adıyla yayımlanan geçici kanuna göre, yalnızca harp sahasında bulunan Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetleri ile Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket kazaları, Maraş Mutasarrıflığı, İskenderun, Beylan ve Antakya kazalarında yerleşik Ermenilerin; Musul ve Zor mutasarrıflıklarının kuzey bölgelerine ve Halep Vilâyeti'nin güney ve güneydoğusuna sevk edilmesi öngörülmüştür.¹⁰⁸¹ Uygulama sırasında çeşitli bölgelerde Ermeni isyanlarının yayılması üzerine sevk kapsamı genişletilmiş olmakla birlikte, zorunlu göç bütün Ermeni nüfusunu değil, yalnızca komitelerle irtibatlı olanları kapsamıştır. Nitekim Osmanlı Hükümeti, 29 Ağustos 1915 tarihinde Hüdâvendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi ve Niğde gibi vilâyet ve sancaklara gönderdiği şifreli telgrafında sevk kararının amacını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu metinde, alınan tedbirlerin Ermenilerin yok edilmesine yönelik olmayıp, yalnızca onların hükümete karşı faaliyetlerini önlemek ve bağımsız bir Ermenistan kurma teşebbüslerini akamete uğratmak amacıyla uygulandığı vurgulanmıştır. Ayrıca, sevk dışında bırakılacak gruplar da açıkça belirtilmiş; asker aileleri, ihtiyaç duyulan zanaatkârlar

¹⁰⁸⁰ Y. Sarıay (2007). Sevk ve İskân, Hikmet Özdemir (Ed.) *Türk ve Ermeni İhtilafı Makaleler*, Ankara, s. 215-216.

¹⁰⁸¹ B. N. Şimşir (2002). Ermeni Sorunu Tarihçesi. *Müdafa-i Hukuk*, S.44, s. 11.

ile Protestan ve Katolik Ermenilerin buldukları yerlerde kalmaları yönünde kesin talimat verilmiştir.¹⁰⁸²

Kütahya Sancağı'ndaki Ermeniler de sevk ve iskana tabi tutulmayan iller arasında yer almıştır.¹⁰⁸³ Fâik Âli Bey'in 8 Eylül 1331 (21 Eylül 1915) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Kütahya'da 4.031 Ermeni'nin yaşadığını ve bunların hiçbirinin sevk edilmediğini, bu nedenle sevk edilenler için istenilen defterin hazırlanmadığını bildirmesi, bu durumu açıkça teyit etmektedir.¹⁰⁸⁴ Yine 25. Teşrin-i Evvel 1331 (7 Kasım 1915) tarihinde mutasarrıf Fâik Âli Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Kütahya'daki Ermenilerden hiç kimsenin sevk edilmediği yazılıdır.¹⁰⁸⁵

Kütahya'daki Ermenilerin tehciire tabi tutulmaması, yaygın olarak dönemin Kütahya Mutasarrıfı Fâik Âli Bey'in şahsi girişimiyle açıklansa da aslında Osmanlı Hükümeti tarafından Kütahya'daki Ermenilerin sevk edilmesine dair herhangi bir resmî karar alınmamış ve bu yönde Kütahya Mutasarrıflığı'na bir talimat gönderilmemiştir. Nitekim 28 Ağustos 1915 tarihli iki ayrı telgrafında Mutasarrıf Fâik Âli Bey, daha önce defalarca sevk sürecine ilişkin talimat istemesine rağmen, Dâhiliye Nezareti tarafından kendisine herhangi bir kesin emir verilmediğini belirtmiştir.¹⁰⁸⁶ Ayrıca bu hassas dönemde Kütahya'da beş Ermeni gencinin, kocası askerde bulunan bir Müslüman kadına tecavüz etmesi gibi ağır bir vakanın yaşanması, bu hadise hakkında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kütahya ve Eskişehir Şubeleri tarafından genel merkeze çeşitli şikâyetlerde bulunmuş olmalarına rağmen dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, bölgedeki Ermeni nüfusunun tehciirine yönelik herhangi bir karar almamış ve sevk sürecine dair bir girişimde bulunmamıştır.¹⁰⁸⁷

Görüldüğü üzere, Kütahya'daki Ermeniler tehcir kapsamı dışında tutulmuş, ancak şehrin sevk güzergâhında olması nedeniyle farklı bölgelerden gelen Ermeni kabileleri burada duraklamıştır.¹⁰⁸⁸ Bu kabileler kısa süreliğine şehir merkezi ve Alayunt Tren İstasyonu'nda konakladıktan sonra Konya, Halep ve Zor bölgelerine sevk edilmiştir.¹⁰⁸⁹

Kütahya'ya ilk kafilenin ne zaman ulaştığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, arşiv kayıtları sevk sürecinin ağustos ayında başladığını göstermektedir. Mutasarrıf Fâik Âli Bey'in

¹⁰⁸² BOA. DH. ŞFR. 55/292.

¹⁰⁸³ K. Çiçek (2016). *Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi*. Astana Yayınları, Ankara, s. 147.

¹⁰⁸⁴ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 11/31.

¹⁰⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. 496/64.

¹⁰⁸⁶ BOA. DH. EUM, 2.Şb. 73/63-7; BOA. DH. ŞFR. 485/109; BOA. DH. ŞFR. 485/108.

¹⁰⁸⁷ BOA. DH. KMS. 35/53.

¹⁰⁸⁸ A. Türkan (2018). *age.*, s. 107.

¹⁰⁸⁹ BOA. DH. EUM, 2.Şb. 68/93; BOA. DH. ŞFR. 55/106; BOA. DH. ŞFR. 70/92.

Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraflara göre, 21 Ağustos 1915'te Alayunt İstasyonu'ndan 969 Ermeni sevk edilmiş,¹⁰⁹⁰ birkaç gün içerisinde ise Kütahya'ya 12.000'den fazla Ermeni ulaşmıştır. Bunların 1.440'ı tren vagonlarıyla, 2.140'ı kendi arabalarıyla taşınmış; 8.000'i Alayunt İstasyonu'nda, 2.000'i ise şehir merkezinde geçici olarak konaklatılmıştır.¹⁰⁹¹ Eylül ayında ise ulaşım imkânlarının elverdiği ölçüde sevkiyat devam etmiş, yalnızca son bir hafta içerisinde farklı nakil araçlarıyla on binden fazla kişi sevk bölgelerine gönderilmiştir. Ay sonuna gelindiğinde bu sayı yirmi bini bulmuştur.¹⁰⁹²

Dâhiliye Nezareti ile Kütahya Mutasarrıflığı arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Mutasarrıf Fâik Âli Bey, tehcir sürecini hükümetin aldığı kararlar doğrultusunda yürütmekle birlikte, gerekli gördüğü durumlarda inisiyatif kullanarak dışarıdan gelen bazı Ermenilerin Kütahya'da kalmasına imkân tanımıştır.¹⁰⁹³ Nitekim tehcirin başladığı ilk günlerde, 550'si çevre illerden gelen, 450'si ise Kütahya'da mukim olan yaklaşık 1.000 Ermeni aileyi koruma altına almış; bu kişilerin şehirde dikkat çekmemeleri için Kütahya'nın bazı köy ve kazalarına yerleştirilmelerini sağlamıştır.¹⁰⁹⁴

Bunların yanısıra Mutasarrıf Fâik Âli Bey Bursa ve İzmit'ten sevk edilen bazı Ermenilerin şehir merkezinde ikamet etmelerine ve ticaretle meşgul olmalarına müsaade etmiştir. Ancak Fâik Âli Bey'in bu tutumu Dâhiliye Nezareti tarafından sakıncalı bulunmuş; farklı bölgelerden sevk edilen Ermenilerin Kütahya'da alıkonulmasının çeşitli olumsuzluklara yol açacağını belirtilerek, daha önce yapılan uyarılar 9 Eylül 1915 tarihli telgraf ile bir kez daha yinelemiştir.¹⁰⁹⁵ Bu uyarıya cevaben, Fâik Âli Bey, ertesi gün Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, dışarıdan gelen Ermenilerin peyderpey sevk edilmekte olduğunu, sevkiyatın ulaşım imkânları çerçevesinde devam ettiğini bildirmiştir. Son bir hafta içinde on binden fazla kişinin çeşitli vasıtalarla gönderildiğini, ayrıca yaklaşık on iki bin kişinin daha sevk işlemlerinin sürdüğünü ifade etmiştir. Kütahya'da alıkonulanların ise yalnızca sekiz-on zanaatkârdan ibaret olduğunu, hatta asker ailelerinin büyük kısmının dahi ayrılmak zorunda kaldığını belirtmiştir. Sevkiyatın aynı hızla sürmesi hâlinde, birkaç gün içinde şehirde

¹⁰⁹⁰ BOA. DH. ŞFR. 490/2.

¹⁰⁹¹ BOA. DH. ŞFR. 485/108.

¹⁰⁹² 9 Eylül 1915'te Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey, Alayunt İstasyonu'ndan 5.860 kişinin trenle sevk edildiğini rapor etmiştir. Fâik Âli Bey, 10 Eylül'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, son bir hafta içinde on binden fazla Ermeni'nin sevk edildiğini ve yaklaşık on bin kişinin sevk işlemlerinin sürdüğünü bildirmiştir. 17 Eylül'de ise Alayunt İstasyonu'nda 13-14 bin Ermeni muhacirin bulunduğunu ve sevkiyatın çeşitli nakil araçlarıyla devam ettiğini iletmiştir. BOA. DH. ŞFR. 490/59; BOA. DH. ŞFR. 489-60.

¹⁰⁹³ A. Türkan (2018). age., s. 111.

¹⁰⁹⁴ S. Çitçi (2015). age., s. 51.

¹⁰⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 55/178.

gönderilecek kimsenin kalmayacağını da telgrafında özellikle vurgulamıştır.¹⁰⁹⁶ Ayrıca Fâik Âli Bey, Dâhiliye Nezareti'nin işaret ettiği olumsuzluklara yanıt olarak, Bursa ve İzmit'ten sevk edilmek üzere Kütahya'ya gelen Ermenilerin, ulaşım araçlarının yetersizliği nedeniyle bekletildiğini, ancak Hafız Ali ve refikasının bu durumu istismar etmeye çalıştıklarını bildirmiştir. Bu kişilerin, Ermenilerin Kütahya'da iskân edileceği yönünde bir şikâyet dilekçesi hazırlayarak çarşı ve pazarlarda dolaştırmak suretiyle halkı kışkırtmaya teşebbüs ettiklerini, bazı şahısların da Bursa'dan gelen Ermenileri sevk etmekle görevli 14 jandarmanın öldürüldüğüne dair asılsız söylentiler yaydıkları belirtilmiştir. Fâik Âli Bey, bu kışkırtmalar sonucunda bazı Müslümanların sopalarla toplanarak Ermenilere saldırdıklarını, onları kilise ve okullardan zorla çıkararak şehir dışına sürmeye teşebbüs ettiklerini rapor etmiştir. Bu tür kışkırtıcı eylemlere katılanların Konya'daki Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edildiğini ve meselenin bu şekilde sonuçlandığını bildirmiştir.¹⁰⁹⁷

1915 yılı Ekim ayına gelindiğinde, farklı bölgelerden Kütahya'ya sevk edilmek üzere gönderilen Ermenilerin nakil işlemleri sürdürülmüştür. 17 Ekim 1915'te Mutasarrıf Fâik Âli Bey, Kütahya'daki yaklaşık 1.400 kişilik Ermeni kafilesinden 1.000'inin Konya'ya sevk edildiğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹⁰⁹⁸ Kasım ayının ilk haftasında gönderdiği yazıda ise Kütahya'da sevk edilmeyi bekleyen yaklaşık 100 Ermeni bulunduğunu,¹⁰⁹⁹ ancak bulaşıcı hastalık nedeniyle 29 hanenin sevklerinin ertelendiğini¹¹⁰⁰ ve 1916 yılı ocak ayı itibarıyla bu sayının 67 hane, yani 315 kişiye yükseldiğini belirtmiştir.¹¹⁰¹

İlerleyen süreçte, arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, Fâik Âli Bey'in ardından Kütahya Mutasarrıflığına atanan Ahmed Müfid Bey döneminde de sevk süreci aynı şekilde sürdürülmüştür. Nitekim göreve başlamasının ikinci ayında, 22 Haziran 1916 tarihinde, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Kütahya'ya yönlendirilen Ermeniler arasında komitacılıkla irtibatlı olduğu düşünülen yaklaşık 10 kişinin bulunduğunu bildirmiştir. Bu kişilerin bölgede kalmasının sakıncalı olacağını belirterek derhal sevk edilmeleri gerektiğini vurgulamıştır.¹¹⁰²

Öte yandan, Osmanlı Hükûmeti, sevk ve iskân sürecinin düzenli ve güvenli bir şekilde yürütülmesini temin etmek amacıyla vilâyet ve sancaklardan düzenli olarak Ermeni nüfusuna

¹⁰⁹⁶ BOA. DH. ŞFR. 488/78.

¹⁰⁹⁷ BOA. DH.EUM.2.Şb 11/40.

¹⁰⁹⁸ BOA. DH.EUM.2.Şb. 68/93; BOA. DH. ŞFR. 494/03.

¹⁰⁹⁹ BOA. DH.EUM.2.Şb. 76/63; BOA. DH. ŞFR. 496/64.

¹¹⁰⁰ BOA. DH. ŞFR. 498/04.

¹¹⁰¹ BOA. DH. ŞFR. 502/124; BOA. DH. ŞFR. 504/67.

¹¹⁰² BOA. DH. ŞFR. 523/100; A. Türkan (2018). age., s. 195.

dair güncel veriler talep etmiştir. Bu kapsamda, Ahmed Müfid Bey, 12 Ekim 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne, Kütahya'daki Ermeni nüfusuna ilişkin istatistiki bilgiler içeren şifreli bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafa göre söz konusu dönemde Kütahya Sancağı'nda bulunan Ermeni Nüfusu şu şekilde belirtilmiştir.¹¹⁰³

Tablo 4.11. Kütahya Mutasarrıflığı'nın Verilene Göre 1916 yılı Kütahya Sancağı'ndaki Ermeni Nüfusu

Yerli Yabancı ve Asker Ailesi Olup Olmadığı	Nüfus Miktarı	Açıklama
Farklı bölgelerden gelen Ermeniler	1666	Askerlikle alakası olmayanlar
Farklı bölgelerden gelen Ermeniler	500	Asker Ailesi Olanlar
Farklı bölgelerden gelen Ermeniler	450	Katolik Ermeniler
Farklı bölgelerden gelen Ermeniler	150	Katolik Asker ailesi
Farklı bölgelerden gelen Ermeniler	566	Askerlikle alakası olmayan
Farklı bölgelerden gelen Ermeniler	184	Yabancı Asker ailesi olan
Farklı bölgelerden gelen Ermeniler	35	Yabancı Kimsesiz olmalarından dolayı sevk edilmeyenler
Tavşanlı merkezinde yerli Ermeniler	113	Asker ailesi olanlar
Tavşanlı merkezinde yerli Ermeniler	84	Askerlikle alakası olmayanlar
Yabancı olup farklı bölgelerden gelen Tavşanlı Nahiyesi'nde kalanlar	111	Asker ailesi olanlar
Yabancı olup farklı bölgelerden gelen Tavşanlı Nahiyesi'nde kalan Ermeniler	59	Askerlikle alakası olmayanlar
Yabancı olup Simav Kazası'nda kalan Ermeniler	113	Asker ailesi olanlar
Yabancı olup Gediz Kazası'nda kalan Ermeniler	100	Asker ailesi olanlar
Uşak Kazası'nda yerli Ermeniler	506	Askerlikle alakası olmayanlar
Uşak Kazası'nda yerli Ermeniler	469	Asker Ailesi
Uşak Kazası'nda yerli Ermeniler	2	Katolik
Yabancı olup uşak'ta bulunan Ermeniler	5	Özel izinle kalmış olanlar
Yabancı olup kütahya'da ihtida	15	
Toplam	5128	

İstatistiki bilgileri içeren telgraftan yaklaşık bir ay sonra, Dâhiliye Nezareti, Kütahya Mutasarrıflığı'ndan sevk edilecek Ermenilerin hangi bölgelere gönderileceğini ve aileleriyle birlikte olup olmadıklarını bildirmesini istemiştir.¹¹⁰⁴ Mutasarrıf Ahmed Müfid Bey, 16 Kasım 1916 tarihli cevabında, sevk işlemlerinin umumi bir sevk mahiyetinde olmadığını;

¹¹⁰³ BOA. DH.EUM.2.Şb. 74/27-2; A. Türkan (2018). age., s. 198.

¹¹⁰⁴ BOA. DH. ŞFR. 70/06.

yerli Ermenilerden nezaret altında bulunanların aileleriyle birlikte gitmekte serbest bırakılacaklarını, ayrıca onlara katılacak yabancıların da aileleriyle birlikte önce Konya'ya, oradan da belirlenen bölgelere sevk edileceklerini bildirmiştir.¹¹⁰⁵ Bunun üzerine Talat Paşa, Kütahya'da bulunan yabancı Ermenilerin liva sınırları içinde kalmalarının uygun olmayacağını vurgulayarak, bu kişilerin muhacir tahsisatından sağlanacak 200 liralık bütçe ile Zor'a gönderilmelerini istemiştir.¹¹⁰⁶ Talimat doğrultusunda harekete geçen Kütahya Mutasarrıflığı, yürüttüğü tahkikat sonucunda şüpheli bulduğu 918 kişilik yabancı Ermeni grubunu aileleriyle birlikte Zor'a sevk etmiş ve bu işlemi 2 Aralık 1916 tarihli şifreli telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹¹⁰⁷ Son sevkiyatın ardından Kütahya'da toplam 2.416 muhacir kalmıştır. Bunların 1.119'u sevk edilmek üzere hazırlanmış ancak henüz gönderilmemiştir. Ayrıca muhacirler arasında 424 kişi Maydos ve Bandırma'dan çıkarılan Rumlar, 873 kişi ise Türk ve Boşnak aileleridir. Kalanlar içinde 37 dul, 31 yetim ve 25 kimsesiz bulunduğu da kaydedilmiştir.¹¹⁰⁸

Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa, 14 Şubat 1917 tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, sancak dâhilindeki Ermenilerin geldikleri yerler, sayıları ve hangi sebeplerle bölgeye ulaştıklarına dair bilgilerin yeniden bildirilmesini istemiştir.¹¹⁰⁹ İki aylık gecikmeyle, 25 Nisan 1917'de gönderilen cevabi yazıda, Kütahya'da 440 hanede toplam 2.166 Ermeni bulunduğu; Katoliklerin ise 206 hanede 631 kişiden oluştuğu ve bu gruplardan hiçbirinin sevk edilmediği belirtilmiştir. Ayrıca, dışarıdan gelip asker veya kimsesiz olanların sayısının 187 olduğu, Eskişehirli olup Kütahya ile bağlantısı bulunan ve zanaat erbabı olarak kabul edilen Ermenilerin sayısının 691'e ulaştığı bildirilmiştir. Bunun yanı sıra, asker ailelerinden oluşan 300 kişilik Ermeni nüfusunun Simav, Gediz ve Tavşanlı'ya gönderildiği ifade edilmiştir.¹¹¹⁰

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, 26 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezâreti, vilâyet ve sancaklara gönderdiği yazıda, 1915 yılı nüfus defterlerine kayıtlı Ermenilerin sayısını, sevk edilenlerin hangi bölgelere ve hangi tarihlerde gönderildiğini, sevkiyatın güvenli bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğini, sevk işlemlerini yürüten görevliler hakkında dile getirilen suçlamaların ne derece asılsız olduğunu ve buna dair mevcut belgelerin bulunup bulunmadığını sormuştur. Ayrıca, sevkten muaf tutulanların sayısı ile

¹¹⁰⁵ BOA. DH. ŞFR. 537/77; A. Türkan (2018). age., s. 199.

¹¹⁰⁶ BOA. DH. ŞFR. 70/92; A. Türkan (2018). age., s. 199.

¹¹⁰⁷ BOA. DH. ŞFR 539/18.

¹¹⁰⁸ BOA. DH. ŞFR 541/31.

¹¹⁰⁹ BOA. DH. ŞFR 73/5.

¹¹¹⁰ BOA. DH. ŞFR 517/65.

muafiyet gerekçelerinin de ivedilikle bildirilmesini istemiştir.¹¹¹¹ Bu doğrultuda, Kütahya Mutasarrıflığı, 12 Aralık 1918 tarihli telgrafında, Merkez Kaza'da 1.297'si kadın ve 1.195'i erkek olmak üzere toplam 2.492 Ermeni'nin bulunduğunu, Uşak'ta ise 515'i kadın, 342'si erkek olmak üzere toplam 857 Ermeni'nin kayıtlı olduğunu bildirmiştir. Ayrıca, Kütahya'da yaşayan Ermeniler arasından haklarında tahkikat yürütülen yalnızca 15 erkeğin, 17 Şubat 1917 (17 Teşrinisani 1332) tarihinde Zor'a sevk edilmek üzere Konya Vilâyeti'ne gönderildiğini belirtmiştir. Sevk işleminin Polis Komiseri Muavini Şaban Fevzi Efendi'nin refakatinde yapıldığı ve bu kişilerin sağ salim Konya'ya ulaştırılarak Konya Merkez Karakol Kumandanlığı'na teslim edildiklerine dair ilmühaberinin alındığı da telgrafta vurgulanmıştır.¹¹¹²

Sonuç olarak, 1918 Aralık ayı verileri göz önünde bulundurulduğunda, Kütahya Sancağı'ndaki Ermeni nüfusunun, Tehcir öncesi 1914 yılına göre belirgin bir değişim göstermediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Kütahya'daki yerli Ermenilerin sevk edilmediği, geçici olarak kalan Ermenilerin ise kalıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sevk uygulamalarının Kütahya'daki Ermeni nüfusunu büyük ölçüde etkilemediğini ve yerel nüfus yapısının tehcir öncesi döneme kıyasla belirgin bir şekilde değişmediğini ortaya koymaktadır

3. Arap Tehcirinde Kütahya

Osmanlı Hükümeti, 27 Mayıs 1915'te çıkardığı geçici sevk ve iskân kanununu yalnızca Ermenilere değil, I. Dünya Harbi sürecinde güvenlik gerekçesiyle diğer etnik gruplara da uygulamıştır. Bu kapsamda sevke tabi tutulanlar arasında Suriyeli ve Hicaz Arapları da yer almıştır.¹¹¹³ Arapların sevk edilmesinin temel nedeni, Fransız ve İngilizlerle iş birliği yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeleri ve bağımsız bir devlet kurma girişiminde bulunmalarıdır.

Nitekim bu süreçte Mekke Şerifi Hüseyin, Şerif Faysal ve Emir Abdülkadirzade Emir Ali Paşa gibi Arap liderleri, İngiltere ve Fransa ile diplomatik temaslarda bulunarak Osmanlı yönetimine karşı birçok kez siyasi ve askeri iş birlikleri geliştirmiştir. Özellikle 23 Kasım 1915- 3 Ocak 1916 tarihleri arasında İngiliz Harbiye Bakanı Kitchener, İngiliz Yüksek Komiseri Henry McMahon, Marc Sykes ve Georges Picot ile müzakereler gerçekleştirilmiştir.¹¹¹⁴ Bunların dışında, Osmanlı ordusundaki bazı üst rütbeli Arap subaylar, bağımsız bir Suriye kurma ideali doğrultusunda El-Ahd ve El-Müntedâü'l-Edebî gibi Arap

¹¹¹¹ BOA. DH. ŞFR 93/281.

¹¹¹² BOA. DH. ŞFR 604/40.

¹¹¹³ S. Beyoğlu (2004). Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. 11, s. 33. ss. 31-52.

¹¹¹⁴ Cemal Paşa (1977). *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Hatıralar*. Çağdaş Yayınları, İstanbul, s.292-304.

ihtilal cemiyetleri bünyesinde faaliyet içerisinde bulunmuşlardır. Bu gelişmeleri yakından takip eden 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Arap muhaliflerine karşı bazı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Fransa yanlısı bir Maruni vatana ihanet suçlamasıyla idam edilmiş, 21 Ağustos 1915'te ise Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanan on Beyrutlu muhalif liderin idamına hükmedilmiştir. Ardından Cemal Paşa, Divan-ı Harb-i Örfi kararları doğrultusunda, düşman devletlerin etkisi ve tahriki altında görülen yaklaşık 5.000 Arap ailesini Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sevk ve iskân ettirmiştir.¹¹¹⁵

Alınan karar doğrultusunda, sevke tabi tutulan Suriyeli Arap ailelerinin iskân ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla çeşitli vilâyet ve sancaklara mali tahsisat yapılmıştır. Buna göre, Ankara Vilâyeti'ne 330 bin, Sivas Vilâyeti'ne 220 bin, Konya Vilâyeti'ne 110 bin, Bolu'ya 100 bin, Kastamonu Vilâyeti'ne 60 bin, Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne 90 bin, Eskişehir'e 360 bin, Karesi'ye 100 bin ve Aydın Vilâyeti'ne 110 bin kuruluş aktarılmıştır. Ayrıca, Arapların sevk edildikleri bölgelerde uygulanacak esasları belirlemek amacıyla da 23 Nisan 1916 tarihinde İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti İskân Şubesi tarafından on dört maddelik bir talimatname hazırlanmıştır.¹¹¹⁶

Talimatnameye göre, sevke tabi tutulan Suriyeli Arap aileleri, ekonomik ve sosyal durumları ile aile fertlerinin sayısı dikkate alınarak *emvâl-i metrûkeden* uygun konutlara yerleştirilecekti. Hanerlerin birbirinden ayrı yerlerde olmasına özen gösterilecek, tahsis edilen konutların yaşanabilir hâle getirilmesi için gerekli düzenlemeler yapılacak ve ihtiyaç duyulduğunda derhâl onarımlar gerçekleştirilecekti. Eğer terk edilmiş boş ev bulunmazsa, öncelikle komisyonlarca depo olarak kullanılan konutlar boşaltılacak, ardından kiraya verilmiş evlerin sözleşmeleri feshedilerek tahliye edilecek ve askeri makamlarca ihtiyaç fazlası olarak işgal edilen konutlar boşaltılacaktı. Buna rağmen uygun konut temin edilemediği takdirde ise, muhacirlere ayrılan fonlardan karşılanmak üzere kiralık evler sağlanacaktı.¹¹¹⁷

Ayrıca, Arap muhacirlerin geçimlerini temin edebilmeleri için çeşitli tedbirler alınmıştır. Esnaf olanlara, mesleklerine uygun dükkânlar tahsis edilerek gerekli alet ve malzemelerin sağlanması planlanmış, çiftçilikle uğraşanlara ise yeterli miktarda arazi tahsis

¹¹¹⁵ M. Özdemir (2007). *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, s. 181; S. Beyoğlu (2004). *age*, s. 35. H. Kayalı (2003). *Jön Türkler ve Araplar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 218.

¹¹¹⁶ Beyoğlu (2004). *age*, s. 35.

¹¹¹⁷ BOA. DH. ŞFR 63/145-1-3.

edilerek tarımsal hayvanlar ve tohum temin edilmesi kararlaştırılmıştır. Geçimini sağlayamayan veya verilen taşınmazlardan henüz gelir elde edemeyenler için ise günlük 5 ila 10 kuruş arasında iaşe yardımı yapılmasına hükmedilmiştir.¹¹¹⁸

Öte yandan Osmanlı Hükümeti, talimatnamenin 10'uncu maddesinde, muhacir Arap ailelerin naklinin devletin siyasi gerekçelerine dayandığını vurgulayarak, bu uygulamanın herhangi bir sürgün veya cezalandırma niteliği taşımadığını ifade etmiştir. Muhacirlerin yerel halk ile uyum içinde yaşamalarını sağlamak ve kendilerine iyi muamele edilmesini temin etmek amacıyla ilgili idârî makamlara gerekli talimatlar iletilmiştir.¹¹¹⁹ Bu doğrultuda, 13 Nisan 1916 tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderilen resmi yazıda, Dördüncü Ordu Kumandanlığı tarafından sevk edilen muhacir Arap ailelerinin mağdur edilmemesi, emvâl-i metrûkeden uygun konutlara yerleştirilmeleri ve iaşelerinin temin edilmesi hususunda gerekli düzenlemelerin yapılması emredilmiştir.¹¹²⁰

Dâhiliye Nezareti'nden gelen talimatnamenin ardından Suriye bölgesinden sevk edilen bazı aileler Kütahya'ya yerleştirilmeye başlanmıştır. 14 Haziran 1916'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Cebel-i Lübnan'dan gelen 90 kişinin Balıklı, Saray, Şhreküstü ve Paşamsultan mahallelerine yerleştirildiği ve günlük iaşeleri için toplam 510 kuruş ayrıldığı belirtilmiştir.¹¹²¹ Fakat ilerleyen dönemde, muhacir sayısının artması ve şehirde terk edilmiş hanelerin kalmaması, Suriyeli ailelerin yerleştirilmesini zorlaştırmıştır. Bu sebeple, 1916 yılı aralık ayında Akka bölgesinden gelen 21 kişilik bir ailenin Kütahya'ya iskânı gündeme geldiğinde, Mutasarrıf Ahmed Müfid Bey şehirde uygun mülk bulunmadığını bildirerek, bu muhacirlerin Balıkesir ve Kirmasti bölgelerine yönlendirilmesini talep etmiştir.¹¹²² Bu tarihlerde Kütahya Mutasarrıflığı, Suriye muhacirlerinin iskânı konusunda emvâl-i metrûke ile ilgili yaşanan sorunları çözmeye çalışırken, 1917 yılının ilk ayında bu kez Medineli Arapların Anadolu'ya sevki meselesi gündeme gelmiştir. Ocak 1917'de alınan karar doğrultusunda, Medine'deki sivillerden oluşan 40.000 kişilik muhacir topluluğu, ilk olarak Suriye'ye nakledilmiş, ardından burada yaşanan iaşe sıkıntıları nedeniyle Anadolu'daki bazı şehirlere sevk edilmeleri kararlaştırılmıştır.¹¹²³ Kütahya da bu sevkini gerçekleştireceği bölgeler arasında yer almıştır. 24 Eylül 1917'de Kütahya Mutasarrıflığı Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, şehirde bulunan Medineliler ile henüz Kütahya'ya ulaşmamış aile

¹¹¹⁸ BOA. DH. ŞFR 63/145.

¹¹¹⁹ Aynı Belge.

¹¹²⁰ BOA. DH. ŞFR 63/123.

¹¹²¹ DH.EUM.4.Şb / 24 /13; A. Türkan (2018). age., s. 229.

¹¹²² BOA. DH. ŞFR 541/61; BOA. DH.EUM.4.Şb. 8 /38.

¹¹²³ Beyoğlu (2004). age, s. 37-39; A. Türkan (2018). age., s. 232.

fertlerine dair bir liste sunmuştur. Söz konusu listeye göre, Kütahya’da iskân edilen Medineli 16 ayrı ailenin toplam nüfusu, yeni geleceklerle birlikte 186 kişiye ulaşmıştır. Listede dikkat çeken önemli bir husus, Medineli Arapların yalnızca aile reislerinin değil, tüm aile fertlerinin, hatta dadılar ve hizmetçilerin de dâhil olmak üzere topluca iskân edilmiş olmalarıdır.¹¹²⁴

Söz konusu döneme ait yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Kütahya’ya sevk edilen Medineli Arap aileleri sık sık af talebinde bulunmuşlardır. Bu taleplerin temelinde zorunlu iskânın yarattığı güçlükler, iaşe teminindeki sıkıntılar ve bölgenin iklim koşullarına uyum sağlamadaki zorluklar yatmaktadır. Af talebinde bulunanlar arasında, Kütahya’nın Saray Mahallesi’ne yerleştirilen Medineli Seyyid Abdülmuhsin Esad Efendi de bulunmaktadır. Seyyid Abdülmuhsin Esad Efendi, 18 Şubat 1917 tarihinde devlet ricaline hitaben kaleme aldığı mektubunda, Cemal Paşa’nın emriyle Kütahya’ya iskân edildiklerini belirtmiş; Medine ile Mekke arasındaki tarihî rekabete değinerek Medinelilerin Mekkelilerle bir tutulamayacağını, bu nedenle haksızlığa uğradıklarını ifade etmiştir. Ayrıca af talebinin devamında Osmanlı Devleti’nden Medine’nin müstakil olmasını istediklerini, bu hususta hata ettiklerini kabul ettiğini dile getirmiştir. Bununla birlikte sürgün esnasında iki kişinin vefat ettiğini, geride kalanların ise yetim ve kimsesiz durumda bulduklarını bildirerek Osmanlı padişahı ve devlet ileri gelenlerinden kendilerine merhamet gösterilmesini talep etmiştir.¹¹²⁵

Af taleplerinden biri de Kütahya’da mukim bulunan Medineli El-Dâî ailesi tarafından iletilmiştir. 27 Nisan 1917 tarihinde Sadaret’e sundukları dilekçede, Osmanlı Devleti’nin sevk kararına itaat ettiklerini ve beş aydan uzun süredir Kütahya’da bulduklarını ifade etmişlerdir. Ancak kış mevsiminin şiddeti nedeniyle bazı aile fertlerini kaybettiklerini, Medine’de kalan çocuklarının ise sahipsiz ve yetim durumda olduğunu bildirmişlerdir. Osmanlı padişahının Medine halkına şefkat göstermesi gerektiğini vurgulamak amacıyla, Hz. Peygamber’e nispet edilen “*Medine halkına vekâlet eden yöneticilerin onlara karşı merhametli ve iyi davranmasın*”¹¹²⁶ mealindeki Hadis-i Şerif’e atıfta bulunarak, Osmanlı yönetiminden kendilerine merhamet gösterilmesini ve Medine’ye dönüşlerine izin verilmesini talep etmişlerdir.¹¹²⁷

¹¹²⁴ BOA. DH.EUM.4.Şb. 14/5.

¹¹²⁵ BOA. DH.EUM.4.Şb. 9/13.

¹¹²⁶ Af taleplerinde yer alan (خيراً بأهلها فليتوضأ المدينة اهل امر منكم ولي من) “Sizden Medine halkının vekili olan kimse, Medine halkına iyi davranın” mealindeki ifadenin sahîh bir hadis olup olmadığı ayrıca tartışma konusudur. BOA. DH.EUM.4.Şb. 10/25.

¹¹²⁷ BOA. DH.EUM.4.Şb. 10/25.

Kütahya’da sürgünde bulunan Medineli Arap aileleri tarafından Osmanlı makamlarına iletilen af talepleri arasında, içeriği bakımından en dikkat çekici olanı Es-Seyyid Hasan Evliya tarafından kaleme alınmıştır. 9 Mayıs 1917 tarihinde dönemin Harbiye Nâzırı Enver Paşa’ya hitaben yazdığı uzunca bir mektubunda vaktiyle Suriye ve Filistin halkından bazılarının adem-i merkezîyet fikriyle Osmanlı hükümetinden reformlar talep etmeye başladığını ve Fransa’nın fikirlerine meylettiklerini fark ettiğinde, derhal El-Burhan gazetesinde ‘*El-Vaiz, El-Hicazi*’ imzasıyla çeşitli reddiyeler yayımladığını belirtmiş Osmanlı Devleti’ne olan sadakatini vurgulamış ve özellikle Mekke Şerifi Hüseyin’in ihanetine karşı verdiği mücadeleyi ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Ayrıca bu yazısında, Arap ümmetine Fransızların Tunus ve Fas’ta Müslümanlara yaptığı zulüm ve işkenceleri tek tek anlatarak onların fikirlerini aydınlatmaya çalıştığını, bu hususta, Havran mebusu Emir Şekip Arslan Bey’in de kendisine destek verdiğini ifade etmiştir. Bu hususta kaleme aldığı makalelerinin ‘*El-Burhan*’ gazetesinin 128 ve 130 numaralı sayılarında yayımlandığını hatırlatmıştır. Bunun yanı sıra, üç yıl önce ‘*El-Muktebis*’, ‘*El-Burhan*’ ve ‘*El-Umran*’ gazetelerinde hain olarak nitelediği Mekke Şerifi Hüseyin’in ihanetini anlatan yazılar kalame aldığını, bu yazılar nedeniyle de Şerif Hüseyin’in Medine-i Münevvere’de vekili olan Yusuf Haşim Efendi ile Şerif Cemil Efendi aracılığıyla tehdit edildiğini belirtmiştir. Yazının devamında tek gayesinin Kutsal Hicaz topraklarının Hindistan, Mısır ve Irak’ta olduğu gibi İngilizlerin tasallutundan korumak olduğunu vurgulamıştır.¹¹²⁸ Osmanlı Devleti’ne olan bağlılığını göstermek için de sahada edindiği tüm bilgileri derhal Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanı Ömer Fahreddin Paşa’ya rapor ettiğini, ayrıca Şerif Hüseyin’in Medine civarındaki köylerde yürüttüğü tüm faaliyetleri Fahreddin Paşa’ya aktardığını önemle belirtmiştir. Ancak tüm bu hizmetler karşılığında ödüllendirilmek yerine, bazı kimselerin teşvikiyle Medine-i Münevvere Muhafızı Basri Paşa tarafından 52 kişiyle birlikte tutuklanarak oğlu Abdülkerim ile beraber Şam’a gönderildiğini ve ardından Kütahya’da ikamete mecbur edildiğini üzülen hükümete karşı sitemini dile getirmiştir. Mektubun son kısmında ise Kütahya Mutasarrıflığı ve Osmanlı hükümetine 27 Mart 1333 (1917) tarihinde sunduğu dilekçede İstanbul’a gönderilmelerini ve Medine’de kalan 12 kişilik aile fertlerinin de yanlarına gönderilmelerini, oğlu Abdülkerim’in de serbest bırakılmasını, ayrıca yeterli miktarda maaş bağlanmasını istirham ettiğini bildirmiştir.¹¹²⁹

¹¹²⁸ BOA. DH. EUM.4.Şb. 11/05.

¹¹²⁹ BOA. DH.EUM.4.Şb. 11/05.

Kayıtlarda İttihat ve Terakki üyesi olarak geçen Es-Seyyid Hasan Evliya'nın söz konusu bu talebi ilk değildi. Zira Enver Paşa'ya ilettiği talebin bir benzerini daha önce Kütahya Mutasarrıflığı'na da sunmuştu. 22 Ocak 1917'deki talebinde özet olarak oğlu Abdülkerim ve diğer aile bireyleriyle birlikte İstanbul'a nakledilmesini istemişti. Perişan durumunun giderek daha da kötüleştiğini ve bu nedenle yeniden dilekçe sunma cesareti gösterdiğini ifade etmişti.¹¹³⁰ Bunun üzerine, 4 Şubat 1917 tarihinde Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Müfid Bey durumu Dâhiliye Nezâreti'ne bildirmişti.¹¹³¹ Yapılan tahkikat neticesinde, Dâhiliye Nezâreti de 4. Ordu Kumandanlığına gönderdiği yazıda, Hasan Evliya'nın bazı tehlikeli unsurların hedefi hâline geldiğini değinerek söz konusu kişinin af talebinde belirttiği gibi İslâm hilâfeti ve Osmanlı hükümetine hem fiilen hem de yazılı olarak destek verdiğini bildirmişti. Ayrıca, güvenilir istihbarat kaynaklarından edinilen bilgilere göre, Hasan Evliya'nın gerçekten de Şerif Hüseyin'e karşı olduğu doğrulanmıştı. Bu bilgiler doğrultusunda Dâhiliye Nezâreti, 4. Ordu Kumandanlığı'ndan Hasan Evliya'nın durumunun yeniden değerlendirilerek uygun bir çözüm bulunmasını talep etmişti.¹¹³² Ancak, Dâhiliye Nezâreti'nin, Hasan Evliya hakkındaki tüm olumlu görüşlerine rağmen, 4'üncü Ordu Kumandanlığı söz konusu kişi hakkındaki menfi tutumunu değiştirmemişti. Nitekim Cemal Paşa, 13 Mart 1917 tarihli yazısında Hasan Evliya'yı "en tehlikeli şahıslardan biri" olarak nitelendirmiş, onu Şerif Âli'nin yakın dostları arasında saymış ve şüpheli toplantıların daimî üyelerinden biri olarak tanımlayarak Dâhiliye Nezâreti'ni bu hususta uyarıyordu. Ayrıca, Medine'nin uzun zamandır bilinen ayrılıkçı figürlerinden biri olduğunu ileri sürerek, Hasan Evliya'nın Kütahya'da sürgünde tutulmasının gerekli olduğunu bildirmişti.¹¹³³ Bu karardan iki ay sonra, 9 Mayıs 1917 tarihinde, söz konusu kişi yukarıda bahsedilen talebini Enver Paşa'ya iletmış, ancak herhangi bir gelişme kaydedilmemiştir.

Öte yandan, Anadolu'nun farklı bölgelerine zorunlu sevke tabi tutulan Arap muhacirlerinin af talebinde bulunduğu gibi sağlık sorunları ve iklim koşullarını gerekçe göstererek bulunduğu yerden başka bir yere nakil edilmeleri yönünde de birçok kez talepte bulunmuşlardır. Bu türden yapılan talepler arasında Kütahya'ya nakil edilmek isteyen Arap aileleri de olmuştur. Örneğin, Lüleburgaz'da ikamet eden Hamza Abdülcevad Efendi ile Babaeski'de bulunan kardeşi Abdül Salim Efendi de Kütahya'ya nakil talebinde bulunmuştur. Hamza Abdülcevad Efendi, 19 Mayıs 1917 tarihli dilekçesinde, ileri yaşı ve sağlık sorunları

¹¹³⁰ BOA. DH.EUM.4.Şb. 9/30.

¹¹³¹ BOA. DH.EUM.4.Şb. 9/37-04.

¹¹³² BOA. DH.EUM.4.Şb. 9/37-02.

¹¹³³ BOA. DH.EUM.4.Şb. 9/37-01.

nedeniyle Kütahya’da ikamet eden kardeşlerinin yanına gönderilmesini talep etmiştir.¹¹³⁴ Kardeşi Abdül Salim Efendi ise Babaeski’nin iklim koşullarına uyum sağlayamadığını ve bu yüzden sağlık durumunun kötüleştiğini belirterek Kütahya’ya sevkini istemiştir.¹¹³⁵

Bunların dışında, Edirne’de mukim Harem-i Şerif imamı Es-Seyyid Ahmed Cemal ve Abdülhamid Efendiler de benzer gerekçelerle Kütahya’ya nakledilmek istemiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda, öne sürülen sağlık ve iklim koşullarına ilişkin gerekçeler dikkate alınarak mağduriyetin önlenmesi amacıyla Dahiliye Nezareti, 27 Mayıs 1917 tarihli kararıyla, Lüleburgaz’da bulunan Medineli Abdullah Salim Atlas ve Hamza Abdülcevad Efendilerin Kütahya’da ikamet etmelerini uygun görmüştür.¹¹³⁶ Aynı şekilde, Kırkkilise’de ikamet eden Mescid-i Nebevî imam hatibi Ömer bin Abdülmuhsin el-Kürdi ve ailesi ile Medineli Mehmed Tahir Sünbül ve Mehmed Arif Berri Efendiler de ileri yaşları ve bakıma muhtaç olmaları nedeniyle Kütahya’daki akrabalarının yanına nakledilmeleri yönündeki taleplerini ilgili makamlara iletmiştir.¹¹³⁷ Bu başvuruları uygun bulan Dahiliye Nezareti, söz konusu kişilerin iskân ve iaşelerinin sağlanarak Kütahya’ya gönderilmeleri için Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti’ne talimat vermiştir.¹¹³⁸

Nakil taleplerinin yanı sıra, Kütahya’daki Medineli Arap aileleri, günlük iaşelerini karşılayabilmek için yevmiyelerinin artırılması ve kış şartlarına uygun elbise ile yakacak temini konusunda hükümet nezdinde defalarca başvuruda bulunmuşlardı. Örneğin Ahmed Said Abdülcevad, 24 Medineli adına kaleme aldığı dilekçesinde, kış şartları ve yüksek fiyatlar nedeniyle yaşanan güçlükleri dile getirerek elbise ve yevmiyenin artırılmasını talep etmişti.¹¹³⁹ Benzer şekilde, Kütahya’da bulunan Medine-i Münevvere Müftüsü Me’mun ile Medine imamı Arif ve Tahir de yaptıkları başvuruda, kendilerine tahsis edilen yevmiyenin yalnızca kış mevsiminde yakacak masraflarını karşılamaya yettiğini belirterek, hükümetten yevmiyelerinin artırılmasını istemişlerdi.¹¹⁴⁰ Yapılan başvuruları kayıtsız kalmayan Kütahya Mutasarrıflığı, muhacirlerin yakacak ihtiyaçlarının ve yevmiyelerinin karşılanabilmesi için seferberlik tahsisatından ödeme yapılması hususunda Dâhiliye Nezareti’nden izin talep etmiştir.¹¹⁴¹ Ayrıca, Arap, Rum ve Ermeni ailelerinin Eylül-Ekim aylarına ait yevmiyelerinin

¹¹³⁴ BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/16-4.

¹¹³⁵ BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/16-5.

¹¹³⁶ BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/16-6.

¹¹³⁷ BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/01-1; BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/33.

¹¹³⁸ BOA. DH.EUM.4.Şb. 12/35.

¹¹³⁹ BOA. DH.EUM.4.Şb. 9/28.

¹¹⁴⁰ BOA. DH.EUM.4.Şb. 23/53.

¹¹⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 597/111.

ödenmesi için seferberlik tahsisatından 300 bin kuruşluk bir havalenin karşılanması istenmiştir. ¹¹⁴² Bunun üzerine, Dâhiliye Nezareti, 1 Mart 1918 tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, Birinci Kolordu ve Ahz-ı Asker riyaseti namına, Arap, Rum ve Ermeni ailelerinin masrafları için 500 bin kuruşluk havalenin yapılmasına onay vermiştir. ¹¹⁴³ Ayrıca Ekim 1918 tarihine kadar iki defada verilmek üzere seferberlik tahsisatından 550 bin kuruş daha Kütahya Mutasarrıflığı'na havale yapılmıştır. ¹¹⁴⁴

1918 yılının ortalarına gelindiğinde, Anadolu'ya iskân edilen Suriyeli ve Medinelî Arap ailelerinin belirli şartlar dâhilinde memleketlerine geri dönmelerine izin verilmiştir. Bu doğrultuda, Kütahya'da zorunlu iskâna tabi tutulan Arap aileleri de söz konusu tarihten itibaren memleketlerine dönmeye başlamıştır. Nitekim Dâhiliye Nezareti, Kütahya'nın da dâhil olduğu 29 vilâyete gönderdiği şifreli telgrafta, Arap ailelerinin dönüşlerinde serbest bırakıldığını ve askerî yükümlülükleri sebebiyle hemen iade edilemeyenlerin ise uygun şartlar sağlandığında gönderileceğini bildirmiştir. ¹¹⁴⁵ Ayrıca Arap ailelerine yol masraflarının seferberlik tahsisatından nasıl ve ne şekilde ödeneceğine ilişkin dört maddelik karar metni ilgili vilâyet ve mutasarrıflıklara iletilmiştir. ¹¹⁴⁶

4. Rum Tehcirinde Kütahya

Osmanlı Hükümeti, I. Dünya Savaşı sırasında güvenlik tedbirleri çerçevesinde, Ermeni ve Arap topluluklarının yanı sıra, bazı bölgelerdeki Rumları da zorunlu sevke tâbi tutmak durumunda kalmıştır. Zira savaşın başlamasıyla birlikte, bazı yerli ve göçmen Rum toplulukları, tıpkı Ermeni ayrılıkçı gruplar gibi, İtilaf Devletleri lehine hareket ederek Osmanlı Devleti'ne karşı cephe almışlardır. Bu süreçte, birçok Rum, gönüllü olarak İngiliz ve Fransız ordularına katılmışlardı. Özellikle Adalar, Marmara, Karadeniz ve Batı Anadolu'da faaliyet gösteren Rum çeteleri Osmanlı savunmasını zayıflatmak amacıyla cephe gerisinde casusluk faaliyetleri yürütmüş, köylere baskınlar düzenleyerek yağma ve saldırılarda bulunmuşlardı. Rumların bu eylemleri neticesinde Osmanlı Devleti'nin iç güvenliği açısından ciddi bir tehdit oluşturmuş ve zorunlu sevk uygulamasını kaçınılmaz kılmıştır. ¹¹⁴⁷ 1915'te başlayıp 1917 yılının ortalarına kadar devam eden sevkler neticesinde Çanakkale'den

¹¹⁴² BOA. DH. ŞFR. 573/108.

¹¹⁴³ BOA. DH. ŞFR. 85/215.

¹¹⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 94/30.

¹¹⁴⁵ BOA. DH. ŞFR. 93/52.

¹¹⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 85/259.

¹¹⁴⁷ A. Efiloğlu (2011). *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*. Bayrak Yayıncılık, İstanbul, s. 243-246.

Muğla'ya kadar olan Batı Anadolu sahillerindeki Rumlar büyük oranda tahliye edilerek Anadolu'nun iç bölgelerine sevk edilmiştir.¹¹⁴⁸

Kütahya'ya Rum sevkıyatı, 1915 yılının Haziran ayında Karesi Sancağı'ndan Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne 5.000 kişilik Rum muhacir grubunun yerleştirilmesine dair kararın ardından gündeme gelmiştir. Bunun üzerine Hüdâvendigâr Valisi Ali Osman Bey, vilâyet merkezinde Rumlar için uygun iskân alanı bulunmadığını ve mevcut durumda yoğun bir İslâm muhacir nüfusunun yaşadığını belirterek, söz konusu muhacirlerin bir kısmının Kütahya, Eskişehir ve Karahisar sancaklarına sevk edilmesini istemiştir.¹¹⁴⁹ Bu gelişmenin hemen ardından Hüdâvendigâr Vilâyeti'nden 1.100 kişilik Rum muhacir kafesi sevk edilmiştir.¹¹⁵⁰

Bursa'dan Kütahya'ya ne kadar Rum muhacirin sevk edildiği tam olarak tespit edilememekle birlikte, 1916 yılı Ekim ayında Karesi Sancağı'ndan Kütahya'ya bir grup Rum muhacirin daha nakli gerçekleştirilmiştir. Bu sevkıyata ilişkin olarak Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, sevk edilen muhacirlerin iadesinin mümkün olmadığını özellikle vurgulamış ve bunların iaşe ile iskânlarının mutasarrıflıkça sağlanmasını istemiştir.¹¹⁵¹

Söz konusu sevkıyattan yaklaşık altı ay sonra Kütahya'ya yeniden Rum muhacirlerinin gönderilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 12 Nisan 1917 tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, sancak dâhilindeki köylere sevk edilecek 1.500 Rum muhacirin iskânına elverişli yerlerin bildirilmesini istemiştir. Ancak, Kütahya Mutasarrıflığı, sancak dâhilinde Rum köyü bulunmadığını ve daha önce Çanakkale'den gönderilen Rum muhacirler için dahi henüz emval-i metruk bulunamadığından iskânlarının tam olarak gerçekleştirilemediğini hatırlatmıştır. Buna rağmen, yeni gönderilecek muhacirlerin sevkinin zorunlu tutulması hâlinde, ancak 500'ünün şehir merkezine yerleştirilebileceği, geri kalanların ise Uşak'a gönderilmesinin uygun olacağını iletmiştir.¹¹⁵²

Bu sevkıyatın da bu şekilde neticelenmesinden kısa bir süre sonra, Kütahya Mutasarrıflığı'na bu kez İstanbul ve Marmara bölgesinden gönderilecek Rum muhacirlerin iskânına dair talimat ulaşmıştır. 16 Haziran 1917 tarihli talimatnamede, İstanbul ve çevresi ile

¹¹⁴⁸ Aynı eser, s. 302.

¹¹⁴⁹ BOA. DH. ŞFR. 476/126.

¹¹⁵⁰ BOA. DH. ŞFR. 490/99.

¹¹⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 70/109.

¹¹⁵² BOA. DH. ŞFR. 551/45.

Marmara bölgesinden Anadolu'nun iç kesimlerine sevk edilen Rum muhacirlerden bazılarının firar ederek yeniden İstanbul'a döndüğü belirtilmiştir. Bu nedenle, firar eden Rumların 1.500'ünün Kütahya'ya, 1.000'inin Karahisar-ı Sâhib'e, diğer 1.000'inin Eskişehir'e ve kalan 3.000'inin ise Konya'ya sevk edileceği bildirilmiştir.¹¹⁵³ Ayrıca dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderdiği şifreli telgrafında, İstanbul'dan gönderilecek Rum muhacirlerin yaşadıkları sıkıntıların hafifletilmesi ve yerleştirildikleri bölgelerde yaşamlarını sürdürebilmelerinin sağlanması amacıyla sevk edildiklerini belirtmiştir. Telgrafta, muhacirlerin farklı bir statüye tabi tutulmaksızın yerel halk gibi çalışarak geçimlerini sağlamalarına imkân tanınması ve yardıma muhtaç olanlara düzenli mali destek verilmesi talep edilmiştir.¹¹⁵⁴ Talat Paşa, bu talimatıyla muhacirlerin iskân sürecinde karşılaştıkları mağduriyetlerin giderilmesine özel bir hassasiyet göstermiştir. Zira 29 Aralık 1917'de kendisine iletilen bir talimatnamede, Kütahya'da ikamet eden Şileli Rumların aceleyle iskân edilmeleri nedeniyle yanlarına eşya alamadıkları, eşlerinden ayrı kaldıkları ve bu durumun ciddi sıkıntılara yol açtığı ifade edilmişti. Ayrıca, ağır kış şartları nedeniyle kafilde ölümler yaşandığı belirtilmiş ve mağduriyetlerinin giderilmesi talep edilmişti.¹¹⁵⁵

Görüleceği üzere, 1917 yılı, Kütahya Sancağı'nda Rum muhacirlerinin iskân sürecinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Dönemin mutasarrıfı Ahmed Müfid Bey, 10 Ocak 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafında, Kütahya'ya 205 hanede toplam 817 Rum muhacir'in nakledildiğini bildirmiştir. Bu telgrafta Kütahya'ya iskân edilen Rum muhacirlerinin geldiği yerler, hane sayısı ve nüfusu miktarı şu şekilde belirtilmiştir:¹¹⁵⁶

Tablo 4.12. 10 Ocak 1918 Tarihi İtibariyle Kütahya'da Bulunan Rum Muhacirleri

GEDİĞİ YER	HANE SAYISI	NÜFUSU
Paşalimanı	50	186
Bandırma	4	13
Kestel	14	53
Gelibolu'nun Maydos	10	36
Bayır	1	3
Şile Kazasının Yeniköy Karyesi	100	458
Kırkkilise'nin Samakof Karyeleri	3	8
Çanakkale	2	2
Vize	2	5
Ayvalık	19	50
Toplam	205	187

¹¹⁵³ BCA. 272-0-0-14-73-6-14.

¹¹⁵⁴ BOA. DH. ŞFR. 80/150.

¹¹⁵⁵ BOA. DH.EUM.6. Şb. 28/46.

¹¹⁵⁶ BOA. DH. ŞFR. 602/12.

Rum muhacirlerinin iskân edildikleri mahallerden memleketlerine iadeleri, düzensiz de olsa, 1918 yılının ağustos ayından itibaren başlatılmıştır.¹¹⁵⁷ Müteakip süreçte hükümet, bu dönüşlerin daha sağlıklı ve denetimli yürütülmesi amacıyla tedbirler almış, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın imzasını taşıyan talimatname, sevkiyatın gerçekleştirildiği vilâyet ve sancaklara tebliğ edilmiştir. Üç maddeden oluşan talimatnamenin birinci maddesinde, harp şartları nedeniyle askerî gerekçelerle buldukları yerlerden sevk edilmiş olan ahalinin, Meclis-i Vükelâ kararıyla eski yerleşim yerlerine dönüşlerinin sağlanacağı ve talepte bulunanların iadesine izin verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Üçüncü maddede ise, *“Bu karar, memleketin yüksek menfaatleri nazar-ı dikkate alınarak alınmış bulunduğundan, emrin uygulanmasında hiçbir bahane ve gecikmeye meydan verilmeyecektir.”* ifadesiyle uygulamanın tavizsiz bir şekilde icra edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹¹⁵⁸

Yapılan tebliğ sonrasında, Kütahya'da bulunan Rum muhacirlerinin memleketlerine iadesine Ekim 1918 itibarıyla başlanmıştır. Bu çerçevede Kütahya Mutasarrıfı, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında, sancak dâhilindeki Rum ve Ermeni muhacirlerden yalnızca geri dönmek isteyenlerin iadesine gidildiğini, dönüş talebinde bulunan ilk kafiyeyle ait isimler ile geldikleri yerleri gösteren bir defterin hazırlanarak 30 Ekim 1918 tarihinde Nezaret'e arz edildiğini bildirmiştir.¹¹⁵⁹ Bu tarihten itibaren başlayan sevk süreci 1919 yılına kadar sürmüştür.

5. Kütahya Sancağı'nda Eğitim

Osmanlı Devleti'nde eğitim faaliyetleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Klâsik ve modern (Batılı) tarz olmak üzere iki farklı sistem üzerinden yürütülmüştür.¹¹⁶⁰ Klâsik eğitim yapısını, genellikle cami ve mahalle merkezli bir örgütlenmeye sahip sıbyan mektepleri ile son yüzyıllarda daha çok naklî ilimlerin öğretildiği medreseler oluşturmuştur. Ayrıca tekke ve dergâhlarda verilen eğitim de geleneksel eğitim kurumları arasında yer almıştır. Buna karşılık, modern eğitim anlayışını yansıtan kurumlar ise ibtidâî mektepler, rüştiyeler, idâdîler ve yükseköğretim düzeyindeki Dârülfünunlar olmuştur. Bu ikili yapının oluşturduğu eğitim sistemi, II. Meşrutiyet döneminde her ne kadar *Tevhîd-i Tedrisât* ve seküler bir yapı inşa edilmeye çalışılmışsa da varlıklarını büyük oranda devam ettirmiştir.

¹¹⁵⁷ M. Özdemir, agt., s.100.

¹¹⁵⁸ BOA. DH. ŞFR. 92/187.

¹¹⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 601/53.

¹¹⁶⁰ Y. Akyüz (2005) *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 M.S. 2004*. Pegama Yayıncılık, Ankara, s. 178; R. Doğanay (2022). Osmanlı Modernleşmesinde Eğitim Faaliyetleri. *Düşünce Dünyasında Türkiiz*, 3(16), s.50.

Bu ikili eğitim yapısı, ülke genelinde olduğu gibi Kütahya Sancağı'nda da aynı şekilde devam ettirilmiştir. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet devrinde Kütahya Sancağındaki eğitim yapılanması, Klâsik ve modern eğitim kurumları başlıkları altında incelenecektir.

5.1. Medreseler

Klâsik Osmanlı döneminde medreseler, aklî, dinî ve tasavvufî ilimlerin birlikte okutulduğu en önemli eğitim müesseseleri arasında yer almaktaydı. 17. yüzyıla kadar müfredatta İslâmî ilimler kapsamında Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelâm dersleri; müsbet ilimler kapsamında ise 'ulûm-ı akliyye' olarak adlandırılan Felsefe, Matematik ve Astronomi gibi disiplinler okutulmaktaydı. Bu kurumlar vakıflar aracılığıyla kurulmakta, giderleri de yine vakıf gelirleriyle karşılanmaktaydı. Medrese programları, orta ve yükseköğretim düzeyindeydi. Öğretim kadroları, Şeyhülislâm yahut padişah tarafından tayin edilen yüksek rütbeli idârî görevlilerce belirlenmekteydi. Eğitim ve öğretim faaliyetleri ise müderrisler tarafından icra olunmaktaydı.¹¹⁶¹

17. yüzyıldan itibaren medreselerin gerilemeye ve bozulmaya başladığı, kelâm ve felsefe gibi aklî ilimlerin müfredatta giderek geri plâna itildiği görülmektedir.¹¹⁶² Medreselerin ıslahına yönelik olarak Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde çeşitli girişimlerde bulunulmuşsa da bu müesseselere dair esaslı reform çalışmaları II. Meşrutiyet döneminde ele alınmıştır.¹¹⁶³ Bu çerçevede, 26 Şubat 1909'da "*Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi*" kabul edilerek ilk resmî adım atılmıştır. 1910 yılı başlarında çıkarılan yeni bir nizamname ile fizik, kimya, matematik, astronomi, geometri, tarih ve coğrafya gibi fen ve müspet bilimlere dair dersler medrese müfredatına dâhil edilmiştir. 1914'te medreselerin kapsamlı ıslahı amacıyla "*Islâhât-ı İlmiye Encümeni*" kurulmuş ve Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin girişimiyle "*Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi*" yürürlüğe girmiştir. Böylece İstanbul'daki medreseler "*Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medreseleri*" adıyla yeniden yapılandırılmış, taşradaki medreseler ise ayrı bir grup olarak tasnif edilmiştir.¹¹⁶⁴ Şeyhülisâm Musa Kâzım Efendi döneminde medreselerle ilgili tekrar düzenlemelere gidilerek 15 Nisan 1915 tarihinde çıkarılan 16 maddelik kanunla "*Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresi*" şubelerinin

¹¹⁶¹ Y. Akyüz (2005). age. s. 64.

¹¹⁶² İ. Çelebi (1999) Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri, Ed. Güler Eren, Osmanlı, Cilt: 5, s. 172.

¹¹⁶³ M. İpşirli (2003). "Medrese" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:28, s. 332.

¹¹⁶⁴ M. Gündüz (2013). *Osmanlı Eğitim Mirası Klâsik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*. Doğubatu Yayınları, İstanbul, s.108.

adları ibtida-yi hariç, ibtida-yi dahil ve sahn'a çevrilmiştir. Bunların üstünde bulunan Medreset'ül Mütahassisine de Medrese-i Sülyemaniye denilmiştir.¹¹⁶⁵

16. yüzyılda Kütahya Sancağı'nın şehir merkezinde dokuz medrese bulunmaktaydı.¹¹⁶⁶ Bunların dördü Germiyan döndeminde inşa edilen medreselerdi.¹¹⁶⁷ Aradan geçen yaklaşık üç asırlık süreçte, Osmanlı genelinde olduğu gibi Kütahya Sancağı'nda da medreselerin nitelikleri zayıflasa da sayılarında artış görüldü ve 1889-1890 yıllarında sancak genelindeki medrese sayısı 79'a ulaştı. Bu medreselerin 47'si Kütahya merkezinde, 18'i Uşak'ta, 7'si Eskişehir'de, 4'ü Simav'da ve 3'ü Gediz'de bulunuyordu.¹¹⁶⁸ 20. yüzyıla girildiğinde Kütahya Sancağı dâhilinde bulunan medrese sayısı 135'e yükseldi. Bu dönemde kaza merkezinde faaliyette olan 50 medresede 1.309 öğrenci okurken, Uşak'ta 40 medresede 1.126, Simav'da 16 medresede 1103, Gediz'de 11 medresede 642 ve Eskişehir'de 18 medresede 337 öğrenci bulunmaktaydı.¹¹⁶⁹

Kütahya şehir merkezinde, II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık üç-dört yıl öncesine kadar toplam 22 medrese faaliyet göstermekteydi. Bu medreselerde eğitim gören talebe sayısı yaklaşık 830 civarındaydı. Her bir medreseye bir müderris tayin edilmişti. Ancak Şehriküstü Mahallesi'nde yer alan Alo Paşa (Ali Paşa) Medresesi'nde iki müderris görev yapmaktaydı. Bu Müderrislerden biri Derviş Mehmed Sadık Efendi, diğeri ise Hacı Halil Efendi idi. Ayrıca Alo Paşa'ya (Ali Paşa) ait Kuyumcular içinde ikinci bir medrese daha vardı. Buranın müderrisi ise Mehmed Şakir Efendi'ydi. Benzer şekilde biri Kazancılar içerisinde, diğeri ise Hacı İbrahim Mahallesi'nde bulunan Hacı Şerif Paşa'ya ait iki medrese bulunmaktaydı.

¹¹⁶⁵ O. Ergün (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. Cilt:1-2, Eser Matbaası, İstanbul, s. 129.

¹¹⁶⁶ Bu dönemde Kütahya şehir merkezinde bulunan medreseler Şunlardı: Vâcidiye Medresesi, H. 714 (M. 1314), Balabaniye Medresesi M. 1300, Timurtaş Paşa Medresesi, M. 1389-1402, Germiyanolu Yakup Bey Medresesi H. 814 (M. 1411-1412), Karagöz Ahmed Paşa Medresesi H. 917 (M.1511-112), Rüstem Paşa Medresesi, H. 957 (1557), Haliliye Medresesi, İshak Fakih Medresesi, Haliliye Medresesi. A. E. Taş (2018). *Ahterî Dönemi Kütahyası'nda İlmî Hayat ve Haliliye Medresesi*, Bilal Kemikli- Ahmet Türkkân (Ed.) *Ahterî ve Dönemi Bilgi Söleni Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 72-85. 16. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden olan ve 1542 yılında Kütahya'da bulunan Kutbeddin Mekkî ise eserinde şehirde yedi medresenin bulunduğunu belirtmiş ve bunların isimlerini şu şekilde sıralamıştır: Eminzade Ahmed Çelebi Medresesi, Yorgancıoğlu Medresesi, Molla Vacid Medresesi, Veli Efendi Medresesi, Sultan II. Bayezid'in kazaskerlerinden Halil Çelebi Medresesi, Vildan Efendi Medresesi ve Yavuz Sultan Selim'in vezirlerinden Karagöz Paşa Medresesi. İ. Uzunçarşılıoğlu (1932). age., s. 10.

¹¹⁶⁷ Vâcidiye Medresesi Kurucusu: Mübarezeddin Umur b. Savcı, Kuruluş Tarihi: H. 714 (M. 1314), Balabaniye Medresesi Kurucusu? Kuruluş Tarihi: XIV. yy.'ın son çöğreği, Yakup Bey Medresesi Kurucusu: II. Yakup Bey Kuruluş Tarihi: H. 814 (M. 1411-1412, İshak Fakih Medresesi (M. 1422- 1429), Bkz. İ. Çiftçioğlu (2006). *Germiyanogulları Dönemi Kütahya Medreseleri*. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 15, ss. 161-180.

¹¹⁶⁸HVS. H. 1306, s.92-93.

¹¹⁶⁹ SNMU. H. 1318, S. 1304-1313. Ayrıca bu dönemde Kütahya Sancağı'ndaki eğitim-öğretim faaliyetleri için bkz. N. Bozkurt (2010). *Maârif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağı'nda Eğitim-Öğretim* (H.1316 1321/M.1898-1904). *History Studies*, 2(3), ss. 61-84.

Kazancılar içinde bulunan medresesinin müderrisi Ali Efendi, Hacı İbrahim Mahallesi'ndeki medresesinin müderrisi de Şakir Efendi idi. Öte yandan, Ali Paşa ve Hacı Şerif Paşa medreseleri, şehir merkezindeki diğer medreselere nazaran daha fazla sayıda öğrenciye eğitim veriyordu. Bu iki medreseyi, öğrenci sayısı bakımından Hacı Şerif Ağa, Karaağazade Osman Ağa ve Rüstem Paşa medreseleri takip etmekteydi.¹¹⁷⁰

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise medreselerin ıslahı yeniden gündeme alındığı tarihlerde 9 Eylül 1910'da Maarif Nezareti, Hüdâvendigâr Vilâyeti'nden, medreselerde hat ve bazı temel bilimler alanında öğrenim gören öğrenci sayılarının bildirilmesini istedi. Vilâyet makamının gönderdiği cevabî yazıda, Hüdâvendigâr vilâyeti dâhilinde bu derslerde öğrenim gören 1265 öğrencinin olduğu bildirildi. Bu öğrencilerin 76'sı Kütahya'da, 114', Gediz'de, 500'ü Uşak'ta, 5'i Simav'da öğrenim görmekteydi.¹¹⁷¹

Öte yandan, yol vergisi mükellefiyetinden muaf olanlara ilişkin olarak Kütahya Evkâf Müdürlüğü tarafından hazırlanan 23 Haziran 1913 tarihli bir belgede, şehir merkezindeki bazı medreseler ile buralarda görev yapan müderrislerin isimleri geçmektedir. Bu belgeye göre, 1913 yılı itibarıyla Kütahya merkezindeki medreseler ve müderrisler şunlardır:¹¹⁷²

Tablo 4.13. 1913 Yılında Kütahya'da Bulunan Medreseler ve Görevli Müderrisler

Medrese	Müderrisi	Bulunduğu Yer
Ahmed Paşa Medresesi	Hafız Ahmed	Mecidiye Mahallesi
Ali (Alo) Paşa Medresesi	Mehmed Sadık Efendi	Şehre Küstü Mahallesi
Ali (Alo) Paşa Medresesi	Şakir Efendi	Saray
Çukur Medrese	Salih Efendi	Kala-i Sagir
Hacı Şerif Ağa Medresesi	Abdullah Efendi	Sultanbağı
Haliliye Medresesi	Fevzi Efendi	Meydan
Rüstem Paşa Medresesi	Mehmed Efendi, Hüseyin Efendi, Esseyid Ahmed Emin	Servi
Karagöz Paşa Medresesi	Münhaldir	Şehre Küstü Mahallesi
Molla Bey Medresesi	Mehmed Galib	Balıkli Caddesi
Hafız-ı Kütüp Medresesi	?	?
Evliya Medresesi	?	İshak Faik Mahallesi
Hacı Abdülbaki Medresesi	Es- Seyyid Halid Efendi?	?
Halil Kâmil Paşa Medresesi	Bekir Sıtkı Efendi	Ulu Camii Civarı

¹¹⁷⁰ SNMU. H. 1321, S. 489.

¹¹⁷¹ BOA. MF. İBT. 311/74.

¹¹⁷² Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi TBT:40; BOA. MF. İBT. 461/49; BOA. MF. İBT. 462/58.

5.2. Mahalle (Sıbyan) Mektepleri

Sıbyan mektepleri, klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde sabî olarak adlandırılan 4 ila 6 yaş arasındaki çocuklara ilköğretim düzeyinde eğitim vermek amacıyla kurulmuş kurumlardır. Genellikle mahalle cami ve mescitlerinin bitişiğinde yer alan bu yapılar, kimi zaman ise hayırsever kişiler tarafından müstakil olarak inşa edilmekteydi. Bu mekteplerin yönetimi, çoğunlukla kurucuları tarafından tesis edilen hususi vakıflar aracılığıyla sağlanmaktaydı.¹¹⁷³ Hemen her mahallede bulunmaları nedeniyle halk arasında 'Mahalle Mektebi' adıyla anıldığı gibi çoğunlukla taştan inşa edildikleri için ise 'Taş Mektep' de denilirdi. Ortak bir teşkilat yapısına sahip olmayan bu kurumlar, vakıfların gelirleriyle ve belirledikleri kurallara göre yönetilirdi. Sıbyan Mekteplerinde genellikle Elifba, Amme Cüzü, Türkçe lügat, hat dersi, Tecvid dersleri okutulurdu.¹¹⁷⁴ Sıbyan mekteplerinin öğretimini hocalar yürütürdü. Bir mektepte birden fazla hoca görevli ise 'muallim-i evvel'- 'muallim-i sani' olarak ayrılırlardı. Aynı zamanda hocanın yardımcısı olarak 'kalfa'lar da öğretimin bir parçasıydı. Genellikle mahalle camilerinin müezzinleri bu vazifeyi yapar hoca olmadığı zamanlarda derslere vekalet ederdi. Bevvab denilen yardımcı hizmetinde bulunan görevliler ise mahalledeki çocukları toplayıp mektebe getirir, temizlik, asayiş işleriyle ilgilenirdi.¹¹⁷⁵

Geleneksel yöntemlerle ilköğretim düzeyinde eğitim veren sıbyan mektepleri, Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Kütahya'da da genellikle mahalle cami ve mescitlerinin yakınında faaliyet göstermiştir. Evliya Çelebi, Seyahatnâme'sinde Kütahya'da 70 sıbyan mektebinin bulunduğundan bahsetmektedir.¹¹⁷⁶ 18. yüzyıl ve sonrasında Kütahya şehir merkezinde yer alan sıbyan mekteplerinden bazıları şunlardır:

Tablo 4.14. 18. Yüzyılda Kütahya Merkezinde Bulunan Sıbyan Mektepleri¹¹⁷⁷

Sıbyan Mektebi'nin Adı	Kurucusu	Bulunduğu Yer
Gedik Ahmed Paşa Mektebi	Anadolu Valisi Ahmed Paşa zade Osman	Börekçiler Mahallesi
Fatma Hatun Mektebi	Fatma Hatun	Balıkli Mahallesi
Hacı Pir Mektebi	Hacı Pir lakablı bir zat	Hacı Ahmed Mahallesi
Haznedar Mehmet Ağa Mektebi	Haznedar Mehmet Ağa Mektebi	Saray Mahallesi

¹¹⁷³ R. Kardaş (1980). "Sıbyan Mektepleri", *Türk Ansiklopedisi*, C. 28. Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, s. 509.

¹¹⁷⁴ M. Z. Pakalın (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt:3, Millî Eğitim Bakanlığı Ankara, s.201-203.

¹¹⁷⁵ İ. Kara- A. Birinci (2012). *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/ Sıbyan Mektepleri Hatıralar/Yorumlar/Tetikler*. Dergâh Yayınları, İstanbul, s.11.

¹¹⁷⁶ S. A. Kahraman (2001), age. s. 25.

¹¹⁷⁷ A. Aydın- M.M. Öntüğ (2019). Osmanlı Dönemi Kütahya'daki Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl). *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:2, s.18-24.

Tablo 4.14. Devamı

Hisarbey oğlu Mektebi	Hisar Beyoğlu Mustafa Bey	Hisar Beyoğlu Mustafa Paşa Camii Yakınlarında
İşhak Fakih Mektebi	?	İşhak Fakih Mahallesi
Karagöz Ahmet Paşa Mektebi	Anadolu Valisi Karagöz Ahmet Paşa	Karagöz Ahmet Paşa Camii Yakınlarında
Lala Hüseyin Paşa Mektebi	Lala Hüseyin Paşa	Lala Hüseyin Paşa Camii Yakınlarında
Sevim Hatun Mektebi	Sevim Hatun	Dükkâncık Mahallesinde bulunan aynı isimdeki Mescidin Yakınlarında
şehreküstü Mektebi	?	şehreküstü Mahallesi
Arşiv Belgeleri ve diğer kaynaklardan Tespit Edilen Kütahya Sıbyan Mektepleri		
Tevkii Mehmed Paşa Mektebi ¹¹⁷⁸	Anadolu Valisi Tevkii Mehmed Paşa	Kuyumcular Mevkiinde
Sırrıbayırı Mektebi ¹¹⁷⁹	?	Paşam Sultan Mahallesi
Karadonlu Mektebi ¹¹⁸⁰	?	Pirler Mahallesi
Güdük Minare Mektebi ¹¹⁸¹	?	Hacı İbrahim Mahallesi
Ahurbasan (Ahierbasan) Mektebi ¹¹⁸²	?	Ahierbasan Mahallesi
Mescidönü Mektebi ¹¹⁸³	?	?
Molla Celal Mektebi ¹¹⁸⁴	Molla Celal	şengül Camii
Gümüşeşik Mektebi ¹¹⁸⁵	Dilaver Paşa	Saraymahallesi
Recep Ağa Mektebi ¹¹⁸⁶	Kütahya Mütesellimi Recep Ağa	Bugünkü Yeşil Camii mevkii

19. yüzyıla kadar genel karakterini büyük ölçüde muhafaza eden sıbyan mektepleri, Tanzimat'ın ilanından sonra gerçekleştirilen reform hareketleriyle birtakım yapısal değişikliklere uğramıştır.¹¹⁸⁷ Bu kapsamda, 1847 yılında yayımlanan talimatname ile sıbyan mekteplerinin ders programlarında kayda değer yenilikler ve düzenlemeler yapılmıştır. Artık çocuklara yalnızca okuma değer, aynı zamanda yazma becerisinin de kazandırılması mektebin temel amaçları arasına dâhil edilmiştir. Öğretim süresi dört yıl olarak belirlenmiş ve yedi

¹¹⁷⁸ BOA. C. MF. 155-7729.

¹¹⁷⁹ BOA. MF. İBT. 565/45.

¹¹⁸⁰ Aynı Belge

¹¹⁸¹ Aynı Belge

¹¹⁸² Aynı Belge

¹¹⁸³ BOA. MF. İBT. 565/45.

¹¹⁸⁴ H. Güner (1964). Age. s.76.

¹¹⁸⁵ Aynı Eser, s.81.

¹¹⁸⁶ Recep Ağa Mescidi uzun müddet tamir edilmediğinden harap olmuş, Anadolu Valisi Yahya Paşa tarafından H. 1162-1166 yıllarında yeniden yaptırılmış ve yanına bir de sıbyan mektebi eklenmiştir. Aynı eser, s. 61.

¹¹⁸⁷ M. Hızlı. (2008). Osmanlılarda İlköğretim Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Litaratür Dergisi*, 12 (85), s. 88.

yaşına giren her çocuğun sıbyan mektebine devamı zorunlu kılınmıştır.¹¹⁸⁸ Takip eden yıllarda da sıbyan mekteplerini ıslah etmek ve daha işlevsel bir yapıya kavuşturmak amacıyla çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Ancak, 1869 yılında ilköğretim alanında atılan adımlarda farklı bir yöntem izlenmiş; geleneksel yapının yanında yeni usullere dayalı ilk mekteplerin açılması gündeme gelmiştir. Aynı yıl çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile birlikte, geleneksel sıbyan mekteplerinin yanı sıra “usûl-i cedîd” anlayışına dayanan ibtidâî mekteplerin açılmasına resmî olarak başlanmıştır.¹¹⁸⁹

II. Abdülhamid dönemiyle birlikte eğitim alanında usûl-i cedîd hareketi önemli bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmeye paralel olarak yeni açılan okullar için “Mekâtib-i İbtidâiye” ve “Usûl-i Cedîde mektepleri” gibi terimleri yaygınlık kazanmıştır. Açılan bu yeni mektepler doğrudan Maarif Nezâreti’ne bağlanmış, böylece merkezi yönetimin eğitim politikalarına entegre edilmiştir. Buna karşılık, Evkâf Nezâreti’ne bağlı olup eski yapısını koruyan mektepler ise geleneksel adıyla “Sıbyan Mektebi” yahut “Usûl-i Atıka Mektebi” olarak adlandırılmaya devam etmiştir.¹¹⁹⁰ 1870’lerden itibaren geleneksel sıbyan mekteplerinin, usûl-i cedîde yöntemine dayalı eğitim veren ibtidâî mekteplerine dönüştürülme süreci hız kazanmış olsa da II. Meşrutiyet Dönemi’nde dahi pek çok sıbyan mektebi faaliyetini sürdürmüştür.¹¹⁹¹

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Kütahya Sancağı’nda ilköğretim düzeyindeki okulların büyük bir kısmını sıbyan mektepleri oluşturmaktaydı. Nitekim 1895-1896 yıllarında ilkokul seviyesinde eğitim veren 924 okulun 853’ü, eski usul (usûl-i atıka) ile öğretim yapan sıbyan mektepleri idi ve bu okullarda yaklaşık 10.122 öğrenci öğrenim görmekteydi. Buna karşılık, yeni usul eğitim veren ibtidâî mekteplerin sayısı yalnızca 71 idi. Ancak okul sayısındaki bu fark, öğrenci sayısına aynı oranda yansımamış; ibtidâî mekteplerde öğrenim gören öğrenci sayısı 8.438’e ulaşmıştır.¹¹⁹²

20. yüzyılın başlarında Kütahya’da ibtidâî mekteplerinin sayısını artırmaya yönelik çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu çabalar kapsamında 1906 yılında yalnızca Gediz merkezinde 5 erkek ve 1 kız okulunun açılmasıyla yetinilmemiş, aynı zamanda Şaphane Nahiyesi’nde 2 olmak üzere Akçaalan, Civargürlek, Muhibler, Pazar, Kuyucu, Erdoğmuş, Ferdan, Gümele,

¹¹⁸⁸ Y. Akyüz (2005). Age. s. 149.

¹¹⁸⁹ B. Kodaman (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. TTK Basımevi, Ankara, s. 67.

¹¹⁹⁰ Y. Akyüz (2005). Age. s. 207.

¹¹⁹¹ Y. Akyüz (2005). Age. s. 245.

¹¹⁹² Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, Rüşdiye, İdâdiye, Âliye ile Mekâtib-i Husûsiye ve Enebiyenin ve Dersâdet’te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği, 1311-1312 Sene-i Dersiye-i Mâliyesine Mahsûstur, Matbaa-i Âmire, R. 1318, s. 48.

Güdükler, Çeltici ve Derbend köylerindeki birer sıbyan mektebi de ilkokula dönüştürülmüştür. Bunun yanı sıra, bu dönüşüm sürecinde sıbyan mektebi hocalarının yeni eğitim-öğretim yöntemlerine uyum sağlamalarını temin etmek amacıyla Gediz Maarif Müdürlüğü tarafından rüşdiye mektebi hocaları aracılığıyla hizmet içi eğitim programları düzenlenmiş ve böylece öğretmenlerin mesleki gelişimleri desteklenmiştir. ¹¹⁹³

İkinci Meşrutiyet'in ilânının ardından, özellikle 1913'te kabul edilen *Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı* ile birlikte Kütahya'da eğitim alanında önemli dönüşümler yaşanmıştır. Bu süreçte Kütahya Maarif Müdürlüğü, sıbyan mekteplerini kademeli olarak ibtidâî mekteplere dönüştürmeye başlamış; ayrıca ibtidâî eğitimde birlik (Tevhid-i Tedrisat) ilkesini hayata geçirebilmek amacıyla, geleneksel yapıya sahip bazı sıbyan mekteplerinin kapatılması yoluna gitmiştir. Nitekim 1915'te alınan bir kararla, Merkez Kaza'daki sıbyan mekteplerinin büyük bir kısmı, “eski, karanlık ve ücra mahallerde bulunmaları” ve “hocalarının ilmî yeterlilikten yoksun olmaları” gibi gerekçelerle kapatılmıştır. ¹¹⁹⁴ Ancak alınan bu karar, şehir merkezinde görev yapan sıbyan mektebi hocalarının tepkisine yol açmıştır. 9 Ekim ve 23 Kasım 1915 tarihlerinde, Kütahya Sırrıbayırı Mektebi muallimi Hafız Kerim Efendi, Karadonlu Mektebi muallimi Hafız Rıza Efendi, Meydan Mahalle Mektebi muallimi Hacı Mehmed Efendi, Güdük Minare Mahalle Mektebi muallimi Hafız Fevzi Efendi, Ahurbasan Mahalle Mektebi muallimi İsmail Efendi ve Mescidönü Mektebi muallimi Hafız Murad Efendi, alınan karara itirazlarını içeren ortak bir şikâyet dilekçesini Maarif Nezareti'ne sunmuşlardır. Dilekçelerinde, Kütahya'da otuz-kırk yıl gibi uzun bir süredir sıbyan mekteplerinde görev yaptıklarını, bu süre zarfında çocukları sıbyan mektebi usulüyle medrese tahsiline hazırladıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, görev yaptıkları süre boyunca herhangi bir şikâyet ya da hataya sebebiyet vermediklerini, aksine halkın ve velilerin kendilerine saygı gösterdiğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, maarif memurları tarafından kendilerine karşı adil olmayan bir tutum sergilendiğini, bütün kusurun sıbyan mekteplerine yüklenerek mekteplerinin kapatılmak istendiğini dile getirmişlerdir. Bu gerekçelerle Maarif Nezareti'nden kendilerine yönelik baskıların sona erdirilmesini ve daha adil bir değerlendirme yapılmasını talep etmişlerdir. ¹¹⁹⁵ Sıbyan hocalarının bu talepleri karşısında Maarif Nezareti'nin nasıl yanıt verdiği bilinmemekle birlikte, Meşrutiyet süresince Kütahya'da ibtidâî mekteplerin sayısı artırılmaya devam edilmiştir.

¹¹⁹³ BOA. MF. İBT. 178/13.

¹¹⁹⁴ BOA. MF. İBT. 565/45.

¹¹⁹⁵ BOA. MF. İBT. 565/45.

Kütahya'daki sıbyan ve ibtidâi mekteplerin tarihî gelişimine dair yapılan bu değerlendirmelerin ardından, II. Meşrutiyet süresince Kütahya Sancağı'nda faaliyet göstermiş olan ibtidâi mektepler ele alınacaktır.

5.3. Kütahya Merkezindeki İbtidâi Mektepler

İbtidâi-i Kebir Mektebi

Kütahya'nın ilk ibtidâi mekteplerden biri olan İbtidâ-i Kebir Mektebi, 1883 yılında Saray Mahallesi'nde açılmıştır.¹¹⁹⁶ 1912-1913 eğitim-öğretim yılına ait imtihan çizelgesine göre, mektebin birinci sınıfında Eczâ-yı Şerif, İlmihâl, İmlâ, Kıraat, Hesap ve Hüsnühat (Sülüs) dersleri okutulmuştur. İkinci sınıf müfredatına Kur'an-ı Kerîm, Tecvîd, Coğrafya, İslâm Tarihi ile Rik'a yazısı eklenmiş; üçüncü sınıf ders programına ise Osmanlı Tarihi, Türkçe, Malûmat-ı Sıhhiye ve Fenniye ile Malûmat-ı Medeniye dersleri dâhil edilmiştir. Ayrıca Hüsnühat dersinde sülüs ve rik'a yazı türlerine ek olarak nesih yazısı da öğretilmeye başlanmıştır.¹¹⁹⁷ Aynı belgedeki bilgilere göre, söz konusu öğretim yılında mektebin birinci sınıfında 85, ikinci sınıfında 37 ve üçüncü sınıfında 44 öğrenci eğitim görmüştür. Yıl sonunda yapılan değerlendirme neticesinde, birinci sınıf öğrencilerinin %36'sı, ikinci sınıf öğrencilerinin %70'i ve üçüncü sınıf öğrencilerinin %68'i başarılı olmuştur.

1914-1915 eğitim-öğretim yılı itibarıyla, İbtidâ-i Kebir Mektebi'nde 200 öğrenci öğrenim görmüştür. Bunların 147'si 5-10 yaş, 53'ü ise 11-25 yaş aralığında olup 187'si şehir merkezinden, 13'ü ise kırsal kesimden gelen öğrencilerdir. Öğrenci velilerinin meslekî dağılımına bakıldığında, %23'ünün ziraat, %21'inin zanaatkarlık, %12'sinin Mülkiye memurluğu, %7'sinin askerî sınıfa mensup olduğu geri kalan kısmın ise çeşitli meslek gruplarına dâhil olduğu görülmektedir. Mektepte dört öğretmen, dört idârî personel ve bir mubassır görev yapmıştır. Mektep binası devlet mülkü olup, 50.000 kuruş kıymetinde gösterilmiştir. Ayrıca, aynı öğretim yılı içerisinde mektebin eğitim-öğretim faaliyetleri için toplam 12.950 kuruşluk bir harcama gerçekleştirilmiştir.¹¹⁹⁸

Öte yandan Birinci Dünya Harbi yıllarında Maarif Nezâreti müşavirliği görevinde bulunan Franz Schmidt, Kütahya'da gerçekleştirdiği teftişler neticesinde hazırladığı raporda, İbtidâ-i Kebir Mektebi'nde yürütülen eğitim faaliyetlerinin büyük ölçüde ezbere dayalı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca aynı dershanede iki ayrı sınıfın eşzamanlı olarak birlikte ders

¹¹⁹⁶ BOA. MF. İBT. 577/20. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, TBT no: 308/1.

¹¹⁹⁷ BOA. MF. İBT. 462/58.

¹¹⁹⁸ BOA. MF. İBT. 577/20.

işlediğini ve okul sıralarının eski ile kullanışsız durumda bulunduğunu da raporuna eklemiştir.¹¹⁹⁹ 1917 yılından sonra İbtidâ-i Kebîr Mektebi, Yavuz Sultan Selim adını alarak eğitim faaliyetlerine Astarıoğlu Konağı'nda devam etmiştir. 1923'te Cumhuriyet aynı yıl içinde Gazi Mustafa Kemâl Paşa, bir süre sonra ismi kısaltılarak Gazi Kemâl Paşa almıştır. Şükriye Sultan, Mal Hatun ve Derviş Paşa mektepleri de söz konusu mektebe dâhil edilerek tek çatı altında birleştirilmiştir.¹²⁰⁰

Hadîkat'ül Maarif Mektebi

Hadîkatü'l-Maârif Mektebi, 1901-1902 yıllarında Balıklı Caddesi civarında erkek ibtidâi mektebi olarak açılmıştır.¹²⁰¹ Zaman içerisinde mektebin adı sırasıyla Reşadiye Numune, Hamidiye, Kâzım Karabekir, Bir Numaralı İlk Mektep, Derviş Paşa ve 30 Ağustos Mektebi olarak değiştirilmiştir.¹²⁰² 1912-1913 eğitim-öğretim yılına ait imtihan cetveline göre; birinci sınıfta 86 öğrenciden 27'si, ikinci sınıfta 28 öğrenciden 20'si ve üçüncü sınıfta 21 öğrenciden 10'u sınıf geçme başarısı göstermiştir. Aynı dönemde mektepte birinci muallim olarak Mustafa Şükrü, ikinci muallim olarak Osman Kâzım, üçüncü muallim olarak Mehmed Celâleddin ve hüsn-i hat muallimi olarak da Ahmed İzzet görev yapmıştır.¹²⁰³

1915 yılında Hadîkatü'l-Maârif Mektebi'nde toplam 195 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerden 172'si 5-10, 23'ü ise 11-23 yaş aralığındadır. Mektebin 189'u şehir merkezinden, 6'sı ise kırsal kesimden gelen öğrencilerdir. Öğrenci velilerinin %46'sı zanaatkâr, %25'i ise ziraatla meşgul olup, kalan kısmı muhtelif meslek gruplarına mensuptur. Devlet mülkiyetinde olan mektep binasının değeri 40.000 kuruş olarak kayıt altına alınmıştır. 1914-1915 eğitim ve öğretim yılı içerisinde mektebin ihtiyaçları için toplam 12.950 kuruşluk bir harcama yapılmıştır.¹²⁰⁴

Menba-i İrfan Mektebi

Menba-i İrfan Mektebi, 1909 yılında Cemallettin Mahallesi'nde kiralanan bir ahşap binada eğitime başlamıştır. 1914-1915 eğitim-öğretim yılında mektepte toplam 79 öğrenci tahsil görmüştür. Bu öğrencilerin 40'ı 5-11 yaş, 37'si ise 11-23 yaş aralığındadır. Öğrenci

¹¹⁹⁹ Ö. F. Demirel, (2022). Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs- 6 Haziran 1915). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan). s. 1492.

¹²⁰⁰ Kütahya 1967 İl Yıllığı, Ticaret Matbaacılık TAŞ. İzmir, s.135.

¹²⁰¹ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁰² Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Hususi Arşiv No:45.

¹²⁰³ BOA. MF. İBT. 461/49

¹²⁰⁴ BOA. MF. İBT. 577/20.

velilerinin 38'i zanaatkâr, 14'ü çiftçi, 12'si ise tüccar meslek grubuna mensuptur. Mektebin personel kadrosunda iki öğretmen, iki idârî memur ve bir hizmetli görev yapmıştır.¹²⁰⁵ Öte yandan, aynı yıllarda mektepte incelemelerde bulunan Maarif Nezareti müşaviri Franz Schmidt, binanın eğitim için elverişli olmadığını, verilen eğitimin mektebin kuruluş amacına uygunluk göstermediğini ve öğretmen kadrosunun yetersiz olduğunu rapor etmiştir.¹²⁰⁶

Lala Hüseyin Paşa Mektebi

Menba'-ı İrfân Mektebi'nin adı, 1914-1915 yılları arasında Lala Hüseyin Paşa Mektebi olarak değiştirilmiştir. Mektep, yıllık kirası 250 kuruş, değeri ise 10.000 kuruş olarak kaydedilen bir binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu dönemde öğrenci mevcudu 73 olup, bunların 53'ü 5-10, 20'si ise 11-25 yaş aralığındadır. Öğrenci velilerinin büyük bir kısmı zanaatkârlık ve zirai faaliyetlerle meşgul kimselerden oluşmaktadır. Mektebin personel kadrosunda üç öğretmen, üç idârî memur ve bir hizmetli görev yapmıştır. 1914-1915 eğitim-öğretim yılı içerisinde mektep için toplam 7.650 kuruşluk bir tahsisat ayrılmıştır. Bunun 6.000 kuruşu hükümet, 1.650 kuruşu ise çeşitli kaynaklar tarafından karşılanmıştır.¹²⁰⁷

Lala Hüseyin Paşa Mektebi, Maarif Nezareti müşaviri Franz Schmidt'in raporunda olumlu görüş bildirdiği birkaç ibtidai mektepten biridir. Raporunda 15 yaşında çalışan bir yardımcı muallimin öğrencilere beden eğitimi ve askerî tarzda eğitim verdiğini, ayrıca öğrencilerin zihinden dört işlem yapma becerisi sergilediklerini belirterek mektebin eğitim-öğretim faaliyetlerini takdir etmiştir.¹²⁰⁸ Lala Hüseyin Paşa Mektebi 1920 senesinde Alaeddin Paşa adını almış, 1932'de Nilüfer Hatun Kız Mektebiyle birleştirilmiştir.¹²⁰⁹

Öten yandan 22 Kasım 1915 tarihinde Mutasarrıf Fâik Ali Bey döneminde Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nde aynı ismi taşıyan üç dershaneli bir kız mektebi bilinmektedir.¹²¹⁰

Feyz-i Hürriyet Mektebi

Feyz-i Hürriyet Mektebi, II. Meşrutiyet'in ilanını takiben 1909 yılında açılmıştır. Yıllık kirası 960 kuruş, değeri ise 8.000 kuruş olarak belirlenen bir binada eğitim verilmiştir. 1914-1915 eğitim-öğretim yılında mektepte 64 öğrenci öğrenim görmüştür. 1914-1915 eğitim-öğretim yılında mektepte 64 öğrenci öğrenim görmüştür. Bunların 42'si 5-10, 22'si ise

¹²⁰⁵ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁰⁶ Ö. F. Demirel, (2022). age. s, 1493.

¹²⁰⁷ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁰⁸ Ö. F. Demirel, (2022). age. s, 1493.

¹²⁰⁹ Kütahya (1967) age., s. 135.

¹²¹⁰ BOA. DH. UMVM. 148/7.

11-25 yaş aralığındadır. Mektebin personel kadrosu iki muallim, iki idârî memur ve bir hizmetliden oluşmaktadır. Bu dönemde muallim-i evvel olarak Musluhin Efendi, muallim-i sâni olarak ise Mehmed Sadık Efendi görev yapmıştır. Maarif Nezareti müşaviri Franz Schmidt, Feyz-i Hürriyet Mektebi'ne dair raporunda, okulda beden eğitimi ve oyun salonunun bulunmadığını, öğretmenlerin ise modern eğitim anlayışından yoksun olduklarını belirtmiştir. Feyz-i Hürriyet Mektebi, 1916 yılından itibaren Barbaros Hayrettin Paşa adını almıştır. Cumhuriyet döneminde ise Barbaros Hayrettin Paşa Mektebi, Mal Hatun Kız Mektebi ile birleştirilerek yeni binasında eğitim faaliyetlerine sürdürmüştür.¹²¹¹

Şükriye Sultan İnas Mektebi

Şükri Sultan Mektebi de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından, 1909 yılında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Mektep eğitim öğretim faaliyetlerini, kiralık ve 20.000 kuruş değerinde olan bir binada sürdürmüştür. 1914-1915 eğitim-öğretim yılında mektepte toplam 57 kız öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerin 30'u 5-11, 27'si ise 11-23 yaş aralığındadır. Öğrenci velilerinin büyük bir kısmı Mülkîye sınıfına mensup kimselerden oluşmuştur. Mektebin personel kadrosunda iki kadın muallimin, iki kadın idârî memur, bir hizmetli ve bir mubassır görev yapmıştır.¹²¹² Maarif Nezareti müşaviri Franz Schmidt, hazırladığı raporda, mektep binasının fiziki koşullarını ve öğrencilerin bilgi seviyesini yetersiz bulunduğunu ifade etmiştir.¹²¹³

Balıklı İnas Mektebi

II. Meşrutiyet dönemi sonrasında, 1909 yılında açılan bir diğer mektep, Balıklı Mahallesi'nde bulunan Balıklı İnas (Kız) Mektebidir. Diğer mektepler gibi Balıklı İnas Mektebi de eğitim faaliyetlerini kiralık bir binada sürdürmüştür. 1914-1915 eğitim-öğretim yılı raporlarına göre, mektepte toplam 88 kız öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerin 67'si 5-11, 21'i ise 11-23 yaş aralığındadır. Öğrenci velilerinin 47'si zanaatkâr, 7'si Mülkîyeli, 7'si tüccar, 5'i asker, 4'ü ulema mensubu olup, geri kalanları farklı meslek gruplarına mensup bireylerden oluşmaktadır. Aynı yıllarda mektepte bir kadın öğretmen, bir kadın idârî memur ve bir hizmetli görev yapmıştır.¹²¹⁴ 1914-1915 eğitim-öğretim yılı içerisinde mektep için toplam 5.050 kuruşluk bir tahsisat ayrılmış; bunun 4.800 kuruşu hükümet, 250 kuruşu ise çeşitli kaynaklar tarafından karşılanmıştır. Maarif Nezareti

¹²¹¹ Kütahya 1967, age. s. 135.

¹²¹² BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²¹³ Ö. F. Demirel, (2022). age. s. 1492.

¹²¹⁴ BOA. MF. İBT. 577/20.

müşavirlerinden Franz Schmidt, Balıklı İnas Mektebi'nin büyük, havadar ve temiz ancak metruk bir binada eğitim verdiğini belirtmiştir. Ayrıca, öğrenciler için oyun ve spor salonunun bulunmadığını ve mektepte eğitime yönelik araç-gereçlerin yetersiz olduğunu rapor etmiştir.¹²¹⁵

Mal Hatun Numune-i İnas Mektebi

Balıklı İnas Mektebi'nin adı, Kütahya Mutasarrıfı Fâik Ali Bey'in idaresi sırasında Mal Hatun İnas Mektebi olarak değiştirilmiştir. 50.000 kuruş bedelle satın alınan ve sekiz odadan müteşekkil olan mektep 14 Eylül 1915 tarihinde yeni binasında eğitim faaliyetine başlamıştır. 1915-1916 eğitim ve öğretim yılı içerisinde mektepte 150 kız öğrenci öğrenim görmüştür.¹²¹⁶

Hadîka-i Benât Mektebi

Kütahya merkezinde faaliyet gösteren kız mekteplerinden biri de Hadîka-i Benât Mektebi'dir. 1913 yılında faaliyete geçen mektep, yıllık kira bedeli 750 kuruş, değeri ise 5.000 kuruş olarak kaydedilen bir binada eğitim vermiştir. 1914-1915 eğitim-öğretim yılı itibarıyla mektepte toplam 88 kız öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerin 67'si 5-11, 21'i ise 11-23 yaş aralığındadır. Öğrenci velilerinin 47'si zanaatkâr, 7'si Mülkîyeli, diğer 7'si tüccar, 5'i asker, 4'ü ulema mensubu olup, geri kalanları ise farklı meslek gruplarına mensup bireylerden oluşmuştur. Mektebin personel kadrosunda bir kadın muallimin, bir kadın idârî memur, bir hizmetli görev yapmıştır.¹²¹⁷

1914-1915 eğitim-öğretim yılı içerisinde mektep için toplam 5.050 kuruşluk bir tahsisat ayrılmış, bunun 4.800 kuruşu hükümet, 250 kuruşu ise çeşitli kaynaklar tarafından karşılanmıştır.¹²¹⁸ Maarif Nezareti müşavirlerinden Franz Schmidt, Balıklı İnas Mektebi'nin büyük, havadar ve temiz ancak metruk bir binada verildiğini belirtmiştir. Ayrıca öğrenciler için oyun ve spor salonunun bulunmadığını, mektepte eğitime yönelik araç-gereçlerin ise yetersiz olduğunu rapor etmiştir.¹²¹⁹

¹²¹⁵ Ö. F. Demirel, (2022). age. s, 1492.

¹²¹⁶ BOA. DH. UMVM. 148/7.

¹²¹⁷ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²¹⁸ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²¹⁹ Ö. F. Demirel, (2022). age. s, 1492.

Selîmiye İbtidâi Mektebi

Selîmiye Erkek İbtidâi Mektebi, 1899-1900 yılları arasında Tavşanlı Nahiyesi'nde açılmıştır. Mülkîyeti devlete ait olan ve kıymeti 15.000 kuruş olarak belirlenen bir binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1914-1915 eğitim-öğretim yılına mahsus olarak mektebe 19.000 kuruşluk harcama gerçekleştirilmiştir. Aynı öğretim yılında mektepte öğrenim gören öğrenci sayısı 64 olup, bunların 44'ü 5-10, 20'si ise 11-20 yaş aralığındadır. Dönemin teftiş raporlarına göre, öğrenci velilerinden 12'si ulema sınıfına mensup bulunmakta, diğerleri farklı meslek gruplarına aittir. Mektebin personel kadrosunda üç erkek öğretmen, üç erkek idârî memur ve bir hizmetli/mubassır görev yapmıştır.¹²²⁰

Süleyman Hoca İbtidâi Mektebi

Süleyman Hoca Erkek İbtidâi Mektebi, 1901-1902 yılları arasında Tavşanlı Nahiyesi'nde açılmıştır. Mektep binası devlet Mülkîyetinde olup, değeri 5.000 kuruş olarak tespit edilmiştir. 1914-1915 eğitim ve öğretim yılı için mektebe 3.500 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Bu dönemde mektepteki öğrenci sayısı 76'dır. Bu öğrencilerden 40'ı 5-11, 36'sı ise 11-20 yaş aralığındadır. Mektebe bir muallim, bir memur ve bir mübassır görev yapmıştır. Öğrenci velilerinin 20'si zanaatkâr, 10'u çiftçi, 14'ü ulemâ sınıfına mensup, 15'i ise tüccardır; geri kalanlar ise muhtelif meslektendir.¹²²¹

Çavuş İbtidâi Mektebi

Çavuş İbtidâi Mektebi, 1901-1902 yılları arasında Tavşanlı Nahiyesi'nde erkek öğrencilere yönelik olarak açılmıştır. Mektep, mülkîyeti devlete ait olan ve kıymeti 5.000 kuruş olarak belirlenen bir binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1914-1915 eğitim-öğretim yılı için mektebe 3.500 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Bu dönemde mektepte öğrenim gören öğrenci sayısı 52'dir. Öğrencilerin 32'si 5-10 yaş, 20'si ise 11-20 yaş aralığındadır. Mektebe yalnızca bir muallim, bir memur ve bir hizmetli atanmıştır. Velilerin 19'u ulemâ sınıfına, 10'u çiftçiliğe ve diğer 10'u zanaatkârlığa mensuptur; geri kalanlar ise muhtelif meslek gruplarına dâhildir.¹²²²

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 1 Kânûn-ı Evvel 1331 (14 Aralık 1915) tarihinde Tavşanlı Nahiyesi'nde dört odalı ve dört dersaneli bir kız ibtidâi mektebi açılmıştır. İlk ders yılında bu mektebe 200 kız öğrenci kaydedilmiştir. Ayrıca, 1 Ağustos 1331 (14 Ağustos

¹²²⁰ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²²¹ Aynı Belge.

¹²²² BOA. MF. İBT. 577/20.

1915) tarihinde Tavşanlı'nın Tepecik Köyü'nde karma eğitim veren bir ibtidâî mektep daha açılmış olup, burada öğrenim gören öğrenci sayısı 200'dür. Aynı tarihte Kuruçay Köyü'nde iki odalı ve bir dersaneli bir karma ibtidâî mektep faaliyete geçmiş, bu mektebe de 150 öğrenci kaydedilmiştir.¹²²³

Şukûfe-i Zekâ Mektebi

Şukûfe-i Zekâ Mektebi, erkek öğrencilere yönelik olarak 1909 yılında Eğrigöz (Emet) Nahiyesi'nde açılmıştır. Mülkiyeti devlete ait olan ve kıymeti 5.000 kuruş olarak belirlenen bir binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.¹²²⁴ 1913 yılına ait imtihan çizelgesine göre, Şukûfe-i Zekâ Mektebi'nde ihtiyat (hazırlık) sınıfında 97, birinci sınıfta 20, ikinci sınıfta 13 ve üçüncü sınıfta 18 öğrenci öğrenim görmüştür. Aynı belgeye göre, mektebin ihtiyat sınıfında Kur'ân-ı Kerîm ve Hesap dersleri okutulmuş; birinci sınıfta Kur'ân-ı Kerîm, İlmihal, Hesap, Kıraat, İmlâ ve Hüsn-i Hat derslerine yer verilmiştir. İkinci sınıf müfredatına, birinci sınıf derslerine ilaveten Tarih ve Coğrafya dersleri eklenmiş; üçüncü sınıfta ise mevcut derslere ilave olarak Türkçe, Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye ile Malûmât-ı Fenniye ve Sıhhiye dersleri okutulmuştur.¹²²⁵

1914-1915 eğitim ve öğretim yılında mektepte toplam 90 öğrenci tahsil görmüştür. Bu öğrencilerin 46'sını 5-10 yaş arası, 44'ünü ise 11-15 yaş arası öğrencilerdir. Öğrenci velilerinin büyük çoğunluğunu ziraat, zanaat ve ticaretle meşgul bireyler oluşturmuştur. Söz konusu yıllarda mektepte üç muallim, üç memur ve bir mübâssır görev yapmıştır.¹²²⁶

Ayrıca, Şukûfe-i Zekâ Mektebi, 1916-1917 eğitim-öğretim yılı içerisinde Kütahya Maarif Müfettişi Osman Şükrü Bey tarafından teftiş edilmiştir. Osman Şükrü Bey'in hazırladığı raporda, mektep binasının Emet'in en müstesna mevkilerinden biri olan Hükümet Konağı'nın karşısında, iki katlı olarak inşa edildiği belirtilmiştir. Binanın üst katında bir öğretmen odası, dört dersane ve bir salon; alt katında ise bir hademe odasının bulunduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, mektebin eğitim araç ve gereçlerinin yetersiz olduğu, mevcut sıraların ise dönemin eski eğitim anlayışına uygun tarzda imal edildiği raporda vurgulanmıştır. Bu dönemde Şukûfe-i Zekâ mektebine başmuallim olarak Kütahya İdâdîsi mezunu Musa Efendi tayin edilmiş, ancak kendisinin askerlik hizmetinde bulunması nedeniyle yerine Hamdi Efendi vekâlet etmiştir. İkinci muallim olarak ise Beytullah Hulusi

¹²²³ BOA. DH. UMVM. 148/7.

¹²²⁴ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²²⁵ BOA. MF. İBT. 487/60.

¹²²⁶ BOA. MF. İBT. 577/20.

Efendi görevlendirilmiştir. Her iki muallimin de öğrencilerin temizliği ve terbiyesi hususunda titizlik gösterdikleri, ancak beden eğitimi derslerinde arzu edilen başarıyı sağlayamadıkları raporda yer almıştır. Bunun dışında, mektebin ders programının başarıyla tatbik edildiği ve öğretim faaliyetlerinin büyük ölçüde temin edildiği belirtilmiştir.¹²²⁷

Emet, Ana Mektebi

1915 yılında açılışı yapılan Emet Ana Mektebi, iki derslik, bir muallim odası ve bir sofası bulunan kiralık binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Mektepte devre-i evvel kapsamında birinci ve ikinci sınıfların yanı sıra bir ihtiyat sınıfı da teşkil edilmiştir. Müfettiş raporlarına göre, Ana Mektep ders araç ve gereçleri bakımından yetersiz olup, kütüphane ve müzeye sahip değildir. Mektebin muallim kadrosuna Gediz İbtidâi Mektebi mezunu 18 yaşındaki Ayşe Hanım vekâleten tayin edilmiştir. Ayşe Hanım'ın mektebin temizliği ve düzenine titizlik gösterdiği; aynı zamanda öğrencilerin beden terbiyesi ve din eğitimine özel önem verdiği raporda ifade edilmiştir.¹²²⁸

Öte yandan, 1916-1917 eğitim-öğretim döneminde Emet Nahiyesi'ndeki mektepleri teftiş eden Kütahya Maarif Müfettişi Osman Şükrü Bey, nahiyede hususî bir mektebin bulunmadığını ve 1916 yılı içerisinde mevcut sıbyan mekteplerinin tamamının kapatıldığını rapor etmiştir. Ayrıca, Emet'te 450 erkek ve 300 kız öğrencinin eğitim görmekte olduğunu, ancak kız öğrencilerin yalnızca beşte birinin okula devam ettiğini özellikle vurgulamıştır.¹²²⁹

Kütahya merkezinde, yukarıda bahsedilen mekteplerin dışında, Gayrimüslim cemaatlere ait ibtidâi ve rüşdiye dereceli okullar da bulunmaktaydı. Bu okullardan üçü Ermenilere, biri ise Rumlara aitti. Ermeni cemaatine ait okullardan biri, Katolik cemaatine mensup öğrenciler için açılmıştı. Aşağıdaki tabloda Gayrimüslimlere ait okulların isimleri ve diğer özellikleri şu şekilde verilmiştir:

¹²²⁷ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²²⁸ Aynı Belge.

¹²²⁹ BOA. MF. HTF. 5.5.

Tablo 4.15. Kütahya Merkezinde Faaliyet Gösteren Gayrimüslimlere Ait Okullar¹²³⁰

Kütahya Merkez Kaza	Petrosyan Mektebi	Açı Marien Mektebi	Astiki Mektebi	Tavşanlı Surbyan Mektebi
Mensup olduğu Cemaat	Ermeni Katolik	Ermeni	Rum	Ermeni
Mahalle	Küçük Çarşı Mah.	Büyükorta Ermeni Mah.	Çerçi Hristiyan Mah.	Hacı Hasan Efendi Mah.
Mektebin Derecesi	İbtidâiye ve Rüştîye	İbtidâiye ve Rüştîye	İbtidâiye ve Rüştîye	İbtidaiye
Erke ve Kız Mahsusu Olduğu	Erkek ve Kız Mektepleri vardır	Erkek ve Kız Mektepleri vardır	Erkek ve Kız Mektepleri vardır	Karma
Gündüz /Yatılı	Gündüz	Gündüz	Gündüz	Gündüz
Tarihi Tesisi	1256 Miladi	Bilinmiyor	1863 Miladi	1257
Ruhsatname Tarihi	1256	10 Ağustos 1313	1 Teşrin-i evvel 1311	-
Eğitim Süresi	6	6	6	3
Müessesesi	Katolik Milleti tarafından	Ermeni Milleti	Rum Milleti	Ermeni Milleti
Tabiiyeti	Osmanlı	Osmanlı	Osmanlı	Osmanlı
Yetkili Müdür	Cemaat tarafından idare olunur	Ermeni Murahhasası	Metropolit Vekili	Murahhasası vekili
Mektep Binasının Mülkî Durumu	Kilise yanında bulunup Mektebe mahsustur	Kilise yanında bulunup Mektebe mahsustur	Kiliseye ait mektebe mahsus	Kiliseye ait mektebe mahsus
Mektep binasının İnşa Durumu	Mektep olarak yapılmıştır	Mektep olarak yapılmıştır	Mektep olarak yapılmıştır	Mektep olarak yapılmıştır

5.4. Uşak Kazası İbtidâi Mektepleri

Muradiye Mektebi (Murad- ı Evvel Mekteb-i Umumiyesi)

Uşak kazasının ilk ibtidâi mekteplerinden olan Muradiye Mektebi, 1872-1873 yıllarında faaliyete geçmiştir.¹²³¹ Eğitim faaliyetleri, yıllık 2.400 kuruşa kiralanan ve 37.000 kuruş kıymetinde olan iki katlı, tamamen ahşap bir binada yürütülmüştür. Müfettiş raporlarına göre, mektebin üst katında üç derslik ile bir gezinti alanı; alt katında ise bir muallim odası bulunmakta ve öğrenciler için geniş bir bahçe mevcuttur. Mektepte sıbyan sınıfı (5-6 yaş), devre-i ulâ (7-8 yaş) ve devre-i mutavassıta (11-12 yaş) olmak üzere üç devrede eğitim verilmiştir. ¹²³²1914-1915 eğitim yılında 132 erkek öğrenci tahsil görmüştür. Bunların 62'si 5-10 yaş, 32'si 11-15 yaş aralığındadır. 1916 senesinde öğrenci sayısı 140'a yükselmiştir. ¹²³³

¹²³⁰ BOA. MF. MGM. 9/36.

¹²³¹ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²³² BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²³³ BOA. MF. İBT. 577/20.

Muradiye Mektebi'nin müdürü, Selanik İdâdîsi mezunu olup 1905 yılında bu görevine atanmıştır. Başmuallim Mehmed Hilmi Efendi, 28 yaşında olup İzmir Dar'ül Muallimîn mezunudur ve 1916 yılında askerlik hizmeti nedeniyle görevden ayrılmıştır. Birinci muallim Mehmed Sâdık Efendi, 34 yaşında olup Bursa Dar'ül muallimîn mezunudur. İkinci muallim Mehmed Nuri Efendi ise Hüdâvendigâr Maarif Müdürlüğü'nden ihtiyatnâme almıştır. 28 yaşındadır.¹²³⁴ Muallim Recep Efendi, Manastır Askerî Rüştîyesi mezunu olup 1915 yılında Numune Mektebi'ne tayin edilmiştir. Muallim Hüseyin Efendi, 34 yaşında olup Hadîka-i Hürriyet Mektebi'nden naklen atanmıştır. Muallim Abdullah Efendi ise İzmir Darülmualimîn mezunudur. Fransızca muallimi Rıfat Efendi, Kütahya Reşadiye Mektebi'nden tayin olmuştur. Hat muallimi Kâzım Efendi, 24 yaşında olup geçtiğimiz yıl Numune Mektebi'ne hat muallimi olarak atanmıştır. Terbiye-i Bedeniyye muallimi Hüseyin Efendi ise 29 yaşında, Üsküp İdâdîsi mezunu olup 1915 yılında meslek hayatına başlamıştır.¹²³⁵

1916-1917 teftiş raporunda, Muradiye Mektebi'nde görevli muallimlerin öğrencilerin temizliği, beden terbiyesi ve ders araçlarının korunmasına önem verdiğini ve eğitim faaliyetlerinin de özenle sürdürdüklerini belirtilmiştir.

Gülşen-i Maarifet Mektebi

Gülşen-i Maarifet Mektebi, Uşak'ta II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip açılan erkek ibtidâi mekteplerindendir.¹²³⁶ 1909 yılında Hükümet Konağı civarında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Müfettiş raporlarına göre mektep, mülkiyeti devlete ait olan kârgir ve tek katlı bir binada eğitimini sürdürmüştür. Teftiş raporlarında söz konusu binanın dört derslik ve bir muallim odasından ibaret olduğu belirtilmiştir. Ayrıca mektebin bahçesi bulunmadığından, öğrencilerin tenefüs saatlerinde meydanlık alana çıkarılmak zorunda kaldıkları ifade edilerek, binanın eğitim şartlarına uygun olmadığı vurgulanmıştır.¹²³⁷

Mektepte Sıbyan sınıfı, devre-i ulâ devresinin birinci ve ikinci sınıfları ile devre-i mutavassita devresinin birinci sınıfı öğrencilerine eğitim verilmiştir. 1914-1915 eğitim ve öğretim yılında mektepte toplam 118 öğrenci tahsil görmüştür.¹²³⁸

¹²³⁴ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²³⁵ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²³⁶ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²³⁷ BOA. MF. HTF. 5.5; BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²³⁸ BOA. MF. İBT. 577/20.

1915-1916 eğitim-öğretim döneminde mektepte üç muallim, üç idârî memur ve bir mubassır görev yapmıştır.¹²³⁹ Birinci muallim İsmail Efendi, 41 yaşında olup 17 yıllık muallimdir ve Rüşdiye mezunudur. İkinci muallim Ömer Lütfi Efendi, 31 yaşında, ehliyetnameli ve sekiz yıllık öğretmenlik tecrübesine sahip olup, harp sebebiyle askere alınmıştır. Üçüncü muallim Mehmed Asım Efendi, 23 yaşında ve iki yıllık öğretmenlik deneyimine sahip olup, o da harp nedeniyle silah altına alınmıştır.¹²⁴⁰

1915-1916 eğitim yılında, Müfettiş Ali Haydar Efendi tarafından hazırlanan rapora göre, mektepte görevli muallimler binanın temizliğine ve ders araç-gereçlerinin korunmasına özen göstermiş, ayrıca öğrencilerin dinî ve bedenî terbiyesine de dikkat etmişlerdir. Ancak muallimlerin yeni öğretim usullerine yeterince aşina olmadıkları belirtilmiştir. Ayrıca, ders kitaplarının zamanında temin edilememesi sebebiyle öğretim programı tam anlamıyla uygulanamamıştır. Öğrencilerin Kur'ân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniyye ve Türkçe derslerindeki başarıları yüksek bulunmuş; buna karşılık ziraat, eşya, hesap ve hendese derslerinde başarı düzeylerinin düşük olduğu tespit edilmiştir.¹²⁴¹

Hadîka-i Hürriyet/ Osman Gazi Mektebi

Uşak merkezinde faaliyet gösteren erkek ibtidâi mekteplerinden bir diğeri Hadîka-i Hürriyet Mektebi'dir. II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip 1909 yılında açılan Hadîka-i Hürriyet mektebi, eğitim faaliyetlerini sekiz odalı ve yıllık 1.800 kuruş bedelle kiralanan bir binada sürdürmüştür.¹²⁴² 1915-1916 yıllarına ait teftiş raporlarına göre bina oldukça yeni ve yeterli büyüklükte bir bahçeye sahiptir. Mektepte, ana sınıfı ile devre-i ulâ ve devre-i mutavassıta olmak üzere üç devre hâlinde eğitim verilmiştir. 1914-1915 eğitim döneminde 136, 1915-1916 eğitim döneminde 150 öğrenci tahsil görmüştür. Mektepte üç öğretmen, üç idârî memur ve bir hizmetli görev yapmıştır.¹²⁴³ Başmuallim askerlik hizmetinde bulunduğundan, dersler Mustafa Efendi tarafından vekâleten yürütülmüştür. İkinci muallim olarak Himmetzâde Hüseyin Efendi, üçüncü muallim olarak ise Hüseyin Avni Efendi görev yapmıştır.

1915-1916 eğitim yılına ait teftiş raporlarında, öğretmenlerin ders programlarını eksiksiz uyguladıkları, öğrencilerin dinî ve bedenî terbiyelerine, çeviklik ve faal olmalarına

¹²³⁹ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁴⁰ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁴¹ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁴² BOA. MF. İBT. 577/20; BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁴³ BOA. MF. İBT. 577/20.

özen gösterdikleri belirtilmiştir. Ancak öğrencilerin bazı derslerde orta seviyede başarı gösterdikleri, hesap, hendese, eşya ve ziraat derslerinde ise zayıf oldukları tespit edilmiştir.¹²⁴⁴

1916 yılı ağustos ayında, Hadîka-i Hürriyet ve Murâdiye mekteplerinin birleştirilerek Murâd-ı Evvel ismiyle bir numune mektebinin teşkiline karar verilmiştir. Bununla birlikte, Murâdiye binasında Osman Gazi adıyla, üç dersaneli ve iki muallimli bir ibtidâi mektebin yeniden ihdasına da karar verilmiştir.¹²⁴⁵

1917 yılında faaliyete geçen Osman Gazi Mektebi'ne birinci muallimliğe Hüseyin Avni Efendi, ikinci muallimliğe ise Ömer Lütfü Efendi atanmıştır. 1917-1918 eğitim yılına ait teftiş raporlarında, muallimlerin öğrencilerin temizlik ve düzenine, dinî terbiyelerine, çevik ve faal bireyler olarak yetişmelerine özen gösterdikleri, yeni usul eğitim programında tespit edilen bazı eksikliklere rağmen ders programlarının tamamını uygulamak için himmet ve gayret sarf ettikleri ifade edilmiştir.¹²⁴⁶ Osman Gazi Mektebi Cumhuriyet'ten sonra sırasıyla 3 Numaralı Erkek Mektebi, Müjde Mektebi ve en son 23 Nisan Mektebi isimlerini almıştır.¹²⁴⁷

Reşadiye İnas Mektebi

Kız çocukları için açılan Reşadiye İnas Mektebi, 1913 yılında eğitim hayatına başlamıştır. Mektep, yıllık 1.824 kuruş bedelle kiralanan iki katlı bir binada faaliyet göstermiştir. Müfettiş raporlarına göre binanın her iki katında dörder oda, birer sofa ve yemekhane bulunmaktadır. Altı dersliği olan mektebin, öğrencilerin kullanımına açık geniş bir bahçesi de vardır. Mektep üç devre halinde eğitim vermiştir. 1915-1916 eğitim-öğretim dönemi sonunda devre-i âliye ikinci sınıftan dört talebe şahadetname almıştır. 1914-1915 eğitim döneminde 198, 1915-1916 eğitim döneminde 200 öğrenci tahsil görmüştür. Mektepte iki öğretmen, iki idârî memur ve bir hizmetli görev yapmıştır. Mektebin mevcudu fazla olduğundan 1917 senesi bütçesine bir muallimin ilavesi not edilmiştir.¹²⁴⁸

Reşadiye İnas Mektebi'nin başmuallimlik görevine, Dârümuallimin'den mezun ve uzun yıllar öğretmenlik tecrübesine sahip olan Şadiye Hanım atanmıştır. Yardımcısı olarak ise, 1316 (1900) yılında İzmir İnas Rüştiyesi'nden şahâdetnâme almış olan 21 yaşındaki Safiye Hanım görevlendirilmiştir.¹²⁴⁹ 1915-1916 eğitim yılına ait teftiş raporlarında,

¹²⁴⁴ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁴⁵ BOA. MF. MKT. 1216/ 86-24.

¹²⁴⁶ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁴⁷ Uşak 1967 İl Yıllığı, Sulhi Garan Matbaası, 1968, s. 117.

¹²⁴⁸ BOA. MF. İBT. 577/20; BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁴⁹ BOA. MF. HTF. 5.5.

Reşadiye İnas Mektebi'nde öğrencilerin dinî ve millî terbiyelerine, temizlik ve düzene özen gösterildiği, ders araç ve gereçlerinin korunduğu belirtilmiştir. Öğrencilerin Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Dîniye ve Hüsnu Hat derslerinde başarılı oldukları, buna karşılık Musâbahât-ı Ahlâkiye, Eşya ve Ziraat derslerinde yeterli düzeye ulaşamadıkları ifade edilmiştir. Ayrıca muallimelerin yeni eğitim usullerine tam anlamıyla vâkıf olmadıkları vurgulanmıştır.¹²⁵⁰ 1917 yılı teftiş raporunda ise, mektebin diğer erkek mekteplerine nazaran daha iyi durumda olduğu belirtilmekle birlikte, önceki yılın olumsuz görüşlerinin büyük ölçüde devam ettiği kaydedilmiştir.¹²⁵¹

Necm-i Edeb Mektebi

Uşak kaza merkezinde 1912 yılında kız ibtidâi mektebi olarak açılmıştır. Müfettiş raporlarına göre mektep, yıllık 1.920 kuruş bedelle kiralanmış iki katlı bir binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Aynı raporlarda, alt katta iki oda ve geniş bir salon, üst katta ise dört odanın bulunduğu belirtilmektedir. Toplam altı dersliği bulunan mektebin ders araç ve gereçleri yeterli durumdadır. Ayrıca, Hafız Bey'in tarlasının bir kısmını mektebe tahsis etmesiyle, mektebe bir bahçe kazandırılmış ve öğrencilerin kullanımına sunulmuştur. 1914-1915 eğitim ve öğretim yılı içerisinde mektebe 8.640 kuruş tahsisat ayrılmıştır.¹²⁵²

Necm-i Edeb Mektebi'nde, 1914-1915 eğitim yılında 169, 1915-1916 eğitim yılında ise 175 kız öğrenci eğitim görmüştür.¹²⁵³ Mektepte iki öğretmen, iki idârî memur ve bir hizmetli görev yapmıştır. Başmuallime vekili Naciye Hanım, 25 yaşında olup Edirne İnas Rüşdiye si mezunudur. İkinci muallime vekili ise Ümmehan Hanım'dır.

1915-1916 yılına ait teftiş raporlarında, Başmuallime Vekili Naciye Hanım'ın, öğrencilerin temizlik ve düzenine özen gösterdiği, okul kayıtlarını usulüne uygun şekilde tuttuğu ve ders programlarını uygulamak için büyük gayret sarf ettiği belirtilmiştir. Ayrıca, uhdesinde bulunan Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Dîniyye, Türkçe, Tarih, Coğrafya ve Hendese derslerinde öğrencilerin son derece başarılı olduğu ifade edilmiştir. Buna karşılık, yardımcı muallime Ümmehan Hanım'ın sorumluluğundaki Musahabat, Hesap, Ziraat ve Eşya derslerinde öğrencilerin geri kaldığı rapor edilmiştir. Müfettiş, bu durumu, sınıflardaki öğrenci sayısının fazlalığı, yardımcı öğretmenin genç yaşta olması ve derslerde yalnız kalması

¹²⁵⁰ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁵¹ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁵² BOA. MF. İBT. 577/20; BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁵³ BOA. MF. İBT. 577/20; BOA. MF. İBT. 587/22.

gibi sebeplerle açıklamıştır.¹²⁵⁴ 1916-1917 eğitim yılında ikinci muallimeliğe, Ümmehan Hanım'ın yerine Kütahya Mal Hatun Numune Mektebi mezunu Cemile Hanım atanmıştır. Ancak aynı yılki teftiş raporlarında, Cemile Hanım'ın da mesleğinde tecrübesiz olduğu ve sorumluluğunda bulunan derslerde yetersiz kaldığı belirtilmiştir.¹²⁵⁵

Necm-i Edeb Mektebi 1922'den sonra '1 Numaralı Kız Mektebi', daha sonra 'Gazi Kemâl İlk Okulu' adını almıştır.¹²⁵⁶

Uşak Ana Mektebi

Uşak merkezinde bulunan Ana Mektep, okul öncesi çocuklara eğitim vermek üzere açılmıştır. İki katlı olan mektep, 200 kuruş bedelle kiralanmıştır. Her iki katta da dörder derslik ve birer salon bulunmaktadır. Mektepte ana sınıfına masa, sandelye ve eğitim levhaları vardır. Ayrıca öğrencilerin teneffüs saatlerinde vakit geçirebilecekleri bir bahçesi mevcuttur. 1913-1914 eğitim yılında öğrenci sayısı 100'ün üzerindeyken, 1914-1915 döneminde bu sayı 10'a düşmüştür. Mektebin öğretmen kadrosunda, İzmir İnas Rüştüyesi mezunu Gülsüm Hanım görev yapmıştır.¹²⁵⁷

1915 yılında yapılan teftiş sonucunda, öğrencilerin gün boyunca sadece bahçede oynayarak vakit geçirdikleri tespit edilmiştir. Müfettiş Ali Haydar Bey'in bu durumla ilgili raporunda, eğer ertesi yıl Ana Mektebi'nden mezun bir öğretmen gönderilmezse okulun kapatılacağı bildirmiştir.¹²⁵⁸ Bu uyarı dikkate alınarak 1916-1917 eğitim yılında Uşak Ana Mektebi mezunu Nazmiye Hanım öğretmen olarak görevlendirilmiştir. Her ne kadar o yıl yaklaşık 140 öğrenci kayıt yaptırmış olsa da düzenli olarak derse devam eden öğrenci sayısı 30-40 civarında kalmıştır.¹²⁵⁹

Öte yandan Uşak Kazası'nın Sabah Mahallesi'nde 14 Ekim 1915 tarihinde beş odalı iki dersaneli bir 'Ana Mektebi' açılmıştır. Burada okuyan öğrencilerin sayısı 150'dir.¹²⁶⁰

¹²⁵⁴ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁵⁵ BOA. MF. 5/15.

¹²⁵⁶ Uşak 1967 İl Yıllığı, s. 117.

¹²⁵⁷ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁵⁸ Aynı Belge.

¹²⁵⁹ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁶⁰ BOA. DH. UMVM. 148/7.

Gülşen-i İrfan Hususi Mektebi

Uşak kazasının Sabah Mahallesi'nde 1888-1889 yıllarında açılan Gülşen-i İrfan Mektebi, modern tarzda eğitim veren ilk hususî ibtidâi mekteplerden biridir.¹²⁶¹ Mektebin kurucusu, Müderris Çallı Ömer Efendi'nin oğlu Tahir Efendi'dir.¹²⁶² Tek katlı ve üç derslikten müteşekkil olan bina, şahsa ait olup medreseden dönüştürülmüştür.¹²⁶³ 1914 yılı itibarıyla binanın kıymeti 2.000 kuruş olarak belirtilmiştir.¹²⁶⁴ Mektebin eğitim süresi altı yıl olup ibtidâiye ve rüşdiye derecesindedir.¹²⁶⁵ Referans kaynaklarında, mektebin kuruluşundan itibaren kız ve erkek öğrencilerin birlikte (karma) eğitim gördüğü belirtilse de¹²⁶⁶ 1913 ve 1914 yıllarına ait arşiv vesikalarından, bu dönemde mektepte yalnızca erkek öğrencilerin öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır.¹²⁶⁷ Nitekim, 1914-1915 eğitim yılına ait istatistik cetvelinde, mektepte toplam 97 erkek öğrencinin tahsil gördüğü kaydedilmiştir. Bu öğrencilerin 47'si 5-11 yaş, 50'si ise 11-23 yaş aralığındadır. Ayrıca aynı belgeden, mektebin personel kadrosunda üç erkek öğretmen, üç erkek idârî memur ve bir hizmetlinin görev yaptığı görülmektedir.¹²⁶⁸

Eytam ve Esnaf Hususi Mektebi

Uşak kazasında faaliyet gösteren bir diğer hususî mektep olan Eytâm ve Esnaf Mektebi, fakir ve kimsesiz çocukların eğitimlerini temin etmek amacıyla, II. Meşrutiyet'in ilânının sene-i devriyesinde, 23 Temmuz 1909 tarihinde açılmıştır.¹²⁶⁹ Mektebin kurucuları emekli Yüzbaşı Debbycu Mustafa Efendi, Hamza oğlu Ali Bey, Saraç Çakır Usta, Güldemet Mehmed Efendi, Çürükzade Mehmed Efendi ve Eşi Hamiyet Hanım, Humuluzade Abdullah Usta, Hayta oğlu Abdullah Usta, Oruç oğlu Hacı Ali Efendi, Perde oğlu Hacı Mustafa Efendi, Hacı İncenin Mustafa Efendi, Şaveroğlu Hacı Mustafa Efendi, Yünlüoğlu İsmail Efendi, Çalıkzade Mehmet Kâmil Efendi, Ziraat Muallimi Zihni Bey ve nüfus memuru Mehmet Ali Efendi'dir.¹²⁷⁰

¹²⁶¹ BOA. MF. MGM. 9/36.

¹²⁶² Uşak 1967 İl Yıllığı, s. 116.

¹²⁶³ BOA. MF. MGM. 9/36; BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁶⁴ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁶⁵ BOA. MF. MGM. 9/36.

¹²⁶⁶ H. Tümer (1971). *Uşak Tarihi*. Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği Kültür Yayınları, İstanbul, s.81.

¹²⁶⁷ BOA. MF. MGM. 9/36; BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁶⁸ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁶⁹ BOA. MF. MGM. 9/36.

¹²⁷⁰ Uşak 1967 İl Yıllığı, s. 118.

Hacı Hasan Mahallesi'nde bulunun Mektep binası iki katlı ve 8 dershaneli kâgir bir haneli yapıda eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.¹²⁷¹ Kiralık olarak tutulduğu halde daha sonra sahibi olan Akarcazade Hacı Sami ve İsmail ve Hacı Mehmet Efendiler tarafından müesseseye bağışlanmıştır. Teftiş raporlarında, Uşak'taki mektep binaları arasında en iyi durumda olanın Eytâm ve Esnaf Mektebi olduğu belirtilmiştir. 1917 yılına ait teftiş raporlarında ise Mektepte eğitimin Balkan Savaşları'na kadar düzenli bir şekilde sürdüğü, ancak savaş sonrası gelirlerin azalması nedeniyle yeterli ve yetkin öğretmen bulunamadığı, bu yüzden de mektebin yönetim ve eğitim işlerinde aksaklıklar yaşandığı ifade edilmiştir.¹²⁷²

Uşak Kazası'nda ibtidâi ve rüşdiye derecesinde faaliyet gösteren diğer hususi mektepler şunlardı:

Tablo 4.16. Uşak Kazasında Faaliyet Gösteren Diğer Hususi Mektepler¹²⁷³

	Bulunduğu Mahalle	Mektebin Derecesi ve Eğitim süresi	Tarihi Tesisi	Mektebin Kurucusu ve Yetkili Müdürü	Mektep Binasının Mülkî Durumu
Numene-i Terakki Mektebi	Hacı Hasan Mahallesi	İbtidâi ve Rüştiye Erkek Mektebi/ 6 Yıl	1912	Hafız Hasan Efendi	Kiralık Hane Olarak yapılmıştır
Darü'l Feyz Mektebi	Ilıca Mahallesi	İbtidâi ve Rüştiye Karma / 6 Yıl	-	Lütfü Efendi	Kiralık Hane Olarak yapılmıştır
Darü'l İrfan Mektebi	Ilıca Mahallesi	İbtidâi ve Rüştiye Erkek Mektebi/ 6 Yıl	-	Eyüp Sabri Efendi	Burma Camii'sinin vakfındadır. Mektep olarak yapılmıştır
Burhan-ı Terakki	Cuma Mahallesi	İbtidâiye Karma 3 Yıl	-	İbrahim Efendi	Kirtalık Hane Olarak yapılmıştır
Tekke Mektebi	Hacı Hakkı Mahallesi	İbtidâiye Karma 3 Yıl	-	Hafız Süleyman Efendi	Kiralık Tekke olarak yapılmıştır
Azizler Mektebi	Azizler Köyü	İbtidâiye Erkek 3 Yıl	1912	Osman Nuri Efendi	Hacı Halil Efendi'ye ait Mektep Olarak Yapılmıştır
Rehber-i Füyuzat Mektebi	Kara Aliler Mahallesi	İbtidâiye Erkek/ 3 Yıl	14 Aralık 1910	Mehmet Nuri Efendi	Mektep Olarak Yapılmıştır

Uşak merkezinde, devlet okulları ile hususî okulların yanı sıra, ibtidâi ve rüşdiye derecelerinde eğitim veren gayrimüslim cemaatlere ve yabancı milletlere ait okullar da

¹²⁷¹ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁷² BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁷³ BOA. MF. MGM. 9/36.

faaliyet göstermekteydi. Aşağıdaki tabloda, bu okulların isimleri, kuruluş tarihleri ve bağlı oldukları cemaatler şu şekilde belirtilmiştir:

Tablo 4.17. Uşak Kazası'nda Faaliyet Gösteren Gayrimüslim ve Yabancı Okullar¹²⁷⁴

Uşak Merkez Kaza	Aya Kostantin Mektebi	Surbyan Mektebi	Firer Mektebi
Mektebin Mensup olduğu Cemaat	Rum	Ermeni	Fransız
Mahalle	Rum Mahallesi	Ermeni Mahallesi	Hristiyan Mektebi
Mektebin Derecesi	İbtidâiye ve Rüştiye	İbtidâiye ve Rüştiye	İbtidâiye Rüştiye ve İdâiye
Erkek ve Kız Mahsusu Olduğu	Erkek ve Kız	Erkek ve Kız	Erkek
Gündüz Yatılı	Gündüz	Gündüz	Gündüz
Tarihi Tesisi	1850	-	-
Ruhsatname Tarihi	1 Rebiülevvel 1249	-	-
Eğitim Süresi	6	6	7
Müessesesi	Cemaat	Cemaat	Fransız
Tabiiyeti	Osmanlı	Osmanlı	
Yetkili Müdür	Papaz	Papaz	
Mektep Binasının Mülki Durumu	Mektep Olarak	Hibe	Mektebe mahsus
Mektep binasının İnşa Durumu	Mektep Olarak	Mektep Olarak	Mektep Olarak

5.5. Simav Kazası İbtidâi Mektepleri

Fatih Sultan Mektebi

Fatih Sultan Mektebi, Simav Kazası'nda açılan ilk ibtidâi mekteplerden biridir. 1869-1870 yıllarında eğitim faaliyetine başlamıştır.¹²⁷⁵ Mektep binası ahşap olup iki katlıdır. 12.000 kuruş kıymetinde olan bina, yıllık 1.440 kuruşa kiralanmıştır. Müfettiş raporlarında mektebin alt katında bir yemekhane ve bir odunluk, üst katında ise üç dersane ile bir muallim odası olduğu bildirilmiştir.¹²⁷⁶ Mektepte Devre-i mütevasıta ikinci sınıf ile devre-i âliye birinci ve

¹²⁷⁴ BOA. MF. MGM. 9/36.

¹²⁷⁵ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁷⁶ BOA. MF. İBT. 587/22.

ikinci sınıflar eğitim görmüştür. 1914-1915 eğitim-öğretim döneminde öğrencilerin 20'si 11-15 yaş (devre-i mutavassıta), 6'sı ise 16-30 yaş (devre-i âliye) grubundadır.¹²⁷⁷

Fatih Sultan Mektebi'nde üç muallim görev yapmıştır. Başmuallimlik görevini, Selanik Mekteb-i İdâdîsi mezunu Yusuf Cemal Efendi yürütmüştür. İkinci muallim Mustafa Sıtkı Efendi ise askere alınmıştır. Üçüncü muallim Mustafa Efendi, 4 Ekim 1915 tarihinde ikinci muallimliğe atanmıştır.

1915-1916 eğitim yılına ait, Müfettiş Ali Haydar Efendi tarafından hazırlanan teftiş raporunda; mektepte görevli muallimlerin bina temizliği ve düzenine özen gösterdikleri, mektep kayıtlarını usulüne uygun şekilde tuttukları, öğrencilerin dinî ve bedenî terbiyelerine, dikkat ettikleri belirtilmiştir. Ancak, ders kitaplarının tam olarak temin edilememesi sebebiyle ders programlarının bütünüyle uygulanmadığı ifade edilmiştir.¹²⁷⁸ 1916-1917 eğitim yılı raporunda ise Başmuallim Yusuf Cemal Efendi'nin Şaphane müdürlüğüne tayin edildiği, aynı dönemde ikinci muallim Mustafa Efendi'nin mart ayı başında vefat ettiği ve yerine medrese müderrisi Rasih Efendi'nin görevlendirildiği belirtilmiş ve Rasih Efendi'nin öğrencilerin eğitimiyle ve ders araç-gereçlerinin muhafazasıyla yeterince ilgilenmediği bu nedenle 58 öğrenciden yalnızca 23'ünün sınıf geçebildiği rapor edilmiştir.¹²⁷⁹

İrfan-ı Etfal / Mithat Paşa Mektebi

İrfan-ı Etfâl Mektebi, II. Meşrutiyet öncesinde Simav'da açılan erkek ibtidâi mekteplerindendir. R.1315 (1897/98) yılı civarında faaliyete geçmiştir.¹²⁸⁰ Mektep aylık 110 kuruşa kiralanan ve iki katlı hanede eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca mektebin alt katında bir gezinti mahali, üst katında üç dersliği ve bir muallim odası olduğu müfettiş raporlarında belirtilmiştir. 1914-1915 eğitim-öğretim döneminde mektepte toplam 120 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerden 48'i 5-10, 58'i 11-23 ve 14'ü 16-30 yaş aralığındadır. Bu yaş grupları, mektepte devre-i ulâ, devre-i mutavassıta ve devre-i âlî olmak üzere üç kademedede eğitim verildiğini göstermektedir.¹²⁸¹

Simav'ın Tepecik Mahallesi'nde bulunan İrfan-ı Etfâl Mektebi'nin adı, 1916 yılında yapılan bir düzenleme ile Mithat Paşa Mektebi olarak değiştirilmiştir.¹²⁸² Bu dönemde

¹²⁷⁷ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁷⁸ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁷⁹ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁸⁰ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁸¹ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁸² BOA. MF. MKT. 1216/86.

mektepe, devre-i ulâ birinci ve ikinci sınıflar ile devre-i mutavassıta birinci sınıf seviyelerinde öğretim yapılmıştır. Eğitim kadrosunda iki muallim görevli olmasına rağmen, ikinci muallimin askerde bulunması sebebiyle birinci muallim Ömer Efendi tüm sınıfların derslerini tek başına yürütmek durumunda kalmıştır. 1915-1916 eğitim yılına ait teftiş raporlarında, Ömer Efendi'nin mektebin temizliği, düzeni ve sağlık kurallarına riayet hususunda titizlik gösterdiği, ayrıca öğrencilerin tertip ve intizamına da dikkat ettiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, tek başına görev yapması nedeniyle müfredat programının tam olarak uygulanmadığı, bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniyye, Tarih ve Coğrafya derslerinde olumlu neticeler elde edilse de İmlâ, Hesap, Ziraat ve Eşya derslerinin gerektiği şekilde okutulmadığı ifade edilmiştir.¹²⁸³ 1916-1917 yılı müfettiş raporlarında ise “...*Bu mektebde emsaline faik bir derecede talebenin nizamlarına terbiye-i diniye ve bedeniyelerine itina edildiği vatanperver olmalarına gayret oldunduğu görülmüştür...*” ifadesiyle Ömer Efendi'nin mesleki gayreti takdir edilmiştir.¹²⁸⁴

Hadîka-i Maârif/İrfan Mektebi

Hadîka-i Maârif Mektebi, II. Meşrutiyet'in ilânını müteakip 1909 yılında Simav'ın Çit Köyü'nde açılmıştır. Devlete ait ve 10.000 kuruş değerindeki binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1914-1915 eğitim-öğretim yılı için mektebe 2.700 kuruş tahsisat ayrıldığı bilinmektedir. Bu dönemde mektepte öğrenim gören öğrenci sayısı 48 olup, tamamı erkek öğrencilerin 15'i 5-10 yaş, 28'i 11-15 yaş ve 5'i ise 16-30 yaş aralığındadır. Bu yaş dağılımı, mektepte ihtiyat sınıfı, devre-i ulâ, devre-i mutavassıta olmak üzere üç kademedede eğitim verildiğini göstermektedir.¹²⁸⁵ Mektepte yalnızca bir muallim ve bir idârî memur görev yapmıştır. 1911 yılında yeni bir mektep binasının yapımı söz konusu olduysa da Balkan Savaşları nedeniyle inşaat tamamlanamamıştır. Savaşın sona ermesinin ardından mevcut binanın kız çocuklarına tahsis edilmesine ve erkek öğrenciler için yeni bir binanın inşasına karar verilmiştir.¹²⁸⁶

Müfettiş Ali Haydar Bey raporunda öğrencilerin Kur'an-ı Kerim, Ulum-i Diniyye yazı derslerinde iyi olduğunu fakat diğer derslerde zayıf kaldığını bildirmiştir.¹²⁸⁷ 1917 senesine ait raporda ise mektepte dersten mezun İsmail namında biri tarafından idare olunduğu muallim

¹²⁸³ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁸⁴ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁸⁵ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹²⁸⁶ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁸⁷ Aynı Belge.

vekilinin eğitim kaidelerine aşına olmadığı ve öğrencilerin terbiyesine bir dereceye kadar ilgilenildiği yazılıdır.¹²⁸⁸

Numûne-i Terakkî Mektebi

Numûne-i Terakkî Mektebi, 1909 yılında Simav kazasının Yenice Köyü'nde açılmıştır.¹²⁸⁹ Eğitim öğretim faaliyetlerini kahvehaneden dönüştürülmüş, bir dersane ve bir muallim odasından ibaret olan ahşap bir binada sürdürmüştür. 1915-1916 eğitim ve öğretim yılında mektepte ihtiyat sınıfı ile devre-i evvel birinci ve ikinci sınıflar okutulmuştur. Muallimlik görevini, Bursa Dârümuallimîn-i İbtidâiyye mezunlarından İbrahim Efendi yürütmekteyken, askere sevk edilmesi üzerine mektep vekâleten idare edilmiştir. Aynı yıla ait teftiş raporlarında, öğrencilerin mektubât-ı ilmiyesinin vasat seviyede olduğu; Kur'ân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniyye, yazı ve hesap derslerinin ise ziyan görmediği, buna mukabil diğer derslerin oldukça zayıf olduğu ifade edilmiştir.¹²⁹⁰

Müfettiş raporunda dikkat çekilen bir diğer mühim husus, Birinci Dünya Harbi esnasında asil muallimlerle birlikte köy halkından 300 kişinin askere alındığı; bunlardan 60'ının şehit düştüğü ve köy nüfusunun ekseriyetinin 60 yaşın üzerindeki kişiler ile çocuklardan ibaret bir hale geldiğinin belirtilmiş olmasıdır. Bu itibarla, Birinci Dünya Harbi'nin doğurduğu menfi neticelerin yalnızca sosyal hayatı değil, eğitim faaliyetlerini de olumsuz surette tesir altına aldığı anlaşılmaktadır.¹²⁹¹

Cem Sultan Mektebi

Cem Sultan Mektebi, Simav Kazası'na bağlı Demirci Köyü'nde 1914 yılında açılmıştır.¹²⁹² Mektep, yıllık 60 kuruş bedelle kiralanmış iki katlı bir hanede hizmet vermiştir. Müfettiş raporlarına göre, binanın alt katı kullanıma elverişsiz olup, yalnızca üst katta bir dersane ile bir muallim odası bulunmaktadır. Derslik olarak ayrılan alan ise ancak beş-on sıra, birkaç harita ve birkaç sandalye yerleştirilebilecek büyüklüktedir. Bu sınırlı fizikî imkânlar çerçevesinde eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdüren mektepte toplam 100 öğrenci öğrenim görmüştür. Mektepte, İhtiyat sınıfı ile birlikte devre-i evvelin birinci ve ikinci sınıfları ve devre-i mutavassitanın birinci sınıfına yönelik dersler verilmiştir. Müfettiş Ali Haydar Bey, hazırladığı raporunda köy heyetiyle görüşmelerde bulunulduğunu ve harp

¹²⁸⁸ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁸⁹ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁹⁰ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁹¹ Aynı Belge.

¹²⁹² BOA. MF. İBT. 577/20.

sonrası yeni bir mektep binasının inşasına karar verildiğini belirtmiştir.¹²⁹³ 1916-1917 eğitim-öğretim yılına ait teftiş raporunda, Cem Sultan Mektebi'nin öğretmenliğini vekâleten yürüten köy imamı Halil İbrahim Efendi'nin eğitim yöntemlerine yeterince hâkim olmadığı ve öğrencilerin eğitimine ancak sınırlı ölçüde ilgi gösterdiği belirtilmiştir.¹²⁹⁴

Ravzat'ül İnas Mektebi

Kız öğrencilerin eğitim gördüğü Ravzatü'l-İnas Mektebi, Simav Kazası'nın Debbağhane Mahallesi'nde 14 Ağustos 1915 tarihinde açılmıştır.¹²⁹⁵ Mektep, yıllık 190 kuruş bedelle kiralanmış üç katlı bir hanede eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Müfettiş raporlarına göre mektebin üst katında altı derslik, alt katında ise geniş bir salon ve küçük bir bahçe bulunmaktadır. 1915-1916 eğitim-öğretim döneminde mektepte 80 öğrenci öğrenim görmüş; devre-i ulânın birinci ve ikinci sınıfları ile devre-i mutavassitanın birinci sınıfları okutulmuştur. Mektebin öğretim kadrosunda iki muallime görev yapmıştır. 1915-1916 eğitim döneminde başmuallimlik görevine Necmiye Hatice Hanım getirilmiş,¹²⁹⁶ 1916-1917 eğitim yılında ise bu görevi Darümuallimât mezunu Hediye Şevket Hanım üstlenmiştir. İkinci muallime olarak her iki dönemde de Hatice Hafize Hanım görev yapmıştır.¹²⁹⁷ Teftiş raporlarında muallimelerin okulun temizliğine ve düzenine dikkat ettikleri, ayrıca Ravzatü'l-İnas Mektebi'nde verilen eğitimin diğer erkek okullarına göre daha iyi olduğu ifade edilmiştir.¹²⁹⁸

Şeyh Bedreddin Mektebi

Şeyh Bedrettin Mektebi, Simav merkezinde 14 Ekim 1915 tarihinde erkek ibtidâi mektebi olarak açılmıştır.¹²⁹⁹ Kiralık olan, ahşap ve iki katlı bir hanede faaliyet gösteren mektebin üst katında iki derslik bulunmaktadır. Açılış yılı olan 1915-1916 eğitim-öğretim döneminde ihtiyat sınıfı ile devre-i ulâ birinci ve ikinci sınıflar okutulmuş; 1916-1917 eğitim-öğretim yılında ise devre-i ulâ birinci ve ikinci sınıfların yanı sıra devre-i mutavassıta birinci sınıflar eğitim görmüştür.¹³⁰⁰ Mektebin öğretim kadrosunda başmuallim vekili Hafız İsmail Efendi ile ikinci muallim vekili Hafız Salih Efendi görevlendirilmiş olup, her iki muallim de dersden mezundur. Teftiş raporlarında, ders kitaplarının tamamının temin edilememesi

¹²⁹³ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁹⁴ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁹⁵ BOA. DH. UMVM. 148-7.

¹²⁹⁶ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹²⁹⁷ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁹⁸ BOA. MF. İBT. 587/22; BOA. MF. HTF. 5.5.

¹²⁹⁹ BOA. DH. UMVM. 148-7.

¹³⁰⁰ BOA. MF. HTF. 5.5.

nedeniyle müfredatın eksiksiz uygulanamadığı, öğrencilerin Türkçe, Tarih ve Coğrafya derslerinde yetersiz olduğu ve mektepte genellikle ezber esasına dayalı eski usûl öğretim yönteminin sürdürüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca, mektebe Darümuallimîn mezunu bir öğretmen atanmadıkça kayda değer bir ilerlemenin sağlanamayacağı ifade edilmiştir.¹³⁰¹

Simav Kırk Kavak Mektebi

Kırkkavak Mektebi, Dağardı Nahiyesi'ne bağlı Kırkkavak Köyünde 14 Kasım 1915 tarihinde açılmıştır. Mektep ahşap ve iki katlı üst katında bir dersliği ve bir salon bulunan bir binada eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Mektebin ilk senesinde sadece 20 öğrenceli ihtiyat sınıfı okutulmuş, 1916-1917 senesinde devre-i ulanın birinci ve ikinci sınıfları teşkil edilmiştir. Mektebin muallimliği, köy imamı Durmuş Efendi tarafından vekâleten yürütülmüştür. Teftiş raporlarında Köyde tahsil yaşında bulunan 28 çocuğun tamamının mektebe devam ettiği bildirilmiştir.¹³⁰²

Simav Ana Mektebi

Simav merkezinde okul öncesi çocukların eğitimine yönelik olarak, 14 Kasım 1915 tarihinde Gehvâre-i Maarifet adıyla bir ana mektebi açılmıştır.¹³⁰³ Mektep eğitim faaliyetlerini yıllık 110 kuruş bedelle kiralanmış iki katlı, alt katında bir gezinti alanı ile orta büyüklükte bir bahçesi olan ve ikinci katında ise iki derslik ve bir yemekhanesi bulunan bir hanede sürdürmüştür. Öğretim kadrosunda iki muallime görev yapmış olup, 1915-1916 eğitim-öğretim yılında bu vazifeleri Fatıma Hanım ve Fahiyye Hanım üstlenmiştir. Müfettiş raporlarında, birinci muallimenin öğrencilerin eğitimi ile mektebin tertip ve nezafetine ihtimam gösterdiği; ancak ikinci muallimeden beklenen ölçüde istifade edilemediği belirtilmiştir.¹³⁰⁴

5.6. Gediz Kazası İbtidâî Mektepleri

Murâdiye/ Murâd-ı Hâmis Mektebi

Gediz Kazası'nın ilk ibtidâî mekteplerinden olan Murâdiye Mektebi; 1872/1873 yıllarında faaliyete başlamıştır.¹³⁰⁵ Teftiş raporlarına göre mektep, mülkiyeti devlete ait olan iki katlı ve üst katında muallim odası ile alt katında bir gezinti alanı olan bir binada eğitim

¹³⁰¹ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹³⁰² BOA. MF. İBT. 587/22.

¹³⁰³ BOA. DH. UMVM. 148-7.

¹³⁰⁴ BOA. MF. İBT. 587/22; BOA. MF. HTF. 5.5.

¹³⁰⁵ BOA. MF. İBT. 577/20.

faaliyetlerini sürdürmüştür. 1915-1916 eğitim döneminde mektepte devre-i mutavasita kısmının ikinci sınıfları ile devre-i âliye kısmının birinci ve ikinci sınıfları tahsil görmüştür. Mektebin öğretim kadrosunda üç muallim görev yapmıştır. 1915-1917 yıllarında mektebin başmuallimliğine 23 yaşında ve Darümuallimîn mezunu olan İbrahim Fevzi Efendi getirilmiştir. Birinci muallimlik kadrosuna Gediz Rüşdiye si mezunu Mehmed Arif Efendi atanmıştır. İkinci muallimlik kadrosu vekâleten Isparta Darülfünunu mezunu İsmail Efendi tarafından yürütülmüştür.¹³⁰⁶

1915-1916 eğitim yılında Murâdiye Mektebi'nde yaptığı teftişlerde Müfettiş Ali Haydar Bey, muallimlerin okul düzenine, temizliğine ve öğrenci sağlığına azami derecede özen gösterdiklerini, ayrıca beden eğitimi faaliyetlerini başarılı bir şekilde yürüttüklerini belirtmiştir. Bununla birlikte, ders kitaplarının zamanında temin edilememesi nedeniyle müfredatın tam olarak uygulanamadığı raporunda ifade etmiştir.¹³⁰⁷ Bir sene sonra yapılan teftişlerde ise Muradiye Mektebi eğitiminde düşüş yaşandığı, başmuallim İbrahim Fevzi Efendi'nin sağlık sorunları ve ikinci muallimin yeni öğretim yöntemlerine yeterince hâkim olmaması nedeniyle eğitimde istenen düzeyde verim alınmadığı ifade edilmiştir.¹³⁰⁸

Şems'ül Maârif Mektebi

Şemsü'l-Maârif Mektebi, (1307 R.) 1891-1892 yıllarında açılmıştır.¹³⁰⁹ 1915 yılına ait teftiş raporlarına göre, burada yürütülen eğitim, fiziki koşulların uygun olmadığı bir ortamda gerçekleşmiştir. Ayrıca mektep, ders araç ve gereçleri bakımından da yetersiz durumdadır.¹³¹⁰ 1914-1915 eğitim yılında mektepte okuyan öğrenci sayısı 5-10 yaş aralığında 45, 11-15 yaş 80'dir. Bu yaş grupları, mektepte devre-i ulâ ve devre-i mutavassita sınıflarının olduğunu göstermektedir.¹³¹¹ Ancak 1915 yılında müfettiş Ali Haydar Bey, mektepte yalnızca ihtiyat sınıfının bulunduğunu ve öğrenci sayısının da seksen civarında olduğunu belirtmiştir.¹³¹²

1917 senesinde yapılan teftişlerde ise söz konusu mektepte devre-i ulâ kısmının birinci ve ikinci sınıfları ile devre-i mutavassita kısmının birinci sınıfına eğitim verildiği rapor edilmiştir.¹³¹³

¹³⁰⁶ BOA. MF. İBT. 587/22; BOA. MF. HTF. 5.5.

¹³⁰⁷ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹³⁰⁸ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹³⁰⁹ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹³¹⁰ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹³¹¹ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹³¹² BOA. MF. İBT. 587/22.

¹³¹³ BOA. MF. HTF. 5.5.

Numune-i Terakki Mektebi

Gediz kazasının en büyük ibtidâi mekteplerindedir. 1910 yılında Gediz Kaymakamı Faik Bey döneminde açılmıştır. Mektep, diğer ibtidâi mekteplerden farklı olarak yeni inşa edilmiş kâgir bir yapıda eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Bunun yanısıra bünyesinde dört derslane, bir muallim odası ve bir yemek odası bulunmaktadır. Ancak Müfettiş Ali Haydar Bey'in teftiş raporunda belirttiğine göre mektebin ahşap malzemedan yapılmaması ve kaza merkezinin dışında inşa edilmiş olmasından dolayı halk tarafından benimsenmemiş ve bazı gruplar tarafından tahrip edilmeye çalışılmıştır.¹³¹⁴

Mektepte devre-i ulâ, devre-i mutavassıta ve devre-i âliye derecesinde eğitim verilmiştir. 1914-1915 senesinde öğrenci sayısı 282'dir. Bunların 120'si devre-i ulâ (5-10 yaş) grubu, 80'i devre-i mutavassıta (11-15 yaş) grubu ve 82'si de devre-i âliye (16-30 yaş) grubunda öğrenim görmüşlerdir.¹³¹⁵

Mektepte üç muallim görev yapmıştır. 1915-1916 senesine ait teftiş raporlarında muallimlerin hiçbir şekilde eğitim usulüne alışık olmadıkları gibi mektebin temizlik ve düzeniyle ilgilenmedikleri belirtilmiştir. Bu yüzden 1916-1917 eğitim döneminde muallim kadrosu değiştirilmiş birinci muallimliğe Müderris Halil Kâmil Efendi getirilmiştir. İkinci Muallimliğe Hüseyin Efendi, Üçüncü Muallimliğe Ali Efendi görevlendirilmiştir. Bu yılki teftiş raporlarında birinci muallim Halil Kâmil Efendi için mesleğine acemi olmakla beraber büyük bir sevgi ile bağlandığı ve vazifesini hakkıyla ifaya gayret ettiği ve sorumluluğunda bulunan dersleri başarılı bir şekilde yürüttüğü belirtilmiştir. Diğer muallimler için de aynı görüşte rapor verilerek bu seneki muallimlerin öğrencilerin derslerine, temizliği ve düzenine çevik ve faal olmalarına önem verdikleri dile getirilmiştir.¹³¹⁶

Hadîka-i Maârif İnas Mektebi

II. Meşrutiyet'in ilânını müteakip, 1909 yılında kız mektebi olarak açılmıştır.¹³¹⁷ İki katlı kiralık bir binada faaliyet gösteren mektebin, raporlarda belirtildiğine göre beş dershanesi, bir gezinti salonu ve küçük bir bahçesi bulunmaktadır. Ders araç ve gereçleri bakımından ise yalnızca yeni usule uygun sıralar ve bir yazı tahtasıyla sınırlıdır.¹³¹⁸

¹³¹⁴ BOA. MF. İBT. 587/22.

¹³¹⁵ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹³¹⁶ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹³¹⁷ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹³¹⁸ BOA. MF. İBT. 587/22.

1914-1915 eğitim döneminde hükümet tarafından mektebin masrafları için 10.200 kuruşluk tahsisat yapılmıştır. Bu dönemde mektepte öğrenim gören öğrenci sayısı 140'dır. Bunların yaş gruplarına bakıldığında 94'ünün ihtiyat sınıfında, 46'sının ulâ sınıfında okuduğu anlaşılmaktadır.¹³¹⁹ Mektebin öğretim kadrosunda ise üç muallim görev yapmıştır. Birinci muallimlik görevine Edirne İnas Mektebi mezunu Seher Hanım atanmıştır. İkinci muallim Kütahya Mal Hatun İnas Mektebi mezunu Müeyye Hanım getirilmiştir. Üçüncü muallimlik görevini ise Bursa Ermeni Mektebi'nden mezun Nurben Hanım tarafından yürütülmüştür. Mektepte görevli bu muallimlerin çalışmaları müfettişler tarafından takdirle karşılanmış bütün eksikliklere ve müşkilata rağmen *“ahval-i umumiyesinde bir inkılap vücuda getirdikleri”* ifade edilmiştir.¹³²⁰

Feyz-i Hürriyet Mektebi

Feyz-i Hürriyet Mektebi, II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip Gediz'in Ömer Bey Mahallesi'nde açılmıştır.¹³²¹ Mektep, kiralık, ahşap ve üç katlı bir hanede faaliyet göstermiştir. Binanın üst katında bir gezinti mahalli, ikinci katında bir muallim odası ile bir derslik, üçüncü katında ise iki dersane ve bir sofa yer almaktadır. Mektepte ihtiyat sınıfı, devre-i ulâ birinci ve ikinci sınıfları ile devre-i mutavassıta birinci sınıfı bulunmakta olup, öğrenci mevcudu seksen civarındadır.¹³²²

1915-1916 eğitim yılında mektebin birinci muallimliğine Alasonya İbtidâi Mektebi mezunu Hafız Derviş Efendi görevlendirilmiştir. Bu döneme ait teftiş raporlarında, birinci muallimin mektebin temizliğine ve düzenine önem verdiği, öğrencilerin dinî ve bedenî eğitimlerine itina gösterdiği belirtilmiştir. 1916-1917 eğitim yılında ise birinci muallimliğe rüşdiye mezunu Mehmet Efendi tayin edilmiştir. Mehmet Efendi'nin de önceki muallim gibi müfettişler tarafından çalışmaları beğenilmiş; uhdesinde bulunan Türkçe, Sarf, Nahiv, Hendese ve Hesabiye derslerinde öğrencilerin muvaffakiyet gösterdiği teftiş raporlarında ifade edilmiştir. İkinci muallim Mehmed Emin Efendi hakkında ise Kur'an-ı Kerim, ulûm-u diniyye ve yazı derslerini öğrencilerine okutabildiği ancak sorumluluğunda bulunan diğer derslerde yeterli başarı gösteremediği rapor edilmiştir.¹³²³ Öte yandan, her iki yılda yapılan teftişlerde müfettişler, mektebin ders araç ve gereçleri bakımından yetersiz olduğunu; ayrıca

¹³¹⁹ BOA. MF. İBT. 577/20.

¹³²⁰ BOA. MF. 5/15; BOA. MF. İBT. 587/22.

¹³²¹ BOA. MF. MKT. 1216/ 86-24.

¹³²² BOA. MF. İBT. 587/22.

¹³²³ BOA. MF. HTF. 5.5.

mektebin fiziki durumunun eğitim ve öğretim faaliyetleri için elverişli bulunmadığını özellikle vurgulamışlardır.¹³²⁴

Bedrika-i Maarif İnas Mektebi

Gediz kaza merkezinde kız çocuklarına yönelik kurulan bir diğer eğitim kurumu Badrika-i Maârif İnas Mektebi'dir. Bu mektep, Gediz kaymakamı Mehmed Nazmi Bey döneminde 1916 yılının Ekim ayında açılmıştır. Müfettiş raporlarına göre, eğitim henüz tamamlanmamış üç katlı bir binada yürütülmüştür. Ders araç ve gereçleri bakımından da yetersizdir. Bir dersane ve bir muallim kadrosu bulunan mektepte, üç senelik ibtidâi mektep mezunlarından Cemile Hanım görevlendirilmiştir. Müfettiş raporlarında, Muallime Cemile Hanım'ın yetenek ve imkânları ölçüsünde görevini ifa ettiği bildirilmiştir. 1916-1917 eğitim yılı itibarıyla yalnızca devre-i ulâ sınıfları mevcut olup yıl sonunda bu sınıflarda öğrenim gören 70 öğrenciden yalnızca 15'i sınıf geçme başarısı göstermiştir.¹³²⁵

Gediz Ana Mektebi

Badrika-i Maârif İnas Mektebi, Gediz Kaymakamı Mehmed Nazmi Bey döneminde, Ekim 1916 tarihinde açılmıştır. Mektep binası kiralık olup, üç katlı ahşap bir hanede faaliyete başlamıştır. Alt katta dar bir gezinti mahalli, ikinci katta ise üç oda vardır. Bu odalardan biri dersane, diğeri ise yemekhane olarak kullanılmıştır. Mektebin eğitim kadrosununa bir muallim görevlendirilmiştir. İlk yıl muallimelik görevini Şükûfe Hanım getirilmiştir. Müfettiş raporlarında, muallimenin mektebin düzeni ve temizliğine, ayrıca öğrencilerin genel eğitimine özen gösterdiği belirtilmiştir. Ancak, muallimenin tüm gayretine rağmen 38 kız ve 40 erkek olmak üzere toplam 78 öğrencinin büyük bir kısmının mektebe devam etmediği rapor edilmiştir.¹³²⁶

Gediz Erdoğmuş Köyü İbtidâi Mektebi

Gediz Erdoğmuş Mektebi, 14 Ekim 1916 tarihinde faaliyete geçmiştir. Mektep binası iki katlı olup, iki dershaneden müteşekkildir. Müfettiş raporlarında, mektebin fiziki şartlarının eğitime elverişli olmadığı vurgulanmıştır. Mektepte devre-i ulâ kısmının birinci ve ikinci sınıfları mevcut olup, toplam öğrenci sayısı 65'tir. Eğitim kadrosunda iki muallim görevlendirilmiştir. Birinci muallimlik görevine medrese hocalarından İsa Efendi atanmış; ikinci muallimlik görevini ise Gediz Rüşdiye si mezunlarından Mustafa Efendi getirilmiştir.

¹³²⁴ BOA. MF. İBT. 587/22; BOA. MF. HTF. 5.5.

¹³²⁵ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹³²⁶ Aynı Belge.

Müfettiş raporlarında, her iki muallimin de gayretli çalışmaları sayesinde eğitim faaliyetlerinde belirli bir muvaffakiyet sağlandığı ifade edilmiştir.¹³²⁷

Öte yandan, müfettiş raporlarında Erdoğan Köyü'nde tahsil çağında 70'i erkek ve 62'si kız olmak üzere toplam 133 çocuğun bulunduğu; ancak bunlardan yalnızca 50'sinin mektebe devam ettiği belirtilmiştir. Ayrıca köydeki 10 kadar çocuğun, her gün yarım saat mesafedeki Sandıklı Köyü'ndeki mektebe gittikleri; mevcut mektep binasının yetersizliği sebebiyle köydeki kız çocuklarının ise eğitim imkânından mahrum kaldıkları ifade edilmiştir.¹³²⁸

Şaphane Mektebi

Şaphane Nahiyesi'nde bulunan ibtidâi mektebine ilişkin 1916 yılına ait müfettiş raporunda, mektebin yaklaşık on yıl önce açıldığı bilgisine yer verilmiştir. Bu ifade, mektebin 1906 senesinde faaliyete geçmiş olabileceğini düşündürmektedir.¹³²⁹ Yine aynı raporlara göre Mektep binası ahşap ve iki katlıdır. İkinci katında iki dershane bir muallim odası bir salon vardır. Devre-i ulâ ve devre-i mutavassıta sınıfları mevcuttur. 1915-1916 eğitim yılında toplam öğrenci sayısı 66 iken bir yıl sonraki dönemde 57'ye gerilemiştir.¹³³⁰

Mektebin eğitim kadrosunda iki muallim bulunmaktadır. 1915-1916 eğitim yılında birinci muallimliğe Hüsnü Bey atanmış; ertesi yıl ise bu göreve Mehmed Tevfik Efendi adlı bir müderris tayin edilmiştir. İkinci muallimlik kadrosuna ise Gediz Rüşdîyesi mezunlarından İsmet Efendi vekâleten görevlendirilmiştir. 1916-1917 eğitim yılına ait teftiş raporlarında, Şaphane Mektebi'nde öğrencilerin eğitim seviyesinin yetersiz kaldığı ve ders programının yarısının dahi tamamlanamadığı belirtilmiştir. Ayrıca Gediz Kazası dâhilindeki ibtidâi mektepler arasında en düşük başarı oranının bu mektepte tespit edildiği rapor edilmiştir.¹³³¹

5.7. Eskişehir Kazası İbtidâi Mektepleri

1913-1914 eğitim yılına ait istatistik cetvellerine göre, Eskişehir kaza merkezinde 5'i erkeklere, 3'ü kızlara mahsus olmak üzere toplam 8 ibtidâi mektep bulunmaktadır.¹³³² Arşiv

¹³²⁷ BOA. MF. HTF. 5.5.

¹³²⁸ Aynı Belge.

¹³²⁹ Aynı Belge.

¹³³⁰ BOA. MF. İBT. 587/22; BOA. MF. HTF. 5.5.

¹³³¹ Aynı Belgeler.

¹³³² 1329-1330 ders yılı. Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi, 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuası, Matbaa-i Âmire, Darülhilafetüliye 1336, Levha 8 sayfa: 19

belgelerinde bu dönemde Gülşen-i Maârifet İnas İbtidâî Mektebi,¹³³³ Yediler İbtidâî Mektebi,¹³³⁴ Numûne-i Terakkî İbtidâî Mektebi,¹³³⁵ Hamidiye İbtidâî Mektebi,¹³³⁶ Hadîka-i Hürriyet İbtidâî Mektebi,¹³³⁷ Gülüzâr-ı Terakkî İbtidâî Mektebi,¹³³⁸ Eskişehir Darülfeyz İbtidai Mektebi,¹³³⁹ ve İttihat ve Terakki İbtidâî Mektebi Eskişehir’de faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. İsmi geçen bu mekteplerde görevli muallim sayısı 26’olup bunların yalnızca altısı kadın öğretmendir. Mekteplerin toplam öğrenci mevcudu 1.172 olup, öğrencilerin 881’i erkek, 291’i kızdır.¹³⁴⁰

Mevcut verilere göre, kaza merkezinde eğitim çağındaki bulunan 3.429 çocuktan ancak %34’ü okula devam edebilmiştir. Bu oran kız çocuklarında daha da düşüktür; zira eğitim çağındaki 1.763 kız çocuktan yalnızca %16’sı mektebe gidebilmiştir. Erkeklerde ise durum nispeten farklıdır; zorunlu eğitim çağındaki bulunan 1.666 erkek çocuğun 781’i okula devam ederken, 785’i eğitim dışında kalmıştır. Böylece erkeklerde mektebe giden ve gitmeyenlerin sayısı neredeyse eşittir. Ayrıca, istatistik cetvellerinde kaza merkezinde mevcut çocuk nüfusunun tamamının ibtidâî eğitim alabilmesi için toplam 45 mektebe ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.¹³⁴¹

Eskişehir merkezine bağlı köylerde ise 4’ü erkeklere mahsus, 2’si karma olmak üzere toplam 6 ibtidâî mektep bulunmaktadır. Her bir mektebe bir öğretmen görevlendirilmiştir. Kırsal kesimde yaşayan çocukların okullaşma oranı ise merkezle mukayese edildiğinde oldukça düşüktür. Köylerde eğitim çağındaki bulunan 10.028 çocuktan %1,4 gibi az bir grup öğrenci okula devam edebilmiştir. Erkek çocukların mektebe gitme oranı %3 iken, kız çocuklarında bu oran ancak %0,20 seviyesinde kalmıştır. 1913-1914 eğitim istatistik mecmualarında, köylerde mektebe devam etmeyen 9.880 çocuğun eğitime kazandırılabilmesi için 210 ibtidâî mektebinin açılması gerektiği bildirilmiştir.¹³⁴²

¹³³³ 27 Zilkâde 1324 (27 Ocak 1907) tarihli belgede Eskişehir merkezinde bulunan Gülşen-i İrfân Mektebi muallimeliğine Fatma Sabiha Hanım’ın görevlendirildiği bildirilmiştir. BOA. MF. MKT. 9981/8.

¹³³⁴ BOA. MF. MKT. 868/59.

¹³³⁵ Numûne-i Terakkî İbtidâî Mektebi, Eskişehir’in Yediler mevkiinde 13 Eylül 1886’da açılmıştır. İlk eğitim yılında, tamamı erkek olmak üzere 316 öğrenci öğrenim görmüş; beş muallim görev yapmıştır. Bu dönemde görevli muallimler şunlardır: Birinci Muallim Yusuf Ziya, İkinci Muallim Hafız Hüseyin, Üçüncü Muallim Münib Efendi, Dördüncü Muallim Naib Asım Efendi? Yardımcı Muallim Hafız Ahmed Efendi. BOA. MF. MKT. 891/2-2.

¹³³⁶ BOA. MF. MKT. 1088/29.

¹³³⁷ BOA. MF. İBT. 269/95.

¹³³⁸ BOA. MF. İBT. 302/75.

¹³³⁹ Aynı Belge.

¹³⁴⁰ 1329-1330 Maarif-i Umum Nezareti İhsaiyat Mecmuası Levha 8 sayfa: 19.

¹³⁴¹ Aynı Eser, s.19.

¹³⁴² 1329-1330 Maarif-i Umum Nezareti İhsaiyat Mecmuası Levha 8 sayfa: 19.

Öte yandan, Eskişehir merkezinde devlete ait mekteplerin yanı sıra, ibtidâî ve rüşdiye derecesinde eğitim veren gayrimüslim cemaatlere ve yabancı topluluklara ait mektepler de bulunmaktaydı. Aşağıdaki tabloda, söz konusu okulların dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 4.18. Eskişehir Kazası'nda Faaliyet Gösteren Gayrimüslim Cemaatlere ve Yabancılarla Ait Mektepler¹³⁴³

Eskişehir Merkez Kaza	Rum Mektebi	Surbyan Mektebi	Fransız Mektebi College Sainte-Croix	Alman Mektebi
Mektebin Mensup olduğu Cemaat	Rum	Ermeni	Fransız Katolik Rahipleri	Alman
Mahalle	Rum Mahallesi	İstasyon Civarında	Tahıl Pazarı ve Yeni Yol Ceddesinde	İstasyonda
Mektebin Derecesi	İbtidâî ve Rüştiye	İbtidâî ve Rüştiye	İbtidâî Rüştiye ve İdâdiye	İbtidâî Rüştiye ve İdâdiye
Erke ve Kız Mahsusu Olduğu	Erkek ve Kız	Erkek ve Kız	Erkek ¹³⁴⁴	Erkek
Gündüz /Yatılı	Gündüz	Gündüz	Gündüz	Gündüz
Tarihi Tesisi	1303	Minel kadim	1891 ¹³⁴⁵	1896 ¹³⁴⁶
Eğitim Süresi	6	7	7	-
Müessesesi	Cemaat tarafından	Cemaat tarafından	Fransız	
Tabiiyeti	Osmanlı	Osmanlı	Fransız	Alman
Yetkili Müdür	Metropolit	Papaz	-	
Mektep Binasının Mülkî Durumu	Mekteb olarak	Mekteb olarak		
Mektep binasının İnşa Durumu	Mekteb olarak yapılmıştır	Mekteb olarak yapılmıştır		

5.8. Kütahya Rüşdiye Mektepleri

Rüşdiyeler, başlangıçta ilkokuldan sonra hazırlık niteliğinde bir okul olarak ortaya çıkmış, zamanla ortaokul seviyesinde bir eğitim kurumu olarak kabul edilmiştir. Avrupa'daki eğitim sistemine paralel olarak, ibtidâî mekteplerden sonra ikinci kademedede bir okul açma ihtiyacı Osmanlı'da rüşdiyelerin kurulmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda, ülkedeki rüşdiye sayısı 1853 yılında 10 iken, 1869 yılına gelindiğinde 87'ye yükselmiştir. 1869 yılında

¹³⁴³ BOA. MF. MGM. 9/36.

¹³⁴⁴ Söz konusu belgede Fransız Mektebi'nin yalnızca erkek öğrencilere yönelik olduğu belirtilmekle birlikte, arşiv kayıtlarında "Fransız İnas Mektebi" ifadesine de rastlanmaktadır. Nitekim BOA, MKT, 325/3 numaralı belgede ve ayrıca BOA, ŞD, 216/66 numaralı, 11 Eylül 1312 (24 Eylül 1896) tarihli belgede, Fransız rahipleri tarafından Eskişehir'de kız öğrencilere mahsus bir Fransız İnas Mektebi'nin inşa edileceği bildirilmektedir.

¹³⁴⁵ Christiane Babot (2011). *La Mission des Augustins de l'Assomption à Eski-Chéhir 1891-1924*. The Isis Press, İstanbul, s.64.

¹³⁴⁶ Eskişehir İstasyon civarında inşa edilen okul Şark Demiryolları Müdürü Alman Kolmann tarafından demiryolları çalışanlarının çocukları için tesis edilmiştir. K. Beydilli (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, s. 96.

yayımlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi, rüşdîyelerle ilgili önemli düzenlemeler getirmiştir. Nizamnâme uyarınca, 500 haneden fazla nüfusu olan yerleşim yerlerinde bir rüşdîye açılması, her vilâyette bir kız rüşdîye si kurulması, öğrenim süresinin dört yıl olması, mezunların sınavla idadî okullarına geçmeleri ve okutulacak derslerin belirlenmesi gibi esaslar karara bağlanmıştır.¹³⁴⁷

5.8.1. Merkez Kaza'da Rüşdîye Mektepleri

Kütahya'da Rüşdîye mektebinin açılmasına yönelik ilk girişim, 11 Ağustos 1865 tarihinde Kütahya Kaymakamı Seyyid Mehmed Tefkik Efendi tarafından yapılmıştır. Sadaret yapılan talepleri onay vererek meseleyi Meclis-i Ahkam Adliye'ye ve Maarif Nezaretine havale etmiştir. Ancak mektebin açılışı bu tarihlerde gerçekleşmemiş, süreç yaklaşık dört-beş yıl kadar uzamıştır.¹³⁴⁸

Kütahya'da rüşdîye mektebinin açılması ilgili yapılan talepler 1868 yılında bir kez daha gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, şehrin ileri gelenleri, çocukların eğitimi amacıyla 9 Nisan 1868 tarihinde Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne gönderdikleri bir dilekçede, rüşdîye mektebinin inşasına ilişkin taleplerini bildirmişlerdir. Dilekçede, mektebin toplam maliyetinin 50 bin kuruş olacağı belirtilmiş; bu meblağın 30 bin kuruşunun şehir halkı tarafından, kalan 20 bin kuruşunun ise memurlar ile Tavşanlı ve çevresindeki nahiyelerde ikamet eden zenginlerden toplanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, mektebin hükümet konağı civarında bulunan Ahırardı denilen mevkiye inşa edilmesi öngörülmüştür. Bu girişimin ardından tahminen bir- iki yıl içerisinde Kütahya Rüşdîye Mektebi'nin açıldığı görülmektedir.¹³⁴⁹

¹³⁴⁷ E. Yolalıcı (1999) XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları, Ed. Güler Eren, Osmanlı, Cilt: 5, Ankara, s. 286.

¹³⁴⁸ İ. Girgin (2019). *Kütahya Rüşdîye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. S.29.

¹³⁴⁹ 1868 tarihinde Kütahya'da Rüşdîye Mektebinin inşası için Hüdavendigâr Vilayetine talepte bulunanların isimleri şunlardır: Hacı Eyüpzade Es-Seyyid Mehmed, Safızade Mehmed Zihni, Rufai Şeyhi Hafız Mehmed Haydar, Kandahari Şeyhi Molla Hüseyin, Mevlevi Şeyhi Mevlevi İsmail Hakkı, Salih Efendizade Es-Seyyid el-Hac Hacı Abdullah, Fettahzade Es-Seyyid Osman, ...zade Muhip Mustafa, Çorumluzade Halil İsmail, Hacı Hafız Ahmed Efendi, Ebezade Es- Seyyid İbrahim, Gevrekzade Es-Seyyid Mehmed, Germiyanzade Es- Seyyid Derviş Abdurrahim, Şemseddin Bahazade Es- Seyyid Abdullah, Karağazade Es-Seyyid Süleyman Şükrü, Karağazade Es-Seyyid Ömer Şevki, Karağazade Es-Seyyid ...?, Karağazade Es-Seyyid Ali Rıza, Hacı Merazade? Şerif İbrahim, Kelerzade Es- Seyyid Abdurrahman Fevzi, ...? Ahmed Ağa, Sırrızade Abdurrahman Sabri, Germiyanzade Es- Seyyid El- Hac Mehmed Vehbi, Germiyanzade Es- Seyyid Mehmed Hamdi, Yesarizade Mehmed Rifat, Hacı Alizade Es- SeyyidHüseyin, Hacı Sırrızade Ahmed Rıza, Paçacızade El- Hac Osman, Karağazade Küçük Ömer Efendi, Dikicibaşı Hacı Ömer, Alaybeyizade Hüseyin Niyazi, El- Hac Es-Seyyid Hamdullah, Sinanbeyzade Es- Seyyid Mehmed, Yamaklızade Hüseyin, Ebezade mahdumu El- Hac Ahmed, Ebezade Mustafa Safi Mehmed. BOA. ŞD. 3215/06-01.

Nitekim 1870 yılı ve sonrasına ait vilâyet salnâmelerinde söz konusu mektebin faaliyette olduğu görülmektedir.¹³⁵⁰

Kütahya Rüşdiyyesinin kuruluşunu takip eden yıllarda, Simav, Eskişehir, Uşak ve Gediz kazalarında da rüşdiye mektepleri açılmıştır. Ayrıca, Tavşanlı Nahiyesi'nde yöre halkının yardımlarıyla 1899 yılında bir Rüşdiye Mektebi inşa edilmiş ve bir yıl sonra bu mektep eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır.¹³⁵¹ Birinci Muallimliğe Darümuallimin mezunlarından Mehmed Emin Efendi görevlendirilmiştir.¹³⁵² Mektebin 1912-1913 yıllarına ait imtihan cetvellerine bakıldığında, eğitimin üç kademede olduğu görülmektedir. Birinci sınıf müfredatında Kur'an-ı Kerim, İlmihâl, Türkçe, Arapça, Hüsnühat, Malûmât-ı Fenniyye, Tarih-i İslâm, Coğrafya-i Umûmî ve Edeb dersleri yer almaktadır. İkinci sınıf müfredatında ise Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Dîniyye, Arapça, Farsça, Fransızca, Resim, Hüsnühat, Malûmât-ı Fenniyye, Tarih-i Osmânî, Coğrafya, Hesap ve Hendese, üçüncü sene Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Dîniyye, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Resim, Hüsnühat, Malûmât-ı Medeniyye, Malûmât-ı Fenniyye, Tarih-i Osmânî, Coğrafya, Hesap ve Hendese dersleri okutulmuştur.¹³⁵³

Tablo 4.19. 1885-1908 Yıllarına Ait Rüşdiye Mekteplerinde Öğrenci Sayıları¹³⁵⁴

Rüşdiyeler	1885 - 1886	1888 - 1889	1894 - 1895	1896 - 1897	1897 - 1898	1899 - 1900	1901 - 1902	1903 - 1904	1905 - 1906	1907 - 1908
Simav Rüşdiyesi	56	50	76	105	80	80	68	68	42	49
Gediz Rüşdiyesi	107	69	45	45	-	65	56	39	73	77
Uşak Rüşdiyesi	120	114	102	112	105	109	85	114	98	116
Eskişehir Rüşdiyesi	107	108	104	80	118	113	110	107	87	96
Tavşanlı Rüşdiyesi	-	-	-	-	-	16	16	40	38	41

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından, Kütahya merkezinde kız çocuklarının eğitimi amacıyla bir İnâs (Kız) Rüşdiye mektebinin açılmasına karar verilmiştir. Kısa sürede inşası

¹³⁵⁰ HVS, H.1287, s.143.

¹³⁵¹ BOA. MF. MKT. 510/10.

¹³⁵² BOA. MF. MKT. 458/54.

¹³⁵³ BOA. MF. İBT. 447/21.

¹³⁵⁴ HVS, H.1303, s. 37-39; HVS, H. 1306, s. 74-75; HVS, H. 1313, s. 303-304; Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1316, s. 1032-1033; Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1317, s. 1146-1147; Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1318, s. 1284; Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1319, s. 558-559; Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1321, s. 475-476; HVS, H.1325, s. 590.

tamamlanan Kütahya İnâs Rüşdiyesi, 1909 yılında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır.¹³⁵⁵ Mektepte eğitim, ihtiyat sınıfı, ibtidâî birinci sınıf, ibtidâî ikinci sınıf ve rüşdiye birinci sınıf olmak üzere dört kademededir verilmiştir. İmtihan cetvellerine göre 1911’de 43, 1912’de 55 ve 1913’de 41 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu seneler içerisinde okuyan öğrencilerin sınıf dağılımı şöyledir:¹³⁵⁶

Tablo 4.20. 1911-1913 Yıllarında Kütahya İnâs Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı

	İhtiyat Sınıfı	İbtidâî 1. Sınıfı	İbtidâî 2. Sınıfı	İbtidâî 3. Sınıfı	Rüşdiye 1. sene	Rüşdiye 2. Sene	Toplam
1911	28	6	6	-	3	-	43
1912	-	37	5	5	8	-	55
1913	25	4	5	5	-	2	41

Kütahya İnâs Rüşdiye Mektebinde okutulan ders müfredatına bakıldığında ise İhtiyat sınıfında elifba, İbtidâî birinci sınıfında Kur’an-ı Kerim, Ulûm-ı Dîniyye, Hesap, Kıraat ve Nakış İbtidâî ikinci sınıfında Kur’an-ı Kerim-Tecvid, Coğrafya, Hesap, Tarih, İmlâ, Sülûs, Nesih ve Rik’a Rüşdiye birinci sınıfında Kur’an-ı Kerim-Tecvid, Ulûm-ı Dîniyye, Türkçe, İlm-i Eşya, Coğrafya, Hesap, Tarih, Arapça, İmlâ, Kıraat, Nakış, Sülûs, Nesih, Rik’a dersleri okutulduğu görülmektedir.¹³⁵⁷

5.8.2. Gediz Rüşdiyesi

Gediz Rüşdiyesi, R. 1288 (1873-1874) yılında açılmıştır. 1900 yılı itibarıyla okulda dört personel görev yapmıştır. Muallim-i evvel Hacı Ahmed Hulûsî Efendi, muallim-i sâni Mehmed Efendi ve hüsn-i hat muallimi Hacı Mustafa Efendi öğretmenlik görevlerini yürütürken, bevvâblığa ise Mustafa Çavuş atanmıştır. Aynı yıl mektepte 47 öğrenci eğitim görmüştür. 1911 senesine gelindiğinde, ahalinin desteğiyle 200 lira bedelle yeni bir bina satın alınmış ve Gediz Rüşdiye Mektebi’nin buraya taşınmasına karar verilmiştir. Mevcut rüşdiye binasının ise inâs (kız) mektebine devredilmesi planlanmıştır.¹³⁵⁸ 1913 yılında, Gediz Rüşdiye Mektebinin mektepteki öğrenci sayısı 63’e yükselmiştir. Bunların 31’i birinci sınıfta, 25’i ikinci sınıfta ve 7’si üçüncü sınıfta eğitim görmüştür. Birinci sınıf müfredatında Kur’an-ı Kerim ile birlikte tecvîd, İlmihâl, Arapça, Hesap, Tarih-i İslâm, Sarf, İmlâ, Coğrafya, Kıraat, Eşya, Hüsnühat, ikinci sınıfta Kur’an-ı Kerim ile birlikte Tecvîd, Ulûm-ı Dîniyye, Arapça, Hesap, Tarih-i Osmâni, Farsça, Sarf-ı Osmâni, İmlâ, coğrafya, Kıraat, Hendese, Elifba-yı Fransavi, Malumat-ı Medeniyye, Resim ve Hüsnühat, Üçüncü sınıfta ise Kur’an-ı Kerim ile

¹³⁵⁵ BOA. MF. İBT. 252/8.

¹³⁵⁶ BOA. MF. İBT. 331/74; BOA. MF. İBT. 380/27; BOA. MF. İBT. 460/13.

¹³⁵⁷ BOA. MF. İBT. 331/74.

¹³⁵⁸ BOA. MF. İBT. 358/36.

birlikte Tecvîd, Ulûm- Diniyye, Arapça, Hesap, Tarih-i Umûmi, Farsça, Nahv-ı Osmâni, İmlâ, coğrafya, Kıraat, Malumat-ı Mediyye, Resim ve Hüsnuhat dersleri okutulmuştur.¹³⁵⁹

5.8.3. Uşak Rüşdiyeleri

1871 yılında temelleri atılan Uşak Rüşdiye Mektebi, 1872 yılında tamamlanmış¹³⁶⁰ ve 1873 yılında eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır.¹³⁶¹ İlk sene muallim-i evvel kadrosuna 500 kuruş maaşla Darümuallimin mezunu Hasan Efendi atanmıştır.¹³⁶² Mektebin ilk yıllarında eğitim kadrosunda yalnızca bir muallim görev yapmıştır.¹³⁶³ 1873 yılında ikinci muallim talep edilmişse de mektebin henüz bir yıllık olması ve öğrenci mevcudunun yaklaşık elli kişiyle sınırlı bulunması nedeniyle bu sene muallim-i sâni atanmamıştır.¹³⁶⁴ 1874 yılında Rik'a muallimliğine Mehmed Sadık Efendi getirilmiştir.¹³⁶⁵ Bir yıl sonra da muallim-i sâni atanmıştır. 1895 yılında ise vekâleten üçüncü muallimin tayin edilmesiyle muallim sayısı dörde yükseltilmiştir. 1902 yılında müfredata eklenen dersler dolayısıyla mektebe ayrıca kısa süreliğine bir ziraat muallimi görevlendirilmiştir.¹³⁶⁶ 1904-1905 eğitim yılına gelindiğinde dönemin imtihan cetvellerinden muallim-i evvel kadrosuna Hasan Hilmi Efendi, muallim-i sâni kadrosuna Hüseyin Efendi, muallim-i sâlise kadrosuna Haşim ve Hat muallimliğine İsa Talat Efendi'nin atandığı görülmektedir. Ayrıca dönemde öğrenci sayısının ise 97 raddesinde olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁶⁷

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip, 1910-1911 eğitim ve öğretim yılında mektebe kayıtlı öğrenci sayısı 112'ye yükselmiştir. Bu dönemde muallim-i evvel kadrosunda Hasan Hilmi Efendi görevine devam etmekte iken, muallim-i sânilik vazifesine Mehmed Hilmi Efendi tayin edilmiştir. Söz konusu eğitim yılına ait mektebin öğrenim başarısı incelendiğinde, birinci sınıfta öğrenim gören 47 öğrenciden 33'ü sınıfını geçerken 14'ü sınıfta kalmıştır. İkinci sınıfta bulunan 39 öğrenciden 26'sı başarılı olmuş, 13'ü sınıf tekrarı yapmıştır. Son sınıfta tahsil gören 26 öğrenciden ise yalnızca 3'ü sınıfta kalmış, geri kalanlar mezun olmuştur. Bu yıl itibarıyla mektebin genel başarı oranı yaklaşık %71 seviyesinde

¹³⁵⁹ BOA. MF. İBT. 445/65.

¹³⁶⁰ B. Çakmak (2025). Taşrada Modern Bir Mektebin Kurumsal Yapısı ve Mahalli İşlevi: Uşak Erkek Rüşdiye Mektebi (1872-1914). *TTK Belleten Dergisi*, 89(314), s. 270-271.

¹³⁶¹ M.İ. 1310-1311, s.33.

¹³⁶² BOA. MF. İBT. 109/1.

¹³⁶³ B. Çakmak (2025). age., s. 270-271.

¹³⁶⁴ BOA. MF. MKT. 13/01.

¹³⁶⁵ BOA. MF. MKT. 20/11.

¹³⁶⁶ B. Çakmak (2025). agm. s. 270-271.

¹³⁶⁷ BOA. MF. İBT. 155/3.

gerçekleşmiştir.¹³⁶⁸ 1912-1913 eğitim döneminde ise birinci sınıfta 40, ikinci sınıfta 28, üçüncü sınıfta 23 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerin başarı durumları incelendiğinde, birinci sınıftakilerden 24'ü, ikinci sınıftakilerden 29'u sınıfını geçmiştir. Son sınıfta bulunan öğrencilerin ise tamamı mezun olmuştur. Sonuç olarak sözkonusu eğitim döneminde Uşak Rüşdîyesi'nin başarı oranı yaklaşık %83'e yükselmiştir.¹³⁶⁹

Öte yandan 1913 yılı itibariyle Uşak Kazası'nda, kız çocuklarının eğitimi için bir İnas Rüşdîye Mektebi açılmasına karar verilmiştir. Ayrıca, söz konusu mektebe muallim-i sâlise tayini hususunda da talepte bulunulmuştur. Ancak, 22 Şubat 1913 tarihi itibariyle İnas Rüşdîye si resmen açılmadığından, bu kadro Uşak Erkek Rüşdîye si'ne tahsis edilmiştir.¹³⁷⁰ Yaklaşık bir ay sonra, İnas Rüşdîye Mektebi'nin açılışı yapılmıştır. Nitekim 23 Mart 1913 tarihli bir belgede, Uşak'ta yeni açılan bu mektebe bir muallim-i evvel ve bir muallim-i sâni tayin edildiği belirtilmiştir.¹³⁷¹ Muallim-i sâniğe ise daha önce Liminni Rüşdîye Mektebi'nde görev yapmış olan Lutfiye Hanım atanmıştır.¹³⁷²

5.8.4. Simav Rüşdîyesi

Simav Rüşdîye si'nin açılış tarihine ilişkin kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Hüdâvendigâr Salnâmeleri'nde mektebe dair kayıtlar 1287 H. (1870) yılından itibaren başlamaktadır.¹³⁷³ Rüşdîyenin faaliyete geçmesinden kısa bir süre sonra meydana gelen yangın sebebiyle mektep binası kullanılamaz hâle geldiğinden öğrencilerin eğitimlerine geçici olarak sıbyan mektebinde devam etmeleri kararlaştırılmıştır.¹³⁷⁴ 1875 yılında yeni bir Rüşdîye Mektebi binasının inşasına yönelik resmî talepte bulunulmuş olması, bu sürecin uzun bir müddet devam ettiğini göstermektedir.¹³⁷⁵ 1876 yılında mektebe ait müstakil bir binanın hâlen inşa edilmemiş olması, öğrenci mevcudunun altıya kadar düşmesi, mevcut binanın eğitime elverişsizliği ve halkın bu hususta yeterince gayret göstermemesi gibi sebepler dikkate alınarak Simav Rüşdîyesi'nin lağvedilmesine karar verilmiştir. Bununla beraber, ilerleyen dönemde bir bina inşa edilmesi ve halkın bu konuda şevk ve gayret göstermesi hâlinde, yeniden bir muallim tayin edilerek mektebin açılacağı

¹³⁶⁸ BOA. MF. İBT. 333/47.

¹³⁶⁹ BOA. MF. İBT. 439/53.

¹³⁷⁰ BOA. MF. İBT. 362/84.

¹³⁷¹ BOA. MF. İBT. 419/42.

¹³⁷² BOA. MF. İBT. 421/45.

¹³⁷³ A. Vurgun (2016). II. Abdülhamid Döneminde Simav Kazasında Eğitim. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, s.26.

¹³⁷⁴ BOA.MF. MKT. 8/34.

¹³⁷⁵ BOA .MF. MKT.29/25.

belirtilmiştir.¹³⁷⁶ Simav Rüşdiyesi'nin yeniden açılışı, 1882 yılından önce gerçekleşmiştir. Bu durum, Kütahya Maarif Müdürlüğü'nün 13 Aralık 1882 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıdan anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıda, yeniden açılan Simav Rüşdiye Mektebi'ndeki öğrenci sayısının arttığı ve mektep idaresinin yalnızca bir muallim ile sürdürülemeyeceği belirtilmiştir. Bu nedenle ikinci muallim kadrosuna Ali Efendi'nin görevlendirildiği bildirilmiştir.¹³⁷⁷

1913 senesi imtihan cetvellerine göre Simav Mektebi'nde 29 öğrenci tahsil görmüştür. Bunların 13'ü birinci sınıf, 9'u ikinci sınıf, 7'si üçüncü sınıf öğrencileridir. Mektebin müfredatına bakıldığında birinci sınıfta Kur'an-ı Kerim ile Tecvid, Ulûm-ı Diniyye, Malumat-ı Feniyye, Tarih, Coğrafya, Hesap, Kavaid-i Osmani, İmlâ, Kıraat, Hüsnühat dersleri okutulmuştur. İkinci ve üçüncü senelerde müfredata birinci sınıf derslerine ilave olarak Arapça, Farsça, Fransızca, Malumat-ı Medeniyye, Hendese ve Resim dersleri getirilmiştir. Bu yıl öğrencilerin başarı durumuna bakıldığında, birinci sınıftaki öğrencilerin 8'i sınıfı geçerken 5'i sınıf tekrarına kalmıştır. İkinci ve üçüncü sınıftaki öğrencilerin tamamı başarılı olmuştur. Simav Rüşdiye sinin başarı ortalaması oldukça yüksek olup %83 oranındadır.¹³⁷⁸

5.8.5. Eskişehir Rüşdiye Mektepleri

Eskişehir Rüşdiyesi, 1285 R. yılında (1869-1870) açılmıştır.¹³⁷⁹ 1872 yılında, mektebin muallim-i evveli olan Hasan Efendi'nin Karahisar Rüşdiyesi'ne tayin edilmesi üzerine, yerine sülüs muallimliği görevini de yürütmek üzere Mehmed Fâtih Efendi atanmıştır.¹³⁸⁰ 1875 yılında ise mektebin muallim-i evvel kadrosuna 600 kuruş maaşla Dârülmualimîn mezunu Mehmed Nazif Efendi getirilmiştir.¹³⁸¹ Yaklaşık on beş yıl bu görevde bulunan Mehmed Nazif Efendi'nin vefatı sonrası mektepte bir dönem aksaklıklar ve öğrencilerin eğitim düzeyinde gerileme yaşanmış olsa da Ali Cevâd Efendi'nin bu göreve atanmasıyla birlikte eğitimde düzenin yeniden sağlanabilmiştir.¹³⁸² 1905 yılına gelindiğinde muallim-i evvel kadrosunda Ali Cevad Efendi görevini devam etmiş, muallim-i sânilige Bekir Efendi, hat muallimliğine ise Ahmed Hamdi Efendi görevlendirilmiştir.¹³⁸³

¹³⁷⁶ BOA. MF. MKT.41/70.

¹³⁷⁷ BOA. MF. MKT. 16/75.

¹³⁷⁸ BOA. MF. İBT. 456/51.

¹³⁷⁹ M.İ. 1310-1311, s.33.

¹³⁸⁰ BOA. MF. İBT. 2/42.

¹³⁸¹ BOA. MF. İBT. 3/144; BOA. MF. İBT. 472/72.

¹³⁸² BOA. MF. MKT. 691/49.

¹³⁸³ SNMU. H. 1323, s. 202; BOA. MF. İBT. 163/28.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından, Eskişehir Rüşdiyesi'nin kadro sayısı artırılarak sekize çıkarılmıştır. 1910 yılında mektepte görevli olan personelin kadroları, maaşları ve uhdesinde buldukları dersler şu şekildedir:

Tablo 4.21. 1910 Yılında Eskişehir Rüşdiye Mektebi Personeli¹³⁸⁴

Muallim-i Evvel	Cevad Efendi	Tarih, Coğrafya ve Malumat-ı Fenniye	800 kuruş
Muallim-i Sâni	Numan Efendi	Türkçe ve Farça	600 kuruş
Muallim-i Selase	Adurrahman Efendi	Kur'an-ı Kerim, Arapça ve Ulum-ı Diniyye	500 kuruş
Muallim	Ahmed Hamdi Efendi	Malumat-ı Medniyye ve Hüsnuhat	200 Kuruş
Muallim	İbrahim Efendi	Hendese ve Hesap	200 kuruş
Muallim	Mihran Efendi	Fransızca ve Resim	200 kuruş
Hademe	Mehmed Efendi		150 kuruş
Hademe	Hafız Ahmed Efendi		150 kuruş

1912 yılında Eskişehir'de, kız çocukları arasında eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla müstakil bir rüşdiye mektebi açılmasına karar verilmiş ve bunun için 307 kuruş bedelle bir hane kiralanmıştır.¹³⁸⁵ Eskişehir İnas Rüşdiyesi'de eğitim 1913 yılında yürürlüğe giren Tedrîsât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati'nde belirtildiği gibi ilk dört yılı ibtidâi, son üç yılı rüşdiye sınıflarında eğitim verilmiştir. 13 Temmuz 1913 tarihli imtihan cetveline göre mektebin ibtidâi kısmında 46, rüşdiye kısmında 9 öğrenci eğitim görmüştür. Bu dönemde mektep kadrosunda üç muallim görev yapmıştır. Muallim-i evveli Şahende Hanım, Muallim-i sanisi Necibe Hanım ve hüsnuhat muallimi ise Ahmed Hamdi Efendi'dir.¹³⁸⁶

Aynı yıllarda, Eskişehir Kazası'na bağlı Seyidgazi Nahiyesi'nde de bir rüşdiye mektebinin açılması gündeme gelmiştir. Nahiye idaresi, muhacir iskânıyla birlikte nüfusun her geçen gün artması ve ibtidâi mekteplerde verilen eğitimin yetersiz kalması nedeniyle kasaba çocuklarının geri kaldığını belirterek bir rüşdiye mektebi açılmasına karar vermiştir. Alınan kararın onaylanması ve bir muallim görevlendirilmesi için üst makamlara farklı tarihlerde yazışmalar yapılmıştır. Ancak Maarif Nezareti, vilayet ve nezaret bütçelerinden gerekli tahsisatın sağlanamayacağı gerekçesiyle Seyitgazi Nahiyesi'nde bir rüşdiye mektebinin açılmasına onay vermemiştir.¹³⁸⁷

¹³⁸⁴ BOA. MF. İBT. 265/34.

¹³⁸⁵ BOA. MF. İBT. 426/24.

¹³⁸⁶ BOA. MF. İBT. 467/55.

¹³⁸⁷ BOA. MF. MKT. 675/63.

Her ne kadar 1902 tarihli teşebbüs sonuçsuz kalmışsa da Seyitgazi’de rüşdiye mektebinin açılışı II. Meşrutiyet döneminde mümkün olmuştur. Nitekim 1911 yılına ait arşiv belgelerinde, Seyitgazi Rüşdiyesi’nin tesis edildiği ve mektebin muallim-i evvelik kadrosuna Osman Efendi’nin tayin edildiği görülmektedir.¹³⁸⁸ Ancak belirtildiği gibi Osman Efendi göreve başlamamış, 9 Ekim 1911 tarihinde onun yerine 500 kuruş maaşla Faik Efendi atanmıştır. Mektebin ilk yılı olan 1911–1912 ders döneminde ise 27 öğrenci eğitim görmüş ve bu dönemde Kur’an-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-ı Diniyye, Sarf-ı Osmanî, Tarih-i İslâm, Arapça, Hesap, Coğrafya, Malumat-ı Medeniyye, Malumat-ı Fenniyye, Tarih, İmlâ, Kıraat ve Hat dersleri okutulmuştur.¹³⁸⁹

5.9. Kütahya İdâdi Mektebi

İdâdi terimi, kelime anlamı itibariyle ‘hazırlamak’ anlamına gelmekte olup, ilk zamanlarda Osmanlı eğitim sisteminde belirli bir okul için tanımlanmamış farklı dönemlerde farklı eğitim kademelerdeki hazırlık sınıfları için kullanılmıştır. Tanzimat döneminin başlarında ilköğretimin ikinci aşaması olarak teşkil edilen rüşdiyelere öğrenci hazırlayan sıbyan mekteplerine idâdi dendiği gibi Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne gibi askerî yükseköğretim kurumlarının hazırlık sınıfları da bu adla anılmıştır.¹³⁹⁰ İdâdi’nin tam olarak Osmanlı Eğitim literatüründe ortaöğretim kurumu olarak kullanılmaya başlanması, 1869 tarihli Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesiyle gerçekleşmiştir.¹³⁹¹ Söz konusu nizamnâme ile nüfusu 1.000 haneyi aşan yerleşim birimlerinde bir idâdî açılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca rüşdiyelerden mezun olan Müslim ve Gayrimüslim öğrencilerin bu okullarda birlikte eğitim görmeleri öngörülmüş; idâdîlerin öğretim süresi ise vilâyet merkezlerinde yedi, sancak merkezlerinde beş yıl olarak belirlenmiştir.¹³⁹²

İdâdîlerin Osmanlı taşrasında yaygınlaşması ise II. Abdülhamid döneminde hız kazanmıştır. Nitekim 1895-1896 eğitim-öğretim yılı itibarıyla, leylî (yatılı) ve neharî (gündüzlü) eğitim veren idâdîlerin sayısı ülke genelinde 54’e ulaşmıştır.¹³⁹³ 1890’lı yıllarda yapılan düzenlemelerle birlikte, rüşdiye mektepleri idâdî mekteplerine dönüştürülmeye başlanmıştır.¹³⁹⁴ Bu kapsamda, idâdî mekteplerinin inşa edildiği vilâyet ve sancaklarda

¹³⁸⁸ BOA. MF. İBT. 317/49.

¹³⁸⁹ BOA. MF. MKT. 417/5.

¹³⁹⁰ C. Öztürk (2000). “İdâdî” *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, c. S. 464.

¹³⁹¹ F. Demirel (2010). *Mekteb-i İdâdi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı. s. 11.

¹³⁹² B. Kodaman, (1980). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ötüken Yayınları, İstanbul, s.182-183.

¹³⁹³ Aynı Eser, s. 198-199.

¹³⁹⁴ İ. Girgin (2019). agt, s. 43.

bulunan 22 rüşdiye mektebi lağvedilmiş; söz konusu mekteplerde görev yapan muallim ve diğer personel idâdilere aktarılmıştır.¹³⁹⁵ Bu dönüşüm süreci kapsamında, Kütahya İdâdîsi'nin inşaatı tamamlandıktan sonra, Kütahya Mülkiye Mekteb-i İdâdîsi'nin resmî açılışı 26 Ocak 1891 tarihinde gerçekleştirilmiştir.¹³⁹⁶ Açılışın ardından, mevzuat gereği 13 Eylül 1891 tarihinde¹³⁹⁷ Kütahya Rüşdiyesi lağvedilmiş ve burada okuyan öğrenciler Kütahya İdâdîsi'ne nakledilmiştir.¹³⁹⁸ Aynı zamandan rüşdiye hocalarının da idâdide devam etmesi için bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin 31 Ocak 1891 tarihinde Kütahya'dan Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda, Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Abdurrezzak Efendi'nin,¹³⁹⁹ idâdi mektebi programında yer alan Arapça, Hesap ve Lisân-ı Osmânî derslerini okutabilecek liyakate sahip olduğu, muallim-i sâni Mustafa Şükrü Efendi'nin ise mubassırlık görevini yürütebileceği belirtilmiştir. Ayrıca, belde müftüsü Ali Efendi'nin Farsça öğretimi konusunda yeterli olduğu ve bevâb Abdurrahman Ağa'nın görevinde gayretli olduğu ifade edilerek, bu muallimlerin idâdi mektebinde istihdam edilmeleri talep edilmiştir.¹⁴⁰⁰ Yapılan talepten sonra Abdurrezzak Efendi Farsça ve Arapça muallimliğine getirilmiştir.¹⁴⁰¹ Kapanan rüşdiye mektebi muallim-i sanisi Mustafa Nuri Efendi idadi mektebi Ulûm-i Diniyye muallimliğine nakledilmiş, mubassırlık kadrosuna ise yapılan talep doğrultusunda karar verilerek Mustafa Şükrü Efendi tayin edilmiştir.¹⁴⁰² İdâdinin müdürlüğüne ise ilk olarak 16 Ekim 1890'da 750 kuruş maaşla Rodos İdâdîsi'nde Hesap,

¹³⁹⁵ İ. Girgin (2019). agt, s. 43; Mahmud Cevad İbn'üş Şeyh Nâfi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, Matbaa-i Âmire, 1338, s. 262-263.

¹³⁹⁶ İ. Girgin (2019). agt, s. 47.

¹³⁹⁷ Muallim Abdürrezzak Sırrı Efendi, Muallim Dosyası Saltaraştırma Arşivi, [Erişim: 15.05.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/215600>].

¹³⁹⁸ BOA. MF. MKT. 27-124.

¹³⁹⁹ Abdurrezzak Sırrı Efendi; Lütfullah Efendizade Mehmed Efendi'nin oğludur. 1256 R. (1840/1841) yılında Dağıstan'ın Şeki Kasabasında doğmuştur. İlköğrenimini burada sıbyan mektebinde tamamlamıştır. Daha sonra Sadreddin Bey Medresesinde Arapça, Farsça, akaid şerhi, hat ilmi, rik'a eğitimi görmüştür. 1861/62 yıllarında İstanbul'a giderek Mehmed Paşa Medresesi'nde nesih dersinden icazet almıştır. Bu arada Darülmualimin Mektebinde eğitimini devam ettirip rüşdiye kısmından 1868 senesinde mezun olmuştur. 13 Mart 1869 tarihinde Tırnova Sancağına bağlı Sevi kazası rüşdiye mektebine muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir. 2 Ağustos 1870'te Zıstovi kazası rüşdiye muallimliğine gönderilmiştir. Burada yedi seneyi aşkın sürede muallimlik yapmıştır. 16 Nisan 1878'de Traklı Nahiyesi muallimliğine görevlendirilmiştir. 30 Eylül 1880 tarihinde Kütahya Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atanmıştır. 13 Eylül 1891 tarihinde rüşdiye mektebi lağvedilmesinden sonra Kütahya idâdîsi'nin Arapça, Farsça muallimliğine görevlendirilmiştir. Abdurrezzak Sırrı Efendi, Muallim Dosyası, Saltaraştırma Arşivi, [Erişim: 16.05.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/215600>].

¹⁴⁰⁰ BOA. MF. MKT. 126/42.

¹⁴⁰¹ BOA. MF. MKT. 162/11.

¹⁴⁰² BOA. MF. MKT. 150/80; Mustafa Şükrü Efendi, Kütahyalı bakkal esnafından Mehmed Ali Ağa'nın oğludur. 1251 (1836-1837) yılında Kütahya kasabasında dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini tamamladıktan sonra, 1269 (1853-1854) yılında Abdülvâhid Veli Medresesi'ne kaydolmuş; burada müretteb ulûm ve fûnûn tahsil ederek 4 Ağustos 1875 tarihinde bir kıta icâzethâne almıştır. 4 Ocak 1881 tarihinde Kütahya Rüşdiyye Mektebi'ne muallim-i sâni olarak vekâleten tayin edilmiştir. 13 Eylül 1891'de Rüşdiye mektebinin idâdiye dönüştürülmesi üzerine, bu defa aynı mektebin mubassırlık kadrosuna görevlendirilmiştir. Mustafa Şükrü Efendi, Muallim Dosyası, Saltaraştırma Arşivi, [Erişim: 19.05.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219210>].

Tarih ve İlm-i Servet muallimliği yapmış olan Enver Bey görevlendirilmiştir.¹⁴⁰³ Aynı zamanda Tarih-i umumi ve Hendese dersleri Fehmi Bey'in uhdesine verilmiştir. Fransız ve Coğrafya muallimliğine Drama İdâdîsi eski muallimlerinden Artin Şiriyân atanmıştır.¹⁴⁰⁴ Daha sonra bu iki derse 13 Ocak 1892 tarihinde Leon Şahbaz Efendi getirilmiştir.¹⁴⁰⁵ Aynı yıl Resim dersine Yahya Efendi, Lisân-i Osmâni ve Hesap dersine Mehmed Hilmi Bey tayin olmuştur.¹⁴⁰⁶ 1894-1895 eğitim-öğretim yılı sonunda İdâdi Mektebi'nde 42 Müslim ve 15 gayrimüslim olmak üzere toplam 57 talebe tahsil görmüştür. Sene sonunda ise 3 Müslim ve 5 gayrimüslim talebe mezun olmuştur.¹⁴⁰⁷

1902 senesine ait Kütahya İdâdîsi müfredat programına bakıldığında, haftalık ders saatlerinin şu şekilde planlandığı görülmektedir: Hesap 9, Hendese 4, Cebir 2, Coğrafya 10, Fransızca 10, Usûl Defteri 1, İlm-i Eşya 5, Resim 5 ve Hıfzıssıhha 2 saattir. Türkçe dersi, ikinci sınıflar için 5; üçüncü ve beşinci sınıflar için 6; ikinci ve dördüncü sınıflar için ise 11 saat olarak belirlenmiştir.¹⁴⁰⁸

1903 yılı ocak ayı itibarıyla Kütahya İdâdîsi'nde toplam 10 muallim görev yapmaktaydı. Bu dönemde İdâdi Müdürü Osman Nuri Bey¹⁴⁰⁹; Hesap, Hendese ve Tarih,

¹⁴⁰³ İ. Girgin (2019). agt, s. 66; BOA. MF. MKT. 202/21.

¹⁴⁰⁴ BOA. MF. MKT. 202/21. Artin Efendi (Tokatlıyan), terzi esnafından İstevan Tokatlıyan'ın oğludur. 1294 (1877-1878) yılında Kütahya'da doğmuştur. Kütahya Ermeni Mektebi'nden mezun olduktan sonra Kütahya İdâdîsi'ne, oradan da Bursa İdâdîsi'ne nakledilerek müretteb fûnûn tahsil etmiş ve şehâdetnâme almıştır. 21 Teşrin-i Sâni 1314 (3 Aralık 1898) tarihinde Kütahya İdâdîsi Coğrafya, Fransızca, Malûmât-ı Nâfia ve Cebir derslerine muallim vekili olarak tayin edilmiştir. 16 Kânûn-ı Evvel 1316 (29 Aralık 1900) tarihinde aynı mektebin Usûl Defteri, Türkçe ve Coğrafya muallimliklerine asaleten atanmıştır. 12 Şubat 1320 (25 Şubat 1904) tarihinde İzmit İdâdîsi'nde Fransızca ve Hendese muallimliklerine tayin olunmuş; 10 Teşrin-i Sâni 1329 (23 Kasım 1913) tarihinde Erzurum Dârülmualimîn'ine nakledilmiştir. 16 Teşrin-i Sâni 1329 (29 Kasım 1913) tarihinde Erzurum Sultânîsi'nde muallim-i sânilik, 1 Şubat 1329 (14 Şubat 1914) tarihinde ise devre-i sâniye ulûm-ı riyâziyye muallimliğine vekâleten görevlendirilmiştir. 10 Şubat 1330 (23 Şubat 1915) tarihinde Trabzon Dârülmualimîn'ine muallim-i sâni olarak nakledilmiş; daha sonra hükümet kararıyla 21 Şubat 1331 (6 Mart 1916) tarihinde emekliye ayrılmıştır. Artin Efendi, Muallim Dosyası, Saltaraştırma Arşivi [Erişim: 19.05.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/216210>].

¹⁴⁰⁵ Dava Vekillerinden Şehbaz Efendi'nin oğludur. Mekteb-i Mülkiye'den mezun olmuştur. 1 Mart 1307 tarihinde Mektubi Maarif kalemine atanmış, 27 Teşrin-i evvel 1307 tarihinde Bursa İdâdîsi'ne tayin olmuş, 1 Kanun-i Sâni 1307'de Kütahya İdâdi mektebi Fransız ve Coğrafya muallimliğine getirilmiştir. Leon Şahbaz Efendi, Muallim Dosyası, Saltaraştırma Arşivi, [Erişim: 16.05.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218731>].

¹⁴⁰⁶ BOA. MF. MKT. 137/39.

¹⁴⁰⁷ Maarif-i umumiye Nezaret-i Celilesi idaresinde bulunan mekatib-i ibtidaiye, rüşdiye, idadiye, âliye ile mekatib-i husûsiye ve ecnebiyenin ve taşrada mevcut bulunan kütüphanelerin istatistiği: 1310-1311 sene-i dersiye-i maliyesine mahsusdur. Dersaadet, s. 26.

¹⁴⁰⁸ BOA. MF. MKT. 673/40.

¹⁴⁰⁹ Osman Nuri Efendi, manifaturacı esnafından Seyyid Ahmed Efendi'nin oğludur. 1268 (1851-1852) yılında Kırım'ın Karasu kasabasında dünyaya gelmiştir. 1293 (1876-1877) yılında Dârülmualimîn'in Rüşdiye kısmından mezun olmuştur. 31 Mart 1876'da Köstence, 22 Ekim 1877'de Boyabat ve 23 Mart 1887'de Sinop Rüşdiyelerinde muallim-i evvel olarak görev yapmış; bu hizmetleri dolayısıyla Birinci Mecîdî Nişanı ile taltif edilmiştir. 23 Ekim 1892'de Kastamonu İdâdîsi Arapça muallimliğine tayin edilmiş, 13 Ekim 1895'te ise aynı okulun müdürlüğüne getirilmiştir. 13 Ocak 1897 tarihinde Nablus İdâdîsi'ne tayin edilmiş, 19 Şubat 1899'da

Abdurrezzak Efendi; Arapça, Farsça, İlm-i Eşya ve Usûl Defteri, Mustafa Şükrü Efendi; Ulûm-i Dîniyye ve Ahlâkıyye ile Türkçe, Artin Efendi; Türkçe ve Coğrafya, Kemâl Efendi; Fransızca, Ahmed Efendi; Cebr, Enver Efendi; Resim, Tahsin Efendi; Kitâbet, Ahmed Nuri Efendi; Malûmât-ı Ziraiye, Mehmed Nuri Efendi ise Hüsnühat derslerini okutmuştur. Ahlak dersi Ulûm-ı Diniyye ile Hıfzıssihha Malumat-ı Ziraiye dersiyle birleştirilmiştir. ¹⁴¹⁰

1903 yılının temmuz ayında Kütahya İdâdîsi'nin ders programında bazı değişikliklere gidilmiş; muallimlerin maaşları ise verdikleri ders saatine göre yeniden düzenlenmiştir. Bu çerçevede, Kütahya İdâdîsi'nin müfredat programı ile muallimlerin uhdesinde bulunan dersler ve bu derslerin haftalık saat dağılımı aşağıdaki şekilde tanzim edilmiştir.

Tablo 4.22. 1903 Yılı Temmuz Ayı Kütahya İdâdî Mektebinin Ders Programı ¹⁴¹¹

Muallim	Ders Adı	Haftalık Saat	Aldığı Maaş
Müdür Muharrem Efendi	Müdüriyet		450
	Coğrafya	13	250
	Tarih	8	300
Haydar Efendi	Fransızca	12	250
	Usul Defteri	1	50
	Türkçe (4. sınıflara)	3	100
	Kitâbet	4	200
Abdurrezzak Efendi	Arapça	12	240
	Farsça	8	160
	İlm-i Eşyâ	3	125
Şükrü Efendi	Ulûm-ı Diniyye ve Ahlak	18	250
	Türkçe (1. sınıflara)	6	110
Abdurrahman Ferid Efendi	Hüsnühat	7	120
Mülazım Tahsin Efendi	Türkçe (2 ve 3. sınıflara)	8	150
Münhal (Boş)	Cebir, Hendese ve Hesap		

1903 yılı ağustos ayında Cebir, Hendese ve Hesap derslerine, Bursa İdâdîsi mezunlarından Ali Efendi; Malûmât-ı Zirâyîye dersine ise Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarından Ahmed Nuri Efendi görevlendirilmiştir. ¹⁴¹² 1906 yılında Abdürrezzak Efendi'nin vefatı üzerine, uhdesinde bulunan Farsça dersleri ibtidâî muallimi Hacı Mehmed

Kütahya İdâdîsi müdürlüğüne atanmıştır. 1903 yılında Adana İdâdîsi'nde Tarih, Kitabet ve Coğrafya muallimliklerine görevlendirilmiş; 16 Eylül 1906'da Biga İdâdîsi'ne tayin edilmiştir. Son olarak 3 Kasım 1910 tarihinde Trabzon İdâdîsi'ne görevlendirilen Osman Nuri Efendi, 1912 yılında emekliye ayrılmıştır. Osman Nuri Efendi Muallim Dosyası, Saltaraştırma Arşivi, [Erişim: 19.05.2025. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/222066>].

¹⁴¹⁰ BOA. MF. MKT. 727/38-01.

¹⁴¹¹ BOA. MF. MKT. 727/38-11

¹⁴¹² BOA. MF. MKT. 762/76.

Efendi'ye verilmiş, Ulûm-ı Dîniyye ve Arapça dersleri ise Mustafa Şükrü Efendi tarafından okutulmuştur. Aynı yıl mektebin haftalık ders saatleri ile muallim kadrosu şu şekildeydi:

Tablo 4.23. 1906 Yılı Kütahya İdâdîsi Haftalık Ders Saatleri¹⁴¹³

Muallim	Ders Adı	Haftalık Saat	Aldığı Maaş
Mustafa Şükrü	Ulum-i Diniyye	10	250
	Arapça	10	240 /490
Muharrem Efendi	Tarih	10	300
	Coğrafya	10	350
	Ahlâk	4	125
			775
İbtidâi Muallimi Hacı Mehmed	Farsça	8	160
Haydar Efendi	Fransızca	9	300
	Kitabet	3	200
	Türkçe 1. Sınıf	4	100
	Türkçe 4. Sınıf	6	120
Ali Efendi	Hendese	5	200
	Hesap	11	250
	Türkçe 3. Sınıf	4	70
Şükrü Efendi	Resim	5	100
	Türkçe 2. Sınıf	6	70
			170

Öğrenim süresi beş yıl olan ve yalnızca gündüz eğitimi verilen Kütahya İdâdîsi'nde, 1912-1913 eğitim-öğretim döneminde toplam 122 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerin 113'ü Müslim, 7'si Rum ve 2'si Ermeni'dir. Mektepte hem ücretli hem de ücretsiz olarak eğitim verilmekte olup, bu dönemde ücretli olarak tahsil gören 20 öğrenciden 16'sı Müslim, 3'ü Rum ve 1'i Ermeni'dir.¹⁴¹⁴ Bir yıl sonra, 1913-1914 eğitim-öğretim döneminde mektebin öğrenci mevcudu 129'a yükselmiş, ancak ücretli tahsil görenlerin sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır.¹⁴¹⁵ Mektebin başarı durumuna bakıldığında, 1912-1913 eğitim-öğretim döneminde son sınıfta bulunan öğrencinin tamamı mezun olmuştur. Alt sınıflarda okuyan 110 öğrenciden 72'si bir üst sınıfa geçmiştir. Bu yıl itibarıyla mektebin genel başarı oranı yaklaşık %69 seviyesinde gerçekleşmiştir. 1913-1914 döneminde ise Kütahya İdâdîsi 10 mezun vermiştir. Alt sınıflardaki 118 talebeden 92'si sınıfı geçmiş 27'si kalmıştır. Bu yıl mektebin başarı oranı ise geçen döneme kıyasla 10 puanlık bir artış

¹⁴¹³ BOA. MF. MKT. 932/10.

¹⁴¹⁴ 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası. Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemî, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 21.

¹⁴¹⁵ 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye. İhsaiyat Mecmuası, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemî, Matbaa-i Âmire 1336, s. 52.

göstererek %79'a yükselmiştir.¹⁴¹⁶ Her iki döneme ait öğrenci mevcudunun sınıf bazında dağılımı şu şekildedir:

Tablo 4.24. Kütahya İdâdîsi 'nin 1912-1913 ve 1913-1915 Öğretim Döneminde Sınıflara Göre Öğrenci Sayısı¹⁴¹⁷

	İbtidâiye Kısmı				Tâli Kısmı		
	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	Toplam	4. Sınıf	5. Sınıf	Toplam
1912-1913	35	37	21	93	17	12	29
1913-1914	48	31	28	107	11	11	22

1914 yılında yürürlüğe giren düzenlemelerle birlikte idadilerde zirai şubeler açılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda, beş yıllık idadiler kapatılarak yerlerine, ilk yılı hazırlık sınıfı olmak üzere üç yıl ibtidâi ve son iki yıl idâdi sınıflarından oluşan yeni bir yapı oluşturulmuştur. Kütahya İdâdîsi de bu doğrultuda yapılan düzenlemelerle Ziraat Mektebi hüviyetini kazanmıştır.¹⁴¹⁸ Diğer taraftan, aynı yıllarda Kütahya İdâdîsi'nin Sultanî mektebine dönüştürülmesine yönelik birtakım teşebbüslerde bulunulmuştur. Bu çerçevede, dönemin mutasarrıfı Fâik Âli Bey tarafından konuyla ilgili talepler üst makamlara arz edilmişse de herhangi bir müspet netice elde edilememiştir. Ancak Sultanî mekteplerin taşrada yaygınlaştırılmasına yönelik girişimlerin hız kazandığı bu süreçte, Kütahya İdâdîsi'nin de bu kapsama dâhil edilmesi meselesi yeniden gündeme gelmiş; bu defa Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Müfid Bey tarafından benzer bir girişimde bulunulmuştur. Nihayet, Eylül 1916 tarihinde Maarif Nezâreti tarafından Kütahya İdâdîsi'nin yatılı bir Sultanî mektebe dönüştürülmesine karar verilmiştir. Ancak mevcut binanın kapasitesinin yetersiz olması nedeniyle yapının genişletilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda gerekli olan 100.000 kuruşluk kısmın sancak hususî bütçesinden karşılanmasına, kalan 250.000 kuruşun ise cari bütçe içerisinde tahsis edilmesine müsaade edilmiştir. Maarif Nezâreti bütçesinin söz konusu giderleri karşılayacak imkâna sahip olmaması nedeniyle, halkın desteğiyle 400.000 kuruş toplanabilmiştir. İnşaat ve diğer masraflar için gerekli olan ilâve 59.000 kuruşun ise Maarif Nezâreti tarafından karşılanması düşünülmüştür. Bunun için de sancak dâimî encümeni tarafından ihtiyaç duyulan meblağın, bütçenin dokuzuncu faslında yer alan 'çeşitli giderler' kaleminden alınarak açılması planlanan Mekteb-i Sultânî'nin kuruluş giderleri faslına

¹⁴¹⁶ 1328-1329 İM. s. 22; 1329-1330 İM. s. 53.

¹⁴¹⁷ 1328-1329 İM. s. 21; 1329-1330 İM. s. 52.

¹⁴¹⁸ İ. Girgin (2019). agt, s. 88.

aktarılması, teklif edilmiştir.¹⁴¹⁹ Sultânî Mektebi'nin kuruluş masrafları için gerekli olan 59.000 kuruşun, sancağın mevcut yıllık eğitim bütçesinin farklı kalemlerinden kesilerek olağanüstü bütçeye aktarılmasına yönelik 24 Eylül 1916 tarihinde irâde-i seniyye çıkarılmış ve bu işlemin uygulanması için Dâhiliye Nezareti görevlendirilmiştir.¹⁴²⁰

Kütahya Sultanîsi'nin teşkilinden sonra mektebin öğretim kadrosunda Müdür Faik Bey'in yanı sıra Abdullah Bey, Şakir Bey, Yusuf Efendi, Mazhar Bey, Ziya Zihni Bey, Hüseyin Hüsnü Efendi, Necati Bey, Şükrü Bey ve Mustafa Bey gibi muallimler görev yapmıştır.¹⁴²¹ Bu kadro içerisinde özellikle müstakbel tarihçi ve akademisyenlerden İsmail Hakkı Bey (Uzunçarşılı) de yer almıştır. 1912 yılında Kütahya İdâdisi'ne Tarih ve Coğrafya muallimi olarak atanan İsmail Hakkı Bey, mektebin 1916 yılında Sultanîye dönüştürülmesinden sonra da görevine devam etmiştir.¹⁴²²

Öte yandan Kütahya merkezinde, İdâdî derecesinde eğitim veren ve Katolik Ermeni cemaatine ait "Bedrosyan" adında bir mektep faaliyet göstermiştir. Bu mektebin ne zaman kurulduğuna dair bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Mektep idaresi, 24 Eylül 1908'de Lisan-ı Osmânî derslerinin tedrisi için Maarif Müdürlüğü'nden bir muallim görevlendirilmesini ve maaşının resmî bütçeden karşılanmasını talep ettiği arşiv belgelerinden görülmektedir.¹⁴²³

6. Kütahya Sancağında Görülen Salgın Hastalıklar

II. Meşrutiyet dönemi ve öncesinde Kütahya Sancağı, Osmanlı Devleti'nin diğer birçok vilâyetinde olduğu gibi, çeşitli salgın hastalıkların tesiri altında kalmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde kolera, frengi ve tifo gibi hastalıklar yüzünden sancakta pek çok insan hayatını kaybetmiştir. Bu dönemde Kütahya'da en sık rastlanan salgın hastalıklardan biri tifodur. Her ne kadar tifo, genellikle savaş yıllarında yayılım gösteren bir hastalık olsa da Kütahya'da Balkan Harbi'nden önceki yıllarda da görüldüğü arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Dönemin yöneticileri, salgının sebebi olarak şehirdeki yetersiz altyapıyı, zayıf sağlık teşkilatını ve mali imkânsızlıkları göstermiştir. Nitekim Hüdâvendigâr Valisi Azmi Bey, Sadaret makamına gönderdiği 19 Mart 1910 tarihli yazısında, Yeni Gazete'de yayımlanan bir habere atıfla, Kütahya'daki Rum Mahallesi'nde tifoya bağlı vakaların uzun

¹⁴¹⁹ BOA. DH. UMUVM. 33/40-02.

¹⁴²⁰ BOA. DH. UMUVM. 33/40-03.

¹⁴²¹ T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi: RZ. 22/10.

¹⁴²² İsmail Hakkı Efendi, Muallim Dosyası, Saltaraştırma Arşivleri, [Erişim: 21.05.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218462>].

¹⁴²³ BOA. MF. MKT. 1086/71.

süredir devam ettiğini, hastalığın zaman zaman şiddetlendiğini belirtmiş, bu durumun temel nedeni olarak ise şehirde açıkta akan lağımaları göstermiştir. Ayrıca kanalizasyonun yer altına alınması için yaklaşık 10-15 bin lira masraf gerektiğini, fakat belediye gelirlerinin ve halkın ekonomik durumunun bu gideri karşılamaya elverişli olmadığını dile getirmiştir.¹⁴²⁴

Vilâyet valisi Azmi Bey'in söz konusu beyanati üzerine, Dâhiliye Nezareti 21 Mart 1326 (3 Nisan 1910) tarihinde Kütahya'da ortaya çıkan tifo salgınının mahiyetinin araştırılması amacıyla Hıfzıssıhha Müfettişi Umumisi İsmail Hakkı Efendi görevlendirmiştir.¹⁴²⁵ Yapılan tetkikler neticesinde hazırlanan ve Umûm Müfettişli tarafından müştereken imzalanan raporda, Kütahya Rum Mahallesi'nde tifoya yakalanmış yirmi iki hasta ile iki vefat vakasının bulunduğu, ayrıca kasaba dışındaki bazı mahallelerde de bir tifosu hastanın tespit edildiği belirtilmiştir. Hastalığın daha fazla yayılmasının önlenmesi için gerekli olan ödeneğin ivedilikle temin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁴²⁶ Bu talepten sonra Yaklaşık bir ay süre içerisinde ihtiyaç duyulan 30.000 kuruşluk harcamanın Kütahya'ya gönderilmesi Maliye Nezareti tarafından onaylanmıştır.¹⁴²⁷

Kütahya'da baş gösteren tifo salgını, aslında son iki yıldır devam eden bir sağlık sorununun devamı niteliğindedir. Nitekim Mayıs 1908'de dönemin valisi Tefik Bey, Sadaret makamına gönderdiği iki ayrı yazıda, Kütahya Mutasarrıflığı ile vilâyet ve adliye müfettişlerinden alınan raporlara atıfla, salgının şehir halkı ile hapisanedeki mahkûmlar arasında giderek yayıldığını, 14 Şubat- 22 Nisan 1908 tarihleri arasında 49 kişinin yaşamını yitirdiğini ve yaklaşık 150 vakanın ağır seyretmekte olduğunu bildirmiştir. Hastalığın hapisane çevresindeki Ermeni mahallesine de sıçraması üzerine, gerekli fenni tedbirlerin alınması için hapisanenin geçici olarak kışla binasına taşınmasını, bu süre zarfında ise hapisanede tathirat-ı fenniye (dezenfeksiyon) işlemlerinin yapılmasını talep etmiştir.¹⁴²⁸ Ancak Seraskerlik makamı, mevcut kışlanın daha önce mektep olarak kullanıldığını belirterek, hapisanenin yalnızca bir koğuşunun kışlaya taşınmasına izin vermiştir.¹⁴²⁹

Bu dönemde tifo hastalığının sancak genelinde yayılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Gediz'e bağlı köylerde tifo, boğmaca ve benzeri bulaşıcı hastalıkların görülmesi üzerine bölgeye bir hekimin gönderilmesine karar verilmiştir. Öte yandan, Eskişehir hapisanesinde

¹⁴²⁴ BOA. DH. MUI. 76/02-4.

¹⁴²⁵ BOA. DH. MUI. 76/02-6.

¹⁴²⁶ BOA. DH. MUI. 80/57-02.

¹⁴²⁷ BOA. DH. MUI. 80/57-04.

¹⁴²⁸ BOA. BEO. 3299 /247380-04-03; BOA. BEO 3291/ 246759.

¹⁴²⁹ BOA. BEO. 3299 /247380-02.

tifo teşhisi konulan mahkûmların tedavi edilebilmesi amacıyla bir hanenin geçici hastane olarak kiralanması talep edilmiştir.¹⁴³⁰

1910-1911 yıllarında, tifo salgınının etkileri henüz tam olarak atlatılamamışken, Kütahya Sancağı'nda bu kez kolera hastalığı baş göstermiştir. Üstelik kolera, tifoya kıyasla vilâyet genelinde daha hızlı yayılmış ve daha yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye Teşkilatı Hüdâvendigâr Vilâyeti'nde bu hastalık ilk olarak Mayıs 1911'de Kütahya'da tespit edildiğini rapor etmiştir. Hastalığın bölgeye yayılma sebebi olarak ise ya İzmir yoluyla ya da tatbikattan dönen efrat aracılığıyla intikal ettiği bildirilmiştir.¹⁴³¹

Her geçen gün artan kolera vakıaları üzerine Tanin gazetesi, Kütahya'daki duruma dikkat çekmiştir. 4 Temmuz 1911 tarihli nüshasında, kış mevsiminden beri devam eden hastalığın Kütahya merkezinde ve köylerinde son derece acı ve vahim boyutlara ulaştığı belirtilmiştir. Ayrıca Tavşanlı'da koleranın etkili biçimde yayıldığı, ciddi tahribatlara yol açtığı ve bu nahiyeye bağlı köylerde koleraya yakalanan ve hayatını kaybedenlerin sayısının korkutucu boyutlara ulaştığını dile getirmiştir. Haberin devamında ise Kütahya'daki kolera vakalarına karşı ivedilikle yardım edilmesi gerektiği vurgulanarak, şu ifadelerle yetkililere çağrıda bulunulmuştur:¹⁴³²

“Kütahya tarih-i millimizde pek muazzez bir mevkiide olan bu saf ve feyzkâr Türk Yurduunun bir zamanlar masnuat-ı bediyesi dillerde dâsitan olan bu kıtaat-ı muhasin-i penâhın kolera gibi bir afet-i haileden kurtarılması küçük bir himmete mütevakkıftır, bu himmetin esirgenmemesi sine-i akdes-i vatanda kapanmaz cerihalar açacaktır.”

Kütahya'daki kolera vakıalarının Tanin ve Eskişehir Hakikat Gazetesi'nde duyurulması üzerine, Dâhiliye Nezareti, Hüdâvendigâr Vilâyetinden detaylı bir soruşturma başlatılmasını talep etmiştir.¹⁴³³ Başlangıçta belediye doktoru Mehmed Ziya Bey durumu mevsim hastalığı olarak tanımlasa da İstanbul'dan gelen hekimlerce yapılan tetkikler sonucunda şehirde baş gösteren hastalığın kolera olduğu anlaşılmıştır.¹⁴³⁴ İlerleyen süreçte, temmuz ayında Tavşanlı Nahiyesi'nde de ilk kolera vakasının ortaya çıktığı bildirilmiştir.¹⁴³⁵ Nahiye doktoru Yani Vasil Efendi, hastalığın çevre köylere yayılmasını önlemek amacıyla

¹⁴³⁰ BOA. DH. MKT. 1244/08; BOA. DH. MUİ. 23/72.

¹⁴³¹ Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye ile Ona Merbût Müessesât-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi ve 1326 ve 1327 Senelerinde Memâlik-i Osmaniyede Zuhûr Eden Koleraya Dair Malûmât-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedâbir: Dersaadet, 1328 Selânik Matbaası, Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye İdaresi, s.202.

¹⁴³² Tanin, 4 Temmuz 1911, s.4.

¹⁴³³ BOA. DH. İD. 50/44.

¹⁴³⁴ A. Çoruk, age. s.306; Hakikat Gazetesi, 16 Haziran 1911, s. 2.

¹⁴³⁵ A. Çoruk, age. s.337; Hakikat Gazetesi, 7 Temmuz 1911, s. 2.

kordon tertibi uygulatsa da¹⁴³⁶ Kütahya’da gerekli tedbirlerin önceden alınmaması nedeniyle kolera hızla ilerleyerek, Tavşanlı’ya bir gün sonra da Eskişehir’e bulaşmıştır.¹⁴³⁷ Aynı günlerde Gediz Kazası’nda da kolera vakaları görülmeye başlamış ancak tıbbi imkânsızlıklardan dolayı hastalıkla etkin bir şekilde mücadele edilememiştir.¹⁴³⁸ Uşak’taki durum da benzer bir seyir izlemiştir. Nitekim 6 Eylül 1911’de Uşaklılar tarafından Sadaret Makamına gönderilen durumla ilgili şikâyet telgraflarında her gün kasaba ve köylerde yüz elli kadar hastanın bu illetten vefat ettiği ve 300 kadar insanın koleraya yakalandığını buna rağmen hastalığın durdurulması yönünde hükümetin kordon, karantina gibi hiçbir önlem almadığı gibi tahsisat da göndermediğini dile getirmişlerdir.¹⁴³⁹ Bunun üzerine hükümet Hüdâvendigâr Vilâyeti’nden Uşak’taki durumun araştırılması ve gereken tedbirlerin alınması için gerekli sayıda hekimin bölgeye gönderilmesini istemiştir. Ayrıca 1911 yılının Haziran-Ağustos ayları arasında Kütahya Sancağı’na toplamda 175.000 kuruş kolera tahsisatı yapmıştır.¹⁴⁴⁰

Tablo 4.25. 1911 Yılı Hüdâvendigâr Vilâyeti Kolera İstatistiği¹⁴⁴¹

Görüldüğü Yer	Hasta Toplamı	İsabet	İyileşen	Vefat
Bursa	440	215	111	104
Mudanya Kasabası	12	8		8
Pazarköy	175	175	112	63
Mihaliç	390	390	185	205
Gemlik	18	16	2	14
Atranos	5	5	1	4
Kirmasti	47	47	19	28
Bilecik Merkez	169	169	74	95
İnegöl	266	266	86	180
Yenişehir	62	62	30	32
Bozüyük	70	70	12	58
Kütahya Merkez	62	62	56	6
Eskişehir	196	196	24	172
Gediz	34	34	6	28
Uşak	259	259	86	173
Karahisar Merkez	118	118	22	96
Sandıklı	116	116	27	89
Dinar	103	103	58	45
Toplam	2542	2311	911	1390

¹⁴³⁶ A. Çoruk, age. s.342; Hakikat Gazetesi, 10 Temmuz 1911, s. 2.

¹⁴³⁷ A. Çoruk, age. s.337; Hakikat Gazetesi, 7 Temmuz 1911, s. 1.

¹⁴³⁸ A. Çoruk, age. s.363; Hakikat Gazetesi, 21 Temmuz 1911, s. 3.

¹⁴³⁹ BOA. BEO. 3937/295212; BOA. DH. İD. 57/9-70.

¹⁴⁴⁰ BOA. DH. İD. 57/9-55.

¹⁴⁴¹ Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye ile Ona Merbû Müessesât-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi..., 1328, s.205.

II. Meşrutiyet döneminde Kütahya Sancağı'nda görülen bulaşıcı hastalıklardan bir diğeri de frengidir. Özellikle 1914-1916 yılları arasında etkisini artıran bu hastalık, sancağın tamamında yayılım göstermiştir. Simav, Gediz ve Uşak kazalarında frengi, halk arasında en sık rastlanan hastalık olarak öne çıkmış, bu durum dönemin maarif raporlarına bile açıkça yansımıştır.¹⁴⁴² Benzer şekilde, Kütahya merkezinde de frengi vakaları ciddi boyutlara ulaşmıştır. Nitekim dönemin mutasarrıfı Fâik Âli Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, frengi hastalarının isimlerinin düzenli şekilde bir deftere kaydedildiği ve hastaların yaklaşık bir buçuk ay önce Kütahya'daki Pirinç Hanı'nda kurulan otuz yataklı Frengi Hastanesi'ne sevk edilerek tedavilerine devam edildiği bildirilmiştir.¹⁴⁴³ Frengi hastalığı 1920 yılında Kütahya'da ciddi bir yayılım göstermekte ve halk sağlığı üzerinde ağır tahribatlara yol açmasına karşın Liva Umumi Meclisi tarafından evlenecek kişilerin önceden sağlık muayenesine tabi tutulmaları yönünde karar alınmış, ardından Dâhiliye Nezareti Heyeti Teftişiyesi tarafından konuya dair hazırlanan 25 Ocak 1920 tarihli rapor, Müdür-i Umumi'ye arz edilmiştir. Ancak alınan söz konusu kararlar Meclis-i Âli-i Sıhhiyece sakıncalı görüldüğünden hayata geçirilememiştir.¹⁴⁴⁴

Öte yandan 1910 yılı itibarıyla Kütahya Sancağı'nda veba hastalığının görüldüğü, döneme ait arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Örneğin Kütahya'da artan veba salgınına karşı gerekli tedbirlerin alınabilmesi için hükümet tarafından 8 Kasım 1910 tarihinde, Mutasarrıflığı'na 10.000 kuruş tahsis edilmiştir. Ayrıca Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti, vakaların kontrol altına alınabilmesi amacıyla sancağın derhâl kordon altına alınması ve gerekli fenni tedbirlerin uygulanmasını istemiştir. Aksi takdirde yalnızca halk sağlığının değil, ziraî faaliyetlerin de ciddi şekilde zarar göreceğini bildirmiştir. Nezaretin işaret ettiği uyarılar doğrultusunda sancak genelinde kordon uygulamasına geçilmişse de jandarma mevcudiyetinin yetersizliği sebebiyle uygulama etkin şekilde hayata geçirilememiştir. Bunun üzerine mutasarrıflık, kordonların nezaret tarafından görevlendirilecek gardiyanlar vasıtasıyla ya da redif askeri marifetiyle yürütülmesini talep ederek sorunun giderilmesini istemiştir.¹⁴⁴⁵

İlerleyen yıllarda da Kütahya Sancağı'nda salgın hastalıklarla ilgili çalışmalar, maddi imkânsızlıklar, yetersiz altyapı, sağlık teşkilatının kurulamaması ve halkın bilinçsizlikleri gibi nedenlerle etkili bir şekilde sürdürülemediği. Öyle ki 1915'te Belediye Tabibi Ferruh Niyazi Bey, Sabah gazetesine verdiği ilanda artan vakalar karşısında tek başına yetersiz kaldığını

¹⁴⁴² BOA. MF. İBT. 587/22; BOA. MF. 5/15.

¹⁴⁴³ BOA. DH. UMVM. 37/2-4.

¹⁴⁴⁴ BOA. ŞD. 52/40-2.

¹⁴⁴⁵ BOA. DH. İD. 106/11-07.

belirterek serbest hekimleri Kütahya'ya davet etmiştir. İlanda ayrıca, şehrin demiryolu üzerinde bulunması, temiz havası, bol suyu, şifalı kaplıcaları ve sanatoryum için elverişli çam ormanlarıyla birlikte temel ihtiyaçların ucuzluğu vurgulanarak hekimlerin Kütahya'yı tercih etmeleri teşvik edilmiştir.¹⁴⁴⁶

1915-1916 yıllarına gelindiğinde ise mevcut şartlarda bazı kısmi iyileşmeler gözlemlenmiştir. Özellikle sağlık hizmetlerine bütçeden pay ayrılmasıyla birlikte, salgın hastalıklara karşı yürütülen mücadelede belirgin bir gelişme sağlanmıştır. Fâik Âli Bey'in mutasarrıflığında 25 Temmuz 1915 tarihinde Uşak Gurebâ Hastanesi açılmış, yolcuların bir müddet müşahede ve tecridde bulunmaları için Kütahya İstasyonu'nda altı yataklı bir tecridhane ile Pirinç Hamı'nda 30 yataklı Frengi tedavihanesi vücuda getirilmiştir. Ayrıca yaklaşık 700 metrelik lağımların yeniden inşa edilmesiyle, halk sağlığına zararlı ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasına sebep olan unsurlar ıslah edilmiştir.¹⁴⁴⁷

Öte yandan, bu dönemde Kütahya Liva Hususi İdaresi tarafından sağlık hizmetlerinin düzenlenmesi amacıyla toplamda 635.000 kuruşluk olağanüstü bir bütçe teşkil edilmiş ve beş yıllık bir program dâhilinde yürütülecek faaliyetleri şu şekilde planlamıştır.¹⁴⁴⁸

Tablo 4.26. R. 1332-1336 (1916-1920) Yıllarında Kütahya Liva Hususi İdaresi Tarafından Sağlık Hizmetleri İçin Ayrılan Bütçe

1332 Senesi	Kuruş
Merkezde Seyyar Karantina Levazımı	25.000
Etüv Cihazı satın alınması	8.000
Seyyar Karantina aletleri için depo inşası	8.000
Toplam	41.000
1333 Senesi	Kuruş
Seyyar Karantina Levazımı	50.000
Etüv Cihazı satın alınması	8.000
Seyyar Karantina aletleri için depo inşası	16.000
Simav ve Gediz'de birer hastahane inşası	100.000
Muayene için sağlık laboratuvarı	10.000
Toplam	184.000

¹⁴⁴⁶ Sabah, 13 Nisan 1915, s.4.

¹⁴⁴⁷ BOA. DH. UMVM.138/5.

¹⁴⁴⁸ BOA. DH. UMVM.85/07-4; BOA. DH. UMVM.85/16.

Tablo 4.26. Devamı

1334 Senesi	Kuruş
Sabit Karantina istasyonu inşası ve tesisi	200.000
Merkez Frengi Hastahanesi	50.000
Toplam	250.000
1335 Senesi	Kuruş
On Yataklık Akıl Hastahanesi	50.000
Uşak'ta İkinci sınıf yetimhane	100.000
Toplam	150.000
1336 Senesi	Kuruş
Tavşanlı ve Emet'te ikişer yataklı birer dispanser	60.000
Simav ve Gediz arasında bir frengi hastahanesi	40.000
Toplam	100.000

7. Kütahya'da Hastahane Açma Girişimleri

Kütahya'da hastalıkların etkili olduğu bir dönemde, şehirde herhangi bir hastanenin bulunmaması nedeniyle, 1907 yılında Sultan II. Abdülhamid döneminde Kütahya Mutasarıfı Ahmed Fuad Paşa'nın girişimleriyle, Çamlıca mevkiinde veremle mücadele amacıyla bir sanatoryum kurulmasına karar verilmişti. Hastanenin kurulacağı yer, Sultan II. Abdülhamid'in özel hekimi ve Hamidiye Hastanesi müdürü olan Doktor İbrahim Paşa tarafından belirlenmişti.¹⁴⁴⁹ Otuz ila kırk yatak kapasiteli olarak tasarlanan bu tesis, Hamidiye Etfal Hastanesi'ne bağlı bir şube olarak faaliyet göstermesi, çevresine bahçe, hasta pavyonları ile etüv, kalorifer dairesi, mutfak ve çamaşırhane gibi yardımcı hizmet birimleri inşa edilmesi düşünüldü.¹⁴⁵⁰

Projenin gerçekleştirilmesi için Almanya'dan deneyimli mimarların getirilmesi planlanmış, bu doğrultuda Berlin'deki Osmanlı Sefareti aracılığıyla Mösyö Schmieden ve Mösyö Potike isimli iki mimar önerilmiştir.¹⁴⁵¹ Ayrıca teknik hazırlık ve danışmanlık işleri için Hamidiye Etfal Hastanesi doktorları ile Bâb-ı Seraskerî Ser Mimarı Kemâl Bey, Hendesehane hocalarından Mimar Mahmud Şükrü Bey, Hamidiye Etfal Hastanesi tabîb-i sânisî Mirliva Süleyman Nuri Paşa ve Kaymakam Fehmi Bey görevlendirilmiştir.¹⁴⁵²

¹⁴⁴⁹ Journal De Selonique 22 Juillet 1907, s.3.

¹⁴⁵⁰ BOA. BEO. 3142/235625; BOA. BEO 3179/238367-02.

¹⁴⁵¹ BOA. BEO. 3257/244213-02.

¹⁴⁵² BOA. İ.SH. 5/21-05.

Sanatoryumun inşasına ilişkin maliyetin ise yaklaşık altı ila yedi bin lira olacağı öngörülmüştür. Bu meblağın beş ila altı bin liralık kısmının yol (tarik) bedelinden, bin liralık kısmı ise vilâyetin belediye dairelerinin umumî gelirlerinden ve vilâyet hastahanesi hasılatından karşılanmasına karar verilmiştir. Almanya'dan temin edilecek mühendislerin ücretleri ise Hazine'den karşılanmasına karar verilmiştir. Meclis-i Vükelâ kararıyla alınan bu tasarruf, Padişah'ın iradesiyle tasdik edilmiş ayrıca, sanatoryum inşaatı sürecine hiçbir kişi ya da kurum tarafından müdahale edilmemesi gerektiği hususu açıkça beyan edilmiştir.¹⁴⁵³

Öte yandan, ilerleyen süreçte Hamidiye Etfal Hastanesi sertabibi, Osmanlı'da yeterli sayıda mühendis bulunduğunu belirterek yüksek maliyet gerektiren yabancı mimarların getirtilmesinden vazgeçilmesini önermiştir. Bu öneri, Sadaret'te müzakere edildikten sonra Sadrazam tarafından Padişah'ın onayına arz edilmiştir. Ancak sonraki yazışmalar, söz konusu teklifin kabul edilmediğini ve hastane inşasına dair görüşmelerin sürdürüldüğünü göstermektedir.¹⁴⁵⁴ Ancak Kütahya'da sanatoryum inşası yönündeki girişimler, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte akamete uğramıştır. Dâhiliye Nezareti, sanatoryum inşası için ayrılan "tarik bedelâtı"nın artık genel bütçeye aktarıldığını ve bu kalemden harcama yapılmasının mümkün olmadığını bildirerek yeni bir kaynak temin edilmedikçe projenin hayata geçirilmesinin imkânsız hale geldiğini belirtmiştir. Ayrıca Meclis-i Vükelâ ise 18 Ağustos 1909 tarihli tezkiresinde, söz konusu projenin mevcut şartlar çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda, gerekli incelemelerin yapılması amacıyla konu Meclis-i Tıbbiye-i Mülkîye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne havale edilmiştir. Kuruldan gelen cevabî yazıda, Osmanlı memleketinde mevcut sağlık kurumlarının genel sağlık ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu, bu nedenle öncelikli olarak hastaneler, doğumevleri, bulaşıcı hastalıklar için tesisler ve akıl hastanelerinin sayısının artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Neticede henüz sıradan bir hastanesi dahi bulunmayan bir şehirde doğrudan bir sanatoryum inşasına girişimin hükümet açısından isabetli olmayacağı ifade edilmiştir.¹⁴⁵⁵ Böylece Sultan II. Abdülhamid döneminde başlatılan Kütahya Sanatoryum projesi II. Meşrutiyet döneminde iptal edilmiştir.

Kütahya'da hastahane tesisine yönelik girişim, bulaşıcı hastalıkların şehirde etkisini sürdürdüğü 1910 yılında tekrar gündeme gelmiştir. Bu süreçte, Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkîye ve Sıhhiye-i Umûmiye Riyaseti tarafından hazırlanan bir raporda, insanların

¹⁴⁵³ BOA. BEO. 3142/235625; BEO 3179/238367-02.

¹⁴⁵⁴ BOA. BEO. 3257/ 244213.

¹⁴⁵⁵ BOA. BEO. 3619/271381-3.

hayatlarını sağlıklı bir şekilde idame etmeleri ve bulaşıcı hastalıklardan korunmaları amacıyla Kütahya’da gecikmeksizin bir hastane yapımının başlatılması gerektiği belirtilmiştir. Rapora istinaden, Kütahya Belediye Meclisi hastane yapımına karar vermiş ve inşaatın şehrin Ahırardı’ndaki Maltepe mevkiinde gerçekleştirilmesini uygun bulmuştur.¹⁴⁵⁶

Alınan bu kararın ardından 24 Ağustos 1910 tarihinde gerçekleştirilen keşif çalışmaları neticesinde, hastane inşaatının yaklaşık 91.000 kuruşa mâl olacağı tespit edilmiştir. Ancak, söz konusu meblağın mevcut belediye gelirleriyle karşılanmasının mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Bu sebeple, gerekli ödeneğin temini amacıyla ilgili makamlara başvuruda bulunulmuş ve keşif evrakı da başvuru dosyasına eklenmiştir.¹⁴⁵⁷ Bu gelişmeler doğrultusunda hastane inşaatına başlanmış, temeller atılmış ve duvarları örülmüş ancak yapı tam olarak bitirilememiştir. Eksik kalan kısımların tamamlanması amacıyla 26 Şubat 1913 Pazartesi günü bir ihale düzenleneceği ilan edilmiştir.¹⁴⁵⁸ Ancak, ilan edilen tarihte ihaleye herhangi bir katılım olmamıştır. Bu nedenle, hastane inşaatı için açılan ihale önce 16 Nisan 1914 tarihine,¹⁴⁵⁹ ardından benzer gerekçelerle 11 Temmuz 1914 tarihine ertelenmiştir.¹⁴⁶⁰

Bu tarihten sonra elde edilen belgeler, hastahane binasının Belediye Meclisi tarafından belirlenen Ahırardı mevkiinde değil, istasyon civarında faaliyete başladığını ortaya koymaktadır. Nitekim Tanin gazetesinde yer alan bir haberde, Kütahya İstasyonu civarında elli yatak kapasiteli bir hastahane inşa edildiği ve hastahaneyle ait levazımın Kütahya Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından temin edildiği bildirilmektedir.¹⁴⁶¹ Fakat bir diğer kaynağa göre söz konusu hastahane için yeni bir bina inşa edilmemiş, 1916 yılında “Gurebâ Hastahanesi” adıyla istasyon civarında kiralanın Delibozuk Hanı’nda faaliyete geçirildiği bilgisine yer verilmiştir. Yine aynı kaynakta 1918 yılı sonrasında bu bina tahliye edilmiş, hastahane Redif Kışlası’na ait Debboy binasına taşınmış, burada bulunan cephanelik ise istasyon civarındaki hastahaneyle nakledilmiştir. Böylelikle her iki yapı karşılıklı olarak yer değiştirmiştir.¹⁴⁶²

Kütahya’ya hastahane yapılmasına dair bir diğer önemli gelişme, 1911 yılında Germiyanzâde Yakup Çelebi Vakfı’na ait taş kitabede yer alan vakfiye hükümleri

¹⁴⁵⁶ BOA. DH. MUİ. 127/40-3.

¹⁴⁵⁷ BOA. DH. MUİ. 127/40-2.

¹⁴⁵⁸ Takvim-i Vekâyi, 11 Kanun-ı Sani 1329, Numara:1708, s.5

¹⁴⁵⁹ Takvim-i Vekâyi, 2 Mart 1330, Numara:1757, s.9.

¹⁴⁶⁰ Takvim-i Vekâyi, 23 Haziran 1330, Numara:1869 Altıncı Sene s.2.

¹⁴⁶¹ Tanin, 21 Eylül 1915, s.3.

¹⁴⁶² E. Gedik. (2015). *Arşiv Belgelerine Göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Kütahya Dumlupınar üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, s. 110.

doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Bu süreç, vakfin mescit imamı ve aynı zamanda türbedar vekili olan Osman Seyfi Efendi'nin kaleme aldığı bir yazı ile başlamıştır. Osman Seyfi Efendi, söz konusu dilekçesinde vakfa ait gelirlerin mütevelliler tarafından israf ve keyfi biçimde sarf edildiğini, oysa vakfiyede açıkça bir hastahane inşasına dair bir şartın yer aldığını ve bu hükmün uzun süredir ihmal edildiğini ifade etmiştir. Ayrıca, vakfa ait mescit ve medresenin de ilgisizlik ve ihmal neticesinde harap bir hâle geldiğini dile getirmiştir. Bu şikâyet, vakıf gelirlerinin asıl amacına uygun biçimde değerlendirilmesi ve Kütahya'da bir hastahane kurulması yönündeki girişimlerin yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır.¹⁴⁶³ Aynı dönemde Germiyan Vakfı meselesi, 6 Eylül 1911 tarihli Eskişehir Hakikat gazetesinde Mestan İsmail tarafından da ele alınmıştır. "Kütahya'da Hastahane" başlıklı yazıda, Kütahya Mutasarrıfı İsmail Kemâl Bey'in Germiyanzâde Yakup Çelebi Vakfı meselesiyle yakından ilgilendiği ve vakfiye hükümlerinin tatbikini temin ederek şehirde bir hastahane inşası için ciddi gayret sarf ettiği belirtilmiştir.¹⁴⁶⁴

Konu, Liva Evkaf Müdürlüğü'ne intikal ettirilmiş ve burada yapılan incelemeler sonucunda, vakfa ait medresede muhafaza edilen taş vakfiyede bir hastahane inşa edileceğine dair hükmün açıkça yer aldığı tespit edilmiştir. Ancak bugüne kadar görev yapan mütevellilerin bu önemli şartı yerine getirmedikleri ve vakfiye hükümlerini gereği gibi uygulamadıkları kanaatine varılmıştır. Mevcut durumun, Kütahya'da halk sağlığı açısından bir hastahane tesisinin ne derece elzem olduğunu ortaya koyduğu belirtilerek bu itibarla, vakfiye şartlarına ve kayıtlarına uygun olarak elli yatak kapasiteli bir hastahane inşa edilmesinin isabetli olacağı sonucuna varılmıştır.

Varılan kararlardan sonra Nafia mühendisliği tarafından hazırlanan keşif raporunda, hastahane binasının toplam 279.582 kuruş maliyetle inşa edilebileceği belirtilmiştir. Daha sonra ilgili proje ve hesap defteri vilâyet makamına arz edilmiştir.¹⁴⁶⁵ Ardından Sadaret Makamı, 7 Mart 1912 tarihinde Evkâf Nezâreti'ne gönderdiği resmî yazıda, Germiyanzâde Yakup Çelebi Vakfı'na ait ve uzun süredir mütevelliler arasında paylaştırılan gelirin korunarak Kütahya'da bir hastahane inşasında kullanılması gerektiğini ifade etmiş ve bu yönde hazırlanan tezkire Padişah'ın tasdikine sunulmuştur.¹⁴⁶⁶ Nihayet, 6 Mart 1912 tarihli irade-i seniyye ile Evkaf Mahkemesi'nin kararı tasdik edilerek hastahane inşası resmen

¹⁴⁶³ BOA. İ.EV. 54/17-06.

¹⁴⁶⁴ A. Çoruk, age. s.441; Hakikat Gazetesi, 6 Eylül 1911, s. 1.

¹⁴⁶⁵ BOA. İ.EV. 54/17-06.

¹⁴⁶⁶ BOA. BEO. 4012 /300850.

kararlaştırılmış ve Evkâf Nezâreti bu işle görevli kılınmıştır.¹⁴⁶⁷ Bu gelişmelerin ardından, 28 Temmuz 1913 tarihli İkdâm gazetesinde yayımlanan bir haberde, ticaret bakımından mühim bir merkez olarak nitelendirilen Kütahya’da, Evkâf Nezâreti tarafından bir Gurebâ Hastahanesi inşasına karar verildiği duyurulmuştur. Haberde, modern tarzda inşa edileceği belirtilen yapının yaklaşık 15.000 lira maliyetle gerçekleştirileceği ifade edilmiştir.¹⁴⁶⁸

Ne var ki bu proje de akim kalmış, inşa faaliyetleri fiilen gerçekleştirilememiştir. Zira 18 Kasım 1916 tarihinde Emrâz-ı Sâriye Komisyonu Muhasebe Kâtibi tarafından düzenlenen ve hastahane, tecrîdhâne, muvakkat hastahane ve muayene istasyonlarının inşa edildiği yerleri gösteren cetvelde Kütahya Sancağı’nın adına yer verilmemiştir.¹⁴⁶⁹ Ayrıca, 1920 yılında Peyam-ı Sabah gazetesinde yayımlanan bir haberde, Kütahya Hastahanesi’nin ikmaline yönelik gerekli tahsisatın ayrılarak padişahın iradesine sunulduğunun bildirilmesi, bu tarihe kadar Kütahya’da hâlen bir hastahane inşa edilmediğini göstermektedir.¹⁴⁷⁰

8. Kütahya Sancağı’nda Tarım ve Hayvancılık

Anadolu genelinde olduğu gibi, Kütahya’da da nüfusun kahir ekseriyeti kırsal alanda yaşamaktaydı ve halkın temel geçim kaynağı tarım ile hayvancılığa dayanıyordu. Sancağın ekonomik gelirinin önemli bir kısmı bu sektörlerden sağlanmasına rağmen, tarımsal üretim büyük ölçüde geleneksel yöntemlerle sürdürülmekteydi. 20. yüzyılda makineli tarımın yaygınlaştırılması ve tarımsal verimliliğin artırılmasına yönelik çeşitli raporların hazırlandığı bu süreçte, Kütahya’da da benzer yönde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Örneğin Kütahya Meclis-i İdare Kâtibi Ahmed Rıfat Efendi, 2 Ocak 1902 tarihinde Sadaret makamına sunduğu layihasında, sancağın tarımsal gelişimi için birtakım önerilerde bulunmuştur. Bu öneriler arasında, Ziraat Bankası’nın yerel şubeleri aracılığıyla her köye tarım makineleri ve aletlerinin gönderilmesi, ziraî üretim açısından elverişli bölgelere harman makineleri yerleştirilmesi ve ürünlerin tarlalardan harman yerlerine demet yapan makineler marifetiyle düzenli şekilde taşınabilmesi için yük arabalarının yaygınlaştırılması yer almaktaydı. Ahmed Rıfat Efendi, modern tarım araçlarının halk tarafından doğrudan temin edilmesinin zor olduğunu belirterek, devletin bu alanda teşvik edici ve destekleyici bir rol üstlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Avrupa’daki uygulamalar örnek gösterilerek, bazı bölgelerde depo tesis edilip modern tarım aletlerinin getirilerek halka satılması ve satıldıkça yerlerine

¹⁴⁶⁷ BOA. İ.EV. 54/17-14.

¹⁴⁶⁸ İkdâm, 28 Temmuz 1913, s.4.

¹⁴⁶⁹ BOA. DH. UMVM. 80/54.

¹⁴⁷⁰ Peyam-ı Sabah, 14 Şubat 1920, s.3.

yenilerinin konulması teklif edilmiştir. Ancak bu teklifler Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi tarafından uygun görülmeyerek kabul edilmemiştir.¹⁴⁷¹

Kütahya Meclis-i İdare Kâtibi Ahmed Rıfat Efendi tarafından önerilen, tarım araç ve gereçleri ile damızlık hayvanlara yönelik depo tesisine ilişkin proje, ancak 1915 yılı bütçesinde ödenek ayrılmasıyla hayata geçirilebilmiştir. Her ne kadar söz konusu depoların yeni baştan inşa edilerek faaliyete geçirilmesi mümkün olamamışsa da her iki amaca hizmet edebilecek için uygun yerler kiralama yoluyla temin edilmiştir. Bununla beraber 1915 senesinde tarım araç ve gereçleri için bir önceki yıl sancak hususi bütçesinden 200 lira civarında bir harcama yapılarak, Konya’da bulunan Anadolu Şirketi’nden sekiz adet biçerdöver türünden orak makinesi satın alınmıştır. Bu makineler, Altıntaş ve Gireği Nahiyesi’ne bağlı, makineli tarıma uygun arazilere sahip köylere, belirli bir ücret karşılığında dağıtılmıştır. Ancak seferberliğin ilanı üzerine, köy halkı askere alınması nedeniyle makineleri kullanacak yeterli kişi kalmadığından zirai makineler köylerden geri toplanarak Ziraat Aletleri Deposu’na kaldırılmıştır. Daha sonra bu makinelerden biri, iki bin kuruşun üzerinde bir bedelle çiftçilerden Uşakizade Mehmed Efendi’ye satılmış, Bursa’dan gönderilen bir adet kalbur makinesi de çiftçilerden Bedesli? Mustafa Efendi’ye deneme amacıyla geçici olarak teslim edilmiştir.¹⁴⁷² Ayrıca bazı dönemlerde hava şartları ve çekirge istilaları gibi olumsuzluklar yaşandığından ötürü acil ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Yapılan yazışmalar sonucunda Ziraat Nezareti tarafından ayrılan ödenekle, Kütahya Sancağı’nın ihtiyaç sahibi çiftçilerine dağıtılmak üzere Ankara’dan 3 bin kileyi aşkın tohumluk buğday temin edilerek satın alınmıştır. Bu buğdaylar, ihtiyaç olduğu tespit edilen köylerdeki çiftçilere dağıtılmıştır. Ayrıca Uşak, Simav ve Gediz Kazaları’na da ayrı ödenekler gönderilerek benzer şekilde yardım sağlanmıştır.¹⁴⁷³

Kütahya Mutasarrıflığı, 1915 yılında dışarıdan damızlık hayvan getirememiş olsa da daha önce bu alanda önemli adımlar atmıştı. Özellikle 1912’de Ziraat Nezareti aracılığıyla Çifteler Çiftliği’nden karasığır ve manda boğası getirtilerek sancak merkezinde kurulan hayvan deposunda yetiştirildi. Burada yetiştirilen damızlık hayvanlar daha sonra halkın kullanımına sunulmak üzere satışa çıkarıldı.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁷¹ BOA. DH. MKT. 504/6.

¹⁴⁷² BOA. DH. UMVM. 138/05.

¹⁴⁷³ Aynı Belge.

¹⁴⁷⁴ BOA. DH. UMVM. 138/05.

Kütahya'nın müstakil sancak haline gelmesinden sonra ise Kütahya Hususi İdaresi, 1915-1918 yılları arasında hazırladığı bütçelerde tarım ve hayvancılık faaliyetlerine özel ödenekler ayırarak bu alandaki gelişimi desteklemeye devam etti.

Tablo 4.27. Kütahya'da 1331-1334 (Rumi) Yıllarına Ait Bütçelerde Ziraat ve Hayvancılık Faaliyetlerine Tahsis Edilen Ödenek Miktarları¹⁴⁷⁵

Bütçe Yılı	Umur-ı Ziraiye ve Baytariye Masrafları İçin Adi Bütçe	Kuruş	Genel Bütçedeki Oranı
R. 1331	Ziraat alât deposu	14.400	3.018.915
	Damızlık Hayvanat Deposu	68.300	
Adi Bütçe	Toplam	82.700	
R.1331	Zirai alet ve edevat bedeli	60.541	1.709.700
Fevkalade	Satın alınacak damızlık bedeli	46.500	
Bütçe	Hayvanat deposu inşa bedeli	65.000	
	Toplam	172.041	
R. 1332	Umur-ı ziraiye ve baytariye	21.600	2.808.627
	Depo muhtelif masraflar bedeli	9.500	
Adi Bütçe	Damızlık hayvanat depo bedeli	25.200	
	Damızlık hayvanat giderleri	9.000	
	Hayvanat iaşesi	30.000	
	Alet ve edevat bedeli	5.000	
	Memurin maaşı	8.000	
	Toplam	108.300	
R. 1333	Nebatat-ı müfide celp ve mubayaası	4.000	3.072.544
	Nakliye	1.000	
Adi Bütçe	Toplam	5.000	
R. 1334	Umur-ı ziraiye ve baytariye	15.700	4.832.413
	Umur-ı baytariye hayvanat deposu	39.200	
Adi Bütçe	Toplam	54.900	
R. 1334	Alât ve ziraat bedeli	70.000	608.087
	Damızlık hayvanat bedeli	46.500	
Fevkalade	Hayvan deposu inşaat bedeli	83.000	
		199.500	

8.1. Tarımda Üretim Miktarları

1906-1907 yılları itibarıyla Kütahya Sancağı'nda toplam 5.556.634 dönüm ekili arazi bulunmaktaydı. Bu arazinin 3.139.742 dönümü Merkez Kazası'nda, 1.062.647 dönümü Eskişehir'de, 857.559 dönümü Uşak'ta, 382.086 dönümü Gediz'de ve 114.600 dönümü Simav Kazası'nda yer alıyordu.¹⁴⁷⁶ 1909 yılı itibarıyla tarımla uğraşan hane sayısı ise 45.000'di. Her haneden en az iki kişinin tarımla meşgul olduğu varsayıldığında, Kütahya Sancağı'nın tarımsal nüfusu yaklaşık 90.000 kişi civarındaydı. Bu da 310.095 kişilik toplam

¹⁴⁷⁵ BOA. İ.DH.1514/09; BOA. İ. DUİT. 134/13; BOA. İ. DUİT. 13406; BOA. İ. DUİT. 131/46.

¹⁴⁷⁶ HVS. H. 1324, S. 398-433.

nüfusun yaklaşık %29'una tekabül ediyordu.¹⁴⁷⁷ 1913 yılına gelindiğinde Kütahya Sancağı'nın toplam ekili alanı 2.226.838 dönüme gerilemiş olup 34 vilâyet içinde 11. sırada yer almıştır.¹⁴⁷⁸ Kütahya Sancağı'nın zirai durumu 1909, 1913 ve 1914 yıllarına ait tarım sayım verileri esas alınarak üretim miktarları; tahıl, bakliyat, sanayi bitkileri ve meyvecilik başlıkları altında incelenecektir.

8.1.1. Tahıl Üretimi

1909 yılı zirai sayımına göre Kütahya Sancağı genelinde 1.523.927 dönüm arazi tahıl ekimine ayrılmıştır. Bu ekim alanının 483.100 dönümü Merkez Kazası'nda, 301.900 dönümü Eskişehir'de, 229.190 dönümü Uşak'ta, 158.712 dönümü Gediz'de ve 80.025 dönümü Simav Kazası'nda gerçekleşmiştir. Aynı yıl içerisinde gerçekleştirilen tahıl ekiminin %58'ini buğday, %29'unu ise arpa oluşturmuştur. Bu iki ürünü sırasıyla çavdar, burçak, mısır, darı ve yulaf takip etmiştir. 1909 yılında Kütahya Sancağı'nın buğday hasılatı ülke ortalamasında iken arpada ülke ortalamasının yaklaşık iki katı hasılat elde edilmiştir. Aynı şekilde mısır ve çavdar hasılatında da ülke ortalamasının üzerindedir. Yulaf, çavdar, darı, pirinç hasılatı ise ülke ortalamasının altında kalmıştır. Bu sene buğday hasılatının %31'i Merkez Kaza'da, %38'i Eskişehir, %15'i Uşak, %8,5 Simav ve %8,5 Gediz kazalarında gerçekleşmiştir. Arpa üretiminin ise %60'ı Uşak kazasından sağlanmıştır. Bunu %26 hasılatla Eskişehir takip etmiştir.¹⁴⁷⁹

Tablo 4.28. 1325 (1909) Yılında Kütahya Sancağı Tahıl Ekim'i ve Üretim Miktarı ¹⁴⁸⁰

Sancak Geneli	Ekilen Arazi Dönüm	Atılan Tohum Kile / Ton Miktarı	Alınan Hasılat Kile/ Ton Miktarı
Buğday	892.000	828.000 / 22.770	2.007.000 / 59.225
Arpa	448.400	578.000 / 15.895	2.899.500 / 70.437
Yulaf	2.405	1.593 / 43	13.675 / 246
Çavdar	72.500	69.375 / 1.907	170.000 / 4.580
Darı	7.200	2.125 / 58	44.000 / 1.129
Mısır	49.500	12.325 / 338	436.000 / 12.307
Burçak	51.222	28.066 / 771	173.960 / 5.580
Pirinç	700	350/9	3.500 / 108

¹⁴⁷⁷ T. Güran (1997). *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913, 1914*. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. Ankara, s.29.

¹⁴⁷⁸ BOA. PLK. p. 2841.

¹⁴⁷⁹ 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistikî, Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi Cilt: 2, sıra numarası: 5, Dersaadet, 1327, s. 62-65.

¹⁴⁸⁰ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s. 62-65; T. Güran (1997). *age.*, s. 33.

1913 yılında Kütahya Sancağı'nda tahıl ekimi için ayrılan arazi miktarı, 1909 yılına kıyasla %23 artarak 1.886.753 dönüme ulaşmıştır. Benzer şekilde, tohum miktarında %7 oranında artış yaşanmış ve ekim miktarı 45.141 tona çıkmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak, 1913 yılı tahıl hasılatı %57 artışla 242.175 tona ulaşmıştır. Bu yılki toplam buğday hasılatının %31'i Merkez Kaza'dan, %31'i ise Uşak'tan sağlanmıştır. Eskişehir'de buğday hasılatı geçen yıla göre %100 artmış olmasına rağmen, sancağın genelindeki payı %28'de kalmıştır. Gediz Kazası'nda 7.562 ton, Simav Kazası'nda ise 8.112 ton buğday elde ederek her iki kaza da 1909 yılına göre yaklaşık %65 oranında artış yaşanmıştır. Ayrıca bu sene de sancak genelinde toplam buğday üretimi ülke ortalamasının %185'in üzerinde gerçekleşmiştir.¹⁴⁸¹

1913 yılında sancağın arpa hasılatı ise 98.858 tona ulaşmış ve bu miktar ülke ortalamasının yaklaşık dört katı seviyesinde gerçekleşmiştir. Arpa üretiminin en büyük kısmı %36 oranıyla Eskişehir'den sağlanırken; Merkez Kaza'nın payı %31, Uşak'ın %24, Gediz'in %5 ve Simav'ın %4 olmuştur.¹⁴⁸² Kütahya Merkez Kazası'nın toplam tahıl üretimine bakıldığında ise 1909 yılı rekoltesine göre %200 artarak 91.000 tona ulaştığı görülmektedir. Buğday üretimi en alt sınırdan hesaplandığında 15.500 tondan 42.500 tona çıkmıştır. Arpa üretiminde çok daha kayda değer bir artış gözlemlenmiş; üretim miktarı 3.900 tondan 26.000 tona yükselmiştir. Bu yıl tahıl ürünlerindeki artışın en önemli nedeni, ekim alanlarıyla birlikte tohum miktarlarında da artış sağlanmış olmasıdır. Nitekim son dört yıllık süreçte arpa ekim alanı 100.000 dönümden 180.556 dönüme çıkmıştır. Bu artışa paralel olarak, aynı dönem içerisinde arpa için kullanılan tohum miktarı da 2.900 tondan 4.320 tona yükseltilmiştir.¹⁴⁸³

Tablo 4.29. 1329 (1913) Yılında Kütahya Sancağı Tahıl Ekim'i ve Üretim Miktarı

Sancak Geneli	Ekilen Arazi	Ekilen Tohumun Miktarı	Alınan Hasılat
	Dönüm	Kile / Ton	Kile / Ton
Buğday	1.250.000	934.000/ 25.685	4.670.000/134.811
Kaplıça	1.333	1.000 / 25	20.000/411
Arpa	578.472	694.166 / 19.000	4.165.00/98.858
Yulaf	4.642	5.283 / 145	26.000/467
Mısır	46.200	9.240 / 254	222.000/6836
Darı	6.106	1.148 / 32	28.700/792

¹⁴⁸¹ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s. 62-65; Ziraat ve Ticaret Nezareti İstatistik Umum İdaresi, Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir. 1332, İstanbul, s. 104-105

¹⁴⁸² 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 104-105.

¹⁴⁸³ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s. 62-65; 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 104-105.

1914 yılı zirai sayımına göre, Kütahya sancağı'nın toplam tahıl ekim alanı geçen yıla kıyasla %58 oranında azalarak 777.647 dönüme gerilemiştir. Tahıl ürünlerinin zirai alanları ayrı ayrı incelendiğinde, buğday ekim alanı %48 düşüşle 641.333 dönüme gerilemiştir. En büyük kayıp arpada yaşanmış, %85 azalarak 81.051 dönüme düşmüştür. Yulaf da ise yarı yarıya azalarak 2.297 dönüme inmiştir. Mısır ekim alanında ise geçen yıla göre büyük bir düşüş gözlenmezken, darıda %35 daha fazla ekim alanı ayrılarak 8.255 dönüme yükselmiştir. Ekim alanlarındaki bu daralmaya bağlı olarak, genel tahıl üretim miktarlarında da %37 oranında bir azalma yaşanmıştır. Buna rağmen, sancakta tahıl rekoltesi genel olarak ülke ortalamasında kalmış, buğdayda 84.943 ton, arpada 53.174 ton, mısırdaki 10.882 ton ve darıda 2.560 ton ürün elde edilmiştir.¹⁴⁸⁴

8.1.2. Baklagil Üretimi

1909 yılı zirai sayımına göre, Kütahya Sancağı'nda toplam 34.055 dönüm arazi baklagil ürünlerinin ekimi için ayrılmıştır. Bu arazinin %45'ine fasulye, %16,5'ine mercimek, %15'ine nohut ve %2,5'ine baklaya ayrılmıştır. Baklagil ekimi için toplamda 537 ton tohum kullanılmıştır. Kullanılan tohumların %60'ı mercimek, %26'sı nohut, %12'si fasulye ve %1'i bakla tohumudur.¹⁴⁸⁵ Zirai yılın sonunda 1.078 ton fasulye, 540 ton mercimek, 512 ton nohut ve 36 ton bakla ürün elde edilmiştir. Sancakta üretilen toplam baklagil miktarı ülke ortalamasıyla karşılaştırıldığında; nohut ve bakla üretiminin ülke ortalamasının altında kaldığı, buna karşılık fasulye ve mercimek üretiminin ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir.¹⁴⁸⁶

1909 yılındaki baklagil hasılatı kazalar bazında incelendiğinde, nohut üretiminin %30'unun Uşak Kazası'ndan sağlandığı görülmektedir. Merkez Kaza, Simav ve Gediz'de ise nohut üretimi birbirine yakın oranlarda olup, her biri yaklaşık %19-20'lik bir paya sahiptir. Nohut üretimi bu sene en az Eskişehir'de üretilmiş olup hasılat %13 civarında kalmıştır. Sancağın fasulye üretiminin %60'ı Simav kazasından elde edilirken, Gediz'de bu oran %18 olarak gerçekleşmiştir. Kütahya, Eskişehir ve Uşak'ta ise fasulye üretimi %7 civarındadır. Mercimekte ise toplam hasılatın %71'i Eskişehir'den elde edilmiştir. Aşağıdaki tabloda 1909

¹⁴⁸⁴ T. Güran (1997). age., s. 160.

¹⁴⁸⁵ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s. 146-147.

¹⁴⁸⁶ T. Güran (1997). age., s. 42-43.

zirai sayımında Kütahya Sancağı'nın kazalara göre baklagil ekim ve hasılat miktarları şu şekilde verilmiştir. ¹⁴⁸⁷

Tablo 4.30. 1325 (1909) Yılında Kütahya Sancağı Baklagil Ekim'i ve Üretim Miktarı

Baklagil	Kütahya		Eskişehir		Uşak	
	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton
Nohut	1.800	101	500	64	1.000	155
Fasulye	2.420	77,7	600	77	1.000	85
Bakla	500	13	-	-	-	-
Mercimek	1.800	92	2.500	385	800	31
Baklagil	Simav		Gediz			
	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton		
Nohut	1.500	100	300	92		
Fasulye	10.000	641	1.600	197		
Bakla	50	3	210	20		
Mercimek	50	1.6	500	31		

1909 sayımının ardından yapılan 1913 zirai sayımına göre, Kütahya Sancağı'nda baklagil ekili alanı son dört yıl içinde %57 oranında artarak 53.585 dönüme ulaşmıştır. Bu alanın en büyük kısmı, 22.200 dönümle burçak ekimine ayrılmıştır. Nohut ekim alanı ise %200 gibi kayda değer bir artışla 15.910 dönüme çıkmıştır. Bakla ekim alanında önemli bir değişiklik gözlenmezken, fasulye ekiminde %28 ve mercimekte %39 oranında azalma yaşanmıştır. Bu azalmaya bağlı olarak mercimek üretimi %16 oranında düşerek 453 tona gerilemiştir. Ancak fasulye ekim alanında görülen azalmaya rağmen, tohum miktarındaki artış sayesinde rekolte düşüşü yaşanmamış, aksine %200 oranında artışla 453 tondan 1.576 tona yükselmiştir. Diğer ürünlerde sancak genelinde zirai mevsimin sonunda bakladan 154, nohuttan 2,467, burçaktan 4.690 ton ürün alınmıştır. Bu yıl baklagillerden elde edilen toplam hasılat, ülke ortalamasının yaklaşık %6'nın üzerinde gerçekleşmiştir. Ülke genelinde nohut hasılatının %6'sı ve fasulye hasılatının %3'ü Kütahya Sancağı'nda üretilmiştir. ¹⁴⁸⁸

Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, 1913 yılında Kütahya Sancağı'nda üretilen nohutun %72'si Uşak Kazası'ndan fasulye üretiminin ise %45'i Simav Kazası'ndan sağlanmıştır.

¹⁴⁸⁷ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s. 146-147.

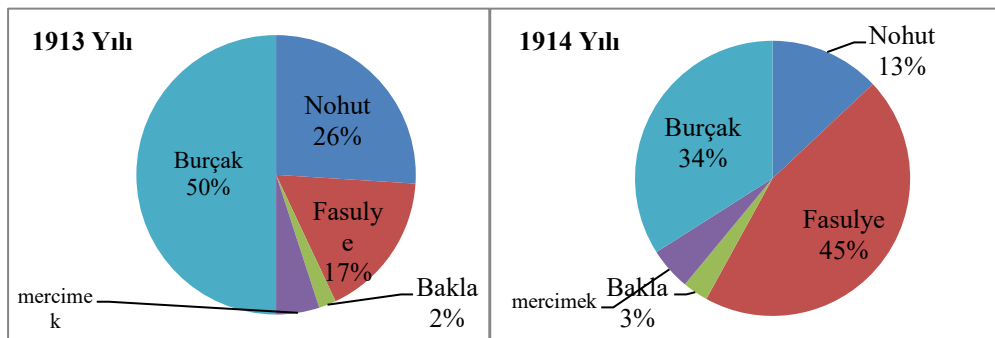
¹⁴⁸⁸ T. Güran (1997). age., s. 98-100.

Tablo 4.31. 1329 (1913) Yılında Kütahya Sancağı Baklagil Ekim'i ve Üretim Miktarı ¹⁴⁸⁹

Baklagil	Kütahya		Eskişehir		Uşak	
	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton
Nohut	2.000	295	200	51	10.000	1.797
Fasulye	2.200	384	50	6,5	500	226
Bakla	600	102	125	28	-	-
Mercimek	200	58	100	44	2.000	282
Burçak	1.000	15	4.000	24	7.000	90
	Simav		Gediz			
	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton	Ekilen Arazi Dönüm	Alınan Hasılat Ton		
Nohut	2.360	241	1.500	128		
Fasulye	5.400	719	3.000	218		
Bakla	-	-	-	-		
Mercimek	1.000	58	150	11		
Burçak	6.200	38	4.000	19		

1914 zirai sayımına göre ise Kütahya Sancağı'nda baklagil ekim alanı geçen yıla kıyasla %22 oranında daralarak 41.436 dönüme gerilemiştir. Beş baklagil ürünlerinden yalnızca fasulye ekim alanında %40 oranında artış yapılarak 11.225 dönümden 15.757 dönüme çıkartılmıştır. Ekim alanlarında en büyük düşüş ise nohut üretiminde görülmüştür ki bu ürünün ekili alanı 15.910 dönümden 8.772 dönüme gerilemiştir. Bu yıl itibarıyla mercimek ekim alanı 1.670, burçak 14.387 ve bakla 850 dönüm olarak kaydedilmiştir. Ekim alanındaki bu daralma, hasılat miktarına da yansımıştır. Toplam üretim 9.340 tondan 4.920 tona düşmüştür. Böylece bu yılki rekolte kaybı, geçen yıla göre yaklaşık %47 oranında gerçekleşmiştir.

Grafik 4.10. 1913- 1914 Yıllarında Kütahya Sancağı Baklagil Hasılat Dağılımı

¹⁴⁸⁹ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 182-183.

8.1.3. Sanayi Bitkisi Üretimi

1909 zirai sayımına göre, Kütahya Sancağı'nda sanayi bitkileri için ayrılan ekili arazi miktarı 36.752 dönümdür. Bu alanın %34,5'i afyon, %33'ü keten, %26'sı pamuk, %3,4'ü tütün ve %3'ü susam ekimine ayrılmıştır. Zirai mevsimin sonunda sanayi bitkilerinden elde edilen toplam 1.142 ton hasadın; 547 tonu keten, 519 tonu pamuk, 35 tonu tütün, 21 tonu afyon ve 20 tonu ise susam mahsulüne aittir.¹⁴⁹⁰ Bu yılki verilere göre keten ekimi yalnızca Eskişehir Kazası'nda yapılmıştır. Pamuk üretiminin %63'ü Uşak, %35'i ise Eskişehir'den sağlanmıştır. Bunun dışında, az miktarda da olsa Simav ve Gediz kazalarında da pamuk ekimi yapıldığı görülmektedir. Merkez Kaza ise sanayi bitkileri kapsamında yalnızca tütün ve afyon ekimini gerçekleştirmiş ve sancağın tütün üretiminin %57'sini, afyon üretiminin %19'unu karşılanmıştır.¹⁴⁹¹

1913 yılı zirai sayımına göre, son dört yılda sanayi bitkileri ekim alanı 2,5 kattan fazla artarak 104.020 dönüme ulaşmıştır. Afyon ekimi %83 oranında artmış, hasılat 83.300 tona çıkmıştır. Üretimin %33'ü Merkez Kaza'dan, geri kalanı ise Uşak, Simav ve Gediz Kazaları'ndan eşit oranlarda sağlanmıştır. Pamuk ekim alanı da aynı dönemde 1,5 kattan fazla artmış ve bu yılki rekolte 770 tona ulaşmıştır. Bu ürün yalnızca Eskişehir ve Uşak Kazaları'nda ekilmiş olup, hasat her iki kazadan eşit miktarda elde edilmiştir. Ayrıca, önceki yıllardan farklı olarak bu yıl sanayi bitkileri kapsamında sancakta anason ekimi de yapılmıştır. Sadece Simav'da ekimi gerçekleştirilen anasondan 51 ton ürün elde edilmiştir. Tütün ürününde ise bu yıl ekili arazi miktarında bir azalma görülmesine rağmen, hasılat %77 oranında artarak 39 tona ulaşmıştır. Sanayi bitkileri arasında yer alan keten üretiminde ise diğer ürünlerin aksine ekim alanı 15 kat azalarak 800 dönüme düşmüş; buna bağlı olarak hasılat da 547 tondan 67 tona gerilemiştir.¹⁴⁹²

1914 zirai yılında ise sancakta sanayi bitkileri ekim alanı %54 oranında azalarak 46.900 dönüme gerilemiştir. Aynı şekilde, genel hasılat miktarında da önemli bir düşüş yaşanmış ve toplam üretim 2.272 tona kadar düşmüştür. En büyük düşüş afyon ekiminde görülmüş; yıllık rekolte 3.900 tondan 1.713 tona inmiştir. Pamuk hasadında ise geçen yıla kıyasla %37 oranında bir azalma meydana gelmiştir. Genel bir değerlendirme yapıldığında,

¹⁴⁹⁰ T. Güran (1997). age., s. 51-53.

¹⁴⁹¹ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s. 196-197.

¹⁴⁹² 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 301-303.

söz konusu yıllarda sancakta afyon dışında kalan tüm sanayi bitkileri üretiminin, ülke ortalamasının altında kaldığı görülmektedir.¹⁴⁹³

8.1.4. Köklü Bitki Üretimi

1909 yılı zirai sayımına göre, Kütahya Sancağı'nda köklü bitkiler arasında yalnızca patatese dair veri yer almaktadır. Bu ürünün toplam ekim alanı 6.825 dönümdür. Ekim alanının %43'ü Merkez Kaza, %14'ü Eskişehir, %11'i Uşak, %29'u Gediz ve %0,37'si Simav'a aittir. Patatesten elde edilen hasılat miktarı ise 3.781 tondur. Rekoltenin %50'si Eskişehir'den sağlanmıştır. Eskişehir'i 1.025 tonla Gediz ve 769 tonla Merkez Kaza takip etmiştir.¹⁴⁹⁴

1913 zirai sayımına göre Kütahya Sancağı'nda köklü bitkiler kapsamında patates, pancar, havuç, soğan ve sarımsak ekimi yapılmıştır. Toplam ekili alan 19.130 dönüm olup, bunun %69'u patatese ayrılmıştır. Zirai mevsim sonunda bu ürünlerden toplam 4.351 ton hasılat elde edilmiş, bunun %54'ü patates, %30'u ise soğan üretiminden sağlanmıştır. Köklü bitkilerden elde edilen toplam hasılat, ülke ortalamasının altında kalmış; ancak yalnızca patates özelinde bakıldığında, bu ürünün rekoltesi ülke ortalamasının üzerinde çıkmıştır.¹⁴⁹⁵

Tablo 4.32. 1329 (1913) Yılı Kütahya Sancağı Köklü Bitkiler Ekim Miktarı ve Hasılatı

1913	Merkez Kaza		Eskişehir		Uşak	
	Dönüm	Ton	Dönüm	Ton	Dönüm	Ton
Patates	2.100	465	4.100	1.025	4.100	567
Pancar	300	96,	10	77	100	12
Havuç	300	153	20	102	1.200	120
Soğan	700	89	100	64	1.500	120
Sarımsak			100	64	800	6
	Simav		Gediz			
	Dönüm	Ton	Dönüm	Ton		
Patates	1.000	120	2.000	222		
Pancar	-	-	-			
Havuç	-	-	-			
Soğan	500	384	1.000	641		
Sarımsak			200	25		

1914 verilerine göre Kütahya Sancağı'nda köklü bitkiler ekim alanı bir yıl içinde %67 oranında daraltılarak 6.294 dönüme düşmüştür. Ayrıca bu sene geçen seneden farklı olarak en

¹⁴⁹³ T. Güran (1997). age., s. 191-193.

¹⁴⁹⁴ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s. 146-147.

¹⁴⁹⁵ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 226-227.

fazla ekim alanı patates yerine soğana ayrılmıştır. Ekim alanlarında düşüş görülse de üretim miktarı geçen yıla göre %45 daha fazla gerçekleşmiştir.¹⁴⁹⁶

8.1.5. Meyve Üretimi

Kütahya Sancağı'nda zirai üretimde meyvecilik önemli bir yer tutmaktaydı. 1909 yılı zirai sayım verileri, sancakta kestane, ceviz, erik, elma, armut, kayısı, kiraz, vişne, ayva, muşmula ve badem olmak üzere 11 farklı meyve türünün üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu verilere göre, kestane üretimi sadece Simav'da yapılmış ve buradan 26 ton hasılat elde edilmiştir. Ceviz üretiminde ise Simav 51 tonla lider konumda yer alırken, onu 25 tonla Eskişehir, 19 tonla Uşak ve 13 tonla Merkez Kaza izlemiştir. Erik, elma ve armut üretimi, Kütahya Sancağı'ndaki meyvecilik faaliyetleri içinde öne çıkmaktadır. 1909 yılı verilerine göre, sancakta hasat edilen bu meyvelerin miktarı, ülke ortalamasının oldukça üzerindedir. Erik üretimi özellikle dikkat çekicidir; zira ülke genelinde ortalama 385 ton erik hasat edilirken, Kütahya Sancağı aynı yıl içinde 6.542 ton erik üretmiştir. Bu durum, ülke genelinde toplam erik üretiminin %28'inin Kütahya tarafından karşılandığını açıkça göstermektedir. Ayrıca, Kütahya'nın elma üretimi ülke genelinin %8'ini, armut üretimi ise %10'unu sağlamıştır.¹⁴⁹⁷

1913 zirai sayımına göre Kütahya Sancağı'nda meyve üretim dört yılın ardından büyük oranda düşüş yaşamıştır. Ceviz, elma, armut ve erik gibi pek çok üründe bu yıl ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. 1914 sayımında ise elma, armut ve dut üretimi hemen hemen aynı kalmış, erik ise %56 oranında artış göstererek 270 tona yükselmiştir. Aynı şekilde cevizde de yüksek oranda artış olmuş 77 tondan 452 tona çıkmıştır. Kayısıda ise büyük bir rekolte kaybı yaşanarak üretim bir yıl içinde 257 tondan 19 tona gerilemiştir.¹⁴⁹⁸

8.1.6. Bağcılık ve Üzüm Üretimi

1909 yılı verilerine göre Kütahya Sancağı genelinde bağcılık üretimine ayrılan arazi miktarı 198.031 dönümdür. Sancaktaki en geniş bağ alanı, 100.520 dönüm ile Uşak'ta bulunmaktadır. Simav ise 74.511 dönüm bağ arazisiyle ikinci sırada yer almıştır. Bu kazaların dışında, Gediz'de 18.000 dönüm, Eskişehir'de ise 5.000 dönüm arazide bağcılık yapılmıştır.

¹⁴⁹⁶ T. Güran (1997). age., s. 185.

¹⁴⁹⁷ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s. 268-269; T. Güran (1997). age., s. 60-61.

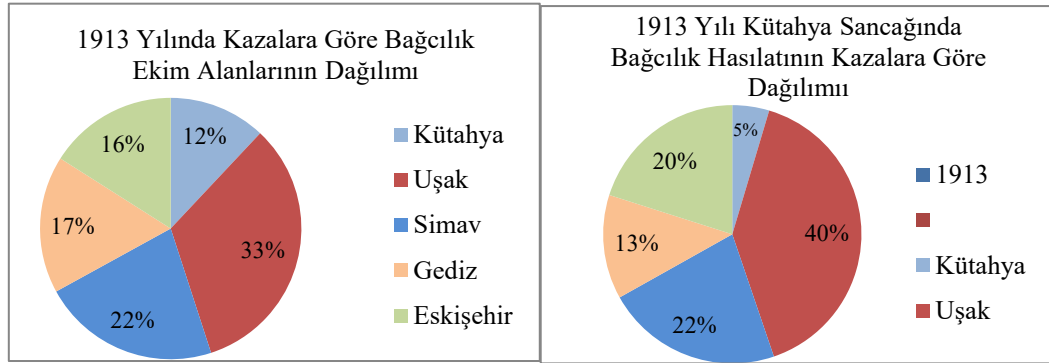
¹⁴⁹⁸ T. Güran (1997). age., s. 205.

Bu yıl bağcılıkta toplamda 61.641 ton hasılat elde edilmiştir. Üretimin %62'si Simav, %26'sı Uşak'tan sağlanmıştır.

Hasılat sonunda Eskişehir'de üretilen 2.193 ton üzümün yaklaşık 256 ton kuru üzüm, 93.181 litre şarap ve 39.000 litre rakı imal edilmiştir. Uşak'ta ise üzüm üretiminden 17.000 litre şarap ve 4.000 litre rakı elde edilmiştir.¹⁴⁹⁹

1913'te Kütahya Sancağı'nda bağ alanı son dört yılda %67 azalarak 65.000 dönüme, üzüm hasılatı ise %76 düşerek 14.692 tona gerilemiştir. Hasadın 1.176 tonu kuru üzüm olup, %56'sı Eskişehir, %43'ü Uşak Kazası'nda üretilmiştir. Ayrıca aynı yıl 81.427 litre şarap, 67.531 litre rakı imal edilmiştir. Şarabın %78'i Eskişehir, %19'u Uşak'tan, rakının %47 Eskişehir, %44 Uşak, %10 da Kütahya'dan sağlanmıştır.¹⁵⁰⁰ Üzüm üretiminde bir yıl sonraki üretim miktarı ise yarı yarıya azalarak 6.453 tona gerilemiştir. Bu sonuçlar son iki yılda sancakta üretilen Üzüm miktarı ülke ortalamasının altında kaldığını göstermektedir. Nitekim Ülke genelinde Üzüm üretim ortalaması 1913'te 21.714 ton iken %30 artış göstererek 1914'te 28.584'e çıkmıştır.¹⁵⁰¹

Grafik 4.11. 1913 Yılı Kütahya Sancağı Bağcılık Ekim Alanları ve Hasılat Oranlarının Kazalara Göre Dağılımı

8.2. Kütahya Sancağı'nda Hayvancılık

Kütahya Sancağı'nın iktisadî hayatında, tarımın yanı sıra hayvancılık ve besicilik de önemli bir yer tutmuştur. Özellikle binek ve büyükbaş hayvanları, makineleşmenin henüz yaygınlaşmadığı dönemde, zirai faaliyetler ve taşımacılıkta yoğun olarak kullanılmıştır. Sancakta hayvancılık faaliyetleri kapsamında büyükbaş hayvan olarak boğa, inek, öküz, tosun ve manda; küçükbaş hayvan olarak ise koyun, koç, keçi ve tiftik keçisi yetiştirilmiştir.

¹⁴⁹⁹ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.230-231.

¹⁵⁰⁰ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 518.

¹⁵⁰¹ T. Güran (1997). age., s. 211.

Bunların yanı sıra kümes hayvancılığı ve arıcılık da sancakta yürütülen faaliyetler arasında olmuştur. 1909, 1913 ve 1914 zirai sayımlardan Kütahya genelindeki hayvan miktarları ve süt ve süt ürünleri ile deri imalatı, bal üretim oranları incelenecektir.

8.2.1. Binek Hayvan Yetiştiriciliği

1909 yılı verilerine göre, Kütahya Sancağı'nda aygır, kısarak, iğdiş tay, katır, merkep ve deve gibi binek hayvanları yetiştirilmiştir. Toplam 38.711 binek hayvanın yarısından fazlasını merkepler oluşturmuştur. At türlerinden yaklaşık 14.000 hayvan yetiştirilmiş olup, bunların %61'i kısarak, %30'u iğdiş tay, %18'i aygır ve %15'i katırdır. Deve ise %1,5 oranıyla en az yetiştirilen binek hayvanıdır.¹⁵⁰²

1913 zirai sayımında binek hayvan sayısı 55.571'e yükselmiştir.¹⁵⁰³ Bir yıl sonraki sayımda ise bu sayı 30.356'ya düşmüştür.¹⁵⁰⁴ Bu üç sayım karşılaştırıldığında, 1909'daki binek hayvan sayısının ülke ortalamasına yakın, 1913'te ortalamanın üzerinde, 1914'te ise ortalamanın altında olduğu görülmektedir.

Tablo 4.33. 1909 ve 1913 Yıllarında Kütahya Sancağı'nda Binek Hayvan Türlerinin Kazalara Göre Dağılımı

1909	Aygır	Kısarak	İğdiş Tay	Katır	Merkep	Deve	Bargir
Kütahya	2.500	3.000	1.300	1.200	4.200	265	-
Eskişehir	105	3.000	900	170	3.700	9	-
Simav	-	1405	500	313	6.229	75	-
Uşak	-	1.000	1.540	255	1.056	200	-
Gediz	-	207	-	156	5.364	-	-
Toplam	2.605	8.612	4.240	2.094	20.549	611	-
1913	Aygır	Kısarak	İğdiş Tay	Katır	Merkep	Deve	Bargir
Kütahya	110	3.500	1.040	491	13.329	209	1.243
Uşak	10	1.300	500	205	9.757	673	289
Simav	22	950	350	264	5.166	70	183
Gediz	23	700	200	156	5.304	48	171
Eskişehir	33	2.700	1.000	272	5.046	220	968
Toplam	208	9.150	2.090	1.388	38.662	1.220	2.853

¹⁵⁰² 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.324-325.

¹⁵⁰³ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 694-695.

¹⁵⁰⁴ T. Güran (1997). age., s. 75, 221.

8.2.2. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

Kütahya Sancağı'nda büyükbaş hayvan yetiştiriciliği oldukça yaygındı. Nitekim 1909 yılı sayımına göre sancak genelinde yetiştirilen büyükbaş hayvan sayısı ülke ortalamasının bir buçuk katıydı.¹⁵⁰⁵ Sancak genelinde ise büyükbaş hayvan yetiştiriciliği %65'lik oranla en fazla Kütahya Merkez Kazası'nda yapılmıştır. Uşak ve Eskişehir Kazaları'nda ise bu oran birbirine eşit olup, her iki kaza birlikte toplamda %42'lik bir paya sahiptir. Simav Kazası'nda bu oran %13, Gediz Kazası'nda ise %8 olarak kaydedilmiştir. Sancakta büyükbaş hayvanlar arasında en fazla öküz, ikinci sırada inek ve onun ardından tosun gelmiştir.¹⁵⁰⁶

1913 yılı zirai sayımına göre Kütahya Sancağı'nda büyükbaş hayvan sayısı %34 azalarak 117.084'e gerilemiştir. Bu düşüşle birlikte sancak, ülke ortalamasının %10 oranında kalmıştır. Kazalara göre dağılıma bakıldığında bu sene de en fazla büyükbaş hayvan 35.873 adetle Kütahya Merkez Kazası'ndadır. Bu sayının %27'si öküz, %12'si inek ve %11'i danadır. Uşak Kazası 30.920 büyükbaş hayvanla ikinci sırada yer alırken, Eskişehir 27.819 hayvanla üçüncü sıradadır. Simav'daki büyükbaş hayvan 14.780, Gediz'de 8692'dir.¹⁵⁰⁷ Aşağıdaki tabloda büyükbaş hayvan türlerinin 1909 ve 1913 yıllarında kazalara göre dağılımı şu şekilde gösterilmiştir.

Tablo 4.34. 1909 ve 1913 Yıllarında Kütahya Sancağı Büyükbaş Hayvan Dağılımı

1909	Boğa	İnek	Öküz	Tosun	Manda Boğası	Manda İneği	Koşu Mandası	
Kütahya	2.900	25.800	17.400	5.700	4.700	6.900	1.900	
Eskişehir	400	12.000	15.000	7.000	200	1.000	2.000	
Simav	-	12.458	9.000	1.000	-	720	100	
Uşak	-	6.200	20.720	8.500	-	900	1.600	
Gediz	-	1.600	12.000	-	-	-	859	
Toplam	3.300	58.058	74.120	22.200	4.900	9.520	6.459	
1913	Boğa	İnek	Öküz	Dana	Manda Boğası	Manda İneği	Koşu Mandası	Malak
Kütahya	150	7443	16600	6950	250	1250	2380	850
Eskişehir	120	6300	15200	3800	180	1150	2470	700
Simav	180	3000	9466	1350	28	250	380	126
Uşak	110	2000	5201	1200	10	60	80	31
Gediz	166	7300	14202	3880	100	600	1300	271
Toplam	726	26.043	60.669	17.180	568	3.310	6.610	1.978

¹⁵⁰⁵ T. Güran (1997). age., s. 74.

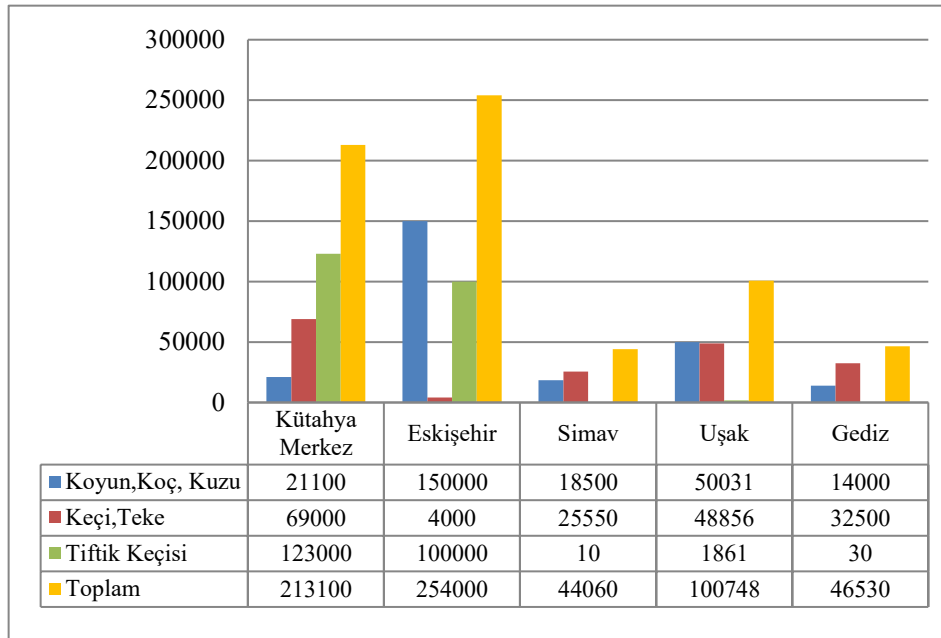
¹⁵⁰⁶ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.324-325.

¹⁵⁰⁷ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 690-691.

8.2.3. Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

Kütahya Sancağı'nda küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, diğer hayvan türlerine kıyasla daha yaygındı. Aşağıdaki grafikte görüleceği üzere 1909 yılı itibariyle sancak genelinde toplam 658.438 küçükbaş hayvan bulunmaktaydı. Bu hayvanların %38'ini koyun, koç ve kuzu %28'ini keçi ve teke, %34'ünü ise tiftik keçisi oluşturmaktaydı. Küçükbaş hayvanların %34'ü Eskişehir Kazası'nda, %32'si Merkez Kaza'da, %15'i ise Uşak Kazası'nda yetiştirilmişti. Simav ve Gediz Kazaları'nın oranları birbirine yakın olup her biri yaklaşık %7 düzeyindeydi.¹⁵⁰⁸ Bu kapsamda, Kütahya Sancağı küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde ülke ortalamasının %30 üzerinde bir düzeye ulaşmıştır.¹⁵⁰⁹

Grafik 4.12. 1909 Yılı Kütahya Sancağı Küçükbaş Hayvan Dağılımı

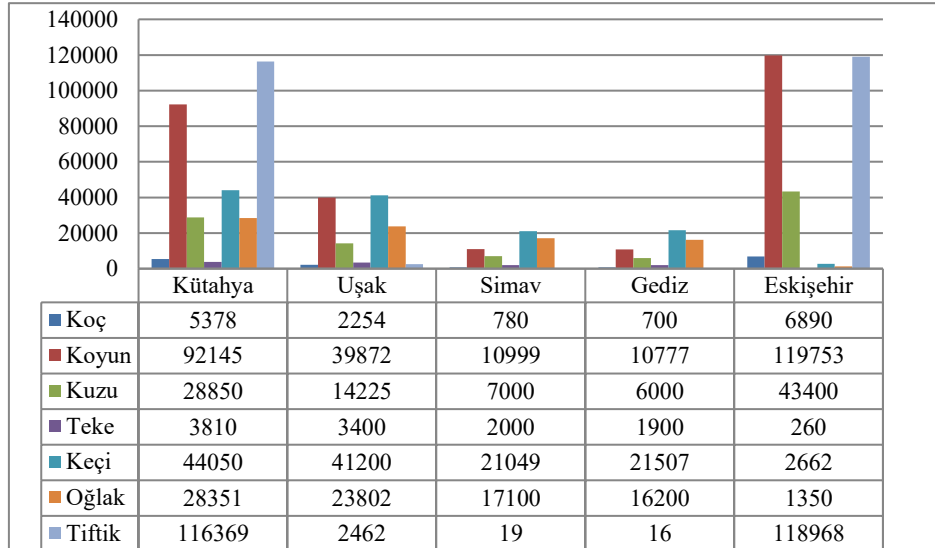
1913 yılı zirai sayımına göre, Kütahya Sancağı genelinde küçükbaş hayvan sayısı son dört yıl içerisinde %34 oranında artarak 885.600'e ulaşmıştır. Bu hayvanların %36'sı Merkez Kaza'da, %33'ü Eskişehir'de, %14'ü ise Uşak'ta yetiştirilmiştir. Simav ve Gediz Kazaları'ndaki küçükbaş hayvan sayıları birbirine yakın olup, her birinin sancak genelindeki payı yaklaşık %6 düzeyindedir. Sancakta yetiştirilen küçükbaş hayvanlar arasında tiftik keçisinin sayısı özellikle dikkat çekicidir. Toplam 237.836 adet tiftik keçisi ile Kütahya Sancağı, ülke ortalamasının yaklaşık yedi katı düzeyindedir. Tiftik keçi besiciliğinin tamamını

¹⁵⁰⁸ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.324-325.

¹⁵⁰⁹ 1909 yılında ülke genelinde toplam 30.373.482 küçükbaş hayvan bulunmaktaydı ve vilayet/sancak başına düşen ortalama hayvan sayısı 506.224'idi. T. Güran (1997). age., s. 74.

yakını Kütahya ve Eskişehir’de gerçekleşmiştir.¹⁵¹⁰ Bunun dışında sancak genelinde mevcut olan küçükbaş hayvan besiciliği bu yılda ise ülke ortalamasının 1,5 katı üzerinde gerçekleşmiştir.

Grafik 4.13. 1913 Yılı Kütahya Sancağı Küçükbaş Hayvan Dağılımı

8.2.4. Kümes Hayvan Yetiştiriciliği

1909 yılı itibariyle Kütahya Sancağı’nda toplam 1.909.950 adet kümes hayvanı yetiştirilmiştir. Bu miktarın 1.500.000 adediyle en fazla kümes hayvanı Merkez Kaza’da bulunmaktadır. Mevcut toplamın %18’i Eskişehir’de, %3’ü ise Simav’da yer almaktadır. Gediz ve Uşak’tan sayım sırasında veri alınmadığı için bu bölgelerdeki kümes hayvancılığına dair oranlar belirtilememiştir.¹⁵¹¹ Bu verilere göre değerlendirildiğinde, Kütahya Sancağı’nın ekonomisinde kümes hayvancılığının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Nitekim 1909 yılı zirai sayımına göre burada yetiştirilen kümes hayvanı sayısı, ülke ortalamasının 3,7 katıdır ve Kütahya Sancağı, 60 üretim bölgesi arasında 3. sırada yer almıştır.¹⁵¹² Bunun yanı sıra bir yıl içerisinde 88.805.00 adet yumurta üretilmiştir. Bu miktarın %85 Merkez Kaza’dan, %12’si Eskişehir’den sağlanmıştır.¹⁵¹³ 1914 yılı verilerine göre bu yılda Kütahya Sancağı’nda kümes hayvancılığı %76 oranında azalış göstermiştir. Yumurta üretimi de büyük bir düşüş göstererek 3.465.000 adede gerilemiştir.¹⁵¹⁴

¹⁵¹⁰ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 692-693.

¹⁵¹¹ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.324-325.

¹⁵¹² T. Güran (1997). age., s. 71.

¹⁵¹³ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.384-385.

¹⁵¹⁴ T. Güran (1997). age., s. 217.

8.2.5. Hayvansal Üretim

Kütahya Sancağı'nda hayvancılıktan elde edilen ürünler, bölgenin iktisadi hayatında önemli bir yer tutmuştur. Nitekim 1909 yılı itibarıyla süt hasılatı 23. 000 ton olup ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. İmal edilen ürünlerin başında süt, peynir, tereyağı, bal, balmumu, deri, yün, tiftik ve keçi kılı gelmektedir. Ayrıca aynı yıl içerisinde 1.022 ton peynir ve 139 ton tereyağı üretilmiştir. Süt üretiminin %57'si (13.879 ton) Eskişehir'de sağlanırken, bu oran Kütahya merkezinde %20 (4.761 ton) civarındaydı. Diğer kazalarda ise süt üretim oranları birbirine yakın düzeyde gerçekleşmiştir. Peynir üretiminde de benzer bir tablo göze çarpmaktadır. Eskişehir, %62 oranıyla (641 ton) en yüksek üretimi gerçekleştirirken, onu %25'lik oranla (256 ton) Merkez Kaza takip etmiştir. Buna karşın, tereyağı üretiminde en büyük pay, %46'lık oranla (64 ton) Merkez Kaza'ya aittir. Eskişehir ise %27'lik oranla (38 ton) tereyağı üretimi gerçekleştirmiştir.¹⁵¹⁵

1913 yılında üretilen süt miktarı ise bu yıl hayvan sayısındaki azalışa bağlı olarak %34 üretim kaybıyla 15.099 tona gerilemiştir. Bu yıl üretilen sütün %39'u inek, %31'i keçi, %23'ü koyun ve %7'si de mandadan sağlanmıştır. Süt üretiminin bölgelere göre dağılımına bakıldığında Merkez Kaza öne çıkmaktadır. Tüm süt ürünlerinin toplamında Merkez Kaza'nın oranı %39, Eskişehir'in %26, Uşak'ın 19, Simav'ın %9 ve Gediz'in %7'idir¹⁵¹⁶. Ülke genelindeki üretimle kıyaslandığında bu yıl Kütahya Sancağı ortalamasının altında kalmıştır.¹⁵¹⁷

Tablo 4.35. 1913 Yılı Kütahya Sancağı'nda Süt ve Süt Üretiminin Kazalara Göre Dağılımı

	Koyun Sütü	Keçi Sütü	İnek Sütü	Manda Sütü	Tere Yağı	Peynir
	Ton	Ton	Ton	Ton	Ton	Ton
Kütahya	1.148	1.881	2.406	435	392	219
Uşak	455	791	1315	359	216	112
Simav	224	543	466	65	94	61
Gediz	192	519	415	16	84	56
Eskişehir	13.90	998	1342	139	292	186
Toplam	3.409	4.732	5.944	1.014	1.078	634
Ülke Ortalaması	4.852	4.524	8.453	1.818	-	-

¹⁵¹⁵ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.384-385.

¹⁵¹⁶ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 738-739.

¹⁵¹⁷ T. Güran (1997). age., s. 144-145.

Kütahya Sancağı'nda süt üretiminin yanı sıra dericilik ve yün üretimi gibi hayvancılıkla ilişkili faaliyetler de oldukça yoğundu. 1909 yılı zirai sayımına göre sancakta, 195 ton yün, 59 ton keçi kılı, 277 ton tiftik, 225 ton koyun/keçi derisi ve 26 ton sığır derisi imal edilmiştir. Yün ve tiftik üretiminde en büyük paya Merkez Kaza ve Eskişehir sahipken, dericilikte ise Kütahya merkezi lider konumdaydı. Özellikle sancakta koyun derisi üretiminin %63'ünü ve sığır derisi üretiminin %80'ini tek başına karşılıyordu.¹⁵¹⁸ Sancak genelindeki üretim miktarı ülke geneliyle kıyaslandığında küçükbaş dericilikte ortalamanın 3,5 katı, sığır dericilikte de yaklaşık 3 katı düzeyindeydi.

1913 senesinde ise sancakta 464 ton yapağı, 129 ton keçi kılı ve 229 ton tiftik üretimi yapılmıştır. Yapağıda bir yıl içerisinde Eskişehir %44 (205 ton), Merkez Kaza %32 (151 ton), Uşak %15 (44 ton), Simav %4,5 (22 ton) ve Gediz %3,5 (17 ton) üretim yapmıştır. Keçi kılında ise bu sene 1909 yılına göre %118 bir üretim artışı olmuştur. Bunun %38'ini 49 tonla Kütahya, %34'ünü 44 tonla Uşak, %15'ünü da 20 tonla Simav karşılamıştır. Gediz'in bu üretimde katkısı %10, Eskişehir'in %2,5'tir. Tiftik'te ise bu sene 229 ton üretim yapılmış bunun %49'unu Merkez Kaza, %51'ini Eskişehir sağlamıştır.¹⁵¹⁹ Bu üç ürünlerdeki üretim miktarları bu sene de ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir.¹⁵²⁰

Kütahya Sancağı, 1909 yılı içinde hayvansal ürünlerden toplam 22.673 kuruş gelir elde etmiştir. Bu gelirin 15.250 kuruşu süt ürünlerinden, 1.524 kuruşu yünden, 231 kuruşu keçi kılından, 3.138 kuruşu tiftikten ve 2.530 kuruşu deri imalatından sağlanmıştır. Elde edilen bu üretim geliri, ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir.¹⁵²¹ 1913 senesi hayvansal ürünlerinden sağlanan gelir miktarı incelendiğinde, 1909 yılına kıyasla %17'lik bir düşüş yaşandığı ve gelirin 18.861 kuruşa gerilediği görülmektedir. Bu gelirin %62'si süt ürünlerinden, %38'i ise yün üretiminden sağlanmıştır. Bu iki sektörden elde edilen gelir miktarı, ülke ortalamasının az da olsa altında kalmıştır.¹⁵²² Bir yıl sonraki üretim gelirinde ise %10'luk bir artış sağlanarak 20.889 kuruşa çıkmıştır. Bu gelirin %75 süt ürünlerinden %25'i yün ve deri imalatından elde edilmiştir. Ayrıca hayvansal ürünlerinden elde edilen gelir bu kez ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir.¹⁵²³

¹⁵¹⁸ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.384-385.

¹⁵¹⁹ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 738-739.

¹⁵²⁰ T. Güran (1997). age., s. 144-145.

¹⁵²¹ Aynı Eser s. 78-79.

¹⁵²² T. Güran (1997). age., s. 146-147.

¹⁵²³ T. Güran (1997). age., s. 224-225.

Kütahya Sancağında hayvansal üretim, yalnızca süt ürünleri, dericilik ve yün üretimiyle sınırlı değildi. Aynı zamanda arıcılık faaliyetleri yürütülerek bal üretimi de yapılmaktaydı. 1909 yılı itibarıyla sancak genelinde 21.250 adet arı kovani mevcuttu. Bu kovanlardan 95 ton bal ve 14 ton balmumu elde edilmişti.¹⁵²⁴ 1913 yılına gelindiğinde ise sancaktaki kovan adedi 17.010'a, bal miktarı ise 82 tona düşerken, balmumu üretimi 23 tona yükselmişti.¹⁵²⁵ Arıcılık faaliyetlerindeki üretim düşüşü devam etmiş, 1914 yılında sancaktaki kovan adedi 14.800'e gerilemişti. Bal üretimi de buna bağlı olarak bir önceki yıla kıyasla %4 oranında düşerek 69 tona gerilerken, balmumu üretiminde %26'lık bir düşüşle 17 tonluk üretim yapılmıştı.¹⁵²⁶ Bu üç yıldaki üretim miktarları ülke ortalamasıyla kıyaslandığında, 1909 yılında ülke ortalamasının gerisinde kalmış, ancak 1913 ve 1914 yıllarında ortalamanın üzerinde üretim gerçekleştirilmiştir. Öte yandan, Kütahya'da az miktarda da olsa kozacılık da sürdürülen faaliyetler arasında yer almaktaydı.

Tablo 4.36. 1909 ve 1913 yıllarında Kütahya Sancağı'ndaki Bal Üretiminin Kazalara Göre Dağılımı

	1909	1909	1909	1913	1913	1913
	Arı Kovanı	Bal Hasılatı	Bal ve Balmumu	Arı Kovanı	Bal Hasılatı	Bal ve Balmumu
	Adet	Ton	Ton	Adet	Ton	Ton
Merkez	4.000	12	2,5	10.000	51	14
Eskişehir	5.000	26	6,4	2.000	10	1,28
Simav	5.000	13	2,5	1.000	5	1,28
Uşak	4.250	33	2	2.000	10	2
Gediz	3.000	11	0,72	2.010	5	4
Toplam	21.250	95	14	17.010	82	23

9. Kütahya Sancağı'nda Madencilik

Osmanlı Devleti'nde madenler, 19. yüzyılın ortalarına kadar Şer'î hükümler çerçevesinde işletilmiştir ve bu döneme dek yeraltı zenginliklerinin mülkiyeti tamamen devletin tasarrufunda olmuştur.¹⁵²⁷ 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi ile mirî ve vakıf arazilerde tasarruf sahiplerinin madenler üzerinde herhangi bir hak talebinde

¹⁵²⁴ 1325 senesi Ziraat İstatistikî, s.384-385.

¹⁵²⁵ 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği s. 540.

¹⁵²⁶ T. Güran (1997). age., s. 214-215.

¹⁵²⁷ F. Tızlak (2001). Osmanlı Devleti'nde Madencilik. *Osmanlı*, Cilt:3, s. 313-314.

bulunamayacakları hükmü getirilerek devletin bu alandaki tasarruf yetkisi pekiştirilmiştir.¹⁵²⁸ Ancak bu durum, üç yıl sonra yürürlüğe giren 1861 tarihli Maadin Nizamnâmesi ile değişmiş ve ilk defa 10 yıllık süreyle işletme imtiyazları verilmesine başlanmıştır. 1867 sonrasında ise madenler üzerindeki devlet mülkîyeti zayıflamış, bu alan, giderek yabancı sermayenin ve egemenliğin etkisi altına girmeye başlamıştır.¹⁵²⁹ Bu süreci takiben, 1869 tarihli yeni Maadin Nizamnâmesi ile madenler ‘asliye’, ‘sathiyeye’ ve ‘taş ocakları’ olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Bu düzenleme, ‘asliye’ madenlere 99 yıla kadar imtiyaz verilmesine imkân tanırken, ‘sathiyeye’ yani yüzey madenlerinin ise süresiz olarak işletilmesine olanak sağlamıştır.¹⁵³⁰

Kütahya Sancağı sınırları içerisindeki maden varlığı incelendiğinde, krom, antimon, kömür, aynüşşems (opal), lületaşı, manganez, demir ve amyant (asbest) gibi çeşitli madenlerin bulunduğu görülmektedir. Sancak genelinde işletilen madenler arasında en önemlisi kromdur. Dağardı Nahiyesi’nde yer alan krom ocağı, yalnızca sancakta değil, vilâyet genelinde de en büyük işletme özelliği taşımıştır.¹⁵³¹ Ayrıca Dağardı Krom Madeni Osmanlı’da keşfedilen ilk krom madenidir. 1856 yılında Mabeyn-i Hümayun’a ait olan İpek Fabrikası’nın müdürü Mehmed Ali Efendi tarafından keşfedilmiştir. Maden, ilk olarak Mabeyn-i Hümayun adına işletilmiş ve çıkarılan maden cevheri, Giustiniani aracılığıyla Avrupa’ya gönderilmiştir.¹⁵³² Yurt dışına gönderilen madenler hiçbir işleme tabi tutulmaksızın yük hayvanlarıyla, Dağardı’ndan 70 kilometre uzaklıktaki Kütahya’ya götürülmekteydi. Buradan da Anadolu Demiryolu ile İzmit yakınlarındaki Derince Limanı’na ulaştırılıp yurt dışına sevk edilmekteydi. İhracat öncelikle Glasgow, Liverpool, Anvers, Rotterdam ve Hamburg limanlarına yapılmıştır. İkinci olarak da Le Havre, Marsilya, Philadelphia, Baltimore ve New York şehirlerine gönderilmiştir. Almanya’ya yapılan cevher sevkiyatları yıllık yaklaşık 4.000 ton düzeyinde olmuştur.¹⁵³³

Dağardı krom ocağı, 1873-74 yıllarında İngiliz maden işletmecisi Paterson tarafından işletilmiştir.¹⁵³⁴ 1869 yılında çıkarılan maden nizamnamesiyle hükümet, özel kişilere maden

¹⁵²⁸ İlgili madde için bakınız; madde 107, Düstur, Birinci Tertip, Birinci Kısım, 1289, Matbaa-i Amire, s. 192-193.

¹⁵²⁹ A. Kartalkanat (1990). Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, Sayı:36, s. 69; N. Avşaroğlu (2021). *Anadolu’da Madencilik Tarihi*. Ankara, s. 346.

¹⁵³⁰ M. Bayartan (2008). XIX. yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), s. 138.

¹⁵³¹ HVS. H. 1316, s. 356.

¹⁵³² Le Yıldız (L’Etoile Orientale), 1 Mars. 1893, s.6

¹⁵³³ Revue De L’Evolution Economique, Mai 1915, No: 116, s.7.

¹⁵³⁴ BOA. HR. MKT. 794/62.

işletme hakkı tanımaya başladıktan sonra, denize yakın bölgelerde birçok yeni krom madeni keşfedilmiştir. Bu gelişmeler Dağardı'nın önemini azaltmış ve işletmenin yaklaşık on yıl boyunca terk edilmiş durumda kalmasına neden olmuştur. Ancak ilerleyen yıllarda, gemi yapımında kullanılan çelik üretimi için krom ihtiyacının artması üzerine Bahriye Nezareti, Dağardı krom ocağının imtiyaz hakkını talep etmiştir.¹⁵³⁵ Yapılan talep üzerine 29 Temmuz 1309 (11 Ağustos 1893) tarihinde Padişah iradesiyle, çelik üretiminde kullanılmak üzere %10 vergi ödenmesi şartıyla 99 yıl süreyle Bahriye Nezareti'ne devredilmiştir. Daha sonra, Bahriye Nezareti tarafından söz konusu krom madeninin işletmesini, 16 Kasım 1309 (28 Kasım 1893) tarihinde İzagavar Marşan, İbrahim Ethem, Kiryos Yordan ve Postolos Yovani Efendi'ye yıllık 1.000 Osmanlı lirası kira bedeli ve Avrupa fiyatının %20 altında olmak üzere yıllık 200 ton cevher verme şartıyla, 35 yıllığına kiralanmıştır.¹⁵³⁶ 1902-1903 yıllarında ise madenin imtiyazı II. Abdülhamid'in eski mabeyncisi Ragıp Paşa'ya bu verilmiştir.¹⁵³⁷

1909 yılına gelindiğinde Bahriye Nezareti, Dağardı Krom Madeninin imtiyaz hakkını Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne devrettiği görülmektedir. Bunun akabinde İbrahim Ethem ile Kirkos Yordan ile Postolos Yovani'nin vefatıyla muallakta kalan işletme hisselerini 3 Nisan 1329 (16 Nisan 1913) tarihinde Sarıcazade Şakir ve Cemal Beyler almıştır. Bu işlemler sonucunda, madenin dörtte üçlük hissesi Sarıcazade Şakir ve Cemal Beylerin uhdesine geçmiştir. 1918-1919 yıllarında Şakir ve Cemal Beylere ait olan üç hissenin Osmanlı Alman Maden Şirketi'ne devredilmesi söz konusu olmuştur.¹⁵³⁸

Kütahya Sancağı'nda çıkarılan krom madeninin önemli rezervlerinden biri de Tavşanlı Nahiyesi'ne bağlı Karaağaç Köyü'nde bulunmaktaydı. Bu madenin imtiyaz hakkı, 21 Mayıs 1908 tarihli Ferman-ı Âlî ile Osmanlı tebaasından Müderriszade Mehmed Hulusi ve Hamza Beyler ile Kadı Mütevellisi Ahmed Efendi ve Trablusgarplı Ali Haydar Efendi'ye verilmiştir.¹⁵³⁹ İmtiyaz sahipleriyle yapılan şartnameye göre, madenin işletme süresi 60 yıl olarak belirlenmiş ve kazı ile işletme faaliyetleri için toplamda 280 cerip arazi tahsis edilmiştir. Şartnamenin dördüncü maddesi uyarınca, imtiyaz sahipleri her cerip için toplam 2.800 kuruş resm-i mukarrer vergisi ödemekle yükümlüydü. Buna ek olarak Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti veznesine yatırılmak üzere, % 6 oranında 168 kuruş ek askeri

¹⁵³⁵ BOA. Y. MTV. 78/137.

¹⁵³⁶ BOA. DH. MUI. 69/31.

¹⁵³⁷ Revue De L'Evolution Economique, Mai 1915, No: 116, s.7.

¹⁵³⁸ BOA. BEO. 4571/34274-2; BOA. ŞD. 1265/23-12.

¹⁵³⁹ BOA. İ. İMT. 6/8-8.

teçhizat ödemesi şartı getirilmişti.¹⁵⁴⁰ Ancak 11 Mayıs 1913 tarihine gelindiğinde, şartnamede ileri sürülen ferman harcı, askerî teçhizat bedeli ve diğer yükümlülüklerin mültezimler tarafından yerine getirilmemesi nedeniyle, Maden Nizamnamesi'nin 6. maddesi gereğince Karaağaç Krom madenine ait imtiyaz sözleşmesi feshedilmiştir.¹⁵⁴¹ “*Revue De L'Evolution Economique*” adlı ekonomi dergisinin aktardığı bilgiye göre Tavşanlı'daki krom ocağı Maşıyan Efendi tarafından işletilmişti ve yıllık yaklaşık üretim kapasitesi 300 tondu. Cevherinin tenörü ise %48 ila %50 oranındaydı.¹⁵⁴²

Kütahya Sancağı'nda tespit edilen önemli krom yataklarından biri, Emet Nahiyesi'ne (Eğrigöz) bağlı Kışlademiryolu Köyü civarında bulunmaktaydı. Bu ocağın yıllık üretimi yaklaşık 500 ton olup, cevherin tenörü %48 ila %50 civarındaydı. Cevher, Kütahya'ya kadar develerle, oradan da trenle Derince Limanı'na kadar taşınmaktaydı. Bu ocaktan yıllık yaklaşık 1.000 ton krom ihraç edilmekteydi.¹⁵⁴³ Bu madenin işletme hakkı 21 Aralık 1897 tarihli padişah iradesiyle, 210 dönümlük arazide faaliyet göstermek şartıyla 60 yıl süreyle Dimitraki Meziki Efendi'ye verilmiştir. Madenin işletilmesine dair hazırlanan şartnameye göre, müstecirden her dönüm için 2.100 kuruş tutarında resm-i mukarrer ve çıkarılan cevherin %10'u oranında resm-i nisbî alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, bir defaya mahsus olmak üzere 150 Osmanlı altını ferman harcı ve Bâb-ı Âli'ye 20 Osmanlı altını ödenmesi şart koşulmuştur. Bununla birlikte, maden gelirinin her 100 kuruşundan 5 para da Darülaceze'ye bağış olarak ayrılması şart-ı kat'î olarak belirlenmiştir.¹⁵⁴⁴ Bir dönem Emet Krom maden ocağı Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok şehrinde şubeleri olan İngiliz kökenli James Whittal tarafından işletilmiştir.¹⁵⁴⁵

Kütahya Sancağı'nda üçün krom madeni Gediz Kazası'nın Kınık Köyü'nde bulunmaktaydı. 2 Ekim 1910 tarihli Ferman-ı Âli ile bu maden ocağının %1'lik hissesi Behram Efendizade Galip Efendi'ye; %94'lük hissesi ise Sırrızade Galip, Ahmed Arif ve Tekfurdağzade Ahmed Celaleddin Efendiler'e ihale edilmiştir. Yapılan sözleşmeye göre,

¹⁵⁴⁰ Şartnamenin ikinci maddesine göre, maden sahasının sınırları şu şekilde tanımlanmıştır: kuzeyde Sağırkayabaşı Tepesi'nden Aşağı Uyuz Kaya'ya, oradan Sivritepe'ye uzanan hat; doğuda Sivritepe'den Kızgıncıbaşı Tepesi beline kadar olan düz çizgi; güneyde Kızgıncıbaşı Tepesi'nden Çal Dağı'na, oradan Kabanca Dağı'na uzanan hat; batıda ise Kabanca Dağı'ndan Yağoluğu Tepesi'ne, oradan tekrar Sağırkayabaşı Tepesi'ne kadar olan alan maden sahasını kapsamaktaydı. BOA. ŞD. 539/23-5.

¹⁵⁴¹ BOA. İ.TZT. 1/25.

¹⁵⁴² *Revue De L'Evolution Economique*, Mai 1915, No: 116, s.7-8.

¹⁵⁴³ HVS. H.1316, s. 344.

¹⁵⁴⁴ BOA. BEO.1094/82035.

¹⁵⁴⁵ *Revue De L'Evolution Economique*, Mai 1915, No: 116, s.7-8.

madenin faaliyet alanı 871 cerip, işletme süresi ise 60 yıl olarak belirlenmiştir.¹⁵⁴⁶ Önceki maden işletmelerinde olduğu gibi, her yıl her bir cerip için 10'ar kuruştan toplam 8.710 kuruş resm-i mukarrer ve çıkarılacak cevherin %10'u oranında resm-i nisbî alınması şartı getirilmiştir. Ayrıca, işletmeden bir defaya mahsus olmak üzere 150 Osmanlı altını ferman harcı ile maden hasılatının her 100 kuruşu üzerinden 5 para oranında askerî teçhizat bedeli tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁴⁷ Ancak söz konusu kişiler madeni yalnızca yaklaşık dört yıl işletebilmiş; alınan bir kararla, 27 Ramazan 1328 (2 Ekim 1910) tarihli Ferman-ı Âli ile verilen maden imtiyazı, 1914 yılında feshedilmiştir.¹⁵⁴⁸

Öte yandan Eskişehir Kazası'nın Sepetçi ve Gündüzler köylerinde bulunan 9 bin dönümlük krom maden arazisi ise 7 Temmuz 1910 tarihli ruhsatname ile Eskişehir'in Paşa Mahallesi'nden Şeyh Ali Efendizade Hacı Mehmed Efendi ile Hoşnudiye Mahallesi'nde Saatçi Mardiros oğlu Dikran Efendi'ye verilmiştir.¹⁵⁴⁹ Ancak, 1911 yılında, söz konusu kişiler maden işletme hakkını Selanik tüccarından İzak Yusuf Yahil Efendi'ye devretme kararı almışlardır.¹⁵⁵⁰

Kütahya Sancağı'nda krom madenlerinin yanı sıra çeşitli bölgelerde antimon maden ocakları da işletilmekteydi. Bu ocaklardan biri, Merkez Kazası'na bağlı Örencik (Virancık) Nahiyesi'nin Cebrail Köyü'nde yer almaktaydı. Toplam 562 cerip büyüklüğündeki maden sahası, 1909 yılında 99 yıl süreyle işletilmek üzere 100 hisseye ayrılarak hisselerin 82'si İsrail Natan Efendi, 18'i ise Nasip Papazyan ve Hacı Sergis Otociyan adına ihale edilmiştir.¹⁵⁵¹ 1914 yılına gelindiğinde, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından imtiyaz sahiplerine, aynı yılın mayıs ayında Ferman-ı Âli ve teçhizat-ı askeriyyeye ilişkin harçların ödenmediği, ilan edilen tarihten itibaren altı ay içinde söz konusu harçların ödenmemesi hâlinde, Maden Nizamnamesi'nin 49. maddesi gereğince sözleşmenin feshedileceği bildirilmiştir.¹⁵⁵² Nitekim belirtilen yükümlülükler istenilen sürede yerine getirilmediğinden, söz konusu kişilerin imtiyazı feshedilmiştir.¹⁵⁵³

Bir diğer antimon madeni, Gediz Kazası'na bağlı Göynük Çiftliği'nde bulunuyordu. Bu madenin imtiyaz hakkını 1896 yılında 17 yıllığına, önceki işletmeciler olan Ali Bey ile

¹⁵⁴⁶ BOA İ. OM. 15/1-6.

¹⁵⁴⁷ BOA. BEO. 3810/285679; BOA. ŞD. 544/9-5.

¹⁵⁴⁸ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, 28 Şubat 1330, Adet: 44-48, Matbaa-i Amire, 1331, s.426.

¹⁵⁴⁹ BOA. MV. 155/54.

¹⁵⁵⁰ BOA. BEO. 3929 – 294636.

¹⁵⁵¹ BOA. BEO. 3538/265287; BOA. İ. İMT.7/15.

¹⁵⁵² Sabah, 24 Mayıs 1914, s.4.

¹⁵⁵³ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, 28 Şubat 1330, Adet: 44-48, Matbaa-i Amire, 1331, s.426.

Georges M. Braggiotti'den Jakob Oppenheimer devralmıştır. Oppenheimer, maden ocağını geliştirmek amacıyla birkaç ay içerisinde bina inşa ettirmiş ve dört adet ergitme fırını kurdurmuştur. Ancak, 1898 yılında önceki işletmecilerle yaşanan ihtilaf nedeniyle Göynük'teki maden ocağını terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁵⁴ Bu tarihten yaklaşık dokuz-on yıl sonra 29 Haziran 1907 tarihli sözleşme ile Göynük antimon ocağı 20 yıllığına İngiltere tebaasından Mösyö James Wilkinson'a ihale edilmiştir. Ancak imtiyaz sahibinin madeni usulüne uygun şekilde işletmediği gerekçesiyle, sözleşmenin 9. ve 15. maddeleri uyarınca imtiyazı 1911 yılında feshedilmiştir.¹⁵⁵⁵ Daha evvel hazine-i hassada bulunan Göynük Antimon maden arazisi devlet hazinesine devredilmiştir.¹⁵⁵⁶

Kütahya Sancağı'nda ayrıca Gümüş Nahiyesi'nin Seyitömer Köyü'nün Kavaklıpınar mevkiinde Linyit madeni bulunmaktaydı. Toplamda 477 cerip genişliğinde olan bu maden sahası 10 Nisan 1917 tarihinde ihale edilerek 99 sene müddetle Kürtzade İbrahim Ağa ile Yamalızade Hüsnü Bey'in uhdelere verilmiştir. Maden sahasının sınırları incelendiğinde; kuzeyde Sıçanlı mevki-Kınalıca-Boyakıran Tepesi hattı, doğuda Boyakıran Tepesi'nden Mollapınar ve oradan Yüksek Tepe'ye uzanan hat, batıda Deveanırtan Tepesi ile Arslanlı Tepesi arası ve güneyde Yüksek Tepe-Seyitömer Köyü-Deveanırtan Tepesi hattı ile çevrilmişti.¹⁵⁵⁷

Osmanlı Devleti'nde Aynüşşems madeni olarak adlandırılan opal madeni, Kütahya Sancağı'nın Gediz Kazası'na bağlı Şaphane Nahiyesi'nin Karamanca Köyü hudutları içerisinde yer alan Yoncamalak Deresi adlı bölgede çıkarılmaktaydı. Maden arazisinin sınırları; kuzeyde Karamanca Köyü'nden başlayarak Cami-i Şerif noktasından Beşpınar Çeşmesi mevkiine kadar uzanan hatla belirlenmişti. Batı sınırı, Beşpınar Çeşmesi ile Beşpınar Tepesi arasındaki çizgiden oluşmaktaydı. Güneyi, Beşpınar Tepesi'nden Karalı Tepe ve Çamaşırılık Tepesi'ne kadar uzanmakta, doğu sınırı ise Çamaşırılık Tepesi'nden Akpınar Tepesi üzerinden tekrar Karamanca Köyü'ne ulaşan hatla çizilmiştir. Toplam 135 cerip genişliğindeki bu maden sahasının imtiyaz sözleşmesi 3 Kasım 1898 tarihinde yapılmış ve işletme hakkı Hacı Evliya Arif Efendi'ye verilmiştir. Yaklaşık on yıl sonra, 1 Ağustos 1908 tarihinde sözleşme yenilenerek aynı şahsa 99 yıl süreyle yeniden imtiyaz tanınmıştır.¹⁵⁵⁸ İmtiyaz sahibi Hacı Evliya Arif Efendi'nin vefatının ardından, 1910 yılında maden yeniden

¹⁵⁵⁴ Wittener Tageblatt, 1Aralık 1901, s.1.

¹⁵⁵⁵ BOA. ML. EEM.1132/21-4.

¹⁵⁵⁶ BOA. ML. EEM. 788/51-3.

¹⁵⁵⁷ BOA. İ. DUİT. 28/1

¹⁵⁵⁸ BOA. ŞD. 540/10.

ihaleye çıkarılmış, imtiyaz hakkı bu kez 99 yıl müddetle Arif Efendi'nin oğlu Mahmud Bey, kızı Belkıs Hanım ve eşi Ayşe Hanım'a verilmiştir.¹⁵⁵⁹

Kütahya'da Karsak mevkiinde çıkartılan bakır madeni imtiyazı 9 Rebiyülevvel 1328 (21 Mart 1910) tarihli Ferman-ı Âli ile İzzet Beyzade Reşit Bey, Kevork Hırpotalyan, Mugridiç Keşişyan, Ahmed Tevfik Efendiler ile İhsan Bey'in vereselerine verilmiştir. Ancak söz konusu maden imtiyazı, yaklaşık dört yıl işletildikten sonra 1914 yılında feshedilmiştir.¹⁵⁶⁰

Uşak'ta ise amyant, aşıboyası, manganez, zımpara taşı gibi pek çok değerli maden bulunmaktaydı. Amyant madeni Uşak'ın Sivaslı Nahiyesi'ndeki Hacı İzzet Efendi'nin tasarrufunda bulunan arazide¹⁵⁶¹ ve Banaz Nahiyesi'nin Ulupınar Köyü'nde çıkartılıyordu. Banaz Nahiyesi'nde bulunan amyant madeni Hristo Yuvar, Boyacıoğlu Çukacı İstarvaki, İbrahim Esad, Mehmed Rasim Efendiler ile Ömer Neşet Paşa'ya ihale edilmişti.¹⁵⁶² Aşıboyası madeni ise kazanın Kızıldağ mahalinde bulunan arazide çıkartılıyordu. Maden arazi doğudan Durakoğlu Damları, Güneyden Kızıldağ ve batı tarafından Nadara Köyü ve kuzey cihetinden ise Dikenderesi ile sınırdı. Bu madenin imtiyazı 1904 yıllarında Hazine-i Hassa'ya verilmiştir.¹⁵⁶³ 10 Mayıs 1326 (23 Mayıs 1910) tarihli bir belgede ise, söz konusu maden ocağının Hazine-i Hassa'dan alınarak Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne devredildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁶⁴ Kaza sınırları içerisinde yer alan bir değer madenlerden olan Manganez ise İlyaslı ve Kayaagıl köylerinde bulunuyordu. Maden ocağının taharri ruhsatnamesi 1906 yılında Ahmed Refik Bey'in vekili Ahmed Seyyid Efendi'ye verilmiştir. Aynı yılın mayıs ayında Ahmed Refik Bey madenin imtiyaz hakkını vekili Ahmed Seyyid Efendi'ye devretmiştir. 1916 senesine gelindiğinde Şûra-yı Devlet'in Maliye ve Nafia Daireleri tarafından hazırlanıp Heyet-i Umumiye tarafından onaylanan mazbatalarda belirtildiği üzere bu madenin ihalesi tekrar 99 yıl müddetle Seyyid Efendi'ye verildiği görülmektedir.¹⁵⁶⁵ Zımpara taşı madeni, kazanın Göbek Nahiyesi'ne bağlı Kayalı Köyü'nde çıkarılmaktaydı. Yüz hisseye ayrılan bu madenin elli hissesi Hacı Emin ve Hafız İbrahim Efendi'ye verilmiştir. Yirmi hissesi ise İngiltere tebaasından Alfert Charnaud'a tahsis edilmiştir. Geri kalan

¹⁵⁵⁹ BOA. İ. OM. 14/8.

¹⁵⁶⁰ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, 28 Şubat 1330, Adet: 44-48, Matbaa-i Amire, 1331, s.426.

¹⁵⁶¹ BOA. BEO. 2977 /223257.

¹⁵⁶² B. Çakmak (2008). *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, s. 34-35.

¹⁵⁶³ BOA. BEO. 2255 /169114; B. Çakmak (2008). agt. s. 74.

¹⁵⁶⁴ BOA. ML. EEM. 800 /16-1.

¹⁵⁶⁵ BOA. MV. 241/77.

hisselerin bir bölümü, Gönenli Mehmed Efendi'nin varisleri olan eşi Hatice Hanım, oğulları Asım, Hasan, Mehmed ve Muhiddin Efendiler ile kızları Leyla, Emine, Esmâ ve Ayşe Hanımlara; son beş hisse ise Mimar Ahmed Hüsnü Efendi'nin uhdesine verilmiştir. Bu hisseler, 18 Mart 1908 tarihli tezkire üzerine, Şûra-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus kararıyla ve padişah iradesi doğrultusunda, 60 yıl süreyle sahiplerine ihale edilmiştir.¹⁵⁶⁶

Öte yandan, II. Meşrutiyet dönemi boyunca sancak dâhilinde yeni maden rezervlerinin bulunmasına yönelik taharri (arama) faaliyetleri sürdürülmüştür.¹⁵⁶⁷ 1909 yılında, Kütahya Sancağı'nda iki ayrı arazi için maden arama ruhsatı verilmiştir. Bu ruhsatlardan ilki, Hacı Ethem Efendizade Ahmed Rıfat Efendi adına, Etrafışehir Nahiyesi'nin Turgutlar Köyü'nde yer alan 4.000 dönümlük arazide krom, manganez, kalay, çinko, bakır ve cıva madenlerinin aranması amacıyla düzenlenmiştir. Diğer ruhsat ise Alizade Hacı Ethem Efendi adına, Gediz'e bağlı Örölce Çiftliği'nde antimon, simli kurşun, çinko ve bakır madenlerinin aranmasına yönelik olarak verilmiştir.¹⁵⁶⁸

1910 yılına gelindiğinde ise üç ayrı bölgede maden arama ruhsatı düzenlenmiştir. 26 Mart 1910 tarihinde, Gediz Kazası'nın Şaphane Nahiyesi'ndeki Değirmendere mevkiinde yer alan 15.000 dönümlük arazide, Hacı Makrizade Andon Cemiri Efendi adına demir, kurşun, çinko, antimon, arsenik, bakır ve kükürt madenlerini aramak üzere ruhsat verilmiştir. Aynı şahsa, Simav'a bağlı Örenli ve Asmalı köylerindeki 5.000 dönüm arazi üzerinde simli kurşun, bakır, çinko, antimon ve kükürt madenleri için de arama ruhsatı düzenlenmiştir. Bunlara ek olarak, Sepetçi ve Gündüz köylerinde krom madeni aramak amacıyla da ruhsat başvurusu yapılmıştır. Bu başvurular, Eskişehir Paşa Mahallesi'nde mukim Şeyh Ali Efendizade Hacı Mehmed ile Hoşnudiye Mahallesi'nde mukim Saatçi Mardiros oğlu Dikran Efendi adına gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁶⁹ 1911 yılında ise maden keşif çalışmalarının hız kazandığı görülmektedir. Bu yıl içinde sancak genelinde yedi farklı bölgede taharri (arama) ruhsatnamesi düzenlenmiştir. Yeni maden rezervlerinin araştırıldığı bu sahalar ve ruhsat alan kişiler şu şekildedir.¹⁵⁷⁰

¹⁵⁶⁶ BOA. BEO. 3526 – 264376.

¹⁵⁶⁷ Maden arama (taharri) faaliyetlerine ilişkin usul ve esaslar, 1861, 1869 ve 1887 tarihli maden nizamnameleri çerçevesinde belirlenmiştir. Taharri hakkına dair son düzenleme ise 1906 tarihli Maden Nizamnamesiyle yapılmıştır. S. Taştekin (2020). Osmanlı Maden Hukukunda “Taharri Hakkı” ve Maden Nizamnamelerindeki Tekâmülü, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), s.1005-1006.

¹⁵⁶⁸ Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti, Memâlik-i Osmanîye'nin 1325,26,27 senelerine Mahsus Maadin İstatistikidir. Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1330, s. 50.

¹⁵⁶⁹ Aynı eser, s.80.

¹⁵⁷⁰ Aynı eser, s. 126-128.

Tablo 4.37. 1327 (1911) Yılı İçerisinde Kütahya Sancağı'nda Taharri (Arama) Yapılan Maden sahaları

Taharri (arama) Yapılacak Maden Bölgesi	Taharri (arama) Yapılacak Maden Türü	Taharri (arama) Ruhsatı Verilen Kişi	Taharri (arama) Ruhsatname Tarihi
Gediz Kazası Şaphane Nahiyesi, 5000 dönüm	Aynüşşems, Altın, Gümüş, Platin, Kalay, Simli Kurşun, Antimon, Cıva, Arsenik, Kükürt, Demir,	Avusturya Tebaasından Mösyö Robert Kail	15 Mart 1327
Kütahya Armudili Nahiyesi Karacaviran Köyü, 3000 Dönüm	Bakır, Manganez, Antimon, Simli Kurşun, Krom	100 hisse itibariyle 75 hissesi Kütahya'da mukim Hacı Alizade Hacı Ethem ve 25 hissesi Kelleciyan Kapril Efendilere	25 Mayıs 1327 6 Temmuz 1327
Gediz Kazası 15.000 Dönüm	Simli Kurşun, Antimon, Platin, Çinko, Kalay, Nikel, Arsenik	Tüccar Alaşehir'de mukim Yorgaki Serandidi Efendi ve Yunan tebaasından ve tüccar Mösyö Eliko Komandopolo	6 Temmuz 1327
Kütahya Gediz Çukurviran Köyü 15.000 Dönüm	Antimon, Simli Kurşun, Çinko, Platin ve Arsenik	Tüccar Alaşehir'de mukim Yorgaki Serandidi Efendi ve Yunan tebaasından ve tüccar Mösyö Eliko Komandopolo	10 Teşrin-i Sani 1327
Eskişehir Alınca Köyü 7500 Dönüm	Bakır, Simli Kurşun, Çinko, Demir, Kalay, Arsenik, Antimon	Dersaadet'te Mehmed Paşa yokuşunda mukim Ahmed Efendi	16 Teşrin-i Sani 1327
Eskişehir Yörükçürka Köyü 13.060 dönüm	Altın, gümüş, bakır, simli kurşun, nikel, krom, cıva, manganez, çinko	Eskişehir'de Paşa Mahallesinde mukim, Zalcıade Hüseyin Hafidi, İbrahim Rahmi Efendi	22 Kanun-i Sani 1327

Sonuç olarak, Kütahya Sancağı'nda maden imtiyazı alanların büyük bir kısmının Gayrimüslim işletmecilerin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, yabancı sermayenin de bölgede maden işletmeciliğinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak, maden sözleşmelerinin imtiyaz süresi dolmadan çeşitli sebeplerle feshedildiği dikkat çekmektedir. II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte ise yalnızca arama sahalarının genişletilmesiyle yetinilmemiş, aynı zamanda maden çeşitliliğini artırmaya yönelik taharri faaliyetlerine de ağırlık verilmiştir.

10. Kütahya'da Çinicilik

Kütahya'da çini sanatı, 18. yüzyılda kazandığı ivmeyi 19. yüzyılın başlarından itibaren kaybetmeye başlamıştı ve yüzyılın sonlarına gelindiğinde üretim ciddi ölçüde gerilemişti. Bu dönemde Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Fuad Paşa, Bursa Vali Muavini Bahaeddin Bey'e sunduğu raporda, yaklaşık üç asır önce kentte çini imalathanelerinin sayısının üç yüzü aştığını, 1795'te bu sayının yüze düştüğünü ve son dönemde yalnızca Karabet ile Hafız

Mehmed Emin Efendi'ye ait imalathanelerin faaliyette olduğunu bildirmiştir. Paşa, bu gerilemenin başlıca nedenleri arasında Avrupa'dan gelen ürünlerle yerli üretimin kalite ve fiyat açısından rekabet edememesini, usta ve işçilerin yevmiyelerinin uzun süredir değişmemesini, düşük kaliteli hammadde kullanımını ve Kütahya'daki üretimin hâlâ geleneksel yöntemlerle sürdürülmesini göstermiştir. Ayrıca çinicilikte etkin olan bazı Ermeni ustaların, Türkler'den usta ve işçi yetiştirmede imtina etmelerini bu gerilemede etkili olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁷¹

Ahmed Fuad Paşa'nın raporlarını dikkate alan hükümet, Kütahya'da çinicilik sanatını yeniden canlandırmak amacıyla, Çini Fabrika-i Hümâyunu ustalarından Rıza Efendi'yi, usta ve işçilere eğitim vermek üzere, aylık dört yüz kuruş maaşla Kütahya'ya gönderme kararı almıştır. Bu karara ilişkin irâde, 30 Aralık 1901 tarihinde padişah tarafından verilmiştir.¹⁵⁷² Ancak karardan iki yıl sonra, 1 Nisan 1903 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda, Kütahya'daki çinicilerin yeterli sermayeye sahip olmamaları nedeniyle Rıza Efendi'den beklenen ölçüde yararlanılmadığı ifade edilmiştir.¹⁵⁷³

Öte yandan Hafız Mehmed Emin Efendi, zor koşullara rağmen çini üretimine devam ederek cami, mescit ve resmî binalar için verilen siparişleri karşılamayı sürdürmüştür. 1891 yılında ürettiği çini ürünlerini satmak için Bursa'da belediye binasının karşısında bir işletme açmıştır. 1895 tarihinde İlk büyük siparişi olan İzmir'deki Yalı (Konak) Camii'nin dış cephesinin çinilerle kaplanması işini tamamlamıştır.¹⁵⁷⁴ 1901 yılında Konya Karatay Medresesi'nin kubbe onarımı için gerekli olan çinileri ve Konya Sanayi Mektebi'nin pencere çevresindeki süslemeleri üretmeyi üstlenmiştir. Bu iki eser için yapılan çalışmalardan memnun kalan Konya Vilâyeti Valisi Mehmed Ferid Bey, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne 23 Nisan 1901 tarihinde gönderdiği yazıda, Kütahyalı çinici Hacı Alizade Hafız Mehmed Emin Efendi'nin başarılı çalışmaları ve çini sanatını yeniden canlandırmak için gösterdiği çabalar nedeniyle "Sanayi Madalyası" ile ödüllendirilmesini talep etmiştir.¹⁵⁷⁵ 5 Ağustos 1901 tarihinde, Hacı Alizade Hafız Mehmed Emin Efendi'ye sanatındaki ustalığı nedeniyle bir kıta Sanayi Madalyası verilmesine dair Sultan II. Abdülhamid tarafından bir irade-i seniyye yayımlanmıştır.¹⁵⁷⁶ Konya'da tamamlanan bu iki proje, Hafız Mehmed Emin Efendi'nin

¹⁵⁷¹ Hamid Zübeyir (1928). Kütahya Çiniciliği Hakkında, *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı, 203 (9), Cilt: 22(2), s. 19-21; O. Aslanapa (1949). *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*. Üçler Basımevi, s. 113-114.

¹⁵⁷² BOA. DH. MKT. 2573/ 97.

¹⁵⁷³ BOA. DH. MKT. 688/55.

¹⁵⁷⁴ D. Kogias, (2021). age. s. 29.

¹⁵⁷⁵ BOA. İ. TAL. 257/65-01.

¹⁵⁷⁶ BOA. İ. TAL. 257/65-04.

çinicilikteki maharetini ortaya koyan önemli çalışmalar olmuştur. Nitekim bu başarısının ardından, hilafet makamı tarafından hem takdir edilmesi hem de kendisine yeni bir görev tevdi edilmesi amacıyla İstanbul'a davet edilmiştir. İstanbul'a giden Mehmed Emin Efendi, kendisine verilen yeni görevin büyüklüğü nedeniyle olsa gerek Hilâfet makamına sunduğu raporda bazı hususları dikkat çekmiştir. Bu raporda, faaliyet gösterdiği fabrika binasının kendisine ait olmayıp kiralık olduğunu, ustaların yevmiyeli olarak çalıştırıldığını, üretim için elverişli olmayan harap bir fırınla çalıştıklarını ve fabrikanın hemen bitişiğinde yer alan (Rüstem Paşa) medrese nedeniyle mevcut alanın genişletilmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir. Bu durum üzerine bir mühendis görevlendirilmiş, yapılan keşif sonucunda mevcut binanın mevcut hâliyle tamirinin mümkün olmadığı rapor edilmiştir. Bununla birlikte, aynı yer üzerine fabrika ile birlikte bir fırının yeniden inşa edilmesi hâlinde maliyetin yaklaşık 300 liraya mâl olacağı, yalnızca fırının inşasının ise 50 liraya tamamlanabileceği belirtilmiştir. Öte yandan, tamamen yeni bir arsa üzerinde sıfırdan bir fabrika inşa edilmesinin toplam maliyetinin 600 lirayı bulacağı raporda ifade edilmiştir. Raporun devamında, Kütahya'ya demiryolu sayesinde çok sayıda yolcunun geldiği, bu ziyaretçilerin büyük bir kısmının çini ve halı üretimini görmek amacıyla şehri geldikleri belirtilmiş fakat mevcut çini fabrikanın harap ve yetersiz durumunun, şehrin sahip olduğu şöhretle bağdaşmadığı özellikle vurgulanmıştır. Bu gerekçeyle, yalnızca fırının onarılmasıyla yetinilmeyip, şehrin kimliğine, Osmanlı Hilâfet makamına yaraşır şekilde, tam teşekküllü yeni bir çini fabrikasının kurulmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Bu doğrultuda, 600 lira harcanarak uygun bir yer temin edilmesi ve fabrikanın “emlak-ı seniyye” adına inşa edilmesine yönelik teklif, ilgili makamlara sunulmuştur.¹⁵⁷⁷

Öte yandan Hüdâvendigâr Vilâyeti de 1902'nin haziranında bu konuda çalışma başlatmıştır. Vilâyet genelinde yol çalışmaları için hali hazırda bölgede bulunan Nâfia mühendisi Mazhar Bey ve başmühendis Braçanos Efendi Kütahya Çini fabrikasının tetkiki için görevlendirilmiştir. Mühendislerin vilâyet makamına sunduğu raporda, Hafız Mehmed Emin Efendi'nin üretimini son derece eski ve yıkılmaya yüz tutmuş bir fırın ile birkaç odadan oluşan binada sürdürdüğü belirtilmiştir. Fabrikada üç tornacı, üç ressam ve bir berdahçının çalıştığı, tüm çabalara rağmen fırından çıkan çinilerin yaklaşık %40'ının kırık ya da çatlak olduğu tespit edilmiştir. Bir dönem unutulmaya yüz tutan Kütahya çinilerinin, Hafız Mehmed Emin Efendi'nin gayretleriyle yeniden rağbet görmeye başladığı vurgulanarak, çini sanatının ilerletilebilmesi için yeni bir fabrikanın gerekli olduğu ifade edilmiştir. Raporda, belediye ya

¹⁵⁷⁷ BOA. Y.MTV. 218-65.

da hükümet tarafından tahsis edilecek bir arsa üzerine, 76.750 kuruş maliyetle, gerekli teçhizatla donatılmış orta ölçekli bir fabrikanın kurulmasının hem sanata hem de Kütahya'nın imarına katkı sağlayacağı belirtilmiştir.¹⁵⁷⁸ Yapılan girişimlerin ardından, açılış tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte, Kütahya'nın "Cincinönü" olarak anılan mevkiinde yeni bir çini fabrikasının kurulduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁷⁹ Nitekim Hafız Mehmed Emin Efendi, 1917 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderdiği mektubunda, Kütahya'da bu kadim sanatı temsil eden biri eski, diğeri yeni olmak üzere iki fabrikanın beş yıldır idaresini yürüttüğünü belirtmiştir.¹⁵⁸⁰

20. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde I. Ulusal Mimarlık akımının etkisiyle mimaride geleneksel unsurlar yeniden önem kazanmış, bu doğrultuda binalarda çini süslemelerine tekrar yer vermeye başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde unutulmaya yüz tutmuş çini sanatının ilerleyebilmesi için kamu binalarının çinilerle tezyin edilmesi kararı alınmıştır.¹⁵⁸¹ Bu gelişmeler sayesinde Mehmed Emin Efendi, çalışma alanını genişleterek gerek yurt içinde gerekse yurt dışında birçok yapının tezyinatında önemli görevler üstlenmiştir. II. Meşrutiyet döneminden önce, Rumi 1317-1318 (1901-1902) yıllarında Mehmed Emin Efendi, Kütahya'daki Balıklı, Saadettin ve Takvacılar (Timurtaş Paşa) camilerinin mihraplarında çini süsleme çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Eserlerinde ketebe kaydını çoğunlukla "*Mehmed Emin mîn telâmîz Mehmed Hilmi Kütahiyye*" şeklinde düşmüştür.¹⁵⁸² Aynı dönemde, yani 1901-1907 yılları arasında Mehmed Emin Efendi, İstanbul, Konya, Bursa ve Söğüt'te yer alan çeşitli kamu yapılarında çini süslemelerinde bulunmuştur. Örneğin İstanbul'da Çapa Dârü'l-Muallimât-ı Âliyye binası, Suadiye Camii, Eminönü Posta ve Telgraf Nezareti, Karaköy Hocagimyan Hanı, Haydarpaşa Garı Lokantası, I. Mes'adet Hanı ve Hobyar Mescidi, Konya'da Hamidiye Sanayi Mektebi, Bursa'da Ulu Camii Çeşmesi ile Eski Vilâyet Binası, Söğüt'te ise Hamidiye Camii ile Darüleytam Binası gibi yapılarda önemli çini işleri gerçekleştirmiştir. Bunların yanında Hafız Mehmed Emin Efendi'nin Kahire Kasr'ül Menyel

¹⁵⁷⁸ BOA. Y.MTV. 231/14-02; BOA. Y.MTV. 231/14-01.

¹⁵⁷⁹ Hafız Mehmed Emin Efendi'ye ait Çini İşletmesi tabelasında 23 Nisan 1315 (5 Mayıs 1899) ve 23 Nisan 1923 tarihleri yer almaktadır. İlk tarih, Kütahya'da kurulan ilk fabrikanın kuruluşunu; ikinci tarih ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışını anmak amacıyla yazılmıştır. Dolayısıyla ikinci fabrikanın açılış tarihine ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁵⁸⁰ R. Çini (2002). *Ateşin Yarattığı Sanat Türk Çiniciliğinde Kütahya*. Celsus Yayıncılık, s. 57.

¹⁵⁸¹ Sabah, 9 Kanun-ı Sani 1908, s.2.

¹⁵⁸² C. Yılmaz (2023). *Kütahya Çinisinin Büyük Üstadı Hafız Mehmed Efendi*. Dergâh Yayınları, s.19.

Kasrı, Şam Süleymaniye Külliyesi ve Kudüs Kubbetü's-sahre gibi Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde çalışmalarında bulunmuştur.¹⁵⁸³

Bunların dışında, 1905 yılında Medîne-i Münevvere'de bulunan Beyt-i Şerîf-i Hazret-i Nebevî'deki çinilerin tamirinin gündeme gelmesi üzerine, Hafız Mehmed Emin Efendi bu mukaddes görevin kendisine tevdi edilmesini talep etmiş ve tamir edilecek çinilere ait örneklerin tarafına gönderilmesini istemiştir. Bu müracaata cevaben, 17 Ocak 1905 tarihli Evkâf Nezâreti yazısında, talep edilen çini örneğinin ellerinde bulunmadığı ayrıca söz konusu çinilerin Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne tarafından yaptırılmakta olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁸⁴

Bu gelişmeden yaklaşık iki yıl sonra konu yeniden gündeme alınmıştır. 16 Teşrîn-i Sâni 1323 (29 Kasım 1907) tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı'dan, Ravza-i Mutahhara için gerekli çinilerin yapımı amacıyla bu işte ehil birkaç uzmanın İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Ahmed Fuad Paşa, Kütahya'da çini sanatında faaliyet gösteren yegâne isimler olan Garabet ile kardeşi Hacı Minasyan ve Hafız Mehmed Efendi'yi ilgili makama önermiştir.¹⁵⁸⁵ Söz konusu çini imalatçılarıyla yapılan görüşmelerin ardından, Hazret-i Nebevî'nin Harem-i Şerîfi'nde yürütülecek çalışmalar Mehmed Emin Efendi'nin uhdesine verilmiştir. Yapılan sözleşmeye göre, sade yeşil zemin üzerine 45 metrekarelik alan için 25,5 x 12 cm ebadında üretilen toplam 1.500 adet çini, Mehmed Emin Efendi tarafından hazırlanmıştır.¹⁵⁸⁶ İlk siparişin tamamlanmasının ardından yaklaşık aynı ölçülerde ve adette ikinci sipariş yerine getirilmiştir.¹⁵⁸⁷

Ayrıca, 1907 yılında Mutasarrıf Ahmed Paşa döneminde yapımı tamamlanan ve mimarının Hontzoglou Georgios olduğu iddia edilen¹⁵⁸⁸ Kütahya Hükümet Konağı'nın dış cephesi ile mescidi, çinilerle dekore edilmiştir. Bu yapıdaki çinilerin bazı kaynaklarda Hafız Mehmed Emin Efendi tarafından yapıldığı öne sürülmektedir.¹⁵⁸⁹ Kürkman ise eserinde, hükümet konağının dış cephesindeki çinilerin, Kütahya'daki diğer bir çini imalatçısı olan

¹⁵⁸³ Hafız Mehmed Emin Efendi ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. C. Yılmaz (2023). *Kütahya Çinisinin Büyük Üstadı Hafız Mehmed Efendi*. Dergâh Yayınları, s. 48-245; H. Arlı (1989). *Kütahyalı Mehmed Emin Usta ve Eserlerinin Üslubu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

¹⁵⁸⁴ BOA. BEO. 2465/184807; 2489/186675.

¹⁵⁸⁵ BOA.Y. PRK.UM. 80/103-03.

¹⁵⁸⁶ BOA. Y. PRK.UM. 80/93.

¹⁵⁸⁷ BOA. ML. EEM. 689/17-1.

¹⁵⁸⁸ Savas Efraimidis, çevirisi "Küçük Asya'nın Merkezi Bölgesindeki Kütahya Şehrinin Tarihi ve Folkloru" olan eserinde, Kütahya Hükümet Konağı'nın Hontzoglou kardeşler Kyriakos, Georgios ve Antonios tarafından tasarlandığını, yapının mimarının ise Hontzoglou Georgios olduğunu belirtmiş; ayrıca konağın ve mimarına ait bir fotoğrafa da eserinde yer vermiştir. Εφραιμίδης, Σάββας (2011). age., s. 38,40.

¹⁵⁸⁹ C. Yılmaz (2023). age., s. 189.

David Ohannesyan tarafından, mescitte bulunan çinilerin ise Hafız Mehmed Emin Efendi tarafından yapıldığını belirtmiştir.¹⁵⁹⁰ Dinos Kogias ise Ekim 1907’de, Hafız Mehmed Emin’in Garabed Hacı Minas ile ortaklık kurarak toplam 10.000 kuruş değerinde çini üretimi için anlaşma yaptıklarını ve bu ortaklığın, Hükümet Konağı’nın binlerce çini süsleme projesiyle ilgili olabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁹¹ Ancak Osmanlı arşiv belgelerinde, bu binanın dış cephesindeki çinilerin kimin tarafından yapıldığına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte, mescit bölümündeki sekiz adet çerçeveli çini levha ve mihrabın, uzun süre Kütahya’da sürgünde bulunan çini muallimi Hayri Bey tarafından yapıldığı açıkça belirtilmiştir.¹⁵⁹² Ayrıca başka bir belgede, hükümet dairesindeki mescitte bulunan çinilerin bir kısmının da çini sanatını ilerletmek amacıyla Kütahya’ya gönderilen Dersaadetli Rıza Efendi tarafından yapıldığı ifade edilmiş ve Rıza Bey’e ödenen masraf çizelgeleri de ayrıca belirtilmiştir.¹⁵⁹³

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise, önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, Kütahya’daki çini üreticileri yeni anayasanın kabulünü kutlamak amacıyla dönemin siyasi söylemini yansıtan çok sayıda çini imal etmiştir. Bu çinilerde en yaygın biçimde Türkçe, Fransızca ve Ermenice dillerinde “Liberté, Fraternité, Égalité, Justice” ile “Hürriyet, Uhuvvet, Müsâvât, Âdalet” gibi kavramlara yer verilmiştir. Ayrıca “Yaşasın Padişah”, “Yaşasın Kanûn-ı Esâsî”, “Yaşasın Vatan, Hürriyet” ve “11 Temmuz 1324” gibi ifadeleri içeren tabak ve vazoların yapıldığı görülmektedir. Bu ürünler aracılığıyla, anayasanın tanıdığı yeni siyasi haklar çerçevesinde Müslim ve Gayrimüslim tebaanın birlik ve beraberliği vurgulanmıştır. Dönemin en dikkat çekici anma örneklerinden biri ise, Osmanlı resmî amblemi ile padişah tuğrasının altında Osmanlı ve Yunan bayraklarının birlikte tasvir edildiği kompozisyonlar olmuştur.¹⁵⁹⁴

Ayrıca II. Meşrutiyet’in ilanının ardından Kütahyalı çini üreticileri, çini sanatını canlandırmak ve ürettikleri mamulleri yurt dışı pazarlara sunabilmek amacıyla, son 10-15 yıldır sürdürdükleri girişimlerini kararlılıkla devam ettirmiş ve bu çerçevede, devletten destek sağlamak amacıyla muhtelif tarihlerde sarayla temaslarda bulunmuşlardır.¹⁵⁹⁵ Nitekim İttihad gazetesi Hafız Mehmed Efendi’nin, 1909 yılı eylül ayında padişahın huzuruna çıkarak imal ettiği on adet çini tabağı takdim ettiğini, bu vesileyle saray nezdinde girişimlerde

¹⁵⁹⁰ G. Kürkman (2005). *Toprak, Ateş, Sır. Tarihsel Gelişimi, Atölyeleri ve Ustalarıyla Kütahya Çini ve Seramikleri*. Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 184,198.

¹⁵⁹¹ D. Kogias, (2021). age. s. 29-31.

¹⁵⁹² BOA. DH. MKT. 1285/42; BOA. DH. MKT. 2623/41.

¹⁵⁹³ BOA. DH. MKT.2752/99.

¹⁵⁹⁴ D. Kogias, (2021). age. s. 41.

¹⁵⁹⁵ İkdâm, 3 Şubat 1910, s.4.

bulduğunu beyan etmiştir.¹⁵⁹⁶ Öte yandan Hacı Minasyan ve ortakları ihracatlarında bazı vergilerden muaf tutulması yönünde destek istemişlerdir. 3 Şubat 1910 tarihli Orman ve Maadin Nezaretine gönderdikleri dilekçelerinde Avrupa'ya ihraç edilmek üzere İstanbul'a sevk ettikleri Kütahya çinilerinin, Haydarpaşa Orman Memurluğu tarafından "rüsüm-ı nisbiye" gerekçesiyle engellendiğini bildirmiştir. Ancak Orman ve Maadin Nezareti'ne yaptıkları başvuru sonucunda söz konusu engelin kaldırılmasından dolayı nezarete yerli sanayi adına teşekkürlerini sunmuşlardır. Aynı dilekçede, ihracata konu olan Kütahya çinilerinin benzer vergilerden muaf tutulmasına ilişkin alınmış kararın ilgili memuriyetlere yeniden hatırlatılmasını, ayrıca İngiltere'ye gönderilmek üzere Haydarpaşa üzerinden sevk edilecek on iki sandık çininin geçişi sırasında geçmişte yaşanan aksaklıkların tekrar etmemesi için Haydarpaşa Orman Memurluğu'na gerekli talimatların verilmesini talep etmişlerdir.¹⁵⁹⁷

Yapılan talepleri geçerli bulan Orman ve Maadin Nezareti, Sadaret'e sunduğu raporunda, Kütahya çinilerinin geçmişte çeşitli mimari yapılarda yaygın biçimde kullanıldığını ve bu sayede bölgenin iktisadî gelişimine önemli katkılar sağladığını ifade etmiştir. Ancak zamanla çinicilik sanatının ihmal edilmesi sonucu üretimin yalnızca iki imalatçıyla sınırlı kaldığını bildirmiştir. Son dönemde bu çinilerin bazı resmî yapılarda yeniden kullanılmaya başlanmasının, sanatın yeniden ihyâ edilebileceğine dair ümit verici bir gelişme olduğu vurgulanmış; bu bağlamda, çini üreticileri ile ihracatçılarının geçici bir süreyle hem nispi vergilerden hem de gümrük vergilerinden muaf tutulmalarının memleket menfaatleri açısından uygun olacağı kanaatini Sadaret'e arz etmiştir.¹⁵⁹⁸ Neticede, hükümet nezdinde talepler uygun bulunmuş ve çini imalatçıları, ihracata yönelik faaliyetlerinde beş yıl süreyle rüsüm-ı nisbiye vergisinden muaf tutulmuştur.¹⁵⁹⁹

Diğer yandan, Kütahyalı çini imalatçıları, söz konusu taleplerin gereği gibi değerlendirilmesi ve icra ettikleri sanatın tanıtılması amacıyla, 1906 yılından itibaren düzenlenmekte olan Bursa ticaret fuarlarına düzenli olarak katılım sağlamışlardır. II. Meşrutiyet'in yıldönümü olan 23 Temmuz 1909 tarihinde gerçekleştirilen fuarda ise sergiledikleri eserlerle yalnızca basın ve ticaret çevrelerinin değil, aynı zamanda devlet erkânının da takdirini kazanmışlardır.¹⁶⁰⁰ Nitekim 1910 yılında düzenlenen sergide David

¹⁵⁹⁶ İttihad, 24 Ağustos, 1325, s.3.

¹⁵⁹⁷ BOA. ŞD. 546/2-4.

¹⁵⁹⁸ BOA. ŞD. 546/2-3.

¹⁵⁹⁹ BOA. BEO 3709-278163.

¹⁶⁰⁰ Bursa Sergisi "10 Temmuz 1325", 24 Temmuz 1325, Numara: 3, s.25-28.

Ohannesyan, gösterdiği başarılar dolayısıyla altın madalya ile ödüllendirilmiştir.¹⁶⁰¹ Bu tarihlerde Mehmed Emin Efendi Hacı Minasyan, Hacı Garebet ve David Ohannesyan ile ortaklık kurarak atölyesini, zamanla fabrikaya dönüşen büyük ölçekli bir çini üretim tesisine dönüştürmüştür. Nitekim 1909 ve 1914 yıllarına ait *Annuaire Oriental de Commerce* adlı ticaret yıllıklarında, Kütahya'daki çini fabrikalarına da yer verilmiştir. 1909 yılındaki yıllıkta Hacı Mehmed Emin Efendi Kütahya çini fabrikasının ilk kurucu müdürü olarak gösterilmiştir. Aynı yıllıkta ikinci işletmeci olarak Garabet Minasyan'ın adı verilmiştir.¹⁶⁰²

1911 yılında, Hacı Minasyan ve kardeşleri, Hafız Mehmed Emin ve David Ohannesyan ile birlikte Kahire'deki Manial Sarayı için büyük miktarda çini üretmişlerdir.¹⁶⁰³ 1912 yılına gelindiğinde Ermeni kökenli üç kardeş Sarkiz, Olkran ve Anastas Nurcancıyan kardeşler Müslüman bir diğer çini zanaatkârı Mehmed Efendi (Çini) ile birlikte ortaklık kurmuşlardır. 1913 yılında Hafız Mehmed tarafından işletilen atölye, tüzel bir kimlik kazanarak "Osmanlı Çinicilik Şirketi" adıyla şirketleşmiştir. Aynı dönemde Garabet Hacı Minasyan'ın fabrikasının yanına, Ermeni zanaatkâr David Ohannesyan'a ait bir başka fabrika daha kurulmuştur.¹⁶⁰⁴ Bu üç işletmeci bir araya gelerek 1913 yılında çini üretiminde mevcut eksikliklerin giderilmesi ve Avrupa çinileriyle rekabet edebilecek ürünler yapılabilmesi için gerekli bilgileri verebilecek uzman bir kişinin Kütahya'ya gönderilmesi hususunda karara varmışlar ve bu yöndeki taleplerini yetkili makamlara iletmişlerdir.¹⁶⁰⁵

Mehmed Emin Efendi, devlet nezdinde yürüttüğü girişimler neticesinde atölyesini geliştirerek hem yurt içinden hem de yurt dışından çok sayıda sipariş almayı başarmıştır. 1917 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti'ne sunduğu raporunda, devletin teşvik ve himayesi sayesinde çeşitli şehirlerde birçok kamu binasında ve anıtsal yapıda eserler verdiğini ifade etmiştir. Bu raporunda belirttiği üzere, Konya Sanayi Mektebi, İzmir Sanayi Mektebi, Halkapınar, İstanbul Postanesi, Topkapı Sarayı'nda eski mozaiklerin taklidi, Bursa'daki cami ve türbe tamirleri, Şehzade Abdülmecid Efendi'nin köşklerindeki tezyinat, Haydarpaşa'daki yemek salonu, Reşad Paşa Camii, Galata'daki Balıkhane ve Balıkpazarı'ndaki dükkânlar, Galata Mekteb-i Sultanisi Camii, Çapa Darülmuallimat binası ve mihrabı, I., III. ve IV. Vakıf Han binaları ile Eyüp Sultan'daki türbeler gibi pek çok yapı için çiniler üretmiştir.¹⁶⁰⁶ Ayrıca

¹⁶⁰¹ G. Kürkman (2005). age. s. 198.

¹⁶⁰² *Annuaire Oriental Du Commerce de L'industrie de L'administration Et de La Magistrate*. 1909, s. 1850.

¹⁶⁰³ D. Kogias, (2021). age. s. 31.

¹⁶⁰⁴ D. Kogias, (2021). age. s. 31; *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrate de L'orient* 1913, s. 1605.

¹⁶⁰⁵ Peyam, Kânun-i Sâni, 1913, s.2.

¹⁶⁰⁶ R. Çini (1991). *Türk Çiniciliğinde Kütahya*, s. 75-76.

Konya Mevlana türbesinin “*Kubbe-i Hadra*” (Yeşil Kubbe) çinilerini Mehmed Emin Efendi imal etmiştir. Şehrâh Gazetesi Mevlâna Türbesi'nin kubbesinde değiştirilecek olan çinilerin belirlenmiş olduğunu ve her bir metrekairelik alan için dokuz yüz kuruş bedel karşılığında, hususi olarak Kütahya'dan getirilen çinicilerle anlaşmaya varıldığını bildirmiştir.¹⁶⁰⁷ Alemdar gazetesinin paylaştığı habere göre ise Hz. Mevlâna'nın kubbesinde gerçekleştirilecek tamiratın, bu yılın 21 Ağustos 1911 Perşembe günü düzenlenen resmî bir merasimle başlatılmıştır.¹⁶⁰⁸

Bu tarihten sonra başlayan Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, Kütahya ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş; 1918 yılına gelindiğinde çini üretimi neredeyse tamamen durma noktasına gelmiştir. Atölyelerdeki iş gücü ciddi ölçüde azalmış, ihracat gerilemiş ve devlet destekli projelerin sonlandırılması pek çok atölyeyi iflasın eşiğine getirmiştir. Hafız Mehmed Emin Efendi savaş yıllarından önce Cincinönü bölgesinde kurduğu beş yüz işçiyi istihdam edebilecek kapasiteli ve dört fırına sahip fabrikası söz konusu savaşlar nedeniyle akim kalmıştır. Öyle ki, 1917 yılında Ticaret Nezareti'ne yazdığı bir mektubunda savaşın fabrikada çalışan sayısının büyük ölçüde azaldığını, mevcut fabrikanın kapanma riskiyle karşı karşıya kaldığını ifade etmiştir. Bütün zor koşullara rağmen Hafız Mehmed Emin Efendi'nin Almanya İmparator'una gönderdiği çiniler büyük beğeni kazanmış ve kendisine Almanya Devleti tarafından Üçüncü Rütbeden Couronne de Prusse nişanı verilmiştir.¹⁶⁰⁹

Kütahya'daki diğer bir çini imalatçısı olan Artin Hacı Minasyan ise Birinci Dünya Savaşı'nın sonun Nisan 1919'da Mehmed Emin ile yollarını ayırarak üretime kendi fabrikasında devam etmiştir. Minasyan, 21 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'daki tasarımcı Stepan Vartanyan'a gönderdiği mektubunda, Hagop Başkevan Marik, çark ustası Abostol ve bazı kadın çalışanlarla birlikte düzenli olarak çalıştıklarını ve pazara sunulmak üzere çok miktarda vazolar ürettiklerini bildirmiş olması bu durumu doğrular niteliktedir.¹⁶¹⁰

1919 yılında, Kubbetü's-Sahra'nın çinilerinin tamiri ve yenilenmesi gündeme gelmiştir. Bu kapsamda, İngilizler tarafından Mehmed (Çini) Efendi'ye 18.720 Sterlin bedelli bir ihale teklifinde bulunulmuş ve üretimin Kudüs'te gerçekleştirilmesi şart koşulmuştur. Ancak Mehmed (Çini) Efendi, bu durumun Kütahya çini sektörüne zarar vereceğini

¹⁶⁰⁷ Şehrâh, 15 Mayıs 1911, s.3-4.

¹⁶⁰⁸ Alemdar, 28 Ağustos 1911, s.2.

¹⁶⁰⁹ BOA. İ. DÜİT. 72/88; Takvim-i Vekâyi, 24 Eylül 1334, Numara:3350, s.2.

¹⁶¹⁰ D. Kogias, (2021). age. s. 41-45.

düşündüğü için, tüm ekonomik zorluklara rağmen teklifi reddetmiştir.¹⁶¹¹ Bunun üzerine, aynı teklif, Mehmed Emin Efendi'nin eski ortaklarından olan David Ohannesyan'a sunulmuştur. İhale şartlarını kabul eden Ohannesyan Kütahya'da tanıştığı Nishan Balian ve Kütahya çini motiflerinin tasarımcısı olarak bilinen Megerditch Karakashian başta olmak üzere bazı Ermeni çini ustalarıyla birlikte Kudüs'e gitmiş; Kütahya'dan önemli miktarda kil ve diğer hammaddeyi Kudüs'e naklederek burada bir çini atölyesi kurmuştur.¹⁶¹²

Netice itibarıyla, son çeyrek asır içinde Kütahya'da çini sanatının yeniden dirilmesini sağlayanların başında hiç şüphesiz Hafız Mehmed Emin Efendi gelmektedir. Yurt içinde ve yurt dışında pek çok mimarî yapıda onun imal ettiği çinilere rastlamak mümkündür. Ne var ki, 1921 yılında Kütahya'nın Yunan işgali sırasında, işgal kuvvetlerinin komutanları tarafından maruz bırakıldığı işkence sonucu şehit edilmiştir. Bugün Kütahya'da icra edilmeye devam eden bu kadim Türk sanatı, onun fedakârca verdiği mücadelenin bir sonucudur. Bu sebeple, çini sanatının bu topraklarda yeniden hayat bulmasına vesile olan ve Millî Mücadele uğruna canını feda eden bu kıymetli şahsiyetin hatırasını yaşatacak bir eser ortaya koymak, Kütahyalıların omuzlarında taşıdığı önemli bir vazifedir.

¹⁶¹¹ R. Çini (1991). age, s. 51.

¹⁶¹² D. Kogias, (2021). age, s. 45.

SONUÇ

II. Meşrutiyet döneminde sağlanan gelişmeler, Kütahya Sancağı üzerinde idarî, siyasî, iktisadî ve toplumsal alanlarda önemli izler bırakmıştır. Yeni rejimle birlikte başlayan değişim ve dönüşüm süreci, Kütahya’da öncelikle idarî yapıda kendini göstermiştir. II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte uzun süredir kesintisiz bir şekilde devam eden eski yönetimin ani bir şekilde sona ermesi, sancakta kısa süreli bir otorite boşluğu doğurmuş ve idarî istikrarsızlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Öyle ki İttihatçılar tarafından ‘mütegalibe’ olarak nitelendirilen yerel güçler, meşrutiyetin sağladığı hürriyeti kendi menfaatleri doğrultusunda kullanarak hükümet işlerine müdahale edebilecek ölçüde öne çıkmıştır. Nitekim 14 yıl boyunca sancağın mutasarrıflığını yürüten Ahmed Fuad Paşa, II. Meşrutiyet’in ilk günlerinde eşrafın yoğun baskıları neticesinde görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Onun yerine tayin edilen Hacı Osman Paşa da benzer müdahaleler sonucunda kısa süre içinde görevden alınmıştır. Netice olarak, sancakta ortaya çıkan bu idarî istikrarsızlık, Kütahya’nın Ahmed Fuad Paşa’nın uzun mutasarrıflık dönemi boyunca elde ettiği kalkınma ivmesini kaybetmesine sebebiyet vermiştir.

1911 yılından itibaren Mutasarrıf İsmail Kemal, Fâik Âli ve Ahmed Müfid Beyler döneminde Kütahya’nın idari yapısında nispeten bir istikrar sağlanmış, böylece sancak yönetimindeki kısa süreli eşraf-yönetici çekişmelerinin olumsuz etkileri bir ölçüde giderilebilmiştir. Ancak, ilerleyen yıllarda ardı ardına patlak veren Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, Kütahya Sancağı’nın gelişim sürecini sekteye uğratan başlıca nedenler olarak öne çıkmıştır.

Bakıldığında, söz konusu dönemde sancak merkezinde yaşanan idari sorunlar, kaza merkezlerinde de kendini göstermiştir. Nitekim Eskişehir Kazası’nda, II. Meşrutiyet’in ilanından mutasarrıflık dönemine kadar geçen yedi yıllık süreçte toplam yedi kaymakam görevlendirilmiştir. Atanan kaymakamlardan yalnızca Mehmed Vassaf ve Aziz Zekai Beyler kaza merkezinde kayda değer bir ilerleme sağlayabilmişlerdir. Benzer bir durum Uşak Kazası’nda da gözlemlenmiş, 1908-1918 yılları arasında tam 12 kez kaymakam değişikliği yaşanmıştır. Bir yılı dahi dolduramayan kaymakamların kısa süreli görevleri, kazalarda uzun vadeli yatırımların hayata geçilmesini engellemiştir. Elbette ki süreç içerisinde yaşanan problemlerin kaynağı yalnızca kaymakamların yönetim zafiyetleri değil, bölgedeki yerel güçlerin idare üzerindeki etkisi buralarda da belirleyici olmuştur. Kaymakamların ortalama hizmet süresi dikkate alındığında Simav ve Gediz ise incelenen dönemde Uşak ile Eskişehir

kazalarına kıyasla daha istikrarlı bir yönetim süreci geçirse de bölgedeki eşrafın yöneticiler üzerinde baskıları buralarda da kendini göstermiştir.

Öte yandan II. Meşrutiyet süresince Kütahya'da gerek sancak merkezinde gerekse kaza ve nahiyelerde yaşayan halkın, bağlı buldukları idarî yapıların bir üst statüye dönüştürülmesi yönünde çeşitli girişimlerde buldukları görülmektedir. Esasında bu tür eğilimler önceki dönemde de mevcut olmakla birlikte II. Meşrutiyet'in ilerlemeye yönelik siyasî söylem ve uygulamaları, söz konusu taleplerin yeni dönemde daha güçlü ve kararlı biçimde dile getirilmesine olanak sağlamıştır. İttihat ve Terakki yönetiminin ülke genelinde müstakil liva sistemini yaygınlaştırma politikası çerçevesinde 1915'te Kütahya'nın da bu statüye kavuşturulması gündeme gelmiştir. Bu süreçte yapılan düzenlemeler sonucunda 1 Mart 1915'te yayımlanan irâde-i seniyye ile Kütahya resmen müstakil hale getirilmiştir. Düzenlemeden sonra Kütahya Sancağı'nda açılan Hususi İdare Meclisi, bundan böyle karar ve taleplerini Vilâyet Merkezi'ne başvurmadan doğrudan hükümete iletebilmiş ve idarî süreçlerde daha hızlı sonuç alabilmiştir. Aynı dönemde Eskişehir'in de müstakil sancak statüsüne yükseltilmesi Kütahya Sancağı'nın sınırlarının daralmasına ve mülki yapılanmanın değişmesine neden olmuştur.

Uşak ahalisinin 1871 yılından itibaren Kütahya Sancağı'ndan ayrılarak sancak statüsüne kavuşma yönünde sürdürdüğü talepler ise II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Ancak bu dönemde de herhangi bir idarî düzenleme yapılmamıştır. Benzer şekilde, Uşak Kazası'na bağlı Karahallı Nahiyesi'nin kaza statüsüne dönüştürülmesine yönelik girişimler de sonuçsuz kalmıştır. Eğrigöz (Emed) ve Tavşanlı ahalisinin nahiyelikten kaza statüsüne yükseltilme talepleri ise II. Meşrutiyet dönemi boyunca devam etmiş ancak bu taleplerin karşılanması 1918 yılında mümkün olabilmıştır.

Aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminde icra edilen seçimler, ülke genelinde olduğu gibi Kütahya Sancağı'nın siyasî hayatını şekillendirmiştir. Her ne kadar 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki tek başına seçimlere girse de Kütahya'da kendisine karşı oluşan muhalefeti engelleyememiştir. Zira 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki dört mebustan ancak ikisini kazanabilmiştir. 1912 seçimlerinde ise muhalif kesimin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında örgütlenmesi Kütahya Sancağı'ndaki siyasî rekabeti daha görünür kılmıştır. Kısa zamanda Kütahya merkezinde olmak üzere kaza ve nahiyelerde şubeler açarak aktif olarak faaliyete geçmiş ve bölge siyasetine doğrudan etki etmeye başlamıştır. Bölgenin önde gelen eşrafının muhalif hareketi desteklemesi ve iktidarın seçimlerdeki sert tutumu ortaya çıkan siyasî rekabetin giderek daha çatışmalı bir nitelik kazanmasına yol açmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde meydana gelen dış gelişmeler karşısında Kütahya'daki Müslim ve Gayrimüslim halkın müşterek bir tavır sergilediği görülmektedir. Bosna-Hersek'in ilhakı, Girit Meselesi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi vatan müdafaasının ön plana çıktığı hadiselerde, meşrutiyetin tanıdığı haklardan yararlanan Kütahyalılar mitingler düzenlemiş, protesto ve boykotlara katılmış, yardım kampanyaları tertip etmişlerdir. Bu süreçte her iki unsurun da "İttihâd-ı Anâsır" anlayışı doğrultusunda hareket ettiği dikkati çekmektedir. Ayrıca Kütahya Sancağı halkı, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yaygınlaşan dernek kurma faaliyetlerine de aktif bir şekilde katılmıştır. Özellikle ülke savunmasını ön planda tutan Donanma Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Genç Dernekleri Cemiyeti gibi oluşumlarda yer alarak vatanseverlik bilinciyle hareket etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı, Kütahya'daki Gayrimüslimler açısından önemli bir dönüm noktası olmuş ve çeşitli gelişmelere zemin hazırlamıştır. Ermeni cemaatinin uzun süredir gündemde tuttuğu Meryem Ana Kilisesi'ne çan takılması talebi, dönemin yeni yönetimi tarafından Meşrutiyet'in sağladığı hürriyet ortamında kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra II. Meşrutiyet'le birlikte dernek ve cemiyet faaliyetleri hız kazanmış, Gayrimüslimler de bu süreçten yararlanmıştır. Özellikle Cemiyetler Kanunu, Kütahya'daki Rum toplumu için örgütlenme ve cemiyet kurma imkânı sağlamıştır. Rumlar, kendi kültürel yaşamlarını sürdürmek ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla harekete geçmişlerdir. Bu doğrultuda, 1909 yılında eczacı Papadopoulou Nikolaos'un desteğiyle Başrahip Pavlos Frangopoulos başkanlığında "*Kütahya Palingenesia* (Yeniden Doğuş)" adlı, eğitim ve toplum yararına faaliyet gösteren bir dernek kurulmuştur. Her ne kadar hayırseverlik amacıyla kurulduğu ifade edilse de *Palingenesia Cemiyeti* faaliyetlerinde Meşrutiyet'in temel ilkelerinden biri olan 'İttihad-ı Anasır'dan ziyade Helenizm ve Yunan milliyetçiliğini öne çıkarmıştır. Ayrıca söz konusu dönemde Rum toplumu, Pavlos Frangopoulos liderliğinde *Aziz Therapon Cemiyeti*'ni teşkil etmiştir.

Kütahya Sancağı'nın nüfusu II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde 1906-1907 yıllarındaki verilere göre 399.742 olarak gösterilmiştir. İlk defa modern anlamda gerçekleştirilen nüfus sayımından 1907 yılına kadar geçen yaklaşık 13,5 yıllık süreçte, sancak genelinde Müslüman nüfusun yıllık artış hızı yaklaşık %1,45 iken, Rumların %2,70, Ermenilerin ise %1,60 olarak gerçekleşmiştir. 1914 yılında yapılan son nüfus sayımında, Eskişehir'in müstakil sancak statüsüne kavuşması nedeniyle Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu 316.894'e gerilemiştir. 1916 yılına ait istatistikî verilere göre ise nüfus, %2,3'lük bir artış hızıyla 324.357'ye yükselmiştir. Son iki yılda yaşanan bu nüfus değişiminde

Müslümanların artış hızı yaklaşık %3 düzeyindeyken, Rum ve Ermeni nüfusunda kayda değer bir değişim görülmemiştir.

II. Meşrutiyet döneminde Kütahya'nın demografik yapısı, Birinci Dünya Harbi sırasında uygulanan tehcir ve zorunlu göç politikaları nedeniyle belirli ölçüde etkilenmiştir. Yerli Ermeni ve Rum nüfusun sevk edilmemesi, şehrin sosyo ve iktisadî istikrarını korumasına katkı sağlarken başka bölgelerden gönderilen muhacirlerin geçici olarak Kütahya'da iskân edilmesi, şehirdeki nüfus dengesinin kısa süreli değişimlere uğramasına neden olmuştur. Aynı şekilde, 1916 yılından itibaren Arap vilâyetlerinden gelen bazı ailelerin Dördüncü Ordu'nun talebiyle Kütahya'ya yerleştirilmesi, savaş koşullarında şehrin aldığı sosyal yükü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ancak, söz konusu grupların 1918 itibarıyla geri gönderilmesi, bu yer değişimlerinin kalıcı bir nüfus değişimine yol açmadığını göstermektedir.

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı eğitiminde geleneksel yapıdan modern sisteme geçiş süreci olarak öne çıkmış ve bu dönüşüm Kütahya Sancağı'nda da gözlemlenmiştir. Devletin, Tevhid-i Tedrisat hedefi doğrultusunda geleneksel mekteplerin yerine modern okulların sayısını artırma ve öğretim kadrolarının niteliğini dönüştürme çabaları, zaman zaman geleneksel yapıdaki eğitim/öğretim mensuplarının tepkisine yol açmıştır. Maarif Müdürlüklerince hazırlanan teftiş raporları ise gerek şehirde gerekse köylerde ibtidâî mekteplerin fiziki koşullarının yetersiz olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, asil öğretmenlerin büyük bölümünün seferberlik nedeniyle askere alınması ve yerlerine vekâleten atanan öğretmenlerin yetersiz eğitim almış olması da öğrencilerin akademik başarısızlığına neden olan diğer etkenler arasında raporlarda yer almıştır. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet dönemi, Kütahya'da eğitimin modernleşme yönünde evrildiği ancak kaynak yetersizliği, idârî aksaklıklar ve harp koşulları nedeniyle bu dönüşümün sınırlı düzeyde hayata geçirilebildiği bir dönem olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde Kütahya Sancağı, tifo, kolera, frengi ve veba gibi salgın hastalıkların etkisi altında kalmıştır. Ancak şehirdeki yetersiz altyapı, sağlık personeli eksikliği ve belediyelerin maddi imkânsızlıkları, bu hastalıklarla mücadeleyi ciddi ölçüde zorlaştırmıştır. Döneme ait yazışmalar, Kütahya'da yaşanan sağlık sorunlarına karşı kurumların çoğu zaman yetersiz kaldığını, ancak mevcut imkânlar çerçevesinde çeşitli müdahalelerde bulunulduğunu göstermektedir. Bu çerçevede kolera ve tifo salgınlarına karşı geçici karantina merkezleri kurulmuş, frengi hastaları için ise bazı yapılar tedavi merkezlerine dönüştürülmüştür. Öte yandan, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren şehirde modern bir

hastane kurulmasına yönelik hem belediye hem de vakıf destekli girişimlerde bulunulmuş fakat bu teşebbüsler de maddi yetersizlikler ve savaşın getirdiği şartlar nedeniyle tamamlanamamıştır. Sonuç olarak, söz konusu salgın hastalıklara karşı kalıcı çözümler üretilmemiş, hastane hizmetleri ise yeni tesisler yerine askerî kurumlara ait mevcut binalarda sunulmaya çalışılmıştır. Zor koşullara rağmen Kütahya Liva Hususi İdaresi tarafından sağlık sorunlarının çözümüne yönelik olarak livaya yıllık bütçelerde daha fazla kaynak ayrılmış ve merkez ile kazalarda kurumsal sağlık yapılarının inşası planlanmıştır.

Kütahya Sancağı, Anadolu'nun genelinde olduğu gibi ekonomisini büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandırmıştır. Nüfusun önemli bir bölümü tarımsal faaliyetlerle uğraşmasına rağmen, ziraî üretim büyük ölçüde geleneksel yöntemlerle sürdürülmüştür. 20. yüzyılın başlarından itibaren devletin modern tarım araçlarını yaygınlaştırmaya ve tarımsal üretimi artırmaya yönelik çabalarını başlattığı bu süreçte, Ahmed Rıfat Efendi, 1902 tarihli layihasında Kütahya'da tarımsal modernleşmenin sağlanabilmesi için makineleşmenin teşvik edilmesi gibi çeşitli önerilerde bulunmuştur. Bu öneriler sınırlı da olsa ancak 1915 yılı itibarıyla uygulanabilmiştir.

Sancağın 1909, 1913 ve 1914 yıllarına ait zirai sayım verileri değerlendirildiğinde; tahıl, baklagil, sanayi bitkileri, meyve ve üzüm üretiminde dönemsel dalgalanmaların yaşandığı görülmektedir. Özellikle 1913 yılı tarımsal verimliliğin zirveye ulaştığı bir yıl olarak öne çıkarken takip eden dönemde savaş koşullarının da etkisiyle ekim alanlarında ve üretim miktarlarında belirgin düşüşler meydana gelmiştir.

Hayvancılık alanında ise Kütahya gerek büyükbaş gerekse küçükbaş hayvan varlığı ile uzun süre ülke ortalamasının üzerinde bir seviyede kalmayı başarmıştır. Tiftik keçisi yetiştiriciliği özellikle dikkat çekici olup 1913 yılı itibarıyla ülke ortalamasının yedi katına ulaşan üretim kapasitesiyle önemli bir ekonomik değer yaratmıştır. Kümes hayvancılığı da özellikle 1909 yılında zirveye ulaşmış, ancak takip eden yıllarda büyük oranda gerilemiştir. Arıcılık faaliyetlerinde ise 1913 ve 1914 yıllarında bal ve balmumu üretimi ülke ortalamasının üzerine çıkmıştır.

Hayvansal ürünler açısından da Kütahya, yalnızca süt ve süt ürünleriyle değil, aynı zamanda yün, tiftik, keçi kılı ve dericilikle de dikkat çeken bir üretim merkezi olmuştur. 1909 yılında küçükbaş hayvan derisinde ülke ortalamasının 3,5 katı, sığır derisinde ise 3 katı üretim yapılmış, 1913 yılında ise bu ürünlerden sağlanan toplam gelir 18.861 kuruş olarak kayda geçmiştir. Bu gelirin büyük kısmı süt ürünlerinden elde edilmiş, dericilik ve yün üretimi

ikincil düzeyde gelir sağlamıştır. Özellikle Eskişehir ve Merkez Kazasındaki üretim oranları, bu iki bölgenin hayvansal üretim açısından öne çıktığını göstermektedir.

Kütahya, sahip olduğu maden çeşitliliği yönüyle de Osmanlı taşrasında öne çıkan sancaklardan biri olmuştur. 19. yüzyıl ortalarında yürürlüğe giren Ma'âdin Nizamnâmeleri ile madenlerin özel girişimcilere açılması, bölgede madencilik faaliyetlerini hızlandırmış; krom, antimon, kömür, opal (aynü'ş-şems), manganez, amyant ve zımpara taşı gibi stratejik madenlerin keşfi ve işletilmesi mümkün olmuştur. 20. yüzyılda ise krom üretimi öne çıkmış, Osmanlı'da ilk krom yatağı olan Dağardı Ocağı yalnızca Kütahya için değil, ülkenin genel iktisadî yapısı için de stratejik bir değer taşımıştır. Başlangıçta Mabeyn-i Hümâyün'un idaresinde işletilen madenin, zamanla özel girişimcilere ve ardından Bahriye Nezâreti'ne devredilmesi, kromun ekonomik ve askerî önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca Emet, Tavşanlı ve Gediz'deki zengin krom rezervleri işletmeye açılarak Avrupa pazarına ihraç edilmiş, Kütahya bu alanda merkezî bir konum kazanmıştır. Bununla birlikte, Kütahya Sancağı'nda antimon ve opal gibi diğer maden türleri de işletilmiş; kimi madenlerde ise kısa sürede işletme imtiyazlarının feshedildiği görülmüştür. II. Meşrutiyet döneminde Kütahya Sancağı genelinde maden türlerini ve ocaklarını artırmak için arama faaliyetlerine devam edilmiştir.

Önceki yüzyıllarda Kütahya'nın iktisadî hayatında önemli bir yer tutan çinicilik sektörü, 19. yüzyılın sonlarından itibaren ciddi bir gerileme sürecine girmiştir. Ancak bu sanat, Hafız Mehmed Emin Efendi'nin gayretleriyle yeniden canlandırılmaya çalışılmış, devletin 20. yüzyıl başlarından itibaren sürdürdüğü destek II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Bu süreçte Hafız Mehmed Emin Efendi'nin çiniciliği geliştirmek amacıyla Ermeni Minasyan kardeşlerle kurduğu ortaklık, II. Meşrutiyet'in temel hedeflerinden biri olan Osmanlıcılık idealinin somut bir göstergesi olmuştur. Ortak girişimler sayesinde yalnızca üretim faaliyetleri artırılmamış aynı zamanda devlet erkânı nezdinde yürütülen girişimlerle çini sanatına kurumsal bir kimlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Buna rağmen çiniciliğin istenilen seviyeye getirilememesi büyük ölçüde savaşların yıkıcı etkileri, sermaye yetersizliği ve teknik altyapı eksiklikleriyle bağlantılıdır. Bununla birlikte Hafız Mehmed Emin Efendi'nin çini sanatı için verdiği mücadele, Osmanlı'nın son dönemi içinde müstesna bir yere sahiptir. Onun çini sanatına ve vatana bağlılığı, nihayetinde Millî Mücadele uğruna hayatını feda etmesiyle taçlanmıştır. Bugün Kütahya'da yaşatılan çinicilik geleneği büyük ölçüde Hafız Mehmed Efendi'nin gayretlerine dayanmıştır.

Sonuç olarak, II. Meşrutiyet’le birlikte gerçekleştirilen reformlar, Kütahya Sancağı’nın idarî, siyasî, toplumsal ve iktisadî alanlarında köklü dönüşümlerin kapısını aralamıştır. Ancak dönemin savaşları, altyapı yetersizlikleri, bölgede yaşanan eşraf-yönetici çekişmeleri ve İttihatçılık-İtilafçılık mücadelesi bu gelişimi önemli ölçüde sınırlamıştır. Bu süreçte ortaya çıkan sonuçlar, Kütahya’nın günümüzdeki durumunun temel sebeplerini teşkil etmiş ve şehrin sosyal, siyasî ve iktisadî alanlardaki sorunlarının tarihî zeminini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Adıyeke, A. N. (1991). Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), ss. 47-70.

Ahenk, 1 Ağustos 1908.

Ahenk, 11 Ağustos 1908.

Ahenk, 7 Ağustos 1908.

Ahenk, 24 Şubat 1913.

Ahmad, F. (1971). *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)*. Sander Yayınları, İstanbul.

Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (Çev.) Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Ahmad, F.– Rustow, D. A. (2012). İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918. *Güneydoğu Avrupa Araştırmalar Dergisi*, Sayı:4-5 Yıl 1976, İstanbul, ss. 245-284.

Ahmed Refik (1324-1326). *İnkılâb-ı Âzim, Asır Matbaası, Dersaadet*.

Ahmet Şerif (1999). *Anadolu'da Tanîn*. (Haz.) Mehmet Çetin Börekçi, c. I., TTK Basımevi, Ankara, 1999.

Akbal, F. (1951). 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus. *Bellekten Dergisi*, 15(60), Ankara, ss.617-628.

Akbayar, N. (1985) "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. c.5, İstanbul, s. 1238-1239.

Akcan, E. (2022). *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Akgündüz, A. (2015). *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi*. Türk İdarî Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara.

Akkuş, Y. (2011). *Osmanlı Taşra İdaresinde Reform: Merkez-Taşra Arısındaki İdarî -Malî İlişkiler ve Vilâyet Bütçeleri (1864-1913)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Aksu Aylık Kültür Dergisi (Kasım 1965). 2 (15), Kütahya.

Akşın S. (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Akşın, S. (1985). “Jön Türkler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 832-843.

Akşın, S. (1997.) *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi*. c. 1, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, YY.

Akyıldız, A. (2003). “Meclis-i Mebusan” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, ss. 245-247.

Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Akyüz, Y. (2005) *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 M.S. 2004*. Pegama Yayıncılık, Ankara.

Ali Asaf (1308). *Hüdâvendigâr Vilâyeti Coğrafya ve Ahval-i Umûmiyesi*, Vilâyet Matbaası, YY.

Ali Cevad (1991). *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*. (Haz.) Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara.

Ali Cevad (H.1302). *Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lûgatı*. c. 2, Kasbar Matbaası, İstanbul.

Alemdar, 28 Ağustos 1911.

Alkan, N. (2011). II. Abdülhamid Yönetimi ve Jön Türkler Devr-i Hamid, M. Hülagü, M. Batmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, ss. 119-145.

Annuaire Oriental Du Commerce de L'industrie de L'administration Et de La Magistrature. 1909.

Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'orient 1913.

Alper, E. R. (1956). *Yeşil Simav*. Selüloz Basımevi, İzmir.

Anadolu, 7 Mart 1912.

Anadolu, 24 Mart 1912.

Arıkan, R. (2010). *Tanzimat Döneminde Kütahya*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya,

Arlı, H. (1989). *Kütahyalı Mehmed Emin Usta ve Eserlerinin Üslubu*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Aslanapa, O.** (1949). *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*. Üçler Basımevi, İstanbul.
- Ateş, S. Y.** (2012). *Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Atsız, N.** (1970). *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Avşaroğlu, N.** (2021). *Anadolu'da Madencilik Tarihi*. Y.Y., Ankara.
- Aydemir, Ş. S.** (1986). *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1908-1914)*. c. 2, Remzi Kitabevi, Ankara.
- Aydın, M.** (2016). Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016 (48), ss. 199-232.
- Aydın A. – Öntuğ, M.M.** (2019). Osmanlı Dönemi Kütahya'daki Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl). *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, ss. 13-41.
- Aydoğan, E.– Eyüpoğlu, İ.** (2004). *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*. Alternatif Yayınları, Ankara.
- Aykaç, S. A.** (2023). Cumhuriyet'e Uzanan Yolu Anlamak: Jön Türkler ve II. Meşrutiyet'e Genel Bir Bakış. *Kocatepe Beşerî Bilimler Dergisi*, 2 (2), s. 239. ss. 237-246.
- Babot, C.** (2011). *La Mission des Augustins de l'Assomption à Eski-Chéhir 1891-1924*. The Isis Press, İstanbul.
- Balcıoğlu, M.** (1999). Osmanlı Genç Derneklerinden İnkılâp Gençleri Derneklerine. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15(43), ss. 139-162.
- BAO. DH. MUİ. 144/25-01.
- Başkan, Ö. F.** (2019). *İttihat ve Terakki Dönemi Protestolar, Mitingler, Nümayişler ve Boykotlar (1908-1918)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Baykara, T.** (2015). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*. Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Bayartan, M.** (2008). XIX. yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), ss. 137-155.
- Bayur, Y. H.** (1991a.). *Türk İnkılâbı Tarihi*. c. I Kısım: I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Bayur, Y. H.** (1991b.). *Türk İnkılâbı Tarihi*. c. I Kısım: II, TTK Basımevi, Ankara.

- Bayur, Y. H.** (1991c.). *Türk İnkılâbı Tarihi*. c. II Kısım: I, TTK Basımevi, Ankara.
- Behlülgil, M.** (1992). *İmparatorluk ve Cumhuriyet Döneminde İllerimiz*, BDS Yayınları, İstanbul.
- Berkes, N.** (2012). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. (Haz.) Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Beydilli, K.** (1999). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Beyoğlu, S.** (2004). Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*.11, ss. 31-52.
- Bıyık, Ö.** (2016). *Fatih Mehmed Devri Anadolu Vilâyeti Müsellem ve Piyade Defteri*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- Bilgin, T.**, (2015). *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik.
- Binbaşı Mehmed Nasrullâh vd.** (1325). *Memâlik-i mahrûse-i şâhâneye mahsûs mükemmel ve mufassal atlas*. Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul.
- Birinci A.** (2020). *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye karşı çıkanlar*. Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Birinci, A.** (1998). “Hürriyet ve İhtilâf Fırkası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 18. ss. 507-511.
- Birinci, A.** (1999). Osmanlı İttihat be Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi, Kemal Çiçek, C. (Ed.) *Osmanlı*, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 401-409.
- BOA. A.MKT. 83/7.
- BOA. A. MKT. UM. 447 /36.
- BOA. A. MKT. MVL. 107/6.
- BOA. A. DVNSMHM. d. 120/193.
- BOA. BEO. 174/12978.
- BOA. BEO. 1795/13460.
- BOA. BEO. 2523/189169.

BOA. BEO. 2560/191986.
BOA. BEO. 3004/225249.
BOA. BEO. 316/23632.
BOA. BEO. 3309/248130.
BOA. BEO. 3338/250325.
BOA. BEO. 3439/257913.
BOA. BEO. 3449/258672.
BOA. BEO. 3484/261272.
BOA. BEO. 3555/ 266552.
BOA. BEO. 3660/274434.
BOA. BEO. 3676/275636.
BOA. BEO. 3805/285322.
BOA. BEO. 3890/271741.
BOA. BEO. 4012/300850.
BOA. BEO. 4014/301001.
BOA. BEO. 4052/303874.
BOA. BEO. 4080/305947.
BOA. BEO. 4236/317675.
BOA. BEO. 4250/318742.
BOA. BEO. 4273/320454.
BOA. BEO. 4332/324832.
BOA. BEO. 4409/330628.
BOA. BEO. 4500/337479.
BOA. BEO. 4508/338082.
BOA. BEO. 4564/342228.
BOA. BEO. 4572/342867.

BOA. BEO. 3299 /247380.
BOA. BEO 3291/ 246759.
BOA. BEO. 3937/295212.
BOA. BEO. 3142/235625.
BOA. BEO 3179/238367.
BOA. BEO. 3257/244213.
BOA. BEO. 3619/271381.
BOA. BEO. 4571/34274.
BOA. BEO. 1094/82035.
BOA. BEO. 3810/285679.
BOA. BEO. 3929/294636.
BOA. BEO. 3538/265287.
BOA. BEO. 2977 /223257.
BOA. BEO. 2255 /169114.
BOA. BEO. 3526/264376.
BOA. BEO. 2465/184807.
BOA. BEO. 2489/186675.
BOA. BEO 3709-278163.
BOA. DH.H. 29-1/32.
BOA. DH.H. 67/6.
BOA. DH İ.U.M. EK. 04/03.
BOA. DH. EUM. 6. ŞB. 21/46.
BOA. DH. EUM. 6. Şb. 7/14.
BOA. DH. EUM. 6.şb. 28/45.
BOA. DH. EUM. 2. Şb. 74/27.
BOA. DH. EUM. 2. Şb. 11/31.

BOA. DH. EUM, 2.Şb. 73/63.
BOA. DH. EUM. 2.Şb. 76/63.
BOA. DH. EUM, 2.Şb. 68/93.
BOA. DH. EUM.2.Şb 11/40.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 24 /13.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 8 /38.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 14/5.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 9/13.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 10/25.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 11/05.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 9/30.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 9/37.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 12/16.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 12/01.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 12/33.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 12/35.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 9/28.
BOA. DH. EUM.4.Şb. 23/53.
BOA. C. MF. 155/7729.
BOA. DH. EUM.6. Şb. 28/46.
BOA. DH. EUM. MH. 1/100.
BOA. DH. EUM. MH. 101/1.
BOA. DH. İ. UM 45/61.
BOA. DH. İ. UM. 10-2/2-16.
BOA. DH. İ. UM. 10-2/2-2.
BOA. DH. İ. UM. 45/63-4.

BOA. DH. Í. UM. 45/63-5.
BOA. DH. Í. UM. 45-1/74-3.
BOA. DH. Í. UM. 45-1/74-4.
BOA. DH. Í. UM. 45-2/35-2.
BOA. DH. Í. UM. 45-2/37-3.
BOA. DH. Í. UM. 45-2/53-2.
BOA. DH. Í. UM. 45-3/59-2.
BOA. DH. Í. UM. 45-3/59-3.
BOA. DH. Í. UM. 48/13-2.
BOA. DH. Í. UM. 48-13/3.
BOA. DH. Í. UM. EK. 104/2.
BOA. DH. Í. UM. EK. 104/87.
BOA. DH. Í. UM. EK. 119/1.
BOA. DH. Í. UM. EK. 25/109.
BOA. DH. Í. UM. EK. 69/3.
BOA. DH. Í. UM. EK. 8/19-4.
BOA. DH. Í. UM. EK. 07/42.
BOA. DH. Í. UM. 45-3 /21.
BOA. DH. Í. UM. EK. 84/2.
BOA. DH. Í. UM. 10/2.
BOA. DH. Í. UM. EK. 6/72-003.
BOA. DH. Í. UM. EK. 66/31-1.
BOA. DH. ÍD. 144-1/20-2.
BOA. DH. ÍD. 183/21-6.
BOA. DH. ÍD. 194/58.
BOA. DH. ÍD. 222/21-3.

BOA. DH. ÌD. 26-1/77-2.
BOA. DH. ÌD. 39/34-1.
BOA. DH. ÌD. 39/34-2.
BOA. DH. ÌD. 97-2/36-2.
BOA. DH. ÌD. 50/44.
BOA. DH. ÌD. 57/9-70.
BOA. DH. ÌD. 57/9-55.
BOA. DH. ÌD. 106/11.
BOA. DH. KMS. 35/53.
BOA. DH. MB. HPS. M. 153/38.
BOA. DH. MB. HPS. M. 23/10.
BOA. DH. MKT. 02475/134.
BOA. DH. MKT. 1171/80.
BOA. DH. MKT. 1235/36.
BOA. DH. MKT. 1271/2.
BOA. DH. MKT. 1360/138.
BOA. DH. MKT. 1468/3.
BOA. DH. MKT. 1495/80.
BOA. DH. MKT. 1641/89.
BOA. DH. MKT. 166/22.
BOA. DH. MKT. 1919/20.
BOA. DH. MKT. 1935/57.
BOA. DH. MKT. 2002/18.
BOA. DH. MKT. 2124/42.
BOA. DH. MKT. 2471/100.
BOA. DH. MKT. 2619/41.

BOA. DH. MKT. 2647/66.
BOA. DH. MKT. 2665/92.
BOA. DH. MKT. 2687/63.
BOA. DH. MKT. 2689/80.
BOA. DH. MKT. 2700/49.
BOA. DH. MKT. 2701/76.
BOA. DH. MKT. 2724/96.
BOA. DH. MKT. 2735/100.
BOA. DH. MKT. 2735/79.
BOA. DH. MKT. 2743/83-2.
BOA. DH. MKT. 2748/06.
BOA. DH. MKT. 2796/61.
BOA. DH. MKT. 28/26.
BOA. DH. MKT. 2809/47.
BOA. DH. MKT. 2822/24.
BOA. DH. MKT. 2866/58.
BOA. DH. MKT. 2869/19.
BOA. DH. MKT. 31/67.
BOA. DH. MKT. 532/44.
BOA. DH. MKT. 625/75.
BOA. DH. MKT. 868/12.
BOA. DH. MKT.1252/6.
BOA. DH. MKT.2690/61.
BOA. DH. MKT.2701/76.
BOA. DH. MKT.2704/63.
BOA. DH. MKT. 1244/08.

BOA. DH. MKT. 504/6.
BOA. DH. MKT. 2573/97.
BOA. DH. MKT. 688/55.
BOA. DH. MKT. 2677/57.
BOA. DH. MUĪ. 140/27.
BOA. DH. MUĪ. 169/49.
BOA. DH. MUĪ. 9-58.
BOA. DH. MUĪ. 23/72.
BOA. DH. MUĪ. 127/40.
BOA. DH. MUĪ. 69/31.
BOA. DH. SAĪD. d. 03/514.
BOA. DH. SAĪD. d. 111/467.
BOA. DH. SAĪD. d. 112/208.
BOA. DH. SAĪD. d. 113/181.
BOA. DH. SAĪD. d. 113/289.
BOA. DH. SAĪD. d. 122/287.
BOA. DH. SAĪD. d. 123/15.
BOA. DH. SAĪD. d. 150/12.
BOA. DH. SAĪD. d. 150/363.
BOA. DH. SAĪD. d. 150/467.
BOA. DH. SAĪD. d. 150/95.
BOA. DH. SAĪD. d. 152/169.
BOA. DH. SAĪD. d. 172/200.
BOA. DH. SAĪD. d. 172/425.
BOA. DH. SAĪD. d. 172/42524.
BOA. DH. SAĪD. d. 177/221.

BOA. DH. SAİD. d. 180/161.
BOA. DH. SAİD. d. 180/253.
BOA. DH. SAİD. d. 180/37.
BOA. DH. SAİD. d. 180/43.
BOA. DH. SAİD. d. 2/24.
BOA. DH. SAİD. d. 22/355.
BOA. DH. SAİD. d. 26/391.
BOA. DH. SAİD. d. 45/331.
BOA. DH. SAİD. d. 47/359.
BOA. DH. SAİD. d. 55/203.
BOA. DH. SAİD. d. 55/273.
BOA. DH. SAİD. d. 66/377.
BOA. DH. SAİD. d. 68/14.
BOA. DH. SAİD. d. 71/232.
BOA. DH. SAİD. d. 71/335.
BOA. DH. SAİD. d. 76/439.
BOA. DH. SAİD. d. 80/231.
BOA. DH. SAİD. d. 80/445.
BOA. DH. SAİD. d. 81/345.
BOA. DH. SAİD. d. 81/467.
BOA. DH. SAİD. d. 91/237.
BOA. DH. SAİD. d.153/235.
BOA. DH. SFR. 453/50.
BOA. DH. SFR. 463/48.
BOA. DH. SFR. 464/38.
BOA. DH. ŞFR. 494/03.

BOA. DH. SNM. 4/105.
BOA. DH. SYS. 122/1-1.
BOA. DH. SYS. 122/1-155.
BOA. DH. SYS. 122/1-156.
BOA. DH. SYS. 122/1-25.
BOA. DH. SYS. 122/3-2.
BOA. DH. SYS. 123/35-17.
BOA. DH. SYS. 123/35-19.
BOA. DH. SYS. 83/2-6.
BOA. DH. SYS. 83/2-9-6.
BOA. DH. SYS. 83/3- 53.
BOA. DH. SYS. 83/3-17.
BOA. DH. SYS. 83/3-18.
BOA. DH. SYS. 83/3-44.
BOA. DH. SYS. 83-1/2-20/2.
BOA. DH. SYS. 83-2/3-4-3.
BOA. DH. SYS. 83-2/3-49.
BOA. DH. SYS. 83-2/3-51.
BOA. DH. ŞFR. 403-62.
BOA. DH. ŞFR. 406/30-01.
BOA. DH. ŞFR. 410/60.
BOA. DH. ŞFR. 488/78.
BOA. DH. ŞFR. 545/59-01.
BOA. DH. ŞFR. 604/40.
BOA. DH. ŞFR. 55/292.
BOA. DH. ŞFR. 496/64.

BOA. DH. ŞFR. 485/109.
BOA. DH. ŞFR. 485/108.
BOA. DH. ŞFR. 55/106.
BOA. DH. ŞFR. 70/92.
BOA. DH. ŞFR. 490/2.
BOA. DH. ŞFR. 485/108.
BOA. DH. ŞFR. 490/59.
BOA. DH. ŞFR. 489-60.
BOA. DH. ŞFR. 55/178.
BOA. DH. ŞFR. 488/78.
BOA. DH. ŞFR. 496/64.
BOA. DH. ŞFR. 498/04.
BOA. DH. ŞFR. 502/124.
BOA. DH. ŞFR. 504/67.
BOA. DH. ŞFR. 523/100.
BOA. DH. ŞFR. 70/06.
BOA. DH. ŞFR. 537/77.
BOA. DH. ŞFR. 70/92.
BOA. DH. ŞFR 539/18.
BOA. DH. ŞFR 541/31.
BOA. DH. ŞFR 73/5.
BOA. DH. ŞFR 517/65.
BOA. DH. ŞFR 93/281.
BOA. DH. ŞFR 604/40.
BOA. DH. ŞFR 63/145.
BOA. DH. ŞFR 63/123.

BOA. DH. ŞFR 541/61.
BOA. DH. ŞFR. 597/111.
BOA. DH. ŞFR. 573/108.
BOA. DH. ŞFR. 85/215.
BOA. DH. ŞFR. 94/30.
BOA. DH. ŞFR. 93/52.
BOA. DH. ŞFR. 85/259.
BOA. DH. ŞFR. 476/126.
BOA. DH. ŞFR. 490/99.
BOA. DH. ŞFR. 70/109.
BOA. DH. ŞFR. 551/45.
BOA. DH. ŞFR. 80/150.
BOA. DH. ŞFR. 602/12.
BOA. DH. ŞFR. 92/187.
BOA. DH. ŞFR. 601/53.
BOA. DH. TMIK. S. 34/70.
BOA. DH. TMIK.S. 62/33.
BOA. DH. UMVM. 07/16.
BOA. DH. UMVM. 138/5.
BOA. DH. UMVM. 140/81.
BOA. DH. UMVM. 145/31.
BOA. DH. UMVM. 146/109.
BOA. DH. UMVM. 148/7.
BOA. DH. UMVM. 33/27-1.
BOA. DH. UMVM. 83/10.
BOA. DH. UMVM. 90/15.

BOA. DH. UMVM. 148-7.
BOA. DH. UMUVM. 33/40.
BOA. DH. UMVM. 37/2.
BOA. DH. UMVM.138/5.
BOA. DH. UMVM.85/07.
BOA. DH. UMVM.85/16.
BOA. DH. UMVM. 80/54.
BOA. HRT. h. 2254/01.
BOA. HRT. h. 361.A
BOA. HR. MKT. 794/62.
BOA. HSDHADB. 1/10.
BOA. HSDHADB. 5/48.
BOA. HSDHADB. 5/49.
BOA. HRS-SYS. 2304/8-21.
BOA. Ī.AZN. 84/13-2.
BOA. Ī.AZN. 52/17-4.
BOA. Ī.EV. 54/17.
BOA. Ī. ĪMT. 6/8-8.
BOA. Ī. ĪMT.7/15.
BOA. Ī. DH. 1452/36-5.
BOA. Ī. DH. 1469/20.
BOA. Ī. DH. 1489/28.
BOA. Ī. DH. 1495/31.
BOA. Ī. DH. 1497/20.
BOA. Ī. DH. 1498/23.
BOA. Ī. DH. 1498/42.

BOA. Í. DH. 1499/61.
BOA. Í. DH. 1500/48.
BOA. Í. DH. 1506/53.
BOA. Í. DH. 1508/50.
BOA. Í. DH. 1509/6.
BOA. Í. DH. 1512/34.
BOA. Í. DH. 1513/28.
BOA. Í. DH. 1514/9.
BOA. Í. DH. 1264/ 99323.
BOA. Í. DH. 1437/16
BOA. Í. DH. 1451/25.
BOA. Í. DH. 1481/10.
BOA. Í. DH. 1487/7-4.
BOA. Í. DH. 1495/31.
BOA. Í. DH. 1503-1.
BOA. Í. DH. 1506/41.
BOA. Í. DH. 1507/28.
BOA. Í. DH. 1511/19.
BOA. Í. DH. 1511/20-2.
BOA. Í. DH. 1512/79-1.
BOA. Í. DH. 1512-39.
BOA. Í. DH. 1513-40.
BOA. Í. DH. 1572/79-2.
BOA. Í. DUIT. 28/1.
BOA. Í. DUIT. 42/23.
BOA. Í. DUIT. 44/108.

BOA. Ī. DUĪT. 72/88.
BOA. Ī. DUĪT. 114/28.
BOA. Ī. DUĪT. 131/46.
BOA. Ī. DUĪT. 134/13.
BOA. Ī. MLU. 007/15-4.
BOA. Ī. MVL. 235/8235.
BOA. Ī. MVL. 583/2622.
BOA. Ī. TKS. 21/39.
BOA. Ī.SH. 5/21-05.
BOA. Ī. OM. 15/1-6.
BOA. Ī. OM. 14/8.
BOA. Ī.MBH. 17/67.
BOA. Ī.MMS. 170/11.
BOA. Ī.TAL. 132/2.
BOA. Ī.TAL. 345/75-3.
BOA. Ī. TAL. 257/65-01.
BOA. Ī.TZT. 1/25.
BOA. KK. d. 5802.
BOA. MF. ĪBT. 577/20.
BOA. MF. ĪBT. 311/74.
BOA. MF. ĪBT. 461/49.
BOA. MF. ĪBT. 462/58.
BOA. MF. ĪBT. 565/45.
BOA. MF. ĪBT. 178/13.
BOA. MF. ĪBT. 565/45.
BOA. MF. ĪBT. 577/20.

BOA. MF. İBT. 462/58.
BOA. MF. İBT. 487/60.
BOA. MF. İBT. 269/95.
BOA. MF. İBT. 302/75.
BOA. MF. İBT. 447/21.
BOA. MF. İBT. 252/8.
BOA. MF. İBT. 331/74.
BOA. MF. İBT. 380/27.
BOA. MF. İBT. 460/13.
BOA. MF. İBT. 358/36.
BOA. MF. İBT. 445/65.
BOA. MF. İBT. 109/1.
BOA. MF. İBT. 155/3.
BOA. MF. İBT. 333/47.
BOA. MF. İBT. 439/53.
BOA. MF. İBT. 362/84.
BOA. MF. İBT. 419/42.
BOA. MF. İBT. 421/45.
BOA. MF. İBT. 456/51.
BOA. MF. İBT. 2/42.
BOA. MF. İBT. 3/144.
BOA. MF. İBT. 472/72.
BOA. MF. İBT. 163/28.
BOA. MF. İBT. 265/34.
BOA. MF. İBT. 426/24.
BOA. MF. İBT. 467/55.

BOA. MF. İBT. 317/49.
BOA. MF. HTF. 5.5.
BOA. MF. MGM. 9/36.
BOA. ML. MSF. d. 4766.
BOA. MF. MKT. 1216/ 86.
BOA. MF. MKT. 891/2.
BOA. MF. MKT. 868/59.
BOA. MF. MKT. 1088/29.
BOA. MF. MKT. 9981/8.
BOA. MF. MKT. 510/10.
BOA. MF. MKT. 458/54.
BOA. MF. MKT. 13/1.
BOA. MF. MKT. 20/11.
BOA.MF. MKT. 8/34.
BOA .MF. MKT.29/25.
BOA. MF. MKT.41/70.
BOA. MF. MKT. 16/75.
BOA. MF. MKT. 691/49.
BOA. MF. MKT. 675/63.
BOA. MF. MKT. 417/5.
BOA. MF. MKT. 27-124.
BOA. MF. MKT. 126/42.
BOA. MF. MKT. 162/11.
BOA. MF. MKT. 150/80.
BOA. MF. MKT. 202/21.
BOA. MF. MKT. 137/39.

BOA. MF. MKT. 673/40.
BOA. MF. MKT. 727/38.
BOA. MF. MKT. 762/76.
BOA. MF. MKT. 932/10.
BOA. MF. MKT. 1086/71.
BOA. DH. MKT. 1285/42.
BOA. DH. MKT. 2623/41.
BOA. DH. MKT.2752/99.
BOA. DH. MTV. 22/71
BOA. ML. EEM. 788/51-3.
BOA. ML. EEM. 689/17-1.
BOA. ML. EEM. 800 /16-1.
BOA. ML. EEM.1132/21-4.
BOA. ML. VRD. TMT. d. 2258.
BOA. ML. VRD. TMT. d. 2511.
BOA. MŞH. ŞSC.d.6302.
BOA. MŞH.ŞSC.d..6294.
BOA. MV. 211/33.
BOA. MV. 230/07.
BOA. MV. 241/77.
BOA. MVL. 604/42.
BOA. MVL. 607/24.
BOA. MVL. 712/49.
BOA. MVL. 725/95.
BOA. MV. 155/54.
BOA. DH. MUİ. 76/02.

BOA. DH. MUI. 80/57.
BOA. NFS. d. 16879.
BOA. NFS. d. 16880.
BOA. NFS. d. 16882.
BOA. NFS. d. 17393.
BOA. NFS. d. 17397.
BOA. NFS. d. 17402.
BOA. NFS. d. 17407.
BOA. NFS. d. 17410.
BOA. NFS. d. 17411.
BOA. NFS. d. 17425.
BOA. NFS. d. 17645.
BOA. NFS. d.1626.
BOA. NFS. d.16964.
BOA. NFS. d.1605.
BOA. NFS. d.1631.
BOA. Nfs. d.3087.
BOA. Nfs. d.7181.
BOA. Nfs. d.7356.
BOA. ŞD. 1537/54.
BOA. ŞD. 1542/26.
BOA. ŞD. 1586/22.
BOA. ŞD. 1593/18.
BOA. ŞD. 1596/6.
BOA. ŞD. 1604/31-8.
BOA. ŞD. 1630/22.

BOA. ŞD. 1846/74.
BOA. ŞD. 2430/15-5.
BOA. ŞD. 2430/16.
BOA. ŞD. 2430/16-5.
BOA. ŞD. 2881/25.
BOA. ŞD. 2882/61.
BOA. ŞD. 318/12.
BOA. ŞD. 659/10.
BOA. ŞD. 216/66.
BOA. ŞD. 3215/06.
BOA. ŞD. 52/40.
BOA. ŞD. 1265/23.
BOA. ŞD. 539/23-5.
BOA. ŞD. 544/9.
BOA. ŞD. 540/10.
BOA. ŞD. 546/2.
BOA. Y. MTV. 201/14-2.
BOA. Y. MTV. 204/5.
BOA. Y.MTV 225-100.
BOA. Y. MTV. 253-87/3.
BOA. Y.MTV. 252-138/2.
BOA. Y. MTV. 284-111.
BOA. Y.MTV. 296-33-/2.
BOA. Y. MTV. 299-67.
BOA. Y.MTV. 300-44/2.
BOA. Y. MTV. 304/157-2.

BOA. Y.MTV. 306/125-2.

BOA. Y.MTV. 311/96-2.

BOA. Y. MTV. 78/137.

BOA. Y.MTV. 218-65.

BOA. Y.MTV. 231/14.

BOA. Y.PRK. AZJ. 27/61.

BOA. Y. PRK. KOM. 16/41-2.

BOA. Y. PRK. UM. 70/108.

BOA. Y. PRK. UM. 9/47.

BOA. Y. PRK. UM. 80/103.

BOA. Y. PRK. UM. 80/93.

BOA. Y.EE.71/79-4.

BCA. 272-0-0-14-73-6-14.

Bozkurt, N. (2010). Maârif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağında Eğitim-Öğretim (H.1316 1321/M.1898-1904). *History Studies*, 2(3), ss. 61-84.

Börekçi, M. Ç. (1999). *Ahmet Şerif Anadolu'da Tanin*. c. I, TTK Basımevi, Ankara.

Burgaç, M. (2019). İmparatorluktan Cumhuriyete Devreden Bir Sorun: Mülkî Taksimat. *History Studies*, 11(1), ss.75-90.

Burhan Felek, Yeni Kütahya Gazetesi 24 Nisan 1998.

Bursa Sergisi "10 Temmuz 1325", 24 Temmuz 1325, Numara: 3.

Cihangir, Ç. K. (2017). *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Çadırcı, M. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ülke yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 210-230.

Çadırcı, M. (1987). Tanzimatın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim, *Belleten Dergisi*, 51(201), Ankara, ss. 1215-1240.

- Çadırcı, M.** (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. TTK, Ankara.
- Çadırcı, M.** (2007). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara.
- Çadırcı, M.** (2017). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*. İmge Yayınevi, İstanbul.
- Çakır, İ. E.** (2016). XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kütahya Kazâsı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (1), ss. 243-274.
- Çakmak, B.** (2014). Osmanlı Taşrasında Yönetme ve Yönetilme Kaygıları: Uşak Kazasında Mülkî-İdarî Değişim Talepleri ve Teşebbüsleri (1908-1919). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:36, ss.46-66.
- Çakmak, B.** (2014). Uşak Kazası'nda Mekânın Mülkî-İdarî -Askerî-Adlî-Ticarî Organizasyonu ve Mülkî Nahiyelerin Yönetimi (1870-1908). *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2), ss. 47-76.
- Çakmak, B.** (2019). *Taşra İdaresinde Osmanlı Merkezîyetçiliği Gediz'de Kaza İdaresi ve Sorunları*. Hitabevi Yayınevi, Ankara.
- Çakmak, B.** (2025). Taşrada Modern Bir Mektebin Kurumsal Yapısı ve Mahallî İşlevi: Uşak Erkek Rüşdiye Mektebi (1872-1914). *TTK Belleten Dergisi*, 89(314), ss. 265-309.
- Çakmak, B.** (2008). *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Çankaya, A.** (1968-1969). *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkîye Târîhi ve Mülkîyeliler (1859-1968)*. c. 1, Mars Matbaası, Ankara.
- Çavdar, T.** (1991). *İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları İstanbul.
- Çavdar, T.** (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*. İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- Cemal, B.** (1977). *Cemal Paşa Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Hatıralar*. Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- Çelebi, İ.** (1999) *Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri*, Ed. Güler Eren, Osmanlı, Cilt: 5, ss. 168-175.
- Çetinkaya, D.** (2004). *1908, Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Çığır, 9 Şubat 1327.

Çiçek, K. (2016). *Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi*. Astana Yayınları, Ankara.

Çiftçioğlu, İ. (2006). Germiyanogulları Dönemi Kütahya Medreseleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 15*, ss. 161-180.

Çini, R. (2002). *Ateşin Yarattığı Sanat Türk Çiniciliğinde Kütahya*. Celsus Yayıncılık, Y.Y.

Çitçi, S. (2013). Bir Devlet Adamı Olarak Fâik Âli Ozansoy. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 50*, ss. 103-124.

Çitçi, S. (2015). *Fâik Âli Ozansoy Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.

Çoker F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem, (1919-1923)*. Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, Ankara.

Çoker, F. (1994). *Parlamento Tarihi- Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*. c. III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.

Çoruk, A. (2013). *Eskişehir'de Bir Dönemin Aynası, Hakikat Gazetesi (1911-1912) Çeviri yazı*, Türk Dünyası Vakfı, Eskişehir.

Çulcu, M. (2011). *İttihat ve Terakki I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e*. E Yayınları, İstanbul.

Dağlar, O. (2008). II. Meşrutiyet'in ilanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908). *İstanbul Üniversitesi Siyasal Fakülteler Dergisi, 38*, ss. 141-159.

Dâhiliye Nezareti, Teşkilat-ı Hazıra-ı Mülkîyeyi Havi Cetvel, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331.

Dahiliye Nezareti, Teşkilat-ı Hazıra-i Mülkîyeyi Hâvi Cedvel, Bâb-ı Âli Dahiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye-i Dahiliye Müdüriyeti, İstanbul, R.1331/ M.1915.

Dâhiliye Vekâleti (1928). *Son Teşkilat-ı Mülkîyede Köylerimizin Adları*, Hilâl Matbaası, İstanbul.

Dâhiliye Vekâleti (1933). *Köylerimiz*. Türk Anonim Şirketi Matbaası, İstanbul.

Demir, F. (2007). *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*. İmge Kitabevi, Ankara.

Demirel, Ö. F. (2022). Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs- 6 Haziran 1915). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan). ss. 1477-1508.

Demirel, F. (2010). *Mekteb-i İdâdi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı.

Demircan, A. (2017). *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmelerinde Simav (1870-1907)*, Simav Belediyesi Kültür Yayınları. Ankara.

Demircan, A. (2018). *Recep Albayrak'la Dervent'ten Derbent'e*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Demiryürek, H. (2015). *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik.

Doğanay, R. (2022). Osmanlı Modernleşmesinde Eğitim Faaliyetleri. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 3(16), ss. 47-70.

Doğru, H. (1989). XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi. *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), Eskişehir, s.183-223.

Donanma, Mayıs 1326, Numara:3.

Donanma, Eylül 1326, Numara: 7.

Donanma, Teşrin-i Evvel 1326, Numara:8.

Donanma, Teşrin-i Sani 1326, Numara:9.

Donanma, Kanun-ı Evvel 1326, Numara:10.

Donanma, Kanun-i Sani 1326, Numara:11.

Donanma, Şubat 1326, Numara:12

Donanma, Mart 1327, Numara:13.

Donanma, Nisan 1327, Numara:14.

Donanma, Mayıs 1327, Numara:15.

Donanma, Haziran 1327, Numara:16.

Donanma, Temmuz 1327, Numara:17.

Donanma, Ağustos 1327, Numara: 18.

Donanma, Eylül 1327, Numara:19.

Donanma, Teşrin-i Evvel 1327, Numara:20.

Donanma, Teşrin-i Sani 1327, Numara:21.

Donanma, Kanun-ı Evvel 1327, Numara:22.

Donanma, Kanun-i Sani 1327, Numara:23-24.

Donanma, Mart 1328, Numara:25.

Donanma, Mayıs 1328, Numara:27.

Donanma, Nisan 1328. Numara:26.

Donanma, Temmuz 1328, Numara: 29.

Donanma, Teşrin-i Sani- Teşrin-i Evvel 1328, Numara:32-33.

Donanma, Kanun-ı Evvel- Kanun-ı Sani 1328, Numara: 34-35.

Donanma, Eylül- Teşrin-i Evvel 1329, Numara: 43-44.

Donanma, Kanun-ı Evvel- Kanun-ı Sani 1329, Numara: 45-46.

Donanma, Kanun-ı Sani- Şubat 1329, Numara: 47-48.

Düstur, 1. Tertip, c. 1, H. 1289.

Düstur, 2. Tertip, c. 5, 13 Mart 1329.

Düstur, 2. Tertip, c. 5. 3 Teşrin-i Evvel 1329.

Düstur, 2. Tertip, c. 6, 10 Temmuz 1330.

Düstur, 2. Tertip, c.10, 1928.

Efe, A. (2002). *Muhassıllık Teşkilatı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Ekrem Reşad& Osman Ferid (1325). *1325 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevsâl-i Osmanî*. Birinci Sene, Matbaa Amedi.

Efiloğlu, A. (2011). *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*. Bayrak Yayıncılık, İstanbul.

Elöve, M. E. (1953). *İkinci Meşrutiyet Devrinin Siyasi Hayatına Bakış*. Çankaya Matbaası, Ankara.

Emecen, F. M. (1996). Beylikten Sancağa. Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dâir Bazı Mülâhazalar. *Belleten Dergisi*, 60(227), TTK, Ankara, ss. 81-92.

- Emecen, F. M.** (1998). “Hüdâvendigâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, ss.285-286.
- Emiroğlu, K.** (1999). *Anadolu’da Devrim Günleri İkinci Meşrutiyet’in İlanı Temmuz-Ağustos 1908*. İmge Yayınları, Ankara.
- Eraslan, C.** (2008). *Türkiye’de Seçim Kültürünün Gelişimi Üzerine Düşünceler*. İstanbul
- Erden F.** (1948). *Türk Hekimleri Biyografisi*. Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul.
- Erdoğan T.** (Ed.), (2017). *II. Meşrutiyet’in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ergenç, Ö.** (1976). Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler. *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. c. 2, TTK Basımevi, Ankara, ss. 1265-1274.
- Eryılmaz, B.** (1990). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*. Risale Yayınları, Ankara.
- Eskişehir, 4 Teşrin-i Sani 1910.
- Eyicil, A.** (2002). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hasan Celal Güzel& Kemâl Çiçek& Salim Koca (Ed.), *Türkler*, c.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.228-244.
- Findley C. V.** (2014). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*. (Çev.) Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Gazete, 28 Temmuz 1324.
- Gedik, E.** (2015). *Arşiv Belgelerine Göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Kütahya Dumlupınar üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Gelmez, A.** (1995). *Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclîs-i Mebusân Seçimleri, T.C. İstanbul Üniversitesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gencer, A. İ.** (1998). “Hüseyin Avni Paşa 1820-1876”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul, ss. 526-527.
- Genç Dernekleri Teşkilî Hakkında Kanun-ı Muvakkat ve Talimatname, Dersaadet, Matbaa-i Askerîye, 1332.

Girgin, İ. (2019). *Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Gök, N. (2007). *Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı, Ankara.

Göyünç, N. (1999). "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", Osmanlı, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.86. ss.77-88.

Güran, T. (1997). *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913,1914*. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. Ankara.

Gündüz, M. (2013). *Osmanlı Eğitim Mirası Klâsik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*. Doğubatı Yayınları, İstanbul.

Gündüz, M. & Bardak, M. (2010). *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve "Vazife ve Mesuliyet" Eserleri*. Divan Kitap, Ankara.

Güner, H. (1964). *Kütahya Camileri*. Kütahya İl Matbaası, Kütahya.

Güner, H. (1965). Kütahya'lı Devlet Adamları; Mustafa Saffet Paşa. *Aksu Dergisi*, 1(6). Kütahya.

Güneş, İ. (1990). II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 1, ss. 171-269.

Güneş, İ. (1992). 1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar. *TTK Belleten Dergisi*, 56 (216), ss. 459-482.

Günhan, A. Yeni Kütahya Gazetesi

Hak, 15 Nisan 1912.

Hakikat, 5 Kanun-i Sani 1911.

Hakikat Gazetesi, 12 Kanun-ı Sani 1911.

Hakikat Gazetesi, 13 Mart 1911.

Hakikat Gazetesi, 22 Mart 1911.

Hakikat Gazetesi, 5 Nisan 1911.

Hakikat Gazetesi, 8 Mayıs 1911.

Hakikat Gazetesi, 22 Mayıs 1911.
Hakikat Gazetesi, 7 Haziran 1911.
Hakikat Gazetesi, 13 Haziran 1911.
Hakikat Gazetesi, 16 Haziran 1911.
Hakikat Gazetesi, 21 Haziran 1911.
Hakikat Gazetesi, 5 Temmuz 1911.
Hakikat Gazetesi, 7 Temmuz 1911.
Hakikat Gazetesi, 10 Temmuz 1911.
Hakikat Gazetesi, 17 Temmuz 1911.
Hakikat Gazetesi, 21 Temmuz 1911.
Hakikat Gazetesi, 7 Ağustos 1911.
Hakikat Gazetesi, 14 Ağustos 1911.
Hakikat Gazetesi, 18 Ağustos 1911.
Hakikat Gazetesi, 6 Eylül 1911.
Hakikat Gazetesi, 15 Eylül 1911.
Hakikat Gazetesi, 20 Eylül 1911.
Hakikat Gazetesi, 22 Eylül 1911.
Hakikat Gazetesi, 3 Teşrinievvel, 1327.
Hakikat Gazetesi, 6 Teşrin-i Evvel 1911.
Hakikat Gazetesi, 8 Teşrin-i Sani 1911.
Hakikat Gazetesi, 23 Teşrin-i Evvel 1911.
Hakikat Gazetesi, 25 Teşrin-i Evvel 1911.
Hakikat Gazetesi, 30 Teşrin-i Evvel 1911.
Hakikat Gazetesi, 10 Teşrin-i Sani 1911.
Hakikat Gazetesi, 16 Teşrin-i Sani 1911.
Hakikat Gazetesi, 1 Kanun-ı Evvel 1911.

Hakikat Gazetesi, 18 Kanun-ı Evvel 1911.

Hakikat Gazetesi, 12 Kanun-ı Sani 1912.

Hakikat Gazetesi, 26 Kanun-ı Sani 1912.

Hakikat Gazetesi, 23 Şubat 1912.

Hakikat Gazetesi, 5 Mart 1912.

Hakikat Gazetesi, 8 Mart 1912.

Hakikat Gazetesi, 11 Mart 1912.

Hakikat Gazetesi, 13 Mart 1912.

Hakikat Gazetesi, 20 Mart 1912.

Hakikat Gazetesi, 27 Mart 1912.

Hakikat Gazetesi, 28 Mart 1912.

Hakikat Gazetesi, 29 Mart 1912.

Hakikat Gazetesi, 8 Nisan 1912.

Hakikat Gazetesi, 5 Nisan 1912.

Hakikat Gazetesi, 3 Mayıs 1912.

Hakikat Gazetesi, 3 Nisan 1912.

Hakikat Gazetesi, 17 Nisan 1912.

Hakikat Gazetesi, 10 Nisan 1912.

Hakikat Gazetesi, 20 Kanun-ı evvel 1912.

Halıcı, Ş. (2016). Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler. *Tarih Dergisi*, 62, İstanbul, ss. 127-180.

Hanioğlu, Ş. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türk (1889-1902)*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Hatemi H. (1985). “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 198-204.

Hedef, 18 Mart 1912.

Hedef, 25 Mart 1912.

Hızlı, M. (2008). Osmanlılarda İlköğretim Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Litaratür Dergisi*, 12 (85), ss.85-106.

Hikmet, 9 Ağustos 1912.

Hoca Sadeddin Efendi (T.Y.). *Tacü't Tevarih*. c. II, İsmet Parmaksızoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı – Kültür Yayınları, Ankara.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclis-i Umûmiyesinin 1325 Senesi Mukarrerat Hülasası, 2. Sene İçtima, R.1325, Matbaa-i Vilâyet.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H. 1303.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H. 1325.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H. 1327.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1287.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1288.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1289.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1290.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1291.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1292.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1293.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1294.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1295.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1296.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1297.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1301.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1302.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1311.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1315.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1316.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1317.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, H.1324.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, R.1307.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, R.1310.

Hüdâvendigâr, 13 Kanun-i Sani, 1908.

Hüdâvendigâr, 15 Mart 1910.

Hüdâvendigâr, 20 Ağustos 1324.

Hüdâvendigâr, 21 Haziran 1910.

Hüdâvendigâr, 28 Haziran 1910.

Hüdâvendigâr, 28 Haziran 1910.

Hüdâvendigâr, 8 Şubat 1910.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclis-i Umûmiyesinin 1326 Senesi zarfındaki müzakerat ve Mukarreratı, R.1326, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa.

Hüdâvendigâr Vilâyeti Meclis-i Umûmiyesinin 1329 Senesi Zabıtname ve Mukarreratı, R.1330, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa.

Hürmen, F. R. (1993). *“Bir Devlet Adamının” Mehmet Teyfik Bey’in (Biren) II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları 1.* Arma Yayınları, İstanbul.

İçişleri Bakanlığı Arşivi, Ahmed Müfid Bey Sicil Dosya No: 817.

İdâre-i Hususiyeye-i Vilâyat Kanunu, (R.1330). Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı.

İdâre-i Umîyye-i Vilâyat Kanunu (R. 1329). Selânik Matbaası, İstanbul.

İkdam, 27 Temmuz 1908.

İkdam, 28 Temmuz 1908.

İkdam, 29 Temmuz 1908.

İkdam, 8 Ağustos 1908.

İkdam, 6 Teşrin-i Evvel 1908.

İkdam, 24 Teşrin-i Evvel 1908.

İkdam, 16 Teşrin-i Sani 1908.

İkdam, 13 Kanun-ı Evvel, 1908.

İkdam, 14 Ocak 1909.

İkdam, 3 Şubat 1910.

İkdam, 28 Şubat 1912.

İkdam, 29 Şubat 1912.

İkdam, 10 Mart 1912.

İkdam, 5 Teşrin-i Evvel 1912.

İkdam, 6 Teşrin-i Evvel 1912.

İkdam, 14 Teşrin-i Evvel 1912.

İkdam, 6 Şubat 1913.

İkdam, 9 Şubat 1913.

İkdam, 16 Şubat 1913.

İkdam, 19 Şubat 1913.

İkdam, 22 Şubat 1913.

İkdam, 28 Temmuz 1913.

İkdam, 8 Haziran 1914.

İkdam, 12 Eylül 1914.

İkdam, 10 Teşrin-i Sani 1914.

İkdam, 28 Kanun-ı Evvel 1914.

İkdam, 11 Mart 1915.

İkdam, 9 Nisan 1915.

İkhtiham, 19 Mart 1912.

İkhtiham, 2 Nisan 1912.

İkhtiham, 26 Mart 1912.

İkhtiham, 29 Şubat 1912.

İkhtiham, 3 Nisan 1912.

İktiham, 31 Mart 1912.

İktiham, 5 Nisan 1912.

İpşirli, M. (2003). “Medrese” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:28, ss.327-333.

İrtem, S. K. (1999). *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*. (Haz.) Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.

İslamoğlu, A. (2017). *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913*. Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul.

İttihad, 24 Ağustos, 1325.

Journal De Selonique 22 Juillet 1907.

Kahraman, S. A. (2001). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s 28.

Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi*. (Çev.) Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kanun-ı Esasî, Sabah matbaası, Dersaadet, 1327.

Kaplanoğlu, R. (2006). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)* Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul.

Kara, İ. – Birinci, A. (2012). *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/ Sıbyan Mektepleri Hatıralar/Yorumlar/Tetkikler*. Dergâh Yayınları, İstanbul.

Karaca, T. N. (2004). *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Geçiş Sürecinde Son Osmanlı Mebusan Seçimleri*. TTK Basımevi, Ankara.

Karal, E. Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi*. TTK, c. VIII, Ankara.

Karal, E. Z. (T.Y.) *Dünya Tarihi- Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı*. C. 5, TTK Yayınları, Ankara.

Kartalkanat, A. (1990). Osmanlılarda Madencilikle İlgili Yasal Düzenlemeler ve Madencilik Politikası. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, Sayı:36, ss. 65-71.

Karayaman M. (2014). Kütahya Vilâyet Hususi İdaresinin 1915-1920 Yılları Arasındaki Faaliyetleri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 36, ss. 117-140.

Kardaş, R. (1980). “Sıbyan Mektepleri”, Türk Ansiklopedisi, C. 28. Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara.

Karpat K. H. (1985). *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics.*, The University of Wisconsin Press.

Karpat, K. H. (2002). I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı (1876-1909), Hasan Celal Güzel& Kemal Çiçek& Salim Koca (Ed.), *Türkler*, c.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 873-888.

Kaştan, Y. (2016). Osmanlı Devleti’nde 1913 Tarihli İdare-İ Umûmiye-İ Vilâyat Kânun-İ Muvakkati ile Vilâyet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2(2) ss. 78-98.

Kayalı, H. (2003). *Jön Türkler ve Araplar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Kazım, Hacı Veli Bayrağı yahut Eskişehir'in 10 Mart Hadise-i İrticaiesi, T.Y.

Keskin, N. (2022). *Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. TİAV, Ankara.

Kıdemli Yüzbaşı Muhammed Salih Efendi (1336). *Memalik-i Osmaniye'nin Harb-i Umumiyesi'ni Müteakib Sulh Kongresi'nce Tayin Eden Hudutlarını Gösteren Harita “Balkan Harbinden sonra Memâlik-i Osmaniye’de Mevcud Kalan Nüfus-ı Umumiye miktarıyla Mekâtib-i umumiye ve Resmiye ve Hususiye ve Hutut-ı Hadidiye ve Taksimat-ı Mülkîye Merâkizini Arâ Eder Cedvel*, Matbaa-i Amire, 1336, Ölç: 87x63 cm.

Kılıç, O. (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Ceren Matbaacılık, Elâzığ.

Kılıç, O. (2021). *Osmanlı Taşrasının İdarî Taksimatı ve Yöneticileri: Kurtuluşun 19. Yüzyıla*. c. 1, İdeal Yayınları, İstanbul.

Kılıç, S. K. (2016). *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet’e Geçiş İlk Anayasanın hazırlanması*. Berikan Yayınevi, Ankara.

Kişi, Ş. S. (1996). Avusturya ve Bulgaristan’a Karşı İzmir’de 1908 Boykotu. *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, 26 (152), ss. 1-14.

Koç, Y. (1999). “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı”, Kemal Çiçek- Cem Oğuz (Ed.), *Osmanlı*, c. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 547. ss.535-550.

Kodaman B. (2002). II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914), Hasan Celal Güzel& Kemal Çiçek& Salim Koca (Ed.), *Türkler*, c. 3, Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 165-192.

Kodaman, B. (1999). II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler, Kemal Çiçek- Cem Oğuz (Ed.) *Osmanlı*, c. 2, Ankara, ss. 275-285.

Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. TTK Basımevi, Ankara.

Koray, E. (1983). Yeni Osmanlılar. *TTK Belleten Dergisi*,47(186), Ankara, ss. 563-582.

Koylu, Z. (2008). XX. Yüzyıl Başlarında Eskişehir. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24 (71), Ankara, ss. 381-412.

Kuran, A. B. (1945). *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*. Tan Matbaası, İstanbul.

Kuran, A. B. (1956). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*. Baha Matbaası, İstanbul.

Kuran, A.B. (1948). *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*. Tan Matbaası, İstanbul.

Küçükılınç, İ. (2011). *II. Meşrutiyet'in İlânında Halk Unsuru*. Cedit Neşriyat, Ankara.

Külçe, S. (1944). *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*. Ticaret Basımevi, İzmir.

Kütahya 1967 İl Yıllığı, Ticaret Matbaacılık TAŞ. İzmir.

Kürkman, G. (2005). *Toprak, Ateş, Sır. Tarihsel Gelişimi, Atölyeleri ve Ustalarıyla Kütahya Çini ve Seramikleri*. Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yayınları, İstanbul.

Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara.

Le Yıldız (L'Etoile Orientale), 1 Mars. 1893.

M.M.Z.C, D.3, İ. 4, 5 Şubat 1334.

M.M.Z.C. C.2, İ. 101, 13 Haziran 1325.

M.M.Z.C. D.1, İ. 2, 28 Nisan 1326.

M.M.Z.C. D.2, İ. 26, 29 Kanun-ı Sâni 1324.

Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, Rüşdîye, İdâdiye, Âliye ile Mekâtib-i Husûsiye ve Ecnebiyenin ve Dersâdet'te Tahrîri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcut Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği, 1311-1312 Sene-i Dersiyeye-i Mâliyesine Mahsûstur, Matbaa-i Âmire, R. 1318.

Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiye, Rüşdîye, İdâdiye, Âliye ile Mekatib-i Husûsiye ve Ecnebiyenin ve Taşrada Mevcud Bulunan

Kütüphanelerin İstatistiği: 1310-1311 Sene-i Dersiye-i Maliyesine Mahsusdur. Dersaadet, T.Y.

Mahmud Cevad (1338). *İbn'üş Şeyh Nâfi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire.

Mardin, Ş. (2004). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Maşrık-ı İrfan, 25 Mart 1912.

Mayak, F. (2019). *Babanzade İsmail Hakkı Bey'in Gözünden Osmanlı Devleti'nin İç ve Dış Politikası (1908-1913)*. (Yayınlanmış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

McCarthy, J. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, (Çev.) Bilge Umar, İnkılâp Yayınları, İstanbul.

Meclis-i Mebusan Levâiyih ve Tekâlif-i Kânuniyye ve Encümen Mazbataları, Devre:1, İçtima sene:3, 1326-1327, TBMM Basımevi, İstanbul, 1992.

Meclis-i Mebusan, Devre-i İntihabiye: 3, İçtima: 4.

Mehmed Mesih, (1926). "Kütahya'da Birkaç Gün", *Millî Mecmua*, 1 Ağustos 1926, Numara: 66.

Memâlik-i Mahruse-i Şahane'nin 1247 senesinin mevcut nüfus defteri", İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler kataloğu: Demirbaş no: NEKTY08867.

Memâlik-i Osmanîye'nin 1330 senesi Nüfus İstatistiki Dâhiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdüriyyeti. Dersaadet, Hilâl Matbaası, 1336.

Mert, Ö. (1991). "Ayan", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, ss. 195-198.

Meslek, 19 Kanun-ı evvel 1911.

Meslek, 5 Kanun-ı Sani 1912.

Metin, 18 Ağustos 1324.

Mizan, 18 Eylül 1908.

Mukavemet, 11 Şubat 1912.

Mukavemet, 20 Şubat 1912.

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti Bidâyet Te'sisi olan 19 Kanun-i Sani 1328'den 1331 Senesine Gayesine Kadar Muamelât-ı Umumîyeyi Nâtik Mizan-ı Umumî ve Hülâsa-i Hesabiyesidir. Darülhilâfetülileyeye (İstanbul), Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335.

Nimet Gazetesi, 4 Nisan 1912.

Oğuz, A. (2010). *I. Meşrutiyet Kanûn-ı Esâsî ve Meclis-i Mebusan*. Grafiker yayınları, Ankara.

Oktay, T. (2005). Osmanlı Belediye Tarihi Araştırmaları ve Kaynak Malzeme Üzerine Notlar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (6), s. 258. ss. 257-281.

Olgun, K. (2003). *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Ongunsu, A.H. (2001). "Abdülaziz" *Meb. İslâm Ansiklopedisi*, c.1, Etam A.Ş. Matbaa, Eskişehir, ss. 57-60.

Ortaylı İ. (1985). "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 953-960.

Ortaylı, İ. (1985). "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.231-244.

Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Cedit Neşriyat, Ankara.

Ortaylı, İ. (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Osmanlı Genç Dernekleri, Yıl:1 Sayı:1, 1 Eylül 1333.

Öksüz, M. (2010). Girit Meselesi'nin Belirsizlik Yılları (1908-1911). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 25, ss. 93-114.

Örenç, A. F. (2006). "Mutasarrıflık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, ss. 377-378.

Özbek N. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet- Siyasal İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914)*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Özcan, A. (2013). "Mehmed Tevfik Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.28, ss. 536-537.

Özçelik, S. (2000). *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Özdemir, M. (2007). *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Özden, M. (2000). *II. Meşrutiyetin İlanı Öncesi ve Sonrası*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Özkan, E. (2017). *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimati*. (Yayımlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.

Özkaya, Y. (2006). "Mütesellim", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, ss. 203-204.

Özkılınç A.- Coşkun A. vd. (1993). *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri I (937/1530)*. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Öztürk, C. (2000). "İdâdî" *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, c. S. 464. ss.464-466.

Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt:3, Millî Eğitim Bakanlığı Ankara.

Parlatır, İ. (1977). "Ozansoy, Fâik Âli" *Türk Ansiklopedisi*, c. XXVI, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Parmaksızoğlu, İ. (1976). "Meşrutiyet", *Türk Ansiklopedisi*, c.24 Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, ss.58-63.

Petrosyan, Y. A. (1974). *Sovyet Gözüyle Jöntükler*. (Çev.) Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Peyâm, 16 Haziran 1334.

Peyâm, Kânun-i Sâni, 1913.

Polat, N. H. (1991). *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*. Kültür Bakanlığı, Ankara.

Polybius (1919). *Greece Before the Conference*. Methuen & Co Ltd, 1919, Great Britain.

Ramsaur, E.E. (1972). *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*. (Çev.) Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul.

Resneli Niyazi (2020). *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*. Panama Yayınları, Ankara.

Reyhan, C. (2015). 1864 – 1871 Vilâyet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında Bir örnek Yönetim Modeli'nin Kuruluş Sorunu. E. Tural& S. Çapar (Ed.) *1864 Vilâyet Nizamnamesi*. Ankara, TODAİE-TİAV Ortak Yayını, ss. 51-68.

Revue De L'Evolution Economique, Mai 1915, No: 116.

Sabah, 30 Temmuz 1908.

Sabah, 31 Temmuz 1908.

Sabah, 20 Ağustos 1908

Sabah, 27 Ağustos 1908.

Sabah, 16 Kanun-ı evvel 1908

Sabah, 11 Teşrin-i Evvel, 1911.

Sabah, 13 Teşrin-i Evvel 1911.

Sabah, 5 Mart 1912.

Sabah, 6 Şubat 1913.

Sabah, 11 Şubat 1913.

Sabah, 24 Mayıs 1914.

Sabah 18 Teşrin-i Sani 1914.

Sabah, 2 Nisan 1915.

Sabah, 13 Nisan 1915.

Sabah, 23 Kanun-ı Evvel 1915.

Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, H. 1326, Ahmed İhsan Matbaası, Dersaadet.

Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, R. 1282.

Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, R. 1328, Selanik Matbaası, Dersaadet.

Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, R. 1333-1334, Hilâl Matbaası, Dersaadet.

Salih, M. Asya-yı Osmaninin Nisbet-i Nüfusunu Gösterir Haritasıdır, Milli Kongre Neşriyatı Numara:1.

Salt Araştırma Arşivi, Abdürrezzak Sırrı Efendi, Muallim Dosyası, [Erşim: 15.05.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/215600>].

Salt Araştırma Arşivi, Mustafa Şükrü Efendi, Muallim Dosyası, [Erişim: 19.05.2025. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219210>].

Salt Araştırma Arşivi, Osman Nuri Efendi Muallim Dosyası, [Erişim: 19.05.2025. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/222066>].

Salt Araştırma Arşivi, İsmail Hakkı Efendi, Muallim, Dosyası, [Erişim: 21.05.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218462>].

Salt Araştırma Arşivi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bursa, Kütahya ve Bilecik'teki Okulları Gösteren Harita, Eylül 1330 (Eylül 1914), [Erişim: 03.08.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123815>].

Sancaktar, F. M. (2009). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hakimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Sarıçelik, K. (2019). *Osmanlı Devleti'nde Vilâyet Hususi İdareleri ve Bütçeleri*. Çizgi Kitabevi, Konya.

Sarıkavak, K. (2021). *Merkez ve Taşra Teşkilatlarıyla Dâhiliye Nezâreti (1831-1922)*. Türk İdarî Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara.

Sarıkaya, M. (2022). *5 Numaralı Kütahya Şer'iyeye Sicili Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.

Sarımay, Y. (2007). Sevk ve İskân, Hikmet Özdemir (Ed.) *Türk ve Ermeni İhtilafı Makaleler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara.

Sarısamam, S. (2000). Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. Sayı:11, ss. 439-501.

Staff, A. (1919). *A Handbookk of Asia Minor*. Volume 1.London.

Satıcı, E. (2008). *19. Yüzyılda Hüdâvendigâr Eyaleti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sencer, M. (1971). *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*. Geçiş Yayınları, İstanbul.

Sencer, M. (1984). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler, *Amme İdaresi Dergisi*. 17 (3), Ankara, ss.46-71.

SNMU, H.1316.

SNMU, H.1317.

SNMU. H. 1318.

SNMU. H. 1319.

SNMU. H. 1321.

SNMU. H. 1323.

Soley, U. (2015). *Suna ve İnan Kıraç Vakfı Kütahya Çini ve Seramikleri Koleksiyon Kataloğu Kütahya Çini ve Seramikleri 2*. Pera Müzesi, İstanbul.

Soteriadis, G. (1918). *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*. Edward Stanford Ltd, London.

Şaşmaz, M. (2014). *Türkiye'nin İdarî Taksimatı (1920-2013)*. c. 10, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Şaşmaz, M. (2014). *Türkiye'nin İdarî Taksimatı (1920-2013)*. c.10, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Şavur, F. (2020). *1781-1783 yıllarında Kütahya şehri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Şehrâh, 15 Mayıs 1911.

Şemseddin Sami (H. 1306). *Kamûs' ul-Âlam*. c.2, Mihran Matbaası, İstanbul.

Şemseddin Sami (H. 1311). *Kamûs' ul-Âlam*. c.4, Mihran Matbaası, İstanbul.

Şemseddin Sami (H.1314). *Kamûs' ul-Âlam*. c.5, Mihran Matbaası, İstanbul.

Şimşir, B. N. (2002). *Ermeni Sorunu Tarihçesi*. Müdafaa-i Hukuk.

Tableaux Indiquant le Nombre de Divers Éléments de la Population Dans l'Empire Ottoman au 1er Mars 1330 (14 Mars 1914). Constantinople 1919 (Imp. Osmanié).

Takvim-i Vekâyi, 11 Nisan 1331, Numara:2152.

Takvim-i Vekâyi, 1326, Numara: ?

Takvim-i Vekâyi, 2 Nisan 1334, Numara:3198.

Takvim-i Vekâyi, 20 Eylül 1328, Numara:1245

Takvim-i Vekâyi, 27 Teşrin-i evvel 1324, Numara:34.

Takvim-i Vekâyi, 4 Eylül 1330, Numara:1398

Takvim-i Vekâyi, 9 Teşrin-i sani 1324, Numara:45.
Takvim-i Vekâyi, 11 Kanun-ı Sani 1329, Numara:1708.
Takvim-i Vekâyi, 2 Mart 1330, Numara:1757.
Takvim-i Vekâyi, 23 Haziran 1330, Numara:1869.
Takvim-i Vekâyi, 24 Eylül 1334, Numara:3350.
Tanin, 6 Teşrin-i Sâni 1908.
Tanin, 30 Kanun-ı Evvel 1908.
Tanin, 1 Nisan 1910.
Tanin, 29 Mayıs 1910.
Tanin, 5 Haziran 1911.
Tanin, 8 Haziran 1911.
Tanin, 24 Haziran 1911.
Tanin, 16 Teşrin-i Evvel 1911.
Tanin, 23 Kanun-ı Evvel 1911.
Tanin, 4 Kanun-i Sani 1912.
Tanin, 1 Mart 1912.
Tanin, 5 Mart 1912.
Tanin, 12 Mart 1912.
Tanin, 26 Mart 1912.
Tanin, 29 Mart 1912.
Tanin, 12 Teşrin-i Evvel 1912.
Tanin, 4 Şubat 1913.
Tanin, 9 Şubat 1913.
Tanin, 6 Şubat 1913.
Tanin, 28 Şubat 1913.
Tanin, 14 Mart 1913.

Tanin, 18 Mart 1913.
Tanin, 16 Mart 1913.
Tanin, 17 Mart 1913.
Tanin, 28 Mart 1913.
Tanin, 20 Mart 1913.
Tanin, 3 Mart 1914.
Tanin, 8 Mart 1914.
Tanin, 10 Mart 1914.
Tanin, 8 Nisan 1914.
Tanin, 8 Mayıs 1914.
Tanin, 5 Haziran 1914.
Tanin, 8 Haziran 1914.
Tanin, 19 Teşrin-i Sani 1914.
Tanin, 22 Teşrin-i Sani 1914.
Tanin, 29 Teşrin-i Sani 1914.
Tanin 6 Kanun-i Evvel 1914.
Tanin 7 Kanun-i Evvel 1914.
Tanin, 8 Kanun-ı Evvel 1914.
Tanin, 9 Mart 1915.
Tanin, 10 Mart 1915.
Tanin, 19 Mart 1915.
Tanin, 9 Nisan 1915.
Tanin, 21 Eylül 1915.
Tasfir-i Efkâr, 11 Şubat 1913.
Tasfir-i Efkâr, 14 Şubat 1913.
Tasfir-i Efkâr, 19 Kanun-ı Evvel 1914.

Tasfir-i Efkâr, 3 Mart 1915.

Tasfir-i Efkâr, 7 Aralık 1915.

Taştekin, S. (2020). Osmanlı Maden Hukukunda “Taharri Hakkı” ve Maden Nizamnamelerindeki Tekâmülü, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), ss. 1003-1028.

TBMM Arşivi, Mebusan Meclisi Üyeleri Mazbataları, “Abdullah Azmi” Dosya No: SM-121-3.

TBMM Arşivi, Mebusan Meclisi Üyeleri Mazbataları, “Ahmed Ferid Bey” Dosya No: SM-122-1.

TBMM Arşivi, Mebusan Meclisi Üyeleri Mazbataları, “Hasan Tahsin Efendi” Dosya No: SM-124-1.

TBMM Arşivi, Mebusan Meclisi Üyeleri Mazbataları, “Mustafa Safvet Paşa” Dosya No: SM-125-1.

TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Kâğıdı, No: 472.

TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Kâğıdı, No:480- II.

T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi: RZ. 22/10.

T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Hususi Arşiv No:45.

T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, TBT no: 308/1.

T.C. Kütahya Belediyesi, Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi TBT no: 40.

Tekin, A. (2021). *Kütahya ve İlçelerinde Su Yapıları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Teminat, 10 Şubat 1912.

Teminat, 22 Şubat 1912.

Teminat, 23 Şubat 1912.

Teminat, 7 Mart 1912.

Teminat, 11 Mart 1912.

Teminat, 19 Mart 1912.

Teminat, 25 Mart 1912.

Teminat, 26 Mart, 1912.

Tepe, C. (2020). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Miting ve Nümayişler (1908-1918)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) T.C. Ankara üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Tercüman-ı Hakikat, 19 Mart 1912.

Tercüman-ı Hakikat, 28 Mart 1912.

Tercüman-ı Hakikat, 30 Mart 1912.

Tercüman-ı Hakikat, 6 Şubat 1913.

Teşkilat, 3 Şubat 1912.

TIETZE, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Cilt:4, Tüba, Ankara.

TİTEA. K. 213 G. 9 B. 9.

TİTEA. K. 215 G. 26 B. 26.

TİTEA. K. 215 G. 7 B. 7.

TİTEA. K. 218 G. 23 B. 23.

TİTEA. K. 258 G. 14 B. 14.

TİTEA. K. 265 G. 10 B. 10.

TİTEA. K. 279 G. 36 B. 36.

TİTEA. K. 280 G. 40 B. 40.

TİTEA. K. 280 G. 7 B. 7.

TİTEA. K. 280 G. 9 B. 9.

Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, 28 Şubat 1330, Adet: 44-48, Matbaa-i Amire, 1331.

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti, Memâlik-i Osmanîye'nin 1325,26,27 senelerine Mahsus Maadin İstatistikidir. Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1330.

Toprak, Z. (1985a.). "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 205-208.

Toprak, Z. (1985b.). "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2, İletişim Yayınları, İstanbul. ss.531-536.

- Toprak, Z.** (1985c.). “Meşrutiyet’te Seçimler ve Seçim Mevzuatı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 973-976.
- Toraman, Ö.** (2021). *Osmanlı Taşra Teşkilatında Yenilikler (1826-1876)*. Türk İdarî Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara.
- Torun, S. F.** (2012). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Sancak Yönetimi (1839-1921)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Torun, S. F.** (2017). Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı. *The Journal of Turk-Islam World Social Studies*. 14, ss.85-110.
- Tökin, F. H.** (1965). *Türkiye’de Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965*. Elif Yayınları, İstanbul.
- Tönük, V.** (1945). *Türkiye’de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*. Kanaat Basım ve Ciltevi, Ankara.
- Tunay, T. Z.** (1988). *Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. c.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z.** (1989). *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki*. c.3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z.** (1999). *Türkiye’nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri 1*. Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş. Y.Y.
- Tuncer, E.** (2003). *Osmanlı’dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*. Tesav Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, Ankara.
- Turan, Ş.** (1991). *Türk Devrim Tarihi I İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*. Bilgi Yayınları, Ankara.
- Tutsak, S.** (1994). Uşak Kazasında Mülkî Taksimatın Gelişimi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9(1), s. 313. ss. 309-325.
- Türk Yurdu, 15 Mayıs 1330, Yıl: 3, C.6, Sayı:6.
- Tümer H.** (1971). *Uşak Tarihi*. Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği Kültür Yayınları, İstanbul.
- Türkgeldi, A. F.** (2010). *Görüp İştittiklerim*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 117.
- Türkkan, A.** (2019). *Tehcir Gerçeği ve Kütahya Ermenileri*. Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Ulema Sicil Dosyası, MŞH. SAİD. 162-1, Numarası:2277-01.

Ulusal Birlik Gazetesi, 26 Şubat 1935, Tarihi Tefrika: 234 “Bahaeddin Şakir’in Vesikalarına Göre İttihat ve Terakki Cemiyeti”.

Umar, B. (1993). *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitapevi Yayınları, İstanbul.

Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye ile Ona Merbût Müessesât-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi ve 1326 ve 1327 Senelerinde Memâlik-i Osmaniyede Zuhûr Eden Koleraya Dair Malûmât-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedâbir: Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye İdaresi, 1328, Selânik Matbaası, Dersaadet.

Uşak 1967 İl Yıllığı, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul. 1968.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*. c. 1, TTK. Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. H. (1956). 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edileceğine Dair Vesikalar. *TTK Belleten Dergisi*, 20(77), Ankara, ss. 77-103.

Uzunçarşılıoğlu, İ. H. (1932). *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul.

Varlık, M. Ç. (1974). *Germiyan Oğulları Tarihi (1300-1429)*. Sevinç Matbaası, Ankara.

Varlık, M. Ç. (1987). XVI. Yüzyılda Osmanlı İdâri Teşkilâtında Kütahya. *Marmara Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1986 (2), ss. 201-239.

Varlık, M. Ç. (1988). XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri. *Marmara Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1987 (3), ss. 189-271.

Varlık, M. Ç. (1990). Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1989 (5), ss. 315-324.

Varlık, M. Ç. (1991). “Anadolu Eyaleti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 3, s. 143-144.

Varlık, M. Ç. (1996). “Germiyan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, s. 33-35.

Varlık, M. Ç. (1999). Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi, Güler Eren (Ed.), *Osmanlı, c.6, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, ss. 123-129.

Varlık, M. Ç. (2002). “Kütahya”, *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, ss.580-584.

Vilâyet Mazbata Defteri. Kütahya Vahit Paşa Yazma Eser Kütüphanesi Demirbaş numara: 3186.

Vital, C. (1894). *La Turquie d'Asia*. Tome, IV, Paris.

Von Hoff, (1335). *Osmanlı Genc Dernekleri Genc Dernekleri Ta'lim Meydanlarının Suret-i İntihab ve Tanzimi*. Matbaa-i Askeriyye, İstanbul Süleymaniye.

Vurgun, A. (2016). II. Abdülhamid Döneminde Simav Kazasında Eğitim. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, ss. 19-37.

Yakut, K. (2010). Girit Adası'nın İlhakı Girişimine Kamuoyunun Tepkisi: Yunan Boykotu. *XV. Türk Tarih Kongresi*, c. 4(1), TTK Yayınları, Ankara, ss. 1121-1135.

Yalman, A.H. (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim (1918-1922)*. Yenilik Basımevi, İstanbul.

Yeni Fikir, Mayıs 1329, Cilt:2, Sayı: 11.

Yeni Gazete, 20 Ağustos 1908.

Yeni İkdam, 19 Kanun-ı evvel 1911.

Yeni İkdam, 20 Kanun-ı evvel 1911.

Yeni ikdam, 11 Şubat 1912.

Yeni İkdam, 12 Şubat 1912.

Yeni ikdam, 14 Şubat 1912.

Yeni İkdam, 5 Nisan 1912.

Yeşil, M. H. (T.Y.). *Kütahya İli Köyleri*, Daktilo Yazısı, Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Tasnif no: KB.08.

Yıldırım, H. (2008). *I ve II. Dönem TBMM Çorum Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yılmaz, C. (2023). *Kütahya Çinisinin Büyük Üstadı Hafız Mehmed Efendi*. Dergâh Yayınları, İstanbul.

Yolalıcı, E. (1999). XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları, Ed. Güler Eren, Osmanlı, Cilt: 5, Ankara, ss. 281-296.

Zamacı, A. (2015). *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), T.C. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Zamir, M. (1981). Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919. *Middle Eastern Studies*, Vol. 17, No. 1, Published by: Taylor & Francis, Ltd., pp. 85-106.

Ziraat ve Ticaret Nezareti İstatistik Umum İdaresi, Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir. 1332, İstanbul.

Ziya Şakir (2014). *İttihat ve Terakki- I Nasıl Doğdu?*. Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.

Zübeyir H. (1928). Kütahya Çiniciliği Hakkında, *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı, 203 (9), Cilt: 22(2), ss. 19-21.

Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi.* (Çev.) Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul.

Εφραιμίδης, Σάββας (2011). Ιστορία- λαογραφία του Κοτυαίου (Κιουτάχειας) πόλεως της κεντρικής Μ. Ασίας, Spanidis. (Efraimidis, Savas 2011. *Küçük Asya'nın Merkezi Bölgesindeki Kotyaion (Kütahya) Şehrinin Tarihi ve Folkloru.* Spanidis Yayınları.)

Κανόνισμος του εν Κοτγαιῷ Συλλόγου "Η Παλιγγενεσία". Έκ του Τυπογραφείου Γερβάντ Ατζεμιάν, Κωνσταντινούπολις, 1909. ("*Palingenesia*" *Kotyaion* "*Kütahya*" *Derneği Tüzüğü.* Gervant Adjemian Matbaası, İstanbul, 1909.)

Κόγιας, Ντίνος Θ. (2021). Ενθυμιον Κιουταχειασ - Αποτυπώσεις Της Ιστορίας Στην Κεραμική Της Κιουταχειασ (Τελοσ 19ου - Αρχες 2000 Αιώνα). (Kogias, Dinos T. 2021. *Kütahya Hatıraları – Kütahya Seramiğinde Tarihin İzleri 19. Yüzyıl Sonları – 20. Yüzyıl Başları.* Benaki Müzezi, Atina).

1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuası. Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi, Matbaa-i Âmire, 1334.

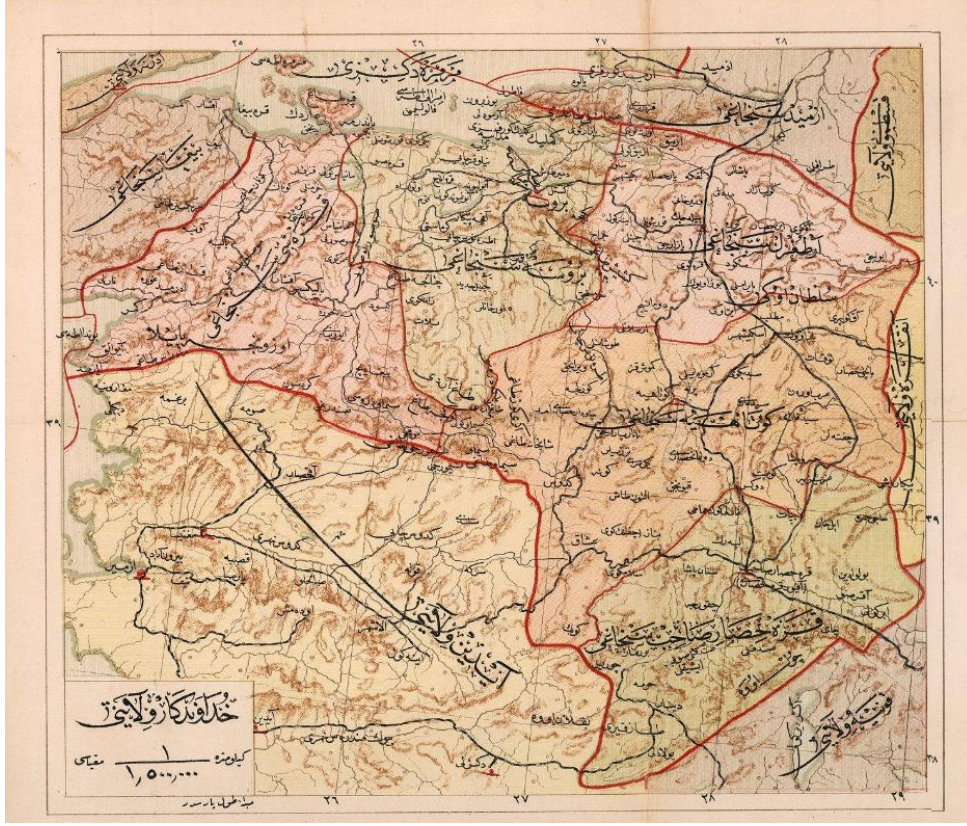
1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye. İhsaiyat Mecmuası, Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi, Matbaa-i Âmire 1336.

1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanî Ziraat İstatistikî. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi Cilt: 2, sıra numarası: 5, Dersaadet, 1327.

1332 Senesi İstatistik Cetveli, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında Bel. Yz. B. 0036 Demirbaş numarasında kayıtlıdır.

EKLER

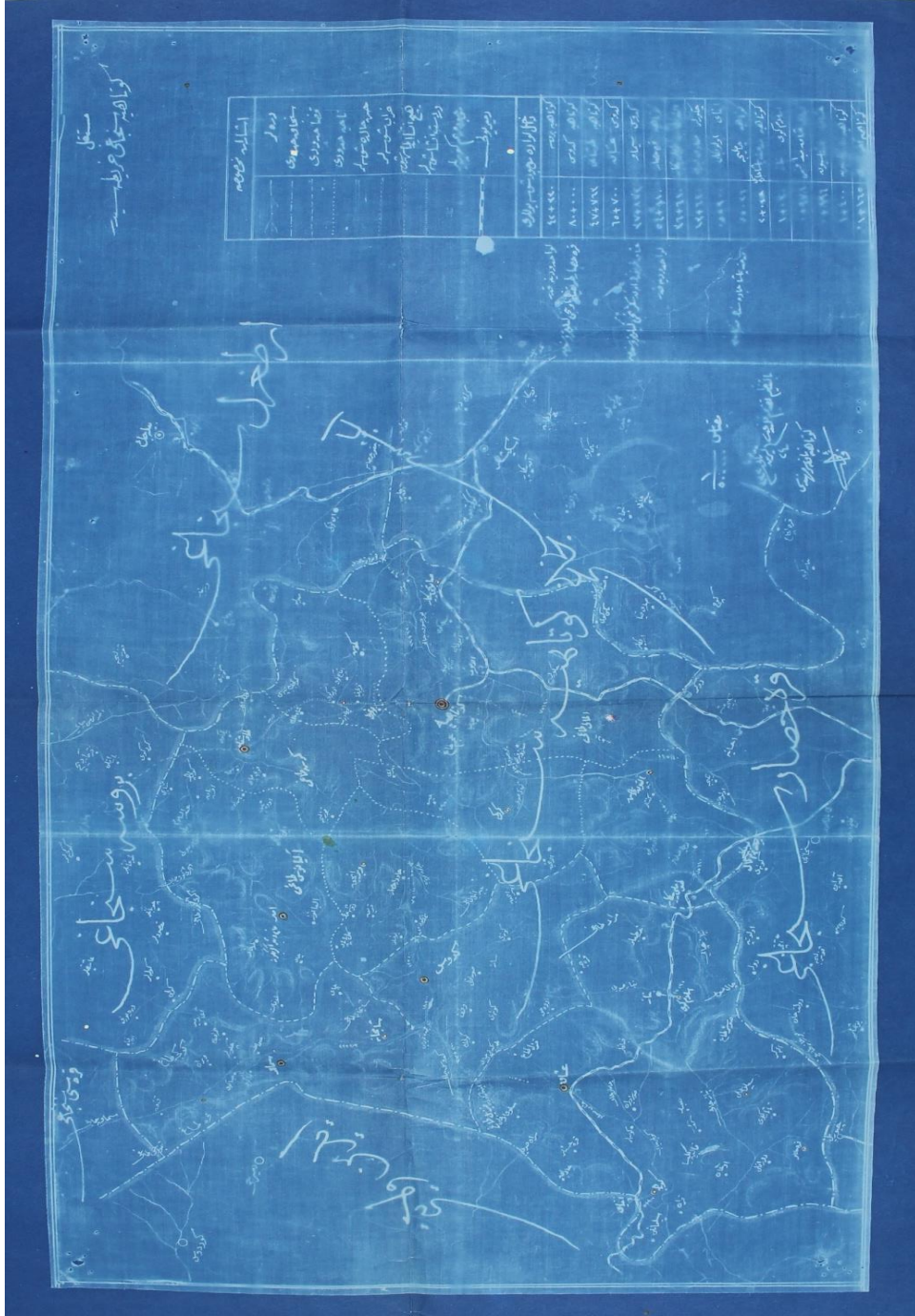
Ek 1:

1909 Yılına Ait Hüdavendigâr Vilayeti Haritası

Kaynak: Mehmed Nasrullah- Mehmed Rüşdü (1325). *Memalik-i Mahrusa-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufasssal Atlas*. Tefeyyüz Kitabhabesi, İstanbul.

Ek 2:

Müstakil Kütahya Sancağı Haritası.

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Hususi Arşiv No:12/31.

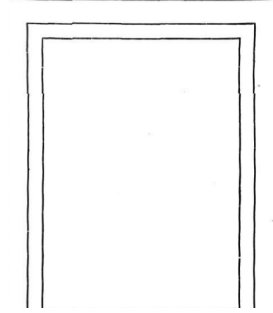
Ek 3:

1908-1918 Yılları Kütahya Sancağı Mutasarrıfları

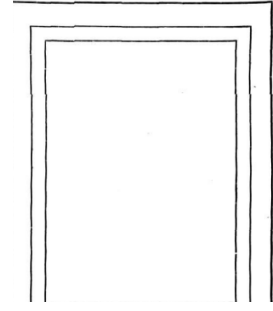
Ahmed Fuad Paşa
1894-1908

Kaynak: TC. Kütahya Belediyesi
Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi
Foto Arşivi Albm No: 177.

Hacı Osman Paşa
Ağustos 1908- Mayıs 1909

Mutasarrıf Hacı Osman Bey'in
Fotoğrafi Bulunamamıştır

Hüsnü Bey
Mayıs- Eylül 1909

Mutasarrıf Hüsnü Bey'in
Fotoğrafi Bulunamamıştır

Ömer Mümtaz Bey
Eylül 1909-Mayıs 1911
Kaynak: Osmanlı Mebusları
3. Dönem, Ankara, 1946, s. 3.

İsmail Kemal Bey (Alpsar)
Temmuz 1911-Ağustos 1913
Kaynak: Osmanlı Mebusları 4.
Dönem, Ankara, 1946, s. 3.

Fâik Âli Bey (Ozansoy)
Ağustos- Ekim 1913 ve
Ocak 1915-Mart 1916
Kaynak: İstanbul Müzayede

Ahmed Müfid Bey
Aralık 1913-Ocak 1915 ve
Nisan 1916-Nisan 1919
Kaynak: TC. İçişleri Bakanlığı Arşivi
Sicil No: 817.

Ek 4:

II. MEŞRUTİYET HATIRASI İÇİN KÜTAHYA'DA ÜRETİLEN ÇİNİ TABAKLAR

“Yaşasın Kânun-ı Esâsi Fî Sene 10 Temmuz (1)324” Yazılıdır.

Kaynak: Ulya Soley, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Kütahya Çini ve Seramikleri Koleksiyon Kataloğu Kütahya Çini ve Seramikleri 2. Pera Müzesi, İstanbul, 2015. S.191.

“Yaşasın Vatan, Hürriyet” Yazılıdır

Kaynak: Ulya Soley, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Kütahya Çini ve Seramikleri Koleksiyon Kataloğu Kütahya Çini ve Seramikleri 2. Pera Müzesi, İstanbul, 2015. S.191.

Ek 5:

“Hürriyet Uhuvvet Müsavat Adalet Fî 10 Temmuz (1)324” Yazılıdır.

Kaynak: Ulya Soley, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Kütahya Çini ve Seramikleri Koleksiyon Kataloğu Kütahya Çini ve Seramikleri 2. Pera Müzesi, İstanbul, 2015. S.192.

“Musavat Yaşain Fî Sene 11 Temmuz (1)324” Yazılıdır.

Kaynak: Ulya Soley, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Kütahya Çini ve Seramikleri Koleksiyon Kataloğu Kütahya Çini ve Seramikleri 2. Pera Müzesi, İstanbul, 2015. S.192.

Ek 6:

MÜSAVAT, YAŞASIN KÂNUN-I ESÂSÎ
11 TEMMUZ (1)234

Kaynak: Necati Şimşek Özel Koleksiyon

MÜSAVAT, YAŞASIN KÂNUN-I ESÂSÎ
11 TEMMUZ (1)234

Kaynak: Necati Şimşek Özel Koleksiyon

Ek 8:

II. Meşrutiyet'in Hatırası Olarak Hocasâdeler
Tarafından 1325 R. (1909) Yılında Yaptırılan
Hürriyet Çeşmesi

Kitâbesi

Var ola şâh-ı cihân-âdil zihî kuds sıfât
Âfitâb-ı re'fetinden rûşen oldu şeş cihât

Sâye-i şâhânesinde Mülkî âbâdan olup
Görmemiş zâtı gibi hâkânı çeşm-i kâ'inât

'Abd-i memlûkleri Hocasâde esdâkî bu çeşmeyi
Yapdı nâm-ı akdeşe itdi edâ-yı vâcibât

Yazdı Rıf'at mahlas cevher gibi tarihini
Akdi işbu çeşmeden sâfi sular aynü'l-hayât

R. 1325/M. 1909

Ek 9:

Kütahya Sancağı Memurları 1911-1912		
BOA. DH. MUİ. 32/32.		
Memuriyeti	İsmi	Baba adı
Mutasarrıf	İsmail Kemâl Bey	Hacı Şakir Efendi
Tahrirat Müdürü	Şevket Bey	İsmail Hakkı Efendi
Ser- Müsevvid	Mehmet Tevfik	Süleyman Ağa
Müsevvid-i Sani	Mustafa Hilmi Efendi	İbrahim Efendi
Evrak Memuru	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi
Ser- Muhasebeci	Sadık Efendi	Hacı Ali AĞA
Muhasebe-i Sani	Ahmet Hamdi	Ömer Efendi
Müvezzi	Ahmet Asım	Mehmet Efendi
Mülazım	Ahmet Hilmi	Hacı Abdullah
Meclis-i İdare-i Başkâtibi	Ahmet Arif	Müslim Efendi
Meclis-i İdare refiki	İrfan Bey	Hacı Mehmet
Nüfus Memuru	Asım Efendi	Hacı Ali Efendi
Nüfus Kâtibi	Rıza Efendi	Ahmet Efendi
Nüfus Kâtibi Refiki	Süleyman Efendi	Vasfi Efendi
Defter-i Hâkini Memuru	Hüseyin Hüsni Efendi	Abdulkadir Efendi
Defter-i Hâkîni Başkâtibi	İsmail Hakkı Efendi	Hacı Mehmet Efendi
Defter-i Hâkînikâtib-i Sani	Ahmet Hamdi Efendi	Ali Ağa
Defter-i Hâkîni Tapu ser kâtibi	Hüseyin Efendi	İsmail Ağa
Defter-i Hâkîni Tapu Kâtibi Refiki	Sadık Efendi	Abdullah Efendi
Liva Mühendisi	Mehmet Sait Efendi	Ali Efendi
Kondüktör	Ömer Hıfzı Efendi	Osman Efendi
Kondüktör	Mustafa Efendi	İbrahim Efendi
Nafia Kâtibi	Ali Rıza Efendi	Faiz Efendi
Gireği Nahiyesi Müdürü	Mehmet Nuri Efendi	Salih Efendi
Gireği Nahiyesi Kâtibi	Ethem Efendi	Ahmet Efendi
Altıntaş Nahiyeye Müdürü	Ethem Efendi	Ahmet Efendi
Altıntaş Nahiyeye Kâtibi	Şükrü Efendi	İsmail Efendi
Gümüş Maa Armudili Nahiyesi Müdürü	Boş	
Gümüş maaArmudili Nahiyesi kâtibi	Ethem Efendi	Ahmet Efendi
Virancık Nahiyesi Müdürü	Mehmet Said Efendi	Hacı Hafız İsmail Hakkı Efendi
Virancık Nahiyesi Kâtibi	İbrahim Efendi	Mustafa Ağa
Eğrigöz Nahiyesi Müdürü	Süleyman Efendi	Mehmet Bey
Eğrigöz Nahiyesi Kâtibi	İbrahim Efendi	Mustafa Ağa
Vergi Kâtibi	Mehmet Efendi	Hasan Efendi
Tapu Kâtibi	Mehmet Efendi	Mustafa Efendi
Tavşanlı Nahiyeye Müdürü	Saaddettin Efendi	Mustafa Bey
Tavşanlı Nahiyeye Kâtibi	Ahmet Efendi	İsmail Ağa
Vergi Kâtibi	Hilmi Efendi	İbrahim Ağa
Tapu Kâtibi	Mehmet Efendi	Ahmet Nuri Ağa
Evkaf Memuru	Adil Efendi	Şükrü Efendi
Kütahya Sancağı İdare Meclisi		
Memuriyeti	İsmi	Baba adı
Muhasebeci	Abdurrahman Bey	Muhittin Bey
Muhasebe-i Liva Kâtibi	Cemil Bey	Hacı Mahmut Rüştü Bey
Muhasebe-i Liva Kâtibi	Neşet Efendi	Mehmet Tevfik Efendi
Muhasebe-i Liva Kâtibi Muavini	Cevan Efendi	Karabet Ağa
Muhasebe-i Kaza Kâtibi	Nuri Efendi	Abdulkadir Efendi
Muhasebe-i Kaza Kâtibi Muavini	Ethem Efendi	Mustafa Efendi

Ek 9:Devam

Muhasebe-i Kaza Kâtibi Refiki	Abdurrahman Nafiz Efendi	Sadık Efendi
Muhasebe-i Muamelat Kâtibi	Ahmet Ramiz Efendi	Mehmet Ali Efendi
Muhasebe-İ Maaş ve Masarif Kâtibi	Halil Kâmil Efendi	Ahmet Ağa
Sandık Emını	Hasip Efendi	Artin Efendi
Muhasebe-i Liva Kalemı Mülazımı	İsmail Efendi	Ahmet Ağa
Tahrir Vergi Kâtibi	Hüseyin Basri Efendi	Hacı Ahmet Efendi
Tahrir Vergi Kâtibi Muavini	Osman Efendi	Osman Ağa
Tahrir Vukuat Kâtibi	Mehmet Efendi	Ahmet Efendi
Temettü ve Tarik Tahakkuk Memuru	Emin Efendi	Mehmet Bey
Liva Tahsil Memuru	Şevki Efendi	Mehmet Efendi
Tahsilat-1 Müfredat Kâtibi	Servet Efendi	Mehmet Efendi
Tahsilat-1 Müfredat Kâtibi	Eşref Efendi	Ahmet Vasfi Efendi
Tahsilat-1 Müfredat Kâtibi	Mehmet Ali Efendi	Hamdi Efendi
Tahsilat-1 Müfredat Kâtibi	İsmail Efendi	Mustafa Efendi
Tahsilat-1 Müfredat Kâtibi	Ömer Efendi	Hüseyin Ağa
Tahsilat-1 Müfredat Kâtibi	Celalettin Efendi	Murat Efendi
Tahsilat-1 Müfredat Kâtibi	Halil Efendi	Mustafa Efendi
Tahsilat-1 Müfredat Kâtibi	Mustafa Rıfat Efendi	Hacı Halil İbrahim Efendi
Merkez Tahsildar	Hakkı Efendi	Abdurrahman Efendi
Piyade Tahsildarı	Baron Efendi	Artin Efendi
Piyade Tahsildarı	Sadık Efendi	Osman Efendi
Piyade Tahsildarı	Kirkor Efendi	Karabet Efendi
Piyade Tahsildarı	Ahmet Efendi	-
Piyade Tahsildarı	Karabet Efendi	Stephan Efendi
Piyade Tahsildarı	Şükrü Efendi	Ali Ağa
Süvari Tahsildarı	Mehmet Rüştü Efendi	Ahmet Ağa
Süvari Tahsildarı	Hamza Efendi	Halil Efendi
Süvari Tahsildarı	Ali Efendi	Mustafa Efendi
Süvari Tahsildarı	Emin Efendi	Mestan Efendi
Süvari Tahsildarı	Lütfi Efendi	Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Sait Efendi	-
Süvari Tahsildarı	Rasih Efendi	Derviş Osman Efendi
Süvari Tahsildarı	Nuri Efendi	Süleyman Efendi
Süvari Tahsildarı	Abdullah Efendi	-
Süvari Tahsildarı	Agobcan Efendi	Mikail Efendi
Süvari Tahsildarı	Rıza Efendi	Eşref Efendi
Süvari Tahsildarı	Abdurrahman Fevzi Efendi	Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Ahmet Münir Efendi	Ahmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Ali Rıza Efendi	
Süvari Tahsildarı	Mehmet Efendi	
Süvari Tahsildarı	Kâmil Efendi	Osman Efendi
Süvari Tahsildarı	Abdurrahman Efendi	Şerif Ağa
Süvari Tahsildarı	Mahmut Efendi	Abdullah Ağa
Süvari Tahsildarı	Abdurkerim Efendi	Mehmet Ağa
Süvari Tahsildarı	Rüştü Efendi	Salih Efendi
Süvari Tahsildarı	Ahmet Efendi	Mehmet Ali Efendi
Süvari Tahsildarı	Hüseyin Efendi	-
Süvari Tahsildarı	Ahmet Efendi	-
Süvari Tahsildarı	Kasım Efendi	-
Süvari Tahsildarı	Nuri Efendi	Ali Ağa
Süvari Tahsildarı	Hayri Efendi	Hüseyin Bey
Süvari Tahsildarı	Halil Efendi	-

Ek 9: Devamı

Süvari Tahsildarı	İsmail Efendi	Hacı Mehmet Ağa
Süvari Tahsildarı	Hüseyin Hüsnü Efendi	Nuri Efendi
Süvari Tahsildarı	Şükrü Efendi	-
Süvari Tahsildarı	Kasım Efendi	Feyzi Ağa
Süvari Tahsildarı	Hüsnü Efendi	Hafız Ahmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Ahmet Efendi	Halil Ağa

ESKİŞEHİR KAZASI		
Memuriyeti	İsmi	Baba adı
Kaymakam	Aziz Zekai Bey	Hacı Salih Efendi
Seyitgazi Nahiye Müdürü	Naci Efendi	Mithat Efendi
Tahrirat Kâtibi	Mithat Efendi	Akif Efendi
Nüfus Memuru	Mustafa Hulusi Efendi	Ömer Ağa
Nüfus Kâtibi	Ali Osman Efendi	Ömer Ağa
Seyyidgazi Nahiyesi Tahrirat Kâtibi	Hüseyin Efendi	Ali Ağa
Tapu Kâtibi	Hacı Hüseyin Hayri Efendi	Mehmet Efendi
Tapu Kâtibi Refiki	Mehmet Emin Efendi	Halil Ağa
Evkaf Memuru	Mehmet Ali Efendi	Hacı Hüseyin Efendi
Evkaf Kâtibi	Halil İbrahim Efendi	Mustafa ağa
Evkâf Veznedarı	Mustafa Lütfü Efendi	Ahmet Ağa
Mal Müdürü	Hilmi Efendi	Evzan Efendi
Mal Müdürü Muavini	Hafız İsmail Vehbi Efendi	Hasan Efendi
Mal Müdürü Refiki	Mehmet Şefik Efendi	Ahmet Bey
Sandık Emini	Ersin Zihni Efendi	Çavuş Efendi
Kura Kâtibi	Hafız Mehmet Efendi	Hacı Ahmet Ağa
Tahsil Memuru	Hasan Şevket Efendi	Mehmet Efendi
Müfredat Kâtibi	Ahmet Rasim Efendi	Hacı Seyyidgazi Efendi
Müfredat Kâtibi	Ahmet Lütfü Efendi	İbrahim Bey
Müfredat Kâtibi	Ömer Hilmi Efendi	Hüseyin Hilmi Efendi
Müfredat Kâtibi	Mustafa Seyfettin Efendi	Hasan Efendi
Müfredat Kâtibi	Ahmet Rıza Efendi	Numan Efendi
Tahsildar	Necmettin Efendi	Halil Efendi
Piyade Tahsildarı	Hafız Ahmet Efendi	Ali Ağa
Piyade Tahsildarı	Refik Efendi	Hüseyin Ağa
Piyade Tahsildarı	Ahmet Necati Efendi	Hasan Efendi
Piyade Tahsildarı	Emin Efendi	Mustafa Efendi
Piyade Tahsildarı	İsmail Efendi	Hasan Efendi
Piyade Tahsildarı	Espan Efendi	Nişak Efendi
Piyade Tahsildarı	Halil Efendi	Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Ahmet Efendi	Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Hakkı Efendi	Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Mustafa Efendi	Ahmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Ethem Efendi	Süleyman Efendi
Süvari Tahsildarı	Hakkı Efendi	Osman Bey
Süvari Tahsildarı	Halil Efendi	Mustafa
Süvari Tahsildarı	Şevket Efendi	Ahmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Kadir Efendi	İslam Bey
Süvari Tahsildarı	Ragıp Efendi	Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Mustafa Efendi	Hacı İbrahim Efendi
Süvari Tahsildarı	Asaf Efendi	Hacı Mustafa Efendi

Ek 9: Devamı

Süvari Tahsildarı	Mustafa Efendi	Hakkı Efendi
Süvari Tahsildarı	Rıza Efendi	İbrahim Efendi
Süvari Tahsildarı	Şevket Efendi	Ahmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Mehmet Hakkı Efendi	Fakih Efendi
Süvari Tahsildarı	Cevdet Efendi	-

UŞAK KAZASI		
Memuriyeti	İsmi	Baba adı
Kaymakam	Mehmet Ekrem Bey	Abdurrahman Nuri Efendi
Tahrirat Kâtibi	Sabri Efendi	Mustafa Efendi
Nüfus Memuru	Hacı Hasan Efendi	Ahmet Efendi
Nüfus Kâtibi	Mustafa Efendi	Mahmut Efendi
Karahallı Nahiyesi Müdürü	Server Efendi	...
Karahallı Nahiyesi Tahrirat Kâtibi	Mehmet Kasım Efendi	Mehmet Ali Efendi
Göbek Nahiyeye Müdürü	Halil Şevket Efendi	Ahmet Hamdi Efendi
Göbek Nahiyesi Tahrirat Kâtibi	Ali Efendi	Ahmet Ağa
Evkaf Memuru	Hüseyin Sabri Efendi	Saffet Efendi
Tapu Kâtibi	Mustafa Efendi	Hasan Ağa
Tapu Kâtibi Refiki	Halil Lütfü Efendi	Ahmet Efendi
Mal Müdürü	İbrahim Derviş Efendi	Emin Efendi
Mal Müdürü Muavini	Eliya Efendi	Dimitri Efendi
Tahsil Memuru	Hasan Hakkı Efendi	-
Mal Refiki	Hacı Ali Efendi	Mehmet Efendi
Sandık Emni	Nikoli Efendi	Papaloskim Efendi
Kura ve Vergi Kâtibi	İsmail Efendi	İsmail Efendi
Müfredat Kâtibi	Mehmet Efendi	Hacı Ahmet Efendi
Müfredat Kâtibi	Yusuf Efendi	Mehmet Ağa
Müfredat Kâtibi	Sadık Efendi	Ahmet Efendi
Müfredat Kâtibi	Muhittin Efendi	Halil Efendi
Müfredat Kâtibi	Lütfü Efendi	Necip Efendi
Piyade Tahsildarı	Mustafa Efendi	Ahmet Efendi
Piyade Tahsildarı	Halil Efendi	Hacı Ahmet Efendi
Piyade Tahsildarı	Ali Efendi	Ahmet Efendi
Piyade Tahsildarı	Ahmet Efendi	Ali Efendi
Piyade Tahsildarı	Mustafa Efendi	Kadir Efendi
Piyade Tahsildarı	Mehmet Ali Efendi	Hacı Hasan Efendi
Piyade Tahsildarı	Halil Efendi	Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Mustafa Efendi	Bekir Efendi
Süvari Tahsildarı	Şerif Efendi	Hacı Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	İsmail Efendi	Mahmut Ağa
Süvari Tahsildarı	Ali Efendi	İbrahim Efendi
Süvari Tahsildarı	Entaş Efendi	Dimitri Efendi
Süvari Tahsildarı	Besim Efendi	Abdullah Efendi
Süvari Tahsildarı	Hüsnü Efendi	Süleyman Efendi
Süvari Tahsildarı	İhsan Efendi	Ali Bey
Süvari Tahsildarı	Süleyman Efendi	İbrahim Efendi
Süvari Tahsildarı	Ahmet Resmi Efendi	Hüseyin Sabri Efendi
Süvari Tahsildarı	İsmail Efendi	Mehmet Ağa
Süvari Tahsildarı	Bekir Efendi	Ali Efendi
Süvari Tahsildarı	Mehmet Efendi	Himmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Mahmut Efendi	Ahmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Mustafa Efendi	Kadir Çavuş

Ek 9: Devamı

Süvari Tahsildarı	Sadık Efendi	Mustafa Efendi
Süvari Tahsildarı	Mardeber Efendi	Makir Efendi
Süvari Tahsildarı	Mehmet Ali Efendi	Hacı Ahmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Mustafa Ali Efendi	Abdurrahman Efendi

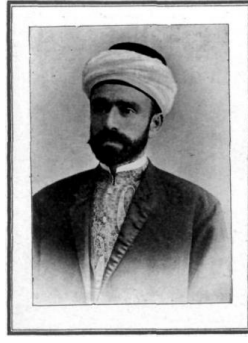
GEDİZ KAZASI		
Memuriyeti	İsmi	Baba adı
Kaymakam	Faik Bey	Salih Efendi
Tahrirat Kâtibi	Kâmil Efendi	Ömer Ağa
Nüfus Memuru	Musa Efendi	Mehmet Ağa
Nüfus Kâtibi	Ali Osman Efendi	Hüseyin Efendi
Evkaf Memuru	Ahmet Rüştü Efendi	Hacı Halil Efendi
Tapu Kâtibi	Hafız Mehmet Cemil Efendi	Mehmet Ali Ağa
Tapu Kâtibi Refiki	Mehmet Efendi	Osman Ağa
Şaphane Nahiyesi Müdürü	Hacı Salih Efendi	İsmail Efendi
Şaphane Nahiyesi Tahrirat Kâtibi	Eyüp Efendi	Hamdi Efendi
Mal Müdürü	Ahmet Cevdet Efendi	Hacı Hafız Ali Efendi
Mal Müdürü Muavini	Raif Efendi	Raşid Efendi
Sandık Emni	Mustafa Efendi	Hacı Süleyman Efendi
Tahsil Memuru	Halil İbrahim Efendi	Ömer Efendi
Vergi Kura Kâtibi	Hüseyin Efendi	Hasan Efendi
Müfredat Kâtibi	Hüseyin Efendi	Ali Efendi
Piyade Tahsildarı	Ali Efendi	Halil Ağa
Piyade Tahsildarı	Osman Efendi	Ahmet Ağa
Piyade Tahsildarı	Rıfat Efendi	Mehmet Efendi
Süvari Tahsildarı	Ali Efendi	İbrahim Ağa
Süvari Tahsildarı	Mustafa Efendi	Mehmet Ağa
Süvari Tahsildarı	Hacı Mustafa Efendi	Yusuf Ağa
Süvari Tahsildarı	Ömer Efendi	Süleyman Ağa
Süvari Tahsildarı	Hasan Efendi	Hüseyin Ağa
SİMAV KAZASI		
Memuriyeti	İsmi	Baba adı
Kaymakam	İbrahim Efendi	Mehmet Emin Efendi
Tahrirat Kâtibi	Ahmet Muhtar Efendi	Abdullah Efendi
Nüfus Memuru	Mehmet Efendi	Osman Efendi
Nüfus Kâtibi	Hacı Ahmet Efendi	Mehmet Efendi
Tapu Kâtibi	Hacı Ahmet Efendi	Mehmet Efendi
Tapu Kâtibi Refiki	Hüseyin Hüsnü Efendi	Ahmet Efendi
Mal Müdürü	Abdurrahman Efendi	Ahmet Amiş Ağa
Mal Müdürü Muavini	Cemal Efendi	Hamza Efendi
Sandık Emni	Mehmet Nuri Efendi	Hafız Salih Efendi
Mal Müdürü Refiki	Mehmet Efendi	Emin Efendi
Kura Kâtibi	Halil Efendi	İbrahim Efendi
Müfredat Kâtibi	İsmail Efendi	Mustafa Efendi

Ek 10:

II. Meşrutiyet Döneminde Kütahya Sancağı'nda Seçilen Mebuslar

I. ve II. Dönem
Ahmed Cemal Bey

I. II. ve III. Dönem
Müftüzâde Abdullah
Azmi (Torun) Bey

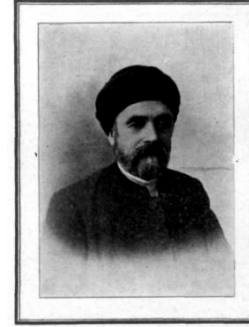
I. Dönem
Ahmed Ferit (Tek) Bey

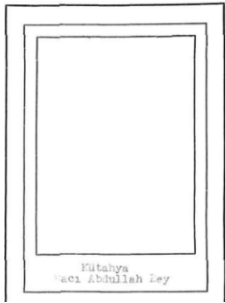
I. Dönem
Mustafa Safvet Paşa

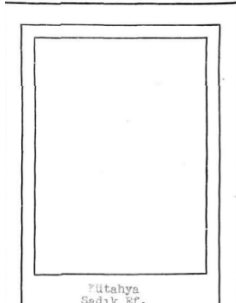
I. Dönem
Hocazâde Rasih Efendi

I. Dönem
Zeytinzâde Hasan
Tahsin Efendi

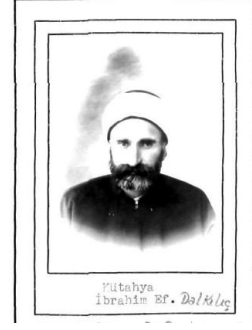
III. Dönem
İspatalızâde Hacı Hafız
Abdullah Efendi

II. ve III. Dönem
Göbelezzâde Sadık
Efendi

II. Dönem
Yenibahçeli Mustafa
Nail Bey

III. Dönem
İbrahim (Dalkılıç)
Efendi

Ek 11:

Kütahya ve Eskişehir İttihad ve Terakki Cemiyeti Şubeleri'nin Armaları

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ

Kütahya Liva Hey'et-i Merkeziyesi

10 Temmuz (1)324

Uhuvvet, Hürriyet, Müsavat

Kaynak: BOA. DH. KMS. 35/53-5.

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ

Eskişehir Merkezi

(Adalet, Uhuvvet, Hürriyet, Müsavat Osmanlı

Terakki ve İttihad)

Kaynak: BOA. DH. KMS. 35/53-2.

Ek 12:

Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Uşak Şubesi Hey'eti

**Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Uşak Şubesi
Hey'eti**

- 1- Reis; Tüccardan Helvacızâde Ömer Lütفی Efendi (Oturandar arasında ortada)
- 2- Reis-i sâni; Yüzbaşی Şefik Bey (Ayaktakilerden solda)
- 3- Veznedar; Hacı Mehmed Efendi (Oturanlardan solda)
- 4- Kâtip; Mustafa Efendi (Ayaktakilerden sağda)
- 5- A'za Hacı Mehmed Efendi (Oturanlardan sağda)

Kaynak: Donanma, Ağustos 1327, Sene: 2 Numara: 18, s.1640.

Ek 13:

Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Simav Şubesi Hey'eti

Simav Donanma-yı Osmanî
Muavenet-İ Milliye Cemiyeti
Reis-İ Evveli Yusuf Cemil
Efendi

Simav Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye Cemiyeti Reis-i
Sanisi Bidayet Mahkemesi
Başkâtibi Halil Kâmil Efendi

Simav Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye Cemiyeti
A'zasından Kaymakam Hacı
Feyzi Efendi

Simav Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye Cemiyeti
A'zasından Kudsizâde Mehmed
Nuri Efendi

Simav Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye Cemiyeti
A'zasından Yüzbaşı Mehmed
Ali Efendi

Kaynak: Donanma, Teşrin-i Evvel 1326, Numara:8, s.704-705.

Ek 14:

Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Eskişehir Şubesi Hey'eti

Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye
Cemiyeti Eskişehir Şubesi
Reisi: Bayraktarzâde Hacı
Osman Efendi

Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye
Cemiyeti Eskişehir Şubesi
Hey'et-İ İdâre Reis-İ Sânisî
Dedelikzâde Arif Efendi

Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye Cemiyeti
Eskişehir Şubesi İdare Hey'eti
A'zasından Sandukyan
Mardiros Efendi

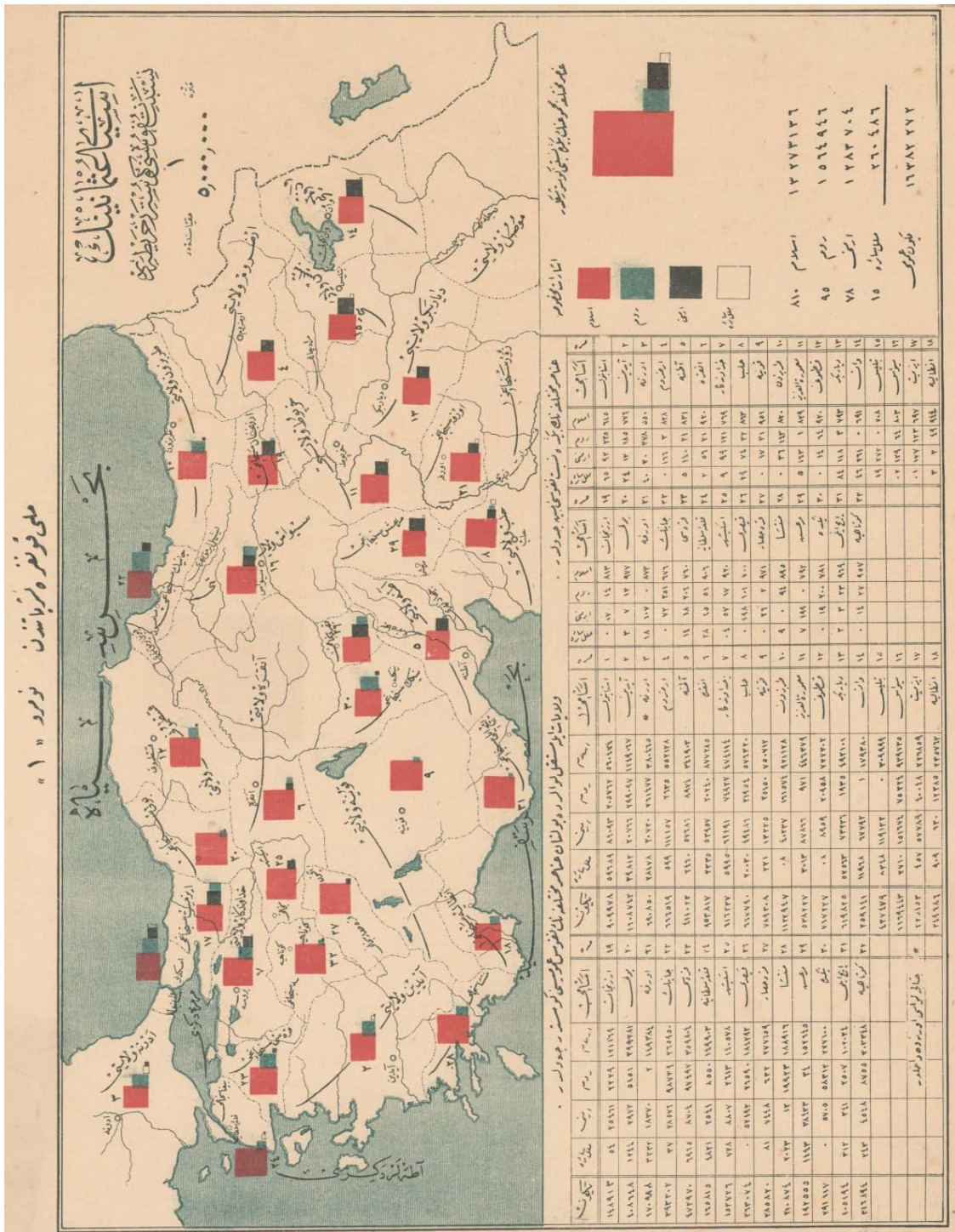

Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye Cemiyeti
Eskişehir Şubesi Â'zasından
Yorgi Efendi

Donanma-yı Osmanî
Muavenet-i Milliye Cemiyeti
Eskişehir Şubesi İdare Hey'eti
A'zasından Hacı Alizâde
Abdülvehab Efendi

Kaynak: Donanma, Haziran 1326, Numara:4, s.316-317.

Asya-yı Osmani'nin Nisbet-i Nüfusunu Gösterir Haritadır. (1914)
 Haz. M. Salih

Ek 17:

“Kütahya Reşâdiye Numûne Mektebi Hey’et-i İdare ve Talimiyesiyle
Gürbüzleri”

Kaynak: Osmanlı Genç Derneği, 1 Şubat 1334, s.2.

“Kütahya Reşâdiye Numûne Mektebi Gürbüzlerinin Terbiyevî
Jimnastiklerinden Kolları Yana Kaldırarak harekât-ı Tenefüsiyye Ta’limi”

“Mektebin gayâr müdürü ve terbiye-i bedeniye muallimi Ahmed Nuri Bey
idaresinde”

Kaynak: Osmanlı Genç Derneği, 1 Mart 1334, s.2.

Ek 18:

Eskişehir Osmanlı Genç Derneği Gürbüz Çocuklar ve Hocaları

Kaynak: Pingudumuzayede.com

Eskişehir Osmanlı Genç Dernekleri, Gürbüz Çocuklarının bando takımı

Kaynak: Pingudumuzayede.com

Ek 19:

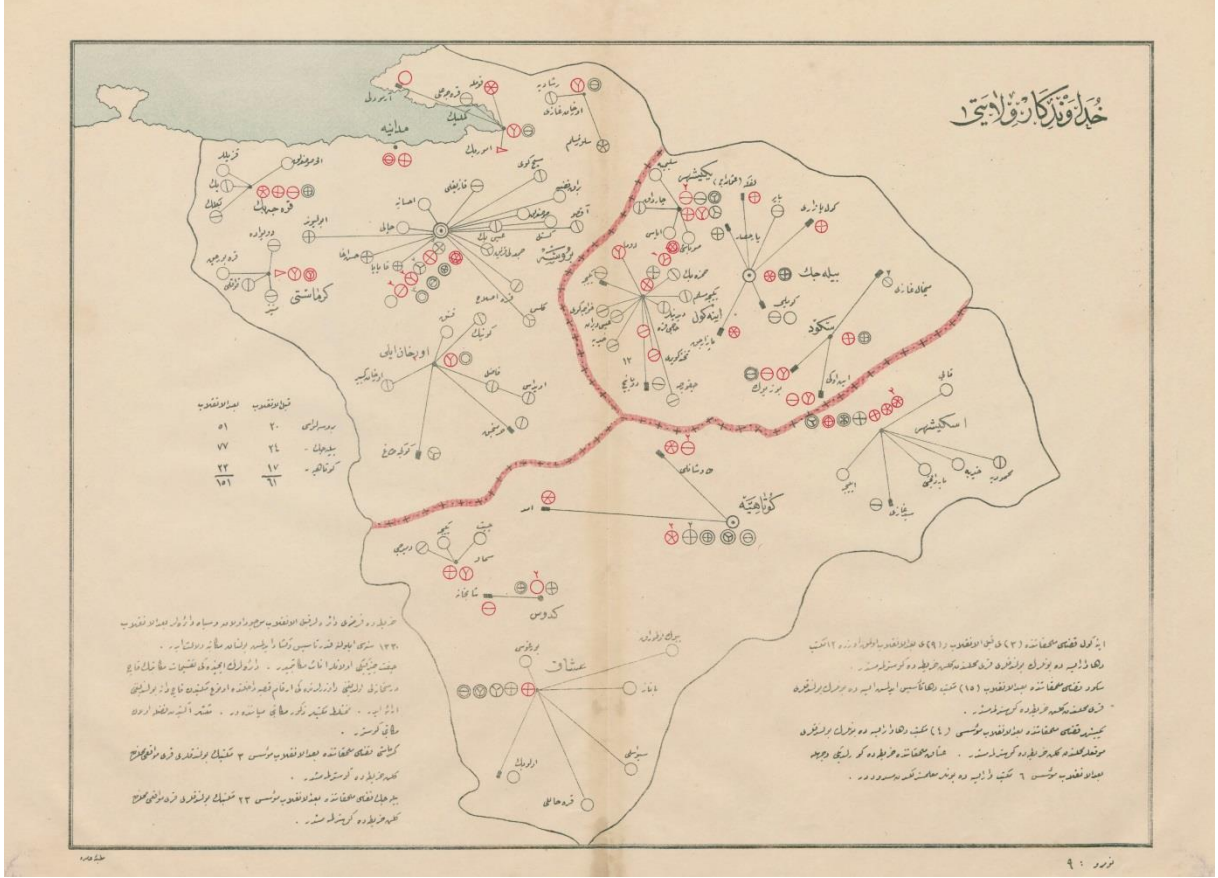
ESKİŞEHİR GÜRBÜZ ÇOCUKLARI 1916

Muharrem Efendi (Sağda), İsmail Hakkı Efendi (Ortada), Mehmed Ali Efendi (Solda)

Kaynak: Pingudumuzayede.com

Ek 20:

Hüdavendigâr Vilâyeti'ne Bağlı Sancaklarda II. Meşrutiyet'ten Önce Mevcut Olan ve II. Meşrutiyet'in İlanından Eylül 1914'e kadar Geçen Dönemde Açılan Mektepleri Gösterir Harita. No: 9

Kırmızı daireler II. Meşrutiyet'ten önce, Siyah Daireler II. Meşrutiyet'in İlanından Eylül 1914'e Kadar Geçen Dönemde açılan Mektepleri gösteriyor.

Çift daireli olanlar inâs (kız) mektebidir. Dairelerin içindeki çizgiler mekteplerin kaç derslik olduğunu gösterir.

Tek Daireler Erkek Mekteplerini Gösterir.

Dairelerin üzerindeki rakamlar kasaba dahilinde kaç mektep olduğunu gösterir.

Kaynak: Salt Araştırma Arşivi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bursa, Kütahya ve Bilecik'teki Okulları Gösteren Harita, No.9, [Erişim: 03.08.2025, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123815>].

Ek 21:

Kütahya Malhatun İnas Mektebi Öğrencileri ve Muallimleri

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Albm. No:246.

Kütahya Yavuz Sultan Selim Mektebi Muallim ve Öğrencileri

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Albm. No:245.

Ek 22:

Kütahya Barbaros Hayrettin Paşa Mektebi Muallim ve Öğrencileri

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Rz. No:22/13.

Hükümet Konağı Önünde Kütahya Sultanisi Mektebi Muallim ve Öğrencileri

1- Abdullah Bey, 2- Şakir Bey, 3- İsmail Hakkı (Uzunçarşılı) Bey, 4- Yusuf Efendi, 5- Mazhar Bey (Fransızca Hocası), 6- Ziya Hakkı? Bey, 7- Fâik Bey, 8- Ahmed Müfid Bey (Mutasarrıf), 9- Tahir Bey (Maarif Müdürü), 10- Hüseyin Hüsnü Efendi, 11- Necati Bey, 12- Ali Nadir Bey, 13- Şükrü Bey, 14- Mustada Bey

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Rz. No:22/10.

Ek 23:

Kütahya'da Muallim ve Öğrenciler

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Albm. No:262.

Kütahya İdâdisi Muallim ve Öğrencileri

1- Fransızca Hocası Nişan Efendi, 2- Din Dersleri Hocası Hafız Yusuf Efendi, 3- Coğrafya Hocası Hilmi Bey, 4- Müdür Abdullah Efendi, 5- Riyaziye Hocası Ali Nihad Bey, 6- Şükrü Kutluğ Bey, 7- Tarih ve Coğrafya İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), 8- Resip Hocası Agop Efendi

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Haz. No:249.

Ek 24:

Kütahya Rum Mektebi

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, TBT. No:105.

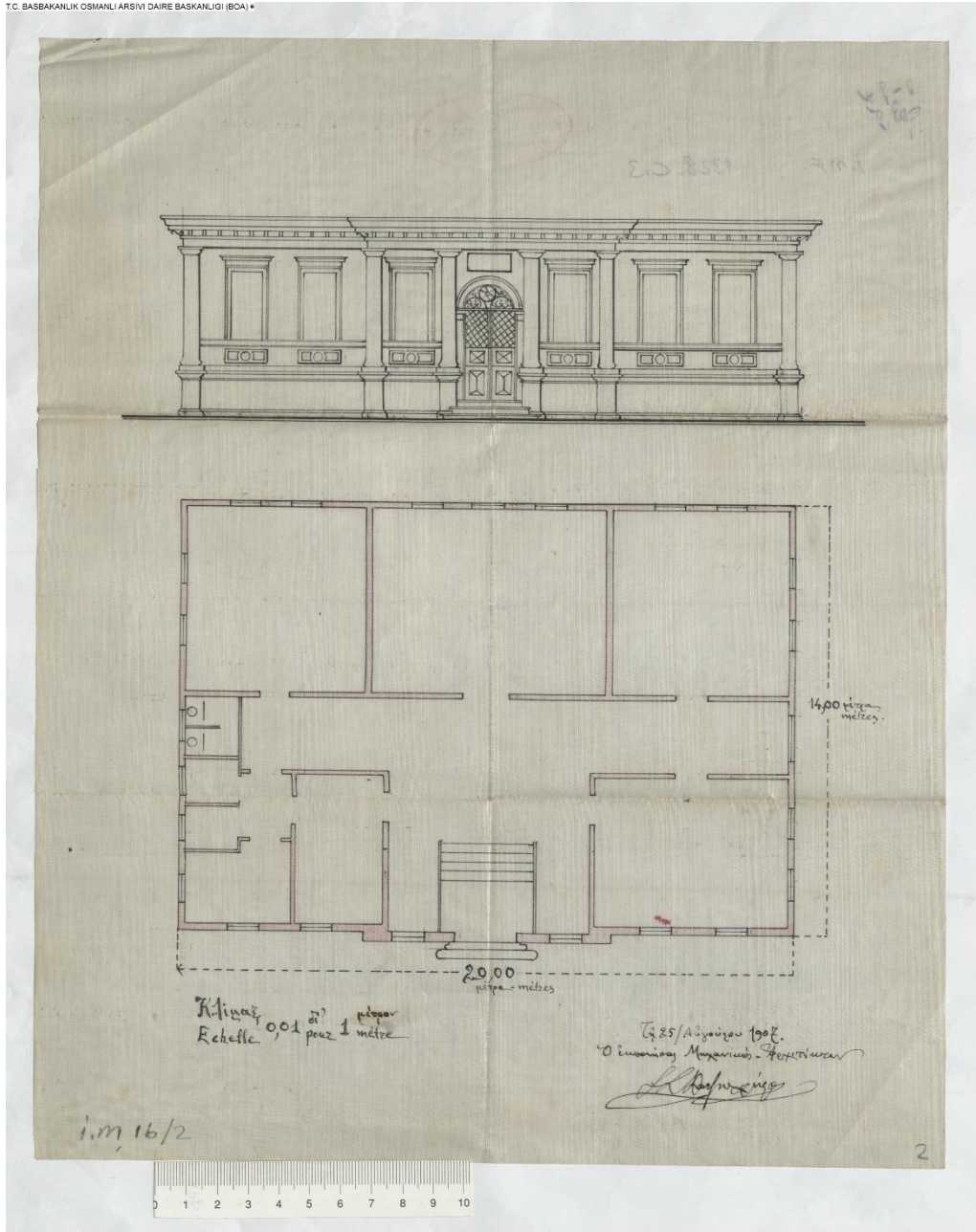

Kütahya Rum Mektebi Muallim ve Öğrencileri

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Mka. No:30.

Ek 25:

R. 1325 senesinde Kütahya'da Rum Mahallesinde İnşa Edilmek Üzere Tasarlanan Rum İbtidâi Mektebi'nin Planı

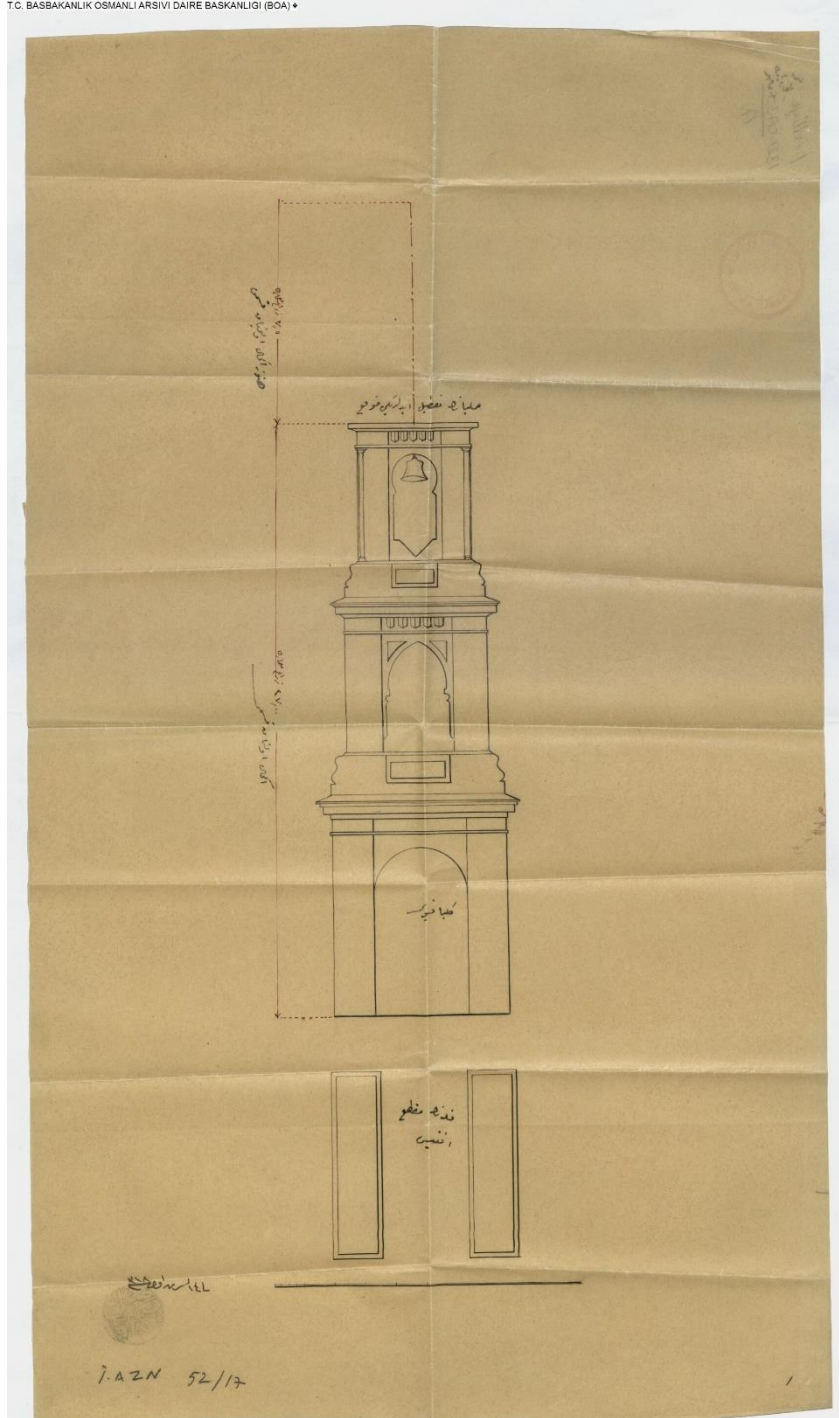

Kütahya Rum Mektebi Planı

Kaynak: BOA. İ. MF. 16/02

Ek 27:

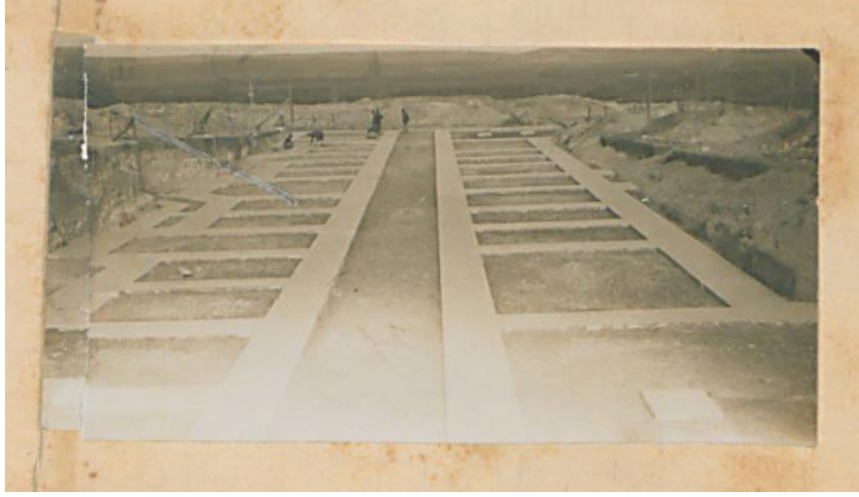
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA) •

Kütahya'da Hacı Ahmed Mahallesi'nde (Bugünkü Belediye İşhanı) Bulunan Meryem Ana Ermeni Kilisesi Çan Kulesi
(Cumhuriyet Döneminde Saat Kulesi Olarak Değiştirilmiştir)

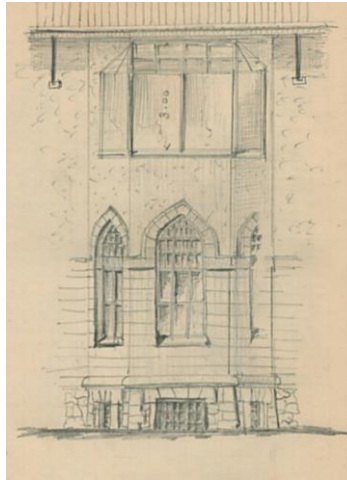
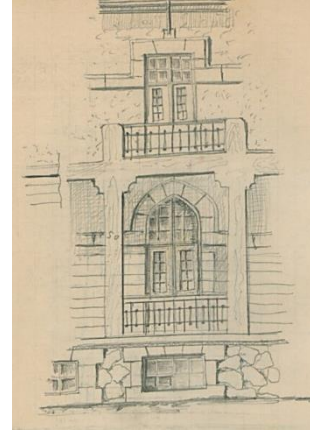
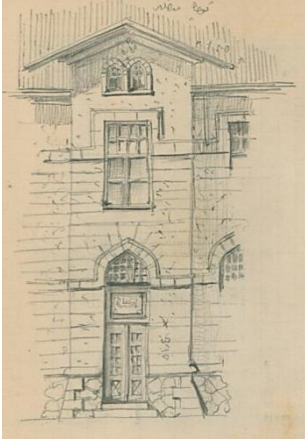
Kaynak: BOA. İ.AZN.52/17-01.

Ek 29:

Kütahya'da Ahırardı Mevkiinde İnşasına Başlanan Hastahanenin Temelleri

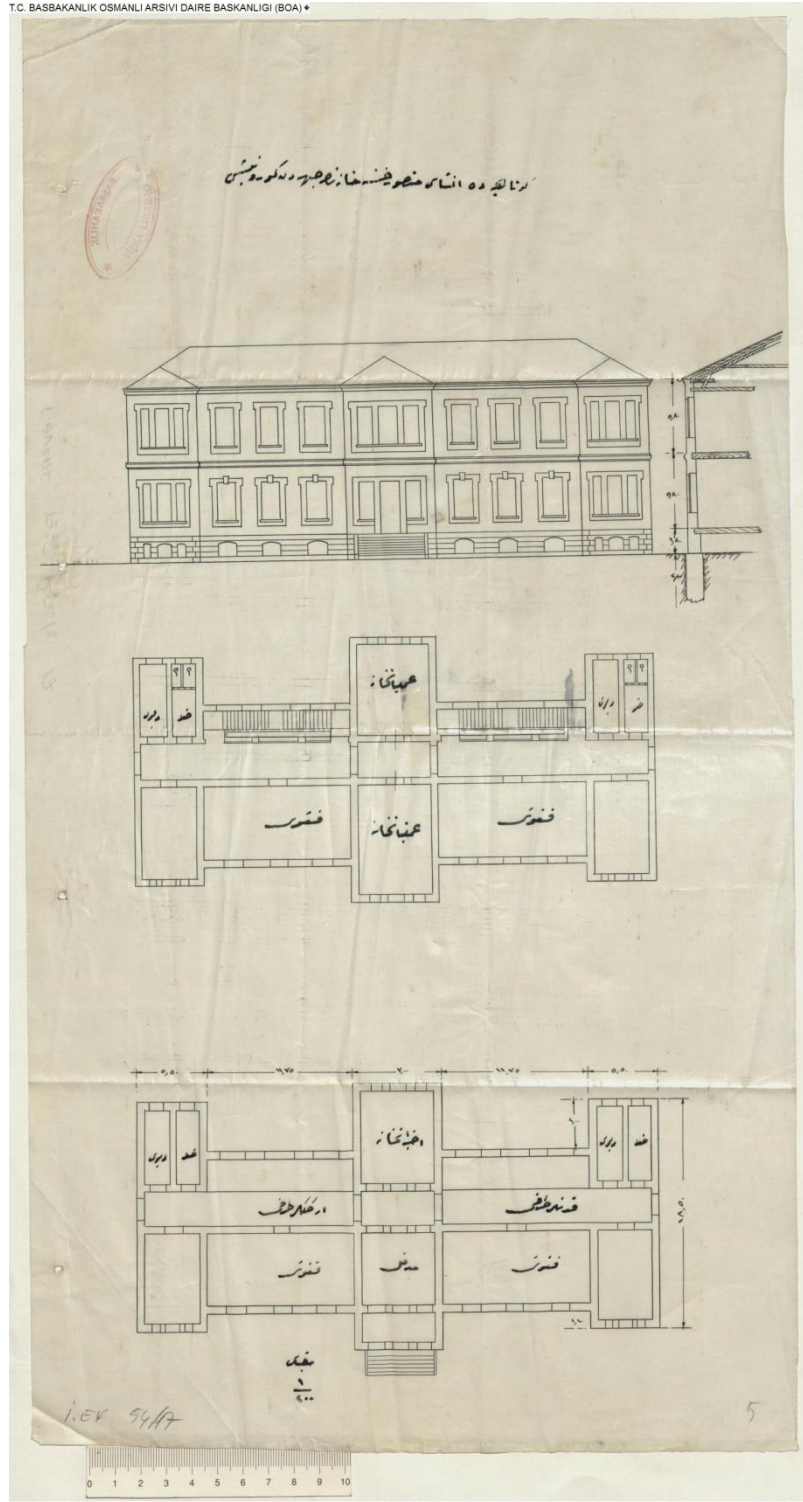
Kaynak: Koç Üniversitesi Dıgital Collections

Yapımı Tasarlanan Kütahya Hastahanesi'nin Dış Cephe Çizimleri

Kaynak: Koç Üniversitesi Dıgital Collections

Ek 30:

Germiyan Vakfi Tarafından Kütahya'da Yapımına Karar verilen Hastahänenin Planı

Kaynak: BOA. İ. EV. 54/17-5.

Ek 31:

Germiyan Vakfı Tarafından Kütahya'da Yapımına Karar verilen Hastahanenin İnşaat Şartnamesi

1 Temel-i Hafriyatı: Her ne kadar temel-i hafriyatı defterde iki metre irtifaında gösterilmiş ise de temelleri sağlam zemine kadar indirilmesi şarttır. Binaenaleyh iki metreden sonra sağlam zemine tesadüf edilmez ise ya sağlam zemin buluncaya kadar hafriyata devam veyahut kazık ıskıra ve beton tabakası ve kemerler inşasına mecburiyet hasıl olduğu ve bunlardan hangisinin daha mukavim ve faydalı olacağına dair bir fen memuru tarafından verilecek rapor üzerine müteahhit o suretle inşasına mecbur tutulacak ve fazla inşaat bedeli keşif yekununa zam ve ilave ile müteahhidine verilecektir.

2- Harç inşaatı: İki kısım kum ve bir kısım kireçten mürekkeb harçla sert taştan ve bodrum katından itibaren beher arşın irtifaında iki sıra yerli tuğladan bir kuşak vaz olunacak.

3- Çatı İnşaatı: Mahiye ve payandalar 0,20 x 0,20 ve makaslar 0,20 x 0,10 ve kirşleri 0,80 x 0,06 ebadında ve kiremit altı bir buçuk santimlik tahtadan olup üzerine Selanik Kiremidi ferş edilecektir.

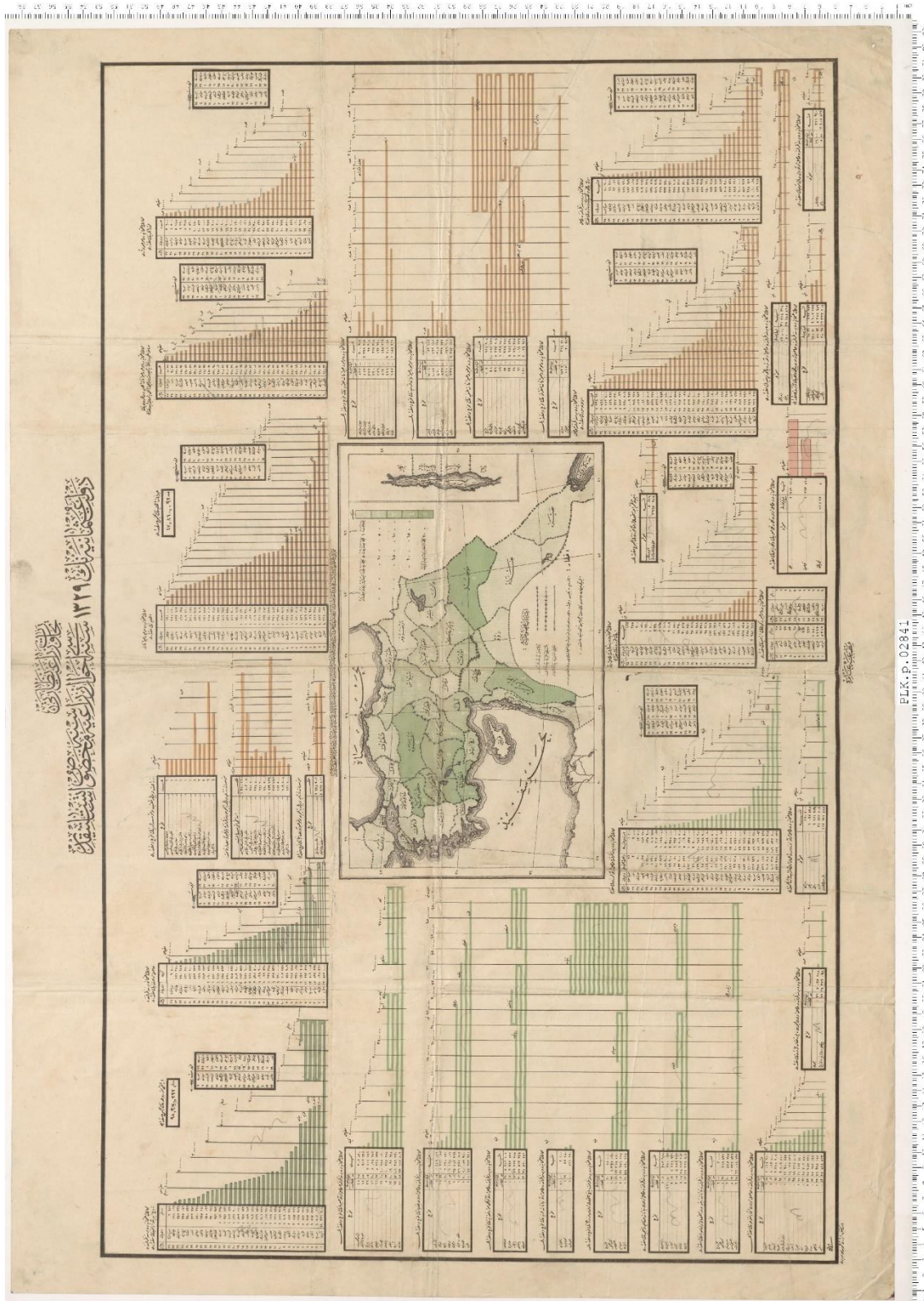
4- Döşeme İnşaatı: Taban ağaçlar beher yetmiş santimetrede bir adet vaz edilecek ve 0,14 x 0,20 ebadında olacaktır. Döşeme tahtaları 3 santim sahasında ve arzları 20 santimden fazla olmamak şartıyla kuru ve temiz kalas tahtasından rendeli bendermeli olacaktır.

5- Tavan İnşaatı: Bir buçuk santimde kuru tahtadan ve rendeli olacaktır.

6- Kapılar: Budaksız ve kuru tahtadan tablalı ve doğramakâri ve cilalı olacaktır.

7- Pencereleler: Keza kuru ve budaksız tahtadan ve doğramakâri maa cam ve çerçeve olacaktır.

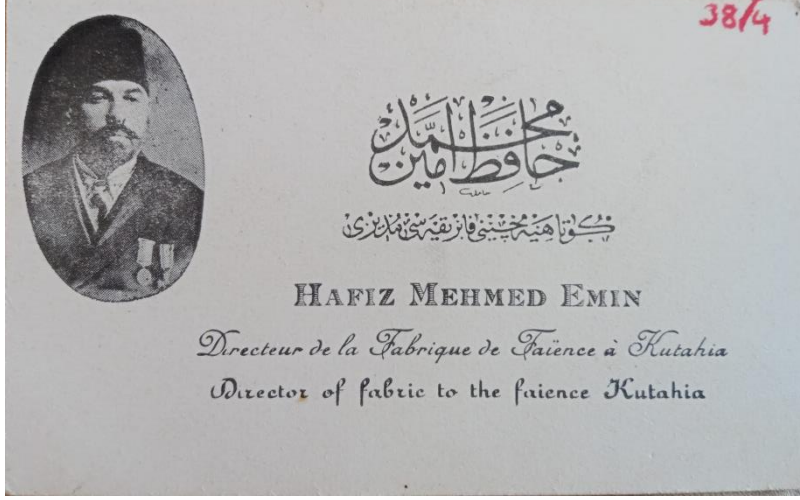
8- Oluk ve borular: On dört numaralı çinkodan ve zeminden bodrum kat irtifaına kadar olan kesmeleri demirden olacaktır.

Ticaret ve Ziraat Nezareti Devlet-i Osmaniye'nin 1329 senesi Ahval-i Ziraiyesine Mahsus İstatistiki

Kaynak: BOA. PLK. p. 2841.

Ek 33:

Kütahya Çini Fabrikası Müdürü Hafiz Mehmed Emin Efendi'nin
Kartviziti

Kaynak: T.C. Kütahya Belediyesi Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi Haz.
No: 38/4.

Hafiz Mehmed Efendi'nin Ravza-i Mutahara İçin Ürettiği Çini Örnekleri

BOA. Y. PRK. UM.. 80/103